

МСС

БЕОГРАД

12–15. IX 2007.

**НАУЧНИ
САСТАНАК
СЛАВИСТА
У ВУКОВЕ
ДАНЕ**

**ГРАМАТИКА И ЛЕКСИКА –
ДЕСКРИПТИВНИ И НОРМАТИВНИ
ПРИСТУП**

БЕОГРАД, 2008.

37 / 1

МЕЂУНАРОДНИ СЛАВИСТИЧКИ ЦЕНТАР
Филолошки факултет, 11000 Београд, Студентски трг 3/1

**ГРАМАТИКА И ЛЕКСИКА –
ДЕСКРИПТИВНИ И НОРМАТИВНИ ПРИСТУП**

За издавача:
Проф. др *Злајша Бојовић*

Редактори:
Проф. др *Драјана Мршевић-Раговић*
Проф. др *Љиљана Субојић*
Проф. др *Мирослав Николић*
Проф. др *Јелица Јокановић-Михајлов*
Проф. др *Јован Делић*
Доц. др *Бошко Сувајџић*
Доц. др *Тихомир Брајовић*
Проф. др *Злајша Бојовић*
Проф. др *Ана Кречмер*

Технички уредио и штампу водио:
Милан Крсмановић

Коректор:
Милан Крсмановић

Преводи резимеа са српског на руски језик:
Бојдан Терзић

Овај Зборник је штампан уз помоћ
Министарства за науку Републике Србије

Издавач:
Међународни славистички центар
на Филолошком факултету
Филолошки факултет, Београд,
Студентски трг 3

Рукописи се не враћају

Штампа:
ЧИГОЈА ШТАМПА
Београд, Студентски трг 13

Ранко Бугарски
Београд

КАКО СЕ РАЂАЈУ СУФИКСИ: ГРАМАТИКАЛИЗАЦИЈА У СРПСКОМ ЖАРГОНУ

Предмет размајрања је један број суфикса који се претежно или искључиво јављају у актуелном српском жаргону. Посиљавља се хипотеза да неки од њих настају лексикализацијом првобитних стилских варијација, што води грамаатикализацији завршних формалних сејменаша. При шоме нови жаргонски суфикс понекад израсића на подлози постојећеј стандарднојезичкој насипавка (нпр. -ица, -ањац, -ањација према -ица, -ањц, -ањција).

1. Наслов овог рада може да изазове одређене недоумице. Наиме, све до своје последње речи он би нормално упућивао на класичну дијахронијску расправу, па макар и нужно спекулативног карактера, о настанку и развоју суфикса. И да се на његовом крају наводи српски језик, то би ваљда било и једино легитимно тумачење наслова. Међутим, ту се помиње српски жаргон – а како је жаргон по својој природи прикраћен у дијахронијској димензији, ова околност намеће реинтерпретацију целине наслова. Укратко, текст који следи нема озбиљних дијахронијских претензија, за што би била потребна посебна и подробнија истраживања. Ту се заправо нуди суштински апстрактна и ахронијска слика могућих односа и догађаја у укупном творбеном и лексичком систему језика. Према томе, развојну линију која ће бити постулирана треба разумети као теоријску конструкцију са могућим емпиријским утемељењем, пре него као потврђену историјску реконструкцију.

2. Сама расправа инспирисана је ауторовим вишегодишњим истраживањем неких аспеката актуелног српског жаргона, пре свега на подручју именичке творбе. Опште полазиште целог овог пројекта јесте да је жаргон језик у малом – то јест, да се у њему, захваљујући његовим особеностима у поређењу са стандардизованим језичким варијететима, често могу лакше уочити и пратити појаве и промене које су иначе својствене целини датог језика, али се тамо теже региструју управо због притиска конвенцијом задатих норми. Стога верујемо да је жаргон, премда по правилу потцењен ако не и презрен језички тип, вредан систематског научног проучавања. Примери који ће бити дати у наставку, а делимично и на њима засноване анализе, потичу из обимног корпуса суфиксално грађених именичких жаргонизама,

представљеног и вишестрано коментарисаног у нашој књизи о жаргону (Bugarški 2006a).

3. Најпре ћемо се позабавити суфиксом *-ица*, за који би се могло претпоставити да је само стилска варијанта ненаглашеног и неутралног суфикса *-ица*, изузетно продуктивног у стандардном језику у функцији извођења деминутива, именица женског рода и др. (у основи га тако третира и Клајн 2003: 115). Међутим, продужени и наглашени облик *-ица* налази се у свега неколико неутралних стандардних речи као *Врбица*, *убица*, *ђурђица*, *љубичица*, а уз то у ретким и већ застарелим подругливим изведеницама типа *јисарица*, *кајларица*, *јандурица* које на истом месту наводи Клајн. Има и мањи број парова где је прва алтернатива необележена а друга афективна: *кафаница/кафаница*, *сланиница/сланиница*, *јидричица/јидричица*, *ракијица/ракијица* – али уз напомену да су у сличним дублетима *кафичица/кафичица*, *цијарица/цијарица*, те нпр. у *кјрвичица/курвичица*, немаркирани чланови сумњиви ако већ не и немогући, док су њихови маркирани парњаци беспрекорни. Но како год то било, овде смо још увек у домену стилских варијација.

С друге стране, може се открити и понека семантичка опозиција – изузетно унутар језичког стандарда: *врбица* (мала врба)/*Врбица* (празник), а ту и тамо између стандарда и жаргона: *мајсторица* или *мајсторица* (жена мајстор; мајсторова жена)/*мајсторица* (одлучујуће разигравање у спортском такмичењу) – овде ипак уз ограду да се у последње време и у овом другом значењу може чути облик *мајсторица*. Такође *кошарица* (мала кошара)/*кошарица* (кошарка), *киселица* (разне киселе ствари)/*киселица* (обично кисела вода) те евентуално *суперица* (супер категорија у боксу и сл.)/*суперица* (нешто одлично, суперишка).

У следећој категорији налазимо несумњиво потврђене облике на *-ица*: *сиперица* (путовање аутостопом), *шмекерица* (шмек), *шустерица* (шустер мат), *кичерица* (нешто кичасто), наспрам којих би облици на *-ица* могли да означавају само женског стопера, шмекера, шустера и кичера (и то у хрватском, јер би у српском наставак пре био *-ка*).

Најзад, и по нашем мишљењу пресудно, забележили смо дванаест махом новијих жаргонских речи на *-ица* које напосто немају никакву, ни потврђену ни могућу, алтернативу на *-ица*. То су *јокерица* (покер), *ексерица* (дрога екстази), *зицерица* („зицер“ у кошарци), *фудбалица* (фудбал), *бункерица* (бункер у фудбалу), *шлајмарица* (испљувак), *кешерица* (готов новач), *лајаница* (лака музика; лаган ход и сл.), *цезерица* (цез музика), *сиурица* (нешто сигурно), *шамарица* (шамар), *ширицерица* (шприцер). – Својеврсну „побочну“ потврду аутономије наставак *-ица* представљају афективно продужена имена као *Мићуница* од Мићун, која могу да буду само овако акцентована.

На овај начин постројен аутентични језички материјал даје повода за следећи закључак. За разлику од конвенционалног схватања, заснованог на посматрању искључиво стандардног језика, по коме је *-ица* само стилска варијанта суфикса *-ица*, укључивање жаргонске лексике недвосмислено показује да су такве почетне варијације до данас уродиле засебним, иако пореклом

сродним и формално сличним, суфиксом *-ица*. (За нешто шире разматрање, изван нашег тренутног контекста, в. Bugarski 2006a:117–121).

4. Сада ћемо се осврнути на суфиксални пар *-анац/-ањац*, махом афективну и жаргонски осенчену алтернативу за стандардно неутрално извођење наставком *-ње*. Изведенице на *-анац* честе су у стандардном језику, а у жаргону се јављају спорадично, и то у два вида. У једном броју примера овај суфикс наступа самостално, тј. без алтернативе: *иешљанац* (неспретњаковић), *ћоранац* (спавање), *кркљанац* (гужва), *брисанац* (бежање), *ишианац* (мокрење), *шљаканац* (посао; рад), *фолијанац* (фолирање). А у неколико случајева он се јавља у алтернацији са обликом *-ањац*, у језичком стандарду практично непознатим (који отуда Клајн 2003 и не региструје): *иричанац/иричањац* (причање), *сиаванац/сиавањац* (спавање), *клојанац/клојањац* (јело), *гужванац/гужвањац* (гужва), *иранац/ирањац* (игранка). Међутим, ми смо забележили и петнаестак жаргонизама на *-ањац* без алтернативе на *-анац*: *шетњањац* (шетња), *звездањац* (ноћ), *иумињац* (срце), *брзањац* (брза мелодија), *чукањац* (саобраћајна незгода), *кркањац* (преобилно јело), *цуртањац* (испијање алкохола), *иуињањац* (бежање), *куињањац* (купање), *сунчањац* (сунчање), *смрзањац* (смрзавање), *уирињањац* (утрпавање), *снифањац* (ушмркивање дроге), *вришињањац* (дречав џемпер). При томе наша грађа садржи само један пример семантичке опозиције: *рибанац* (женски тоалет)/*рибањац* (рибање у касарни; грдња) – уз додатну напомену да првонаведени облик постоји и у стандардном језику, у значењу „танко нарезан кисели купус“.

Овде би закључак могао бити да „умекшавање“, тј. палатализација назала *n* у *њ* увећава афективну вредност наставка, најпре у оквиру стилских варијација али потом, и у осетно већој мери, и самостално, дакле аутономно. Утолико бисмо и овде имали пред собом појаву аналогну претходно констатованој, где из варијантних комбинација израња нови суфикс.

5. У свему битном, укључујући – што је посебно занимљиво – и број примера у одговарајућим категоријама – упадљиво паралелан пар чине *-иција* и *-ањција*. И овде је први члан врло чест у стандардном језику, док је у жаргонској употреби доста редак: *ирейшумбација*, *занимација*, *зидација*, *сићурација*, *оскудација*, *замајација*, *иандурација* (полиција). И опет има неколико унутаржаргонских дублета: *уживација/уживањција*, *швалерација/швалеранација*, *измоијација/измоијанација*, *забушација/забушанација*, *незидација/незиданација*. И, још једном, петнаестак речи само на *-ањција*: *крканција*, *жсдеранција*, *удваранција*, *ваијанција*, *јебанција*, *езанција*, *зафрканција*, *завишланција*, *зајебанција*, *замешанција*, *изврданција*, *фолиранција*, *смушљанција*, *варанција*, *иреваранција*. Као и код претходног пара, реч је најчешће о алтернативама стандардном извођењу глаголских именица на *-ње*, с тим што се овде чини да убацивање назала иза наглашеног вокала појачава жаргонски квалитет наставка и тако можда доприноси његовом осамостаљивању. У сваком случају, изложена грађа допушта могућност третирања облика *-ањција* као засебног суфикса, који има и стандардну употребу али само сасвим маргинално у овде релевантном значењу неког интензивног дешавања. Дакле, у суштини исто као као код пара *-анац/-ањац*!

6. Новија жаргонска творба пружа веродостојан материјал за илустрацију и неких других могућности издвајања и осамостаљивања суфикса, без почетне стилске варијације – колико год неки од њих могли бити са нормативног становишта проблематични, екстремни, па и апсурдни. Следи кратак осврт на неколико таквих (већи број њих сажето наводимо у раду под Bugarски 2006б).

Завршетак *-ус* у самом латинском није имао суфиксалан статус, будући просто граматичка ознака мушког рода, али се нарочито преко стручне терминологије у разним језицима осамосталио у тој улози, да би последњих година оживео, и тај статус подвукао, управо у српском жаргону. Ми смо прикупили близу тридесет жаргонизама као *џиџус* (тип), *клошус* (клошар), *грџус* (ситан лопов), *клеџус* (клептоман), *физикус* (физички радник), *чобус* (чобан, тј. примитивац), *имбус* (имбецил), *шизофренијус* (шизофреничар), *динус* (динар), *рођус* (рођендан), *Шиџус* (Шиптар) итд. С обзиром на историјат наставка, ово би био пример уобличавања једног суфикса путем жаргонске прераде већ постојећег језичког материјала.

Слично је и са шпанским суфиксом *-ос*. Неколико његових појава на крају стандардних позајмљеница (*командос*, *џиџарилос*, *џиџамарос*...) тешко би га квалификовале као суфикс српског језика. Али у жаргону се он показује изузетно продуктивним (са око 140 примера у нашој грађи). Ту он – као, углавном, и суфикс *-ус*, са којим се неретко преклапа – по правилу делује у правцу хуморне неутрализације или пак елевације негативне експресивности основа: *алкос*, *наркос*, *џиријос*, *клеџијос*, *кримос*, *џензос*, *декинџос*, *ћелос*, *крезос*, *имокљос*, *мафос*, *крелос*, *Џијос* итд. Према томе, један наставак практично непостојећи у границама језичког стандарда и те како је жив и активан у жаргону.

Забаван је случај квазисуфикса *-оје*, „скинутог“ с краја личних имена која је жаргон преобразио у опште именице: *рагоје* (радио уређај), *видоје* (видео рикордер), *сџасоје* (даљински ТВ управљач), *срегоје* (пенис). Но тиме се он није задовољио, него је ту линију наставио и без именā у основи, чиме се наставак осамосталио: *сисоје* (наивко), *мрсоје* (гњаватор), *смргоје* (простака), *киџоје* (глупак), *кресоје* (макро; жиголо), *гудлоје* (хомосексуалац), чак *џукоје* (лудак – сажимањем од Пукао је), и, сасвим неочекивано, *џиџицоје* (птичји грип)!

Поменућемо још само „варварски“ формант *-ензи*, коме би иначе мало ко озбиљно признао суфиксални статус. Склепан од немачког наставка за инфинитив и немачке заменице 2. лица учтиве јединине, а по моделу вероватног прототипа *цалензи* (новац – од нем. *zahlen Sie* ’платите’), он је породило двадесетак чудних и стилски изразито маркираних твореница као *Швабензи* (Немачка), *кркензи* (обилато јело), *шљокензи* (алкохолисање), *цркензи* (квар мотора), *чукензи* (судар), *џвикензи* (страх), *џмокензи* (пољубац), *жвакензи* (жвака), *џљујензи* (цигарета), *шмекензи* (шмекер), *фркензи* (фрка) итд. Шта год ми мислили о вредности или трајности оваквих креација, оне су са чисто творбеног аспекта релевантне за нашу тему јер показују како жаргон такође ни из чега уме да створи формант који функционише као суфикс.

7. Одабрани творбени материјал који смо укратко представили разноврстан је по пореклу, продуктивности, семантичким и стилским вредностима. Оно што га ипак обједињује може се закључно сажети како следи. Стилске варијације између стандарда и жаргона или пак унутар самог жаргона, тамо где их има (в. одељке 3–5 горе), подложне су пуној лексикализацији, понекад путем семантичких опозиција. У том процесу долази до својеврсне грамафикализације завршних формалних сегмената, чији су резултат нови суфикси који се развијају на подлози постојећих стандарднојезичких или већ жаргонизованих наставака. Тако обликовани, они се додају новим основама, производећи додатне жаргонске лексеме. А ако нема претходних стилских варијација (в. одељак 6), та почетна етапа се дакако не активира али даљи пут остаје у општим цртама исти. Цела путања може се шематски замислити као кретање од стила преко семантике и лексикона до граматики и отуда повратно до лексикона, тј. до нове тако омогућене творбе.

На крају истакнимо још једном да је овакво размишљање омогућено управо тиме што смо тежиште ставили на жаргонску лексику, откривајући ту могућности које би остале изван видокруга при једном конвенционалном приступу анализи лексичких јединица стандардног језика. При томе ваља имати у виду да наши налази начелно ипак не важе искључиво за кратковеки жаргон: појединачни жаргонизми долазе и пролазе, али једном учвршћени творбени механизми остају на располагању целини језика. Јер, не заборавимо: жаргон није злоћудна израслина на здравом телу „правог“ језика него је, виђен лингвистичким а не пуристичким очима – језик у малом!

Кључне речи: српски језик, жаргон, суфикси, стилске варијације, лексикализација, грамафикализација.

ЛИТЕРАТУРА

- Bugariski, Ranko 2006a:** *Žargon – lingvistička studija*. Drugo, prerađeno i prošireno izdanje. Beograd: Biblioteka XX vek.
- Bugariski, Ranko 2006b:** Neki neobični sufiksi u srpskom žargonu. U: *Jezikovna predanost – Akademiku prof. dr Jožetu Toporišiču ob 80-letnici* (ur. M. Jesenšek, Z. Zovko), Zora 44. Maribor: Slavistično društvo, Ljubljana: SAZU, 492–496.
- Клајн, Иван 2003:** *Творба речи у савременом српском језику. Дрвни гео: Суфиксација и конверзија*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, Институт за српски језик САНУ, Нови Сад: Матица српска.

Ranko Bugarski

HOW SUFFIXES ARE BORN: GRAMMATICALISATION IN SERBIAN SLANG

Summary

The topic under discussion is a selection of suffixes which appear predominantly or exclusively in current Serbian slang. The hypothesis is offered that some of them emerge as a result of the lexicalisation of the original stylistic variation, occasionally involving semantic oppositions, which leads to the grammaticalisation of final formal segments. In this process a new slang suffix may be formed on the basis of an existing standard-language one (e. g. *-íca*, *-ánjac*, *-àncija* as against *-ica*, *-ánac*, *-ácija*).

Also exemplified and briefly discussed in this context are the unusual suffixes/suffixoids *-us*, *-os*, *-oje* and *-enzi*.

Key words: Serbian language, slang, suffixes, stylistic variation, lexicalisation, grammaticalisation.

Paul-Louis Thomas
Paris

ПРОМЕНЕ АСПЕКТАЛНО-ТЕМПОРАЛНОГ СИСТЕМА
У НАЈНОВИЈЕМ СРПСКОМ ДРАМСКОМ ТЕКСТУ:
СЛУЧАЈ ДИДАСКАЛИЈА

1. Дидаскалије: говор или приповедање?

Какво место заузимају дидаскалије у класичној опозицији два система исказивања: говор и приповедање? Ако оставимо по страни сценска упутства од једне или пар речи (прилог за начин, глагол за гест или мимику...) које су између номинације лика и његове реплике, бавићемо се дидаскалијским реченицама између дијалoшких и монолошких реплика. Оне припадају говору, док дидаскалије имају приповедачки карактер. Ако упоредимо најчешће временске облике у дидаскалијама и у наративној прози уочавамо суштинску разлику.

Прозна нарација је најчешће у претериту, са превагом перфекта, перфективног или имперфективног вида. Међутим, за свршене глаголе аорист је у широкој употреби, он омогућује стилске ефекте „убрзавања“ процеса, што објашњавамо на следећи начин: пошто се перфектив фокализује на завршну границу процеса, а имперфектив на саму радњу, аорист, самим тим што је у савременом језику ређи од перфективног перфекта, омогућује јачу фокализацију на завршну границу процеса, чиме се стиче утисак веће брзине хронолошког следа радњи.

Дидаскалијска нарација је углавном у презенту. Можемо навести примере транспозиције прозне нарације у дидаскалијску нарацију, као приликом драматизације прозног текста, када су аорист или перфекат замењени презентом. Такав случај имамо у транспозицији самог аутора, Данила Киша, и његовог прозног текста *Гробница за Бориса Давидовича* у позоришни комад *Механички лавови*:

(1) „У Петербургу је нека револуција” (Пауза.) Кашика у руци Левина је застала; Новски **се трже**, затим **крену** руком према својој цигари.
(Гробница за Бориса Давидовича, Београд, БИГЗ, 1985, стр. 80)

(1a) ДР ГРИНВАЛД [...] Чујем да је у Петербургу избила нека револуција... *Новски се шрине*. Кашика у руци Левина је застала.
(„Механички лавови“, *Ноћ и мајла*, Београд, БИГЗ, 1995, стр. 205)

(2) Два стражара **одведоше** Новског [...] (Гробница за Бориса Давидовича, стр. 89)

(2a) *Огводе ја сїеїенїшиїем*. („Механички лавови“, стр. 208)

У овом раду ћемо се бавити данашњим српским драмским текстовима на корпусу од једанаест комада написаних у последњих десет година. У раду **се користе текстови аутора чије драмско дело већ дуги низ година ужива углед** (Душан Ковачевић¹, Вида Огњеновић), **радови нешто млађих, а већ афирмисаних писаца** (Светислав Басара, Биљана Србљановић, као и Горан Марковић, који је нешто касније почео да пише драме) и **најмлађе генерације талентованих драмских аутора** (Милена Марковић, Марија Караклајић, Маја Пелевић). Ослонићемо се на наше новије радове о аспектно-темпоралном систему српског језика.²

2. Глаголски прилози

Глаголски прилози (герундиви) су својствени писменом, а одсутни у усменом изражавању; прецизније, својствени су приповедању, а одсутни у говору. Пошто су врло фреквентни у дидаскалијама³, они појачавају њихов наративни карактер. Глаголски прилог садашњи означава симултаност, а глаголски прилог прошли, најчешће, антериорност у односу на управни глагол.

(3) Професор заћута **држећи** склопљене руке као да се моли. **Гледајући** негде испред себе, прихвата марамицу коју му је Ученица донела. **Обрисавши** очи, захвално додирује раме своје Ученице, потом се с уздахом помера, **повукавши** ланац привезан за чланак леве ноге.

(Ковачевић 60)

(4) Други Просјак се осврће унаоколо и **правећи се** да није видео Првог, лагано продужи уз пут [...]

(Огњеновић 115)

¹ Сви Ковачевићеви примери наведени у овом раду су из *Конијејнера са њеї звездеца*; међутим узели смо у обзир још три рецентне његове драме, у којима су дидаскалије занимљиве за овај рад: „Професионалац“, *Одабране драме II*, Београд, *Стубови културе*, 1998; „Лари Томпсон, трагедија једне младости“, *Одабране драме III*, Београд, *Стубови културе*, 1998; „Доктор шустер“, *Одабране драме IV*, Београд, *Стубови културе*, 2003.

² Видети библиографију.

³ За исти облик у француском језику (партицип презента), Rullier-Theuret [Риље-Тере] 2003, стр. 17, пише: „пошто не указује на лице и не уписује радњу у хронологију, он овде (у дидаскалијама) преузима значај, какав нема у обичном језику.“

(5) [...] **увѳривши се** да је бискуп жив — а кад су се већ нашли у недоличној пози — Тртомировићка изводи свој еротски бест оф; бискуп — **будући** лабилна личност — прихвата и почиње сведена љубавна игра [...]

(Басара 241)

(6) **Ухвативши** Љубића присно под руку, Мишко га доводи ка својим колегама. Љубић театрално шири руке **прилазећи** глумцима.

(Г. Марковић 61)

(7) Келнер опет, **правећи** се невешт, спушта рачун на сто.

(Србљановић 26)

(8) **Пришавши** јој тако близу, Карл види мали, једва приметни траг прах шећера око Ирениног носа.

(Србљановић 57)

3. Перфективни и имперфективни презент

Статус презента дидаскалија је на први поглед нејасан. Да ли се ради о презенту без деиктичког усидравања, тј. без прецизне темпоралне вредности и који се „реактуализује“ при сваком извођењу комада, па према томе функционише као презент понављања или се ради о презенту који за сваки глагол означава једну и јединствену радњу у одсечку приче који нуди дидаскалија? Тешко је одлучити се за једну од ове две могућности у неким језицима, као што је француски, у којем неки лингвисти ипак сматрају да је презент дидаскалија лишен временске вредности („То није општи презент, нити је презент актуелног времена, па ни испричане позоришне фикције⁴⁴) или чак руски у којем су дидаскалије, у принципу, у имперфективном презенту. Напротив, у српском језику се у дидаскалијама наизменично употребљавају имперфективни и перфективни презент за изражавање једнократних радњи. Иначе, у српском језику, у независним или надређеним реченицама, перфективни „атемпорални“ презент без деиктичког усидравања употребљава се у контексту садашњости, укључујући време говорења, у исказивању говора, а изражава понављање (*Увек заборавим кишобран, Често закасним на ѿсао кад свраћим у књижару, Он нас ѿнекад обиђе...*), док се перфективни презент за јединствене радње среће у претеритном контексту у исказивању приповедања. Овај перфективни презент, који понекад зову наративним или историјским, налазимо у дидаскалијама српског језика.

Тај презент, пошто припада приповедању, не изражава понављање за свако извођење комада, већ једнократну радњу одсечену од тренутка исказивања. Он се наизменично употребљава са имперфективним презентом, а алтернација оба глаголска вида омогућује да се изразе многобројне нијансе непреводиве на друге језике (као француски и енглески) у којима глаголски вид није морфолошка категорија, а рељефи те опозиције су осуђени да буду срањени у гладак и једноличан след идентичних облика.

⁴⁴Touratier [Туратје]1996, стр. 95.

У српском језику, сама семантика глагола може да наметне употребу једног или другог глаголског вида. Без правог видског парњака су имперфективи типа *имајти*, *сијајати*, *сиавајти*... и перфективи као глаголи са инфинитивом на *-нути* који изражавају често једнократну радњу:

(9) Девојка **уздахне**, **климне** главом [...]
(Ковачевић 87)

(10) Тог тренутка **одјекне** заглушујућа експлозија и преко њих **падне** гомила земље.
(Г. Марковић 41)

(11) Дон Антун **крене** низ пут.
(Огњеновић 150)

Мада је главна одлика перфектива хронолошки след радњи, јер перфектив помера пажњу од завршне границе једне радње до исте границе следеће радње, у дидаскалијама га често налазимо за изоловане глаголе, нарочито када ови изражавају покрет (перфектив фокусира на завршну границу радње, и стиче се утисак да је тај покрет брз или нагао).

(12) Мишко **скочи**.
(Г. Марковић 67)

(13) Данијел **се** још више **приближи** Ирени.
(Србљановић 27)

(14) **Удари** је пиштољем.
(М. Марковић 24)

Имперфективни презент такође може да се појави усамљен:

(15) И мртви и живи **се скупљају** око стола.
(Басара 264)

Не мора да буде у питању радња дуже трајности него у перфективном презенту, већ радња на коју се фокусира исказивач дидаскалије.

Искази у имперфективном презенту су врло учестали у више или мање статичним описима декора, реквизите или ликова, у облику „слика“ на почетку чина или неке друге веће поделе драмског текста.

(16) На сцени **се налазе** три бокса који **представљају** станове који **се налазе** на врху неке вишеспратнице.
(М. Марковић 7)

(17) У углу канцеларије скрушено **стоји** Станислав и **гледа** незаинтересовано по зидовима, правећи се да не **разуме** оно што потпуковник Алексић [...] **урла** преко телефона.
(Г. Марковић 59)

Више имперфектива у низу често означавају потпуно или делимично симултане процесе.

(18) Професор **гледа** у Ученицу, која му **се осмехује** и уз осмех **клима** главом.
(Ковачевић 59)

(19) Гђа **Ристојевић** појачава темпо **једења ћевапа и испијања вискија**. **Истовремено**, онако пуних уста, знатижељно **обилази** дневни боравак, **завирује** по фиокама, на крају **отвара** врата плакара.

(Басара 239)

(20) Са друге стране **се појављује** сноп светлости која **потиче** од снажне батеријске лампе. На сцену **ступа** [...] пуковник Гавро. За њим **трчкара** Станислав.

(Г. Марковић 25)

(21) Вечера **је** већ завршена. Данијел **пије** кафу, Карл **довршава** вино, Ирена **једе** огроман колач.

(Србљановић 24)

Један имперфективни глагол за којим следи један или више перфективних глагола може означити процес на чијем се фону дешавају радње у перфективу.

(22) Са доње стране падине уз коју вијуга Јегоров пут **долази** Маре са ведром воде у руци, а иза грма нагло **искочи** и **пресретне** је Лука.

(Огњеновић 155)

(23) Гледалиште **прати** збивања на сцени у потпуном муку. Јадранка **ступи** пред публику и стидљиво **запева**.

(Г. Марковић 36)

(24) И Данијел и Карл **ћуте**.

Карл **се** коначно **одважи**.

(Србљановић 29)

Основна одлика низа перфективних глагола је означавање секвенцирања, хронолошки след, што важи и за перфекат и аорист у претеритној нарацији прозних текстова.

(25) Јегор **прије** Игуману, **поклони се**, **дохвати** руком земљу, **пољуби** га у руку и њих двојица **седну** под грм.

(Огњеновић 134)

(26) У том тренутку **угледа** амбасадора Руске федерације, **поскочи**, **рашири** руке, **полете** један другом у загрљај.

(Басара 254)

(27) Алексић најзад **тресне** слушалицу и **процеди** за себе [...]

Подигне поглед и **спази** Станиславову неугледну појаву.

(Г. Марковић 59)

(28) Карл **узме** кључеве, **угаси** светло и **изађе** из стана.

(Србљановић 20)

(29) **Повуче** је за руку и **лупи** јој шамар.

(М. Марковић 40)

Али и глаголи у имперфективном презенту такође могу да изграде хронолошки след.

(30) Ученица **долази** до Професора, **узима** календар, **окреће се** према публици и **чита** песму.

(Ковачевић 69)

(31) Госпођа Ристивојевић фуриозно **улази**. **Седа** за сто. **Точи** велику чашу вискија. **Набада** три ћевапа на чачкалицу. **Говори** пуним устима.

(Басара 237)

(32) **Појављује се** и Гаврова жена у пратњи неког официра [...]. Заједно са њим **се пење** на бину и **седа** на други крај стола, на место које припада Јуди.

(Г. Марковић 26)

(33) Данијел **устаје**, **узима** капут, **баца** Карлу његов.

(Србљановић 20)

(34) **Звони** код браће.

Маца **отвара** врата и **одлази** у ходник. **Улази** брзо натраг.

(М. Марковић 14)

Тешко је уочити врло истанчане нијансе које пружа избор једног или другог глаголског вида (подсетимо да ово важи само за глаголе који образују праве видске парове, дакле кад постоји прави избор) у хронолошким следовима, утолико пре што глаголи оба вида могу да се појаве један за другим. Ако пођемо од основне опозиције, између имперфектива којим се фокализује на саму радњу и перфектива са фокализацијом на завршну границу радње, можемо рећи да се имперфективом више издваја и изолује сваки процес, тако да избором имперфектива аутор више антиципира и прецизира своју визију виртуелне режије. Примећујемо, на пример, да су глаголи који означавају уласке и изласке ликова најчешће у имперфективу (и кад се налазе у хронолошком следу са другим радњама које су све у перфективу); такви примери су многобројни.

(35) Бискуп **одлази** у куповину. Андријана **клоне** на канабе. **Ухвати се** за главу. **Попије** гутљај вискија.

(Басара 242)

(36) **Одлази**. Заповедник полиције **се претвара** у лампу. Бискуп **одлази** у плакар. **Улази** Андријана.

(Басара 248)

(37) Марко **излази**.

(Огњеновић 124)

Улазе Марко и Дон Антун.

(Огњеновић 125)

Марко и Секретар **излазе**.

(Огњеновић 126)

Ево неколико примера хронолошких следова у којима се смењују перфективи и имперфективи, а да то семантика глагола, који формирају праве глаголске парове, не намеће.

Хронолошки след пефектива – имперфектива

(38) **Зачује се** звонце. Она **отвара** врата. **Улази** друга бака, **грле се**.

(М. Марковић 9)

(39) Данијел, некако трапаво, готово **одгурне** Мафи, **улази** у кухињу, **граби** флашу вина.

(Србљановић 60)

Преласком са једног вида на други може да се избегне незгодно понављање:

(40) Дормен пословно **крене** напоље, Данијел **креће** за њим.

(Србљановић 24)

(41) Телефон **завони**, Карл **се тргне**.
Телефон **звони** још једном и још једном.

(Србљановић 45)

Када се смењују изласци и уласци ликова, промена глаголског вида омогућује њихово одвајање, изградњу двеју одвојених сцена, убацивање благог темпоралног прекида, што у ствари као да привремено зауставља ток следа радњи.

(42) Шолаја **излази**, а Фирауновић **улази** у плакар. Андријана **уздахне**, **покуца** на врата плакара. Из плакара **изађе** њена кћерка, Жана.

(Басара 245)

Хронолошки след имперфектива – пефектива

Имперфектив, иначе обавезан са прилошком временском (дуративном) одредницом или еквивалентном синтагмом која има вредност акузатива без предлога (*дуго, једну секунду, осам саати, шри јодине, њар ѡренушака* ...) омогућује да се јасно истакне једна радња (нарочито улазак или излазак неког лика) или да се неке радње одвоје од других радњи, а перфектив(и) после њих убрзава(ју) низање радњи.

(43) Данило га **гледа** неколико тренутака у тишини. **Онда погледа** глумце.

(Г. Марковић 68)

(44) На њу **се сунвраћа** леш Андријаниног љубавника и они **падају**. **Нађу** се на поду у веома компромитујућој пози.

(Басара 239)

(45) **Отвара** флашу, лагано **сипа** вино у велику чашу, **сачека** мало, **помирише** вино и **отпије** гутљај.

(Србљановић 14)

(46) Мафи **размишља. Размишља. Размишља.**
Рачуна напамет. **Пребира** по глави.
Додаје камату на главницу, главницу на камату.
Сабира, дели, множи.
 Коначно **закључи.**

(Србљановић 85)

У следећем примеру исти глагол је најпре у имперфективу конативног значења, а после у резултативном перфективу.

(47) Карл **дозива**, али никако да неког **дозове**.

(Србљановић 79)

Могуће су све комбинације, као:

перфектив(и) – имперфектив(и) – перфектив(и)

(48) Отац Јегор **се поклони** просјаку, **узима** боквицу, и **покушава** да привије на руке, у том одоздо **искрсне** још један просјак.

(Огњеновић 115)

(49) Ана **устане** и **крене** према вратима. Са чивилука у предсобљу **узима** мантил и актен ташну. **Застане**, затим их поново **окачи** на чивилук до Бојане.

(Ђурковић 23)

перфектив(и) – имперфектив(и) – перфектив(и) – имперфектив(и) итд.

(50) Ирена **прескочи** испљувак, **седне** на софу, Мафи, као да се ништа стварно није десило, **узима** салвету из кухиње, **покупи** хлеб и **баца** га у љубре, све време не престајући да говори.

(Србљановић 61)

Радње изражене различитим глаголским видовима нису сасвим на истом плану и постоји, макар благи, прекид у темпоралном следу.

Примећујемо да имперфективни презент **чини се, изгледа...** нарушавају начелну објективност дидаскалије јер уводе други глас поред ликова, глас свезнајућег приповедача који као да може да протумачи њихове поступке. Наступа једва уочљиво склизнуће од дидаскалијске наратије ка ауторовом говору:

(51) Он се поново напио и, изгледа, нема намеру да престане да пије.

(Г. Марковић 64)

(52) [...] изгледа да га и лифт прави будалом.

(Србљановић 52)

Иначе, у новом драмском тексту употреба **као да** од стране гласа који као да доводи у питање дидаскалијску реченицу, јесте један фреквентан поступак.

(53) Пуковника ова информација као да мало примири.

(Г. Марковић 30)

(54) Карла као да запоседну неке силе.

(Србљановић 92)

Поступак је још радикалнији ако се са трећег лица, уобичајеног у дидаскалијском тексту, прелази на прво или на друго лице⁵. Наратор онда преузима реч и поставља себе као аутономну фигуру поред ликова (својих ликова?).

(55) Карл претура по цеповима и о свему овом мисли, а да ми за то немамо појма.

(Србљановић 40)

На истом поступку заснивају се скоро све дидаскалије у комаду Маје Пелевић *Поморанџина кора*.

(56) Ти си у клубу. Има пуно људи. Не осећаш ништа. Мислиш да не осећаш ништа а знојиш се.

(Пелевић 230)

(57) Одмахнем главом. ОН одлази у масу. Нема га.

(Пелевић 231)

(58) Ходаш улицом са стомаком до зуба. Обукла си своју омиљену хаљину. Осећаш се добро. Осећаш се моћно. Осећаш се као мајка свог нерођеног детета. Не чујеш осуђивања која си претрпела у претходних неколико дана. Не чујеш речи. Не чујеш гласове иако они упорно покушавају да допру до тебе.

(Пелевић 257)

(59) Док ово замишљам дете ми пара утробу и раздваја ми кости све док ме потпуно није рашчеречило и изашло напоље [...]

(Пелевић 259)

4. Кондиционал

Кондиционал као хипотетичан начин не би требало да се налази у дидаскалијском тексту, који мора да нуди неутралне и објективне индикације, барем ако оставимо на страну сугестије искључиво упућене редитељу

(60) Костими ликова **би требало** да буду варијације лудачких кошуља, трикоа за слет и затворских одела.

(М. Марковић 7)

Ипак га налазимо код извесних аутора „нове драме“ јер он омогућује да се чује глас наратора који интервенише упоредо са ликовима⁶:

⁵ Као што истиче Rullier-Theuret 2003, стр. 8: „ништа не повезује дидаскалијски текст са ‘ја-овде-сада’ исказивача : никада нема првог лица ни елемената, обележених субјективношћу. Тај глас никада није субјективан, нити се обраћа одређеном дестинатору, читаоцу или редитељу. Дидаскалије имају истовремено карактер коментара, наратије и упутства, а имају исти неутрални тон. Због тога утисак зачудности који производи, у *Savannah Bay* Маргерите Дирас, почетна дидаскалија [...] у којој се чује ауторско ‘ја’.“

⁶ Хипотетични модалитет може да се изрази придевима или прилозима субјективног садржаја:

Јер, Ирена је једна од оних **одвратних** жена које могу да једу шта хоће и колико хоће (Србљановић 24)

Срећом, Келнер се повуче пре него што Карл стигне да реагује (Србљановић 90)

(61) Згрчен, са приљубљеним песницама на слепоочницама, **остао би** тако ко зна колико дуго да га Ученица не придиже [...]

(Ковачевић 63-64)

(62) Карл **би прошао** и не **би се** ни **осврнуо**, али га вратарово лицемерје ипак погоди.

(Србљановић 21)

Урођеност у мисли лика путем унутрашње фокализације која потиче од кондиционала повлачи дидаскалију према аутономној нарацији, независној од примарног, дијалошког, текста:

(63) Карл **би** овог човека да убије на лицу места, закопа његов леш у подруму и засади коприве на гроб.

(Србљановић 51)

У принципу, дидаскалије су увек асертивни искази; прибегавање упитним исказима је још један начин да се уведе глас „другог“. Комбинација кондиционала и другог лица даје дидаскалији карактер дијалога, који аутор успоставља са читаоцем.

(64) Да ли **бисте** свој љубавни живот када је у најбољем издању **описале** као здрав, одличан, задовољавајући или распамећујући?

(Пелевић 244)

(65) Да ти је неко причао кад си била мала и испробавала мамину венчаницу испред огледала да ћеш бити самохрана мајка да ли **би веровала**?

(Пелевић 253)

5. Аорист

С обзиром да је дидаскалијска нарација у презенту, претеритна времена не би требало да се у њој користе⁷, осим када изражавају непосредну антериорност у односу на исказивачки репер у презенту, што може да изрази перфекат (видети даље). Пошто аорист непосредне антериорности или модални аорист (*īаде ми оловка, умрех од īади...*) не припада нарацији, већ говору, не бисмо га очекивали у наративним дидаскалијама. Међутим, нашли смо следећи пример, још и у првом лицу једине, који сведочи о бруталном упаду наратора у дидаскалијски простор (овај упад је појачан кондиционалом и понављањем):

(66) Карл покушава да обузда бес. Најрадије би треснуо слушалицу у зид, али, као што **рекох**, покушава да обузда бес.

(Србљановић 48)

⁷ За француски језик Rullier-Theuret 2003, стр. 18, такође примећује да „глагол је само у презенту, евентуално у футуру, никада у прошлим временима, са којима дидаскалијски текст није компатибилан.“

На почетку рада, споменули смо да модерна прозна нарација у претериту користи највише перфекат, али и аорист. Додајемо да се у таквој нарацији користи и перфективни презент који ступа у конкуренцију са аористом.

Конкуренција између аориста и перфективног презента се објашњава хомографијом⁸. Како се аорист гради помоћу инфинитивне глаголске основе, глаголи који имају исту презентску и инфинитивну основу (и глаголи са инфинитивном основом на консонант) хомографни су са 3. лицем јединице презента, који такође има наставак **-о** или **-е**⁹. Управо се то треће лице највише користи у приповедачком исказивању, а за ове глаголе је тешко одредити да ли се ради о аористу или о перфективном презенту. Ако су сви остали глаголи у контексту, у аористу или у перфективном презенту, хомографни облици се могу тумачити као и ови остали глаголи. Међутим, у истом микроконтексту, чак и у истом исказу или реченици, могу да се нађу како аористи тако и перфективни презенте. Међу савременим прозним писцима неки се чувају таквих „мешавина“¹⁰, док други не презају од таквог поступка, тако да се понекад стиче утисак да њихова лингвистичка свест не разликује перфективни презент и аорист.

Усамљени примери аориста на које смо наишли у дидаскалијској нарацији нису последица конкуренције, сличне оној која постоји у претеритној прозној нарацији, нити последица мешања тих двају облика. Сматрамо да ови аористи мењају уобичајену особину дидаскалијске нарације, пребацујући је од презента ка претериту. У непосредној близини несумњиво аористних облика могу се наћи и хомографни облици, који могу да се тумаче као аористи или као перфективни презенте.

(67) Професор **чучну**, **поче** да јечи, док се негде, из даљине, чују црквена звона.

(Ковачевић 63)

(68) Осмехнувши се, Ученица **отрча** до контејнера и **врати** се [*хомограф*] носећи неку повећу свеску.

(Ковачевић 66)

(69) [...] из контејнера **се**, опет, **зачу** крштави звук телефона. Ученица, по обичају, спремно **обави** [*хомограф*] почетни разговор.

(Ковачевић 81)

⁸ Говоримо о хомографији а не о хомонимији пошто **презент** и **аорист** у 3. лицу јединице могу да имају различито место акцента и / или различити квалитет акцента (узлазни или силазни) и слога (дуги или кратки).

⁹ Примери 3. лица јединице: за **прочитати**, презент **прочита**, аорист **прѠчита** (перфекат **прочитао је**), за **довести** презент **довѣде**, аорист **дѠведе** (перфекат **довео је**), док код глагола различитих основа, имаћемо, нпр. **написати**, презент **напише**, аорист **написа** (перфекат **написао је**); **дахнути**, презент **дахне**, аорист **дахну** (перфекат **дахнуо је**); **узети**, презент **узме**, аорист **узе** (перфекат **узео је**).

¹⁰ В. Thomas 2005б. Такве „мешавине“ смо више налазили код хрватских писаца и преводилаца на хрватски.

6. Перфекат

У „класичним” дидаскалијама перфекат се среће само у значењу антериорности процеса чије последице још увек важе у тренутку дидаскалијског презента, а ове последице објашњавају дидаскалијски (перфективни или имперфективни) презент. Ова објашњења се обично налазе у подређеним односним или временским реченицама које означавају непосредну антериорност, или у независним реченицама које, на пример, описују управо учињене покрете неког лика, и тако објашњавају његов тренутни положај на сцени.

Допунске реченице

(70) Кад види да је одмакла, Просјак се осврне на све стране [...]

(Огњеновић 134)

Односне реченице

(71) Јадранка долази до места где су малопре **пили** кафу с доктором [...]

(Г. Марковић 48)

(72) Ти га дочекујеш у својој најлепшој провидној хаљини са вечером коју **си** специјално **наручила** из оближњег макробиотичког ресторана.

(Пелевић 248)

Временске подређене реченице

(73) Чим је Ученица **изашла** са сцене, Професор се враћа до просценијума, теглећи ланац привезан за чланак ноге.

(Ковачевић 83)

(74) Професор јој захваљује осмехом и, тек што **се окренуо** према гостима у сали, зачу њен плач.

(Ковачевић 90)

Независне реченице

(75) Данијел је **обгрлио** Иренину столицу, **приближио** јој **се** највише што људска анатомија и модеран намештај дозвољавају.

(Србљановић 24)

(76) Смеју се.

Ушао је Њопа.

(М. Марковић 31)

(77) ОН је **дошао** са дуго очекиваног пословног пута.

(Пелевић 248)

Исто као и у презенту, везник **као да** омогућује да се изрази претпоставка, уводећи на тај начин додатни глас у дидаскалијама (глас „аутора“ претпоставке, који је утолико више изражен уколико је претпоставка неочекиванија).

(78) Професор гледа Ученицу као да је није чуо.

(Ковачевић 97)

Примећујемо да Душан Ковачевић у више комада (*Професионалац, Лари Томсон, іраіегија једне младосіи, Докііор шусііер*) даје посебан статус перфекту. У тим комедијама је перфекат основни глаголски облик свих дидаскалија, осим неколико описа у презенту на почецима главних подела драмског текста, тако да дидаскалије стичу статус наративне прозе. Пошто су понекад врло дуге и својим обимом понекад превазилазе примарни дијалогски текст, сам жанр драмског текста (са дидаскалијама између реплика) је доведен у питање: Ради ли се о прозном тексту са уметнутим дијалогима? Шта је примарни драмски текст, а шта секундарни? Питање се највише поставља за комад *Професионалац* јер се главни лик зове Ја, а дидаскалије су у првом лицу једнине перфекта.

Маја Пелевић у *Поморанциној кори* наизменично користи дидаскалије у презенту и дидаскалије у перфекту, а ове друге могу бити кратке или исписане у више редова (одсуство било какве интерпункције даје дидаскалији карактер тока свести без даха, са незауостављивим континуитетом редоследа мисли, евоцираних догађаја).

(79) Ипак је **отишао** а жена **није рекла** ни реч нити је **имала** било какву визит-картицу од столара који им је **пројектовао** брачни кревет нити им је **ико пројектовао** брачни кревет већ **су га наследили** од његових родитеља а ОН **се вратио** са пута и **дОНео** јој је огрлицу од корала са дна тихог океана и њој **су засијале** зенице и до следећег пута **није се** више **оглашавала** нити **се питала** зашто се враћа из канцеларије у три ноћу са масницама на врату и огреботинама по леђима нити **се питала** чему служе ружичасте плишане лисице које му је **прОНашла** у прљавим чарапама нити **се питала** зашто је **нашла** све дугачке црвене длаке на његовој белој кошуљи нити **се** ишта друго више **питала** и тако **су живели** срећно до краја живота уз порно канал на пау тв-у.

(Пелевић 242–243)

7. Плусквамперфекат

Основно значење плусквамперфекта у савременом језику је дезактуализација, тј. поништавање последица глаголске радње у тренутку исказивања (нпр: *Она се била зарекла да се никад неће удавати*). Врло се ретко појављује у дидаскалијама, вероватно јер наративна стратегија коју имплицира је својствена наративу на дугу стазу (у којој плусквамперфекат наговештава да ће процес бити поништен, а да истовремено не прецизира како и зашто), а не уобичајено сажетој дидаскалијској наративу.

8. Футур и императив

Временски облици футура и заповедни начин, који се такође односи на будућност нису својствени дидаскалијама, које се начелно не баве перспективним временом. Убацивање других облика, такође страних дидаскалијама, које смо претходно наводили (кондиционал, аорист), навело би на помисао

да се футур и императив такође могу срести у дидаскалијама. Међутим, наишли смо само на усамљене примере.

(80) Професор гледа у Ученицу, ослањајући се на штап, као да **ће** се сваког тренутка **срушити**.

(Ковачевић 61)

Као и у другим примерима са везником **као да** иза којег долази презент или перфекат, глас „другога“ умеће свој коментар у дидаскалије, овде са хипотезом о непосредној будућности.

(81) Јунак, Гадни, Весели, Масни, Девојчица — **преведите** их у кожни [sockney].

(М. Марковић 52)

Ова реченица је део „напомена“ које претходе примарном тексту, а којима се ауторица непосредно обраћа професионалним читаоцима текста (редитељу, глумцима...) и читатељима-гледаоцима.

Проспективни облици футура и императива се срећу код Маје Пелевић, која се на тај начин још једном удаљује од „класичних“ дидаскалија. Футур и императив улазе у ток свести лика у 2. лицу који „проговара“ из дидаскалија

(82) [...] али сада **ћеш морати** све то да одржаваш тако да **ћеш** седамдесетпосто свог слободног времена **проводити** у салОНу лепоте а то **ће** вишеструко **користити** твом физичком изгледу и менталном здрављу.

Осећај се сјајно јер ти то заслужијеш!

(Пелевић 235–236)

(83) Али ти то **нећеш урадити** јер ти је пластични хирург на годишњем одмору али **ћеш** вишак времена **користити** да се опустиш и радиш јогу уз свеће како ти је препоручио лекар али пре тога **немој заборавити** да попијеш своје три шарене таблете.

(Пелевић 246–247)

а императив се користи и у насловима неких делова комада (дакле, у секундарном тексту) као ритуално понављање истих савета-клишеа из реклама за здрав и срећан живот:

- (84) 4. Ослободите се поморанцине коже
5. Промените изглед — промените живот [...]
7. Вежите га за цео живот
8. Купите кувар — постаните млада

(Пелевић 228)

Закључци

Сматрамо да је проучавање глаголских облика у дидаскалијама један од најсигурнијих лингвистичких начина да би се одредио њихов статус. Њихову наративну особину изразито показује релативно широка употреба облика

несвосјетвених говору, као што су глаголски прилози. Анализа глаголских облика сведочи о еволуцији дидаскалија у новом драмском тексту. У презенту који се у дидаскалијама обично користи у трећем лицу, увлаче се облици првог лица (множине), што је обележје да реч преузима наратор који настоји да се чује његов глас, поред гласова ликова. Хипотетични начин (кондиционал) такође служи као одскачна даска неком гласу (ауторовом?) који ремети конвенције урањавањем у мисли ликова. Аорист, и још више перфекат, замењују понекад презент; тако „класична“ дидаскалијска нарација у презенту, која прибегава суптилним нијансама перфективног и имперфективног глаголског вида, ступа у конкуренцију са претеритном нарацијом, а тај поступак одвлачи дидаскалије према прозној нарацији, у коју се понекад увлачи глас „уљеза“, који се надовезује на гласове ликова примарног драмског текста. На крају примећујемо да када се гласови у примарном тексту преплићу и интерферирају једни са другима, формално означене дидаскалије због тога могу нестати, као што је случај у драми *Лице од сџакла* Марије Караклајић.

Кључне речи: глаголски вид, савремена српска драма, дидаскалије, глаголски облици, герундив, презент, аорист, перфекат, футур, императив, кондиционал.

БИБЛИОГРАФИЈА

Основни кориџ

- Басара Светислав, *Долче виџа*, у: В. Језеркић и С. Јованов (ур.), *Историја и илузија — Антилоџија најновије српске драме (1995–2005), II део*, Нови Сад, Стеријино позорје, 2007
- Караклајић Марија, *Лице од сџакла*, у: В. Језеркић и С. Јованов (ур.), *Историја и илузија — Антилоџија најновије српске драме (1995–2005), II део*, Нови Сад, Стеријино позорје, 2007
- Ковачевић Душан, *Конијејнер са њеј звездица, Одабране драме IV*, Београд, Стубови културе, 2003
- Марковић Горан, *Турнеја (на њихој ваџри), Осма седница и грује драме*, Нови Сад, Дневник – новине и часописи, 2002
- Марковић Милена, *Павиљони или куда идем, одакле долазим и џџа има за вечеру, Драме*, Ириг, Српска читаоница, 2006
- Огњеновић Вида, *Јеџоров џџи, Драме II*, Београд, Стубови културе, 2001
- Пелевић Маја, *Поморанџина кожа*, у: В. Језеркић и С. Јованов (ур.), *Предсмртна младосџ — Антилоџија најновије српске драме (1995–2005), I део*, Нови Сад, Стеријино позорје, 2007

Србљановић Биљана, *Америка, друџи гео, Нове драме*, Београд, Откровење, 2004

Линџисџичке сџугије

Rullier-Theuret Françoise 2003: *Le texte de théâtre*, Paris, Hachette.

Thomas Paul-Louis 1998: „Aoriste, aoristique et systèmes d'énonciation: le cas du serbo-croate (bosniaque, croate, serbe)“, *Le langage et l'homme* 33/1, str. 21–38, mars.

Тома Пол-Љуј 1999: „О категорији глаголског вида у српском језику“, *Научни сасџанак слависџија у Вукове дане* 28/2.

Тома Пол-Љуј 2004: „Плусквамперфекат – жива граматичка категорија савременог српског језика?“, *Научни сасџанак слависџија у Вукове дане* 33/1.

Thomas Paul-Louis 2005a: „Recomposition du système aspecto-temporel en serbo-croate (bosniaque, croate, monténégrin, serbe)“, in: A. Molendijk et C. Vet (éd.), *Cahiers Chronos 12 – Structuration du discours et expression de la modalité*, Amsterdam / New York, Rodopi, str. 187–202.

Thomas Paul-Louis 2005b: „Удео аориста у књижевном изразу Данила Киша“, у: *Сџоменица Данила Киша џоводом седамдесетџоџошњице рођења*, Београд, Српска академија наука и уметности (Посебна издања, књига DCLX, Одељење језика и књижевности, књига 57), стр. 45–61.

Thomas Paul-Louis 2006: „Aorist, structuralni element *Travničke hronike*“, у: *Le consulat de France en Bosnie 1806–2006 et La chronique de Travnik d'Ivo Andrić*, Sarajevo, Institut français en Bosnie-Herzégovine, str. 195–209.

Touratier Christian 1996: *Le système verbal français*, Paris, Masson § Armand Colin.

Paul-Louis Thomas

LES FORMESVERBALES („TEMPS“) DANS LES DIDASCALIES

Résumé

Les didascalies appartiennent à la narration. A la différence de la narration en prose, qui utilise le plus souvent les temps du passé, les didascalies sont généralement au présent (avec aussi des formes caractéristiques de la langue écrite, comme les gérondifs présent et passé). En BCMS le présent des didascalies peut être imperfectif ou perfectif; s'il est perfectif il s'agit du présent narratif ou historique, et non du présent de répétition. L'emploi alterné des présents perfectif et imperfectif permet d'exprimer toutes sortes de nuances aspectuelles, souvent intraduisibles dans d'autres langues. On observe chez les auteurs dramatiques d'aujourd'hui des innovations dans les didascalies, notamment l'irruption de la subjectivité, l'intervention d'une voix „autre“, par l'emploi d'incises telles *čini se, izgleda* „il semble“, de la locution *kao da* „comme si“, de la première personne („je“, „nous“) et surtout de formes verbales normalement étrangères aux didascalies: conditionnel, temps du passé (aoriste, parfait, plus-que-parfait) et temps prospectifs (futur, impératif). L'étude des formes verbales dans les didascalies témoigne d'une évolution importante dans les textes dramatiques d'aujourd'hui.

Władisław Lubaś
Katowice

ЗАМРШЕНИ ПРОБЛЕМИ У НОРМИРАЊУ ЛЕКСИКЕ НА ТЛУ САВРЕМЕНЕ ЈЕЗИЧКЕ ПОЛИТИКЕ У СЛОВЕНСКИМ ЗЕМЉАМА

У раду се анализира актуелно стање у лексичком систему српског језика и могућности нормирања у овој области. Посебно се указује на развој његовог језика и иновације које у њему настају под различитим утицајима. Стање у српском језику се пореди са актуелним приликама у другим словенским језицима и нормативним решењима која се у њима предлажу.

1. Проблематика

У лексиколошкој, лексикографској и социалингвистичкој литератури, као и у радовима о данас модерном „дискурсу“ не недостаје теорија о нормирању језика, које су се од 30-их година XX века, од времена прашке структуралистичке школе, развиле у многим научним центрима и многим земљама, па тако и на словенском простору (Алојз Једличка, Милорад Радовановић, Дубравко Шкиљан, Лав Иванович Скворцов, Витолд Дорошевић, Станислав Гајда). У том мноштву теоријских модела – у лексици – делу најтежем за нормирање система, посвећује се, с обзиром на њену важну позицију и семантичку улогу у структури језика, још увек мало пажње на тлу разматрања о нормирању осталих елемената корпуса¹. Лексика, међутим, у том процесу ствара највише проблема који произилазе из многих психолошких и друштвених разлога на које бих хтео да се концентришем у овом излагању, служећи се примерима из словенских језика. Поменимо дакле, најпре те најважније друштвене појаве које улазе у састав планирања статуса, а имају утицај на форму корпуса и отежавају нормирање лексике. То су:

1) Повећана и висока лична лексичка креативност, испољена у највећој мери у области творбе речи која само делимично подлеже граматичким пра-

¹ 2006. године издата је вредна књига Стане Ристић „Раслојеност лексике српског језика и језичка норма“, Београд која је изузетак на тлу монографија на ову тему.

вилама, а у већој мери „неформалној“ деривацији, тј. метафоризацији и метонимизацији са ослабљеним или одсутним дистинктивним експонентима на плану односа основе и деривата, што доводи до тога да се нова значења која су била подвргнута деривацији појављују тек на нивоу текста.

2) Ова повећана лична креативност је изазвана и подржавана путем нових процеса демократизације посткомунистичких друштава која се налазе у стадијуму друштвених трансформација, што је у крајњем резултату довело до јачања хијерархијске, престижне позиције јединке у друштвеном животу, а што опет изазива повећану количину лексичких варијаната различитог порекла у јавној комуникацији (регионализама, социоеката, разговорног језика и неологизама), а у чему експресивни изрази имају све значајнији удео.

3) Висока стратификационо-стилистичка растегљивост језика која на нивоу јавне комуникације подлеже функционалним, естетским, а понекад и идејно-политичким оценама (нпр. патриотским), преко државних и националних заједница које се разликују културолошки а за које је немогућа строга и једнозначно одређена дистрибуција израза на нивоу узуса.

4) Висока динамика временских промена опште лексике која произилази из брзих цивилизацијских и економских промена (нпр. номинација најновијих научних достигнућа и њихове практичне примене у области информатике, у глобалној комуникацији, у дигиталним техникама преношења вишејезичких информација, као и у економској сарадњи).

5) Конзервативизам који влада у словенском свету у политици нормирања а која се опет налази под снажним утицајем актуелних тенденција обично одређене националистичке језичке идеологије и која проузрокује кочење позитивних кодификацијских одлука у односу на све иновације и која тежи ка петрификацији раније кодификованих јединица.

6) Из те чињенице произилази сумњичав однос према изразима позајмљеним из страних језика, а такође и „несвојим“ (значи неелитним) језичким променама, које нису пуштане у јавни оптицај као конкуренцијски синоними.

7) Као резултат ове сумњичавости појављује се, у процесима аквизиције општег језика у етапи евалуације, корекције и реконструкције норме „чишћење“ страних лексичких елемената, нарочито оних који потичу из језика народа и држава које су сматране непријатељима а што погодује појачавању пуристичких тенденција.

8) Појављују се тенденције „политичке исправности“ у збиркама корпуса (у нормативним речницима), што доводи до елиминације нежељене лексике из лексичког фонда, а са друге стране до ширења неосемантизама и уопште неологизама означених персуазијском манипулацијом (тзв. „нови новогвор“ или нови „њуспик“, енгл. **new new speak**).

Од сигнализираних нормативних проблема обратимо пажњу на два: 1) на проблеме који произилазе из промене и стилистичке стратификације, 2) на проблеме који произилазе из пуристичке језичке политике.

2. Разговорни језик и лексичка норма

У словенском свету, слично као и у осталим европским земљама, после друштвених трансформација које су се извршиле деведесетих година прошлог века, испливале су на површину и функционално ојачале у највећем броју врста јавне комуникације лексичке варијанте промене разговорног језика.² Ову појаву би требало повезати са покренутом или појачаном активношћу различитих друштвених група као и са почетком јавног дискурса у скали широј него раније. Није безначајно, такође, ни деловање ниске културе на масовну, поп културу чија је перцепција у посткомунистичким земљама била условљена подлегањем идеологији глобализације и економском и културном утицају Сједињених Америчких Држава. Та нова лексика уведена у јавни „промет“ путем активирања заједнице представља прави проблем нормативистима јер је код корисника стандардног језика остао сачуван жив осећај њиховог друштвеног порекла, обично негативно валоризован или у најбољем случају равнодушан, а такође и из системских разлога, јер у већини случајева његова структура одудара од формалних граматичких правила а у систему номинације представља вишак (редундацију) у синонимској мрежи и изазива вишак лексичког фонда који изражава емоције, при том још и негативне, што у јавном дискурсу (можда осим лепе књижевности) представља праву мору. Разговорна лексика, као што се може судити на основу општих речника подлеже само делимичном нормирању и у принципу није подвргнута кодификацији. И поред тога, амбиције неких речника су такве да желе да спроведу кодификацију такође у ту област језика³. Најчешће, мада то не представља правило, пробе нормирања разговорне лексике појављују се на почетном нивоу, а то значи – нормирање које је ограничено на показивање разговорне варијанте без даљег конкретизовања, дакле на најпростију дескрипцију узуса. Проблем је, наиме, у томе да би на нивоу директне комуникације *face-to-face*, нормирање а нарочито кодификација била узалудна и без циља и у односу на спонтано креирање језичких изјава које је у складу са индивидуалном језичком компетенцијом саговорника. Али са друге стране – масовни удео чланова појединих језичких заједница у јавном дискурсу, нарочито у мрежи у условима демократских и информацијских друштава изискује сређивање норме на „средњем нивоу“, која стоји у опозицији са високом (стандардном) нормом а која је стално изложена девастационом деловању упрошћених система разговорног језика. Високу норму треба опет бранити пред дезинтеграцијом и лабилношћу, јер је она израз високог престижа националне функције идентификације језика и депозит националне културе, док

² За ту промену још није утврђен јединствен назив а у дескрипцији се између осталих користе и термини: руски „русская разговорная речь“ и „просторечие“, чешки – „hovorový spisovný jazyk“ и „běžně mluvený jazyk“, немачки – „Umgangssprache“, француски – *langue parlée*, што би најзгодније било одредити перифразом – „*mówiony wariant języka standardowego*“ (говорна варијанта стандардног језика), кад не би постојала чињеница да се она такође појављује и у стриктно писаним текстовима а не само у онима стилизованим на говорни.

³ нпр. у ортоепским речницима и саветницима пољског језика (Лубаш, Урбањчик 1993; Марковски (ред.) 2000, *Nowy słownik poprawnej polszczyzny PWN*, Варшава).

би та средња, норма разговорног језика требало да служи пре свега текућој индивидуалној комуникацији и само делимично јавној у одређеним персуазијским функцијама⁴. Због практичних, културних и комуникацијских потреба савременом узусу је неопходна подела на две варијантне промене општег, јавног језика, могућег за комуникацију (кодирање и разумевање) у целој комуникативној заједници, наиме на варијанте: 1) стандардног, са пуном поливалентношћу која подлеже потпуном нормирању и 2) разговорног, са ограниченом поливалентношћу која подлеже делимичном нормирању⁵.

Све словенске државне језичке заједнице су у различитом степену мултилингвалне и све сада подлежу снажном утицају енглеског језика, пред којим се, бар теоријски, бране, а неке од тих држава из политичких разлога свесно уводе чишћење лексике такође од позајмљеница из других језика. Најрадикалнији је ксенофобични пуризам који се појавио у последње време у новим државама насталим после распада федерација: совјетске, југословенске и чехословачке, што је као резултат дало то да су језици које су њихови корисници сматрали за „угњетаване“ подвргнути „чишћењу“ од стварних или наводних елемената који припадају непријатељским језицима.

Међу постсовјетским словенским земљама издваја се Украјина, где се и поред правног одређења и дела у уставу о позицији украјинског језика као државног, појављују снажне политичке жеље увођења званичног украјинско-руског билингвизма. Спор за првенство украјинског језика има, наравно, извор у проруској језичкој политици СССР-а, али његов нагли пораст у Украјини после добијања суверенитета произилази из потребе истицања свог језика као другачијег у односу на конкурента (делимитациони пуризам). Његова последица је „чишћење“ украјинског језика од русизама, а на маргини тог процеса је такође и тенденција за коришћењем „инферентног“ (*hybrid*) руско-украјинског у персуазијским и сатиричним функцијама (такође и у реклами), то је тзв. „суржик“ нешто као украјински „пичин“ (Јермоленко 1999: 58).

⁴ Потреба за потврдом два степена норми примењена је у многим концепцијама језичке политике и примењена у одлукама државних институција које се баве кодификацијом језика у словенским земљама, нпр. одавно у чешком, руском а такође од пре неколико година и у пољском (уп. В. Лубаш, Две врсте стандарда у словенским језицима (в:) Научни састанак слависта у Вукове дане. Граматички опис српског језика 33/1, Београд 2004, 5–14.) С. Ристић 2006; Ипак, опсег дескрипције узуса тог лексичког слоја налази се још на уводном, упроштеном, нивоу који се пре свега ослања на кориштење, карактеристичног квалификатора [уп. В. Лубаш, Дескрипција узуса разговорне врсте језика у нормативним речницима (в:) *Научни састанак слависта у Вукове дане. Граматика и лексика – дескриптивни и нормативни иприсији*, Београд 2007, 17–25.

⁵ Требало би додати да је важан чин у етапи кодификације означавање опозиције између тих варијаната јер у узусу долази до нефункционалне па чак и хаотичне размене обе варијанте у јавним говорним актима што нарушава принципе језичке културе. У процесу нормирања „разговорни језик“ се може прихватити за термин хијерархијски равноправан са „стандардношћу“ и могу му се подредити друга значења као нпр. узус у одговарајућем стилу, врсти, степену емотивности, стране/домаће, итд. У дескриптивној пракси у којој би циљ био информација о узусу не може се престати само на означавању варијанте раслојавања изостављајући друге околности које регулишу кориштење лексема у одређеном ситуационом контексту. Проба такве дескрипције је представљена у „*Słowniku polskich leksemów potocznych*“ (Ред. В. Лубаш, т. I–IV, 2001–2006) који је издао Институт за пољски језик ПАН у Кракову.

У Југославији, где се догодио скоро револуционарни акт сепарације језика на бази српскохрватског, у свим новим језицима појавио се ксенофобични пуризам који његови творци сматрају за знак патриотизма, али је најоштрији у Хрватској.⁶ Савремени хрватски пуризам је настројен углавном антиспрски и антијугословенски и црпи своје узоре из крајње шовинистичког чишћења хрватског језика у време НДХ (1941–1945), када је не само помоћу закона идеализован хрватски језик, већ је и дословно забрањивано кориштење нехрватских језичких елемената у комуникацијској пракси. (Червињски 2005: 66–67)

Ова крајност показала се сада и у борби против ћирилице, која је на основу Уставног права повучена из хрватског језика а у публицистици – па чак и у поезији – појавиле су се метафоре које приписују том алфabetу злочиначке симболе (Љубаш [2006]). Од претераног пуризма није ослобођена ни српска страна, која је додуше лагодније него хрватска и босанска одреаговала на поделу српскохрватског језика, остављањем нпр. у узусу латиницу поред ћирилице (Пешикан 1996: 175), као и либералну језичку политику из периода послератне југословенске заједнице, али је већ новим Уставом из 2006. године укинут двојаки алфabet на административном нивоу, остављајући у употреби само ћирилицу.

Нарочито је важан однос Русије према ксенофобичном пуризму због експанзионистичке руско-језичке политике из периода СССР-а. Нови федерални закон о званичном језику Руске федерације⁷, коме је претходила дугогодишња дискусија, имплицитно уводи нека ограничења у функционисању језика неруских заједница у корист доминирајуће позиције руског језика. То произилази из привилеговане позиције руског језика због територијалних размера (цела федерација), престижних (званични језик), друштвених размера (јавни живот), традиционално-културних (општа доступност делима високе културе на том језику), као и едукацијских и информативних. Овде се, дакле сусрећемо са „патриотским пуризмом“ који поседује експанзионистичке особине, а који може бити оправдан комуникацијским потребама вишенационалне државе.

Осим тог Устава или Закона о језику, скоро све словенске земље (осим Чешке) наступају са идејом одбране и чувања својих стандардних језика пред туђим језиком, у последње време се бране пред навалом енглеског. И тако у руском закону (2005, т. 6) постоји јасно супротстављање свакој „страности“ у руском језику. Одбацује се право коришћења израза који нису у складу са нормом руског књижевног језика као и страним елементима (позајмљеницама из других језика) који дуплирају већ постојеће руске фондове. А што је још интересантније, чак и земље које себе сматрају либералним и толерантним према другим језицима као нпр. Словенија у Закону⁸ одређује

⁶ Описали су га детаљно Џорџ Томас (Томас 1996: 49–59), Мађеј Червињски (Червињски 2005: 44–51), Хенрик Јарошевич (Јарошевич 2004: 147–168) а са хрватске стране Марко Самарџија (Самарџија 1993 а; 1993 б, 3–22).

⁷ Федерални Закон о Государственном Языке Российской Федерации“ 2005.

⁸ Zakon o javni rabi slovenščine 15 .06.2004 .

веома прецизно, да не кажемо акрибично, опсег допуштања званичне употребе страних језика на терену Словеније, које увек поставља у други план, а за кршење правила предвиђене су високе новчане казне. Сличне наредбе постоје и у пољским законима⁹, мада за разлику од словеначког закона – без претње новчаног кажњавања за прекршај. Закон о словачком језику из 1995¹⁰ експлицитно одређује да „2. *Štátny jazyk má prednosť pred ostatnými jazykmi používanými na území Slovenskej republiky*“ а кодификациони напор који су уложили словачки лингвисти припремајући терен за језичку политику земље креће се у правцу ослобађања словачког језика од бохемизама.¹¹

Поменути примери се могу још обогатити литературом која се тиче других језика и која сигнализира потребу борбе са странашћу, нарочито у тренутку када се шири процес глобализације, нпр. српска литература (Пипер 2003: 17–18, 22–23, 28–29) или бугарска (Виденев 2003: 200–212). Осим „чишћења“ лексике примећујемо „испуњавање“ и „богаћење“ лексике у оквиру надокнаде „штете“ која се десила у осуђиваној прошлости. Ради се, углавном, о оживљавању религиозне лексике у свим посткомунистичким земљама, а понекад и национално-историјске, као нпр. у хрватском и словачком или пак културолошке, као нпр. оријентализама у босанском језику. Пуризам се не може оцењивати искључиво у аксиолошким категоријама, нарочито на екстремни начин помоћу крајњих израза. Појава би требало да се посматра као својеврсна функционална интервенција која служи одређеној језичкој политици. Друштва словенских земаља се налазе у преломној ситуацији у периоду друштвено-културне трансформације, називане имитацијским моделом трансформације, која се ослања на имитирање западних узора, дакле на демократске форме друштвеног живота. У ту форму добро се уклапа властита, обично у периоду комунизма „неконзумирана“ потреба националне независности, понекад демонстративно тежи да се акцентује у језичкој „чистоти“, такође да би се што боље изразила посебност. У случају руског језика – дата му је престижна позиција званичног језика у односу на језике мањина, као покушај повезивања вишенационалног друштва федералне државе помоћу заједничког језика, барем на комуникацијском нивоу. Та деловања, која покрећу национализам могу, наравно, довести до ксенофобије (Алтермат 1998: 167–236) ако би попримила екстремну форму, али за сада произилазе из савремених друштвених процеса, имају објективни карактер и представљају одређену етапу развоја у процесу трансформације.

Горе наведене примедбе наводе на закључак да нормирање лексике у савременим словенским језицима мора победити многоструке тешкоће које су у вези са ширењем јавног друштвеног дискурса, а који се одвија на више

⁹ Ustawa o języku polskim, z dnia 8 listopada 1999 r. са допунама – Ustawa z 2 kwietnia 2004 o промени Закона о пољском језику.

¹⁰ *Zákon Národnej rady Slovenskej republiky z 15. novembra 1995 o štátnom jazyku Slovenskej republiky.*

¹¹ Припремљена је чак теоретска основа за такву делатност која је репрезентована у збирци радова под ред. Јана Босака (Bosák 1998: 26-31) у делу под насловом: „*Metajazyková axiologická kompetencia Slovákov (vo vzťahu k češtine)*“ Јураја Долника као и у књизи *Štátny jazyk v praxi* 1997.

комуникацијских и тематских нивоа, што проширује речничке варијанте, чинећи њен фонд привидно високо редундантним, а са друге стране, селекција вршена на основу пуризма, прожетим ксенофобичном језичком идеологијом, може довести до фактичког осиромашења лексичких фондова и ограничења комуникацијских могућности етнички и друштвено различитих заједница.

Кључне речи: лексика, нормирање, разговорни језик, варијанте, социолингвистика, српски језик, словенски језици

ЛИТЕРАТУРА

- Altermatt U. 1998:** Altermatt U., *Sarajewo przestrzega. Etnonacjonalizm w Europie*, Kraków.
- Bosak J. 1998:** Bosák J. (red.), *Slovenský jazyk*, Opole.
- Bugariski R. 1997:** Bugariski R., *Jezik u društvenoj krizi*, Beograd.
- Червњски М. 2005:** Czerwiński M. 2005, *Język, ideologia, naród. Polityka językowa w Chorwacji a język mediów*, Kraków.
- Dolnik J. 1998:** Dolnik J., *Metajazyková axiologická kompetencia Slovákov (vo vzťahu k češtine)* (w:) Bosák J. (red.), 26–31.
- Doroszewski B. 1950:** Doroszewski W., *Kryteria poprawności językowej*, Warszawa.
- Gajda S. 1982:** Gajda S., *Podstawy badań stylistycznych nad językiem naukowym*, Warszawa-Wrocław.
- Хорнсби D. 1998:** Hornsby D., *Patriotism and Linguistic Purism in France: Deux Dialogues Dans le Nouveau Langage Francois and Parlez-Vous Franglais?* „Journal of European Studies“, Vol. 28, 25–32.
- Јарошевич Н. 2004:** Jaroszewicz, H., *Nowe tendencje normatywne w standardowych językach chorwackim i serbskim*, Opole .
- Jedlička A. 1978:** Jedlička A., *Spisovný jazyk v současné komunikaci*. Univerzita Karlova , Praha.
- Jermolenko S. 1999:** Jermolenko, S. [Љмоленко S.] (red.), *Ukraїnsьka mova . Najnowsze dzieje języków słowiańskich*. Opole.
- Lubaš V., S. Urbanjčik 1990:** Lubaš, W. , S. Urbańczyk i 3. izd. 1993, *Podręczny słownik poprawnej wymowy polskiej*, Kraków.
- Lubaš B. 2001–2006:** Lubaš W. (red.) „*Słownik polskich leksemów potocznych*“, Kraków.
- Lubaš B. 2004:** Lubaš W., *Dve vrste standarda u slovenskim jezicima* (w:) *Naучni sastanak slavista u Vukove dane. Gramatički opis srpskog jezika 33/1* , Beograd, 5–14.

- Lubaś B. 2007:** Lubaś W. Deskripcija uzusa razgovorne vrste jezika u normativnim rečnicima (U:) *Naučni sastanak slavista u Vukove dane. Gramatika i leksika – deskriptivni i normativni pristup.* 36/1, Beograd, 17–25.
- Markovski A. 2000:** Markowski A. (red.), *Nowy słownik poprawnej polszczyzny PWN*, Warszawa.
- Pešikan, M. 1996:** Pravopisna norma (u:) M. Radovanović (red.) *Srpski jezik*, Opole, 171–180.
- Piper, P. 2003:** *Srpski između velikih i malih jezika*, Beograd
- Radovanović, M. 1979:** Radovanović, M. [izd. 3. 2003] *Sociolingvistika*, Novi Sad; Sremski Karlovci-Novı Sad.
- Ristić, S.:** *Raslojenost leksike srpskog jezika i leksička norma*, Beograd.
- Samardžija M. 1993a:** Samardžija M., *Hrvatski jezik u NDH*, Zagreb.
- Samardžija M. 1993b:** Samardžija M., *Jezični purizam u NDH*, Zagreb.
- Škiljan D. 1988:** Škiljan D., *Jezična politika*, Zagreb.
- Tomas G. 1991:** Thomas G., *Linguistic Purism (Studies in Language and Linguistics)*, London, New York 1991 [Longman], s. 76–81.
- Tomas G. 1996:** Thomas G., *The Impact of Purism on the Development of the Croatian Standard Language in the Nineteenth Century.* 1–2 Rijeka, s. 49–59.
- Videnov M., 2003:** *Bŭlgarskata ezikova politika (V svetlinata na teorija na kniižovnite ezici)*, Sofija 2003.

Владислав Лубаш

СЛОЖНЫЕ ПРОБЛЕМЫ НОРМИРОВАНИЯ ЛЕКСИКИ НА ПОЧВЕ СОВРЕМЕННОЙ
ЯЗЫКОВОЙ ПОЛИТИКИ В СЛАВЯНСКИХ СТРАНАХ

Резюме

Автор указывает на сложные проблемы нормирования славянских языков в свете модернизированной или новой языковой политики, сформированной в период трансформаций общественного, государственного строя и образования новых суверенных государств после распада советской, югославской и чешской федерации в девяностые годы прошлого века. Эти проблемы базируются в основном на: 1) необходимости кодификации разговорного, общеупотребительного варианта языков, который распространился в результате происходящих процессов демократизации и образования сети стилей, в частности стиля медиальной публицистики; 2) усилении национальной языковой идеологии, отражающей народную идентификационную функцию языка как первостепенного символа, различающего народ и государство. Эти тенденции проявились в юридических актах, касающихся основных прав граждан (конституции) и в особых актах, касающихся языков (положения о языках). Данные факты являются причиной различных селекций реального корпуса, предназначенного для нормативных словарей.

Јелица Јокановић-Михајлов
Београд

РЕЧИ СА ДВА АКЦЕНТА У САВРЕМЕНОМ СРПСКОМ ЈЕЗИКУ

Појава двају акцената у једној речи постоји се на материјалу живој говора, а сјање у говорној пракси се пореди са решењима која су даја у досадашњој грамаћичкој литератури. Указује се на фонетску основу ове појаве, на зависност броја акцената од дужине речи, њене силабичке структуре и еманићке композиције.

Могућност да једна реч у српском језику има два акцената помиње се у већини наших граматика и језичких приручника, дакако као узредна напомена, после описа стандардне ситуације према којој једна акцентогена реч има један акценат. Појава двају акцената у једној речи описује се као изузетак, по правилу врло редак и увек условљен посебним разлозима.

За друге језике постоји доста прецизан опис овог феномена и разрађен систем допуштених и недопуштених комбинација структуре речи и њеног акценатског лика, па у том склопу и појаве двају акцената у једној речи. Тако је и са енглеским и са руским језиком, али и са већином словенских језика, иначе врло различитих по акцентуацији и прозодији уопште.

У нашој акцентолошкој литератури, уз напомене о могућим али ретким двоструким акцентима у речи, често се дају примери, који се, као и у грамаћичкој литератури, најчешће узимају из врло старог лексичког фонда, пре свега из оног који је био актуелан у време Вука Караџића и који су навођени као примери у старим грамаћикама. Тако се наводе сложенице и полусложенице: *џрвобрајучед, друјобрајучед, сврзиграда, сврзиманија, ибришим-џканица, зулум-чалма* и слични примери, данас практично ван употребе, а новијим генерацијама и сасвим непознати (Пецо⁵1991, 71). Посебно се и детаљно, као данас актуелни процеси, наводе дијалекатске ситуације са накнадном и закаснелом новоштокавском метатонијом, извршеном иначе у књижевном језику, како је познато, још у петнаестом веку. Ово илуструју примери као *Пџрџ*, настало од *Пџрџ* или *кујџла* од ранијег *кујџла* – са узлазним на првом а силазним на другом слогу, заправо са иктусом заосталим на другом слогу.

У граматичи *Савремени српскохрватски језик* Михаила Стевановића, у одељку о акценту нема помињања оваквих речи, али се у поглављима о акценту појединачних врста речи наводе примери речи са два акцента, првенствено суперлативи придева, какви су *најјамејнији* или *најједноставнији*. Посебно се о акценту говори у поглављу о творби речи, конкретно о сложеницама (Стевановић ⁵1989, 399), где се истиче да су за настанак сложенице, у сегментима од којих она настаје, битна три процеса: промена значења, промена облика и промена акцента. Ово последње се истиче као најважније а односи се, пре свега, на свођење двају акцената на један. У многим случајевима управо свођење двају акцената на један обезбеђује настанак сложенице, а његово изостајање онемогућује срastaње у сложеницу, иако су извршене и промена значења и промена облика. Наводе се примери са извршеном променом значења код којих сведеност на један акценат, односно чување двају акцената, одлучује и о томе настаје ли сложеница или остаје синтагма; дају се као примери: *Бања Лука* и *Бањалука*, или синтагма *Нови Сад* према сложеници *Иванград* и слични. Видимо дакле, да појава два акцента функционише као баријера у срastaњу двеју морфолошких компоненти у форму сложенице и да често управо чување двају акцената могућу сложеницу претвара у полу-сложеницу, што има утицаја и на правописно решење, тј. на појаву писања спајењем помоћу цртице: *Шар-и-ланина*, *Иванић-град* и сл. Ни очигледна непроменљивост првог дела, уз промену значења саставних делова није довољна да се супротстави двоструким акцентима и створи сложенице. То међутим није сметало придевским облицима као што су помињани *најјамејнији* и *најједноставнији* или *исеудокласични* и *шамноцрвен*, код којих уз основни акценат имамо и секундарни, што ствара класичну ситуацију двоструког акцента. Литература која се бави творбеним моделима српског језика такође помиње два акцента као могуће обликовање сложених речи, али углавном цитирањем решења из већ постојећих граматика и речника (Клајн 2002).

Овде, како видимо, постоје две тенденције, обе фонетске по природи, али различитог карактера и различитог ефекта. Једна двоструким акцентима спречава срastaње сегмената у јединствену целину (сложеницу), друга омогућава, опет двоструким акцентима, њен опстанак. Ова друга тенденција је заснована на важном моменту, фонетском у најужем смислу речи, који води рачуна о квалитету артикулације и поузданости перцепције, и када нема сметњи реализацији ове тенденције, можемо говорити о постигнутом артикулационом комфору. То је ситуација врло погодна и за говорника и за сабеседника, и повећава разумљивост и општи квалитет комуникације, па јој говорници прибегавају интуитивно, кад год за ово има услова. Зато се дуге, вишесложне речи радо изговарају са додатним артикулационим ослонцем – такви и јесу примери придевских облика које дају граматике, рецимо шестосложни облици *најједноставнији* или *исеудокласични* – они се увођењем додатног акцента претварају у две тросложне повезане целине, врло лаке за изговор. Добар говорник дакле прибегава оваквој артикулацији али са мером и без претеривања. Да ли ће једна оваква реч бити изговорена са два акцента или са једним, зависи не само од њене граматичке форме и броја слогова, већ и

од додатних момената, који су пре свега везани за услове у којима се одвија комуникација. Један од тих момената је темпо, други – степен познавања оваквих лексема од стране самог говорника, као и његова процена колико ће их његови слушаоци, односно сабеседници разумети. Ови моменти обично утичу на смањење темпа и пажљивије артикулисање, што ствара природне услове за појаву секундарних акцената. И обрнуто, прелазак у брзи темпо говора, као и вештина правилног говорења у брзом темпу – укидају додатне акценте а остављају само основне. То је лепо осетио сваки говорник са добрим језичким осећањем, који је о овоме размишљао и пратио свој изговор, а одражено је и у делу граматичке литературе у краткој констатацији да се „речи са два акцента могу изговорити и само са једним акцентом”.

С друге стране, у говору који нас окружује, лако запажамо претерани број речи са додатним акцентима, неумерено дељење, па и право сецкање речи, без икаквог оправдања. Могућност увођења додатних акцената, олакшавања артикулације делимичним разбијањем дужих целина, неким говорницима је уобичајени и омиљени поступак у свим ситуацијама када се осећају несигурно и када траже артикулациону подршку. Такви су и чести примери из студентског дискурса. Наводимо два оваква примера:

*Овде је реч о **гѐли-мѝѝа-ѝѝвнѝј** функцији (уместо: о **гѝлимѝѝаѝѝвнѝј**)
То су **гѝѝѝѝнк-ѝѝвнѝ** обележја (уместо: **гѝѝѝѝнкѝѝвнѝ**)*

Овакви примери се изговарају са наглим смањењем темпа у тренутку изговарања мање познате речи и најчешћа варијанта изговора је подела речи на два или три дела, али та подела не дели реч на слоге. Можемо додати да је последњих година у изразитом порасту несналажење студената у изговарању било каквих стручних термина.

На сличан начин често говоримо и под утицајем емоција, када сабеседнику посебно скрећемо пажњу на неки појам, и тада није пресудна структура такве речи, већ њена семантичка и експресивна позиција, а најчешће прилике које обилују оваквим акценатским примерима су у разговорном језику. Ту оне звуче природно и одликују се великом варијативношћу и посебном ритмичком организацијом. У типичним примерима који следе овакве речи су изговаране успореним темпом, раздвојене су на слоге и са уједначено распоређеном енергијом на њима:

***Не-ве-ро-ва-ѝан је!**
Ма, ком-ѝај-ли-рај ѝо, **човече**, и **ѝоѝова сѝвар**.
Па са-мо ѝи можеш **хѝѝаду ѝуѝа** да **наѝравиш исију** **ѝрешку**.*

Међутим, све чешће ово срећемо не само у колоквијалном говору, већ и у оном јавном, медијском, који претендује на ауторитет и утицај, а у неким елементима је често импровизиран, па и некултивисан. Врло често се дешава да говорник мање познату реч или конструкцију дели на две или више целина како би себи олакшао изговор, пре свега при читању текстова. Код неких од њих ово прелази у прави манир, па на овај начин изговарају и речи које им не представљају никакав артикулациони или психолошки проблем. Овако

су изговорени примери: *два ѿрѣѣи-кѡмична лика, развој вѣздухо-ѿлѡвсѣѣва, ѿрѣгесеѣѡ-ѡдѡишнѣѡци, ѿрѣѣе-рѡзреднѣ сликар, ѿрѣѡ-ѡкѡѣнскѡ ѿловѣѡба, јѣднако-сѣрѡничнѣѣ ѿроуѣѡ*, али и примери као што су: *ѿрѣѡ-рѡчујѣм вам, нѣѣри-знѡѣе заслуѣе, ѣскрис-ѣѡѡлизовѡло се мишѣѣње*. Карактеристичан је свуда ритмички образац заснован на краћем првом и дужем другом делу, секундарни краткосилазни акценат на почету речи и узлазни као основни, на одговарајућем унутрашњем слогу. Примери који се у ово не уклапају у потпуности, као *нѣѣри-знѡѣе заслуѣе*, и јесу супстандардни у сваком погледу, а онда и знатно ређи.

Неки говорници овоме радо прибегавају када им пажња попусти док у току говорења размишљају о наредним реченицама, па тада сецкањем речи и развлачењем текста стварају простор за паралелно осмишљавање предстојећих активности. Обично се тада уз ове додатне акценте праве и мале паузе у сред речи, оне говорнику служе и за додатно продужавање времена а некад и за најаву завршетка излагања. Тако је и у следећем примеру:

Значи, можемо очекивати да ће нам у овоме ѡмоћи измене ѣене-ралнѡ урба-нисѣѣичкѡѣ ѿла-на... А сада имамо јѡш јѣдну ѡнѣтересанѣну ѣѣему и новоѣ ѡсѣѡа...

Посебно када је реч само о организацији завршног дела реченице, важнији је факт раздвајања речи на делове него интензитетска истакнутост ових делова, па тада и немамо праве секундарне акценте већ само у времену развучене слога:

Неко се у новим ѿроѡсѣѣма ѡдмах снаѣѡа, а неко мора, ево ѡвако, све да ѡбиѣе и да за-ку-ѡа на мно-ѡѡ вра-ѣѡа.

Овако измењена ритамска слика престаје да буде акценатска карактеристика и прелази у сферу интонационог обликовања исказа.

Посматрамо сада најзаступљенији у литератури и најчешћи у изговору тип речи са два акцента. Већ у изговореној реченици којом их најављујемо, наша су се два примера за суперлатив придева: *најзасѣѣѡѣљенији* и *најчешћи*. То су, дакле, примери као: *најѡсећенији, највеличансѣвенији, најнеобичнији, најѣеѣи, најѡљѣи, најлѡѣљѣи*. Прва три из овог последњег низа – *најѡсећенији, највеличансѣвенији, најнеобичнији* разликују се од следећа три – то су били: *најѣеѣи, најѡљѣи, најлѡѣљѣи*. У граматичи Михаила Стевановића налазимо врло тачну примедбу уз овакве облике: „А кад је основни придев вишесложен и акценат компаратива је, према томе, даље од почетка речи, – суперлатив обично има два акцентована слога; поред дугосилазног на речци *нај-* чува се још и акценат облика компаратива: најпамѣтнѣји, најрадѡснијѣи, најјѣдностѡвнѣји, највеличанствѣнијѣи, најдѡстојанствѣнијѣи и сл.” (Стевановић⁵ 1989, 272). Сваки од ових Стевановићевих примера има најмање један неакцентовани слог између два слога са акцентима. Ово посебно истичемо зато што се у неким каснијим приручницима занемарује овај фонетски принцип, па се уз суперлативе овога типа наводе и они кратки у којима се два акцентована слога налазе непоредно један уз други, дакле, примери као: *нај-ѣѣѣѣѣи, нај-ѡљѣѣи, нај-лѡѣљѣѣи*. Овакав изговор не одговара нашем језичком

осећању управо зато што се два узастопна иктуса увек избегавају и њихов изговор је или непотпун или неприродан. Могућ је једино у врло спором темпу, уз јасну нијансу експресивног карактера, рецимо: *нај-ілуїлї іосіуїак који се да замислиш*. Овакав изговор је могућ, али није чест и није неутралан. Не би га ни требало наводити међу стандардним облицима са два акцената. Уз ово бисмо додали да знатан број говорника на *нај-* нема дугосилазни акценат већ краткосилазни, дакле, уместо: *најбољї, најїосећенијї* овде је *најбољї, најїосећенијї*. У нашој студентској популацији се то односи на једну четвртину говорника, али у западним српским говорима их је неупоредиво више. Норма би могла ове облике прихватити као дублетне. У овим говорима се *нај-* може при изразитој експресији изговорити и као дуго, што можда указује на путеве ширења дуге варијанте.

И увек када семантичка компонента постаје посебно важна, у речи се радо наглашава слог који њу истиче. Тако је и у речима са једним акценатом: *бѣсїрекѡран* (према *бесїрекѡран*), *бѣскичмењѡк* (према *бескичмењѡк*) и сл. Али то не значи да је ово обавезујући принцип. Тако имамо речи где се посебно истиче негација, као у *неїрѡвда* или *неїсїина*, али и речи са истом негацијом која није наглашена: *неїошїење*, *незаговѡлсїво*, у којима постаје важнија ритмичка организација и силабичка равнотежа. Ово преплитање семантичких и формалних разлога за формирање акценатског лика речи функционише, како се види, и у речима које и иначе имају само један акценат, а присутно је и у онима које су двоакценатске. Зато одређивање првенства једног или два акцената у некој речи која може бити двоакценатска, односно ограничавање варијантности и инсистирање на једној од две могућности, постаје веома сложено. Да је ово компликована ствар, показује колебање и велика неуједначеност како у изговору, тако и у правописним решењима, која се у сфери састављеног и растављеног писања речи једним делом односе и речи са два акцената. Овде правописна решења варирају и некад полазе од семантичког а некад од формалног принципа. Правописно решење нам тако не даје поуздану сугестију је ли то реч са два или са једним акценатом.

Најједноставније би морало бити код полусложеница – ту је могуће доследно писање, са цртицом, у иначе уједначеним ситуацијама: у овом случају имамо измењено значење саставних делова речи, непроменљивост облика првог од њих, доследно задржавање оба акцената. Правописна решења, међутим, и у случајевима када је прва саставница непроменљива почињу да уводе дублете (рецимо: *їої-рок хиїови* и *їої рок хиїови*, *радио-ТВ ревија* и *радио ТВ ревија* и сл.), позивајући се на тзв. обичајну норму и право појединца да се по својој вољи опредељује (Правопис МС 1993). У случају оваквих полусложеница је, без обзира на правописно решење, акценат исти; конкретно – у њима се изговарају два акцената.

Може се сматрати једноставним и став да сложенице имају један акценат као обавезан, други као додатан, факултативан. Много је, међутим, случајева где се језичко осећање колеба и где многа решења једнима изгледају добра а другима непримерена. Тако се сви могу сложити да је једноставно и сагласно са језичким осећањем решење према коме се „*сїојеви са несамо-*

сѣталним ѿрвим форманѣом ѿишу сѣојено, ако нема ѿособних разлоја за ѿолу-сложеничко и одвојено ѿисање” (Правопис МС 1993), али је мали број оних који ће, без напора да претходно запамте дата конкретна решења, сами написати *фоѿо-оѿрема* са цртицом а *фоѿоиздање* спојено, или *фоѿоѿиѿамѿа* спојено а *фоѿо-ревија* са цртицом, како правопис предлаже. Изговор такође не подржава следећа правописна решења: *фоѿоиздање* и *фоѿоѿиѿамѿа* се не изговарају са једним акцентом – то би звучало *фоѿоиздѿање* и *фоѿоѿиѿѿамѿа* – осим што то овако у пракси не звучи, други пример би имао и недопустиви силазни акценат у средини речи: *фоѿоѿиѿѿамѿа*. Посебно је питање да ли речи као *фоѿорейродуќија* или *фоѿорейорѿѿажа* теже, како тамо стоји, једноакцентском изговору. Овакав изговор би, наиме, требало да говорнику сугерише спојено писање оваквих речи. Видели смо међутим, да дуже речи, без обзира на морфолошки тип и значењску компоненту, теже да прекину предуги низ слогова додатним, секундарним акцентом, а то је свакако случај и у овим речима, од којих једна има седам а друга шест слогова. Чешће ће се изговорити *фѿѿорейродуќија* и *фѿѿорейорѿѿѿажа* него *фоѿорейродуќија* и *фоѿорейорѿѿѿажа*. Бројни примери овог типа указују на потребу веће сарадње са акцентолозима приликом одлучивања о оним правописним решењима која се ослањају, или би требало да се ослањају, на изговор и добро језичко осећање.

Посебни подстицај за изговарање двоструких акцената дају многобројне речи преузете из савремених страних језика, посебно из енглеског, код којих, поред тенденција какве смо видели у речима домаћег и страног порекла које су одавно у употреби, делују и нови фактори, везани пре свега за социолингвистички и психоллингвистички аспект њихове фонетске и акценатске адаптације.

Кључне речи: акценат, прозодија, ортоепија, говорни језик, правопис.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- Пецо ⁵1991:** А. Ресо, *Osnovi akcentologije srpskohrvatskog jezika*, Београд: Научна књига
- Стевановић ⁵1989:** Михаило Стевановић, *Савремени српскохрватски језик, II Синѿакса*, Београд: Научна књига
- Клајн 2002:** Иван Клајн, *Творба речи у савременом српском језику, I*, Београд: Завод за уѿбенике и наставна средства, Институт за српски језик САНУ; Нови Сад: Матица српска.
- Правопис МС 1993:** *Правопис српскоја језика*, приредили Митар Пешикан, Јован Јерковић и Мато Пижурѿа, Нови Сад: Матица српска

Елица Йоканович-Михайлова

СЛОВА С ДВУМА УДАРЕНИМИ В СОВРЕМЕННОМ СЕРБСКОМ ЯЗЫКЕ

Резюме

В данной работе анализируются случаи появления двух ударений в одном слове, указывается на решения из существующих грамматик и пособий, и они сравниваются с положением в современной живой речи. Указывается на фонетическую природу этого явления: зависимость числа ударений от длины слова, от его слабической структуры и семантики. Констатируется, что некоторые традиционные решения больше не находят подтверждения в современной речи, и что, с другой стороны, говорящие часто злоупотребляют возможностями удвоения ударения и излишним делением длинных слов на две или три части, иногда даже и на слоги, что в большинстве случаев свидетельствует о низкой культуре речи и неуважении к орфоэпической норме.

Драгана Мршевић-Радовић
Београд

КУЛТУРОЛОШКЕ ВРЕДНОСТИ ФРАЗЕОЛОГИЗАМА СА ЗНАЧЕЊЕМ „ОБЕЋАВАТИ НЕШТО НЕРЕАЛНО, ШТО СЕ ТЕШКО МОЖЕ ОСТВАРИТИ” (СИМБОЛИЗАМ КУЛЕ)

Предмети размаштрања у раду представљају фразеологизми обећавајћи (злајна) брда и долине, обећавајћи (злајне) куле и трагове са значењем „обећавајћи многа, обећавајћи оно што се тешко може остварити”, као и зидати (злајне) куле у ваздуху (на облаку) („заносити се нечим нереалним”), потврђује се њихов интернационални карактер и указује на језичке/културолошке специфичности њиховој обликовања у српском језику.

1. Глагол *обећавајћи* у РСАНУ има као основно значење „изјављивати да ће се нешто учинити, извршити, испунити, дати и сл.”, „давати обећање, обрицати” (РСАНУ 16: 216).

Када се у српском језику човекове потребе за богатством, срећом, лепотом и сл. означавају старим метафорама као што су „глад” и „жеђ” (за нечим), да би се изразило обећање њиховог задовољења у будућности, употребити се фразеологизам *обећавајћи (коме) мед и млеко*, којим се заправо нуди или обећава огромност благодети срећеног, срећног, задовољног живљења, оног што је и као само понуђено јело и пиће – божанско, вилинско, уистину рајско.¹ Зато овај фразеологизам припада моделу са значењем „обећавати нешто нестварно”, коме још припадају изрази *обећавајћи злајна брда и долине, обећавајћи злајне куле, обећавајћи куле и трагове*, и они ће бити предмет нашег размаштрања. Заједничко им је обећање нестварно лепог.

2. Штедро обећавање изузетног материјалног богатства, благостања, изражава се фразеологизмом *обећавајћи (коме) злајна брда и долине* (вар. *обећавајћи брда и долине*). Овај израз забележен је у Вуковим Пословицама – *Злајна брда обећавајћи* (Посл. 91), и наводећи га у својој студији о пореклу неких пословица у српском и хрватском језику, И. Касумовић је претпоставио да му је извор хипербола код Грка и Римљана, за шта даје пример из

¹ Ова иронична и шаллива представа обиља и богатства обећаног раја у којем теку потоци меда и млека, потврђена је у античким изворима, али и у фолклорној традицији многих народа, и вероватно је из фолклора доспела и у библијски језик.

Теренција: *montes aureos (sc. polliceri)* (1912: 187, бр. 942); овде долази и пример из Дивковићевог речника: *maria montesque polliceri* (Sall.) (Дивковић 1990: 664).

Израз је интернационалног карактера и могуће да је преко Пословица Еразма Ротердамског (код којег је забележен, према подацима код Касумовића) дошао у европске језике, уп. у Литреовом историјском речнику француског језика *promettre des monts d'or à qu-n* – „promettre de grandes richesses, de grands avantages”, с напоменом да је у употреби од 18. в.); уп. у словенским језицима рус. *сулиѿъ золоѿѿѿе ѿору* (обећавати исувише много, често са сумњом у могућност испуњења), буг. *злаѿѿѿни ѿланини, обецавам* (много, огромно богатство, срећу, обећавам, нешто што није реално оствариво) (ФРБЕ I, 370). У историјско-етимолошком речнику руског језика Бириха, Мокијенка, Степанове, садржана је претпоставка према којој се под „златним брдом” мисли на надземне златне руднике (тј. руднике из којих је вађено, копано злато) (СРФ 1998: 128).² Размотрићемо да ли је ово значење заиста примарно и да ли се њим објашњавају фразеолошке јединице с напоредним односом компонената (*обећаваѿѿѿи брѿга и долине*), упоређујући са ситуацијом у другим језицима.

Ова се претпоставка првенствено односи на фразеологизам у чијој се структури не појављује компонента „долина”, већ само „брдо” које је заиста могло бити „златно брдо” или „златни рудник”. Али је чињеница, како наводи А. Реј, да у француском реч *brgo (mont)* већ у 13. в. има значење „много, велика количина чега” (тако и *monts d'or* – „брда злата”) (Реј 1993: 524), као што има и у српском језику, уп. *brgo* – „велика количина чега (о новцу и сл.)”, „гомила”, али и у руском – *навалиѿѿѿ ѿору генѿ (ѿовару, кучу)* (брдо новца, гомилу пара) (Даљ I, 375).

Може се претпоставити да је независно од овог постојао израз у којем се појављују као компоненте „брда” и „долине”, и да је могло доћи до контаминације и настанка фразеологизма с датом структуром. Тако у француском постоји израз *par monts et par vaux* са значењем „са свих страна, одасвуд” уз глаголе кретања, чија се мотивација лако објашњава комплементарношћу појмова „брда” и „долине”, што представљајући укупност земаљске копнене конфигурације мотивише значење „много”. Такође постоји податак да је у француском *promettre monts et vaux* (којем одговара срп. *обећаваѿѿѿи брѿга и долине*) у старијем језику био синоним за актуални израз *promettre monts et merveilles*. Када је израз већ увелико имао развијено значење „обећавати много, оно што се не може остварити”, могуће да је компонента *vaux* (долине) змаењена са *merveilles* (од лат. *mirabilia* = дивота, чудеса, нешто нестварно), компонентом синонимног значења. Реј објашњава да је настанак оваквих конструкција у стилистичком маниру уобичајеном за традиционалну реторику, нарочито средњовековну (уп. фр. *bel et bien, peu ou prou, sain et sauf* i sl.).

² У поменутом речнику наводи се и мишљење да су Грци можда овај израз преузели од Персијанаца (уп. Снегирев 1831, I, 85–86; у: СРФ 1998: 128).

Чињеница је да се у српском поред интернационалног фразеологизма *обећавајћи златна брда*, јавља *обећавајћи брда и долине*, где је заиста реч о комплементарним појмовима (брда и долине) који у фразеолошкој бази означавају склад, нешто веома вредно, чудесно, нестварно. У варијанти *обећавајћи златна брда и долине* мислим да се епитет протеже и на други члан у пару, и није искључено да је овде постојао књишки предложак (да ли библијски?), који је могао да мотивише значење нестварног богатства и лепоте.³

3. Синоним поменутих изразима у српском је *обећавајћи златне куле и прагове* (*обећавајћи куле и прагове*). И овде се може помишљати да је епитет *златан* у значењу „који је од злата, пресвучен златом, позлаћен” или „златом опточен, украшен”, или „који садржи злато”. За разлику од речи *брдо* са значењем „много”, „гомила” (о новцу и сл.), *кула* није развила ово самостално значење, али за синтагматски спој *кула блага* постоје бројне потврде у језику фолклора. У примеру који се наводи у РЈА: „Куд се дједе цар-Немање благо, седам кула гроша и дуката?” (НП Вук 2, 97), као и у другим примерима из епских песама које наводи Милан Влајинац у Речнику наших старих мера, јасно је да је поред свег епског преувеличавања реч о „великом богатству”. А да у речи *кула* (блага) с правом треба гледати њено основно значење („висока грађевина, обично четвртасте или округле основе и са пушкарницама уместо прозора (као део тврђаве, утврђења...)” (РСАНУ 11: 1–3), види се из података да су куле средњовековних владара истовремено биле оружарнице, осматрачнице, али и спремишта за чување блага, заправо кованог новца (златног, сребрног) који је једини био у оптицају. Што богатији град, што богатији владар, то је била пунија „кула блага” (тј. ризница), каже К. Јиречек (1952: I, 293, 294). Дакле, обећавати, нудити, мењати кулу блага (нпр. за откуп јунака из ропства) у народној песми, како показује М. Влајинац, треба схватити у основном значењу; уп. као синоним *кашићел*, *кашићео* (дворац, палата) у примеру: У Тутину три каштела блага, истарска песма, Влајинац).

4. Јасно је да у фразеологизму *обећавајћи куле и прагове* кулу треба посматрати као део тврђаве, утврђеног града, која заједно с овим појмом означава целину у базном облику, што мотивише фразеолошко значење „обећавати много, и оно што се не може остварити”. А кад је реч о нијанси „неостварљиво”, она можда проистиче из већ разматраног значења златна кула = кула злата (тј. блага), али мислимо да се није формирала без утицаја фразеологизма чије је основно значење „заносити се нечим нереалним” – *зигајћи*, *прагијћи* (*златне*) *куле у ваздуху, на облаку* (*ио облаку*) и сл.

Треба поћи од чињенице да „куле и градови” нису само облици земаљског простора већ и грађевине без темеља, као што потврђује пример из језика Милоша Црњанског: „Догоди се да коњик угледа неке куле и градове, али и то нестане на видуку. Појаве се лети и неки свилени чадори, палме, али све је

³ Можда је као аргумент вредан овај цитат у којем Ј. Дучић описује застрашујућу лепоту Делфа, упоређујући је с лепотом осунчане „благе библијске долине”: „Искрсавају нови брегови, једни блиски који се сунчају, други далеки по којима сипа киша или снег. Али на крају свега, као каква блистава одгонетка, откри се пода мном једна блага библијска долина. Сва у сунцу, покривена сивим и густим шумама маслина...” (*Прво писмо из Грчке*, Градови и химере, 171).

то омама људских очију, фатаморгана ваздуха и облака” (Сеобе II, 7).⁴ У овом смислу „куле и градови” представљају варку, игру, привид: то је игра светлости и сенке, сунца и воде; фигуре које се појављују на најчуднијим местима, на хоризонту као ваздушне куле, на пустињском песку, на пустоши мора или океана, или као камени град на води, као град из бајке, на шта Црњанског подсећа Петроград: „Варош Петра Великог, међутим, никла је као што ничу бајке. Онако, како је замишљена, из људске фантазије, росијске фантазије. Њу је створио Петар, цар, несхватљиво, као из мађије”... Била је то варош, на води, као што су варош у сну... Она је, ето, на води, а на води камен стоји (Сеобе III, 436, 438).

Фразеологизам *зидати, градити куле у ваздуху (на облаку)* са значењем „заносити се нечим нереалним, маштати, сањарити” интернационалан је, и како претпоставља В. Мокијенко, настао већ у латинском као пародија, уп. фр. *bâtir en l'air*, рус. *сiпpoиtиb вoздyшныe зaмки*; за рус. заст. *башни на вoздyxe сiпpoиtиb* претпоставља се да је калк с нем. *Schlösser im die luft bauen* (уп. Биржакова 1977, 137, у: СРФ 1998: 93).⁵

5. Па ипак, рационални однос према чулним обманама који се испољава као иронија или пародија, не утиче на чињеницу да су неки народи, попут словенских, претворили овакве грађевине у простор великих митских догађања – небеских свадби, као и сахрана и смрти. Сасвим је сигурно да у српској традиционалној култури њихова подлога дубоко сеже у мит, и да су како у епици, тако и у предањима и бајкама, али и хришћанским легендама, градови смештени и у горњи, небески простор. Само у митској фантазији они нису без темеља, па тако вила свој град подиже „на грани од облака”, а како се често небо и облак изједначују, и небо се каткад замишља како камени свод на којем се дижу дворци, планине, па и камени божји престо, тај простор се више доживљава као „недоступан” него непостојећи. Веровања у постојање вилинских градова или сличних грађевина у ингеренцији других демонских или божанских бића, како сматра Афанасјев, повезује словенску митологију с Ведама (II, 437).

Једна врста вилинског града предмет је разматрања А. Ломе (Пракосово, 2002): то је „бели град” или грађевина коју, у српској епици, гради вила од људских (јуначких) костију, и за коју се претпоставља да представља гробницу погинулог јунака. Идући за Нодилом, Лома учача паралелизам између ових вилинских градова и сличних индоаријских представа, где улогу у подизању гробница имају супруге погинулих јунака, а које имају пандан у нордијским валкирама у Одиновој Валхали (2002: 139).

⁴ Уп. и пример из Дучићевих путописа: „Сунце зида градове по небу, тврђаве по облацима... То је алписка тиморина, која од свега на чему лежи направи илузорни предео и фантастичну обману, а од ових огромних масива начини ваздушасте тврђаве и сунчеве куле” (Градови и хи-мере, 59).

⁵ Уп. *Зида куле по облаку* (Вук, Посл. 90), *Zidat kaštjele u ajeru* (Даничић, Посл. 5819) и др. У поменутој студији Касумовић каже да су такву пословицу имали и Римљани, а наводи је Свети Августин (*ne subtracto fundamento in aëre aedificare videamur*. Migne XXXVIII, col. 67, Касумовић 1912: 186).

Тај химерички митски мртвачки вилински град никако не може бити онај „златни град с кулама” који представља вилинско станиште. Вила је у нашем фолклору, како то показује Чајкановић, у свом боравишту често окружена златом, благом, драгим камењем, било да је у планинској пећини, било у дворима на облаку.⁶ За приповетку „До Златног Расуденца” (Српске народне приповетке, бр. 40) Чајкановић каже да у свом наслову означава некакво место у небеској топографији као вилинско станиште, итд. Бројни су такође примери и песничког и прозног фолклорног текста у којима се помињу небеске (ваздушне) куле и градови. Тако се у приповеци „Чардак ни на небу ни на земљи” каже како змај одводи девојку у своје дворе (пошто му је девојчина браћа не дају за жену), и кад браћа пођу да траже сестру, затичу у првој одаји једну девојку која везе златном жицом на златном ђерђефу, у другој одаји – другу девојку која златне жице испреда, а у трећој, трећу девојку како бисер ниже (уп. Нодило 1981: 453).

6. Али симоблизам *куле* не исцрпљује се овим што је досад говорено: разлика између земаљских и небеских (ваздушних, облачних) кула јесте у непостојаности последњих које стално беже, нестају или се руше.

Несталност небеских кула и градова мотивисала је поред значења „привид (фатаморгана)” код речи *кула*, као и код њених синонима фр. *palais*, рус. *палайа*, симболично значење психичке конструкције или зграде (грађевине) духа, као што су маштање, фантазија. Уп. код Његоша: „Но привидна њина творенија/бјежаху им од слабога вида/ка што куле сновиђења бјеже” (Луча микрокосма, 11, 278–280). Као што се грађевина диже ређањем циглу по циглу, слој по слој, тако се изграђују и културне палате и психичке грађевине. Палата је, како објашњава Пол Вејн, врло често метафора и за творачку машту, за духовне програме који се стално смењују (1997: 139. и даље). И у српском језику „кула” снова (маштања и сл.) није само метафора за одсањано, измаштано, већ може представљати и сам простор који је створен маштањем, и у којем је смештено оно што је „маштање, маштарија”. Један пример из језика Милоша Црњанског илуструје такву врсту куле саздану од маштања: (Када се десила та важна промена у животу Аранђела Исаковића – болест госпоже Далфине), „чинио му се да ће пореметити памећу”... „Цела једна лепо замишљена кула, пуна ванредних трговачких успеха, беше му се на главу срушила” (Сеобе, I, 88).

7. На крају, можемо закључити да је значење „много” посматраних фразеологизама мотивисано значењем комплементарних појмова у базном облику (брда и долине, куле и градови); али се можда сумња у остваривост обећања лепог заснива на чињеници да „брда и долине”, „куле и градови” представљају облике у простору који није ни на небу ни на земљи, ни на планини на на мору, ни у пустињи ни у сунчаном обзору, него будући елемент наше психичке грађевине – у нашој души.

⁶ Уп. у песми: Град градила бела вила./ Ни на небу ни на земљи/ већ на грану од облака!/ На град стави троја врата./ Једна врата сва од злата./ Друга врата од бисера./ Трећа врата од шкерлета (Ђорђевић 1953: 92). (Афанасјев III, 155).

Кључне речи: фразеологизам, фразеологизација, метафора, симбол, златна брда (златни рудници), златне куле (ризнице), библијска брда и долине, вилинске куле и градови.

ЛИТЕРАТУРА

- Афанасјев I–IV:** А. Н. Афанасьев, *Поэтические воззрения славян на природу*, Москва, 1863–1869.
- Вејн 1997:** П. Вејн, *Да ли су Грци веровали у своје мишове? Есеј о шиворачкој машини*, Нови Сад.
- Влајинац 1968:** М. Влајинац, *Речник наших старих мера – у току векова*, III свеска, Београд, САНУ, Посебна издања, књ. CDXVIII, Одељење друштвених наука, књ. 63, Београд.
- Вук, Посл.:** В. С. Караџић, *Српске народне пословице* (Сабрана дела Вука Караџића, књига девета), Београд, Просвета, 1965.
- Даљ I–IV:** В. И. Даль, *Толковый словарь живого великорусского языка*, 1978–1980.
- Даничић, Посл.:** Gj. Daničić, *Poslovice*, Zagreb, 1871.
- Дивковић 1990:** М. Divković, *Latinsko-hrvatski rječnik*, Zagreb.
- Ђорђевић 1953:** Т. Ђорђевић, *Вештица и вила у нашем народном веровању и предању*, СЕЗБ LXVI, Београд.
- Јиречек 1952:** К. Јиречек, *Историја Срба, I и II*, Београд.
- Касумовић 1912:** I. Kasumović, *Hrvatske i srpske narodne poslovice spram grčkih i rimskih poslovice i krilaticâ*, Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, knj. 191, Zagreb, 68–196.
- Лома 2002:** А. Лома, *Пракосово. Словенски и индоевропски корени српске еџике*. Београд.
- Нодило 1981:** N. Nodilo, *Stara vjera Srba i Hrvata*, Split.
- Реј 1993:** A. Rey, S. Chantreau, *Dictionnaire des expressions et locutions*, Dictionnaires LE ROBERT, Paris.
- РЈА I–XXIII:** *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1880–1976.
- РСАНУ 1–17:** *Речник српскохрватској књижевној и народној језика*, Српска академија наука и уметности, Институт за српски језик, Београд, 1958–.
- СРФ 1998:** А. К. Бирих, В. М. Мокиенко, Л. И. Степанова, *Словарь русской фразеологии. Историко-этимологический справочник*, Санкт-Петербург.
- ФРБЕ I–II:** К. Ничева, С. Спасова-Михайлова, Кр. Чолакова, *Фразеологичен речник на българския език*, София, I (1974); II (1975).

Драгана Мршевич-Радович

КУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКИЕ ЦЕННОСТИ СО ЗНАЧЕНИЕМ „ОБЕЩАТЬ ЧТО-ЛИБО
НЕРЕАЛЬНО, ТРУДНОЕ ДЛЯ ОСУЩЕСТВЛЕНИЯ”
(СИМБОЛИЗМ БАШНИ)

Резюме

В настоящей работе рассматривается как специфичность сербской фразеологии фразеологизм *обећавајџи (злајџне) куле и градове* (буквальный перевод: обещать золотые башни и города) как синоним фразеологической единицы *обећавајџи (злајџна) брда и долине* (русский фразеологизм: *обещать (сулить) золотые горы*), в рамках структурно-семантической модели, в которой фразеологическое значение „обещать много, обещать то, что трудно осуществить”. При разборе выражения *брда и долине (обећавајџи)* можно предположить наличие книжной модели, в то время как *злајџне куле и градове* представляет важную часть мифологического мышления.

Светлана Голяк
Минск

ГРАДУЕЛНОСТ У ФРАЗЕОЛОГИЈИ (на примеру српских и белоруских фразеологизама)

У рагу се размаїра семанїички и шїїолошки асїекаїї градуелносїи. Аналізу се шлїковїиа конїейїуалїзацїа шростїора, времена и кочїчїне у срїској и белоруској фразеолоїїу, а шакочїе се гаїе шїїолоїїа усїаїєних шрза шрема сїїейену шїомаїїчносїи.

1. Градуелност као језичка категорија

Градуелност подразумева да одређено својство може да буде изражено у различитом степену. Степеновање особине обавезно укључује поређење предмета мисли, са једне стране, и одређеног еталона или скале, са друге стране. За разлику од нумеричког квантификовања, степеновање се оснива на приближним (непрецизним) параметрима (*виши/нижи, много/мало* и сл.).

Е. Сепир је сматрао да се степеновање карактеристике може вршити у односу на „предмете (на пример, *кућа*), радње (на пример, *шрчайшї*), својства предмета (на пример, *црвен*) или радњи (на пример, *шрацїозно*)“ (Сэпир 1985: 44–45). Експлицитна градуелност означава да говорник, поред објекта степеновања, директно именује и еталон или сегмент скале (на пример, *Х је виши од Y, Х је висок као Y*) (Сэпир 1985: 44–047). Међутим, свака квалитетна карактеристика (на пример, *висок*) је у суштини релативна и заснована на имплицитном поређењу са другим карактеристикама. Такво разумевање градуелности потиче још од Аристотела који је у низу књига „Метафизике“ навео и објаснио категорију поређења (*to pros ti*) као првог корака у процесу схватања природе различитих појава: „...велико и мало и све слично је обавезно нешто упоредно...“ (Аристотель 1975: 352).

Градуелност у језику се најчешће проучава као категорија која има своје семантичке параметре и начине њиховог изражавања (низ морфолошких, синтаксичких, лексичких и творбених средстава). Сматра се да функционално-семантичко поље 'градуелност' има језгро (најпре компарацију придева и

прилога) и периферију (тј. друге начине изражавања већег или мањег степена испољености одређене особине) (Норман 2001: 383).

Проучавање језичке градуелности је од значаја за когнитивистику јер укључује анализу експлицитних или емплицитних еталона и норми, тј. оних битних елемената људског знања и искуства који су репрезентовани у одговарајућим изразима и конструкцијама.

Функционално-семантички и когнитивни аспект градуелности се веома активно истражују у белоруској науци, у сарадњи са немачком славистиком (нпр., *Quantität und Graduierung...* 2001). Поред тога, у руској, белоруској, немачкој лингвистици градуелност се разматра у типолошком аспекту.

У типолошком плану градуелност се тумачи као глобално, универзално својство природног језика које означава да се „језичке особине не квалификују на основу бинарног принципа *да/не*, него према степену изражености, интензитету, продуктивности, употребљивости... тј. на основу параметара *више/мање*“ (Плотников 2001: 577). У складу са овим приступом, термин „градуелност“, односно „степеновање“ се не користи само у сфери семантике него се употребљава у ширем контексту, у случајевима када се говори о већем или мањем степену испољености различитих категорија и параметара у фонетици, лексици, морфологији итд.

Циљ овог рада је размотрити градуелност у фразеологији. Са једне стране, градуелност се посматра у типолошком плану, као опште својство фразеолошког нивоа језика; наиме, поставља се питање у којој мери дата синтагма може да се сматра фразеолошком, што је у директној вези са питањем норме и одређивањем фразеолошких параметара. Са друге стране, у раду се анализира концептуализација одређених сегмената људског знања и искуства средствима сликовитих фразеологизама чија семантика садржи градуелну компоненту. Истраживање је спроведено на фразеолошкој грађи српског и белоруског језика, што је омогућило проналажење заједничких црта и разлика у сликовном систему, односно систему еталона и норми двају народа.

2. Степеновање и фразеолошке категорије

Постоји више ширих и ужих приступа тумачењу природе фразеологизама и њихових категоријалних особина. Степен фразеологизације слободних вишелексемних спојева, који условљава припадност израза фразеолошком нивоу језика, одређује се на основу низа различитих критеријума и степена њихове испољености. Зато се обим фразеолошког фонда може назвати „градуелним“.

Најважније особине које разликују фразеолошке јединице од слободних вишелексемних спојева јесу репродуктивност (која корелира са устаљеношћу) и идиоматичност. Такође, многи истраживачи примењују критеријуме номинативности и експресивности, како би одвојили фразеологизме у ужем смислу од других репродуктивних (устаљених) језичких јединица: од пос-

ловица, сентенци, афоризама и сл., са једне стране, и од термина и других неекспресивних јединица, са друге стране.

Међу наведеним критеријумима, управо идиоматичност се најчешће користи као доказ веће или мање фразеологизације синтагми. Фразеологизам представља номинативну целину, зато се говори о чвршћој или слабијој повезаности речи у оквиру фразеологизма, о различитој семантичкој спојивости речи итд. У овом делу рада ћемо размотрити критеријуме одређивања идиоматичности, као и факторе који одражавају степен њене испољености.

Идиоматичност подразумева семантичку промену бар једне лексичке компоненте у саставу фразеологизма, тако да значење целог израза не настаје сабирањем појединачних значења лексема-компоненти: на пример, *бој* и *батина*, *правии од комарца мајарца* и сл. Прецизна методологија одређивања степена идиоматичности разрађена је у истраживањима И. Мелчука (Мелчук 1960). У складу са његовом методологијом, највиши степен идиоматичности испољавају изрази са семантичком променом свих компоненти (условно се каже да свака од тих компоненти има неузуелно значење које се не може наћи у речницима). На пример, у изразу *црна овца* „особа која се разликује од других“ лексема *овца* има условно значење „особа“, док лексема *црна* – значење „која се разликује“, тј. Обе компоненте чине израз идиоматичним. Свакако, такво „одређивање“ значења компоненти је условног карактера и представља само методолошки поступак.

Нижи степен идиоматичности показују фразеологизми са семантичком променом само једне компоненте: напр., идиоматичност израза *прва ласта* „први наговештај, појава“ ствара компонента *ласта*, док компонента *прва* има узелно значење.

Такође, треба узети у обзир да реч може да се употребљава са истим неузуелним значењем у оквиру неколико израза, што снижава њихову идиоматичност. На пример, М. Шипка пише да је према моделу *крокодилске сузе* „лажне сузе“ настао израз *крокодилски смех* (који је, додуше, од мање фреквентности), у чијем саставу реч *крокодилски* такође има условно значење „лажан, неискрен“. Поред тога, М. Шипка наводи новинарски окационализам „*крокодилска атмосфера*“ (Шипка 1998: 206–207). Такве ситуације одражавају живе процесе у језику о којима је В. Виноградов писао: „У језику стално долази до судара аналитичких тенденција, које су усмерене на дискретно разумевање синтагми, и синтетичких тенденција...“ (Виноградов 1977: 160).

У радовима В. Виноградова, Н. Шанског, М. Копиленка и З. Попове и других аутора идиоматичност је сасвим логично повезана са немотивисаношћу израза, зато што немотивисаност означава управо одсуство корелације између општег значења фразеологизма и значења одговарајуће слободне синтагме, што сведочи о семантичкој промени компоненти. Немотивисаност израза се појачава уколико у његовом саставу постоје лексички или граматички архаизми и речи-некротизми. Мотивисаност фразеологизама је обично сликовите природе, тј. Најчешће се остварује кроз метафору, метонимију или њихову комбинацију. Мотивисаност фразеологизама зависи од историјских фактора (на пример, нестанком одређених појава израз постаје немотиви-

сан), као и субјективних фактора (разумевање низа синтагми зависи од нивоа образовања, круга интересовања човека и других фактора).

Групу неидиоматских израза чине фразеологизми чије компоненте имају узелно значење, што значи да се такви изрази разликују од слободних синтагми само по својству репродуктивности: на пример, *звезда водиља* као термин. У ту групу спадају и изрази са преносним значењем лексема које је регистровано у речницима: *црни дан* (односно белоруско *чорны дзень*) „тежак, несрећан дан“ (лексема *црни / чорны* имају узелно метафоричко значење „тежак, несрећан“). Такви фразеологизми, у каснијим радовима И. Мелчука, зову се „полуидиоматски“ изрази или „колокације“ (Мельчук 1995).

Устаљена поређења чине међукласу између идиоматских и неидиоматских израза. За разлику од метафора, у поређењима још није дошло до замене једног значења речи другим, зато се она не могу сматрати идиоматским изразима. Међутим, мали број немотивисаних поређења показује одређену врсту семантичке промене компоненти.

Према томе, фразеолошки фонд језика представља својеврсни континуум у оквиру којег се могу издвојити класе фразеологизама са различитим степеном идиоматичности (међу којима нема „устаљених“ граница):

- 1) идиоматски немотивисани фразеологизми; у оквиру ове класе највиши степен идиоматизације имају изрази са семантичком променом свих компоненти и са архаизмима у њиховом саставу;
- 2) идиоматски мотивисани фразеологизми; у оквиру ове класе постоје изрази са семантичком променом свих или само одређених компоненти;
- 3) устаљена поређења, која се деле на немотивисана и мотивисана;
- 4) неидиоматски фразеологизми, међу којима се разликују потпуно неидиоматски изрази и делимично неидиоматски изрази, или колокације.

Функционисање фразеолошког нивоа језика одликује се динамиком истовременог деловања синтетичких и аналитичких тенденција и преласком јединица из једне класе у другу. Одређивање степена идиоматичности и издвајање одговарајућих класа фразеологизама је од великог значаја за лексикографску праксу, наиме, за прецизније критеријуме одабира грађе за речнике.

3. Градуелна компонента у семантици фразеологизама

Фразеолошки фонд различитих језика садржи велики број обрта чије значење има градуелну компоненту. Са једне стране, како је процес степеновања аналитичке природе (јер укључује поређење неколико објеката), градуелна значења се најпре реализују у синтагмама, које могу постати устаљени обрти. Са друге стране, функција великог броја фразеологизама управо се састоји у томе да се њима „означава степен у којем је означена особина испољава, интензитет с којим се процес остварује и сл.“ (Мршевић-Радовић 1987: 15).

Интересантно је да се у језичкој свести („наивној“ слици света) упо­ређује и мери све, чак и такве објективно „немерљиве“ појаве као што су глупост (*глуп као ћускија*), чврстина сна (*сиавајти као шой* или *сиавајти као зец*), нежност (*волејти се као јолубови*) итд. Квантитет у фразеологији се не одређује прецизним него приближним параметрима „много“, „мало“ и сл.

Методологија широког схватања обима градуелно-квантитативне фразеологије представљена је у раду Н. Мечковске (Мечковска 2005). У складу са том методологијом, постојање градуелно-квантитативне компоненте се одређује на основу постојања у дефиницији значења фразеологизма у речнику следећих речи: 1) бројеви; 2) називи мерних јединица и других појмова који се односе на мерење и бројење (*корак, сати, литар, мера, сјейен* и сл.); 3) тзв. „параметарске“ речи, тј. оне које означавају одређену „измерљиву“ карактеристику (*ајсолујно, више, мање, увек, дуго, јако, гео* итд.); 4) изведенице горе наведених речи у чијем значењу је сачувана градуелно-квантитативна сема.

Према резултатима Н. Мечковске, градуелно-квантитативна фразеологија чини више од пола обима основних руских фразеолошких речника (Мечковска 2005). Истом методологијом, утврђено је да је та чињеница релевантна и за речнике српске и белоруске фразеологије.

Уже схватање обима градуелне фразеологије подразумева да се у њој разликује језгро и периферија. Треба узети у обзир да градуелна компонента спада у периферију значења многих израза. На пример, у оквиру садржаја белоруског фразеологизма *інацца за двума зайцамі* (досл. „јурити два зеца“) „веома желети, покушавати постићи два различита циља истовремено“ централно место заузима управо значење „два циља истовремено“ (а не степен жеље).

Језгро градуелно-квантитативне фразеологије, по мишљењу многих истраживача, чине фразеологизми који означавају појаве које се могу мерити. Важно место међу њима заузимају изрази тематских група „простор“ и „димензије“ (обрти који описују висину и друге димензије, растојање итд.), „време“ (изрази који означавају време, брзину, узраст итд.), а такође фразеологизми са значењем „количина“.

4. Сликавита концептуализација градуелности

Когнитивна истраживања фразеологије се остварују у два правца: 1) истражују се механизми (мисаони облици) преласка једне врсте знања у другу (тај „прелазак“ се формулише као метафора, синегдоха, дедукција, алогизам итд.); 2) истражује се семантички садржај „преласка“ једне врсте знања у нову врсту (тј. тематика, извори метафора и генерализације, географија и хронологија когнитивних процеса) (Мечковска 2005, 26). У датом раду се реализује други правац истраживања, и то у односу на српске и белоруске фразеологизме са следећим значењима: 1) „простор“, „димензије“; 2)

„време“, „брзина“, „узраст“; 3) „количина“. Ови појмови (време, простор и количина) су апстрактни, међутим, у фразеологији они добијају сликовито осмишљавање. Такви фразеологизми обично имају дифузно значење: они садрже неколико семантичких нијанси које зависе од тога на шта се односи фразеологизам.

У тачкама 4.1 – 4.3. показаћемо основне тенденције и најпроширеније сликовите моделе за означавање наведених појмова.

4.1. Фразеологизми са значењем просторних односа

Фразеологизми који сликовито приказују просторне односе, групишу се око два денотативна центра: једни описују висину и друге параметре човека; други означавају крајње величине и растојања. При том, и једни и други обрти обично приказују димензије као превелике (хипербола) или превише мале (литота). Основни извори сликовитог преувеличавања или умањивања су следећи:

- 1) животиње: овде је веома продуктиван модел „део тела животиње“ или „мањи од животиње“ са преносним значењем „неко (нешто) је веома мали (мало)“: срп. *мали као миш (идрећак)*, бел. *кату па пјату, вераб'ю на калена, улетку ноч як у зайца хвост*; у српском се сличан модел користи и у значењу „ситница, нешто безначајно“: *мачији кашаљ*;
- 2) предмети у сељачкој кући и домаћинству: срп. *лава ко буре, мало као најрстџак*, бел. *ад гаришка паўвјаришка, з вузел (ростам)* „мали“;
- 3) природне појаве и објекти: срп. *висок као Ђора, висок као бор, као мошка*, бел. *гамониць з небам, плечы як маланка*;
- 4) мере дужине: срп. *мејтар и жилей, мејтар йлус шумска јаџода, има йедесей килограма са креветом*, бел. *аршын з шапкай, з каломенскую вярсту, цэлы сажань у плячах*.

У многим фразеологизмима са значењем димензија човека обично се комбинују неколико физичких карактеристика: срп. *висок као мошка* „висок и сув“, *као од брда одваљен* „велики и јак“.

Растојања у фразеологији се обично одређују према телу човека. Све блиско и мало се представља као оно што се налази близу човека, може да се види итд.: срп. *на дохвај руке, оку на досеју*, бел. *пад бокам, пад носам, перад вачыма*. Све далеко се приказује као невидљиво, непознато, оно што припада „ђаволском“ свету: срп. *где је бој (ђаво) рекао лаку ноћ, боју иза ноћу (иза леђа)*, бел. *За вачыма, за светам, куды крумкач касцей не заносіў, у чорта на рагах*.

У значајном броју обрта просторни односи се користе као сликовите карактеристике положаја човека, људских односа и др.: срп. *йраийиши у сшо-йу некоја*, бел. *далей няма куды „боље (или горе) не може бити“*, *а ні блізка „никако (не слагати се и сл.)“*. При том параметар „блиско“ чешће се везује за различите позитивне карактеристике, док је параметар „далеко“ – за негативне: срп. *бийши на висини*, бел. *птушка високага палёйшу, нізкі на вочы „кратковит“*.

У фразеологизмима оба разматрана језика (као и у многим другим) је изузетно проширен метонимијски пренос значења „простор“ → „време“: срп. *на дују сѣазу, у крајњој линији, њрви кораџи*, бел. *на носе, на падыходзе, з першых крокаў*.

4.2. Фразеологизми са значењем временских односа.

Фразеологизми са значењем временских односа укључују три основне групе обрта: једни означавају време уопште, други – „време човека“, тј. његов биолошки узраст, и најзад, трећи изрази сликовито описују брзину (кратко време трајања) неке радње.

Општи темпорални изрази се углавном не одликују изразитом сликовитишћу и експресијом. То су пре свега метонимијски обрти са речима *дан / дзень, година / год, сат / гагзіна* и сл.: срп. *из дана у дан*, бел. *І дзень І ноч*. Међутим, одређена временска значења су представљена кроз експресивне слике, пре свега „одавно“ (значење „почетка“ времена), „никада“ и значење неочекиваности радње.

Почетак људске историје и одбројавања времена, нешто што је било давно, осмишљава се првенствено или према религијским сазнањима: срп. *кад је Бої њо земљи ходао*, бел. *ад Агама* и др., или према старим историјским догађајима: срп. *за Кулина бана*, бел. *за дзедам шведам*. Многи слични изрази се користе и у значењу „почети причу издалека“.

Значење „никада“ је најчешће представљено фантастичним моделима са дословним значењем немогуће природне појаве или посебног дана који никада неће доћи: срп. *кад љавран љобели, кад рибе љроћоворе, кад на врби роди љрожђе, на куково лејшо, о Ђурину љејку*, бел. *калі рак на гары свісне, пасля дожджычку ў чацвер; на тое лета, пасля абеда, гэтакаю парою*. Последњи примери јасно показују и негативан народни однос према одлагању нечега (упор. бел. *адклад не ігзе ў лаг*). У оба језика постоји позајмљен израз *на свејо ниџарјево / на святое ніколі, на святыя ніды*.

Фразеологизми са значењем брзине најчешће описују брзину кретања или радње уопште (било које). Такви обрти одражавају народно схватање разлога и механизма велике и мале брзине. Велика брзина се представља као резултат интензивног рада људских органа (што може да буде проузроковано необичним околностима) или као „туђа“ брзина (брзина природних елемената, одређених животиња и биљака, транспорта, ненормалних живих бића или митолошких бића): срп. *јурији као зец, брз као муња, јурији као луд / као без душе / као без љаве, јурији као да ља виле носе*, бел. *як на крыллях, як з ланцуга сарваўшыся, як падсмалены, хутчэй ад ведзьмінга пів*. Еталони мале брзине су пре свега неке животиње: срп. *сјор као корњача*, бел. *Везці на валах* (упор. У руском језику: Мечковска 2005, 65–68). Иначе, време у разматраним и многим другим језицима представља се као живо биће (пре свега човек): срп. *иде некоме која љодина иза леђа* и сл.

„Време човека“ (биолошки узраст) се описује преко механизма метафоре или метонимије. У метафоричким моделима људски живот постаје сличан

динамици природних појава и објеката – смењивању дана и ноћи, расту биљака, птичијем животу и сл.: срп. у *цвешћу младосији*, бел. у *йер'е брацца*. У метонимијским изразима се спомињу културно-социјални или природни атрибути одређеног узраста: срп. у *школској (ђачкој) клупи*, бел. з *пялёнак, да сівых валасоў*. У великом броју обрта биолошки узраст се осмишљава у психолошком и социјалном аспекту и самим тим градуелна компонента прелази у периферију значења израза. Узраст служи као „објашњење“ психолошких карактеристика: најчешће се повезују младост, незрелост и неискуство или старост и искуство или неке негативне особине (ружан изглед и др.): срп. *сйари лисац, биши жути око кљуна*, бел. *нос не дарос, стары верабей, мышыны жарэбчык*.

4.3. Фразеолоџизми са значењем количине.

У фразеолоџизмима који означавају количину одређених објеката, градуелност и квантитативност представљају две стране једне семантичке целине: количина се мери параметрима „много“, „мало“ и сл. Како је фразеолошко значење сложене природе и акумулира неколико карактеристика, количина у фразеолоџизмима никад није дата као таква него увек са додатним оценама и семантичким нијансама. Најчешће значење великог броја прати значење безвредности: срп. *има као лудих љива / као њилих крушака*, бел. *да чорта, да хваробы*. „Мере“ за велику количину најчешће постају природни објекти (животиње, ситне биљке): упор. такође (поред горе наведених примера) *има као кусих йаса, имаши као малої боба*, бел. *як мурашак, як пчол у караніку, як маку*. Еталони мале количине и мере садрже се у изразима са значењем „мало“ и „нимало“: срп. *на грам, кай у мору*, бел. *ні грама, ні на волас, ні на макава зерне*.

Фразеолоџизми са значењем количине најчешће означавају велики / мали број људи, затим – различитих предмета: срп. *ни броја се не зна*, бел. *лікам не злічыць* итд. Интересантно је да је обрта са значењем „много“ има знатно више него обрта са значењем „мало“, изузев две тематске групе где се чешће описује мала / недовољна количина: „паре“ и „храна“ (упор. Сличну ситуацију у руској фразеолоџији: Мечковска 2005: 34).

5. Закључак

Градуелност је језичка категорија која се може разгледати у функционално-семантичком, типолошком и когнитивном плану.

Фразеолошки фонд језика представља својеврсни континуум у оквиру којег се могу издвојити класе фразеолоџизама са различитим степеном фразеолоџизације. Према томе, степеновање је категоријално својство фразеолошког нивоа језика.

У фразеолоџији са градуелно-квантитативном компонентом семантике разликује се језгро и периферија. Језгро пре свега чине изрази са значењем

појава које се могу мерити. Важно место међу таквим изразима заузимају тематске групе „простор“ и „димензије“, „време“, „количине“ и „мере“. Ти апстрактни појмови су у фразеологији приказани кроз низ експресивних сликовитих модела који садрже информацију о еталонима и веровањима народа. Разматрани српски и белоруски фразеологизми се граде према истим сликовитим моделима и испољавају изузетно велики број заједничких црта.

Кључне речи: фразеологизам, градуелност, степеновање, степен идиоматичности, сликовита концептуализација, сликовити модел.

ЛИТЕРАТУРА

- Аристотель 1975:** Аристотель, *Сочинения в четырех томах*. Т. 1, Москва.
- Виноградов 1977:** Виктор В. Виноградов, Об основных типах фразеологических единиц в русском языке, *Избранные труды: лексикология и лексикография*, Москва, 140–146.
- Мельчук 1960:** Игорь А. Мельчук, О терминах „устойчивость“ и „идиоматичность“, *Вопросы языкознания*, № 4, Москва, 73–80.
- Мечковская 2005:** Нина Б. Мечковская, Образная концептуализация градуально-количественных представлений в русской фразеологии, *Cognition, Sprache und Phraseologische / Paromiologische Graduierung*, Wiesbaden, 58–153.
- Мршевић-Радовић 1987:** Драгана Мршевић-Радовић, *Фразеолошке илајоско-именичке синџајме у савременом српскохрватском језику*, Београд.
- Норман 2001:** Борис Ю. Норман, Градация в русском языке, *Quantität und Graduierung als kognitiv-semantiche Kategorien*, Wiesbaden, 381–404.
- Плотников 2001:** Броснислав А. Плотников, Градуальность в естественных языках, *Quantität und Graduierung als kognitiv-semantiche Kategorien*, Wiesbaden, 577–592.
- Сэпир 1985:** Эдуард Сэпир, Градуирование. Семантическое исследование, *Новое в зарубежной лингвистике*, Выпуск 16, Москва, 43–78.
- Шипка 1998:** Милан Шипка, *Зашто се каже?*, Београд – Нови Сад.
- Quantität und Graduierung... 2001:** *Quantität und Graduierung als kognitiv-semantiche Kategorien*. Herausgegeben von Helmut Jachnov, Boris Norman und Adam E. Suprun. Wiesbaden.

Светлана Голяк

ГРАДУАЛЬНОСТЬ ВО ФРАЗЕОЛОГИИ
(НА МАТЕРИАЛЕ СЕРБСКИХ И БЕЛОРУССКИХ ФРАЗЕОГИЗМОВ)

Резюме

В работе рассматривается категория градуальности во фразеологии в типологическом и семантическом аспектах. Констатируется градуальность фразеологических параметров и дана классификация устойчивых единиц по степени идиоматичности. В качестве ядерной части фразеологии с градуально-количественным компонентом семантики выделены обороты со значением времени, пространства и количества. В данных фразеологизмах в сербском и белорусском языках представлен похожий репертуар образных моделей и соответственно культурных эталонов и норм.

Милош Ковачевић
Крагујевац

СЛОЖЕНЕ РЕЧЕНИЦЕ С ВЕЗНИЦИМА НА ПОЧЕТКУ И ЗАВИСНЕ И ГЛАВНЕ КЛАУЗЕ

У раду се анализира моућносӣ реализације зависнослужених реченица с везницима на почетку и зависне и главне клаузе, и што како моућносӣ суодноса зависнои и независнои везника, шако и моућносӣ комбиновања зависнои и зависнои везника на почетку клауза које чине зависнослужену реченицу.

1. Зависнослужене реченице које на почетку обију клауза имају везнике или ријечи хомоформне с везницима у србистичкој и/или сербoкpоатистичкој граматичкој и научној синтаксичкој литератури ријетко су помињане, и то по правилу у граматичкој литератури у оквиру везничке корелације. Тако међу корелате зависних везника уз замјеничке прилоге (тип: *када – шага, како-шако, да-онда, ако-шо* и сл.) Т. Маретић (1963: 540–552), Брабец, Храсте, Живковић (1968: 206–212) и М. Лалевић (1951: 298–313) убрајају и лексеме хомоформне са везницима (тип: *када – а, али, но, ја, ше, да; ако – а, а оно* и сл.), не разматрајући готово уопште њихову функцију и значење.

1.1. Од у литератури (не)помињаних корелатива за нашу су тему интересантни сви они који су хомоформни са неким од неспорно координираних или субординираних везника. То, нормално, не значи да су они нужно и везници, него само да могу бити и везници. Јер, ни до данас у србистичкој и/или сербoкpоатистичкој литератури није извршено јасно диференцирање везника и хомоформних ријечци, односно партикула (в. о томе критички приказ литературе у: Ковачевић 1998: 246–247). Не улазећи на овоме мјесту у разматрање међуодноса везника и партикула, у овоме раду под везнике подводимо оне и само оне јединице које које повезују хомофункционалне јединице (независни везници) или зависне са управним клаузама у сложену реченицу (зависни везници), а под партикуле (као дио ријечци у које улазе још и модалне ријечи), оне и само оне језичке јединице које истичу садржај само једнога елемента реченице који може бити и клаузално изражен, не ступајући с њим у синтагматску везу (тако да не функционишу као реченични чланови, него се у реченицу укључују као њен факултативни дио). Парти-

куле, дакле, могу бити или *лексичке* или *клаузалне*, или прецизније речено: *ипрелексичке* и *ипрклаузалне*.

2. Зависносложена реченица с „везницима“ на почетку обију клауза, која и јесте предмет анализе нашега рада, може бити реализована само у два модела: а) са зависним везником испред субординиране (зависне) клаузе, а независним испред основне (главне) клаузе, и б) са зависним везницима испред обију клауза, као нпр.: а) *Ако носиш њрљаву кошуљу, или се ожени или остави своју жену*. (Вечерње новости, 17. 1. 2007, Култура, II); б) *Таман што сам ушао, кад на врати бану неки Видоје*. (Р. Братић, 29).

Када и зашто се остварују модели зависнослужених реченица с везницима на почетку обију клауза, основно је питање за чијим одговором се трага у овоме раду. Али у одговору на то питање нужно је најприје разријешити дилему о томе када су у питању *праве двовезничке* а када *псеудодвовезничке* зависносложене реченице.

2.1. Статус *псеудодвовезничких* зависнослужених реченица имају све зависносложене реченице у којима је зависном везнику с почетка субординиране клаузе корелат лексичка партикула смјештена на почетак основне клаузе. Да би могла имати статус псеудовезника, то мора бити нека од партикула хомоформних координираним везницима, а то су по правилу или партикула (*ни*) или партикула *већ*, како се то види и из следећих примјера¹:

(1) *Док* смо славили Васкрс сина Божјег, Господа нашег Исуса Христа, *ни* ђаволови синови нису дангубили. (Правда, 10. 4. 2007, 4: Душко М. Петровић); *А, када* буду следећи пут дошли, *и* девојчице ће да узму [= ће узети] држављанство. (Вечерње новости, 19. 7. 2007, 26); *Кад* сам ја била твојих година, *већ* сам имала троје деце. (Политика, 33418, 18. 11. 2006, 17); *Уколико* желите да „ускочите“ у претесну, црну хаљиницу, *већ* од данас поведите рачуна о исхрани. (Вечерње новости, 3. 12. 2006, додатак „Живот плус“, IV) итд.

Да лексема *већ* у наведеним примјерима није у функцији везника, види се по томе што корелативна предикација нема негиран предикат, а то је нужан услов употребе *већ* као координираног адверзивног везника. Осим тога, у српском књижевном језику координирани везници могу доћи само у иницијалној клаузалној позицији, а у наведеним примјерима, будући да је лексички интензификатор, лексема *већ* може бити измјештена изван иницијалне клаузалне позиције уколико се из те позиције измјести и лексема коју она интензивира.

Примјеном истог критеријума, лако се доказује да у напријед наведеним примјерима ни лексема *ни* и *и* немају функцију везника него да су лексички интензификатори (партикуле), будући да се у свим примјерима заједно с лексемом или синтагмом коју интензивирају могу измјестити изван иницијалног положаја основне клаузе, као нпр.: *Док* смо славили Васкрс сина Божјег, Господа нашег Исуса Христа, *ни* ђаволови синови нису дангубили [→ *Док* смо славили Васкрс..., нису дангубили *ни* ђаволови синови] и сл. Само због своје хомоформности с независним везницима, дате партикуле остављају привид двовезничког карактера зависнослужених реченица.

¹ Списак извора из којих су ексерпирани примјери дат је на крају рада.

2.1.1. Врло су специфичне, на први поглед готово самоочигледно двовезничке, а заправо псеудодвовезничке реченице следећег типа, за које смо – иако су врло обичне – у корпусу забиљежили само један примјер, па зато за њихову потврду наводимо и примјере из разговорног језика:

(2) *Ако* носиш прљаву кошуљу, *или* се ожени *или* остави своју жену. (Вечерње новости, 17. 1. 2007, Култура, II); б); *Каг* се оженио, *и* кафану је напустио *и* друштво заборавио; *Каг* је отишао у иностранство *нији* је кога познавао *нији* се с ким дружио; и сл.

Сви примјери оваквих зависносложених реченица нужно су најмање троклаузални, јер иза зависне временске или условне клаузе у позицији главе клаузе долази низ од најмање двије саставне клаузе с везницима *и* или *нији* испред сваке од њих, или пак низ од најмање двије раставне клаузе с везником *или* испред сваке од њих. Овакве зависносложене реченице остварљиве су, према томе, само са координираним везницима који се у српском језику могу реализовати испред сваке од независних клауза *ја* и *ис-прег њрве*, а то су, познато је, саставни везници *и* и *ни(ји)* и раставни везник *или*, коме се у функцији везника независних синтагми али не и независних клауза придружује још и везник *било* (о специфичностима употребе везника *било* в. у Ковачевић 2006: 332–360). У свим наведеним и сличним примјерима с „редуплицираним“ независним везницима, само је њихова друга реализација неспорно везничка, јер је остварена у међуклаузалној позицији. У литератури је већ констатовано да дате лексеме испред преве клаузе „имају само функцију асеверативне партикуле. Тако у редуплицираном *или-или* [*и-и, нији-нији*] хомоформне лексеме нису представници истих врста ријечи, нити имају исту функцију. Прва од редуплицираних лексема јесте партикула и има интензификаторску функцију, док је друга [*и* свака наредна] везник који, због хомоформности са суодносном партикулом, уједињује с везничким и интензификаторско значење“ (Ковачевић 2006: 349–350). Дакле, у свим наведеним примјерима у корелацију са зависним везником не ступа независни (координирани) везник него с њим хомоформна партикула, па наведене (2) зависносложене реченице и нису праве корелативне двовезничке, него у ствари псеудодвовезничке реченице.

2.1.2. Статус *йсеудодвовезничке* зависносложене реченице није, међутим, привилегија само реченица са суодносом зависног и независног „везника“, него такав статус могу имати и *реченице са зависним везником на йочейку* и *зависне и основне клаузе*, али само кад су у питању лексеме *га* и *нека* у позицији везника основне клаузе у одређеним синтаксичко-прагаматичким условима, као нпр.:

(3) *Каг* ти поручим, *га* ми дођеш! (М. Витезовић, 182); *Ко* пређе центар, *га* му умре кева (Курир, 31. 12. 2006. – 2. 1. 2007, 20: наслов); *Ако* нас Кфор не заштити, *га* се врати наша војска (Балкан, 257, 17. 2. 2004, 7); *Ако* сумњам, *га* се заредим. То ми је одговорио. (Р. Рисојевић, 74); *Ако* нећеш рећи, *га* знаш да ћу ти одбити пензију. (Вечерње новости, 15. 1. 2007, 8); *Ако* нам западне земље ипак на силу отму Косово и Метохију, *га* инсистирате на томе да се аутоматски за сва времена прекину дипломатски односи са свим државама које признају независност Косова и Метохије. (Курир, 4. 12. 2006, 5); *Да* кренемо ми *док* није смркло и кренуо снег. (Симић, Јовановић 2002:1395); *Каг* већ нису могли да приме

на себе део болова и мука младог краљевића, *нека* се барем примире и *нека* седе у каквом мрачном буџаку. (Д. Ненадић, 166); *Ко* није љубитељ воденог живља, *нек* летује у близини оних места где се у те реке излива канализација. (Вечерње новости, 5. 8. 2007, 2) и сл.

У наведеним примјерима семантички различитим зависним клаузама корелативна је основна клауза која почиње лексемама *нека* или *да*. Те лексеме у наведеним примјерима не морају, међутим, бити у улози зависног везника него могу бити *обликоиџворне партикуле*, које служе за творбу презентских директивних израза. Познато је, наиме, да се „заповест и жеља који се изричу императивом могу на неприсутно лице преносити само посредно. Зато немамо облика императива ни за 3. л, јед. и мн., већ се заповест за неприсутна лица казује описно – обликом 3. лица презента с речцом *нека каже* (он) и *нека кажу* (они). А исто тако испред облика презента може стајати везник *да*: *да иде* и *да иду*. Тако исто неке врсте заповест себи самом изриче се обликом 1. л. јд. презента с везником *да*: *да идем*. А те врсте заповест може се изразити и осталим лицима – и онима, дакле, за које имамо праве облике императива“ (Стевановић 1991: 337). Сви наведени примјери с лексемом *нека* у трећем су лицу једине или множине, што показују да су у питању морфолошки облици посредног императива. У њима је, несумњиво, лексема *нека* искључиво обликотворна партикула².

Примјери с лексемом *да*, међутим, нису везани само за облике предиката у трећем, него и у осталим лицима презента. Свим њима се изражава или императивно значење заповијести, или императивно значење жеље, па није ни чудо што се могу замијенити формама (не)посредног императива, као нпр.: *Каг* ти поручим, *да* ми *гођеш* [→ *гођи* ми]; *Ако* нећеш рећи, *да знаш* [→ *знај*] да ћу ти одбити пензију. (Вечерње новости, 15. 1. 2007, 8); *Ако* нам западне земље ипак на силу отму Косово и Метохију, *да инсистирајте* [→ *инсистирајте*] на томе да се аутоматски за сва времена прекину дипломатски односи са свим државама које признају независност Косова и Метохије. (Курир, 4. 12. 2006, 5); *Ако* нас Кфор не заштити, *да се враћи* [→ *нека се враћи*] наша војска (Балкан, 257, 17. 2. 2004, 7) и сл. Зато бисмо у датим примјерима лексему *да* могли сматрати обликотворном партикулом, јер служи за творбу презентског директива (императива). Такав став подржавају и чињеница да се овакава конструкција са *да* „може тако одвојити од управне јединице, да се почне употребљавати и у улози самосталне исказне форме“ (Симић, Јовановић 2002: 1395). А познато је да употреба неке лексеме у простој реченици искључује могућност њеног третирања као зависног везника; као нпр.:

(За) *Да се избројимо* (Вечерње новости, 21. 7. 2007, 6); *Да пошћедимо* и *уштедимо* (Блиц, 3757, 29. 7. 2007, 18); Но, *да се враћим* реаговањима. (Прес, 30. 7. 2007, 25); *Да сачекамо* тај разговор, па онда *да причамо* о даљим потезима. (Курир, 13. 11. 2006, 23) и сл.

Наведене реченице, посебно последња независносложена компонована од двију саставних клауза с директивним презентима у предикату – показују

² Лексема *нека*, која у српском језику најчешће и има улогу обликотворне партикуле, може такође бити намјерни или допусни везник, као нпр.: *С банке је поодио нешто новаца, нека му се нађе на њију*; *Он ће то учинити, нека остали мисле шта год хоће*.

да се лексема *га* у оваквим примјерима, попут лексеме *нека*, оправдано може подвести под обликотворне партикуле.

2.1.3. То, међутим, није и једнина могућност тумачења њенога морфолошког статуса у оваквим примјерима. У литератури је, наиме, изнесено мишљење да се у оквиру директивних конструкција „конструкцију да+презент можемо сматрати редукованом варијантом експлицитне перформативне формуле с модалним глаголом. Уп. *Савейџујем њи да добро размислиш!* – *Да добро размислиш!*; *Мораш да се лејо йонашаш.* – *Да се лејо йонашаш!*...“ (Поповић 2005: 1027–1028).

Сагласно том мишљењу, и наши би се сви наведени примјери (2а) могли тумачити као редуковане реченице с елиптираним перформативним надређеним глаголом, као нпр.: *Каг* ти поручим, *га* ми *доћеш* [→ *йреба* / *желим да* ми *доћеш*]; *Ако* нећеш рећи, *га* *знаш* [→ *мораш* / *йреба да* *знаш*] да ћу ти одбити пензију. (Вечерње новости, 15. 1. 2007, 8); *Ако* нам западне земље ипак на силу отму Косово и Метохију, *га* *инсисџираџе* [→ *йредлажем* / *савейџујем да* *инсисџираџе*] на томе да се аутоматски за сва времена прекину дипломатски односи са свим државама које признају независност Косова и Метохије. (Курир, 4. 12. 2006, 5); *Ако* нас Кфор не заштити, *га* *се враџи* [→ *йредлажем да* *се враџи*] наша војска (Балкан, 257, 17. 2. 2004, 7) и сл.

Оваква интерпретација онда показује да у наведеним зависносложеним реченицама лексема *га* има функцију везника, па да се, самим тим, овакве реченице могу тумачити не само као псеудодвезничке (са *га* као обликотворном партикулом) него и као праве двезничке реченице (са *га* као везником), у којима конструкција с везником *га* и презентом у предикату има у оквиру зависносложене реченице статус везничке основне клаузе, преузет од редуковане а имплицитно присутне надређене клаузе.

2.2. Нису реченице са *га*-презентском констукцијом једине зависносложене „двезничке“ реченице које остављају могућност двоструког тумачења – и као псеудодвезничких и као правих (стварних) двезничких реченица. Такве су и сљедеће реченице, у којима се на прву семантички различиту зависну клаузу надовезује друга која је или (привидно) поредбена уведена „везником“ *као да*, или пак изрична уведена везником *йгје*:

(4) *Ако* нисте били у Будви, *као да* нисте ни били на летовању. (Политика, 31889, 16. 8. 2002, Б1); Дотакне *ли* је тамо, *као да* је у живу вагру дирне. (Д. Ненадић, 35); *Ако* устанем, *йге* ћу са собом. (В. Николић, Извори, 26); *Каг* је господар Драгаш видео град у пламену, *као да* му је спао камен са срца, *као да* су му ту изгореле све бриге. (В. Николић, Извори, 154); *А ко* оживи човека, *као да* је оживео цео свет. (В. Николић, Врата, 309); *Ако* је нешто било, *ко и да* није. (В. Николић, Извори, 64) и сл.

У наведеним се реченицама друга клауза, уведена са *као да*, може сматрати изричном (!) клаузом чији је надређени глагол (са значењем *ојажашања*, *мишљења*, *дојаћања*, *осјећања* или сл.) редукован. Таква је тврдња, међутим, у супротности с чињеницом да се у српском језику изричне клаузе не уводе везником *као да*. Али ни у овим примјерима, сем можда у посљедњем, није у питању везник *као да*, него везник *га*, испред кога је наведена „контрафактивна“ партикула *као* (уп. и Симић, Јовановић 2002: 855). А партикула *као*

реализована испред *ga*-изричне клазе њеној пропозицији даје значење иреалности, као нпр: ... *као да је оживео цео свиџ* [→ *није оживео цео свиџ*]. Према томе, увођењем редукованог глагола (*као*) *ga* клауза постаје његова допуна, добија функцију зависне изричне клаузе, док клауза с реконструисаним надређеним глаголом постаје надређена клауза не само изричној, него и оној испред ње смјештеној временској, условној или пак субјекатској релативној:

(4а) *Ако* нисте били у Будви, [→ *можете смајрајши*] *као да* нисте ни били на летовању; Дотакне *ли* је тамо, [→ *осећа*] *као да* је у живу ватру дирне; *Ако* устанем, [→ *не знам*] *иде* ћу са собом; *Каг* је господар Драгаш видео град у пламену, [→ *осећуо је // учинило му се*] *као да* му је спао камен са срца, *као да* су му ту изгореле све бриге; *Ако* оживи човека, [→ *може смајрајши*] *као да* је оживео цео свет; *Ако* је нешто било, [→ *прихваћашће // што је истио*] *ко и да* није; и сл.

2.2.1. Од свих наведених, реченица с везником *ig(j)e* и са *κ(a)ο* и *ga* (али само кад јој се као надређена реконструише клауза „то је исто“) подложне су једино овом типу интерпретације, тј. треба их сматрати искључиво правим двовезничким зависносложеним реченицама насталим елиптирањем њихових надређених клауза. Све друге могу се интерпретирати и као псеудодвовезничке реченице, јер се у свима њима спој „као да“ може измјестити изван иницијалне клаузалне позиције, а познато је да је у српском језику сви зависни везници, изузев везника *ли*, „редовито стоје на почетку конструкције“³ (Силић 1984: 28). Могућност измјештања „као да“ из иницијалне позиције клаузе, по томе би био јасан показатељ његовог невезничког статуса. А такво премјештање потврђујемо као трансформацијом једног од наведених примјера, тако и једним у корпусу забиљеженим примјером невезничке позиције споја *као да*:

(4б) *Док* је причао, на Пјеровом телу *као да* се осећао онај рез који му се оцртавао у грчевима лица. (В. Николић, Врата, 322); *Ако* нисте били у Будви, на летовању *као да* нисте ни били; и сл.

Да спој *као да* не мора имати функцију зависног везника, не само да показују примјери у којима је он измјештен из иницијалне клаузалне позиције него још и више примјери употребе тог споја у вриједности иреалног модалног израза у простој реченици, као нпр.:

(4в) У њиховим зеницама *као да* је забележен цео свет и живот. (В. Николић, Врата, 375); Резолуцију *као да* је писао неки блажи радикал (Правда, 14-15. 7. 2007, 3); Клушко око Мартија Ахтисарија *као да* се одмотава. (Вечерње новости, 15. 7. 2007, 3) и сл.

2.3. Од свих зависносложених реченица структурном уобличењу с везницима на почетку и главне и зависне клаузе најподложнији је један семантички (под)тип временских реченица, који се остварује у различитим реченичним формама, како с обзиром на тип везника зависне, тако и с обзиром на тип везника основне (надређене) клаузе. У питању су зависносложене вре-

³ Изузетак су само реченице у којима је ред компонената условљен стилистичком пролепсом, али тада у питању није уобичајени него стилистички маркиран ред компонената. О пролепси као синтаксичкој фигури реда ријечи в. у Ковачевић 2000: 337–339.

менске реченице које би се могле подвести под значење *изненадне преурањености* (Ковачевић 2003). Временске зависносложене реченице са значењем изненадне преурањености могу бити реализоване у двама моделима: 1) са временским везником на почетку зависне, а независним на почетку основне, нпр.: *Само шћю смо завршили снимање филма „Црни Груја“, а већ ме очекују нове йословне обавезе* (Блиц, 3510, 18. 11. 2006, Б12), и б) с временским везницима на почетку обију клауза, нпр.: *Таман шћю сам ушао, кад на врайша бану неки Викоје* (Р. Братић, 29).

2.3.1. У зависносложеним временским реченицама са значењем изненадне преурањености у позицији везника зависне временске клаузе најчешће долази неки од простих или сложених временских везника којима се означава *нейосредна временска блискост* реализације двију радњи (*чим, како, шћек шћю/ га, само шћю, йшаман шћю/га*), с тим да то могу бити и семантички неспецификовани временски везници *док* и *кад*, док испред основне клаузе долази искључиво „везник“ *а*, као нпр.:

(5) *Тек шћю* се дјечак попео да руком дохвати високи оквир каросерије *а* на најбликој се крчми отворише врата и испунише главама истовремено и прозор и врата (М. Лалић, 10); *Тек шћю* је погледала на Гину, *а* ова се сруши пред њене ноге (НСП, 270: Вељко Петровић); *Тек шћю* Јелка сједе, мало изненађена што јој и Туркиње знају име, *а* на вратима се појави пашинаца. (Политика, 33264, 17. 6. 2006, 27); *Тек шћю* је завршено фудбалско првенство Русије, *а већ* се најављују бројни одласци и доласци играча (Вечерње новости, 22. 11. 2005, 47); *Само шћю* се појавио, *а већ* је освојио Јелену Јанковић. (Курир, 28. 9. 2006, 17); И *шшаман га* му склопи прсте око нејаког тела, *а* голуб се изви и одлете на процветало дрво зове. (Ј. Вујиновић, 92); И *шћек га* изусту свој наум, *а* старац је, прочитавши му мисли, опет прозборио о благодати спокоја (Ј. Вујиновић, 115); ... али *чим* она погледа и дигне нос, *а* он се упаради као да стоји пред владиком (СК, 174: Лаза Лазаревић); *Док* размести кључеве, самице и мреже, *а* ето ти бану и поноћ (Ј. Вујиновић, 174); *Како* он наиђе, *а* све се главе дубоко приклонише (НСП, 182: Радоје Домановић); *Кад* *йог* коју стају отвори, *а* звоно изнад врата цикне. (П. Кочић, 73); Најпре узајамни прекори, па свађа, и *док* си оком трепнуо, *а* муж и жена већ се ухватили за кике. (НСП, 247: Војислав Илић Млађи); *Кад* сам погледао, *а оно* испод мене мрачна прошлост. (Блиц, 3412, 12. 8. 2006, 30) итд.

У наведеним и сродним примјерима на почетку главне клаузе употребљена је лексема *а*, која нема функцију супротног везника, али која – преко иманентно присутне компоненте супротности – има прагматичку улогу да нагласи изненадност брзине реализације радње главне реченице. То значење неочекиване преурањености радње главне клаузе често је двоструко „подржано“: како употребом клаузалне партикуле *а* на почетку основне клаузе, тако и употребом партикуле *већ* у структури те клаузе⁴. Комбинација значења партикуле *шћек* (значења *нейшом реализоване йшвовосйши радње*) и партикуле *а*, саме или подржане партикулом *већ*, готово нужно указује на говорничково изненађење због преурањености реализовања догађаја из друге (главне) клаузе. Према томе, нужне карактеристике ових реченица јесу: а) зависни временски везник са значењем непосредне антериорности на почетку прве

⁴ Због тога редуковање партикуле *а*, али уз експлицирање партикуле *већ*, и не доводи до промјене прагматичко-експресивног карактера реченице, што потврђује и следећи примјер: ...ми *шћек шћю* смо изашли из „Ейзийа“, *већ* смо закорачили у Гучу. (Вечерње новости, 10. 8. 2007, 35).

клаузе, а клаузалана партикула *a* на почетку друге, б) перфективни глагол у предикату временске клаузе, в) фиксиран распоред клауза, прво временска па *a*-клауза, г) временско значење изненадне преурањености реализације друге радње.

2.3.1.1. Готово потпуно синонимно временско значење изненадне преурањености може се изразити и независнословеном супротном реченицом, с тим да у њеној првој клаузи буде експлицирана партикула *џек* (или *џаман*), а да адверзативна клауза почиње везником *a*, као нпр.:

(5б) *Тек* је стигао, *a* деца га већ обожавају! (Курир, 723, 10-11. 9. 2005, 24); *Тек* сам стигла, *a* телефон не престаје да звони. (Правда, 18. 7. 2007, 16) и сл.

Наведене су на зависнословене реченице, ако им је предикат глаголског типа, семантички еквивалентне анализираним зависнословеним реченицама (4), и могу се њима супституисати, само што тада на мјесто партикуле *џек* долази временски везник *џек џиџо*, а адверзативни везник *a* постаје клаузална партикула, нпр.: *Тек џиџо је сџиџао, a деца ња већ обожавају*. Разлика између комуникативно подударних независнословених и зависнословених реченица изненадне преурањености односи се само на разлику у граматичком значењу координације и субординације којим су ове реченице обиљежене.

2.3.1.1.1. Наведени тип независнословених супротних реченица не реализује се само са партикулом *џек* (или *џаман*) у првој клаузи него и са изразом *џек џиџо* или *џаман џиџо* у функцији ријечце (словене партикуле), као нпр.:

(5в) Утакмица *џек џиџо* је почела, *a* црно-бели су дошли до вођства. (Блиц, 3290, 9. 4. 2006, 26); Други изданац тениске династије Ђоковић *џек џиџо* је крочно у свет професионалног тениса, *a* захваљујући славном брату постао је звезда. (Прес, 27. 7. 2007, 32); Не лези враже, *џек џиџо* је кренуо на пут, *a оно* атентат. (Национал, 26. 2. 2003, 7); И ми *џаман џиџо* улетимо у подрум, *a оно* граната, овде-онде, бум-трас, трас-бум (ЗКП, 127: Анђелко Анушић) и сл.

Да наведене словене реченице нису зависнословене него независнословене, показује интермедијална клаузална позиција израза *џек џиџо* и *џаман џиџо*, што критеријално те изразе – будући да сви везници морају бити реализовани на почетку клаузе – искључује из категорије везника.

А да *џек џиџо* и *џедва да* нису нужно везници, него да могу бити и ријечце, показује и њихова употреба у простој реченици, употреба која је инкомпатибилна зависним везницима: *Силуета ојромне живоџиње џедва да се у џочешку назирала заклоњена коњаницима* (В. Николић, Врата, 297); *Девојка џедва да је додирнула џле жуџим, џлајненим џаџикама* (Вечерње новости, 11. 8. 2007, 23) и сл.

2.3.2. Анализираним зависнословеним и независнословеним реченицама са временским значењем изненадне преурањености значењски су подударне зависнословене реченице са зависним везницима на почетку обију клауза, као нпр.:

(6) Но *џек џиџо* је шумар хтео да седне на маховину, и да наслоњен о једну букву, опружи ноге у сурдулију и прегледа фишке у обим цевима, сваке сигурности ради, *ка*

недалеко од њега зашущта нешто. (СК, 259: Вељко Петровић); И *ѡек шїѡ* се упустио у велико животно думање, *кад* га заклони сенка. (Ј. Вујиновић, 124); *Таман шїѡ* сам ушао, *кад* на врата бану неки Видоје (Р. Братић, 29); ... и *само шїѡ* смо помислили – ево нам спаса, *кад* оно све се понавља. (Политика, 31876, 3.8. 2002, 15); *Само шїѡ* је био свео очи *кад* [се појави] Милица! (Д. Ненадић, 161); *Само шїѡ* се засутони *кад* Тодор, Јован и Драгутин, три вука Милосавина, запјеваше ону своју (ЗКП, 37: Недељко Каиш); *Једва да* су Руси отишли из Србије, *кад*, ето Турака око бање са толиком силом (М. Витезовић, 377) итд.

У овим зависносложеним временским реченицама на почетку и прве и друге клаузе употријебљен је временски везник. Међуоднос тих везника даје сложеној реченици временско значење изненадне преурањености, готово идентично оном из зависносложене реченице с временским везником на почетку зависне и с клаузалном партикулом *а* на почетку основне клаузе. То најбоље потврђује чињеница да се све наведене временске реченице с двама временским везницима могу трансформисати у оне с клаузалном партикулом *а* једноставном замјеном везника *кад* том партикулом на почетку друге клаузе, уп.: *Таман шїѡ* сам ушао, *кад* на врата бану неки Видоје [→ *Таман шїѡ* сам ушао, *а* на врата бану неки Видоје] и сл. Све временске реченице са значењем изненадне преурањености наведене под (6) јесу замјењиве семантички истоврсним а формално различитим временским реченицама наведеним под (5), али обрнута замјена није увијек могућа. Супституентност двају конкурентних формалних типове временских реченица са значењем изненадне преурањености изостаје у два случаја: а) кад је у првој клаузи употријебљен неки прости временски везник, и б) кад је у другој клаузи употријебљена партикула *већ*. Према томе, *сложене временске реченице с двама временским везницима на њочейку обију клауза оствариве су само ако је у њрвој клаузи ујѡиријебљен неки сложени временски везник са значењем нејѡсредне анїѡериорносїи* (*ѡек шїѡ*, *ѡаман шїѡ*, *једва да* и можда још који) *а у друјѡј искључиво везник* кад. Уз то, у првој клаузи у предикату мора бити употријебљен перфективни глагол, док у другој *кад*-клаузи глагол у предикату може бити како перфективног (чешће) тако и имперфективног (ријетко) вида. Распоред клауза такође је увијек фиксиран: најприје долази клауза са сложеним временским везником, а иза ње слиједи *кад*-временска клауза; не постоји, дакле, могућност пермутације клауза.

Интересантно је да су наведене реченице с двама везницима оствариве и кад се изостави сложени временски везник, и кад се изостави везник *кад*, тј. оствариве су или а) само с временским сложеним везником у првој клаузи, дакле без навођења везника *кад* испред друге клаузе, као нпр.: *Тек шїѡ се ујѡустїѡ у велико живѡјно думање, заклони ѡа сенка*; или б) само с временским везником *кад* испред друге клаузе, дакле без навођења сложеног временског везника испред прве клаузе, као нпр.: *Ујѡустїѡ се у велико живѡјно думање, кад ѡа заклони сенка*. Поставља се онда питање која је од ових двију временских клауза надређена а која подређена, јер би се у супротном могло тврдити да се у српском књижевном језику самостална комуникативна зависносложена реченица може творити и од двију зависних клауза а да ниједна од њих нема статус надређене.

2.3.2.1. Рјешење наведеног питања као да пружају примјери семантички еквивалентних временских реченица у којима је на почетку друге клаузе такође употријебљен везник *кад*, али је у првој клаузи намјесто сложеног временског везника употријебљена партикула *шаман*, као нпр.:

(ба) *Таман* смо закључили да нема правих мушкараца *кад* појави се Саша. (Правда, 24. 7. 2007, 17); *Таман* смо помислили да ћемо се спасти, *кад* заштекта митраљез. (Вечерње новости, 1. 10. 2006, 27); Они *шаман* кренули *кад* им тај њихов клинац приђе. (Вечерње новости, 26. 7. 2007, 27) и сл.

Јасно је да у наведеним сложеним реченицама прва клауза има статус надређене а друга, *кад*-клауза – статус зависне временске клаузе. Партикула *шаман*, попут наведених сложених везника, такође је „спецификатор (модификатор) хорнолошког односа“ (Милошевић 1981–1982: 470), јер означава временску блискост ситуација у двјема клаузама. Због тога није никакво чудо што се партикула *шаман* чак може ујединити с везником *кад* – стварајући везник *шаман кад* – чија употреба не мијења значење сложене реченице, али подразумејева обрнуту перспективизацију основне и зависне клаузе у њој, уп.: *Таман* смо закључили да нема *правих мушкараца кад* појави се Саша [→ *Таман кад* смо закључили да нема *правих мушкараца, појави се Саша*] и сл. То на најбољи начин потврђује да је верификатор временског значења изненадне преурањености – без обзира на синтаксички статус клауза у сложеној реченици, па и на сам синтаксички статус сложене реченице – модални прилог *шаман* (или *шек*) употријебљен сам или у саставу сложеног израза. А тај израз не мора нужно бити остварен у реченици у функцији везника него и сам може имати улогу модалног прилога (модалне ријечце), као нпр. у следећим реченицама у којима је он измјештен из иницијалне везничке позиције: *Лоренцо шек шито је био почео* [→ *Лоренцо је шек био почео*] *да поне у сунчани дан са блештаво белим крутовима, кадли му војници доведоше тројицу одмећеника* (М. Булатовић, 45); *Сунце шек шито се искрало* [→ *Сунце се шек искрало*] *иза брда кад су се Пјер и Жак умешали у огромну масу светиња*. (В. Николић, Врата, 91) и сл. Синонимна употреба *шек* и *шек шито*, *шаман* и *шаман шито* показује, с једне стране, да у тим формама лексема *шито* може бити факултативна кад се оне употребљавају у функцији модалних ријечци. То, међутим, не значи да је у свакој сложеној ријечци хомоформној са зависним временским везником компонента *шито* експлетивна (факултативна). Тако се нпр. ријечца *само шито* остварује само у тој „везничкој“ форми, а њену недвосмислену употребу у функцији ријечце потврђују примјери „невезничке“ употребе у простој реченици, као нпр.: *На Нишком фесивалу само шито ми није пукао филм* (Национал, 347, 23. 1. 2003, 17); *У једном шренућку Бодироја само шито није заглакао* (Вечерње новости, 12. 6. 2007, 48)⁵ и сл.

Из наведених разлога у зависносложеним временским реченицама с сложеним изразима у форми везника на почетку обију клауза (5) основна је

⁵ А такво невезничко значење, уз невезничку и позицију, има модална ријечца *само шито* у следећој привидно двовезничкој реченици: *Кад тројско време „окује“ иреститицу, Ада Цианлија само шито не пошоне у Саву од великој броја посејилаца*. (Политика, 33663, 28. 7. 2007, 28).

ипак прва клауза, јер њен „везник“ не само да се може измјестити из иницијалне позиције, него се може и супституисати синонимном партикулом често већ садржаном у његовом саставу (*шаман* и *шек*). Све то упућује на закључак да то заправо и нису зависносложене реченице с двама зависним везницима, него зависносложене временске реченице с везником *кад* на почетку друге (зависне) клаузе и са сложеном (модалном) ријечцом (случајно) смјештеном у иницијалну позицију прве синтаксички увијек основне (надређене) клаузе.

2.3.3. С анализираним зависносложеним временским реченицама код којих испред друге клаузе долази лексема *а* структурно су подударне следеће: временскоузрочне, условноузрочне и допусноузрочне реченице, типа:

(7) *Кад* се наљутиш, *а* ти запевај. (Блиц, 2546, 14. 3. 2004, 32; наслов); *Кад* проту не знаш чувати, који с тобом залагај братски дијели, *а* ти сад носи поздрав у пак'о старом Цибукарду. (П. Кочић, 73); Па *кад* гледаш, *а* ти реци – е, Млађане, слађане, проћи ћеш цензус, ал' кад наћеш кофер. (Курир, 28. 11. 2006, 2); Они су заслужили више. *Ако* не сви, *а оно* бар они који су добили по прстима. (Прес, 31. 7. 2007, 29); *А ако* се ишта из свега могло научити, *а оно* је да, осим Зорана Ђалића, „Печате“ нису добили ни Васко Попа, ни Александар Тишма, ни Мирослав Максимовић (Н. Грујичић, 134); *Ако* мислиш да сам превише насртљив – *а* ти ми то и кажи. (Политика, 33560, 14. 4. 2007, КУН, 7; Изет Сарајлић); ...где се дешава друга стварност, која *ако* и није стварна, *а оно* јест реална. (Блиц, 3525, 3. 12. 2006, 4; Горан Бабић) и сл.

У наведеним примјерима може се уочити, негдје мање негдје више наглашена, компонента конклузивности⁶. Клаузална партикула *а* у свим је примјерима испустива, али њеним редуковањем губи се компонента експресивности, будући да се употребом клаузалне партикуле наглашава говорникова заинтересованост за радњу.

2.3.4. И као посљедњи – неспорно *двовезнички* – тип зависносложених реченица, издвајамо синтаксички кондензоване а семантички компримирание сложене реченице *са зависним везницима на йочейку* и *йрве* и *грује* клаузе. Све те реченице настале су у процесу елиптирања основне (надређене) клаузе тако да су двије њене зависне клаузе дошле у контактни положај, с тим да оне својим смисаоним међуодносом подразумеју садржај редуковане клаузе. Зато ћемо при навођењу примјера у загради са стрелицом реконструисати елиптиране дијелова сложене реченице:

(8) *Да* је било среће, [→ *догодило би се*] *никад одавде да се не макнемо*.⁷ (М. Данојлић, 66); *Још да* му косица порасте, *ја* [→ *ће моћи*] *да* набаци бланш-фрчке, као Цеца Китић (Правда, 28-29. 7. 2007, 15); Погледи дече упрти су у слона. *Како* први пут виде ову огромну животињу, [→ *зачудило нас је зайажање*] *као да* се нико није изненадио њеним изгледом колико величином. (В. Николић, Врата, 297).

⁶ Та компонента конклузивности посебно је наглашена у једином из корпуса забиљеженом примјеру условноузрочне реченице с партикулом *ја* на почетку друге клаузе: *Ако* је мојао Синаира да *ја* ва у 83. *тодини*, *ја* моју и неки наши музички великани. (Вечерње новости, 22. 11. 2006, 35).

⁷ Друга клауза је пролептички реализована, јер је један њен дио (*никад одавде*) из стилских разлога пребачен испред зависног везника, тако да би нестилематични облик реченице био: *Да је било среће, никад одавде да се не макнемо* [→ *Да је било среће, да се никад одавде не макнемо*].

У првом примјеру тип редукованог дијела предодређује иреална условна клауза, јер њена надређена клауза у српском језику мора имати предикат у потенцијалу. У трећем пак примјеру са садржајем узрочне клаузе с везником *како* неспојив је иреални поредбени садржај, тако да смисаони међуоднос тих садржаја нужно захтијева да се између њих васпостави логички „усаглашавајући садржај“.

3. Да закључимо. У српском књижевном језику привидно се остварује велики број једнострукосложених зависносложених реченица с везницима на почетку и зависне и главне клаузе. Анализа је показала да у корелациони однос никада не ступају зависни и независни везник, него само зависни везник и партикула хомоформна с независним везником.

3.1. Од зависносложених реченица с везницима на почетку обију клауза остварљиве су само оне са зависним везницима на почетку обију клауза. Такве реченице су нужно кондензоване (скраћене) синтаксичке структуре, настале тако што је из троклаузалне сложене реченице редукована главна, тако да су остале експлицитно наведене само двије зависне, које својим смисаоним међуодносом имплицирају редуковани садржај главне клаузе. А таквом елиптирању су најподложније надређене клаузе за различите типове изричних клауза (нпр.: *Да је било среће*, [→ *догодило би се*] *да се никад одавде не макнемо*; *Још да му коса нарастије*, [→ *моћи ће*] *да набаца нову фризуру*; *Ако нисте били у Будви*, [→ *можете смајрајти*] *као да нисте ни били на лејвовању*; *Ако усћанем*, [→ *не знам*] *где ћу са собом*).

Кључне ријечи: зависни везници, независни везници, партикуле, сложени модални изрази, хомоформност везника и партикула, (псеудо)двевезничност.

ИЗВОРИ

а) књижевноумјетничка дјела

- Р. Братић – Радослав Братић, *Страх од звона*, БИГЗ, Београд, 2000.
 М. Булатовић – Миодраг Булатовић, *Ђаволи долазе*, БИГЗ, Београд, 1991.
 М. Витезовић – Милован Витезовић, *Хајдук Вељко Пејровић*, Дерета, Београд, 1998.
 Ј. Вујиновић – Јанко Вујиновић, *Паника у интјерситију*, Дерета, Београд, 2000.
 Н. Грујичић – Ненад Грујичић, *Полемике и одушци*, Српско Сарајево, Бања Лука, 2004.
 М. Данојлић – Милован Данојлић, *Драги мој Пејровићу*, Знање, Загреб, 1987.
 ЗКП – *Зборник крајњих њрича*, СПКД „Просвјета“, Шамац, 2006.

- П. Кочић – Петар Кочић, *Мрачајски њројо*, Политика, Народна књига, Београд, 2005.
- М. Лалић – Михаило Лалић, *Сважба*, Библиотека Вијести, Подгорица, 2004.
- Д. Ненадић – Добрило Ненадић, *Роман о Обилићу*, Народна књига, Београд, 1990.
- В. Николић, Врата – Видан Николић, *Врајиа ѡреха*, Легенда, Чачак, 2005.
- В. Николић, Извори – Видан Николић, *Уклеиши извори*, Легенда, Чачак, 2006.
- НСП – *Најлејше срјске ѡриче*, избор Милисав Савић, Рашка школа, Београд, 1999.
- Р. Рисојевић – Ранко Рисојевић, *Босански целайи*, Глас српски, Бањалука, 2004.
- СК – *Срјска књижевносй*, приредила Злата Бојовић, МСЦ, Београд, 1997.

б) новине

- Балкан – *Балкан*, дневне новине из Београда
- Блиц – *Блиц*, дневне новине из Београда
- Вечерње новости – *Вечерње новосйи*, дневне новине из Београда
- Курир – *Курир*, дневне новине из Београда
- Национал – *Национал*, дневне новине из Београда
- Политика – *Полийшка*, дневне новине из Београда
- Правда – *Правда*, дневне новине из Београда
- Прес – *Press*, дневне новине из Београда

ЛИТЕРАТУРА

- Брабец, Храсте, Живковић 1968:** Ivan Brabec, Mate Hraste, Sreten Živković, *Gramatika hrvatskosrpskoga jezika*, Zagreb: Školska knjiga.
- Ковачевић 1998:** Милош Ковачевић, *Диференцијација ѡрајикаула и хомоформиних (дијелова) везника*, у: Синтакса сложене реченице у српском језику, Београд, Србиње: Рашка школа, Просвјета, 246–257.
- Ковачевић 2000:** Милош Ковачевић, *Сйилисйшка и ѡрамайшка сйилских фиура*, Крагујевац: Кантакузин.
- Ковачевић 2003:** Милош Ковачевић, *О једном експресивном сйиљу сложене реченице с временским значењем у нарајивном дискурсу*, у: Граматичке и стилистичке теме, Бањалука: Књижевна задруга, 141–174.
- Ковачевић 2006:** Милош Ковачевић, *Сйиси о сйиљу и језику*, Бања Лука: Књижевна заједница.
- Лалевић 1951:** Миодраг С. Лалевић, *Синйакса срјској језика*, Београд: Виша педагошка школа.

- Маретић 1963:** Томо Маретић, *Gramatika hrvatskoga ili srpskoga književnog jezika*, Zagreb: Matica hrvatska.
- Милошевић 1981–1982:** Ксенија Милошевић, *Један функционално неиздиференцирани (комбиновани) тип односа у сложеној реченици у српскохрватском језику*, Македонски језик, XXXII–XXXIII, Скопје, 465–476.
- Мразовић, Вукадиновић 1990:** Pravica Mrazović, Zora Vukadinović, *Gramatika srpskohrvatskog jezika za strance*, Novi Sad, Sremski Karlovci: Dobra vest, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.
- Поповић 2005:** Људмила Поповић, *Комуникативне функције просте реченице*, у: П. Пипер, И. Антонић, В. Ружић, С. Танасић, Љ. Поповић, Б. Тошовић, Синтакса савременог српског језика. Проста реченица, Београд – Нови Сад: Институт за српски језик САНУ, Београдска књига, Матица српска, 983–1059.
- Силић 1984:** Josip Silić, *Od rečenice do teksta*, Zagreb: Liber.
- Симић, Јовановић 2002:** Радоје Симић, Јелена Јовановић, *Српска синтакса I–II*, Београд, Никшић: Научно друштво за неговање и проучавање српског језика, Јасен
- Стевановић 1991:** Михаило Стевановић, *Савремени српскохрватски језик (граматички системи и књижевнोजезичка норма) I Увод, фонетика, морфологија*, Београд: Научна књига.

Miloš Kovačević

COMPLEX SENTENCES WITH CONJUNCTIONS AT THE BEGINNING OF MAIN AND SUBORDINATE CLAUSE

Summary

This work analyses possibility of complex sentences formation where the **conjunction would be** at the beginning of both, main and subordinate clause. Two structural types of this kind of complex sentences are analysed: a) **sentences with correlation of subordinate conjunction at the beginning of subordinate clause and independent conjunction at the beginning of main clause**, b) **sentences with correlation of subordinate conjunctions at the beginning of both clauses**.

It has been proved that the first model is not realizable although great number of examples implicates its spread. In this model, word at the beginning of main clause, which is by form identical to conjunction, can never be in the function of conjunction but has a function of lexical or clausal (sentence) particle, e.g. : *Kad sam stigao na fakultet, i on se pojavio*; *Tek što Jelka sjede, a na vratima se pojavi nepoznat čovjek*.

The analysis showed that among complex sentences with conjunctions at the beginning of both clauses, only realizable are those with subordinate conjunctions at the beginning of both clauses. Such sentences are always formed in the process of condensation (shortening) of superior clause which has two more subordinate clauses stated along, out of which one is always a noun-clause. Reducing the main clause, two subordinate clauses come in touch and formally create complex sentence with subordinate conjunction at the beginning of both clauses. In such a sentence it is always possible to reconstruct superior clause because its content refers to meaningful correlation of realized subordinate clauses, e.g. *Ako niste bili u Budvi, [→možete smatrati] kao da niste ni bili na letovanju*; *Ako ustanem, [→ne znam] gde ću sa sobom*; *Kad ti poručim, [→treba / želim / naređujem] da mi dodješ*.

Стана Ристић
Београд

ЛЕКСИЧКО-ГРАМАТИЧКЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ ЗАМЕНИЦЕ ЈА СА АСПЕКТА ВЕРБАЛНИХ АСОЦИЈАЦИЈА

У раду је на основу корпуса Асоцијативног речника српског језика (2005) сачињен модел вербално-семантичкој и коинитивно-прагматичкој плана асоцијативној поља личне заменице ЈА и представљене су њене лексичке и прагматичке карактеристике на вербално-семантичком плану.

1.0 У раду су на основу Асоцијативног речника српског језика (2005) представљене оне лексичко-граматичке и друге карактеристике заменице ЈА које се испољавају у њеном асоцијативном пољу, а које нису представљене у досадашњим традиционалним и другим приступима заменичким речима.¹

1.1. Корпус асоцијативног речника заснован је на когнитивном приступу, па на нов начин, преко вербалних асоцијација, показује међусобно прожимање граматике и речника, као и повезаност граматичко-семантичког плана са језичком сликом света и прагматичким елементима комуникације.

1.2. Циљ истраживања је да се да прилог и подстицај изради асоцијативне граматике српског језика², у којој ће, с обзиром на њену оријентацију на комуникативни план, заменичке речи, па и лична заменица ЈА, имати своје значајно место.

2.0. Пре него што заменица ЈА буде представљена у асоцијативном пољу, истаћи ћемо њене карактеристике, представљене у консултованој литератури, које су релевантне за тему рада.

2.1. У досадашњим приступима истицана је универзалност заменичких речи у језицима, њихова деиктичка природа и хетерогеност као врсте речи

¹ Резултати добијени на овако ограниченом корпусу представљају само индикативне показатеље за појаве из домена вербалних асоцијација и асоцијативне граматике српског језика. Корпус је ограничен јер је заснован на недовољном броју испитаника, на асоцијацијама ограниченог узорка популације, студентске и ђачке, и представља асоцијације једног смера: од стимулуса ка реакцијама. Наведена ограничења не умањују значај овог пионирског подухвата, израде првог асоцијативног речника српског језика и његових теоријско-методолошких оквира, као ни заслугу његових аутора, који су овим делом задужили српску лексикографију и лингвистику.

² Овде се има у виду граматика пасивног типа која се структурира на бази асоцијативно-вербалне мреже, а не на бази текстова (исп. Караулов 1993 и Караулов 1999: 51–52).

(Клајн 1985: 12–22). Велика учесталост личних и још неких врста заменица, потврђена у фреквенцијским речницима, представљана је као показатељ њихове централне улоге на граматичком и комуникативном плану.³ По Н. Шведовој, заменица првог лица спада у основне одређене заменице⁴ заједно са осталим личним заменицама и заменицама *ко, шйа, шйо, чији, какав, кага, иде, куда, ошкуда, одакле, докле, колико, који, како, зашйо, збои чеја*. Оне су у општој класификацији издвојене у прву групу од укупно пет група, а даље се разврставају на мање парадигме системски уређене (Шведова 1998: 9–14). Деиктичка природа⁵ заменице ЈА, како је утврђено у досадашњој литератури, испољава се у њеној функцији упућивања на референте, учеснике ситуације, на основу чега се сврстава и у класу индексичких речи, шифтера, јер, као и друге јединице ове класе, нпр. прилози *овде, сага, шйако*, реализује значење у конкретној комуникацијској ситуацији. Ово демонстративно егзофорично упућивање на референте, за разлику од анафоричког и катафоричког упућивања⁶, учинило је да се референцијалност заменице ЈА одређује као семантичка а не као граматичка категорија. Заменица ЈА у реченици заузима позицију актаната као и именице, па је на основу наведених и других карактеристика, заједно са још неким заменицама, сврстана у парадигму именичких заменица (Клајн 1985: 33–34, 40–43, 45–46); (исп. и Стевановић 1975: 272–311; Милер 2004: 57–58; Станојчић – Поповић 2004: 97–101).

3.0. Асоцијативно поље заменице ЈА, представљено у Асоцијативном речнику, пружа могућност да се утврде још неке битне карактеристике и правила функционисања ове личне заменице, чиме би се могао допунити и/или кориговати њен досадашњи лексикографски и граматички опис. У терминологији асоцијативне граматике ова правила се означавају термином **стандардне аналошке процедуре**, и помоћу њих ће у овом раду бити представљено функционисање заменице ЈА на вербално-семантичком — граматичком плану. У складу са овим правилима разматрано је функционисање заменице ЈА у асоцијативно вербалној мрежи на основу анализе односа у пару стимулус — реакција, који представља основну јединицу асоцијативне мреже и асоцијативне граматике. Утврђено је да се ти односи реализују у сва три језичка плана: вербално-семантичком, когнитивном и прагматичком плану.⁷

3.1. На вербално-семантичком плану стандардним аналошким процедурама и бројчаним показатељима утврђивана је закономерност асоцијативне повезаности других врста речи и других заменица са личној заменицом ЈА, као и степен граматикализације односа у пару стимулус — реакција. Једини-

³ О учесталости употребе личних заменица, па и заменице ЈА, и о условљености учесталости синтаксичком функцијом, писаним и говорним језиком и функционалним стилем у појединим језицима в. Кордић 2002: 12–14.

⁴ О одређености с обзиром на перспективу говорника, као битних карактеристика личних заменица, в. Кордић 2002: 11.

⁵ О најбитнијим карактеристикама деиктичких језичких средстава в. и Клајн 1985: 45–46 и Кордић 2002: 11.

⁶ В. и Кордић 2002: 14–18.

⁷ Когнитивни и прагматички план асоцијативног поља заменице ЈА, због ограничености обима неће бити посебно разматран у раду него само у оним елементима који мотивишу јединице граматичког плана.

це вербално-семантичког — граматичког плана издвојене су на основу реализоване и потенцијалне граматичке повезаности стимулуса и реакције, без обзира на њихову могућу мотивисаност когнитивним и прагматичким факторима, али ће и таква мотивисаност, у најопштијем виду, бити представљена у анализи ових јединица. Тако су у овом делу асоцијативног поља представљени парови у виду реализованих граматичких јединица, синтагми и реченица – синтаксема, типа: ЈА → *и само ја, а можда и ми, и нико друји*; ЈА → *мислим, волим, сам луд, имам кола, куџујем њоклоне* и сл. и потенцијалних јединица које се простим трансформацијама у једном кораку могу превести у регуларне јединице, синтагме и реченице, типа: ЈА → *љубав, животи* (у љубави, у животу), ЈА → *неко, они* (и неко, и они); ЈА → *бојажљива, естрада звезда* (сам бојажљива, естрада звезда), ЈА → *заменица* (је заменица), ЈА → *моја маленкост* (је моја маленкост) ЈА → *плаве очи* (имам плаве очи), ЈА → *спорт, њрчање, балеј* (волим спорт, ...), ЈА → *идентитет* (значи идентитет) и сл. Као што показују примери, потенцијалне синтагме се преводе у регуларне повезивањем стимулуса и реакције везником *и* или **променом асоцијата** из форме леме у падежни облик, а потенцијалне реченице додавањем универзалних предиката *јесам* (његових краћих облика), *имам, волим* и *значи* или превођењем глаголских асоцијата у форми леме у неки глаголски облик, типа: ЈА → *мислиши, волеши* (мислим, волим) и сл. Степен граматикализације парова у асоцијативном пољу утврђиван је на основу односа броја и учесталости реализованих и потенцијалних синтагми и реченица.

3.2. Јединице вербално-семантичког плана могу бити мотивисане и факторима когнитивног и прагматичког плана, па ће се аналошким процедурама утврђивати видови асоцијативне повезаности јединица у пару језичком сликом света, прецедентним текстовима, социјалним, психичким карактеристикама и културним обрасцима и стереотипима.

4.0. У даљем излагању, на основу сачињеног модела (в. прилог на крају рада), биће представљено асоцијативно поље заменице ЈА само на граматичком плану, и то у оквиру следећих сегмената: утицаја морфологије (семантике) стимулуса, синтагми (реализованих и потенцијалних), реченица (реализованих и потенцијалних), реакција одговора и фонетско-фонолошке и графемске мотивације. У овом делу асоцијативног поља заменица ЈА реализује два типа односа са асоцијатима: синтагматске и парадигматске односе. У парадигматским односима јавља се заменица ЈА са другим личним односно именичким заменицама, јер су јединице у пару супротстављене по морфолошким категоријама својственим тој врсти речи: ЈА → ти, ЈА → он, она, ЈА → ми, ЈА → неко, ЈА → ко, ЈА → ништа и ЈА → себе. Са другим асоцијатима, па и са личним заменицама, мотивисаним граматичким везама, заменица ЈА реализује синтагматске односе.

4.1. Најпре ће бити представљен степен граматикализације односа у паровима асоцијативног поља заменице ЈА. На основу бројчаних показатеља утврђено је да је степен граматикализације веома мали у односу на укупан број различитих реакција, 311, и на веома широку лексичку дисперзију. У целини гледано број реализованих синтаксема је 56 са учесталашћу 162, док је број

потенцијалних синтаксема 159 са учесталошћу 437. У сегменту синтагми, као и у целом асоцијативном пољу, преовлађују деграматикализоване јединице, па у бројчаном износу имамо 14 реализованих синтагми са укупном учесталошћу 48 према 26 потенцијалних синтагми са укупном учесталошћу 156. Кад су у питању реченице, и код њих је много већи број потенцијалних реченица, укупно 133, са учесталошћу 279, док је број реализованих реченица 40 са укупном учесталошћу 114. Већину их чине парови са глаголима асоцијатима (в. сегмент реченице у моделу).

Грамаатикализоване синтаксеме реализују само парови са заменицама реакцијама, и то у виду напоредних и зависних синтагми, и парови са глаголима реакцијама у виду реченица. Степен грамаатикализације парова са глаголима је највећи, скоро стопостотан, јер се само три глагола јављају у форми леме и са стимулусом реализују потенцијалне реченице, док сви остали глаголи са стимулусом реализују реченице. Код заменица тај број је нешто мањи; укупан број синтагми је 12 а учесталост 46, јер се заменице као реакције јављају у знатном броју под утицајем морфологије или семантике стимулуса, и то у укупном броју 17 и са учесталошћу 178. Именице које су у асоцијативном пољу најбројније, 180 са учесталошћу 362, реализују само потенцијалне синтаксеме са стимулусом, и то најчешће потенцијалне реченице 2 и 3, а мали број се јавља и у сегменту потенцијалних синтагми (в. модел). Иначе, именице асоцијати у неграмаатикалованим паровима покривају углавном когнитивни план асоцијативног поља заменице ЈА.

5.0. Под утицајем морфологије и семантике стимулуса, заменице ЈА, у вербалним асоцијацијама носилаца српског језика, као реакције реализују се скоро све врсте заменица: личне, присвојне, упитне, неодређене, одричне и придевска заменица *сам*; затим прилози: *сага* и *грујачије* и партикуле *ејо* и (*иа*). Већина заменица јавља се у облику леме, као и стимулус, а неке од њих с великом учесталошћу: *џи* 71 (на првом месту по учесталости), *он* 35, на трећем месту, *сам* 22, а друге са мањом учесталошћу: *ми* 6, *они* 2, *неко* 2, *ко* 1, *нишија* 1, *себе* 1. Реакција иста са стимулусом, такође, се јавља са великом учесталошћу, *ја* 26, као и латински облик ове заменице *ејо* 15.

5.1. Прво место по фреквентности заменице *џи* 71 и треће место заменице *он* 35 потврђују, иначе у литератури установљену, хијерархијску уређеност трочлане парадигме персоналности. По тој уређености заменица ЈА, која се означава као **ego-конституент** парадигме персоналности, супротстављена је заменици ТИ, као **tu-конституенту**, и заменици ОН, као **aliud-конституенту** парадигме персоналности, зато што се заменица ЈА у комуникацији реализује као конституент доживљавања света и као конституент упућивања на унутрашњи свет дискурса, док се друге две заменице *џи* и *он* у комуникацији реализују или као „доживљени“ конституенти или као конституенти упућивања на спољашњи свет. Међутим, велика фреквентност асоцијата *џи* указује да је ова заменица у асоцијативној мрежи ближа стимулусу ЈА него заменица *он* са мањом фреквентношћу, јер прве две заменице, као ego- и tu-конституенти, имају исти, деиктички карактер, док aliud-конституент има другачији, номинациони или форички карактер. Тако се прва два конституента односе на рефе-

ренте који су способни да комуницирају — на особе, а *aliud*-конституент нема референцијских ограничења па може да се односи на особе, ствари и догађаје (Јахнов 1999: 108).⁸

Повезаност заменичких конституената у трочланој парадигми значењем персоналноности и блискост ових заменица у асоцијативној мрежи илуструју и асоцијати у виду напоредних реализованих синтагми: *ЈА* → *и ти* 4, *и он* 1, *а можда и ми* 1 и потенцијалних синтагми: *ЈА* → *ти* 71, *он* 35, *ми* 6, *она* 3 (*ЈА* и *ти*, *и он*, и *ми*, и *она*). Асоцијативно поље заменице *ЈА* показује да је граматички систем личних заменица у асоцијативно вербалној мрежи организован не само у виду парадигматске уређености персоналноности него и у виду њихове међусобне синтагматске повезаности и да са становишта позиционог карактера асоцијативне граматике парови напоредних синтагми реализују исте реченичне конституенте као и самосталне заменице.

5.2. Заменице асоцијати јављају се у овом сегменту и у морфолошким облицима који нису мотивисани само синтагматском спојивошћу са стимулусом ни синтаксичким везама, него и морфолошким. То су падежни дужи и краћи облици заменице *ЈА*: *мени* 3, *ми* 6, *мене* 2; облици са знаком рода: лична заменица *она* 3 и присвојна заменица *моје* 7, *сама* и у синтагматском споју *само моје* 1.

5.2.1. Реализација падежних облика *мени*, *ми*, и њихова фреквенција осим морфолошким, мотивисана је семантичким и прагматичким разлозима. Значење заменица *ЈА* 2 у облику *ми*, *мени*, по Речнику САНУ, реализује се у виду четири подзначења, од који су три контекстуално или стилски маркирана. Облик *ми*, ређе *мени*, у присвојном значењу синонимичан је са заменицом *мој*: *ја* и *браћ* **ми** (у значењу *мој браћ*); затим се употребљава у заклетвама: *душе ми*, *сунца ми*, *пошћења ми*; у присном обраћању: *Добро ми дошао*, *Шта ми радиш* и сл., *Не бој се ти мени ништа*; и са ироничним, подругљивим значењем: *Ти си ми неки јунак/ћак/војник, а не смеш/ не знаш ...* и сл. Како показују последња три случаја употребе облика *ми*, *мени*, они се у асоцијативном пољу заменице *ЈА* могу представити и као фрагменти устаљених разговорних форми: заклетве, присног и ироничног обраћања, које су у виду прецедената сачуване у асоцијативној мрежи. Њихова појава у асоцијативном пољу заменице *ЈА* потврђује да су они централни чланови наведених устаљених форми и да персоналноност исказана заменицом *ЈА* у било којој позицији и форми представља основу и полазни оријентир комуникацијског акта.

5.2.2. С једне стране, ови, и други облици, употребе и функције персоналне заменице *ЈА*, исказују егоцентрични и локалистички поглед на свет јер одређују центар оријентисања текстовног простора говорника и саговорника. Тај се центар заснива на говорниковом погледу на свет, који је као језичка слика света условљен одређеним друштвеним и историјским приликама, што највише долази до изражаја у социо-прагматичком одређивању статуса саговорника од стране говорника (исп. Јахнов 1999: 114). Облици *ми*, *мени*, као фрагмен-

⁸ О посебности личних заменица трећег лица у односу на заменице првог и другог лица в. Кордић 2002: 14–16.

ти прецедената у асоцијативном пољу заменице ЈА, јављају се и као сигнали социо-прагматичког рангирања саговорника од стране говорника, којим се у српском језику, зависно од ситуације и контекста, исказују различити ставови и намере: исти статус са саговорником у исказивању блискости, присности; надређен статус саговорника и доказивање пред саговорником у заклињању и подређен статус саговорника у иронији, ругању, подсмевању.

5.2.3. С друге стране, реализација ових облика, којим се, иначе у позицији теме, односно реме актуелизује садржај комуникације, потврђује веома важну функцију заменица ЈА у изградњи текста, дискурса. Она, како је већ установљено у литератури, а како се види из наведених семантичких и контекстуално-стилских реализација, доприноси кохезији и функционалној перспективи текста, дискурса, па је као дискурсна јединица развила посебне, дуже – рематске и краће – тематске облике: *мене, мени* према *ме, ми*. Поред наведених примера и употребе ових облика у Асоцијативном речнику и у Речнику САНУ, установљење тематско-рематске перспективе текста потврдиће се и сопственим примерима типа: *Мене* је заболела рука — рематска : Рука *ме* је заболела — тематска; *Мени* је досадила врућина — рематска : Врућина *ми* је досадила — тематска (в. нав. дело: 113–114). Примери показују да је централна улога персоналне заменице ЈА у комуникативном акту условљена њеном примарном функцијом референције на говорно лице. Персоналност овог типа, граматикализована личном заменицом ЈА, представља обавезну категорију у комуникацији зато што суделује у остваривању референцијског акта и дефинише га. При томе, у разматрању њеног асоцијативног поља, биће показивана и њена значајна улога на системском плану, јер заменица ЈА, како је већ у лингвистици установљено, представља функционални конституент персоналности из чије се перспективе дефинише комуникацијски акт са свим битним елементима комуникацијске ситуације (в. нав. дело: 107); (исп. и Милер 2004: 57–58).

5.3. Графемски облик придевске заменице *moi I*, вероватно је мотивисан експресивношћу, а латинизам *eјo I5⁹* и негирани облик *не-ја I¹⁰*, употпуњују парадигму личних заменица; први мотивисан односом синонимije, а други односом антонимије, односима који на граматичком и лексичком плану нису својствени парадигми личних заменица, па нису до сада ни представљани у њиховом граматичком и лексичком опису. Њихова реализација у асоцијативном пољу личне заменице ЈА потврђује да је основна закономерност уређења

⁹ Овај латинизам није потврђен у Речнику САНУ иако је у њему представљено његово деривационо гнездо: *eјoизам, eјoиста* и др., (књига 5), али се јавља као термин у филозофији и психологији. У Психолошком речнику Д. Крстића дефинисан као један од три слоја личности односно њеног менталног система: ид, его и суперего (Психолошки речник 1988: 146). То значење, као први део општијег значења, и зато без назнаке његовог термилошког статуса, представљено је у Речнику САНУ, књига 8, под одредницом ЈА 3 (в. наведену деф., т. 5.6).

¹⁰ Ова лексема представљена је у Речнику САНУ, књига 15, као филозофски термин, на следећи начин: **не-ја** (у им. служби) с непром. фил. *оно што није суштина, бић власитије личности*; исп. ја (3). Значење је у Речнику илустровано са два примера из истог извора, којим се потврђује његов антонимијски однос с другим општијим делом значења ЈА 3: Постоји вјечно јединство опрека „Ја“ и „Не-ја“, 99 и Не-ја имаде само толико реалитета, колико Ја трпи, 290 (Антологика филозофских текстова, Загреб, 1954). Лексема *не-ја* није потврђена у Психолошком речнику.

парадигматских односа у вербално асоцијативној мрежи заснована на логичким односима блискости, сличности и супротности, било да се на вербално-семантичком плану ови односи јављају као примарни организатори парадигме – синонимијских редова и антонимијских парова (скала), било да се јављају као потенцијални лексичко-граматички односи који регулишу унутрашњу уређеност микросистема чланова парадигме. Тако се по односу супротности са стимулусом, асоцијату *не-ја* придружују асоцијати *групи* и *група* формирајући микросистем парадигме засноване на односима еквиваленције. Наведени асоцијати показују да асоцијативно поље личних заменица пружа могућност проширивања њиховог описа како на граматичком тако и на лексичком, семантичком плану.

5.4. Неке заменице асоцијати, без обзира на тип граматичке повезаности са стимулусом, варирају видове исказивања егоцентричног погледа на свет, организујући у паровима са стимулусом парадигму скаларног типа. Они показују психичке, социјалне, културне, па и језичке карактеристике носилаца српског језика и то представника младе генерације, студентске и ђачке популације, па се могу анализирати и као асоцијати прагматичког и когнитивног нивоа.

Најочигледнији су асоцијати којим се истиче сопствена важност, надређеност, супериорност па и искључивост, што се у скаларној уређености парадигме парова може представити следећим синтагмама: *ЈА* → *сам 22, сама 4, лично 4, једина 2, једино 1*; затим: *ЈА* → *прво 1* и *ЈА* → *само ја 4, и нико групи 1, и оиет ја 1, ња ја 1, само моје 1* (*ЈА*). Реализација заменице *сам 22* у асоцијативном пољу заменице *ЈА*, на шестом месту по учесталости, мотивисана је на општем језичком плану морфолошко-семантичким, парадигматским везама заменичких речи, док је на плану употребе мотивисана синтаксичким везама. Њена спојивост у пару са заменицом *ЈА* у форми синтагме одредбеног типа заснива се на смислу усредсређености којим допуњава смисао одређености личне заменице (исп. Шведова 1998: 15).

5.5. Семантичком мотивисаношћу, и то полисемијом, може се објаснити и високофреквентна реакција иста са стимулусом, чија се реализација у асоцијативном пољу са позиционог становишта асоцијативне граматике може представити и у сегменту потенцијалних реченица 2: *ЈА* → *ја 26* (*ЈА сам ја*). У овој реченици таутолошке форме¹¹, иначе реализованој у пару *ЈА* → *сам ја 7*, заменица *ЈА* јавља се и у позицији субјекта и у позицији именског дела предиката. Тиме се показује широки распон референцијалне полисемне структуре ове заменице, који се може сужавати и проширивати, зависно од њене позиције у реченици. Тако се ове реченице могу интерпретирати са различитим значењима, која се иначе реализују са другим асоцијатима у корпусу, и то: као реченице идентификације, нпр. по имену, типа: *Ја* → *Милица 4* (*ЈА/то сам ја, Милица*), као реченице карактеризације по неком својству, типа: *Ја* → *сам лепотица 2* (*ЈА/то сам ја, лепотица*)¹², као класификационо-уопштавајуће

¹¹ О таутологијама у различитим језицима и културама и о њиховој семантичкој и прагматичкој интерпретацији в. Вјежбица 1991: 391–452.

¹² О реченицама овог типа в. Руџић 2005: 491. Из позиционог асоцијативног значења карактеризације заменице *ЈА*, на вербално-семантичком плану развило се њено одредбено, придевско,

реченице, по свим типичним својствима, типа: *ЈА* → *сам ја* 7 (*ЈА* сам (увек) ја, односно личност са свим карактерним, психичким особинама) и као реченице идентитета, типа: *ЈА* → *моја маленкоси* 2, *мој иденити* 1, *сојсиво* 1 (*ЈА*/то сам ја, моја маленкост и др.)¹³. Реализоване или потенцијалне реченице таутолошког типа са асоцијатом који је исти са стимулусом откривају опсег деиктичне референтности која се може исказати заменицом *ЈА*, његове могуће различите видове и позиције у тематско-ремаатској актуелизацији реченичног садржаја и у одређивању комуникативног простора говорника и саговорника, као и његове могуће семантичке реализације чије је место у хијерархијски уређеној полисемној структури значења условљено позицијом и тематско-ремаатском улогом у реченици.

5.6. Повезивање по сличности у асоцијативној мрежи превазилази оквире врста речи, карактеристичне за вербално-семантички план, па се на когнитивном плану реализује као однос еквиваленције, што показују асоцијати именице, у примерима типа: *ЈА* → *личности* 39, *особа* 21, *карактер* 1, *иденити* 4, *самосвесност* 2, *свесност* 2, на основу чега се развило посебно значење заменице *ЈА*, које је у полисемној структури у Речнику САНУ рангирано и представљено као *ЈА* 3. Ово номинационо, појмовно и контекстуално неусловљено значење, потврђено и у пару *ЈА* → *сам ја* 7, у форми смислене реченице и потенцијалних реченица разматраних у претходном излагању, представља и значење вишег ранга, јер се у асоцијативном пољу ове заменице, како смо показали, издваја као њено прототипично значење. Тако је на основу асоцијативног поља заменице *ЈА* откривено њено прототипично, номинационо значење, што до сада није уочено ни представљено у граматикама. У полисемној структури заменице *ЈА* у Речнику САНУ као примарно, основно значење наведено је њено граматикализовано, референцијално, деиктичко значење, а разматрано номинационо, прототипично значење рангирано је као *ЈА* 3, од укупно четири значења, и представљено на следећи начин: **ја** ... 3. (у им. служби, обично са заменицом „мој(е)“, „твој(е)“, и сл.) с (м) непром. *свесност гео човековој бића; суштина, права природа, карактер, бити неке особе, личности, индивидуалности*. Значење је потврђено примерима типа: *развијајти своје ја, лава је мој Ја, цело моје ново ја, имајти свесност о своме ја*. Начин на који је представљено ово значење указује на његов номинациони карактер и блискост заменице *ЈА* 3 са именицама, али се истичу колокациона и морфолошка ограничења његове реализације на вербално-семантичком плану. Лексикографски опис овог значења и његова реализација у асоцијативном пољу указују на разлике између хијерархијски уређене полисемне структуре значења заменице *ЈА* на вербално-семантичком плану и умрежене, позиционе уређености њеног значења у асоцијативном пољу.

функционалностилски ограничено значење, представљено у Речнику САНУ као *ЈА* 4 на следећи начин: **ја** ... 4. (у прид. служби, у полусложеницама) *личан, индивидуалан, субјективан*, са примерима типа: *ја-поезија, ја-анализа, ја-роман* и сл.

¹³ О реченицама овог типа в. Пипер 2005: 110–111; први тип илустрован је примерима типа: *Мајка је мајка*, а други примерима типа: *То је, што је то*.

5.7. Реализација заменичких облика *моје 7* и *само моје 1* као асоцијата, осим морфолошком мотивацијом, могли би се, у светлу претходног разматрања колокационог ограничења реализације значења ЈА 3, у паровима са стимулусом представити и као потенцијалне синтагме зависног, одредбеног типа, чија се регуларност остварује променом редоследа стимулуса и реакције: *ЈА* → *моје 7, само моје 1* (моје, само моје ЈА).

5.8. Осим односа синонимије именички асоцијати у асоцијативном пољу откривају и однос хипонимије у коме стимулус ЈА 3 у асоцијативно вербалној мрежи у односу са именицама функционише или као хипероним, што је евидентно у паровима типа: *ЈА* → *стиџенџи 19, девојка 13, геџе 6, бруцош 1* и сл., или у коме стимулуси ЈА 1 и ЈА 3 функционишу као хипоними, надређених именичких хиперонима, што показују парови типа: *ЈА* → *човек 9, биће 3, женско 4, лице 3, Далмајинац 1, Моравац 1, мушкарац 1, мушко 1, Србин 1, стиџор 1, Влах 1*.

6. На основу досадашњих истраживања заменица у вербалним асоцијацијама, као и на основу анализе корпуса асоцијативног поља заменице ЈА у овом раду, запажа се да је улога заменица у асоцијативно вербалној мрежи, а истовремено у језичкој способности, другачија је него у језичком систему. И у асоцијативној мрежи оне функционишу као деиктичке јединице, али пошто су лишене референцијалности, указују на најопштије смислове, па не образују јединствене парадигме. Тако се и у асоцијативном пољу заменице ЈА реализује само део система личних заменица. Оне у складу са позиционим карактером асоцијативне граматике функционишу у синтагматско-синтаксичкој зависности, образујући синтаксема са свим другим врстама речи, а карактер те везе у асоцијативно вербалној мрежи, као што је и показано, одликује се одређеном закономерношћу. Многе појединачне лексема у асоцијативном пољу ове заменице мотивисане су граматичким везама са стимулусом, па су оне у оквиру вербалних асоцијација разматране и као видови лексикализације граматичких односа стимулуса и реакције. Лексичкосемантички односи ове заменице са другим јединицама, асоцијатима утврђивани су не само на основу парадигматске мотивисаности асоцијативне везе него и на основу синтагматске повезаности асоцијата са стимулусом, граматикализованих и деграматикализованих јединица — синтаксема, које су у оквиру вербалних асоцијација разматране и као видови граматикализације лексичкосемантичких односа.

Тако и овим радом остајемо у домену интегралног приступа у опису језичких јединица, приступа који обједињује речнички и граматички опис, при чему се у разматрању заменице ЈА, као и у разматрању прилога *мноћо* и *заједно*,¹⁴ тежиште помера са језичког система на језичку способност одражену у асоцијативно вербалној мрежи односно у вербалним асоцијацијама наведених речи – стимулуса.

¹⁴ В. Ристић 2007: стр.

Кључне речи: српски језик, лична заменица ЈА, вербалне асоцијације, асоцијативно поље, вербално-семантички план, граматичке карактеристике заменице Ја, лексичке карактеристике заменице ЈА.

ЛИТЕРАТУРА И ИЗВОРИ

- Асоцијативни речник српског језика 2005:** Предраг Пипер, Драгићевић, Р., Стефановић, М., *Асоцијативни речник српског језика (1 део; од стимулуса ка реакцији)*, Београд.
- Вјежбница 1991:** Wierzbicka, Anna, *Cross-Cultural Pragmatics, The Semantics of Human Interaction*, Trends in Linguistics, Studies and Monographs 53, Berlin – New York.
- Јахнов 1999:** Jachnow, Helmut, *Категорија персоналности — суштина и функције*, Научни састанак слависта у Вукове дане, 28/2 Београд, 107–118.
- Караулов 1993:** Караулов, Ю. Н., *Асоцијативна граматика руског језика*, Москва, „Русский язык“.
- Караулов 1999:** Караулов, Ю. Н., *Активна граматика и асоцијативно-вербална сећања*, Москва.
- Клајн 1985:** Klajn, Ivan, *Ofunkciji i prirodni zamenica*, Biblioteka Južnoslovenskog filologa, Nova serija. knj. 7, Beograd.
- Клајн 2000:** Клајн, Иван., *Лингвистичке студије*, Београд.
- Кордић 2002:** Kordić, Snježana, *Riječi na granici pripadnosti*, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb.
- Кунцман-Милер 2004:** Kunzmann-Müller, Barbara, *Ојас заменица у новијој српској граматикографији*, Научни састанак слависта у Вукове дане 33/1, Београд, 55–65.
- Пипер 2005:** Пипер, Предраг, *Синтакса савременог српског језика, Простор реченица*, Предраг Пипер и др., у редакцији М. Ивић, Институт за српски језик САНУ, Београд и Матица српска, Нови Сад, 110–111.
- Психолошки речник 1988:** Крстић, Драган, *Психолошки речник*, ИРО „Вук Караџић“, Београд.
- Речник САНУ *Речник српскохрватског књижевног и народног језика*, књига V, 1968, VIII, 1973 и XV 1996, САНУ, Београд.
- Ристић 2008:** Ристић, Стана, *Асоцијативно поље граматичких речи у српском, руском и бугарском језику (на примерима прилога: срп. заједно, много, рус. вместе, много и буг. заедно, много)*, Зборник Матице српске за славистику 73-74, Нови Сад, у штампи.
- Ружић 2005:** Ружић, Владислава, *Синтакса савременог српског језика, Простор реченица*, Предраг Пипер и др., у редакцији М. Ивић, Институт за српски језик САНУ, Београд и Матица српска, Нови Сад, 491.

- Станојчић – Поповић 2004:** Станојчић Живојин, Поповић Љубомир, *Грамајика српскога језика*, Београд.
- Стевановић 1975:** Стевановић, Михаило, *Савремени српскохрватски језик I*, Београд.
- Стефановић 2005:** Стефановић, Марија, *Од асоцијативног речника њрема асоцијативној грамајици*, Асоцијативни речник српског језика (I део; од стимулуса ка реакцији), Београд, 23–55.
- Шведова 1998:** Шведова, Н. Ю., *Местоимение и смысл*, Москва.

Stana Ristić

LEXICO-GRAMMATICAL FEATURES OF THE PRONOUNS JA („I“)
FROM THE ASPECT OF VERBAL ASSOCIATIONS

Summary

Based on the analysis of relations between the pairs of the stimulus pronoun JA and their reactions, presented in the *Associative dictionary of the Serbian language* (“Asocijativni rečnik srpskog jezika”), this paper presents a model of verbal-semantic and cognitive-pragmatic level of its associative field (see the model attached at the bottom of the paper). Lexical and grammatical features of this personal pronoun have been established and presented by using standard analogical procedures of associative grammar, with the aim of adding to and/or modifying its current description. Thus, on the verbal-semantic level, we established the rules governing associative links between other parts of speech and other pronouns on the one hand, and the pronoun „JA”, on the other, as well as the degree of grammaticalisation of relations within the pair stimulus-reaction. Units of grammatical level have been presented in different segments. In the segment concerning the influence of the morphology and semantics of the stimulus, we formed paradigms of pronominal and deictic words, whereas in other segments we found syntactic units – syntaxemes in terms of realised and potential syntagms and clauses. Potential syntagms can be turned into regular ones by connecting the stimulus and reaction with the connective *i* (“and”) or by changing the associate from the citation form into one of its cases, and potential clauses by adding the universal predicate „*jesam*” (its short forms), „*imam*”, „*volim*” and „*znači*”, or by putting the verbal associate in its citation form into one of its forms. In grammatical units, motivated as well by cognitive and pragmatic factors, we established, by analogical procedures, some aspects of associative links affected by folk view of the world, preceding texts, social and psychological characteristics, as well as cultural patterns and stereotypes.

ПРИЛОГ — МОДЕЛ АСОЦИЈАТИВНОГ ПОЉА
ЗАМЕНИЦЕ ЈА

ВЕРБАЛНО-СЕМАНТИЧКИ – ГРАМАТИЧКИ ПЛАН

Утицај морфологије (семантике) стимулуса: ти 71; он 35; ја 26; его 15, моје 7, ми 6, мени 3, она 3, мене 2, неко 2, они 2, ко, мој, ништа, не-ја, себе, само моје, сада, други, другачије, его, па;

Синтагме: сам 22; и само ја 4, и ти 4, лично 4, сама 4, једина 2, сада, а можда и ми, и нико други, и он, и опет ја, једино, па ја, смајли, прво,

Потенцијалне синтагме: ти 71; он 35; љубав 5, живот 4; лепота 4, огледало 3, срећа 3, школа 3, успех 3; ми 6, она 3, они 2, осмех 2, свет 2, други, младост, много тога, мој свет, амбиција, амбициозност, детињство, факултет, победа, породица, поштење;

Реченице: волим 32; сам ја 7; мислим 6, желим 6; не знам 5, постојим 5; имам 4, спавам 4, могу 3, немам 3, радим 3, читам 2, пишем 2, сам луд 2, те волим 2, учим 2, живим 2, чекам, говорим, губим, хоћу, идем, имам кола, једем, кољем, купујем поклоне, напредујем, сам лепа, сам луджа, сам мила, сам најбољи, сам срећна, сам..., немам паре, нисам крив, нисам нежна, осећам, певам, причам, те мрзим, умем, више не могу, волим лето, волим...;

Потенцијалне реченице 1: мислити, смејати, волети;

Потенцијалне реченице 2: личност 39; ја 26, особа 21; студент 19; девојка 13; човек 9; име 8; дете 6, Ивана 4, Милица 4, егоиста 4, женско 4, биће 3, цар 3, лице 3, најбољи 3, упорна 3, ауторитет 2, лепа 2, лепотица 2, мала 2, нарцис 2, неко 2, паметна 2, потомак 2, тврдоглава 2, уникат 2, млад, Баја, Бајић, без душе лепа, Боба, бојажљива, бруцош, будући др., центар, Далматинац, дивна, доктор, Дуња, емотивна, естрадна звезда, геније, главни, глумица, Гоца, искрен, Иван, јака, јединица, јединствен, јединствена, Јелена, карактер, користан, лекар, лењ, луда, маца, мама, милионер, Мирослав, момак, Моравац, мушкарац, мушко, неиспавана, ненаспавана, нерасположена, несигурна, одраз у огледалу, огроман облак, особа која говори, наметан, Пера, перфекциониста, проститутка, први, психијатар, реч недоречена, репер, ситна, Слађана, смирена, снага, способна, Србин, срећна, стабилна, Стево, студенткиња, створ, субјекат, свемоћан, светло, тајанствена, тајна, Тамара, Тијана, ТОПЛОТА, ученик, учитељица, велика, Вељко, весела, Влах, збуњена;

Потенцијалне реченице 3: моја маленкост 2, мој идентитет, моје име, неко сигуран у себе, сопство, индивидуа; заменица 2, тешка реч; понос 6, плаве очи, наочаре, кућа, соба, телефон, BMW М3. књига, паре; нежност 2, смех 2, песма, балет 2, спорт, уметност, трчање, учење;

Реплике – одговори: јесам 7, нисам;

Фонетско-фонолошка и графемска мотивација: јаја, ТОПЛОТА, moi, 5.

КОГНИТИВНО-ПРАГМАТИЧКИ ПЛАН

идентитет 4, постојање 2, самосвест 2, свест 2, присуство, став, памет 3, осећај, сентименталност, особеност,

мој лик 2, анатомија, изглед, килажа, коса, очи, слух,

одлучност 3, доброта 2, искреност 2, борба, чврстина, импулсивност, лудило, мудрост, оптимизам, поштовање, позитивизам, сигурност, самопоуздање, слобода, смелост, умереност, упорност, важност, задовољство, првенство, самосталност 2, супериорност,

егоизам 4, тврдоглавост 3, неодлучност, неодређеност, несигурност, опако, препотентност, себичност, расејаност, размаженост, субјективност, рањивост, усамљеност, туга, завист, лепо, чудно, осећајно, празно, субјективно;

чича Глиша.

Неутврђено порекло асоцијација: бело 2, црвено 2, плаво; паметни, кобила, краљице, мост, превара, процес, сан, скола, слова, сложеност, вика, воз.

800 (165, 414, 181) + 311 + 25 + 222¹⁵

¹⁵ У моделу смо задржали и бројеве из речничког чланка заменице ЈА, наведене у Асоцијативном речнику, при чему бројеви, релевантни за ово истраживање представљају следеће податке: 800 \bar{I} укупан број испитаника, 311 — укупан број различитих реакција, 25 — испитанике без одговора и 222 — одговоре са фреквенцијом 1.

Јасмина Московљевић Поповић
Београд

КЛАСЕ ГЛАГОЛА ЗА ИЗРАЖАВАЊЕ ПСИХОЛОШКИХ СТАЊА, ОСЕЋАЊА И РАСПОЛОЖЕЊА У САВРЕМЕНОМ СРПСКОМ ЈЕЗИКУ

*Раг се бави испитивањем и систематизацијом језичких чињеница везаних за појма-
теоризацију глагола психолошких стања, осећања и расположења. Као и у другим испити-
ваним језицима, ови глаголи се и у савременом српском језику одликују бројним лексичким,
синтаксичким и семантичким специфичностима. На основу валенте, броја аргумената,
расподеле тематских улога и различитих типова реченичних конструкција у оквиру којих
се јављају, издвајају се и ближе одређују двадесет четири појмакласе ових глагола.*

Глаголи за означавање психолошких стања, осећања и расположења побуђују посебан интерес у савременој граматичкој теорији – док на семантичком (концептуалном) плану сачињавају релативно кохерентну групу, синтаксичке реализације ових глагола значајно варирају, како крослингвистички, тако и унутар истог језика.¹ Слично као и у другим језицима, глаголи за изражавање психолошких стања, осећања и расположења се и у савременом српском језику одликују разноврсношћу синтаксичких образаца у оквиру којих је њихова реализација могућа. Ово је посебно уочљиво када је реч о могућим расподелама и прерасподелама граматичких функција, као и приликом приписивања одговарајућих семантичких, односно тематских улога аргументима ових глагола.

Основни циљ овог рада јесте да се издвоје, класификују и опишу различити реченични модели са глаголима психолошких стања, осећања и расположења, као и да се идентификују и ближе одреде системске релације које постоје између алтернативних синтаксичких конструкција у оквиру којих је могућа реализација појединих класа, односно поткласа ових глагола. Глаголске класе и поткласе се у првом реду издвајају и класификују на основу валентности глагола, односно на основу броја аргументских позиција које сваки глагол припадник дате класе отвара (I). Потом се одређују реченични

¹ В. Levin (1993) и тамо наведену литературу за енглески, Belletti & Rizzi (1988) за италијански, Filip (1996) за чешки, Drijkoningen (2000) за холандски, Barðdal (2001) за исландски, Kordoni, V. (2001) за грчки, Vanhove (2002) за шпански, Klein & Kutscher (2005) за немачки.

моделу у оквиру којих је могућа реализација глагола из појединих класа, као и тематске (семантичке) улоге које они приписују својим аргументима (II). На крају се разматра значај добијених података за одређење опште природе односа између лексичко-семантичке и синтаксичке компоненте језика, односно за општу теорију мапирања са нивоа аргументске структуре на ниво синтаксичке структуре (III).

I

Глаголи којима се изражавају психолошка стања, осећања и расположења могу се у савременом српском језику реализовати као једновалентни (1), двовалентни (2) и тровалентни (3):

1) *Ана њујује.*
Ани је лакнуло.

2) *Мира воли Марку.*
Мира се диви Марку.
Миру брине његов сјај.
Мири се свиђа његов сјај.

3) *Иван је зајрејасио Павла својим њонашањем.*
Бошко њлаши Ану Марком.
Он јој је годјао својим будалашињима.

Уз једновалентне глаголе аргумент је обавезно носилац тематске улоге доживљавача (*Exp*), уз двовалентне глаголе могућа је различита дистрибуција семантичких улога, док је приписивање тематских улога аргументима тровалентних глагола такође једнозначно – граматички субјекат је облигаторно и изазивач емоције (*Stim*),² објекат је доживљавач (*Exp*), док је допуна у беспредлошком инструменталу носилац семантичке улоге „средства“ деловања, тј. спроводника (*Cond*), и означава биће, предмет, или појаву *којим*, односно, *чиме* стимулус у доживљавачу изазива осећање или расположење изречено глаголом.³ Уз све глаголе психолошких стања, осећања и расположења доживљавач је облигаторно и носилац семантичког обележја [+animans].

У реченицама са једновалентним и двовалентним глаголима присуство аргумената је обавезно:

4) **Тујује се.* (≠ *Ана њујује.*)
**Лакнуло је.* (≠ *Ани је лакнуло.*)

² У литератури се за означавање ове тематске улоге употребљава више различитих термина: *каузашор*, *тема*, *стимулус*, *објекат емоције*, *циљ/меија емоције* (в. Levin 1993:189). Овде се користи најнеутралнији од њих, док се евентуално увођење неких финијих дистинкција оставља за неко будуће истраживање.

³ В. Ивић, М. (2005): 7–53.

- 5) **Мира воли.*
 **Мира се диви.*
 **Миру брине.*
 **Мири се свиђа.*

Присуство првог и другог аргумента, односно побуђивача емоције и доживљавача, обавезно је и уз тровалентне глаголе, док је појава трећег аргумента у реченицама са овим глаголима факултативна:

- 6) *Иван је зајрејасіио Павла својим сїавовима.*
Иван је зајрејасіио Павла.
 **Он је зајрејасіио.*
- 7) *Он јој је досадио сїалним жалбама.*
Он јој је досадио.
 **Он је досадио сїалним жалбама.*

II

У овом раду издвојене су двадесет четири различите структурне конфигурације у оквиру којих се употребљавају глаголи психолошких стања, осећања и расположења, па се у складу са тим разликују и двадесет четири различите поткласе ових глагола:

1. а) $V_{\text{Intr}}(\text{Exp}/NP_{\text{Nom}}/\text{Subj}) \rightarrow \text{Ана } \bar{\text{ш}}\bar{\text{у}}\bar{\text{у}}\bar{\text{је}}$.
 б) *ликоваиши, иаишииши, самаваиши, очајаватиши, шїуїоваиши...*

У прву поткласу сврставају се непрелазни глаголи уз које се јавља само један аргумент који је носилац тематске улоге доживљавача и реализује се у облику именичке синтагме у номинативу у функцији граматичког субјекта реченице. Уз ове глаголе могуће је факултативно изрицање изазивача емоције у облику предлошко-падежне конструкције $\text{збої} + NP_{\text{Gen}}$ (*Ана шїуїује збої њихове злехуде судбине*).

2. а) $V_{\text{se}}(\text{Exp}/NP_{\text{Nom}}/\text{Subj}) \rightarrow \text{Ана се радује}$.
 б) *бринуиши се, веселииши се, забезекнуиши се, забринуиши се, задивииши се, заинїересоваиши се, заїрејасіиши се, зачуђиши се, збунииши се, изненадиши се, изнервираиши се, инїересоваиши се, исїрејадаиши се, љуїиши се, наљуїиши се, најлашииши се, нервираиши се, обрадоваиши се, илашииши се, ирејлашииши се, радоваиши се, разбеснеиши се, развеселииши се, разіалииши се, расїїужиши се, разїоройадиши се, смириши се, шешииши се, узбудииши се, узнемириши се, уїлашииши се, усхиїиши се, уїешииши се, чуђиши се...*
 в) *досађиваиши се, кајаиши се, осамииши се, покајаиши се, покондириши се, уобразиши се...*

Другу групу сачињавају непрелазни *се*-глаголи уз које се такође јавља само један аргумент, носилац тематске улоге доживљавача, у облику именичке синтагме у номинативу са функцијом граматичког субјекта. И уз ове глаголе је могуће факултативно изрицање изазивача емоције у облику предлошко-падежне конструкције $\text{збої} + NP_{\text{Gen}}$ (*Ана се љуїиши/каје збої нейпромишљене одлуке*). Ова глаголска група није, међутим, у потпуности хомогена – док се

глаголи наведени под б) могу појавити и у оквиру реченичних образаца типа *Ану је љутило њејово йонашање* (в. групу 7) и *Ана је била уйлашена њејовом одлуком*, глаголи наведени под в) се у оваквим конструкцијама не појављују: **Ану је кајало њејово йонашање* и **Ана је била йокајана њејовом одлуком*.

3. а) $V_{\text{ImpPers}}(\text{Exp}/\text{NP}_{\text{Dat}}/\text{LogSubj}) \rightarrow \text{Ани је лакнуло}$.

б) *лакнуйи, сйужийи се...*

У трећој поткласи налазимо непрелазне глаголе типа *лакнуйи* уз које се једини аргумент, носилац тематске улоге доживљавача, облигаторно реализује као именичка синтагма у дативу у функцији логичког субјекта. Сам глагол јавља се искључиво у облику 3. лица једнине средњег рода, односно у имперсоналном облику, и не конгруира са субјектом. И уз ове глаголе могуће је факултативно изрицање изазивача емоције у облику предлошко-падежне конструкције *збој + NP_{Gen}* (*Ани је лакнуло збој њејовој йрисусйива*). За разлику од глагола типа *йодийи* (в. групу 11), уз које је могућа и допуна у облику NP_{Nom} , као и клаузална допуна (*Ани је йодило њејово йрисусйиво; Ани је йодило да йа йосеийи*), укључивање ових допуна у реченице са глаголима типа *лакнуйи* није могуће: **Ани је лакнуло њејово йрисусйиво*; **Ани је лакнуло да йа йосеийи*.

4. а) $V_{\text{Tranz}}(\text{Exp}/\text{NP}_{\text{Nom}}/\text{Subj}; \text{Stim}/\text{NP}_{\text{Acc}}/\text{Obj}) \rightarrow \text{Марко воли и йошиује своје родийеље}$.

б) *волейи, жалийи, желейи, идеализовийи, мрзейи, обожаваийи, йодносиийи, йошйовийи, йрезираийи, йрижељкивийи, сажажевийи, тирейи, уважавийи, ценийи...*

Четврту поткласу формирају прелазни глаголи који се реализују са два аргумента. Први је носилац тематске улоге доживљавача и јавља се у облику именичке фразе у номинативу у функцији граматичког субјекта, док се други аргумент реализује као именичка фраза у акузативу која врши функцију директног објекта и означава ентитет који у доживљавачу побуђује емоцију исказану глаголом. Да је збиља реч о правим прелазним глаголима, показује тест партиципске пасивизације: *Марко је био вољен и цењен од сйране свих својих йријайеља*.⁴

5. а) $V_{\text{Tranz}}(\text{Exp}/\text{NP}_{\text{Nom}}/\text{Subj}; \text{Stim}/\text{S}/\text{Cl}_{(\text{da}/\text{sto})}/\text{Obj}) \rightarrow \text{Марко йрижељкује да је она већ сийила} // \text{Марко је волео да йуийује}$.

б) *волейи, жалийи, желейи, мрзейи, обожаваийи, йодносиийи, йрезираийи, йрижељкивийи, ценийи...*

У пету категорију сврставају се неки од прелазних глагола из претходне групе. И уз ове глаголе доживљавач се исказује именичком фразом у номинативу (у функцији субјекта), док је други аргумент изречен допунском клаузом или допунским клаузоидом⁵ у облику инфинитива или конструкције *га/ийио + презент*⁶ у функцији директног објекта. Директни објекат се у струк-

⁴ Изузетак представља глагол *мрзейи* који се не јавља у облику трпног глаголског придева, па отуда његова појава није могућа ни у реченицама са партиципским пасивом: **Марко је био мржен од сйране својих нейријайеља*.

⁵ За више о концепту *клаузоид* в. Поповић (1998).

⁶ За више о немобилном презенту, његовој употреби и комутабилности са инфинитивом в. Ивић (1970, 1972).

туру матичне реченице укључује преко комплементизатора *ga*, односно *шћио*. Дистрибуција комплементизатора условљена је фактивношћу предиката допунске конструкције – уз глаголе фактивног значења јавља се *шћио*, док се уз оне чије је значење нефактивно употребљава *ga*.⁷ (Управо зато што је његово значење увек нефактивно, уз глагол *желећи* никада није могућа употреба комплементизатора *шћио*.) Уколико је допунска конструкција клаузоид, уз ове глаголе јавља се и облигаторна субјекатска контрола.⁸

6. а) $V_{Pers} (Stim/NP_{Nom}/Subj; Exp/NP_{Acc}/Obj) \rightarrow$ Ана је обрадовала Марка.

б) *бринући, веселићи, забезекнући, забринући, задивити, заинћересовати, заинћирити, зајлашићи, зајрејасити, зачудити, збунити, изненадити, изнервирати, исћрејадати, инћересовати, инћирити, љутићи, наљутити, најлашићи, насмејати, нервирати, обрадовати, илашићи, ирејлашићи, радовати, разбеснети, развеселити, разјалити, расћужити, разјорјадити, смирити, шћешити, узбудити, узнемирити, ујлашићи, усћити, ућешити, чудити...*

Шеста поткласа глагола за изражавање психолошких стања, осећања и расположења укључује исте оне глаголе који су и чланови поткласе 2, осим што се чланови шесте поткласе не реализују као интранзитивни *се*-глаголи, већ, бар на први поглед, као прави транзитивни глаголи са допуном у облику именичке фразе у акузативу (уп: *Марко се обрадовао : Ана је обрадовала Марка*). Носилац семантичке улоге доживљавача је именичка фраза у акузативу, док је именичка фраза у номинативу носилац улоге изазивача емоције. Да ипак није реч о правим транзитивним глаголима, показује тест партиципске пасивизације. Наиме, само неки од глагола из ове групе могу се реализовати у конструкцијама с партиципским пасивом (нпр: *Марко је био исћрејадан/изнервиран/најлашен/узнемиран од сћирани исћиће комисије*). Са другим глаголима су ове конструкције или сасвим неграматичне (нпр: **Марко је био заинћересован/забринућ/узбућен/усћићен од сћирани исћиће комисије*), или добијају посве другачију структурну интерпретацију – глаголски придев трпни осећа се и тумачи као именски предикатив (нпр: *Марко је био заинћересован/забринућ за њу, или Марко је био узбућен/усћићен збој ње*).

Друго важно својство глагола ове поткласе јесте да су то глаголи који допуштају проширење валенце: *Ана ја је разјалила/зачудила/обрадовала/расћужила/развеселила својим шалама* (в. поткласу 16).⁹

7. а) $V_{Pers} (Exp/NP_{Acc}/LogSubj; Stim/NP_{Nom}/GrSubj) \rightarrow$ Ану је зачудио њејов сћав.

б) *бринући, веселићи, забезекнући, забринући, задивити, заинћересовати, заинћирити, зајлашићи, зајрејасити, зачудити, збунити, изненадити, изнервирати, исћрејадати, инћересовати, инћирити, љутићи, наљутити, најлашићи, насмејати, нервирати, обрадовати, илашићи, ирејлашићи, радовати, разбеснети, развеселити, разјалити, расћужити, разјорјадити, смирити, шћешити, узбудити, узнемирити, ујлашићи, усћити, ућешити, чудити...*

⁷ За више о дистрибуцији комплементизатора в. Московљевић (2004, 2007, погл. 6).

⁸ За више о контроли и класама глагола уз које се јавља, в. Московљевић (2007, погл. 8).

⁹ Ако се има у виду да су чланови шесте поткласе исти као и чланови друге поткласе, осим што је код ових последњих реч о интранзитивним *се*-глаголима, онда би се могло рећи да уз проширење валенце за један, глаголи шесте поткласе допуштају и смањење валенце за један.

Седма поткатегорија глагола укључује исте чланове и исте тематске улоге као и претходна, али са другачијом прерасподелом граматичких функција. Именичка фраза у акузативу, која је и у овом реченичном моделу носилац улоге доживљавача, сада врши функцију логичког субјекта, док је именичка фраза у номинативу носилац семантичке улоге изазивача емоције и вршилац је функције граматичког субјекта. Значи, рекција ових глагола је акузативно–номинативска. Логички субјекат је облигаторно и носилац семантичког обележја [+animans], док је граматички субјекат у највећем броју случајева носилац обележја [-animans].¹⁰ Семантичка и информативна перспектива реченице формирају се према логичком, а не граматичком субјекту, и то је основна дистинктивна карактеристика овог реченичног модела у односу на реченични модел у који се укључују глаголи шесте поткласе.¹¹

Сви свршени глаголи који се могу употребити у разматраном акузативно–номинативском моделу (*Ану је зачудио њејов сјаав*), могу се реализовати и у кореспондентном моделу са граматичким субјектом, именским предикатом и допуном у облику именичке фразе у инструменталу (*Ана је била зачуђена њејовим сјаавом*).¹²

8. а) $V_{\text{Impers}}(\text{Exp}/NP_{\text{Acc}}/\text{LogSubj}; (\text{to}); \text{Stim}/S_{(\text{sto}/\text{kako})}/\text{GrSubj}) \rightarrow$ *Ану чуди (шо) шшо нема шосла.*

б) *бринући, веселићи, забезекнући, забринући, задивити, заинјересоваћи, заинјирити, зайлашићи, зайрејасити, зачудити, збунити, изненадити, изнервираћи, исјрејадаћи, инјересоваћи, инјирити, љутићи, наљутићи, најлашићи, насмејати, нервираћи, обрадоваћи, илашићи, ирејлашићи, радоваћи, разбеснети, развеселити, разлашити, расјужити, разјордаити, смирити, шешити, узбудити, узнемирити, уилашићи, усхитити, ушешити, чудити...*

И осма глаголска поткласа има исте чланове као и претходне две, али се ови глаголи сада реализују у имперсоналним реченицама у којима именичка фраза у акузативу врши функцију логичког субјекта и носилац је семантичке улоге доживљавача, док се изазивач емоције, који више није биће или предмет, већ догађај или ситуација, исказује у форми зависне клаузе уведене комплементизатором *шшо* или *како*. Одлика реченичног модела у који се укључују глаголи ове поткласе је и факултативна употреба просентенцијализатора *шо*.

9. а) $V_{\text{Intr}}(\text{Exp}/NP_{\text{Nom}}/\text{Subj}; \text{Stim}/NP_{\text{Dat}}/\text{IndObj}) \rightarrow$ *Марко се диви своме брају.*

б) *веселити се, дивити се, завидети, замерати, надаћи се, одолевати, одуити се, оити се, оокоравати се, иркосити, ироити се, радоваћи се, чудити се...*

Девету поткласу глагола психолошких стања, осећања и расположења формирају непрелазни глаголи уз које се доживљавач реализује као именичка синтагма у номинативу у функцији граматичког субјекта, док је именичком

¹⁰ Уп. и примере који се као илустрација за овај реченични модел наводе у Пипер *et al.* (2005: 195).

¹¹ В. Станојчић & Поповић (1999: 242).

¹² Уп: *Ану је бринуло/забринуло њејово шонашање* : **Ана је била бринута њејовим шонашањем* : *Ана је била забринута њејовим шонашањем*.

ишћо. Као и код глагола из пете поткласе, употреба комплементизатора условљена је фактивношћу предиката зависне клаузе (уп.: *Марку је досадило да увек изнова ради ишћи ћосао* : *Марку је досадило ишћо увек изнова ради ишћи ћосао*). Одлика овог типа реченица је и факултативна употреба просентенцијализатора *ићо*.

13. а) $V_{se}(\mathbf{Exp}/NP_{Nom}/\text{Subj}; \mathbf{Stim}/NP_{Gen}/\text{IndObj}) \rightarrow$ *Ана се ћлаши ћрмљавине.*

б) *бојайћи се, ћадитћи се, ћнушайћи се, ћрозитћи се, зажелетћи се, заситћитћи се, ћлашићи се, ћрејаситћи се, ћрибојавитћи се, ужасавитћи се, ужаснутћи се, ужелетћи се, ућлашићитћи се, сћитгејћи се...*

У тринаестој поткласи налазимо непрелазне медијалне *се*-глаголе уз које се доживљавач исказује именичком фразом у номинативу у функцији граматичког субјекта, док је именичка фраза у генитиву у функцији рекцијске допуне носилац семантичке улоге изазивача емоције. Неки од глагола из ове категорије *се*, у облику без *се* (нпр: *заситћитћи, ћлашићитћи, ћрејлашићитћи, ћрејаситћи, ужасавитћи, ужаснутћи...*) јављају и у реченичним обрасцима глагола из шесте, седме и осме поткласе.

14. а) $V_{se}(\mathbf{Exp}/NP_{Nom}/\text{Subj}; \mathbf{Stim}/S/Cl_{(da)}/\text{IndObj}) \rightarrow$ *Ана се боји да је он већ закаснио са ћерајћићом.* // *Марко се сћитгео да каже.*

б) *бојайћи се, ћадитћи се, ћнушайћи се, ћрозитћи се, зажелетћи се, заситћитћи се, ћлашићитћи се, ћрејаситћи се, ћрибојавитћи се, ужасавитћи се, ужаснутћи се, ужелетћи се, ућлашићитћи се, сћитгејћи се...*

Четрнаеста поткласа има исте чланове као и претходна, али се уз ове глаголе изазивач емоције исказује у облику зависне клаузе или клаузоида у функцији индиректног објекта, који се у структуру матичне реченице уводи комплементизатором *да*. Уколико је допунска конструкција клаузоид, уз ове глаголе јавља се и облигаторна субјекатска контрола.

15. а) $V_{se}(\mathbf{Exp}/NP_{Nom}/\text{Subj}; \mathbf{Stim}/NP_{Ins}/\text{IndObj}) \rightarrow$ *Ана се ћноси својом ћородићом.*

б) *досаћивитћи се, ћордитћи се, дичитћи се, забавитћи се, забављитћи се, заваравитћи се, залудетћи се, одушевитћи се, окрејитћи се, ћоноситћи се, размейитћи се, саблзнитћи се, шћешитћи се, усхитћитћи се, ућешитћи се, шћејуритћи се...*

У петнаестој поткатегорији налазимо двовалентне непрелазне *се*-глаголе уз које се први аргумент, носилац тематске улоге доживљавача, реализује као именичка фраза у номинативу у функцији субјекта, док се други аргумент, носилац тематске улоге стимулуса – изазивача емоције, исказује именичком фразом у спроводничком инструменталу у функцији рекцијске допуне.¹⁵

16. а) $V_{Trans}(\mathbf{Stim}/NP_{Nom}/\text{Subj}; \mathbf{Exp}/NP_{Acc}/\text{Obj}; \mathbf{Cond}/NP_{Ins}/\text{IndObj}) \rightarrow$ *Марко је обраговачо Ану својим ћоклоном.*

б) *бринутћи, веселитћи, забезекнутћи, забринући, задивитћи, заинћересовитћи, заинћиритћирајћи, заћлашићитћи, заћрејаситћитћи, зачудитћи, збунитћи, изненадитћи, изнервиритћи, инћересовитћи, инћиритћирајћи, исћрејадитћи, ћујитћи, наћујитћитћи, наћлашићитћи, насмејитћи, нервиритћи, обраговачитћи, ћлашићитћи, ћрејлашићитћи, раговачитћи, разбеснетћи, развеселитћи, раз-*

¹⁵ В. Ивић, М. (*ibid.*)

јалити, расјужити, разјородити, смирити, њешићи, узбудити, узнемирити, ујлашићи, усхићити, ујешићи, чудити...

Чланови шеснаесте поткласе су трвалентни глаголи, исти они који се јављају и у шестој поткласи, осим што им је валенца проширена укључивањем још једног аргумента. Уз њих се носилац семантичке улоге изазивача емоције реализује као именичка синтагма у номинативу у функцији граматичког субјекта, доживљавач је исказан именичком синтагмом у акузативу у функцији директног објекта, док је трећи аргумент носилац тематске улоге спроводника, односно средства помоћу кога изазивач у доживљавачу побуђује одређену емоцију, стање или расположење и исказује се у облику именичке фразе у беспредлошком инструменталу спроводничког типа.

Сви глаголи ове поткласе могу се реализовати и у значењски кореспондентним реченичним конструкцијама у којима граматички субјекат и допуна у инструменталу бивају како структурно, тако и семантички обједињени у један конституент: *Марко изненађује Ану својим сјаавовима. → Маркови сјаавови изненађују Ану.// Ана је била изненађена Марковим сјаавовима.*

Преосталих осам поткласа глагола психолошких стања, осећања и расположења обухватају двоаргументске непрелазне рексијске глаголе уз које се доживљавач увек исказује у облику именичке фразе у номинативу у функцији граматичког субјекта, док је изазивач емоције увек реализован као одређени тип предлошко-падежне конструкције у функцији неправог објекта.

17. а) $V_{\text{Intr}}(\text{Exp}/NP_{\text{Nom}}/\text{Subj}; \text{Stim}/od + NP_{\text{Gen}}/\text{IndObj}) \rightarrow \text{Ана се њосцигела од њеја.}$

б) *бојати се, љадити се, њушати се, њрозити се, зазираити, њрозити се, најлашићи се, љлашићи се, њосцигелити се, ѡрејасити се, сцигелити се, сјааховати, ужасавати се, ужаснути се, ујлашићи се, усјаучавати се...*

Седамнаесту поткатогију формирају непрелазни медијални *се*-глаголи уз које се други аргумент, изазивач емоције, исказује предлошко-падежном конструкцијом *од* + именичка синтагма у генитиву.

18. а) $V_{\text{Intr}}(\text{Exp}/NP_{\text{Nom}}/\text{Subj}; \text{Stim}/prema + NP_{\text{Dat}}/\text{IndObj}) \rightarrow \text{Марко се одобровољео према њој.}$

б) *одобровољити се, охладити се, охладнеити, смекшати...*

У глаголе осамнаесте поткласе убрајају се непрелазни глаголи уз које се носилац тематске улоге изазивача психолошког стања, осећања или расположења изриче предлошко-падежном конструкцијом *према* + именичка фраза у дативу.

19. а) $V_{\text{Intr}}(\text{Exp}/NP_{\text{Nom}}/\text{Subj}; \text{Stim}/za + NP_{\text{Acc}}/\text{IndObj}) \rightarrow \text{Ана се ујлашила за своја браћа.}$

б) *бојати се, бринути се, зајрејати се, занимаити се, инјересовати се, љлашићи се, сјааховати, сјааеити, ујлашићи се...*

Деветнаесту поткатогију сачињавају глаголи медијалног значења уз које је носилац семантичке улоге изазивача емоције реализован у облику *за* + именичка фраза у акузативу.

20. а) $V_{\text{intr}}(\text{Exp}/NP_{\text{Nom}}/\text{Subj}; \text{Stim}/u + NP_{\text{Acc}}/\text{IndObj}) \rightarrow$ *Иван се разочарао у њу.*
 б) *заљубићи се, разочарати се, сумњати...*

У двадесетој поткласи налазимо глаголе чији се неправи објекат, носилац улоге изазивача емоције, исказује предлошко-падежном конструкцијом у + именичка синтагма у акузативу.

21. а) $V_{\text{intr}}(\text{Exp}/NP_{\text{Nom}}/\text{Subj}; \text{Stim}/na + NP_{\text{Acc}}/\text{IndObj}) \rightarrow$ *Марко се њолакомио на нова кола.*
 б) *лакомићи се, навикнути се, навићи се, одважићи се, њолакомићи се...*

Двадесет прву поткатогију сачињавају глаголи чији је други аргумент реализован као предлошко-падежна конструкција *на* + именичка фраза у акузативу.

22. а) $V_{\text{intr}}(\text{Exp}/NP_{\text{Nom}}/\text{Subj}; \text{Stim}/za + NP_{\text{Ins}}/\text{IndObj}) \rightarrow$ *Ана чезне за њујовањима.*
 б) *вајити, жалити, жудејти, очајавати, њајити, њујовати, чезнути...*

Двадесет друга поткатогија обухвата глаголе уз које је носилац тематске улоге изазивача емоције предлошко-падежна конструкција *за* + именичка фраза у инструменталу.

23. а) $V_{\text{intr}}(\text{Exp}/NP_{\text{Nom}}/\text{Subj}; \text{Stim}/nad + NP_{\text{Ins}}/\text{IndObj}) \rightarrow$ *Ана се расјужила над њејовом судбином.*
 б) *сажалићи се, сјрејети, ражалићи се, ражалосити се, расјужити се...*

У двадесет трећу поткласу сврставају се глаголи уз које се други аргумент, неправи објекат и носилац семантичке улоге изазивача емоције исказује предлошко-падежном конструкцијом *над* + именичка синтагма у инструменталу.

24. а) $V_{\text{intr}}(\text{Exp}/NP_{\text{Nom}}/\text{Subj}; \text{Stim}/u + NP_{\text{Loc}}/\text{IndObj}) \rightarrow$ *Марко се збуњује у свакој новој ситуацији.*
 б) *збуњити се, збуњивати се, колебаћи се, оклеваћи, усјезати се, уживати...*

На крају, двадесет четврту поткласу глагола психолошких стања, осећања и расположења формирају непрелазни глаголи уз које се изазивач емоције исказује у облику предлошко-падежне конструкције у + именичка синтагма у локативу.

III

Управо ова разноврсност синтаксичких образаца у оквиру којих се реализују глаголи психолошких стања, осећања и расположења у савременом српском језику представља озбиљан изазов за све теорије језика у којима се претпоставља тесна узајамна повезаност између нивоа лексичко-концептуалне и синтаксичке структуре, односно за све теорије које почивају на претпоставци о постојању једнозначно спецификованих кореспонденција између нивоа аргументске структуре предиката (односно његове тематске

структуре) и нивоа синтаксичке реализације његових аргумената.¹⁶ Отуда су овде изложене језичке чињенице из савременог српског језика изузетно интересантне: с једне стране, оне показују да се аргументи глагола који имају исту тематску стурктуру могу реализовати у више различитих морфо-синтаксичких ликова (са допунама у генитиву, дативу, акузативу, или инструмен-талу, на пример). Истовремено се чланови појединих глаголских поткласа укључују у реченичне моделе исте синтаксичке, али различите, инвертоване, тематске структуре (уп. класе 4 и 6, и класе 9 и 10), или у моделе у којима су аргументи глагола носиоци истоветних морфо-синтаксичких обележја, али различитих конституентских функција и семантичких улога (уп. класе 6 и 7, и класе 10 и 11). Проналажење адекватног и теоријски кохерентног објашњења за овакву дистрибуцију језичких чињеница свакако ће морати да буде тема неког будућег опсежног истраживања.

Кључне речи: глаголи психолошких стања, осећања и расположења; тематске/семантичке улоге; доживљавач, стимулус/каузатор, спроводник/средство; граматички и логички субјекат.

ЛИТЕРАТУРА:

- Barðdal, J. 2001:** „The Perplexity of Dat-Nom Verbs in Icelandic“. *Nordic Journal of Linguistics* 24, 47–70.
- Belletti, A. & Rizzi, L. 1988:** „Psych-Verbs and θ -theory“. *Natural Language and Linguistic Theory* 6, 291–352.
- Drijkoningen, F. 2000:** „Experiencer Objects. Two Types of Ergativity“. Iz: Coopmans, P. (Ed.), *Lexical Specification and Insertion*. Philadelphia, PA: John Benjamins, 69–89.
- Filip, Hana 1996:** „Psychological Predicates and the Syntax-Semantics Interface“. Из: Goldberg, A. (Ed.), *Conceptual Structure, Discourse and Language*. Stanford, CA: CSLI, 131–147.
- Grimshaw, J. 1990:** *Argument Structure*. Cambridge, Mass: MIT Press.
- Ивић, М. 1970:** „О употреби глаголских времена у зависној реченици: презент у реченици с везником *га*“. *Зборник за филолоџију и лингвистику* XIII/1: 43–54.
- Ивић, М. 1972:** „Проблематика српскохрватског инфинитива“. *Зборник за филолоџију и лингвистику* XV/2: 115–138.
- Ивић, М. 2005:** *Значења српскохрватској инструментала и њихов развој*. Београд: Београдска књига, САНУ, Институт за српски језик САНУ.

¹⁶ Међу ове теорије убрајају се све синтаксичке школе чомскијанске оријентације, као и релациона граматика, лексичко-функционална граматика и граматика центричне фразне структуре.

- Klein, K. & Kutscher, S. 2005:** „Lexical Economy and Case Selection of Psych-Verbs in German.“ <http://www.linguistics.ruhr-uni-bochum.de/~klein/papers/LexEconPsych.pdf>
- Kordoni, V. 2001:** „Linking Experiencer-Subject Psych Verb Constructions in Modern Greek“. Из: Flickinger, D. & Kathol, A. (Eds.), *Proceedings of the 7th International HPSG Conference, UC Berkeley*. Stanford, CA: CSLI, 198–213.
- Levin, B. 1993:** *English Verb Classes and Alternations*. Chicago: Chicago University Press.
- Московљевић, Ј. 2004:** „О дистрибуцији комплементизатора у савременом српском језику“. *Јужнословенски филолоџ LX*: 57–65.
- Moskovljević Popović, J. 2007:** *Ogledi o glagolskoj potkategorizaciji*. Beograd: Čigoja.
- Пипер, П., Антонић, И., Ружић, В., Танасић, С., Поповић, Ј. и Тошовић, Б. 2005:** *Синтакса савременога српског језика. Проста реченица*. Београд: Институт за српски језик САНУ, Београдска књига, Матица српска.
- Поповић, Ј. 1998:** „Комуникативно-граматичка анализа реченице: синтаксичке јединице“. *Свети речи 6/7/8*: 9–21.
- Станојчић, Ж. & Поповић, Ј. 1999:** *Грамаџика српскога језика*. Београд: ЗУНС.
- Vanhoe, H. 2002:** „Aspects of the syntax of psychological verbs in Spanish. A lexical-functional analysis“. Из: Butt & Holloway King (Eds.), *Proceedings of the LFG02 Conference*. Stanford, CA: CSLI, 373–389.
- Vincent, N. & Eythorsson, T. (2003): „The rise and fall of dative subjects“. <http://www.let.leidenuniv.nl/ulcl/events/compdiachr/VincentEY.pdf>

Jasmina Moskovljević Popović

PSYCH-VERB CLASSES IN CONTEMPORARY SERBIAN

Summary

This paper presents and explores data on various subclasses of psych-verbs in contemporary Serbian. As in a number of other languages, these verbs are characterized by numerous unique properties at both syntactic and argument structure level. By using four main criteria – number of arguments they take, morpho-syntactic properties of their arguments, θ -roles they assign to their arguments, and different syntactic frames in which they occur – twenty four different subclasses of psych-verbs are identified and further examined.

Веран Станојевић
Београд

НЕКЕ ПОСЛЕДИЦЕ РАЗЛИЧИТОГ ЕНКОДИРАЊА
ИМПЕРФЕКТИВНОСТИ У ПРИРОДНИМ ЈЕЗИЦИМА:
СЛУЧАЈ ИМПЕРФЕКТИВНОГ ПЕРФЕКТА У СРПСКОМ
И ИМПЕРФЕКТА У ФРАНЦУСКОМ

У раду се испитијују семантичка својства имперфективної перфекта у српском и имперфекта у француском. Провера хипотезе о корелацији два начина енкодирања глаголског вида с обзиром на претходно наведено базичну асемантичку инструкцију омогућава нам да уочимо разлике између деривационог и флексионог енкодирања имперфективности.

1. Увод

Док глаголска времена служе да локализују ситуацију описану предикатом у односу на неки моменат (најчешће моменат говора), аспект односно глаголски вид се односи на интерну темпоралну структуру ситуације (в. Comrie, 1976), што значи да се њиме изражава информација о томе да ли ситуацију конципирамо као неограничену (имперфективни вид) или као ограничену (перфективни вид). Сличну интуицију има и Стевановић када каже да несвршени (имперфективни) глаголи „означавају радњу неограниченог трајања, а свршени глаголи означавају један свршени тренутак радње“ (Стевановић, 1979: 534). Маретић (1963: 516) такође разликује две релевантне видске групе глагола – трајне и тренутне – али не разматра саму садржину појмова *трајни* и *тренутни глагол*. С друге стране, у језицима као што су енглески и француски, у којима не постоје видски парови глагола, глаголски вид се изражава флексијом, тј. путем временских наставака, али и лексички, што значи да је информација о типу ситуације означиве путем предиката добрим делом садржана у лексичком значењу самог глагола. Коегзистенција лексичког и граматичког аспекта у истој глаголској форми поставља пред истраживача веома занимљиво питање о природи њиховог односа (в. Ашић и Станојевић, у штампи), на које ћемо се осврнути у секцији 3.

Што се тиче лексичког аспекта, поменућемо веома утицајну Вендлерову класификацију глагола (Vendler, 1967) у четири групе, а то су: глаголи стања (нпр. *have, know, love*), глаголи активности (*walk, swim*), трајно-свршени (*paint a picture, build a house*) и тренутно-свршени глаголи (*stop, recognize*). Ова класификација је извршена с обзиром на то да ли ситуација означена глаголом: а) подразумева неко трајање, б) подразумева неку промену, в) има теличан карактер, односно себи инхерентан завршетак.

У раду ћемо указати на разлике у енкодирању аспекатске информације у француском и српском, те на однос српског имперфективног перфекта¹ и француског имперфекта према претпостављеној базичној аспекатској инструкцији. Провера хипотезе о кореспонденцији деривационог и флексионог енкодирања глаголског вида, омогућиће нам не само да упоредимо времена која су предмет овог рада, него и да сазнамо нешто више о разликама које постоје између граматичког и морфолошког енкодирања глаголског вида уопште.

2. О изражавању глаголског вида у француском и у српском

Категорија глаголског вида се у француском и у српском не енкодира на исти начин. У француском се за изражавање аспекатске информације користе временски наставци. Тако се имперфектом изражава несвршена радња, док се за свршеност користе остала претеритална времена, чији је прототипски представник аорист (**le passé simple**).² У француском су, дакле, временски наставци амалгам темпоралне и аспекатске информације. Иако се глаголски облици у примерима *Il chantait* и *Il chanta* разликују само у временском наставку (у првом случају је употребљен имперфекат, а у другом аорист), разлика између њих није темпорална, него аспектуална. Наиме, у оба случаја је употребљено прошло време, али имперфектом се радња представља као несвршена, а аористом као свршена.

У српском се глаголски вид енкодира путем деривационих механизма као што су префиксација и суфиксација. Овде је важно истаћи да се афиксалном деривацијом од полазног глагола (нпр. *чишати, њисати, кујити, савијати*, итд.) увек добија нова лексема (*прочишати, најисати, кујовати, савијати*) која се, у многим случајевима, осим по виду разликује и по лексичком значењу од полазног глагола. Тако се, на пример, глаголи *ујисати* и *зайисати* добијени префиксацијом од глагола *јисати* не разликују само по виду од овог последњег, него и по лексичком значењу. По Паневој и Сгалу (Pанeвова & Сгал 1998: 211) се „чиста аспектуална префиксација јавља онда када се добијени свршени глаголи не могу накнадно суфиксацијом транс-

¹ У раду ћемо термин *имперфективни перфекат* користити у значењу перфекта имперфективних глагола.

² Прототипски је у том смислу што се за илустровање свршеног глаголског вида у француском најчешће наводе примери са аористом.

формисати у несвршене“.³ Из чињенице да се афиксалном деривацијом у српском увек добија нова лексема, произилази закључак да се глаголски вид у српском енкодира деривационим, а не, као у француском, флексионим механизмима.

2.1. Хипотеза о кореспонденцији деривационој и флексионој енкодирања глаголског вида

Ако различита граматичка средства једнозначно указују на исти тип граматичког значења, онда се може говорити о њиховој кореспонденцији. У том смислу ћемо претпоставити да постоји кореспонденција између деривационог и флексионог енкодирања глаголског вида. Тако ако се испостави да се српским имперфективним перфектом и француским имперфектом увек и искључиво означавају неограничене ситуације, рећи ћемо да имперфективни перфекат у српском и имперфекат у француском кореспондирају у погледу глаголског вида.

Имперфективни глаголи у српском и имперфекат у француском представљају ситуације као неограничене, тј. без сагледавања њиховог почетка и краја, док се перфективним глаголима у српском и аористом у француском ситуације представљају као ограничене. Ако ограничене ситуације конципирамо као догађаје (e), а неограничене ситуације као стања (s) (в. Kamp Reyle, 1993), нашу хипотезу можемо преформулисати на следећи начин: српски перфективни глаголи и француски аорист уводе догађаје, а српски имперфективни глаголи и француски имперфекат уводе стања.

Двовидски глаголи у српском (нпр. *ручајти*, *телефонирајти*) могу, зависно од контекста, означавати ограничене или неограничене ситуације, тј. догађаје или стања:

- 1) Шта си радио кад се зачуо пуцањ? – Ручао сам. (s)
- 2) Чим сам ручао, изашао сам напоље. (e)

Пре него што хипотезу о кореспонденцији деривационог и флексионог енкодирања глаголског вида испитамо у делу који се односи на означавање имперфективности у српском и француском, осврнућемо се на однос између граматичког и лексичког аспекта у француском.

3. Граматички и лексички аспект у француском

У француском је информација о типу ситуације означиве путем предиката садржана у лексичком значењу глагола. Тако Вендлеровим глаголим стања и активности одговарају неограничене, тј. ателичне ситуације (s), док трајно-свршеним и тренутно-свршеним глаголима одговарају ограничене, тј.

³ На пример, не постоје глаголи који би се добили уметањем суфикса „ва“ у глаголе *најравити*, *ојраити*, *појейити се*, *пирочийити* (**наираВАити*, **ојраВАити*, **појейитиВАити се*, **пирочийиВАити*).

теличне ситуације (e). Сада се поставља питање о односу између ове, лексичке информације и граматички, тј. флексионо енкодиране видске информације употребом аориста и имперфекта. Следећи примери показују да без обзира на лексички аспект, глаголско време „одлучује“ о ефективном типу ситуације коју описују реченице:⁴

- 3) Paul sortit. (e→e)
- 4) Paul sortait (e→s) quand le téléphone sonna (e→e).
- 5) Paul fut malade. (s→e)
- 6) Paul était malade. (s→s)

Ако бисмо аорист и имперфекат у француском третирали као аспекатске операторе који за аргумент узимају лексички енкодиран тип ситуације из скупа $E=\{s,e\}$, а као резултат дају граматички енкодиран тип ситуације из истог скупа E , калкулисање аспекатске информације на нивоу реченице би изгледало овако: $AOR(e)=e$, $AOR(s)=e$, $IMP(s)=s$, $IMP(e)=s$.

Дакле, аорист и имперфекат у француском можемо третирати као функције AOR и IMP од скупа $E=\{s,e\}$, у скуп $E=\{s,e\}$, тако да: $\forall x \in E$, $AOR(x)=e$ и $IMP(x)=s$.

И да закључимо, примери 3-6 сугеришу да је у француском граматички аспект јачи од лексичког (види Станојевић и Ашић, у штампи), што практично значи да се тип ситуације описане француском реченицом одређује према инструкцији коју даје глаголско време, а не лексичка садржина самог глагола.

4. Аспектуалне инструкције несвршеног перфекта у српском и имперфекта у француском

Сходно нашој хипотези о кореспонденцији деривационог и флексионог енкодирања глаголског вида (види секцију 2.1), а у складу са Камповим и Рореровим третманом француског имперфекта (Kamp & Rohrer, 1983), претпоставићемо да се базична аспектуална инструкција несвршеног перфекта у српском и имперфекта у француском може представити формулом $R \subseteq s$, тј. као однос инклузије референцијалног момента и ситуације описане реченицом. То значи да се ситуација сагледава у једном моменту/интервалу (прошлости), а да се при томе не сагледава ни почетак ни крај те ситуације. Овакав третман имперфективности је само формална имплементација интуиције по којој се имперфективним глаголским видом, без обзира на начине његовог енкодирања у језицима, описују неограничене ситуације (Comrie, 1976, Стевановић, 1979). Пример 7) и његов француски еквивалент 8) се, сходно инструкцији

⁴ У овим примерима лексички енкодиран тип ситуације, као *input*, фигурира с леве стране стрелице, а граматички, тј. флексиони енкодиран тип ситуације, као *output*, и уједно тип ситуације који описују дате реченице, фигурира с десне стране стрелице.

$R \subseteq s$, интерпретирају на следећи начин: радња читати књигу је била на снази у моменту када сам ја ушао.

7) Кад сам ушао (R), Марија је читала књигу (s).

8) Quand je suis entré (R), Marie lisait un livre (s).

Важна импликација имперфективности је да иако је радња започела у прошлости, ништа не гарантује да је она и завршена у прошлости. Наиме, није искључена могућност да је радња на снази и у моменту говора, као у примеру 9):

9) Када сам се вратио с посла, Марија је телефонирала и, замисли, још увек виси на телефону.

Исто тако је могуће да је радња описана имперфективним перфектом свршена у прошлости, али је такав закључак могућ само као резултат прагматичке инференце, као у следећем примеру:

10) Данас је Тијана правила сарму за ручак, најео сам се као никад.

Све ово сугерише да би било погрешно темпоралну инструкцију имперфективног перфекта у српском и имперфекта у француском дефинисати као директан однос глаголске радње и момента говора, тј. $s < S$, где са S бележимо моменат говора. Формула $s < S$ значи да је глаголска радња антериорна у односу на моменат говора. То би, међутим, било у нескладу са већ констатованом импликацијом имперфективности по којој једном започета радња у прошлости не мора бити и завршена у прошлости (види примере 7 и 8). Стога је боље темпоралну инструкцију ових времена представити као однос између референцијалног момента R и момента говора S, тако да R претходи моменту говора, тј. $R < S$. Сада из конјункције овог услова са аспектуалном инструкцијом $R \subseteq s$ следи и формална потврда наше интуиције по којој однос између s и S није спецификован, тј. не важи нужно ни $s < S$ ни $S \subseteq s$. Тек се путем прагматичких инференци може закључити да ли је на снази $s < S$ или $S \subseteq s$ (види примере 9 и 10).

До сада анализирани примери указују да су услови $R < S$ и $R \subseteq s$ неопходни за објашњење наших интуиција о значењу српског имперфективног перфекта и француског имперфекта. Међутим, ситуација у српском је ипак сложенија него што се то на први поглед чини. О томе ће бити више речи у секцијама које следе.

4.1. Неки глаголи у имперфективном перфекту могу означавати свршеност

Погледајмо најпре пример 11) и његове могуће интерпретације.

11) Данас је долазила Марија.

Ако занемаримо итеративну интерпретацију ове реченице („Данас је Марија долазила неколико пута“), која је у складу са имперфективношћу глагола *долазићи*, остаје могућност да реченицу схватимо на следећи начин: Данас је Марија дошла, али је у међувремену отишла. То значи да са имперфективним глаголом *долазићи* радњу можемо представити као завршену у прошлости. То је, међутим, у нескладу са условом $R \subseteq S$ који смо претпоставили за имперфективни перфекат у српском на основу хипотезе о кореспонденцији деривационог и флексионог енкодирања глаголског вида (в. секцију 2.1). Наиме, из услова $R \subseteq S$ и темпоралне инструкције имперфективног перфекта $R < S$, следи да радња није нужно завршена у прошлости. Ово може бити сигнал да је поменута хипотеза о кореспонденцији ипак прејака. Али пре него што о томе дамо коначан суд, ваљало би повући паралелу између примера 11) и примера 12) са плусквамперфектом глагола *гоћи*:

12) Била је дошла, али је у међувремену отишла (=сада више није овде).

И у примеру 12) је на снази ефекат неактуелности резултативног стања у садашњости, што је уосталом интринсично својство плусквамперфекта, и то не само у српском.⁵

Интересантно је, дакле, да имперфективни перфекат глагола *долазићи* конкурише управо плусквамперфекту глагола *гоћи* с обзиром на ефекат дезактуализације у моменту говора. Овде би, у складу са уоченим феноменом, требало поменути правило које је формулисала Милка Ивић, а у вези са разликом у употребама резултативног перфекта и плусквамперфекта у српском: „Кад год је перфектом изречена садашњост, плусквамперфекат служи као одговарајућа ознака прошлости: *Нага се враћила/Нага се била враћила ња је после ојей оићујовала*“ (Ивић, 1981: 19). Међутим, дословном применом овог правила превидели бисмо могућност да се у неким случајевима као ознака прошлости може употребити и имперфективни перфекат (види пример 13) у ситуацијама у којима перфективни перфекат означава резултативно у садашњости, као у примеру 14) који имплицира „Марија је сада овде“ (в. Станојевић и Ашић, у штампи):

13) Марија је долазила пре пола сата.

14) Марија је дошла пре пола сата.

Питање на које би сада требало одговорити је како објаснити овакво атипично понашање имперфективног глагола *долазићи*. Да није по среди идиосинкразијски феномен, сведочи постојање једне групе имперфективних глагола који, употребљени у перфекту, могу означавати и свршеност као већ анализирани глагол *долазићи*. У питању су следећи глаголи, које Маретић зове несвршеним несложеним глаголима (Маретић 1963: 519–520): *долази-*

⁵ Ово својство произлази из Рајхенбаховски схваћеног семантизма плусквамперфекта E-R-S, по којем се догађај посматра као антериоран у односу на референцијални моменат, који је и сам смештен у прошлост. Резултативно стање које произлази из догађаја уведеног плусквамперфектом може бити актуелно у R, али не и у моменту говора S (в. Станојевић и Ашић, 2006).

ићи, излазићи, свраћаћи, удаваћи се, раћаћи, зваћи, кућоваћи, оглазићи, јављаћи (се), падаћи, остављаћи, пролазићи, прелазићи, заобилазићи, ошварати, бацати, нестијајати, плаћаћи, стављаћи, везиваћи, скакаћи итд.⁶ Оно што по нама омогућава свршену интерпретацију ових глагола је телична компонента у њиховом значењу тј. чињеница да они у својим дуративним употребама подразумевају природно ограничење процеса. На пример, *долазићи* и *свраћаћи* подразумевају да постоји моменат после којег радње означене овим глаголима не могу наставити да се одвијају. Ево неколико примера свршених употреба ових глагола, поред већ поменутог примера 13) са глаголом *долазићи*:

- 15) Силазио сам у подрум. Бицикл није тамо.
- 16) Свраћала је Маја.
- 17) Неко је отварао кофер. Видим по томе што је лоше затворен.
- 18) Неко је узимао мој чешаљ. Видим црне длаке на њему.

Овде се нећемо задржавати на анализи семантике имперфективних глагола овог типа будући да ће ова проблематика, с обзиром на своју комплексност, заслужује да буде предмет засебног рада. Рећићемо само још то да у француском не постоји аналоган феномен овоме који смо уочили у српском, пошто француски имперфекат намеће готово без изузетка услов $R \subseteq s$, чак и у случају тзв. питорескних употреба у којима имперфекат означава фактичну свршеност. Иако, наиме, у примеру 19) подвучени имперфекти означавају завршене догађаје, инструкција $R \subseteq s$, где је R уведено адвербијалним изразом *quelques minutes plus tard*, остаје на снази, што производи (стилски) ефекат да се дате радње, без обзира на њихову тренутну природу, представљају као да су у току у датом моменту прошлости.

19) Le Boeing 737 de Bellview Airlines a décollé samedi à 19h50 locales, de Lagos, en direction d'Abuja. Quelques minutes plus tard, il *disparaissait* des écrans de contrôles et *s'écrasait* à une trentaine de kilomètres au Nord de Lagos. **Bilan: 117 morts.**

Разматрање имперфективних глагола који могу под одређеним условима да означе свршеност у српском наводи нас на закључак да је хипотеза о кореспонденцији деривационог и флексионог енкодирања глаголског вида прејака, те да је треба модификовати. Модификација би могла да укључи стипулацију по којој кореспонденција два начина енкодирања глаголског вида не важи за оне имперфективне глаголе у српском који поседују теличну компоненту у свом значењу, тј. за глаголе који без обзира на трајање собом означене радње подразумевају природно ограничење процеса.

⁶ У питању су несвршени глаголи чији је свршени несложени парњак истог корена (*свраћаћи-свраћити, бацати-бацити, прелазићи-прећи* итд.).

5. Имперфективна инструкција ($R_{\subseteq s}$) и опозиција хетерогени / хомогени предикати

За разлику од примера 20) и његовог српског еквивалента 21), у којима имперфекат односно имперфективни перфекат дају инструкцију $R_{\subseteq s}$, пример 22) је потпуно неприхватљив у француском.

- 20) Il lisait quand je suis entré dans sa chambre.
 21) Читао је кад сам ушао у његову собу.
 22) *Il lisait pendant deux heures quand je suis entré dans sa chambre.
 23) Читао је два сата кад сам ушао у његову собу.
 24) Il lisait depuis deux heures, quand je suis entré dans sa chambre.

Очигледно је да присуство адвербијалног израза *pendant deux heures* (*два сати*) у примеру 22) блокира инструкцију имперфекта $R_{\subseteq s}$. С друге стране, прихватљивост примера 23) значи да одредба *два сати* не означава у сваком контексту један затворен временски интервал као француска одредба *pendant deux heures*. Наиме реченица 23) није преводни еквивалент реченице 22), јер би онда она морала да значи да сам ја ушао у његову собу у току интервала од два сата (означеног адвербом) колико је он читао и да је у том моменту истинит исказ *Читао је два сати*, што је онтолошки немогуће. Одговарајући француски еквивалент реченице 23) би био 24), где је употребљена одредба *depuis deux heures* која, будући да не означава затворен интервал (него интервал отворен удесно), не блокира аспектуалну инструкцију имперфекта $R_{\subseteq s}$. Реченица 23), као и њен преводни еквивалент 24) значе да је, у моменту када сам ја ушао у собу, дотична особа читала већ два сата. Сада се поставља логично питање шта је то што блокира употребу одредбе *pendant deux heures* у контекстима као што је 22). Одговор на ово питање претпоставља претходно разграничење тзв. хомогених и хетерогених предиката. Крифка дефинише хетерогене предикате на следећи начин (в. *Krifka, 1998*):

$$25) \forall P[\text{heterogen}(P) \leftrightarrow \forall e, e'[P(e) \wedge P(e') \wedge e' \subseteq e \rightarrow \text{INIC}(e', e) \wedge \text{FIN}(e', e)]]$$

Другим речима, предикат је хетероген, ако реченица у којој је употребљен није истинита ни у једном подинтервалу интервала у којем је ситуација њоме описана на снази.⁷ У супротном, предикат је хомоген.

Сада је лако објаснити разлику између *Читао је* и *Читао је два сати* (где *два сати* означава интервал по чијем је истеку читање завршено, тј. значи исто што и *Il a lu pendant deux heures*). У примеру *Читао је*, предикат је хомоген, будући да је у било којем подинтервалу интервала у којем је предикат на снази, реченица истинита. На пример, ако је неко ефективно читао од 8 до 10 сати увече, онда се и у пола девет може рећи да је читао. Али у примеру *Читао је два сати* предикат је хетероген, па се не може у било којем

⁷ Формула под 33) значи дословно да је предикат P хетероген ако и само ако за било који догађај e и поддогађај e' за које важи P , следи да је поддогађај истовремено и иницијални и финални део догађаја, што у ствари значи да поддогађај не може бити стриктни део догађаја уколико је реченица истинита.

стриктном подинтервалу интервала од два сата изрећи истинита реченица *Чииао је два саћа*. Оно што је, међутим, за нас битно јесте чињеница да се реченице са хетерогеним предикатом (*Чииао је два саћа*) не могу изразити француским имперфектом са дуративним значењем⁸, већ се мора употребити неко перфективно време, као што је аорист у примеру 26):

26) Il lut pendant deux heures.

Важно је приметити да хетерогеност предиката блокира услов $R_{\underline{CS}}$, те је самим тим блокирана употреба имперфекта са значењем дуративности у француском. И у српском хетерогеност предиката блокира услов $R_{\underline{CS}}$ (што објашњава специфичну интерпретацију примера као што је 23), али то није сметња за употребу имперфективног перфекта са хетерогеним предикатима (*Чииао је 2 саћа*, *Пливао је од 2 до 3* итд). Имперфективни перфекат је, дакле, неосетљив на опозицију хомогено/хетерогено, док је француски имперфекат осетљив на ову опозицију, будући да захтева хомогене предикате. Хетерогени предикати у француском захтевају перфективна времена, а имперфекат са овим типом предиката евентуално може означити итеративност.

6. Једна последице (не)осетљивости на опозицију хомогено-хетерогено

Осетљивост француског имперфекта на опозицију хомогено-хетерогено, коју бележимо са [+хом], илуструје неприхватљив пример 27) са хетерогеним предикатом, док неосетљивост српског имперфективног перфекта на ову опозицију, тј. [+/-хом] илуструје пример 28), који се, услед хетерогене природе предиката *ћирчаћи два саћа*, на француски може превести једино неким перфективним временом (види пример 29).

27) *Il courait pendant 2 heures. (имперфекат: [+хом])

28) Трчао је 2 сата. (имперфективни перфекат: [+/-хом])

29) Il courut pendant 2 heures (аорист: [+/-хом])

Разлике у погледу осетљивости француског имперфекта и српског имперфективног перфекта на опозицију хомогено-хетерогено, објашњавају различиту дистрибуцију ових времена са одредбама за спецификовано понављање (ОСП). У питању су одредбе које указују да се радња понављала одређен број пута у оквиру неког ограниченог интервала. То су, у српском, *два ћућа*, *ћри ћућа*, *неколико ћућа*, *више ћућа*, у *више навраћа*, а у француском: *deux fois*, *trois fois*, *plusieurs fois*, *à plusieurs reprises* и сл. Ове одредбе захтевају хетерогене предикате, што објашњава неприхватљивост француског имперфекта у примеру 30), односно прихватљивост француског перфекта (le passé composé) у примеру 31):

⁸ Реченица са имперфектом се може прихватити само под условом да изражава итеративност, као у примеру *A cette époque-là, il lisait tous les jours pendant deux heures.*

30) *Je la rencontrais trois fois la semaine dernière.

31) Je l'ai rencontrée trois fois la semaine dernière.

У српском се перфективни перфекат може без проблема комбиновати са ОСП услед хетерогене природе перфективних глагола⁹:

32) Три пута сам га срео прошле недеље.

33) Неколико пута сам се оклизнуо и пао на леду.

Ситуација је само наизглед сложенија када је српски имперфективни перфекат у питању. Ово је време, као што смо видели, неосетљиво на опозицију хомогено-хетерогено (тј. има својство [+/-хом]), па се може очекивати да се без проблема комбинује и са ОСП. У следећим примерима то је и случај:

34) Три пута сам летео авионом.

35) Више пута је правила Розен тарту, али јој ниједном није успела.

36) Два пута сам пецао на Тиси.

Међутим, нису сви имперфективни глаголи у српском компатибилни са ОСП. У питању су, наиме, глаголи стања који означавају перманентне карактеристике субјекта:

37) *Три пута је био Србин/ леворук/смртан/леп...

Уколико глагол стања не означава неку перманентну карактеристику субјекта може се у принципу употребити са ОСП:

38) Већ два пута је био смртно заљубљен. А изгледа да је опет.

39) Прошле године је неколико пута био болестан.

Ово се може лако објаснити ако претпоставимо да имперфективни глаголи који означавају перманентне карактеристике нису неутралани у погледу опозиције хомогено-хетерогено, него су лексички маркирани својством [+хом], које се не може променити контекстуалним факторима. Наиме, уз њих се не могу употребити одредбе за трајање радње типа *гесет минутиа, два саиша, ири месеца* и сл., које су у стању да хетерогенизују лексички хомоген предикат (види секцију 5). Стога примери 40) и 41) у најмању руку звуче необично:

40) ??Два месеца је био Србин.¹⁰

41) ??Два дана је била лепа.¹¹

⁹ Наиме, предикати са перфективним глаголом важе искључиво за цео догађај, тј. за интервал који догађај заузима. На пример, у реченици *Малојре сам њојео јабуку*, предикат *њојесити јабуку* не важи ни за један стриктан део догађаја који описује реченица, већ искључиво за догађај у целини.

¹⁰ Уколико се *биити Србин* не схвати као етничка припадност, већ као држављанство, те самим тим као карактеристика подложна променама, овај пример постаје прихватљив.

¹¹ И овај пример би се могао евентуално прихватити као иронична опаска на рачун женске особе којој је „пошло за руком“ да буде лепа само два дана. Но у тој, прагматички мотивисаној интерпретацији, својство *биити лепа* није перманентна карактеристика субјекта.

Све у свему, иако обележје [+/-хом] објашњава могућност комбиновања имперфективног перфекта са ОСП, примери типа 37) сугеришу да би требало узети у обзир и рестрикције лексичког карактера када се разматрају могућности комбиновања овог времена са ОСП.

7. Резултати анализе француског имперфекта и српског имперфективног перфекта

У следећој табели резимирамо резултате наше анализе француског имперфекта и српског имперфективног перфекта.

Својства	Француски имперфекат	Српски имперфективни перфекат
1. Темпорална инструкција	$R < S$	$R < S$
2. Аспекатска инструкција	$R \subseteq s$	ако s , онда $R \subseteq s$ ако e , онда $e \subseteq R$ (нпр. <i>голазији, свраћаји</i> итд.)
3. Однос са моментом говора	$s < S$ или $S \subseteq s$ (тј, није детерминисан)	Ако s , онда $s < S$ или $S \subseteq s$ Ако e , онда $e < S$
4. Хомогеност-хетерогеност	+ хом	+/-хом ¹²
5. Комбиновање са ОСП	НЕ	ДА ¹³

Једино својство по којем се француски имперфекат и српски имперфективни перфекат не разликују јесте темпорална инструкција која је идентична за оба времена ($R < S$). Док је аспектуална инструкција $R \subseteq s$ неопходна значењска компонента француског имперфекта, она је у случају српског имперфективног перфекта условљена типом ситуације. С друге стране, ова два времена се разликују по степену осетљивости на хомогену односно хетерогену природу предиката, што објашњава разлике у могућности њиховог комбиновања са ОСП.

8. Закључак

Поређење француског имперфекта и српског имперфективног перфекта навело нас је да одбацимо хипотезу о кореспонденцији деривационог и флексионог енкодирања видске информације. Наиме, без обзира на то што се исти тип видског значења, а то је неограниченост ситуације описане пре-

¹² Изузев предиката који означавају перманентне карактеристике субјекта, те су лексички маркирани као [+хом].

¹³ Изузев предиката који означавају перманентне карактеристике субјекта, те су лексички маркирани као [+хом].

дикатом, може изразити овим временима, српски имперфективни перфекат то чини мање стриктно од француског имперфекта. Наиме, аспекатска инструкција $R \subseteq s$, коју смо претпоставили за оба глаголска времена, није увек на снази при употреби неких имперфективних глагола у српском (нпр. *долази́ти*, *свраћа́ти*, *силази́ти* итд.). У питању су случајеви у којима се имперфективним перфектом могу описивати и свршени догађаји. С друге стране, у француском је инструкција $R \subseteq s$ стриктна одлика имперфекта, чак и у маркираним случајевима као што су употребе тзв. питореског имперфекта.

Да је инструкција $R \subseteq s$ неопходно својство француског имперфекта, види се по томе што њено евентуално блокирање употребом тзв. хетерогених предиката аутоматски блокира употребу овог времена. Српски имперфективни перфекат, међутим, будући неосетљив на опозицију хомогено-хетерогено, комбинује се без проблема и са хетерогеним предикатима, што је још један аргумент у прилог тези да блокада инструкције $R \subseteq s$, не мора бити сметња за употребу имперфективног перфекта у српском.

Једна од консеквенци различите семантике ова два времена јесте немогућност аутоматског превођења српског имперфективног перфекта француским имперфектом. Српски имперфективни перфекат се може преводити француским имперфектом само ако се семантичком анализом утврди да је у српском оригиналу на снази инструкција $R \subseteq s$. А видели смо да то није увек, нити нужно случај.

Кључне речи: глаголски вид, француски имперфекат, имперфективни перфекат, хетерогени и хомогени предикати.

ЛИТЕРАТУРА

- Ашић, Т. и Станојевић, В. (у штампи), „L’aspect lexical, morphologique et grammatical: le jeu des perles de sens”, Зборник са конгреса *Applied linguistics today*, DPLJ, Београд, 28-30. септембар 2006.
- Comrie, B. (1976), *Aspect*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Dowty, R. (1979), *Word meaning and Montague Grammar*, Dordrecht: Reidel.
- Filip, H. (1999), *Aspect, Eventuality Types and Nominal Reference*. New York: Garland
- Ивић, М. (1981), *Српскохрватски глаголски облици за исказивање појава које постоје у садашњости*, Јужнословенски филолог, XXXVII, Београд, стр. 13–24.
- Kamp, H. & Reyle U. (1993), *From Discourse to Logic*, Dordrecht, Kluwer.
- Krifka, M. (1998), „The Origins of Telicity.“ Susan Rothstein (ed.), *Events and Grammar*, Dordrecht: Kluwer, 197–235

- Маретић, Т. (1963), *Граматика хрватској или српској књижевној језика*, Матица хрватска, Загреб.
- Станојевић, В. и Ашић, Т. (у штампи), „Prilog analizi temporalne i aspektualne structure perfekta i pluskvamperfekta“, саопштење на научном скупу *125 godina visokog obrazovanja u Bosni i Hercegovini*, Univerzitet u Istočnom Sarajevu, Filozofski fakultet Pale, Pale 19–20. мај 2007.
- Станојевић, В. и Ашић, Т. (2006), *Семантика и прајмајика глаголских времена у француском језику*, ФИЛУМ, Крагујевац.
- Стевановић, М. (1979), *Савремени српскохрватски језик, II Синтакса*, Научна књига.
- Vendler, Z. (1967), *Linguistics in Philosophy*, Ithaca, Cornell University Press.
- Verkuyl, H. (1993) *A Theory of aspectuality: The interaction between temporal and atemporal structure*, Cambridge University Press.

Veran Stanojević

SOME CONSEQUENCES OF DIFFERENT ENCODING OF IMPERFECTIVITY IN NATURAL LANGUAGES: THE CASE OF IMPERFECTIVE PERFECT IN SERBIAN AND IMPERFECT IN FRENCH

Summary

In this work we explore semantic properties of the imperfective perfect in Serbian and the imperfect in French. Our examination of the assumption on the correspondence between two ways of encoding of aspectual information is based on the supposed aspectual instruction R_{CS} for imperfectivity. That allows us to better understand the differences between two ways of encoding the imperfectivity in natural languages.

Тијана Ашић
Београд

ДЕИКТИЧКА КОМПОНЕНТА У ЗНАЧЕЊУ ГЛАГОЛА И АОРИСТ: СЛУЧАЈ ГЛАГОЛА *ОТИЋИ*

Циљ овог рада је да се објасни специфична употреба првог лица аориста глагола „отићи“ у значењу интенционалности. Анализира се однос семантике аориста и значења самог глагола „отићи“, који у себи носе процедуралну деиктичку компоненту. Као резултат конфликта између семантичке и прагматичке информације добијају се одређени интерпретативни ефекти.

1. Увод

У овом раду покушаћемо да објаснимо зашто говорници српског језика користе аорист глагола *отићи* (*Одох!*) да би саопштили да намеравају да крену са места комуникативног догађаја. Истовремено таква могућност не постоји за друге глаголе, па чак ни за оне глаголе кретања који су глаголу *отићи* семантички врло блиски. Наш циљ је да утврдимо која то компонента у значењу глагола *отићи* омогућава ову крајње специфичну и маркирану интерпретацију.

2. Опште одлике аориста у говорном језику

Бројни радови из области темпоралности прошлих времена (Танасић, 2005, Станојевић у штампи, Станојевић и Ашић, у штампи), али и свакодневно искуство говоре нам да је аорист у српском језику још веома живо и често употребљавано време. Хипотеза коју ми у својим радовима бранимо је да се аорист (чија је основна семантика тј. темпорална инструкција E-R,S¹)

¹ Основна семантика дата је рајхенбаховским координатама; S је моменат говора, E је моменат догађаја, а R је референцијална тачка. У овој формули се подразумева да је E раздвојено од R, а R а једнако S.

одржао будући да даје различите ефекте у односу на перфекат свршених глагола и перфективни презент. Сада ћемо укратко подсетити који су то ефекти који се јављају када се у говору одределимо за аорист.

Аорист, за разлику од перфекта, сигнализује да је временска дистанца између тренутка у којем је се одиграо догађај и момента говора у психолошком смислу мала, што значи да говорник догађај доживљава као нешто актуелно, односно релевантно у моменту говора. Чињеница да је акценат на самом догађају има за последицу да се са аористом у други план ставља стање које је произвео догађај. Осим догађаја у моменту говора релевантно је и емотивно стање субјекта, то јест његова реакција на догађај.

Због свега овога се сматра да аорист радњу представља као доживљену те да исказ у којем је употребљен аорист поред комуникативне има и врло изражену експресивну функцију. Важност те компоненте у значењу аориста показује прихватљивост првог и бизарност другог дискурса:

- 1) Разбих чашу. Убиће ме мајка.
- 2) Разбих чашу. Купићу нову.

За разлику од дискурса 1), у дискурсу 2) друга реченица није адекватна експлицитација реакције говорног лица на догађај, реакције која је већ наговештена употребом аориста из прве реченице.² Међутим, кохерентност дискурса 2) се може „поправити” употребом неког израза за индиферентност чија је функција у овом типу примера да дезактуализује ефекат доживљености, а самим тим и емотивно стање субјекта у моменту говора.

- 3) Разбих чашу. Ма нема везе, купићу нову.

Компонента емотивности јасно се уочава и у тзв. експресивним питањима са аористом која поред своје основне функције „тражење информације од саговорника“ имају и секундарну, прагматичку функцију изражавања говорничког става према садржају питања. Тај став је често праћен емоцијама: љутњом, жаљењем, нестрпљењем, прекором, збуњеношћу итд.

- 4) Заврши ли ти тај твој чланак? Пишеш га већ пола године.

Додајмо још да се за аорист у одричним реченицама везује ефекат неочекиваности: он ту означава радњу која се десила мимо неке субјектове навике или уобичајеног тока догађаја (види Станојевић, у штампи):

- 5) Јао, данас не купих новине! (А сваког дана их купујем).

3. Аорист за будућност/ модални аорист

Будући да аорист подвлачи актуелност догађаја који се одиграо у (релативно) блиској прошлости и упућује да је тај догађај снажно деловао на

²Под дискурсом подразумевамо изговорен или написан низ од бар две реченице.

говорника, изненађује податак да се он може употребити и за реферисање на будуће радње. Па ипак у традиционалним граматикама српског језика (Станојчић и Поповић, 2000, Танасић 2005) говори се о тзв .модалним употребама аориста. Он тада изражава увереност говорног лица да ће се нешто десити или став чврсте намере да нешто оствари. Наиме „Оно за шта говорник верује да ће се са великом вероватноћом догодити представља се као већ остварено“ (Танасић, 2005, 429). Према модернијим прагматичким приступима (види Мешлер, 1998), рекло би се да је овде аорист употребљен интерпретативно³, тј. да изражава радњу која се представља / замишља као свршена у секундарном имагинарном моменту садашњости који је смештен у будућности у односу на стварни моменат говора. Дакле, говорник се фиктивно премешта у будућност и из нове перспективе посматра као већ остварено оно што намерава да уради или оно за шта верује да ће се сигурно догодити. И овде је, као и у случају књижевне нарације, темпорална дефиниција аориста E-R,S* где са S* бележимо моменат замишљене садашњости смештен у будућност. Овом интерпретативном (маркираном) употребом аориста говорник жели да оствари ефекат епистемичке сигурности.

Подсетимо сада да је интерпретативна употреба једног глаголског времена увек маркирана и да се јавља онда када је блокирана дескриптивна (стандардна) употреба.

Да бисмо утврдили шта омогућава футуралну употребу аориста, погледајмо типичне примере у којима се, по нашим ауторима (Станојчић и Поповић, 2000, Танасић 2005), она јавља. У циљу олакшавања анализе поделили смо их у две групе.

I)

- 6) Још два испита и заврших факултет.
- 7) Још две стране и написах извештај.
- 8) Још један пар ципела и ти, сестро, потроши све паре.
- 9) Још једна оваква киша и пропадоше нам малине.
- 10) Узми брзо још једно парче, иначе ја и Душан поједосмо целу чоколаду.

II)

- 11) Дај ми воде, црких од жеђи.
- 12) Дођи да ми помогнеш, изгибох од посла.
- 13) Испадосе ми очи колико сам се уморио.
- 14) Морам да прекинем разговор, удави ме ова жена.

У примерима 6) до 9) групе постоји имплицитан елемент условности, исказан конструкцијом „још + номинална синтагма“. Оне би се дакле, уколико се примени посебна врста генеративног механизма коерције⁴ и синтагма

³ Када је исказ употребљен интерпретативно, он не означава неко стање ствари у свету (као у случају дескриптивних исказа), већ нечију репрезентацију неког стања ствари у свету која се не мора поклапати са реалношћу (види Спербер и Вилсон, 1986).

⁴ Генеративна семантика полази од претпоставке да је број речи у лексикону ограничен, али да се, захваљујући генеративним механизмима, у различитим реченичним контекстима добијају различите интерпретације речи (Pustejovsky, 1995). У ове механизме спадају следеће семантичке трансформације: селективно везивање, ко-композиција и коерција. Коерција представља промену синтаксичког типа језичке јединице у зависности од њеног реченичног контекста.

подигне на ниво клаузе⁵, могле парафразирати погодбеним реченицама за реални будући услов.

- 15) Ако/кад положим још два испита, завршићу факултет.
- 16) Ако/кад напишем још две стране, написаћу извештај.
- 17) Ако купиш још један пар ципела, потрошићеш све паре.
- 18) Ако падне још једна оваква киша, пропашиће нам малине.

Мишљења смо да ипак постоји разлика између примера у којима је експлицитно исказана условност и примера са конструкцијом „још+номинална ситнатма“ и аористом. Конструкцијом „још+номинална синтагма“ се наине у примерима 6) и 7) подвлачи говорникова чврста намера да оствари оно што је представљено као услов за догађај у главној реченици, те су оне по значењу ближе темпоралним реченицама са *каг*. У примерима 8) и 9) говорник изражава своју велику бојазан да ће се готово сигурно десити нешто што сматра непожељним, а што ће довести до одређених такође непожељних консеквенци. Аористом се овде подвлачи неминовност остварења догађаја у главној реченици (али само уколико се настави инертан свет⁶, односно уколико ствари наставе да се одвијају током којим су кренуле) али и релевантност тог догађаја за говорника и његова емотивна реакција на тај будући догађај.

Да бисмо ово што смо горе навели и доказали, погледаћемо примере (извађене из корпуса разговорног језика) у којима се аорист налази у аподози правих хипотетичких реченица:

- 19) Ако наши не поправе игру, изгубисмо утакмицу. Али поправиће, добри су момци!
- 20) Ако сада заспим, ја се не пробудих до три. Зато ћу гледати да не легнем сад.

У овим примерима говорник оставља већу могућност да се не деси оно што је представљено у условној реченици, што је и експлицитно речено у наставку дискурса. Дакле, свет будућности се не посматра као инертан у смислу настављања оног што се дешава, већ му се приписује рачвање (Станојевић

Тако глаголи, у зависности од своје суб-категоризације подижу своје аргументе (дате у облику именичке фразе) до нивоа глаголске фразе: *He wants a glass of champagne, another cigarette*. (Он жели чашу шампањца, још једну цигарету.). Будући да у енглеском језику глагол (*to want – желети*) захтева као своју допуну глаголску синтагму, горе наведене именичке синтагме су „подигнуте“ на ниво одговарајућих глаголских синтагма (*to drink a glass of champagne – њојшћу чашу шампањца, to smoke another cigarette – њојшћу још једну цигарету*).

Питање на које сада ваља одговорити је: Како се коерцијом добија синтагма или клауза са тачно одређеним значењем? Наине, за синтаксички тип добијене конструкције одговорна је субкатегоризација (синтаксичка одлика) глагола, док је за њено значење одговорна структура њених квалија, то јест асоцијација које се јављају у вези са одређеним лексемама.

⁵ Управо захваљујући квалијама за које везујемо појмове *испичи* – *полагање*, *сйране* – *најисаши*, *цйцеле* – *куйшчи*, *киша* – *ѡагаши* могуће је конструкције још + НС подићи на ниво клаузе. Важно је, међутим, истаћи да се ове квалије активирају не само захваљујући датим појмовима већ такође и значењем реченица које су координисане датим синтагмама.

⁶ Инертни светови (Dowty 1979:148) су могући светови који су исти као актуелни свет до датог момента (нпр. до момента у којем посматрамо радњу) и у којима будући ток догађаја, након датог момента, није у нескладу са претходним током догађаја (на пример: из *прелазио је улицу* очекује се *да је прешао улицу*). Ипак, пошто инертни светови не морају бити идентични са актуелним светом почев од момента евалуације, не можемо тврдити да ће очекивани догађај у прогресивној форми бити доведен до краја.

и Ашић, 2006), то јест различити могући исходи⁷. Аорист у овим случајевима не служи да подвуче да ће се нешто извесно десити, већ да укаже на говорников емотиван став према ономе што се може десити.

У прву групу примера ставили смо и пример 10), будући да им је по значењу близак. Наиме, у њему је такође дата имплицитна условност, и то кроз контрастирање двају контрадикторних чињеница (не може се неко нудити чоколадом ако је већ поједена), што је подвучено речцом *иначе*. Пример десет могао би се дакле парафразирати на следећи начин:

21) Ако не узмеш брзо још једно парче, неће више остати чоколаде јер ћемо је Душан и ја целу појести / докрајчити.

Аористом се дакле опет истиче увереност говорника да ће се нешто у будућности остварити.

Ваљало би сада објаснити једну ствар: уколико би се предикати у аористу првог лица нашли самостално у исказима (без претходног реченичног контекста- *Заврших факултетић. Најисах извештај*), они не би могли изразити будућност. Наиме, ма колико чврста говорникова намера била да нешто учини, односно ма колико снажно његово увреће било да ће се нешто десити, он то не може да искаже аористом.

Ово наводи на помисао да уколико се ничим лингвистички не блокира темпорална инструкција аориста (прошлост), никакви прагматички ефекти не могу је поништити. Ипак, постоје ситуације у којима ће се употребити аорист иако се радња још није одиграла:

22) Тијана, изгоре ти кора за тарту!

23) Мама, искипе ти кафа!

Осим што могу да означе непожељне догађаје који су се управо догодили (а чији је говорник сведок), овде аористи могу да означе и догађаје који само што се нису десили – односно који ће се извесно догодити осим уколико се хитно нешто не предузме (у нашим примерима уколико се не извади торта из пећнице, односно не скине лонче са решоа). Другим речима, опет се поставља услов, и то неопходан услов, да се радња не оствари. Тај услов није изречен, већ се инферира из контекста.

Покушајмо сада да формулишемо правило за интерпретативну употребу аориста: он не може да значи будућност сем ако лингвистички није изражена условност, односно сем ако не постоји врло очигледан контекстуални елемент за инферирање условности.

Дакле, реченице *најравих шортићу* или *ићи пресјаде га ћушићи* изговорене у било ком контексту не могу никако да означавају будућност, баш као што ни примери 22) и 23) уколико нису изговорени непосредно пред догађај који

⁷ У примерима са *још* инсистира се на инертности света. Наиме, тешко се може исказ *Још два исјића и заврших факултетић* наставити исказом *Али ићешко да ћу их положити*.

је неумитан (сигурно ће се догодити, сем ако се хитно не спречи) не могу да означе будућност⁸.

У том смислу аорист се разликује од презента код којег је за интерпретативну употребу футуралности довољна само информација да се изречена радња не одвија у тренутку говора и који се самим тим у разговорном језику веома често користи за реферисање на будуће догађаје:

24) Путујем у Француску.

25) Селим се из старог стана.

Остаје нам сада да анализирамо примере из друге групе. У прва два примера могуће је инферирати идеју условности (и интерпретирати их као примере из прве групе⁹), али идеје условности сасвим сигурно нема у примерима 13) и 14). Оно што повезује прва два примера је заједничка сема свих глагола – они означавају престанак живота. У том смислу, уколико су употребљени у првом лицу аориста, они означавају физички немогућу ствар – да покојник саопштава да је управо престао да живи. Из тог конфликта би требало да настане футурална интерпретација. Ипак, бизарност следећих примера, у којима, с једне стране, временски прилози експлицитно означавају будућност, а с друге стране нема првог исказа који имплицитно изражава условност, доводи у питање исправност ове хипотезе:

26) ??За пет минута црких од жеђи.

27) ??Следеће недеље изгибох од посла;

Стога сматрамо да у примерима из друге групе аорист чува своју инструкцију прошлости, а да дате употребе глагола треба третирати као метафоре. Јер, јасно је да у примерима 11) и 12) говорник не сматра да ће заиста престати да живи, већ само желе да истакну интензитет своје жеђи односно умора. Ако се дати предикати тумаче као метафоре, онда се може избећи потреба за футуралном интерпретацијом. Аорист ту означава догађај који се збио у непосредној прошлости и носи собом све ефекте о којима смо говорили у првој секцији.

Аналогно томе, и у примерима 13) и 14) догађаји се морају схватити у недословном значењу (њихово дословно тумачење не би било у складу са здравим разумом и нашим знањима о свету – немогуће је да очи заиста испадну из очних дупљи од умора, нити је могуће да неко неког физички удави својом причом) па аорист и ту задржава своју темпоралну инструкцију прошлости. Дакле, у свим примерима друге групе конфликт између информације дате предикатом и контекстуалних информација решава се не променом у темпоралној интерпретацији (интерпретативном употребом времена), већ променом у интерпретацији самог глагола (недословно значење).

⁸ Погледати следећи пример: *Хоћеш да њравиш шорџу? Каква си расејана, изјореће/*изјоре ши кора.*

⁹ *Ако ми не даш воде, црћи ћу од жеђи.*

4. Случај аориста глагола *оџићи*

4.1 Једини изузетак

Једини изузетак од горе наведеног правила је аорист глагола *оџићи* у првом лицу (једине или множине). Он, наиме, независно од лингвистичког и прагматичког контекста означава будућност. Типична реченица коју чујемо у разговорном језику, кад неко жели да напусти место комуникативне ситуације је:

28) Ђао! Одох.

Ова реченица означава говорникову јасну и неопозиву намеру да крене. Па ипак, он ту никада неће употребити глагол *кренући* у аористу (пример 29) већ евентуално, ако већ жели да употреби овај глагол, деонтички модализован исказ:

29) Ђао! *Кренух.

30) Ђао! Морам да кренем.

Питање које се сада намеће је откуд оваква разлика у интерпретацији аориста глагола који су по значењу веома блиски? Да бисмо објаснили шта условљава ову појаву потребно је да уведемо појмове „опозиција концептуално – процедурално“ и деиктички изрази.

4.2 О концептуалним и процедуралним изразима

У когнитивној прагматици се глаголи сматрају тзв. *концептуалним изразима*, што значи да се (баш као именице, придеви и неки прилози) односе на концепте, тј. репрезентације које чувамо у нашем менталном лексикону. Сваки концептуални израз активира одређена знања која ми имамо (сакупили смо током живота) о одређеном предмету или појави.

За разлику од концептуалних изрази, предлози, заменице, везници, временски наставци, чланови и деикса (све су ово граматичке речи) се не односе на концепте, већ упућују на релације међу концептима. Они се називају *процедуралним изразима* и дају инструкције говорницима да изврше одређене операције без којих не бисмо имали логичку форму реченице¹⁰, већ само прост след концепата.

Процедурална информација се на следећи, круцијалан начин разликује од концептуалне – док нам концептуалне информације саопштавају како да себи представимо референт (он може бити индивидуа, догађај или својство), процедуралне информације нам указују како да детерминишемо референта и манипулишемо њим: тако, чланови показују које операције треба спровести да би се референт доделио референцијалном изразу, глаголска времена које

¹⁰ Логичка форма исказа добија се у процесу његове лингвистичке интерпретације (Sperber & Wilson, 1986).

операције треба спровести да би се догађај локализовао у времену, темпорални конектори на који начин треба повезати догађаје у дискурсу, а просторни предлози како локализовати предмет локазације у односу на локализатор..

4.3 О деиктичким изразима

Међутим, и међу самим процедуралним изразима постоје суштинске разлике. Упоредимо следећа два исказа:

31) Лутка је у кутији.

32) Лутка је овде.

У првом исказу процедурални израз, предлог *у*, означава однос између два објекта. У другом исказу процедурални израз *овде* означава однос између једног објекта и просторне локације која сама по себи, изван контекста, не значи ништа. То значи да предлог *у* ипак поседује одређени лексички садржај који се може формално представити релацијом инклузије¹¹ (Ашић, 2007).

За разлику од речи које имају лексички садржај, деиктички изрази су семантички незасићени, што значи да је говорник приморан да тражи додатне информације у комуникативној ситуацији да би их интерпретирао. Другим речима, они се могу тумачити само у односу на говорника и саговорника, а никако апсолутно, дакле изван контекста¹². Значење деикса се добија у процесу експлицитације реченице, тј. кроз повезивање логичке форме и контекста (Moeschler, Reboul, 1994, 351).

Дакле, спацијална деикса представља инструкцију полазећи од које, у одређеном контексту, сваки пут изнова локализујемо објект локазације.

4.4 О параметрима за разликовање глагола кретања

Одговор на питање које смо поставили у секцији 4.1, а које се тиче различите интерпретације облика *одох* и *кренух*, лежи у разликама у значењу ова два глагола.

Оба везујемо за садржај директивности који чини усмерено кретање објекта локазације у односу на локализатор (види Ашић, 2007). Међу глаголима кретања могу се уочити неке категорије по којима се они разликују:

- А) Начин и брзина кретања ентитета (*ишчиши*, *хогаши*, *скакаши*, *иузиши*, *кружиши*)
- Б) Тип простора кроз који се ентитет креће а од којег зависи тип кретања (*леиши*, *иловши*, *иубијаше*).
- В) Ако се кретање посматра као ограничено између полазне и циљне тачке глаголи се деле по томе да ли упућују на:

¹¹ „ $\forall x, y =_{dt} \exists z (Hz \wedge RLxz)$
(*x* је у *y* је по дефиницији једнако, постоји једно *z*, иако да је *z* руи, и *x* је ишако колокализован са *z*)

¹² Деиктички изрази су јединствени по томе што не поседују ни виртуелну референцу (лексичко значење) нити референцијалну аутономност (сами по себи, тј. изван контекста, они не реферишу ни на шта) (Moeschler & Reboul, 1994, 524).

- приближавање циљној тачки (адлативност): *Гоца сџиже у дворац.*
- удаљавање од полазне тачке (аблативност): *Душан излази из замка.*
- путању кретања (перлативност) а полазна и циљна тачка нису релевантне: *Паићуљи њрелазе њреко реке.*

Јасно је да и глагол *креџаџи* и глагол *оглазиџи* припадају адлативним глаголима. Осим тога, очигледно је да се разлике у њиховом значењу не зајнивају на параметрима А и Б (јер они ништа не говоре о начину кретања или типу простора кроз које се ентитет креће).

Потребно је дакле увести још један параметар. До њега се лако долази ако се упореде следећа два примера:

33) Кренула је овде.

34) *Отишла је овде¹³.

Наиме, глагол *креџаџи* означава одвајање од ма које тачке у простору тако да циљ тог кретања може бити усмерен и ка говорнику. Насупрот томе, будући да глагол *отиџи* апсолутно употребљен (тј. без допуне) означава одвајање од места на којем је говорник, циљ тог кретања не може бити место на којем је говорник.

Дакле, параметар по којем се разликују ова два глагола је присуство/одсуство деиктичке компоненте у њиховом значењу. Иста ствар се може запазити и код глагола *гођи* – *сџиђи*.

35) Дођи!

36) Стигни!

Први исказ јасно упуђује да говорник позива саговорника да му се (спацијално) придружи, док други исказ само изражава говорникову наредбу да саговорник досегне одређени циљ, који је пожељно и навести и чак темпорално детерминисати:

37) Стигни у школу пре девет!

Дакле, глаголи типа *отиџи* и *гођи* могу се сматрати концептуално-процедуралним изразима, јер уз концепт кретања носе и инструкцију о контекстуалној идентификацији његовог смера (потребно је знати где је говорник или саговорник, иначе исказ нема смисла). Код глагола *гођи*, ако је циљ експлицитно наведен, подразумева се да је и говорник тамо. Доказ за то је неприхватљивост следећег дискурса:

38) Дођи у школу.*Ја сам код куће.

Глагол *отиџи* се ту донекле другачије понаша, јер у следећој реченици није обавезно (али није ни искључено) да се говорник налази на месту које је напустио субјекат.

¹³ Овај исказ је једино прихватљив када је *овде* индексикално употребљено, то јест када неко показује прстом (на пример на мапи) где је неко отишао (види Ашић, 2007).

39) Милица је јавила да је отишла из Београда.

Из овога произилази (што је и логично) да је информација о томе да ли је говорник на месту одакле је отишао субјект није у принципу релеванта, за разлику од информације да ли је говорник на месту ка којем се упутио субјекат.

4.5 Решење проблема

Вратимо се сада феномену интерпретације првог лица аориста глагола *отићи*. Из процедурално-концептуалног значења глагола *отићи* произилази да путем *одох* саопштавамо следећу информацију: *напустио сам место на којем се налазим док изговарам овај исказ*. Ова информација је очигледно контрадикторна. Постоји, дакле, конфликт између процедуралне деиктичке инструкције глагола *отићи* и употребљеног глаголског лица и времена.

Будући да је горе наведено значење апсурдно, инструкција прошлости инхерента аористу је блокирана и долази до интерпретативне употребе овог времена. Дакле, реални моменат садашњости S, замењује се фиктивним S*, из перспективе којег се догађај већ одиграо.

Важно је истаћи да је довољно да променимо лице (односно када говорник није више и субјекат реченице) или глаголско време па да се конфликт изгуби и облик чува своју дескриптивну (стандардну) интерпретацију. Погледајмо следеће примере:

40) Оде Гоца.

41) Отићићу (одавде).

Пример 40) означава да се субјекат померио са места на којем се налази говорник док изговара исказ. Ту нема ничег контрадикторног, као што нема ничег контрадикторног ни у чињеници да неко саопштава да ће напустити место на којем се налази док изговара исказ. Сетимо се да се управо иста информација саопштава и аористом првог лица. Али, захваљујући ефектима који се постижу интерпретативном употребом аориста, исказ у којем је употребљено ово време звучи убедљивије. Њиме се не саопштава само да ће се догађај *напустио место говора* догодити у будућности већ и да ће се то догодити а) извесно (без могућности промене говорникове намере) и б) неодложно (непосредно по изрицању исказа или бар у релативно схваћеној врло блиској будућности).

Као доказ за нашу тврдњу под а) послужиће нам примери у којима се експлицитно (модалним речцама или зависним клаузама) доводи у питање чврстина говорникове намере. У њима се не може употребити облик *одох*.

42) Отићићу/*одох можда у подрум.

43) Отићићу/*одох највероватније код лекара.

44) Отићићу/*одох код Марије, осим ако се не предомислим.

Занимљиво је подвући да је *одох* неприхватљиво чак и када је употребљена речца *сићурно*:

45) Отићићу/*одох сигурно тамо¹⁴.

Што се временске дистанце тиче, она, као што показују примери, мора бити мала

46) Отићићу / *одох сутра код зубара.

47) Отићићу/*одох за неколико дана на море

48) Отићићу / *одох једном одавде.

Па ипак у следећем примеру (преузетом из корпуса разговорног језика) употребљен је облик *одох*:

49) Ја следећег лета одох на море да уживам, а ти седи овде у граду и цркавај.

У овом случају контрастира се говорникова изричита намера да напусти место на којем се налази са инертношћу и малодушношћу које он приписује саговорнику. Мишљења смо да овде *одох* не подвлачи извесност и актуелност самог догађаја, већ неумитност говорникове одлуке, коју пред саговорника представља као свршен чин.

Напоменимо, да би без идеје контраста ова реченица била далеко мање прихватљива:

50) ?Ја следећег лета одох на море да уживам, а и ти пођи са мном.

Што се тиче аориста другог лица глагола *оџићи*, он може да значи и непосредну будућност и прошлост. Упоредимо следеће примере:

51) Значи, оде ти! Добро, ако мораш...

52) Перо, ти јутрос оде без поздрава!

У првом случају неопходан је следећи контекст: говорник и саговорник су на истом месту и за говорника је очигледно да саговорник намерава да га напусти. Говорник овде показује да је схватио и прихватио саговорникову намеру да оде, али, управо захваљујући аористу и своје жаљење (емотиван став).

У другом случају је захваљујући адвербу *јуџрос* онемогућена футурална интерпретација, али чак и ако таквог адверба нема, мора бити задовољен следећи неопходан услов: саговорник је већ напустио место на којем се налази/налазио говорник. Аорист овде служи да нагласи негативну емотивну реакцију говорника на саговорничково понашање¹⁵.

Најзад, укажимо на још једну ствар. Чак се и аорист трећег лица глагола *оџићи* може односити на блиску будућност, али само ако задовољава опште услове за футуралну интерпретацију аориста, наведене у трећем поглављу.

¹⁴Ово је свакако у вези са немогућношћу да се аористом за прошлост, због идеје извесности коју собом носи а која је у вези са доживљеношћу, не користе модалне/епистемичке речце (*Он је можда уледао змаја*. **Он можда уледа змаја*), као и са чињеницом да се аорист коју собом носи не може наћи у протази хипотетичких реченица (*Ако сџе завршили рад, донесџије ми ја*. / **Ако завршисџе рад, донесџије ми ја* // *Да је џоложио исџиџ, хвалио би се*. **Да џоложи исџиџ, јавио би се*).

¹⁵Заиста би чудно било рећи: *Ти јуџрос оде машући нам*.

Дакле, потребно је да се било лингвистички изрази (53), било из контекста инферира условност (54):

53) Ако не потрчиш, оде ти воз!

54) Оде ти воз. (контекст: *у говорнику и саговорнику је јасно да воз креће*).

Овим аористом говорник поручује саговорнику да ће се уколико ствари наставе да иду током којим су кренуле, непожељан догађај сигурно одиграти. Логично, могуће је аорист трећег лица употребити и ако је воз отишао.

55) Оде ти воз. Видиш колико си неодговорна!

Аорист опет овде изражава говорникову емотивну реакцију на догађај.

4.6 Перфекат глагола *отићи* за будућност

Често се у говору младих данас облик *одох* замењује перфектом овог глагола:

56) Отишао сам. Поздрављам вас.

Ипак, уколико је наведен циљ кретања, перфекат се, за разлику од аориста, не може употребити:

57) *Отишао/одох сам код доктора.

Ово је последица семантизма перфекта (Станојевић и Ашић, 2006). Наиме, ово време даје инструкцију да је релевантан резултат догађаја (у овом случају то је „бити код доктора“). Дакле пример 57) у перфекту би значио да је говорник већ код доктора (у противном би употребио неки други глагол, нпр *кренуо сам, ишао сам* и сл.). Са аористом се инсистира на самом догађају, дакле на моменту одвајања од места говора а не на његовој последици. Још један аргумент у прилог овој тврдњи је чињеница да се перфектом може, а аористом не може одговорити на следеће питање:

58) Може ли Пера да ми помогне?

Не, отишао је/ * оде из куће.

Наиме, перфектом говорник даје информацију о стању проузрокованом догађајем а које је, у случају овог питања, релевантно.

5. Додатак: о глаголу *доћи*

Ако узмемо у обзир деиктичку инструкцију глагола *доћи*, код њега би требало да се јави конфликт када је глагол употребљен у првом лицу футура (или презента за будућност):

59) Доћи ћу/долазим.

Наиме, ако се пође од правила да глагол *доћи* означава кретање до говорника, ова реченица би требало да значи преместићу се на место на којем се налазим, што је апсурдно.

У том случају горе наведени исказ би једино био прихватљив ако би се употребио адверб *ојейи* који подразумева понављање радње, дакле ради се о повратку на место говора:

60) Доћи ћу опет у ово село. Много ми се свиђа природа овде.

Па ипак, уобичајени су у говору искази:

61) Доћићу./ Долазим одмах.

Ови искази не означавају кретање ка говорнику, већ ка саговорнику. Наиме, у њима долази до менталног измештања говорника, али не у времену, већ у простору. Говорник имагинарно заузима саговорников положај, који одређује смер његовог кретања. Овде се може говорити о интерпретативној употреби спацијалне деиктичке компоненте глагола¹⁶.

Из истог разлога питање *Да ли је Душан дошао?* може се односити било на место где се налази говорник (и саговорник којем је питање упућено), било на место где се налази искључиво саговорник¹⁷. Па ипак, у наредбама са конструкцијом „нека + презент“ (*Нека дође Душан!*) примат се даје положају говорника. С овим у вези намећу се бројна друга питања везана за факторе који утичу на интерпретацију деиктичких глагола, а која би могла бити тема других радова.

6. Закључак

Деиктичке инструкције се не јављају само у деиктичким речима (заменицама и прилозима), већ су саставни део семантике неких глагола и утичу на њихову темпоралну интерпретацију. Наиме, оне могу доћи у конфликт са употребљеним глаголским временом и лицем и тада проузрокују фиктивно темпорално (или пак спацијално) измештање говорника. Као резултат тог менталног процеса одвајања од момента говора јављају се одређени прагматички ефекти, какав је ефекат интенционалности облика *огох*.

Кључне речи: деиктички изрази, простор, аорист, интерпретација, инструкције.

¹⁶ Ово ментално транспоноване је свакако у вези и са феноменом учтивости. О томе говори Филмор (Fillmore, 1997, 101) и наводи да је у језику мазахуа у писмима могуће рећи: *Волео бих да моју да дођем овде да вас видим, али што је немогуће. Да ли бисте стоја моли оишии шамо да ме иосеишии?* Овде дакле говорник преузима просторну перспективу особе којој се писмено обраћа.

¹⁷ Ситуација замислива ако се ради о телефонском разговору.

БИБЛИОГРАФИЈА

- Asic T., 2007:** *Espace, temps, prépositions*, Genève, Droz.
- Ашић Т и Станојевић В (у штампи):** „О употреби глаголских времена у разговорном српском језику – зашто аорист ипак опстаје?“, *Зборник скупина „Српски језик, књижевности и уметности“*, ФИЛУМ, Крагујевац.
- Fillmore C., 1997:** *Lectures on Deixis*, Stanford, CSLI Publications.
- Moeschler J. et al. 1998:** *Le temps des événements*, Paris, Kimé.
- Moeschler J. & Reboul A. 1994:** *Dictionnaire Encyclopédique de Pragmatique*, Seuil, Paris.
- Pustejovsky, J. 1995:** *The Generative Lexicon*, Cambridge (Mass.), The MIT Press.
- Станојевић В. и Ашић Т. 2006:** *Семантика и прагматика глаголских времена у француском језику*, ФИЛУМ, Крагујевац.
- Станојевић В. (у штампи):** „Аорист у српском и у француском језику: семантичке и прагматичке разлике“, Међународни састанак слависта у Вукове дане 2006, Београд.
- Станојчић Ж. и Поповић Љ. 1997:** *Граматика српског језика*, Београд, ЗУНС.
- Стевановић М. 1986:** *Савремени српскохрватски језик*, Београд, Научна књига.
- Танасић С. 2005:** „Синтакса глагола“, у: Пипер и сарадници, *Синтакса савременог српског језика: ирска реченица*, Институт за српски језик САНУ, Београдска књига, Матица српска, Београд-Нови Сад, стр. 345–476.
- Reichenbach H. 1947:** *Elements of Symbolic Logic*, New York, The Free Press.
- Sperber D. & Wilson D. 1986:** *Relevance. Communication and Cognition*, Oxford, Blackwell.

Tijana Asic

DEICTIC COMPONENT IN THE MEANING OF VERBS AND THE AORIST TENSE
– THE CASE OF THE VERB *OTICI* (TO GO)

Summary

In this paper we try to account for the specific usage of the first person of the aorist tense of the verb *otici* (to go) in Serbian. Namely, this particular form (*odoh*) is, unlike any other aorist in neutral contexts in Serbian, used to indicate intentionality. The possibility of *odoh* to have this interpretation resides in the fact that *otici* has a deictic component in its meaning, which enters into conflict with the meaning of the first person of the aorist. As a result of this semantic-pragmatic clash we get the interpretative meaning bringing some particular interpretational effects.

Јелена Ајџановић
Нови Сад

ЛЕКСИЧКО-ГРАМАТИЧКА ПЕРИФРАЗА МОДАЛНИХ ГЛАГОЛА (СИНХРОНО-ДИЈАХРОНИ ПЛАН)

Овај рад представља анализу процеса декомпоновања модалних глаголских лексема у новинским и административним текстовима 19. и 20. века. У раду се даје реџисар забележених модела, наведене су све глаголско-именичке/придевске/прилошке везе ових модела и инвентар лексема које се удружују.

У раду је праћен развој ових конструкција с циљем да се утврде разлози (семантички и лексички) еволуационе смене појединих забележених модела.

1. Увод. Предмет овог рада јесте анализа декомпоновања модалних глаголских лексема у новинским и административним текстовима 19. и 20. века. Анализиране су двочлане структуре конструисане по моделима семикопулативни глагол + именица, односно копулативни глагол + придев/именица/прилог, који су синонимични (и често комутабилни) са семантички еквивалентним једночланом предикатом представљеним глаголом модалне семантике (нпр. *имати намеру: намераваћи, бићи у стању:моћи, бићи кадар:моћи* и сл.).

Поред финитних, анализиране су и кондензоване структуре у којима се као површински репрезент глагола модалне семантике из дубинске структуре појављује копулативни или семикопулативни глагол у облику инфинитних глаголских облика – глаголског прилога прошлог, односно глаголског прилога садашњег – и одговарајућа номинална компонента (нпр. *Професори, дужносћима званија пришећујући, улићавају се по моћућству своје речи за своје предмете коваћи; но не будући у стању себе к ошћућсћи узвисићи, сваки особийћим ћућем сћеши. (1847: 10) [← с обзиром на то да нису моћи себе к ошћућсћи узвисићи)]¹.*

¹ У савременој лингвистичкој литератури већ је уочено да процес декомпозиције захвата, поред реченичног предиката, и глаголске лексема у безличним глаголским облицима (нпр. *извршиши ућицај* према *ућицајћи*) (Танасић, 2005: 125–128) и именице (нпр. *изражаваће захвалносћи* према *захваљиваће*) (Пипер, 1999: 41). М. Радовановић скреће пажњу на процес декомпоновања именичких, придевских и прилошких лексема (2002: 21–28) и истиче да се такви примери, с обзиром на то да се појављују као површински кондензатори реченице са декомпонованим предикатом, могу сматрати „двоструко номинализованим исказима“ (Радовановић, 2002: 25).

Синтаксичко-семантичка анализа забележених декомпонованих структура са модалном семантиком спроведена је како би се (1) регистровале све глаголско-именичке/придевске/прилошке везе које функционирају као површински експоненти декомпоноване модалне глаголске лексеме, затим како би се (2) дао регистар именских и глаголских лексема које се удружују, како би се (3) уочиле све евентуалне разлике између стања забележеног у језику 19. века и ситуације у модерном књижевном језику, и, коначно, како би се (4) утврдили, уколико је и колико је то могуће, лексичко-семантички разлози смене појединих лексема унутар регистрованих декомпонованих структура.

У стручној литератури одавно је скренута пажња на то да је у структурирању неких типова предиката долазило током историјског развоја нашег језика до извесних промена – 1) у савременом језику, наиме, потпуно се губе поједини модели забележени у ранијим фазама развоја језика, (2) појављују се нове структуре и (3) долази до промене у лексичком саставу појединих структура (Ивић 1987: 23–29). Уочено је да се, поред копулативних или семикопулативних глагола који учествују у структурирању појединих типова аналитичких предикатских израза, често мењају и лексички колокати.² Циљ овог рада био је, између осталог, и да се утврди да ли у структурирању конструкција са модалним значењем током развоја српског језика долази до наведених промена.

1.2. С обзиром на то да је процес декомпоновање глаголских лексема изузетно погодно језичко средство за ситуације са анонимним, тј. уопштеним агенсом и за ситуације када је саопштавање податка о објекту предикације информационо редундантно, као корпус за ово истраживање изабрани су текстови новинарског и административног функционалног стила будући да је једна од њихових основних карактеристика и тежња ка објективности и обезличавању исказа (Радовановић 1990: 55).

Корпус за анализу представљали су текстови из периода 1813–1987, публицистичког и административног функционалног стила (в. Тошовић 2002). Анализа је спроведена на око 2000 страна.³

²Ранија истраживања која су се бавила проблемом декомпонованог предиката и перифрастичних предикатских израза са фазним значењем у административним и новинским текстовима 19. и 20. века показала су да је током историјског развоја стандардног српског језика долазило до извесних промена у погледу њиховог структурирања. У структурирању декомпонованог предиката долазило је током историјског развоја српског језика до потпуног губљења појединих модела (али доста ретко), односно до смене постојећих модела новим, при чему се ту, заправо, ради о промени падежне форме која заузима позицију номиналног дела у декомпонованој структури и, далеко чешће, до промена у погледу лексичких веза у структурирању декомпонованог предиката (Бјелаковић; 2007: 341–357; Војновић, 2007: 325–341). У структурирању перифрастичних предикатских израза са фазним значењем нема већих разлика између стања забележеног у текстовима из 19. века и ситуације у језику текстова из 20. века. Запажају се, пре свега, промене у репертоару лексема које учествују у структурирању перифрастичних конструкција, а односе се на присуство славенизама у текстовима прве половине 19. века (Бјелаковић и Ајџановић, у штампи).

³Анализирани су следећи текстови: *Новине сербске*. 1813. (I, II, III, IV); 1814/1. (I, II, III, IV); 1815/1. (I, II, III, IV); 1816. Бр. 1–22; 59–70; 85; 86, 123. 1817. (I, II). *Сербске Лѣѣиоѣиси* за год. 1825. Перва частица. Будим. 1824. (1–110, 176); Друга частица. Будим. 1825. 26–55; 83–101; *Сербске Лѣѣиоѣиси* за год. 1829. У Будиму. I: 5–34; 91–125; 140–163; II: 1–50; 68–87. 133–141; III: 4–33. *Сербскій Лѣѣиоѣис*. 1831. У Будиму. I: 1–13; 34–39; II: 1–8; 86–103. 122–130. III: 1–21;

Сви примери ексцерпирани из текстова преддуковске епохе транскрибовани су и наведени у складу са савременим правописним правилима. Уз сваки пример наведена је година објављивања часописа и број стране на којој је пример забележен.

Језик анализираних текстова из периода до шездесетих година 19. века припада доситејевском типу језика⁴. Под термином „доситејевски тип језика” подразумева се тип језика који је у својој основи био српски „народни” са присуством одређених елемената, пре свега на лексичком плану, који су били рускословенске провенијенције, односно са присуством тзв. славенизама (Суботић 2004: 164)⁵. Језик текстова друге половине 19. века (обично од 1868), будући да је тада дошло до стабилизације стандардног језичког израза, сматра се савременим српским (српскохрватским) језиком (Гортан-Премк 1971:10).

2. Анализа. Забележена грађа класификована је с обзиром на семантику декомпоноване структуре, односно с обзиром на то који се модални глагол (/моћи/, /морати/, /желети/ или /намеравати/) појављује у саставу комплексног предиката структурираног по моделу Vsemicop (модални) + Compl [← da + prezent / infinitiv] у интерпретативном трансформу регистрованих примера.

2.1. Анализирана грађа показује да је у највећем броју забележених аналитичких конструкција са модалним значењем декомпонован садржај глаголске лексеме /моћи/. Глагол /моћи/ је, како се наводи и у *Речнику* Матице српске и Матице хрватске, полисемантична лексема, што би могло да условљава и честу појаву аналитичких структура са оваквим значењем с обзиром на то да декомпоновање као језички поступак пружа могућност прецизнијег изражавања. То се најбоље може видети уколико се упореде, с једне стране, пример *Он може то да уради.*, и, с друге стране, примери *Он има право то да уради.* и *Он има могућности то да уради.* Пример са модалним глаголом двозначан

89–99; IV: 154–156. *Лѣтописъ* 1840. Часть втора. У Будиму. Година XIV. Прегледъ и изводи кнѣиге Србский Народный Конгрессъ лѣта 1837. Спомени сербски Унгарскогъ у Пожуну 1839/40. год. држаногъ земаљскогъ сабора или дѣсте. Кнѣига 51. 108–138; *Гласникъ Дружтва србске словесности*. Свезка 1. У Београду. 1847; Уставъ Дружтва Србске Словесности. Устроениѣ Дружтва србске словесности. 9 страна. (у анализи: У); 9–32; 127–139; 153–155; 201–219. *Гласникъ Дружтва србске словесности*. Свезка 8. У Београду. Известиѣ о делању и стању Дружтва србске словесности у 1855. години. 1856: 351–359. Свезка 1. У Београду. 1857: 308–314. Свезка 1. У Београду. Протоколи седница Србскогъ ученогъ друштва. 1866. 405–450. *Српски лѣтопис за годину 1867, 1868.* и 1869. Нови Сад. 1871. Година XLI. Кнѣига 112: 485–610. *Гласник Српскогъ ученогъ друштва*. Кнѣига XLIV. У Београду. 1877. Радња српскогъ ученогъ друштва до 13 Јуна 1876. 364–454. *Гласник Српскогъ ученогъ друштва*. Кнѣига LXV. У Београду. 1886. Изводи из записника Српскогъ ученогъ друштва. 1–40; 97–127. Српска краљевска академија – *Годишњак*. I. 1887. Београд. *Зайисници*: 27–156. XII. 1898. *Зайисници и извешаји*. 42–180. XXI. 1907. *Изводи из Академијскихъ зайисника*. 23–172. XXVIII. 1914–1919. *Свечани годишњи скуп*. 99–237. XXXVI. 1927. *Зайисници*. 18–84. XLVII. 1937. 25–146. Српска академија наука – *Годишњак*. LIV. 1947. 57–259. LXIV. 1957. 31–51 и 143–258. Српска академија наука и уметности – *Годишњак*. LXXIV. 1967. 345–433. LXXIV. 1977. 61–152. XCIV. 1988. 73–285.

⁴ Овим језичким идиомом писали су војвођански писци првих деценија 19. века (Суботић 2004: 182).

⁵ У литератури се овај језички идиом означава и терминима „народни језик“ (Младеновић 1969; Ивић 1998: 141; Унбегаун 1995: 71) и „нижи слој славеносрпског“ (Грицкат 1987: 112).

је и може бити интерпретиран као (1) `он има право да то учини, односно њему је допуштено, дозвољено да то учини` и као (2) `он има могућности да то учини, односно он је способан да то учини`. Употребом декомпонованих структура избегава се оваква двозначност примера.

2.1.1. Конструкционим моделима $V_{\text{semicor}}_{\text{imati}} + N_{\text{Dev(Acc)}}$, $V_{\text{semicor}}_{\text{pripadati}} + N_{\text{Dev(Nom)}}$ и $V_{\text{cor}}_{\text{biti}} + Adj_{\text{(Nom)}}$ изражено је значење глагола /моћи/ „смети чинити нешто, имати одобрење да се нешто учини“⁶.

У анализираној грађи у највећем броју примера у којима је декомпонован глагол /моћи/ у овом значењу забележена је структура са глаголом /имати/ и именицом у акузативу без предлога:

(...) разве ако от краља особито **дозвољеније имају** у Нидерландској **пребивати** (1816: 337) [← ако *моју* у Нидерландској *пребиваји*]; Главни колониста **има допуштење** себи једног спомошчника **изабрати** (1831: 8) [← Главни колониста *може* себи једног помоћника *изабраји*]; Он **има право** или сам или на препоруку три редовна члена **предлагати** лица за членове (1847: 1) [← Он *може* или сам или на препоруку три редовна члана *предлагаји* лица за чланове]; (...) да је свака мати, кад јој је фамилија богаточислена била, **имала право** новорођену кћер одма **убити** (1831: 12) [← да је свака мати (...) *мојла* новорођену кћер одма *убији*]; Друштво **има право** своје устројеније [...] **сочинити** (1847:У) [← Друштво *може* своје устројење *сачинији*]; ...сваки човек **има право** од државе **искати**... (1868: 572) [← Сваки човек *може* од државе *искаји*]; По томе председништво Академије, које по чл. 7 закона о Академији **има право и дужност надзора** над Библиотеком и Музеом, одобрава предлог чувара Народног Музеја (1887: 96) [← По томе председништво Академије, које по чл. 7 закона о Академији *може* и мора *надзираји* Библиотеку и Музеј, одобрава предлог чувара Народног музеја]; Иначе прави члан Академије **има право кандиовања**. (1937: 121) [← Иначе прави члан Академије *може се кандиговаји*];

Може се учити да је структура са семикопулативним глаголом /имати/ и беспредлошким акузативом као номиналном допуном продуктивна у језику и 19. и 20. века.

У склопу аналитичких конструкција, које имају зачење „смети, имати одобрење да се нешто чини“, са глаголом /имати/ у свим забележеним примерима појављују се именице са семантичким обележјем пермисивности, односно именице чије би се значење могло парафразирати као „одобрење, пристанак којим се дозвољава да се што врши“. У посматраном корпусу забележене су именице /дозвољеније/, /допуштење/ и /право/ у значењу „могућност, слобода деловања, поступања, владања чиме“ у номиналном делу наведене конструкције.

Конструкциони модел $V_{\text{semicor}}_{\text{pripadati}} + N_{\text{Dev(Nom)}}$ забележен је само у једном примеру:

По уставу **припада** председнику **право означити** ред... (1868: 606) [← По уставу председник *може означији* ред]

Иако је потврђен само једним забележеним примером из језика 19. века, овај конструкциони модел присутан је и у савременом српском језику. Огра-

⁶ Наведено значење глагола /моћи/ преузето је из *Речника српскохрватској књижевној језика* Матице српске и Матице хрватске.

ничен је број лексема које се могу наћи у позицији номиналног дела у моделу са глаголом /припадати/, при чему се у датој позицији најчешће појављује именица „право“ у значењу „власт да се могу вршити дела“. Модел са глаголом /припадати/ и именицом право у номинативу и модел са глаголом /имати/ и именицом /право/ у акузативу без предлога, иако се и један и други јављају као површински репрезенти глагола /моћи/ у значењу „смети чинити нешто, имати одобрење да се нешто чини“, нису у потпуности синонимични, а самим тим ни комутабилни. Чини се да структура са глаголом /припадати/, будући да се њоме означава да неко може, има права чинити нешто, али искључиво на основу одређеног правног акта, има уже значење, односно да је стилски маркирана и карактеристична, пре свега, за правни и административни функционални стил. Овом конструкцијом агенс радње означене аналитичким предикатским изразом, будући да се њему посредством неког правног акта омогућује вршење радње, смешта се у други план, што се рефлектује и на формалном плану појавом беспредлошког датива са значењем агенса радње денотиране инфинитивом.

Конструкциони модел копулативан глагол + придев у номинативу забележен је у анализираној грађи само у једном примеру: Пошто одбор по закону **није властан** сам **чинити** никакве измене устава друштвеног... (1877: 444) [← Пошто одбор по закону *не може* сам чинитит никакве измене устава друштвеног(...)].

У номиналном делу аналитичке структуре налази се придев /властан/ чије би се значење могло парафразирати као 'који је овлашћен да чини нешто, односно који има власт да чини нешто, којем је дозвољено да чини нешто'.

2.1.2. Конструкционим моделима $V_{\text{cop}_{\text{biti}}} + u + N_{\text{Dev/Deadj (Loc)}}^{\text{p}}$ $V_{\text{cop}_{\text{biti}}} + \text{Adj}_{(\text{Nom})}$ и $V_{\text{semicop}_{\text{imati}}} + N_{(\text{Acc})}$ изражено је значење глагола /моћи/ „имати моћи, снаге, способности за извршење нечега“⁷.

Анализирана грађа показује да су конструкциони модели са копулативним глаголом далеко фреквентнији од модела са семикопулативним глаголом /имати/ и именицом /могућност/ у беспредлошком акузативу, што је и очекивано с обзиром на то да се декомпонује глаголска лексема којом се заправо означава каква способност или спремност агенса за реализацију радње.

У анализираној грађи у највећем броју забележених примера појављује се модел $V_{\text{cop}_{\text{biti}}} + u + N_{\text{Dev/Deadj (Loc)}}^{\text{p}}$:

...што је г. Петронијевић [...] о самима повестним догађајима Србије **извести се** [...] **у стању био**... (1847: 213) [← (...) што је г. Петронијевић (...) о самим догађајима Србије *мојао да се извести*] ..који **би у стању био** околности **стварати** (1886: 119) [← (...) који *би мојао* околности *стварати*]; (...) да Академија **није у могућности слати** на истраживачки рад у иностранство и на конгресе довољан број лица. (1957: 167) [← (...) да Академија *не може слати* на истраживачки рад у иностранство и на конгресе довољан број лица]; Тек **су** почетком 1957. сва одељења Библиотеке **била у могућности**, да поред осталих многобројних послова **приступе изради** стручног каталога. (1957: 192) [← Тек *су* почетком 1957. сва одељења Библиотеке *моја да* поред осталих многобројних послова

⁷ Наведено значење глагола /моћи/ преузето је из *Речника српскохрватској књижевној језика* Матице српске и Матице хрватске.

прислужје изради стручног каталога]; (...) Академија **ће бити у стању да приступи извршавању** воље оснивача многих фондова. (1957: 201) [← (...) Академија *ће моћи да прислужје извршавању* воље оснивача многих фондова]; Тек **су** почетком 1957. сва одељења Академија **ће бити у стању да приступи извршавању** воље оснивача многих фондова. (1957: 206) [← Академија *ће моћи да прислужје извршавању* воље оснивача многих фондова]; Само на тај начин Институт **би био у стању да примењује и усавршава** методе дијагностике, лечења и рехабилитације као и средства заштите од ендемске нефропатије и да се бави научноистраживачким радом. (1977: 109) [← Само на тај начин *би* Институт *могао да примењује и усавршава* методе дијагностике, лечења и рехабилитације као и средства заштите од ендемске нефропатије и да се бави научноистраживачким радом]; Ипак, да **су** научне снаге наше Академије **у стању да остваре** резултате и од практичне користи, добили смо доказ остваривши сарадњу са великим светом далеко од нас. (1988: 93) [← Ипак, да научне снаге наше Академије *могу да остваре* резултате и од практичне користи, добили смо доказ остваривши сарадњу са великим светом далеко од нас].

У свим регистрованим примерима у номиналном делу овог конструкционог модела појављују се именице /стање/ и /могућност/ у значењу „способност, подобност за остварење нечега“⁸.

Веза копулативни глагол + именице /стање/ или /могућност/ у локативу са предлогом /у/, како показује анализирана грађа, појављује се тек од 40. година 19. века и траје у континуитету кроз читав 20. век.

Анализирана грађа показује да су декомпоноване структуре са копулативним глаголом и придевом у номинативу забележене само у текстовима из 19. века:

које **доказати није кадар** (1829: 161) [← *које доказати не може*]; Зато је погрешно одузети општини снагу и власт у оним стварма, које **је** општина **кадра** најбоље сама **уредити и расправити** (1868: 573) [← Зато је погрешно одузети општини снагу и власт у оним стварима које општина *може* најбоље сама *уредити и расправити*]... који **нису кадри да представе** ни приближно да представе праву лепоту [...] храма (1877: 414) [← (...) који *не могу да предсказае* ни приближно да представе праву лепоту (...) храма]; Друштво ово састоји се из членова који **су** к достижењу ове цели његове **содејствовати способни** (1847: У) [← Друштво ово састоји се из чланова који *могу помоћи* да се досегне његов циљ]; ... да **је** њена **оправка** посве **немогућа** (1877: 406) [← (...) да *се* она *не може поправити*].

Чини се, што потврђују и примери из РМС-а и електронског Корпуса савременог српског језика (www.korpus.matf.bg.ac.yu/korpus/login.php), да би и у савременом српском језику структуре са копулативним глаголом и придевом у номинативу као допуном биле уобичајене.

У номиналном делу ових декомпонованих структура налазе се придеви /кадар/, /способан/, /немогућ/) који означавају „особине живих створова чије присуство даје услове за то да б у д е изванста догађај“ (Ивић 1970: 52). Значење наведених придева је такво да се сигнализира могућност/немогућност реализације различитих активности означених инфинитивом, конструкцијом /да+презент/ или номинализованом структуром.

Конструкција **Соп_{бити} + Adv** забележена је само у текстовима 19. века, што, наравно, не искључује могућност њеног постојања у савременом српском језику:

⁸ Наведено значење лексема /могућност/ и /стање/ преузето је из РМС-а.

Да би се [...] колико **је можно** једнакост у художественим изразима предавајемо наука [...] увела и утврдила... (1847: 205) [← Да би се (...) колико *се може* једнакост у уметничким изразима увела и утврдила]; јер **би** само тако **могуће било да се** књигама јефтина цена **одреди** (1877: 371) [← јер *би се* само тако *мола* одредила јефтина цена књигама]; Њу **је могуће** врло лако и са незнатним трошком **оправити**... (1877: 404) [← Она *се може* врло лако и са незнатним трошком *поправити*].

Уочава се, на основу регистрованих примера, да је структура са адвербом изузетно погодна у ситуацијама са анонимним, односно уопштеним агенсом.

2.2. Анализа ексцерпираних грађа показала је да се глагол /морати/ декомпоује само уколико је употребљен у свом основном значењу – „бити принуђен на нешто, против своје воље чинити нешто; имати дужност, бити обавезан чинити нешто“. Стога се у номиналном делу декомпонованих структура по правилу налази ограничен број лексема (именица /дужност/ и придев /дужан/) чији семантички потенцијал подразумева компоненту морања, обавезе да се реализује каква радња.

У анализираној грађи у највећем броју примера забележен је конструкциони модел $V_{\text{biti}} + N_{\text{Deadj(Nom)}}$:

Али држим да ми **је дужност** [...] **споменути** нешто... (1877: 390) [← Али држим да *морам споменути* нешто]; После тога ми **је и дужност и сласт** овде се јако **похвалити** свесрдним потпомагањем својих другова академика, у свим академским пословима за то време. (1898: 96) [← После тога *морам* и желим се овде *похвалити* свесрдним потпомагањем својих другова академика у свим академским пословима за то време]; (...) да ми **је дужност скренути** пажњу на извесна утврђена факта (1914-1919: 210) [← (...) *морам скренути* пажњу на извесна утврђена факта].

Наведени модел, како показује анализирана грађа, појављује се у текстовима с краја 19. века и у употреби је током читавог 20. века.

На основу анализираних грађа може се закључити да је у језику 19. века била изузетно фреквентна структура са копулативним глаголом и придевима /дужан/ и /обавезан/, те са глаголским придевом трпним /принуђен/, односно /принуђен/ у номинативу као допуном:

и зато мислимо да **смо дужни** [...] оно из њега **ставити**... (1829: 150) [← и зато мислимо да *морам* оно из њега *ставити*]; Сви **смо** [...] **дужни благодарити** гореименоватим почившим патријархом (1840: 126) [← Сви ми *морам* *благодарити*]; Он **је дужан** протокол [...] **водити** (1847:У) [← Он *мора* протокол *водити*]; ...да **је** у напредак сваки новоизабрани редовни член **дужан** по један свој састав **уступити** Друштву (1856: 353) [← ... да *мора* сваки новоизабрани редовни члан по један свој састав *уступити* Друштву за напредак]; Преводилац **дужан би био послати** рукопис... (1877: 371) [← Преводилац *мора* *послати* рукопис]; ...што су [горе]наведени унити [...] **принуђени** [...] **празновати** (1840: 136) [← што су горенаведени унити *морати* *празновати*]; ...онда **ће** Матица **бити принуђена искати** опет судски закуп земље (1868: 593) [← онда *ће* Матица *морати* *искати* опет судски закуп земље]; ...да **је** и благајник и контролор **обвезан** сваки дан свој дневник **завршити** (1868: 601) [← (...) да и благајник и контролор *морају* сваки дан свој дневник *завршити*].

Иако наведена конструкција није забележена у анализираним текстовима из 20. века, на основу примера из РМС-а и електронског Корпуса савременог српског језика, може се закључити да је и данас присутна.

2.3. Анализирана грађа показала је да се глагол /желети/ декомпонује само уколико се употребљава у свом примарном значењу – „имати жељу, хте-ти чинити нешто; тежити остварењу, постизању нечега“, при чему се бележе конструкциони модели са копулативним глаголом и именицом или придевом у номинативу као допуном. У номиналном делу декомпонованих структура са оваквим значењем појављују се лексеме типа /жеља/, /воља/, /рад/, /вољан/ које се одликују семантичком компонентом спремности, готовости на реализацију какве акције:

Мени **није воља** наведена историческа доказателства **претресати** (1829: 159) [← *не желим* наведене историјске доказе *преиресати*]; **Жеља је била да се** кроз Клуб **развија** друштвени живот (...) (1957: 162) [← *Желели смо да се* кроз Клуб *развија* друштвени живот]; ...**да је** висока влада **вољна**, поступање Ђорђа Стратимировића за излив жеље и воље своје **признати** (1868: 492) [← (...) да висока влада *жели да призна* поступање Ђорђа Стратимировића за излив жеље и воље своје], ... сваки члан који **би рад био да му се** чланак **штампа**... (1877: 393) [← (...) сваки члан који *би желео да му се* чланак *штампа*].

2.4. Као површински експоненти декомпоноване глаголске лексеме /намеравати/ регистровани су конструкциони модели $\text{COP}_{\text{biti}} + \text{N}_{(\text{Nom})}$ (нпр. *Нишћи је воља ни **намереније** наше браћу нашу од нас оцејнишћи* (1840: 116), ***Намера је била да се у 1987. години организује** окрућли сѣо поосвећен иривреди Србије између два раиша (...)* (1988: 179)), $\text{COP}_{\text{biti}} + \text{u} + \text{N}_{\text{Dev}(\text{Loc})}$ (нпр. *Уредништво [...] јављајући, да **је у намери** доносишћи подлишак...* (1867: 493)); $\text{COP}_{\text{biti}} + \text{Adj}_{(\text{Nom})}$ (нпр. ... *наше радове **намерни смо** у своје време изложити на ућлед...* (1877: 407)) и $\text{Semicop}_{\text{imati}} + \text{N}_{(\text{Acc})}$ (нпр. *Пошћисани **има намеру да створи** једну импозантну колекцију сѣароћа живоћа срѣскоћа* (1914–1919: 207)).

3. Закључне напомене. На основу анализираних грађа може се закључити да нема разлике између стања забележеног у текстовима из 19. века и ситуације у језику текстова из 20. века нису велике. Нису регистроване структурне разлике у моделима који функционирају као површински репрезенти декомпоноване модалне глаголске лексеме. Запажају се само промене у репертоару лексема које учествују у структурирању декомпонованих конструкција, а односе се на присуство славенизама у текстовима прве половине 19. века (*Нишћи је воља ни **намереније**; колико је **можно*** и сл.).

У погледу репертоара глаголских лексема у вербалном делу аналитичког предикатског израза може се закључити да су најфреквентнији копулативни глагол /бити/ и семикопулативни глагол /имати/, што се може објаснити специфичном семантиком модалних глагола који у највећем броју случајева денотирају спремност, одлучност, вољу, жељу или обавезу агенса да приступи реализацији какве радње.

Забележени примери показују да семантика глаголске лексеме која се декомпонује диктира употребу глагола, односно именице, придева или прилога одговарајућег семантичког садржаја у аналитичкој структури.

ЛИТЕРАТУРА:

- Бјелаковић, Исидора 2007:** Декомпоновање предиката у новинским и административним текстовима 19. и 20. века (смена модела). *Научни састањак слависта у Вукове дане*. 36/1: 341–357.
- Бјелаковић, Исидора и Ајџановић Јелена (у штампи):** Перифрастични предикатски изрази са фазним значењем (синхроно-дијахрони план). *Годишњак Филозофској факултету у Новом Саду*. 33.
- Војновић, Јелена 2007:** Семантички разлози смене појединих декомпонованих конструкција у новинским и административним текстовима 19. и 20. века. *Научни састањак слависта у Вукове дане*. 36/1: 325–341.
- Гортан-Премк, Даринка 1971:** *Акузативне синтагме без предлога у српском језику*. Београд: Институт за српскохрватски језик.
- Грицкат, Ирена 1987:** Још нека питања у вези са славеносрпском епохом. *Јужнословенски филолој*. Београд. XLIII: 111–135.
- Ивић, Милка 1970:** О употреби глаголских времена у зависној реченици: презент у реченици са везником да. *Зборник за филологију и лингвистику*. XIII/1: 43–53. Нови Сад: Матица српска.
- Ивић, Милка 1995:** Још о декомпонованом предикату. *О зеленом коњу. Нови лингвистички оједи*. Београд: Словограф. 180–187.
- Ивић, Павле 1998:** *Преглед историје српског језика*. Сремски Карловци – Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића.
- Младеновић, Александар 1969:** *Однос између домаћих и рускословенских елемената у књижевном језику код Срба пре његове Вуковске стандардизације*. Нови Сад: Зборник за филологију и лингвистику. XII: 43–53.
- Радовановић, Милорад 1990:** О „декомпоновању предиката“ као језичком поступку. *Списи из синтаксе и семантике*. Сремски Карловци: Издавачка књижарница Зорана Стојановића. 53–73.
- Радовановић, Милорад 2002:** Још о појави декомпоновања језичких јединица. *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику XLV/1–2*: 21–28.
- Речник српскохрватској књижевној језика 1967:** Нови Сад – Загреб: Матица српска – Матица хрватска (скраћено РСМ).
- Танасић, Срето 2005:** *Синтаксичке теме*. Београд: Београдска књига.
- Тополињска, Зузана 1982:** Перифрастични предикатски изрази на међусловенским релацијама. *Јужнословенски филолој*. XXXVIII: 35–49.
- Тошовић, Бранко 1998:** *Функционални синлови*. Свјетлост.
- Суботић, Љиљана 2004:** Из историје књижевног језика. *Предавања из историје језика. Лингвистичке свеске*. 4: 142–191.
- Унбегаун, Борис 1995:** *Почеци књижевног језика код Срба*. Београд: Вукова задужбина: Орфелин. Нови Сад: Матица српска.

Јелена Ајџановић

PÉRIPHRASE LEXICALE ET GRAMATICALE DES VERBES MODAUX

Résumé

Ce travail représente l'analyse du procès de la décomposition des verbes modaux dans les textes administratifs et les articles de presse datant du XIXème et XXème siècle. Dans le travail on note les modèles de construction: verbe + nom/adjectif/adverbe et le registre des mots qui font ces modèles de construction:

Миливој Алановић
Нови Сад

ОБЈЕКАТ – ФОРМАЛНОСИНТАКСИЧКИ ОБРАСЦИ ИДЕНТИФИКАЦИЈЕ И СЕМАНИЧКА ДИФЕРЕНЦИЈАЦИЈА

Циљ овога истраживања јесте успостављавање међузависности синтаксичких и семантичких формализационих образаца, с једне, и семантичких ликова објекта, с друге стране. Ово истовремено подразумева нужно разграничење синтаксичкој и семантичкој објекта. Посебна пажња у раду је посвећена феномену функционално-семантичке колизије на основним синтаксичким позицијама.

1. Увод

1.1. Објекат као један од централних реченичних конституената интегрише се у глаголску синтагму као њен зависни члан, чија се идентификација и диференцијација заснива на сагласју комплементарних синтаксичких и семантичких категорија, што значи да представља глаголску допуну одређеног семантичког лика. Типични појавни облик синтаксичког објекта представља номинална синтагма као допуна прелазном пунозначном глаголу, уз сентенцијалне објекте као супституентне форме директних или индиректних номиналних објеката (*Прочитај ми ово писмо да видим што ми поручује*, РМС 1: 369; *Овај се сећи шта треба учинити ...* РМС 5: 745), као и семантичке објекте на позицијама рекцијских допуна именских речи, а ту се мисли, пре свега, на именице и придеве (*Он не може однијети мисли о њом да Бонапарта води ислове као с једнакима – са свима владарима Европе*, РМС 3: 382; *Био је свестан своје вредности*, РМС 5: 676). Иако термин **семантички објекат** није непознат у лингвистичкој литератури (Бондарко 2002: 603; В. Ружић у: Пипер 2005: 503), чини се да би се управо као својеврсни корелатив семантичком субјекту могао применити на случајеве функционално-семантичке колизије, која се заснива на несагласју морфосинтаксичких образаца идентификације и њима остварених значења. С друге стране, о семантичком

објекту треба говорити и са аспекта семантичких улога и то у случају изостанка спецификације конкретне улоге, где би се термином семантички објекат означавала хиперулога за појмове као што су пацијенс, адресат¹ и сл. Семантички објекат није, попут синтаксичког, стриктно везан за специфичан облик своје реченичне репрезентације, већ је, у том смислу, синтаксички мобилнији (нпр. субјекат пасивне реченице: *Ако сам ја оиљачкан, и држава је оиљачкана*, www.b92.net; или субјекат активне реченице са перифрастичним предикатом: *Пеија гобије ... са сйране ... ударац у ребра*, РСАНУ 4: 383).

1.2. Основни задатак овога истраживања, дакле, јесте да установи међузависност структурних и синтаксичких образаца, с једне, и семантичких ликова објекта, с друге стране. Ово подразумева установљавање везе између структурног и контекстуално реализованог семантичког лика објекта (директни/индиректни (прави/неправи) : пацијенс/ адресат), те функционалне репрезентације семантичких објеката и то на основним реченичним позицијама (субјекатској, објекатској, адноминалној и адвербијалној). Сентенцијални тип објекта није предмет пажње овога истраживања.

2. Критеријуми диференцијације објекатских допуна

2.1. Синтаксички објекат се може дефинисати са аспекта теорије валентности као глаголска допуна и то она која заузима његову десну валенцу (Béchade 1993³: 183, 185), што значи да се уводи као „рексијска допуна глагола“ (Станојчић, Поповић, Мицић 1989: 217). Међутим, и међу таквим допунама се, сагласно овој теорији, мора правити разлика те их разврстати на оне обавезне и оне факултативне. Тако се у теорији валентности само директни објекат сматра обавезном допуном, док се индиректни објекат у форми слободног датива сматра факултативном допуном (Welke 1988: 23). Премда се оваква диференцијација објекатских допуна заснива на критеријуму испустивости и смисаоне неопходности, она у великој мери одређује и њихов синтаксички статус и семантизацију (Welke 1988: 22–29). Ово подразумева да се формом акузатива уводи учесник који је непосредно ангажован у радњи коју предузима субјекатски појам, док се дативним објектом означава појам који није непосредно укључен у саму радњу.

2.2. У традиционалној граматици која се у великој мери ослања на структуралистичку теоријску парадигму велика се пажња посвећује разматрању питања синтаксичког статуса објекта, те се као основни појмови у србистичкој литератури појављују прави и неправни објекти, док се у другим

¹ Следеће термине употребљавамо у значењу у ком се најчешће користе и у литератури: *aïens* – учесник у радњи, њен иницијатор и контролор (Всеволодова 2000: 142), вршилац радње (Lazard 1994: 64), „појам коме се вршење радње приписује“ (Ивић 1963: 23); *агресай* – појам у чију корист (бенефактор) или на чију штету (десоцијатор) је покренута радња (Tesnière 1959: 109), појам ка коме је усмерена радња (Lazard 1994: 64), прималац информације, материјалног објекта (Всеволодова 2000: 145); *пацјенс* – појам који трпи радњу (Lazard 1994: 64), појам који је обухваћен деловањем агенса (Всеволодова 2000: 144).

граматичким системима, нпр. германистици, романистици или англистици, наместо ових термина као еквивалентни појављују директни и индиректни објекат. Чини се, међутим, да се у поступку теоријске разраде овог, у суштини, синтаксичко-семантичког проблема пошло са различитих аспеката. Тако, када је реч о диференцијацији директних и индиректних објеката од пресудне важности је њихов структурни лик, те понашање у поступку дијатетичке трансформације. Ово значи да се директни објекат од индиректног разликује по томе што је увек слободан, тј. беспредлошки, док је онај други, индиректни, везан, тачније уведен предлогом (Béchade 1993³: 183, 185; Chevalier 1964: 71–72; Dubois, Lagane 1995: 31). Истина, постоје мања или већа одступања од језика до језика, а она се могу довести у везу са степеном анализма, што значи да се ово дистрибутивно правило доследно очитује у француском, док је због већег степена синтетичких облика у немачком могуће регистровати и значајна одступања. Као контролни механизам формалносинтаксичке диференцијације објеката уводи се дијатетичка трансформација реченице, где се само директни објекат диже на позицију граматичког субјекта пасивне реченице, док индиректни објекти не мењају свој морфосинтаксички облик. Изузетно се дативни индиректни објекат може подвргнути пасивизацији у немачком језику и то у оквиру тзв. *bekommen*-пасива, тачније реципијентног пасива (*Sie bekam von ihm ein Buch geschenkt* (Pittner, Berman 2004: 37)). На овај начин се може закључити да је синтаксички статус објекта увелико зависан од форме у којој се појављује, што значи да присуство предлога блокира евентуалну пасивизацију. Од овога правила треба изузети личне заменице које у многим језицима чувају остатке синтетичке промене. С друге стране, у неким се теоријско-методолошким системима уводи и додатни семантички критеријум диференцијације директних и индиректних објеката, а то је непосредно учешће у радњи, што значи да је директни објекат непосредни учесник, док је индиректни објекат учесник који није непосредно, већ је само делимично ангажован у неком процесу (Hentschel, Weydt 2003: 363–364; Pittner, Bermann 2004: 36–37). Управо су ови семантички критеријуми диференцијације објекатских допуна и најспорнији јер се могу верификовати бројни глаголи чије директне објекатске допуне не именују појмове који су непосредно обухваћени радњом (*јамитијити*, *обожавајити* и сл.), тачније, не именују пацијативне објекте. Стога се за везу директног објекта и пацијенса може рећи да је веза каноничног типа, а то значи да подразумева и контекстуалну реализацију агенса као својеврсног антипода (Hentschel, Weydt 2003: 363).

2.3. У србистичкој литератури, међутим, као могући критеријум диференцијације правих и неправих објеката најчешће се налази у формалном лику допуне, прелазности као категоријалном обележју глагола, те у основи неких семантичких критеријума, а то је однос између радње и учесника у радњи. Тако се за прави или ближи објекат обично везује директно учешће у самој радњи, те последично и потпуна обухваћеност њом, сем у случају партизивног и словенског генитива где је објекатски појам само делимично обухваћен радњом (Станојчић, Поповић, Мицић 1989: 218). Под правим

објектом се подразумева „појам ван субјекта без ког се не може вршити процес означен глаголом којему је дати објекат допуна“ (Стевановић 1979³: 75). С друге стране, појмови означени као неправи или даљи објекти нису потпуно обухваћени радњом, већ је она ка њима управљена, намењена или је у каквој другој вези са њима (Стевановић 1979³: 80–81). Будући да се и за неправи објекат може рећи да именује појам без ког се радња и не може спровести (Стевановић 1979³: 83), као најрелевантнији критеријум за њихово разликовање наводи се падежна форма у којој се могу наћи, а то је слободни акузатив и изузетно слободни генитив, који у том случају као обавезну конкурентну форму има слободни акузатив, за прави објекат, док се у осталим падежним облицима и формама може појавити само неправи објекат. У појединим се радовима под правим или типичним објектом сматра неактивни, пацијативно интерпретиран појам, док неправи или нетипични објекат именује појмове чија је активност усмерена ка субјекту (В. Ружић у: Пипер 2005: 501–502). На основу свега изнетог би се могло закључити да су прави и директни објекат, с једне, и неправи и индиректни објекат, с друге стране, потпуни формалносинтаксички и семантички еквиваленти, што није увек случај. Док се директни и индиректни објекат дефинишу примарно преко форме, а потом и преко одговарајућих синтаксичких обележја, прави и неправи објекат дефинишу се преко конкретног падежног облика и његове форме, али и семантички на основу места и улоге именованог појма у самој радњи. Тако се може закључити да су директни и индиректни објекат примарно формално-синтаксичке категорије, док су прави и неправи објекат како формално-синтаксичке, тако и семантичке. У појединим научним системима, као што је теорија валентности, диференцијација објеката на директне и индиректне није увек релевантна јер је од непроцењиве комуникативне важности утврдити број и форму допуна, а потом и степен њихове обавезности (Welke 1988: 13). Треба, међутим, нагласити да не постоји у савременој лингвистици потпуно сагласје у дефинисању и диференцијацији објекатских допуна, што би се могло приписати специфичностима језика који се описује.

2.4. Теоријски основи диференцијације синтаксичко-семантичких јединица карактеристични или одговарајући за један језик не могу се по инерцији применити на неки други. Тако нпр. чињеница да се директни објекат, нпр. у француском, појављује у слободном, беспредлошком облику не може бити без рестриктивних ограничења примењена на српски језик где се, са изузетком локатива, сваки падежни облик може појавити у слободној и предлошкој падежној форми. У овом случају би дијатетички тест потврдио природу самог објекта. С друге стране, ни сам тест пасивизације не мора да потврди семантички тип самог објекта, будући да је реч о строго граматичком поступку. Термилошка решења прави и неправи објекат су, чини се, на трагу теорије дубинских падежа при чему се покушава расветлити семантичка улога појма на позицији синтаксичког објекта (В. Ружић у: Пипер 2005: 501). Тако би прави објекат начелно одговарао пацијенсу, док неправи објекат у највећем броју случајева покрива адресатно значењско поље. На везу синтаксичких и семантичких категорија упућује још Тенијер (Tesnière 1959: 109), који је

приметио да директни објект именује појам који је обухваћен радњом, док је индиректни адресатног значења (тачније бенефактор или десоцијатор), за који додаје да није под утицајем саме радње, већ да је она ка њему управљена (Tesnière 1959: 110). Ова функционално-семантичка спојивост остварљива је у реченици са каноничким распоредом синтаксема. Неопходно је, међутим, нагласити да не постоји нужна и нераскидива веза између падежне форме и њене функције, с једне стране, и специфичног значења које се тако остварује, с друге. Ово подразумева да се у форми директног објекта може појавити актант са значењем адресата (*обавестиши некоја; информисаши некоја; ишиши некоја*), док се у форми индиректног објекта може појавити актант са значењем пацијенса (*нанеши некоме шешке шелесне повреде, задаши некоме ударац*). Ситуација је још драстичнија у примерима са декомпонованим предикатом (*извршиши анализу*) и сложеним предикатским јединицама са фазним глаголима (*завршиши бербу*). У овом случају се као допуна значењски непотпуном глаголу појављује лексичка јединица као значењско тежиште предикативности (Лалевић 1962: 188). Али, да је то функционално и семантички једна јединица потврђује евентуална замена простим предикатом с пунозначним глаголом. С друге стране, међутим, може се регистровати да се формално директни објекти као носиоци предикативности могу појавити као субјекти пасивних реченица (*анализа је извршена; берба је завршена*), што потврђује супремацију форме над значењем, које је неретко само интерпретивног карактера.

2.5. У неким новијим синтаксичким студијама се говори и о типичним и нетипичним објектима, али у функционално-семантичком споју са правим и неправим (В. Ружић у: Пипер 2005: 501).

Појмом типичног и нетипичног објекта могуће је, међутим, указати на везу између морфосинтаксичког лика објекта и његовога значења и то са аспекта спојивости одређене падежне форме и специфичног значења. Тако би се за слободни акузатив могло рећи да је типична падежна форма директног објекта и то за исказивање пацијенса. С друге стране, слободни датив типична је форма индиректног објекта са значењем адресата (бенефактора или десоцијатора). Неко од објектских значења може се, међутим, регистровати на позицијама свих допуна и одредаба. Тако се на позицији субјекта појављује пацијенс или адресат и то: (а) у пасивној реченици (*Један војник је илицом ударен преко леђа*. Глас јавности; *О шоме је обавештена Народна скупишина ...* Кигиг); (б) у активној у оквиру перифрастичних израза (*На моју жалост мој син је добио јак ударац каменом у главу и почела је шети крв*. www.irmin.com) или у реченицама са конверзним глаголима типа *сазнаши, добиши* и сл. (*Овај број [ви] можеће добиши од службе или особе која се бави правним ишањима ...* www.e-kultura.net; ... *његову шренушну вредност [ви] можеће сазнаши од службеника Еуробанке*. www.nezavisnost-jug.org.yu).

У случају функционалне асиметрије и инверзије релевантних категоријалних обележја актаната – живо/ неживо и конкретно/ апстрактно – агенс се може појавити и на позицији синтаксичког објекта (*Наило шойење леда ...*

дало је експресицији моућности да иде још даље на север, РСМС 1: 619; Увијек ме је вукла тишина даљине, РСМС 1: 453).

С друге стране, на позицији рекцијских допуна пацијативни и адресатни објекат се могу појавити и на позицији директног (А: Поштар недељом погле подне не кући писма по Дорћолу, РСАНУ 11: 48; Казаћу Маринку да ја он исцрта, РСАНУ 8: 231) и на позицији индиректног објекта (G: Ту се Галовић пошито ослободио ... рејорске мајошевске версификације, РСМС 4: 213; Ево баш данас појражише те Цвейковићи од мене, РСМС 4: 802; D: Нејријашељ ће ми се покоравати само уколико му задам страх, РСАНУ 5: 668; Уговорили смо да ми набавља жице, РСМС 5: 521; А: Рађен јланински орао ... насрне на ловца, РСМС 3: 628; Бисте ли ме упутили на којој од ваших иријашеља? РСМС 6: 559; I: Док се владица пое у кола, кочијаш појрави кићанке и поносно махну својим бичем, РСМС 3: 317; Управљамо овим несрећним народом по нашој најбољој увиђавности, РСМС 6: 552; L: САД ће ударили по шерорисима, www.voanews.com; Кад срећнем неког из мој села, пошаљем родбини по њему поздрав, РСМС 4: 749. О типичним и нетипичним формалносинтаксичким обрасцима идентификације објекта се, дакле, мора говорити само са аспекта њихове протипичне, али не и нужне спојивости.

2.6. Без обзира на бројна термилошка решења ипак је могуће систематизовати их тако да у систему који се креће од форме ка функцији и значењу сваки заузме специфично место. Неопходно је, међутим, приликом диференцијације објекатских допуна уважити сва три релевантна појавна плана, а то су форма, функција и значење конкретне падежне синтагме.

На овај начин би се у систематизацији објекатских допуна могло поћи од њихове форме при чему се могу разликовати предлошки и беспредлошки објекти. У неким граматичким системима се као посебни синтаксички типови објекта, уз директни и индиректни, издвајају и предлошки објекти јер се веза између транзитивног глагола и објекатске допуне успоставља посредством десемантизованог предлога (Hentschel, Weydt 2003: 372), при чему је читава објекатска допуна на лексичком нивоу везана за глагол (Eisenberg 1999: 293). Неопходно је, међутим, уважити у неопходној мери и специфичности конкретно посматраног језика без обзира на ограничења која намећу важеће теоријско-методолошке парадигме. Да критеријум падежне форме није само од формалне или класификационе вредности, већ и од синтаксичко-семантичке релевантности, доказује чињеница да управо падежна форма у највећој мери одређује синтаксички статус и значење саме синтагме (ишашаи некоја нешшо/ за нешшо, рећи некоме нешшо/ за нешшо). Тако се само неки слободни објекти, акузативни и неки генитивни (словенски и партитивни генитив), могу сматрати директним објектима. Са синтаксичког аспекта директни објекат је сваки беспредлошки објекат који се може подвргнути пасивизацији, док други беспредлошки и сви предлошки који се не могу подвргнути овом трансформационом тесту спадају у индиректне објекте. И коначно са семантичког становишта директни објекти су и прави пацијативни само ако обезбеђују непосредну везу између радње и објекатски интерпретираног актанта. У супротном, директни објекат је, премда се може подвргнути пасиви-

зацији, непацијативни, адресатни или инструментни објекат. С друге стране, индиректни објекти могу бити и беспредлошки и предлошки, али се не могу подвргнути пасивизацији. Са семантичког аспекта, индиректним објектима се примарно упућује на непацијативно интерпретиране актанте, али се и у овом случају могу регистровати битна одступања. Управо одступања у функционалној дистрибуцији семантичког објекта, тачније спојивости синтаксичких и семантичких јединица биће предмет пажње следећих поглавља.

3. Функционално-семантичка колизија

3.1. Функционално-семантичка колизија подразумева да се конкретне семантичке категорије формализују нетипичним морфосинтаксичким јединицама. Управо случајеви функционално-семантичке колизије показују сложену и разнородну функционално-семантичку спојивост на позицији глаголских допуна. Када је реч о овом феномену, углавном се мисли на пасивну реченичну структуру која се заснива на тематизацији не-агенса, а то значи да позицију реченичног субјекта заузима појам са неким од објекатских значења. Тако се у пасивној реченици чије предикатско језгро чини неки од прелазних глагола акционе семантике типа *ударити*, *појест* и сл., појављује субјекат као пацијенс, док се уз глаголе који се могу сврстати у категорију глагола говорења, типа *обавестити* или *информисати*, појављује субјекат са адресатном интерпретацијом (*Својчић је ударен у леђа аутоматском пушком ... Глас јавности; О свему је обавештена новосадска полиција ... Дневник*). Поред овог типично граматичког модела реченичне трансформације, могу се верификовати и други модели који су у великој мери условљени структуром предиката. Тако се у случају перифрастичних предиката чије глаголско језгро чине неки од реципијентних глагола типа *добити*, *примити* и сл., конституише по правилу структура која фигурира као конверзна лексичко-граматичка јединица са простим и пунозначним предикатом. Тако се у конверзном односу налазе, с једне стране, глаголи типа *ударити*, *информисати* и сл., и, с друге, перифрастичне предикатске јединице типа *добити ударац*, *добити информацију* и сл. Ове различитог типа језичке јединице стоје у конверзном односу јер денотирају истоветне нејезичке ситуације и при томе обезбеђују одговарајућу тематизацију с обзиром на перспективизационе потребе говорног лица. За ове перифрастичне предикате који обезбеђују тематизацију семантичког објекта, може се рећи да представљају својеврсне сурогатне форме за пасивну реченичну структуру, али у оквиру активне дијатезе (*Гавранчић је добио јак ударац у леву ногу ... Глас јавности [← Гавранчић је ударен у леву ногу]*).

3.1.1. Неопходно је, међутим, нагласити да изван броја глагола типа *добити*, *примити*, *сазнати*, *чути* и сл. уводе на позицији субјекта актанте са неким од објекатских значења, најчешће адресатним, док се информација о агенсу налази на позицији реакцијских допуна. Ови глаголи стоје у конвер-

зном односу са глаголима који обезбеђују типичан функционални распоред семантичких улога, а то су *гајти*, *йослајти*, *рећи*, *саојшћити* и сл., а то значи да је агенс формализован граматичким субјектом.

3.2. До функционално-семантичке колизије може доћи и у случају када се на позицијама глаголских допуна нађу лексичке јединице са супротним категоријалним обележјима, а ту се пре свега мисли на обележје живо/неживо, те конкретно/ апстрактно. Ово се тиче само примера у којима је субјекат као не-агенс обележен као нешто неживо, па се у том случају као носилац ситуације појављује појам на некој хијерархијски нижој синтаксичкој позицији, нпр. објекатској, те је тада реч о хомоагентивној структури (*Понова смо наишли на нейроходну ледену йрејреку која нас је йриморала да се врајтимо*, РМС 5: 81).

3.2.1. Информација о агенсу се може наћи и на позицији синтаксичког објекта, чак и у хетероагентивним структурама (*Примора йоја Цијанина нека се законийо вјенча*, РМС 5: 81). У таквим структурама по правилу долази до интерференције различитих значења, па се стога уз објекатско у интеракцији појављује и агентивно или каузално значење. Овакви примери сведоче о корелацији базичних ситуација које чине један сложени догађај, где се на синтагматском плану фазне и елементарне улоге усложњавају.

4. Функционално-семантичка колизија на објекатској позицији

Агентивно значење остварено на позицији синтаксичког објекта представља резултат функционално-семантичке колизије у случају асиметрије и инверзије категоријалних обележја субјекатских и објекатских актаната. Објекат, међутим, стиче агентивну интерпретацију и у случају интегрисања базичних двопрпозиционих реченичних модела у једнопрпозициони површински.

4.1. Базичну двопрпозициону конфигурацију структурирају компонентно медијални глаголи, који подразумевају развој медијалности само у једној акционој фази. На позицији допуне таквом глаголу агентивну интерпретацију стичу генитив, датив и акузатив.

4.1.1. Медијални глаголи који на позицијама својих допуна отварају места за појмове или појаве које стоје у узрочно-последичној вези, типа *бојайти се*, *йлашћити се*, *сйидејти се* и сл. (Фелешко 1995: 61; И. Антонић у: Пипер 2005: 129), не отварају по аутоматизму место за актант агентивног типа на позицији генитивне рекцијске допуне (*Зеленоја се аушомобила сйану бојайти као кује*, РМС 1: 243). Актант на позицији генитивне допуне оваквом глаголу може бити интерпретиран као агенс-каузатор само ако у пресупозиционој прпозицији покреће радњу која омогућује промену стања појма на субјекатској позицији. У таквим случајевима се као експонент базичне прпозиције

може појавити само агенс (*Ружице, не бој се од мене*, РМС 1: 243), али и експонент базичног предиката (... *бојим се њивој доласка* ..., www.blogoye.org).

4.1.2. Дативна допуна компонентно медијалним глаголима типа *дивити се, надаити се, радовати се* и сл. остварује функцију објекта и то индиректног типа. Међутим, појам у дативу у односу на субјекат остварује двоструку улогу: у првој акционој фази догађаја он је каузатор (*изазива осећање дивљења у сфери субјекта*), док је у другој објекат адресатног типа (*дивљење субјекта је усмерено ка њему*). Поред облика којим се агенс идентификује, допуна у форми датива може садржати и експонент базичне предикације (*И сам сам слушао и дивити се сјајарој Виги како слајко њрича*, РМС 1: 673; *Дивим се Марковој њобеди*).

4.1.3. Агентивни акузатив се појављује уз компонентно медијалне глаголе као што су *интересовати* или *занимати* који конституишу такву реченичну конфигурацију у којој је субјекат каузатор стања или расположења агенса, које је само прелазна фаза ка његовом активном, циљноусмереном деловању (*Нас ... даље ња сивар не интересује*, РМС 2: 464). То је деловање реверзибилно усмерено ка субјекатском појму, који се у одговарајућој акционој фази појављује у улози семантичког објекта. Променом дијатезе, као видом трансформационе провере, новонастали рефлексивно-медијални глаголи мењају и модел реакције, при чему се структурира типичан функционални распоред актаната, што подразумева да је субјекат агенс (*Интересујемо се за њу сивар*).

4.2. Агентивни објекат се редовно појављује у хетероагентивним, тачније двоагентивним реченичним моделима које конституишу каузативно-манипулативни глаголи. У моделима које конституишу ови глаголи појављују се агентивни датив и акузатив.

4.2.1. Каузативно-манипулативни глаголи типа *дозвољити, наредити, омогућити* и сл., који се у најширем смислу сврставају у мотивационо каузално поље, редовно отварају место за два актанта, при чему други, дативни, остварује двоструку улогу у зависности од акционе фазе у којој је ангажован. У односу на каузативни глагол он је синтаксички индиректан објекат са улогом адресата, док је за каузирану радњу агенс. Другом објекатском допуном каузативног глагола (номиналном или сентенцијалном) лексичко-граматички се разрешава каузирана радња (*Господар би му наредио да сџоји њред враџи-ма. Каг се усџеше на косу ... Уча нареди одмор*. РМС 3: 610).

4.2.2. Центар каузативно-манипулативног семантичког поља, међутим, чине глаголи принуде попут *наџерати, њриморати, навести* и сл., којима се, за разлику од мотивационих, занемарује воља другог актанта за спровођење корелативне радње. С друге стране, контролна моћ и одговорност првог актанта (агенса-манипулатора) протеже се и на корелативну радњу. Корелативна радња се може формализовати као номинална или сентенцијална допуна каузативном глаголу (*Наџерао ња је да њоџије неколико чаша соге*. РМС 3: 637. *Немоџше мислиџи, ја свакоџа моџу да наџерам у њлач*. РСАНУ 14: 491).

4.2.2.1. Каузативно-манипулативни глаголи омогућују асиметричан и инверзан распоред актаната са аспекта обележја живо /+/. У том случају

субјекат са обележјем живо /-/ може бити само ситуациони каузатор, док објекат са обележјем живо /+/ у том случају остаје једини агенс (*Понова смо наишли на нејроходну ледену њрејреку која нас је њриморала да се врайимо*. РМС 5: 81).

4.2.3. Веома блиски мотивационим и глаголима принуде јесу и инструктивни глаголи типа *учиџи*, *осџособиџи*, *руководиџи*, *уџрављаџи* и сл. У реченичном моделу са овим глаголима субјекат се промовише као агенс-манипулатор, док синтаксичком објекту, са обележјем живо /+/, припадају две семантичке улоге – улога адресата је остварена у односу на управни глагол, а агенса у односу на корелативну радњу. Корелативна радња је, осим код глагола типа *руководиџи*, *уџрављаџи*, експлицирана другом номиналном или сентенцијалном допуном (*Ана, хоћеш да џе учим срџски? Аусџрија и Франџуска училе су Турке да не џоџуџиџају*. РМС 6: 642). Глаголима типа *руководиџи* и *уџрављаџи* не експлицира се ни радња управне нити радња каузиране ситуације, већ само манипулативни акциони оквир (*Виџи официџри били су ... несџособни да руководе великом армиџом*. РМС 5: 579).

4.2.4. У каузативно-манипулативни концепт се уклапају манипулативни и глаголи субмисије (*корисџиџи*, *служиџи*, *џокоравати се* и сл.) који фиксирају атипичан актанти распоред, што значи да се агенс-манипулатор редовно налази на позицији реакцијске допуне у дативу (*Борба џроџив комунизма ... служила је Хиџлеру као маска за лакше џокоравање џојединих земаља*. РМС 5: 869; *Уз куџљени курс добиџаџе и књиџу која џраџи лекџије курса и она Вам може служиџи као веома ефикасан џодсеџник*. www.primatron.co.yu).

4.2.5. У најширем смислу се у каузативно-манипулативни семантички оквир уклапају и каузативно-медијални глаголи попут *наџовориџи*, *оџовориџи*, *осмелиџи*, *охрабриџи*, који такође структурирају базичну двопрпозициону и двоагентивну конфигурацију у којој други актанти, формализован као директни објекат, остварује истовремено и улогу адресата у односу на каузативни глагол, док је агенс у односу на корелативну радњу (*Каџеџан ... наџовори џену да ... џрасе ... никако не џрими*. РМС 13: 507). Његово деловање, међутим, условљено је променом става, стања или расположења према антиципираној радњи.

4.3. Одређени степен коагентивности може се регистровати код финално-асистивних глагола типа *џомоћи*, *асисџираџи* и сл., који структурирају реченични модел у коме су оба актанти на изванредан начин ангажована на спровођењу једне радње (*Словенија као будући лидер ЕУ џокушава изврџиџи џриџисак на Србију уз обећање да ће јој џомаџаџи око џријема у ЕУ*. Ослобођење), именоване другом глаголском допуном (номиналном или сентенцијалном).

4.4. Генитивном синтагмом са предлогом *џреко* и локативном синтагмом са предлогом *џо* уз глаголе типа *џослаџи*, *џоручиџи* и сл., може се идентификовати актанти са улогом посредника (адресат – агенс) као сложене семантичке везе са двама базичним пропозицијама, тј. акционим фазама, при чему тек у другој акционој фази преузима улогу агенса (*Гласачки лисџиџи ће биџи џослаџи џо деџи у среду, 23. сеџембра*. www.isb.co.yu).

5. Функционално-семантичка колизија на адноминалној и адвербијалној позицији

5.1. Као што се могло у претходним поглављима видети, семантички објект може се формализовати како номинативом на субјекатској позицији, тако и неноминативним падежима као рекцијским, објекатским допунама. На адноминалној позицији семантички објект представља резултат номинализационих процеса, а најчешћи је уз девербативне, деадјективне и агентивне именице (Radovanović 1977; Фелешко 1995). Премда се уз ове класе именица семантички објект појављује понајпре у генитиву (*ћрогаја цићарейћа, ућосленостћ ћроизводних каћацићейћа, ћевач народне музике*), могу се регистровати и примери где се рекција корелативног глагола понавља (*ћомоћ ћријашељу, оћћерећеностћ обавезама, ћрћовац некретћинама*). На адноминалној се позицији информација о семантичком објекту може наћи у случају семантичке кореференције типа део-целина на релацији управни – зависни члан номиналне синтагме (*разбитћ нећоме ћлаву, избитћ нећоме из ћлаве ћлућосћћ, извућћ нећоме ућћ, седећћ нећоме за враћћом*), по правилу у идиоматизованим реченичним конструкцијама.

5.2. Објекатско се значење може идентификовати и преко неких типичних адвербијалних формализационих образаца. Од адвербијалних значења као интерферентно се доминантно појављује простор. Модели типични за идентификацију просторних односа као резултат деловања многих фактора могу изразити и неке друге односе (Бондарко 1996: 24). Место као интерферентно значење може да се удружи и са агентивношћу, најчешће метонимијском модификацијом значења (*... у ћоследње време из Владе сћћижу разне изјаве...*, Политика). Објекатска значења, удружена са неким типичним просторним концептом, најчешће се срећу у перифрастичним предикатским изразима, тачније реченичним структурама са високим степеном идиоматизације, као и у фразеолошким јединицама. Оваква функционално-семантичка спојивост настаје као резултат промене значења на лексичком плану или на нивоу читавога израза. Без обзира на степен идиоматизације или фразеологизације, објекатско значење интерферира са месним на бази неких ћегових инхерентних обележја, а то је свакако концептуализација простора. Тако се у неким примерима објекатско и ослабљено (или укинато) месно значење удружују на бази аблативности, при чему долази до промене својстава објекатског појма (*Михо ... је ћако ћешко одћоварао и заћћњао да је учитћель из ћећа вукао ријечи*, РМС 1: 452; *скинутћ са нећећа забрану, казну; скинутћ са нећоћа одћоворностћ, клећћу*, РМС 5: 801; *Защћо са нећих ћолицћичких акћћера скида одћоворностћ занемарујућћ ћу ћричу?* www.b92.net), или директивности, при чему је каква радња усмерена ка екстерном објекту (*гоћрећћ до нећоћа, ћрићћ нећоме; ... на коћћ начин ћрићћ жрћћви ...*, www.netnovinar), односно финалности при чему се делује с циљем да се промени стање, расположење или понашање објекта (*Ја баћћм на ћћћ своја ћрва два ескадрона*, РМС 1: 151; *баћћћ кривцу на нећоћа*, РМС 1: 151; *Шане је рекла да је „ћешко*

бацити љају“ *на Унмик који има задатак ... да се носи са њим ...*, Danas), и, коначно, локативности (*Црква високо цени монаштво и види у њему њују сјасења изабраних душа*, Новости Горњокарловачке епархије, 67).

Неопходно је, међутим, раздвојити примере који се заснивају на интерференци просторног и неког од објекатских значења (локационо-објекатска интерференција), али у оквиру рекцијских допуна (... *морамо бдејти над онима који њакве мјивове ѡријоведају ...*, www.filozofija.info; *Каг се баје у очи се љега*, РСАНУ 3: 336; *Звонар зурео ојет у море сјискујући очи*, РСАНУ 7: 194), од оних који се заснивају у великој мери на идиоматизацији, а која почива на потпуној или делимичној смени категоријалних обележја (живо/ неживо и конкретно/ апстрактно) појмова на позицији допуна, субјекатске и објекатских, и месних адвербијала (*Исјину о Косову изнејти ѡред УН*, www.novinar.de), или оних примера где се на позицији адвербијалних одредаба налазе појмови као нетипични локализатори (*Морам ѡризнајти да сам се изјубео у деловим ѡследњих научних ижеја ...*, www.tamburix.com). Поред ослабљених месних значења, у многим се примерима може регистровати и значење реципрочности (... *ѡкушава се сјворијти раздор међу акционарима и зајосленима ...*, Дневник), каузалности (*Узрок може бијти и неко искујиво у коме сје се ви на неки начин осрамојили ѡред дрјум људима ...*, www.anksioznost.net) и сл.

Диференцијација просторног и објекатског значења у појединим примерима могућа је применом прономинализационог или анафорског теста (Eisenberg 1999: 296), при чему адвербијале лако заступају деиктички прилози (*Рајим на њиви/ Рајим ѡамо*), док објекат може бити подвргнут тесту прономинализације само у истом структурном обрасцу (*Ојел раји на новом комјакјном СУВ возилу...*, www.nacionalnaklasa.com [← *Ојел раји на ѡојел*]). С друге стране, лексичком супституцијом глагола може се постићи реченица са идеалним функционално-семантичким распоредом актаната (*Ојел конјруише/развија нов модел*).

6. Кореферентне форме

6.1. Ван тематско-ремаатске конфигурације или, што је ређе, у оквиру ње, посредством кореферентних форми може се идентификовати објекат типа кообјекат (Васић 1998). Кообјектом као синтаксички кореферентном формом упућује се на базичну предикацију која је редукована као резултат репризе предиката оне управне са којом је на базичном нивоу у координираном односу (Васић 1998: 79). С друге стране, термином кообјекат се сигнализира зависна семантичка веза која постоји на релацији типичне објекатске форме као рекцијске допуне и оне нетипичне кореферентне форме (*Осим Марка_{ко-објекат}, ѡзвао сам и Ану_{објекат}* [← *Позвао сам Марка, али сам позвао и Ану*]). Нетипичне кореферентне форме своју интерпретацију стичу преко типичних, најчешће фокализованих, са којима синтаксички кореферирају (Алано-

вић 2005: 184-185), што значи да коагенс и кообјекат могу бити формализовани истом конструкцијом (*Осим Марка_{коагенс} дошла је и Ана_{агенс}* [← Дошао је Марко, али је дошла и Ана]). Овим се формама обезбеђује одговарајућа перспективизација исказа, што је регулисано комуникативним аспектом саопштења. С друге стране, сви именовани актанти остварују истоветан однос са аспекта улоге или учешћа у радњи.

6.2. Кообјекатске форме могу се остварити као социјативне при чему се упућује на реципрочност међу актантама (*Икица је Вукадина ујознао ... са механицијом*, РМС 6: 547), контрасоцијативне које се заснивају на изостанку очекиваног заједништва (... *јослали је њаксијем за друго месџо у Крајини без љраишоца*, www.b92.net), опозитне којима се наглашава супротстављеност међу актантама (*За разлику од ауџомобила, врло чесџо је мењао средину*, www.pungas.com), инклузивне за наглашавање укључености у какав скуп (*И да још не заборавим, нећеш ме више наћи међу живима*, РСАНУ 12: 306), комитативне којима се сигнализира придруживање (*Он је у целодневном боравку, ња свакој дана, љоред књџа, носи са собом воду и храну*, www.kurir-info.co.yu), ексцептивне које упућују на искључивање појединачних актаната (*Ја ниџџа не видим осим земље*, РМС 4: 208) и супститутивне које се тичу заменивости актаната (*Баруница је своме мужу ујмесџо мџраза донџела древни џрофовски џрб*, РМС 6: 509).

7. Закључак

Без обзира на теоријско-методолошку матрицу анализе и класификације, те на основу претходно изнетих анализа и опсервација може се закључити да се у одговарајући саоднос морају поставити форма конституентске јединице, њена функција и контекстуално остварено значење. Када је реч о синтаксичким јединицама, у поступку анализе, поред увек активне лексичке семантике, у први план иступа контекстуално остварено значење које може одступати од идеалног и очекиваног формално синтаксичког оквира реализације. Према се у теоријском приступу формални обрасци, с једне, и синтаксичке и семантичке јединице могу строго раздвојити, на интерпретативном нивоу се оне неретко преплићу да резултују функционално-семантичком колизијом, те интерференцијом мање-више сродних значења. У том смислу и овај рад на примеру једне конституентске јединице, објекта, и одговарајућег значења, семантичког објекта, скреће пажњу на истовремено садејство различитих формално синтаксичких и семантичких категорија.

Кључне речи: синтакса, семантика, синтаксички објекат, семантички објекат.

ЛИТЕРАТУРА

- Алановић 2005:** Миљивој Алановић, Типологија и кореференцијалност агенса у српском, француском и немачком језику, *Зборник Мајице српске за филолоџију и лингвистику* XLIII/1-2, Нови Сад, 151–232.
- Béchade 1986:** H.-D. Béchade, *Syntaxe du français moderne et contemporain*. Paris: PUF.
- Бондарко 1996:** А. В. Бондарко и др., *Теория функциональной грамматики. Локативность. Бытийность. Поссесивность. Обусловленность*. Москва: Российска академия наук. Институт лингвистических исследований.
- Бондарко 2002:** А. В. Бондарко, *Теория значения в системе функциональной грамматики. На материале русского языка*. Москва: Российска академия наук. Институт лингвистических исследований.
- Васић 1998:** Вера Васић, Синтаксичка кореференцијалност, *Јужнословенски филолоџ* LIV, Београд, 79–86.
- Welke 1988:** Klaus M. Welke, *Einführung in die Valenz- und Kasus-theorie*. Leipzig: Bibliographisches Institut.
- Всеволодова 2000:** М. В. Всеволодова, *Теория функционально-коммуникативного синтаксиса*, Москва: Издательство МГУ.
- Dubois, Lagane 1995:** Jean Dubois et Rene Lagane, *La nouvelle grammaire du français*, Paris: Larousse.
- Eisenberg 1999:** Peter Eisenberg, *Grundriß der deutschen Grammatik*. Band 2: Der Satz. Stuttgart-Weimar: Verlag J. B. Metzler.
- Ivić, M. 1963:** Osnovne tipološke karakteristike srpskohrvatske impersonalne rečenice. *Književnost i jezik*. X/1: 18–24.
- Lazard, G. 1994:** *L'Actance*. Paris: PUF.
- Лалевих 1962:** Миодраг С. Лалевих, *Синтакса српскохрватскога књижевног језика*. Београд: Завод за издавање уџбеника Народне Републике Србије.
- Пипер 2005:** Предраг Пипер и др., *Синтакса савременог српског језика. Проста реченица*, Београд-Нови Сад: Институт за српски језик САНУ-Београдска књига-Матица српска.
- Pittner, Berman 2004:** Karin Pittner und Judith Berman, *Deutsche Syntax*. Tübingen: GNV
- Radovanović 1977:** Milorad Radovanović, Imenica u funkciji kondenzatora, *Zbornik Matice srpske za filologiju i lingvistiku* XX/1, Novi Sad, 66–114, i XX/2, Novi Sad, 81–154.
- Стевановић 1979³:** Михаило Стевановић, *Савремени српскохрватски језик II*, Београд: Научна књига.
- Станојчић, Поповић, Мицић 1989:** Живојин Станојчић, Љубомир Поповић и Стеван Мицић, *Савремени српскохрватски језик и култура изражавања. Уџбеник за I, II, III и IV разред средње школе*, Београд-Нови Сад: Завод за уџбенике и наставна средства-Завод за издавање уџбеника.
- Tesnière 1959:** Lucien Tesnière, *Eléments de syntaxe structurale*, Paris: Klincksieck.

- Фелешко 1995:** Казимјеж Фелешко, *Значења и синтакса српскохрватској јенијива*, Нови Сад-Београд: Матица српска-Вукова задужбина-Орфелин.
- Hentschel, Weydt 2003:** Elke Hentschel und Harald Weydt, *Handbuch der deutschen Grammatik*. Berlin – New York: Walter de Gruyter
- Chevalier 1964:** J.-C. Chevalier et al., *Grammaire du français contemporain*. Paris: Larousse.

ИЗВОРИ

- РМС:** *Речник српскохрватскоја књижевној језика*, књ. 1-3, Нови Сад–Загреб: Матица српска-Матица хрватска, књ. 4-6, Нови Сад: Матица српска
- РСАНУ:** *Речник српскохрватској књижевној и народној језика*. Књ. 1-16. Београд: САНУ-Институт за српски језик.
- Штампани извори: *Глас јавности*, *Danas*, *Дневник*, *Kurir*, *Oslobođenje*, *Политика*.
- Електонки извори. www.anksioznost.net, www.b92.net, www.blogoye.org, www.e-kultura.net, www.filozofija.info, www.irmin.com, www.isb.co.yu, www.nacionalnaklasa.com, www.netnovinar, www.novinar.de, www.pungas.com, www.tamburix.com, www.voanews.com.

Milivoj Alanović

OBJEKT – FORMELLE UND SYNTAKTISCHE MODELLE DER IDENTIFIKATION
UND DIE SEMANTISCHE DIFFERENZIERUNG

Zusammenfassung

In dieser Studie befassen wir uns mit den formellen und den syntaktischen Modellen der Identifizierung des Objekts, sowie mit der Differenzierung der semantischen Objekten. Die semantische Objekte werden auf allen syntaktischen Positionen identifiziert, vom Subjekt bis zum Attribut- und Adverbialbestimmung.

Љиљана Суботић
Нови Сад

МОДЕЛ ГРАМАТИКЕ ДОСИТЕЈЕВСКОГ ТИПА КЊИЖЕВНОГ ЈЕЗИКА

У рефераџу се даје модел граматике доситејевског типа књижевног језика у чијој је основи морфолошки систем заснован на новошиокавском војвођанском коинезу. У том систему оледају се и главне карактеристике вернакулара и на фонолошком и на морфолошком плану. Што се синтаксе тиче, она је наслеђена из преходних типова књижевног језика и одликује се барокним карактеристикама реченице, али и црквенославенизмима у виду ипостазних форми и консрукција са апсолутиним дајивом.

Према сада већ класичном предлогу периодизације књижевнојезичких идиома код Срба у периоду пре Вука, коју је дао Унбегаун (1995), српскословенски¹ је у употреби до 1740, рускословенски и књижевни руски од 1740. до 1780. године, а од 1780. до почетка 19. века на том пољу функционише славеносрпски и спорадично – вернакулар. Толстој усваја овакву периодизацију али има нешто детаљнију поделу другог периода – рускословенског, који он назива славеносрпским и разликује његова два типа: славеносрпски на руској основи и славеносрпски на српској основи (Толстой 1979: 176). Последњи – трећи период маркирају, између осталих, два битна догађаја. Један политички – на аустријски престол долази просвећени апсолутиста Јосиф II, што умногоме мења положај Срба у монархији, а други – културно-историјски, битан за даљи развој српског књижевног језика и развој погледа на тај језик: Доситеј Обрадовић објављује (1783) своје прво дело (*Живој и њриклъученија*) и свој језички програм (*Писмо Хараламџију*). Пре Доситеја било је аутора који су у својим текстовима, спорадично писали језиком у чијој је основици био вернакулар, и управо та чињеница, да је током 18. века у Војводини живи народни говор добио и писану форму може се сматрати почетком развоја у правцу стварања модерног књижевног језика.²

¹ Српскословенски је имао маргиналан значај за развој модерног језичког стандарда мада су елементи овог језика били присутни у књижевним текстовима 18. па чак и 19. века а неки истраживачи потврдили су постојање средњовековне писмене традиције и у Вуковом језику (Nuorluoto 1989: 23).

² Мада се вернакулар јављао у текстовима и у вековима који претходе 18. веку, његова функција у књижевним текстовима била је ограничена само на одређене контексте у оквиру наслеђе-

Књижевнојезички идиом који су проучаваоци овог периода развоја нашег књижевног језика „већином посматрали као српски са нешто задржаних, готово искључиво лексичких, црквенославизама и русизама“, а којим је доследно писао Доситеј (пре њега, да споменем само неке – и Орфелин и Рајић у неким својим делима, али и Венцловић у својим проповедима) разликовао се од славеносрпског, јер је овај први „заиста мешовит језик, у којем се такозвани славенизми јављају на свим нивоима језичке структуре [...] док је други у начелу народни језик допуњен славенизмима у горњем лексичком слоју, дакле тамо где се није могло без њих“ (Ивић 1990: 7). Доситеј, кога је и Вук, у својој *Писменици* (1814: 2–3) означио као „првог списатеља српског [који је почео] прије 30 година просто српски писати и печатати, и друге учене Србље ободравати да и они њему последују“, с правом се сматра родоначелником³ идеје о новом српском књижевном језику којег су поштовали и на кога су се угледали и вуковци и они који се нису у свему слагали са Вуком, војвођански писци прве половине 19. века, јер је Доситеј „први значајнији српски књижевник који је писао искључиво народним језиком“⁴ док су његови савременици, спорадично пишући „народним језиком“ ипак остајали у сфери диглосије у којој је реализација књижевнојезичког идиома била условљена жанром, садржајем и наменом текста.

Током неколико деценија на размеђу два века (последње две деценије 18. и прва половина 19. века) сазрела је, дакле, идеја о потреби стандардизације српског књижевног језика. Кристализација књижевнојезичке ситуације у смеру рађања модерног српског књижевног језика претходила је његовој пуној стандардизацији и Херта Куна тај период назива предстандардним (Купа 1976: 11). Процес стандардизације могао је почети кад је решен основни проблем као што је питање дијалекатске основице и питање односа према црквенословенској традицији. Према томе, у поступцима језичке стандардизације, у селекцији дијалекатске базе (као првој фази те стандардизације) на крају су се издиференцирала два обрасца: вуковски и доситејејевски. Оба ова језичка (односно језичкопланерска) обрасца имала су вернакулар (народни говор) као заједничку одлику. Разлика је, међутим, била у избору дијалекатске основице књижевног језика. Вуковски се ослањао на рурални новоштокавски, ијекавски (претежно југозападни), а то значи источнохерцеговачки (или херцеговачко-крајишки, у новијој терминологији Павла Ивића) док се доситејејевска струја базирала на урбаном новоштокавском коинеу, екавском (шумадијско-војвођанском), који заузима претежно североисточни део језич-

не средњовековне диглосије и комплементарне дистрибуције језичких типова, а он генетски није продужен у војвођанским текстовним формама 18. века у којима је језик засновани на другом дијалекатском материјалу са рускословенским елементима и интернационалном западноевропском лексиком.

³ Н.И. Толстој први је, како је то запазио Павле Ивић, јасно истакао да Доситеју, а не Вуку треба приписати улогу реформатора српског књижевног језика (Толстој 1979: 308; Ивић 1998: 141, нап. 94).

⁴ Павле Ивић истиче да Доситејејевом „делатношћу започиње победоносно наступање тог језика који ће се у Вуково време завршити потпуном победом“ (Ивић 1998: 141).

ке територије (Радовановић 2007: 455).⁵ Друго питање које је током стандардизације требало решити био је, као што је већ речено, и однос према црквенословенској традицији, тачније према тзв. славенизмима, горњем лексичком слоју, пре свега у сфери термина и апстрактне лексике и однос према путевима и изворима за његово занављање, дакле, језичкој апаратури неопходној за функционисање сваког стандардног језика, а које вернакулар по самој својој природи није могао имати.⁶ И ту се испољила разлика између ова два обрасца. Док је вуковски био, бар декларативно, за раскид са славенском традицијом, доситејевски образац црпео је лексику и одређена синтаксичка средства управо из те традиције.

На самом почетку 19. века још није постојала нека конзистентна представа о књижевном односно стандардном језику у модерном смислу поимања овог феномена. И пошто није постојала изграђена и призната норма, још увек су писци трагали за правом формом и при том су слободно бирали одговарајуће карактеристике у оквиру једног типа односно слободно су уносили у основни тип карактеристике конкурентних идиома (тј. елементе рускословенске односно руске провенијенције). Постепено се кристалисао идиом који је функционисао као својеврсни коине, а који је у себе уграђивао неке просечне⁷ одлике шумадијско-војвођанског дијалекта како је он изгледао у реализацији војвођанске градске средине. И то је тај идиом који овде називамо доситејевским.

Ауторитет тадашњег највећег српског писца (и „стална промена у односу снага између цркве и грађанства, чији је идеал није била прошлост већ савременост и уз то Европа, а не Русија“ (Ивић 1994: 10)) учинио је да су Доситејевим правцем, пишући језиком у основи српским са лексичким славенизмима и интернационализмима, наставили многи војвођански писци прве половине 19. века (Хаџић, Стерија, Стејић, Магарашевић, Теодор Павловић и др.). „Темељну разлику између славеносрпског и доситејевског књижевног језика чинио је преокрет вредности. За славеносрпске писце рускословенски је био идеал, а употреба елемената народног језика толерирана неизбежност, а за Доситеја и његове следбенике управо обрнуто. Док је славеносрпски често преузимао деклинационе и конјугационе наставке из црквеног језика, у доситејевском језику такви су наставци редовно били српски. У српску реченицу уклапале су се речи другог порекла – црквенословенске или руске исто као и турске и немачке позајмљенице из народног језика“ (Ивић 1994: 10).

⁵ Термин *стандардни језик* према термину *књижевни језик* (в. Nuorluoto 1989: 23).

⁶ „Појмимо од социолингвистички фундаменталне поделе лексичког фонда на речи обичне у говору ‘простог народа’, тј. најширих народних маса људи, и на лескику из ‘горњег’ речничког слоја, познате само ужој друштвеној скупини, одвојеној од широких маса већим образовањем (оно у овом случају игра већу улогу и од саме имућности). Речи из друге скупине не могу бити ‘народне’ у оном истом смислу у којем су то оне прве. Разуме се, термин ‘народни’ овде има социјални садржај, а не етнички“ (Ивић 1990: 5–6).

⁷ О потреби утврђивања карактеристика просечног, разговорног језика предвуковског периода писао је проф. Јован Кашић (Кашић 1970: 263–272).

Захваљујући монографским или фрагментарним описима језика у делима многих војвођанских писаца доситејевског типа,⁸ данас је могуће дати опис граматике њиховог језика, што за славеносрпски, којем Ирена Грицкат оспорава и сам статус језика дефинишући га као „језичко стање, језичко превирање“ те сматра (вероватно с правом, мада то тек треба доказати свеобухватним и опсежним испитивањем) да за нешто што је тек „почетак књижевног језика [...] није ни могућно писати граматику или синтаксу“ (Грицкат 1966: 65). Управо то сам себи поставила као задатак да у овом реферату покушам да представим модел граматике доситејевског језика. Наравно, то ће овом приликом нужно бити само кроки те граматике. Овде свакако треба поновити познату чињеницу да су доситејевски писци били против вуковског фонолошког правописа, примењивали су, како је то формулисао Хаџић, „правопис за око“ (а не „правопис за уво“), док су прихватили делимично реформисану ћирилицу усвојивши графеме <ћ>, <џ> и <џ>.⁹ Мада представља значајно обележје писаног плана доситејевског језика, питање графиције и ортографије излази из оквира теме овог реферата.

I. Фонолошки и морфофонолошки ниво доситејевског језика:

Ограничења која се нужно намећу дискурсу као што је реферат, у којем се не може дати комплетна граматичка структура неког идиома, условљавају да се овом приликом представе само његове најкарактеристичније особине, било да су оне сагласне са данашњим стандардом, вернакуларом или су то категорије наслеђене из претходних књижевнојезичких идиома. Ослоњеношћу на војвођански поддијалекат шумадијско-војвођанског дијалекта, доситејевски језик испољава све његове битне одлике односно просечне одлике градског коинеа, говора нове, у економском успону, грађанске класе прве половине 19. века. На фонолошком и морфофонолошком плану оне се, пре свега, тичу: (1) рефлекса „јата“, (2) алтернације /-л/ : /-о/ и с њом повезане вокалске контракције, (3) затим елизије вокала, (4) статуса фонеме /х/,¹⁰ (5) неконзистентног чувања резултата друге палатализације и аналошко уопштавање веларних сугласника у категоријама са резултатима те палатализације, многе изоловане појаве које одређују посебност овог поддијалекта и сл. Ове карактеристике потврђују и (савремена) дијалекатска истраживања војвођанских говора, али указују и на наддијалекатске карактеристике тог идиома које се

⁸ Упореди монографије о језику Јована Хаџића (Суботић 1989), Јована Стејића (Nuorluoto 1989), Јакова Игњатовића (Јерковић 1972) и др.

⁹ Детаље о графематској и ортографској пракси писаца доситејевске оријентације видети у Суботић (1989: 14–97), Nuorluoto (1989: 39–83) и др.

¹⁰ Ова фонема спорадична је у проседеима многих доситејевских писаца. Хаџић, међутим, који је објављивао и после очигледне победе вуковске струје, вероватно по угледу на Вука увео /х/ и на морфофонолошки ниво уз могућност тумачења њене искључиво ортографске вредности (Суботић: 1989: 98, 112–114).

могу дефинисати као коине с обзиром на то да нису сви доситејевски писци потицали искључиво са војвођанског поддијалекта овог дијалекта (нпр. Стерија), а знамо и да се говори Срема, Бачке и Баната не подударају у свим детаљима и да у многим чак и одступају.¹¹

(1) Према рефлексу „јата“, а у складу са дијалекатском базом, језик доситејевских писаца у основи је екавски. Ипак, и поред екавске базе, он садржи и неке икавизме типичне за војвођанске говоре од којих је познат број икавских категорија постао део каснијег екавског стандарда, а неки не (ту преовлађују икавски примери регистровани у: инфинитивној основи 7. Белићеве врсте: /бдили, видели, желио/¹² и сл.; у прилогу /гди/ди/, код именице /гријота/ и сл.).

(2) Што се тиче алтернације /-л/ : /-о/, она се, наравно, доследно огледа у категорији радног придева, али с њом повезане вокалске контракције, које су обичне у дијалекту, спорадично су забележене код многих аутора мада, док нпр. Хацић доследно чува те вокалске групе (Суботић 1989: 104–105). Алтернација се огледа и у категорији именица и придева: /мисао, посао, пепео; светао, кисео/ али /престол, угал, стол, расол; топал/ и наравно /молба/. У категорији агентивних именица, такође имамо ову алтернацију /владаоца : владоаца/ мада се спорадично срећу аналошке форме /староседиоц, слушаоц/.

(3) Елизија вокала среће се код одређених везника и партикула, као и у императиву: /нит, ал, зарад, рад; виш, ослонте се, скинте/, што је одлика и дијалекта и савременог разговорног језика.

(4) Фонема /х/, у складу са ситуацијом у већини штокавских дијалеката, не јавља се у делима писаца доситејевског проседеа, као што је, уосталом, био случај и са самим Вуком. Осим у страним речима и славенизмима (и неким ономатопејским речима) /х/ изостаје како у лексичким, тако и у граматичким морфемама. Међутим, што идемо дубље у 19. век, вероватно под утицајем Вуковог поступка, ова фонема се све доследније среће као део фонемске структуре како коренских/лексичких, тако и релационих морфема (то је евидентно и код Хацића, Стејића, Стерије и др.): /артија, ладноћа, манитога; њиова, из који, овакови првобитни речи, од веројатни лица;/ /хоће, страховитост, дух; од којих, од крајних, њиних).

(5) Резултати друге палатализације неконзистентно се чувају тако да се аналошки уопштавају веларни сугласници у Д и Лјед. именица 2. дефлекције: /азбуки, странки, точки, неслоги, снаги/ али и /војсци, преписци, свесци, реци/ и сл.

¹¹ О дијалекатској ситуацији у Војводини видети у дијалектолошким расправама: Николић 1964; Поповић 1968; Ивић 1958; 1994а; Ивић, Бошњаковић, Драгин 1994, 1997. и др. ,

¹² Другу мању групу чине глаголи ове врсте са аналошким екавским рефлексом у презентској основи (/воле, изгореш/, што је одлика и дијалекта).

II. Морфологија и синтакса

И морфолошки систем доситејевског идиома у основи је шумадијско-војвођански и зато ће се овде изнети само изразите карактеристике.

(1) Код именских речи доминантан је новоштокавски синкретизам множинских падежа мада се спорадично, само као опција срећу и архаичне форме И и Лмн. (/са јужни Словени, с голи мачеви/; /у примери ови, у млади година/), а изузетно ретко, тек код понеког аутора и то само изузетно, и архаични облик Дмн. (/који ће Бошњаком победу олакшати; остављајући господи читатељем/). Како дијалектолошка литература наводи, архаични облици И и Лмн. срећу се на целој територија поддијалекта. Сикретичан облик Д-И-Лмн. именица средњег рода славенске провенијенције има аналошки наставак /-ама/ подржан одговарајућим руским наставцима: /примечанијама, израженијама, са преданијама, средствима, у правилима, о обећанијама/.

(2) Карактеристична особина доситејевског типа језика јесте и тзв. краћи облик синкретизованих множинских наставака код именица 3. деκлинације: /кћерма, са стварма, у речма/ али и /људма/, што такође историјски припада i-кратко деκлинацији. Код именица 3. деκлинације карактеристичан је наставак /-ју/ односно /-ију/ у Ијед.: /властију, кћерју, древностју; частију, истинитостију/. У овом падежу обично нема резултата новог јотовања, што се може тумачити утицајем рускословенских форми с обзиром на то да већина именица припада слоју славенизама или апстрактне лексике, а могуће објаснити и потребом да се, у духу тада владајућег правописног проседеа („правопис за око“) остави прозирна морфемска граница /коренска морфема + наставак/, на којој иначе у српском језику долази до фузије, стапања консонаната с обе стране морфемске границе као резултат јотовања.

(3) Датив с књишким предлогом /к/ (али никад и његов аломорф /ка/) тешко да је имао подлогу у дијалекту и очигледно је био део искључиво писаног идиома јер није могуће замислити како се овај предлог могао изговарати без непостојања /а/ у примерима типа /к кући/, /к зубма/.

(4) Код заменичко-придевских речи у атрибутској функцији карактеристична је употреба тзв. дугих форми наставака Д-И-Лмн.: /којима се својствама, свима његовима, у свима својима способностима/. Исто тако, неодређени придевски вид употребљава се чешће него што је то забележено у дијалекту: /од његова сина, царева брата; пред конаком никога жива; за паметна човека; у двору цареву/. А типично је и да придевске заменице /овакав, такав, онакав/ имају три основе: /оваков-/, /овакав/, /овак-/ и сл. као и да се заменица /сваки/ и /неки/ употребљава у неатрибутској функцији: /које сваки може...; сваки зна; неки се јако чува да.../.

(5) У глаголском систему, у презентским облицима такође нема битних разлика од ситуације у дијалекту, а то значи да се, за разлику од данашњег стандардног језика спорадично среће наставак /-ду/ у 3. л.мн. код глагола /хтети/ и наставак /-у/ код глагола 7. Белићеве врсте. Аорист и имперфекат спадају у релативно живе морфосинтаксичке категорије, што није данас случај у савременом дијалекту, што може бити доказ промене у дијалекту или

утицај рускословенског језика на књижевнојезички проседе писаца досіејевске провенијенције. И плусквамперфекат такође спада у жива наративна средства овог идиома, као и потенцијал I док је потенцијал II знатно ређи.

(6) Оно што нема подлогу у дијалекту јесу форме глаголских прилога и партиципа, које су веома продуктивне морфосинтаксичке категорије у овом типу књижевног језика. Самим тим, и на плану синтаксе, ове категорије представљају његову изразиту карактеристику, чиме се овај идиом разликује од стања у дијалекту и у сагласју је са претходним књижевнојезичким идиомима (рускословенским и славеносрпским) (Суботић 1984).

(7) На синтаксичком плану карактеристична је и распрострањена употреба инфинитива као допуне глагола (где је данас много обичнија употреба конструкције /да/ + презент), као и транзитивних глагола (/имам право зактевати/ и кад нису идентични субјекти инфинитива и управног предиката (/кад су видели нас двојицу сокаком ићи/; али употреба инфинитива као кондензатора финитне клаузе како у тауто- тако и у хетеросубјекатској ситуацији: (да ће Србљи ићи у Загреб учити српски; а овамо даје преписивати по сви небелји/).

(8) Уз партиципе који кондензују различите врсте клауза, и апсолутни датив, као реликт старијег књижевнојезичког типа, једна је од посебних специфичности овог идиома (Суботић 1984).

(9) И реченична контура разликује се од модерне стандардне синтаксе али, наравно, и од дијалекатске. Израз је комплексан и декоративан, својство које Ирена Грицкат описује као барокни или псеудобарокни стил. Овај облик синтаксичког израза руског је порекла у који је стигао под утицајем латинског или немачког, мада се не може искључити и директан немачки утицај без руског посредства. Једна од главних карактеристика тзв. барокне синтаксе јест финална позиција инфинитива или предикатског облика. Други барокни стилистички маркер јесте раздвајање атрибута и његове именице групом речи (/из велике према њима љубови/), као и инверзија, постпоновање атрибута у односу на именицу (што је свакако латинизам) мада се атрибут подједнако често јавља и испред своје именице, синтаксички паралелизам и сл.. Карактеристична је и антепозиција генитива (/германске крви народи/).¹³

IV. Закључак

Морфолошка структура овог идиома у основи је новоштокавска мада се могу наћи и одређени архаични облици, често су то идиоматске форме типичне за устаљене изразе (/за врати, за леђи; на волови/ и сл.). Спорадични архаични облици множинских падежа не нарушавају значајније новоштокавски карактер парадигме.

¹³ Опширније о барокном својству реченице досіејевског идиома види у Суботић 2007.

Што се тиче карактеристике речника и творбе речи, само се несловенски лексички елементи у српском књижевном контексту 19. века могу сматрати страним речима. То су углавном интернационализми које су последица интелектуализације идиома, увођења посебних појмова из науке, филозофије и сличних области, док су позајмљенице речи спонтано адаптиране у међујезичкој интеракцији међу суседним језицима. Словенски лексички елементи (чак и они из руског књижевног језика) део су заједничког наслеђа православне Славије.

Једна од посебних одлика доситејевског идиома јесу славенизми у којима се руске или рускословенске фонетске особине могу наћи у коренским морфемама одређених лаксема али и у неким префиксалним морфемима. Ту спадају лексеме типа: /чест, љубов, љубезан/ и сл. Суфикси /-ски/ и /-ство/ често су проширени рускословенским везивним елементом /-е-/: /-ески, -ество/, а понекад и српкословенским /-а(н)-/. Прави српски облици на /-ски, -ни/ -ство (-чки, -шки, штво)/ јављају се упоредно са славенским у делима каснијег периода, мада славенизми и даље преовлађују: /човечески, художество, отечества/. Суфикс /-тељ/ веома је продуктиван у формирању категорије *nomina actoris*: /читатељ, основатељ, воспитатељ/, као и префикси /со-, в(о)-/: /сојуз, состоји/ (али и српски облици: /савести, садздати/); /воображен, воопште; воздух; внутреност/. Овај идиом у свом лексичком инвентару садржи и тзв. интелектуализме, речи које су грчког и/или латинског порекла а које су у европске језике ушле преко научног дискурса. Није битно који је језик овде био посредник у њиховом усвајању у језику српске интелигенције у 19. веку. Вероватно је тај посредник био немачки, али и рускословенски: /меланхолически, карактеристика, карактер; хармонија, хијерархија/ и сл.

У фонолошкој структури и морфологији доситејевски тип српског књижевног језика није знатније одступао од стања у вернакулару, али му је синтакса и лексика нешто више славенизирана, често из лингвистичких разлога: недостатка домаћег лексичког материјала за изражавање научних и популарнонаучних садржаја текстова. С друге стране, одређеном интелектуализацијом реченице и лексике аутори ове провенијенције наглашавали су потребу за разликовањем од (простог) народног говора.

Синтаксички израз је комплексан и декоративан и то је својство које Ирена Грицкат описује као барокни или псеудобарокни, али у њему постоји и снажно црквенословенско наслеђе у виду партиципа, апсолутног датива и сл.

Кључне речи: Доситеј, доситејевски тип књижевног језика, 19. век, војвођански поддијалекат, новоштокавски синкретизам множинских падежа, барокна реченица.

ЛИТЕРАТУРА

- Грицкат, Ирена 1966:** У чему је значај и какве су специфичности славеносрпског периода у развоју српскохрватског језика: поводом иницијативе Матице српске да се састави речник књижевног језика славеносрпског периода. *Зборник за филологију и лингвистику Матице српске*. IX: 61–66.
- Грицкат, Ирена 1987:** Још нека питања у вези са славеносрпском епохом. *Јужнословенски филолој*. XLIII: 111–135.
- Ивић, Милка 1957:** Једно поређење Вуковог језика са нашим данашњим књижевним језиком. *Зборник за филологију и лингвистику Матице српске*. I: 114–126.
- Ивић, Павле 1990:** Доситејејевски књижевни језик између славеносрпског и вуковског. *Научни састајанак славистија у Вукове дане*. 19/2: 5–14.
- Ивић, Павле 1994:** Смисао збивања у историји књижевног језика код Срба. *Годишњак Филозофској факултетија у Новом Саду*. XXIII: 15–30.
- Ивић, Павле 1994а:** *Српскохрватски дијалекти. Њихова стурктура и развој*. Сремски Карловци – Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића.
- Ивић, Павле 1998:** *Прејлед историје српској језика*. Сремски Карловци – Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића.
- Ивић, Павле, Жарко Бошњакковић и Гордана Драгин 1994:** *Банайски јовори шумадијско-војвођанској дијалектија*. Прва књига. *Српски дијалектолошки зборник*. XL.
- Ивић, Павле, Жарко Бошњакковић и Гордана Драгин 1997:** *Банайски јовори шумадијско-војвођанској дијалектија*. Друга књига. *Српски дијалектолошки зборник*. XLIII.
- Јерковић, Јован 1972:** *Језик Јакова Ињајовића*. Нови Сад: Матица српска.
- Кашић, Јован 1968:** *Језик Милована Видаковића*. Нови Сад: Филозофски факултет.
- Кашић, Јован 1970:** Прилози проучавању синтаксичке проблематике прве половине XIX века. *Годишњак Филозофској факултетија у Новом Саду*. XIII/1: 263–272.
- Кончаревић, Ксенија 2006:** Црквенословенски језик кроз призму лингвокултурологије (оглед системско–структуралне анализе). *Зборник Матице српске за славистику*. 70: 127–155.
- Kretschmer, Anna 2002:** Уочи стандардизације српског језика. *Научни састајанак славистија у Вукове дане*. 30/1: 11–19.
- Kuna, Herta 1970:** *Језичке карактеристике књижевног djela Dositeja Obradovića*. Djela XXXVI. Odjeljenje društvenih nauka. Knj. 21. Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine.
- Николић, Берислав 1964:** Сремски говор. *Српски дијалектолошки зборник*. XIV: 201–398.

- Nuorluoto, Juhani 1998:** *Jovan Stejic's Language. A contribution to the History of the Serbo-Croatian Standard Language*. Slavica Helsingiensia 8. Helsinki: Department of Slavonic Languages, University of Helsinki.
- Picchio, Riccardo 1998:** Open questions in the study of the „Orthodox Slavic“ and „Roman Slavic“ variants of Slavic culture. *Contributi Italiani al XII Congresso Internazionale degli Slavisti*. Napoli: Associazione Italiana degli Slavisti. 1–23.
- Пиккио, Риккардо 2003:** *Slavia orthodoxa*. Литература и язык. Москва: Знак.
- Поповић, Љубомир 2004:** *Рег речи у реченици*. Београд: Друштво за српски језик и књижевност Србије.
- Поповић, Иван 1968:** *Говор Госпођинаца у свейлу бачких јовора као целине*. Посебна издања САНУ. Књ. CDXXV. Одељење литературе и језика. Књ. 21. Београд: Српска академија наука и уметности.
- Радовановић, Милорад 2007:** Поводом Стерије: Оглед о књижевном језику. *Јован Стерија Појовић 1806–1856–2006*. Научни скупови. Београд: Српска академија науке и уметности. Одељење језика и књижевности. Књ. CXVII: 451–460.
- Суботић, Љильана 1984:** Судбина партиципа у књижевном језику код Срба у 19. веку. *Прилози проучавању језика*. 20: 5–80.
- Суботић, Љильана 1989:** *Језик Јована Хаџића*. Нови Сад: Матица српска.
- Суботић, Љильана 2004:** Из историје књижевног језика: „питање језика“. *Предавања из историје језика*. Лингвистичке свеске 4. Нови Сад: Филозофски факултет. Одсек за српски језик и лингвистику. 145–191.
- Суботић, Љильана 2006:** Којим је то језиком писао Стерија? *Јован Стерија Појовић – класик који нам се обраћа. Зборник са међународној научној скупи одржаној на Универзитету Париз IV – Сорбона*. Вршац: КОВ. 17–40.
- Суботић, Љильана 2007:** Барокна геометрија реченице доситејевског типа књижевног језика (Стеријин роман *Дејан и Дамјанка*). *Синтаксичка истраживања (дијахроно-синхрони план)*. Лингвистичке свеске 6. Нови Сад: Филозофски факултет. Одсек за српски језик и лингвистику.
- Толстой, Н. И. 1979:** Литературный язык Сербов в XVIII в. *Славянское и балканское языкознание История литературных языков и письменности*. Москва: Издательство „Наука“. 154–197.
- Унбегаун, Борис 1995:** *Почеци књижевној језика код Срба*. Београд – Нови Сад: Вукова задужбина – Матица српска – Орфелин.
- Херити, др Питер 1983:** *Књижевни језик Емануила Јанковића*. Нови Сад: Матица српска.
- Херити, др Питер 1999:** *Језичка размајрања*. Београд – Нови Сад: Завод за уџбенике и наставна средства – Вукова задужбина – Матица српска – Орфелин.

Ljiljana Subotić

A MODEL OF GRAMMAR IN DOSITEJ'S TYPE OF LITERARY LANGUAGE

Summary

The paper deals with the specific features of grammar in Dositej's type of the Serbian literary language. The dominant feature of this model of grammar is: **syncretism of plural cases (D-I-L) which is carried out almost completely**; the non-existence of /h/ on the level of grammar as well as in the phonological structure of words from the lexicon of popular words, which is also a characteristic of the Vojvodina sub-dialect, etc. Of the dialect features on the phonological and morphophonological level the most pronounced are ikavisms (of the type *gdi/di; viditi, živiti*), etc. On the level of syntax the most prominent characteristics of the model is the so called baroque sentence. The typical characteristics of a baroque sentence are a final position of the predicate and/or infinitive, long noun phrases with more than one attributive adjectives distributed after its noun, enjambments, all kinds of inversions, parallelism in syntax, etc. Baroque sentences are usually very long, richly stylized and widely developed.

Anna Kretschmer
Bochum

МЕТАЈЕЗИК У СТАРИЈИМ СРПСКИМ УЏБЕНИЦИМА (18. ВЕК)

Рад је посвећен школској књижи славеносрпској доба и њеном језику. Проучавање овој кориџуса и његовој језика може знајно појунити наша знања о формирању и развоју норме славеносрпској књижевној језика а тиме и знајно дојринити адекватнијем схваћању сложених језичкополићких и нормализајорских збивања вуковској доба.

Писмена култура војвођанских Срба представља у историји српског језика јединствену појаву, јер су се у њој спојили старо културно наслеђе православних Словена и културна парадигма тадашње Западне Европе. Ова синтеза двеју култура створила је веома занимљиву славеносрпску писменост иза које је стајала посебна слика света која се битно разликовала од оне на осталим српским просторима који су још деценијама остали под османлијском влашћу. Срби у аустријским земљама сачували су своје православље и његов језик али су битно променили парадигму писмене цивилизацијске културе. Као најистакнутија обележја писмене културе Православне Славије могу се навести:

- *Дуализам* – коегзистенција заједничка за цело подручје Православне Славије писмене културе са цксл. као њеним језиком и одговарајуће усмене културе појединих подручја;
- *социолинџвиситичка хомојеност* – обе супкултуре су биле заједничке за цело друштво, од краља одн. цара све до сељака – за разлику од културног плурализма тадашње Западне Европе са њеним социјално маркираним културним подсистемима (дворска, ђачка, грађанска итд. супкултуре);
- искључиво *сакрални* карактер писмене културе и ситуација тзв. *гилосије*.

Посебна српска карактеристика била је експанзија усменог народног стваралаштва као реакција на застој и пад писмене културе током векова турске владавине.

Војвођанска српска култура у другој половини 18. века може се, дакле, сматрати као „култура у транзицији“, што значи:

- на прелазу од сакралне ка секуларној културној парадигми
- на прелазу од руралне ка урбаној / грађанској култури
- на прелазу од старе хомогене ка хетерогеној културној ситуацији.

Славеносрпска писменост формирала се током друге половине 18. в., тј., у доба просветитељства. За Србе у овим пределима ово је било доба њихове интеграције у токове општеевропског друштвеног и културног развоја. Ово је било доба Француске револуције и словенске еманципације, другим речима, доба промене више парадигми у животу војвођанских Срба.

Уџбеници представљају једну веома релевантну врсту текста за свако младо друштво, за друштво у процесу националне и културне еманципације, за грађанско друштво, за друштво доба просветитељства. Не треба занемаривати и чињеницу да је терезијанска влада током 1770-их година спроводила веома значајну и прогресивну реформу школства према схватањима пруског педагога Филбигера. Чињеница је и да је углед школства у српском друштву на аустријским земљама био у сталном порасту.

Све то дозвољава, по мом мишљењу, следеће претпоставке:

- језик уџбеника доста адекватно приказује језичку ситуацију и тенденције њеног развоја;
- језик уџбеника, као угледне врсте текста, утицао је на формирање језичке свести најобразованијих представника тог друштва, његове интелектуалне елите.

Зато је проучавање језика уџбеника и приручника веома значајно за адекватно схватање језичких збивања у предвуковско и вуковско доба – збивања која се у србистици доста често приказују у прилично симплификованом облику: „Вук је донео једино право решење за српски језички развој“ – и за озбиљну анализу онога шта је било пре Вука и око Вука и колико је тога ушло у језички развој током 19. в.

У овом раду на једном мањем текстовном корпусу биће приказане могућности аналитичког приступа језику старије школске књиге као и истраживачки потенцијал таквог рада.

Основни корпус чини 25 текстова насталих током 40 година у периоду од 1767. до 1811.¹

1767

- (1) ДАМЈАНОВИЋ, ВАСИЛИЈЕ, *Новаја сербскаја ариймейшика* или простое наставление к хесапу из разних книг собрано, новими примери кратчајшим образом изјаснено, и к употребленију сербскија учаштијасја јуности издано от Василија Дамјановича. Млечи 1767. (Мих. 79).

¹ Наслови текстова се дају у савременој ћириличној графици. Скраћеница Мих. уз број односи се на податке у „Српској библиографији XVIII века“ Г. Михаиловића из 1964. г.

1772

- (2) Вујановски, Стефан, *Немецкаја граммаџика* из различних авторов, наипачеже Готшедових книг собранна, и в ползу сербских детеј на славеносербском јазике изјаснена Стефаном Вујановским слишателем правах во универзитете Виенском. Беч 1772. (Мих 103).
- (3) Атанасије Деметровић Секереш (прев.), *Руководство ко арийметџики*. За употребление иллирическија неунитскија в малих училиштах уचाштијасја јуности. Беч 1777. (Мих. 140).

1787

- (4) Јанковић, Емануил, *Физическое сочинение* о изсишенију и разделенију воде у воздух, и изјаснение разливания воде из воздуха на земљу от Е. Ианковича Кандидата медицине и Содружника Халскаго ученнаго и Натуре-испитаемого дружства. Лејпциг 1787. (Мих. 194).
- (5) *Придаџак к ручној книји за селскаја училишџа*. Должности подданников к нихову монарху. Во употребление сербских училишт. Преведено лјубителем обшџија ползи. Беч 1787. (Мих.203).

1789

- (6) *Буквар* ради сербскаго јуношества в хунгарском кралевству, и присовокупленних ему пределех. Беч 1789. (Мих. 220).

1792

- (7) Мразовић, Аврам, *Руководство к славенскому џравоџченију и џравойисанију* от Авраама Мразовича. Беч 1792. (Мих. 254).

1793

- (8) Вујановски, Стефан, *Руководство ко џравоџлаџоланију и џравойисанију*, сочинено во употребление сербских училишт трудом Стефана Вујановскаго. Беч 1793. (Мих. 268).
- (9) Ралић, Јован, *Крајџкаја Серблиџи, Рации, Босни и Рами кралевств Исџиориа* по плану Вилхелма Гутри, и Иоанна Граи и по иних ученних Англезов устроенаја и из 55. тома обшџественија историџи изјатаја и с немецкаго на славенскиџ јазик преведенаја и краткими примечанијама изјасненаја Иоанном Раичем архимандритом. Беч 1793. / LUDWIG ALBRECHT GEBHARDI – Geschichte der Königreich Servien, Raszien, Bosnien un Rama, in: Allgemeine Weltgeschichte. Nach dem Plan Wilh. Guthrie und Joh. Gray und anderer gelehrten Engländer entworfen, ausgearbeitet, und aus den besten Schriftstellern gezogen von Ludwig Albrecht Gebhardi. Fünf und fünfzigster Band. Brünn 1788. (Mih. 270).

1794

- (10) ЛУШТИНА, ВИКЕНТИЈЕ, *Граммаѿика иѿиалианскаја* ради употребленија иллирическија јуности собранна Викентијем Лустина. Беч 1794. (Мих. 306).
- (11) МРАЗОВИЋ, АВРАМ, *Руководсѿиво к славенсѿеј ѿраммаѿице* во употребление славено-сербских народних училишт издано трудом Авраама Мразовича иждивением же обшества Новосадскаго. Беч 1794. (Мих. 308).
- (12) РАЛИЋ, ЈОВАН, *Исѿорија разних славенских народов* наипаче Болгар, Хорватов, и Сербов из тми забвенија изјатаја и во свет историческија произведеннаја Иоанном Раичем архимандритом во Свјато Архангелском манастире Ковиле. Беч 1794. (Мих. 311).

1795

- (13) ПЕТРОВИЋ, ЋОРЂЕ, *Венѿерскаја ѿраммаѿика* г. Георгиа Саллера к. ја. о. Учителја менших наук; такожде потврђеннаго ја. в. о. м. Землемерца, и водохудожника в ползу и употребление славено-сербскија јуности на славеносербстем јазице изјаснена г. Георгијем Петровичем, слишателем прав во всеучилишти Венском. Беч 1795. / SALLER, G., *Hungarica grammatica latine et germanice*. Posonii 1793. (Мих. 325).

1798

- (14) МРАЗОВИЋ, АВРАМ, *Руководсѿиво к науце числиѿелној* во употребление славено-сербских народних училишт издано Авраамом Мразович. Будим 1798. (Мих. 361).

1801

- (15) СТОЛКОВИЋ, АТАНАСИЈЕ, *Фисика*. Будим 1801–1803.

1803

- (16) ОБРАДОВИЋ, ДОСИТЕЈ, *Еѿѿика* или философија. Млеци 1803.
- (17) ЗАХАРИАДИС, ГЕОРГИЈЕ, *Речник ѿреческо-славенскиј*. Будим 1803.

1804

- (18) СОЛАРИЋ, ПАВЛЕ, *Ново ѿражданско зелеоѿисание* перво на езику сербском. Млеци 1804.
- (19) СОЛАРИЋ, ПАВЛЕ, *Клјучич у мое землеоѿисание* чрез неколика писма моему пријателју Л. Н. Павлом Соларичем. Млеци 1804.

1805

- (20) Вулич, Јоаким, *Руководсџво к францусџеј грамматиџце* во употребление славено-сербскија јуности. Будим 1805.

1808

- (21) Шимић, Никола, *Лоџика сербскоџо јазика* на глаголанију. 2 тт. Будим 1808–09.

1809

- (22) од Беџкерек, Г. (прев.), *Философическа наука*. Будим 1809.
 (23) Вулић, Јоаким (прев.), *Есџесџвословие* в ползу најпаче јуности списанно на немецкиј јазик автором господ. М. Г. Х. Раффом при високом училишти Геттингском повести и землеписанија дејствителним професором: а с того на наш матерниј славено-сербскиј јазик преведенно И. Вуичем, при високославној кралевској венгерској табули судејској заклетим нотарием, јакоже францускога и италианскога јазиков професором. Будим 1809.

1811

- (24) Ракић, Викентије, *Беседовник иллирическо-иџалианскиј*. Млеци 1811.
 (25) Кенгелац, Павле, *Есџесџвословие*. Будим 1811.

Основни метод анализе је дескрипција. Радни модел укључује следеће параметре и њихове комбинације:

(1) Доба

Основни метод рада на синхронном плану су тзв. *синхрони резови*, чиме се показује хомогеност одн. хетерогеност језика уџбеника. На дијахроном плану проучава се динамика и правци језичког развоја.

Хронолошки приказ корпуса (уз фреквентност)

18. век		19. век	
1767	1 књига	1801	1
1772	1	1803	2
1777	1	1804	2
1787	2	1805	1
1792	1	1808	1
1793	2	1809	2
1794	3	1811	2
1795	1		
1798	1		

(2) Аутор

Основни циљ анализе на овом плану представља проучавање **идиолеката** појединих аутора. Нарочито је занимљиво када на располагању стоје по више радова истог писца. У датом корпусу то су С. Вујановски, А МРАЗОВИЋ и П. СОЛАРИЋ са по три уџбеника, Ј. ВУЛИЋ и Ј. РАЛИЋ са по два.

(3) Предмет / тема

Корпус садржи уџбенике веома различите тематике. Највећу групу сачињавају приручници за стране језике, њих 6, и то два за италијански (из 1794. и 1809. г.) и по један за немачки (1772), мађарски (1795), француски (1805) и грчки (речник, 1803). Томе би се могао додати још и *Беседовник иллирическо-италијанскиј* Викентија РАКИЋА из 1811. г. Следе, са по три наслова, уџбеници за (црквено)словенски (из 1792, 1793, 1794) и аритметику (математику) (из 1767, 1772, 1798). Следећу групу, са по два примера чине:

- приручници за природне науке: два за физику (из 1787. и 1801), два тзв. *Естетивословија* (из 1809. и 1811) и два за географију (оба из 1804, исти аутор);
- уџбеници историје (из 1793. и 1794, исти аутор);
- уџбеници филозофије (из 1803. и 1809).

Читанке су представљене са два наслова:

- *Придајтак к ручној кнѣи за селскаја училишија*. Беч 1787.
- *Буквар*. Беч 1789.

Српски језик се појављује у наслову само једном, и то у двотомној *Лоџици сербскаго јазика* Николе Шимића објављеној 1808–09.г.

Параметри се могу проучавати и у одређеним комбинацијама, нпр.:

(4) доба / аутор

Неки су аутори писали и објављивали током више година, чак и деценија, зато је таква анализа и важна и корисна. То се види чак и у наведеном ограниченом корпусу. То су пре свега уџбеници Вујановског из 1772, 1777. и 1793. гг. Временски размак код осталих аутора није толико велик, уп. СОЛАРИЋ (1804–10), МРАЗОВИЋ (1794–98), ВУЛИЋ (1805–09). Таква анализа дозвољава експликацију динамике развоја идиолеката појединих аутора.

(5) Предмет / доба

Овде се на синхронном плану проучава хомогеност одн. хетерогеност језика у уџбеницима исте тематике, а на дијахронном плану динамика језичког развоја у уџбеницима одређене тематике.

(6) Предмет / аутор

Такав приступ грађи дозвољава проучавање стабилности одн. промена у језику уџбеника истог аутора а различите тематике.

Наведимо још неке важне методолошке постулате:

- У принципу анализа треба да обухвата све језичке нивое, од фонологије одн. фонетике и графије до синтаксе текста. Нарочито релевантни су, међутим, лексика, граматика и стил.
- У писмености 18. века веома је занимљива појава промене језичког и стилског кода у појединим деловима књига, као што су различите посвете, предговори, поговори – и сам текст књиге. Све је то представљено и у уџбеницима – уз неке посебне особине те врсте текста.
- Као што то важи и за целокупну славеносрпску писменост, нарочито у ранијим њеним фазама, и школске књиге нису у већини случајева оригинални радови (јер секуларни уџбеник није био представљен у традиционалном жанровском канону Православне Славије) – већ преводи, адаптације и компилације страних предлогака. Веома су занимљиве за анализу бројне књиге са паралелним текстом. Њихово проучавање могло би, поред осталог, знатно допринети и нашем знању о техници превођења у то доба, о којој се данас зна веома мало. Овај аспект овде, међутим, мора да остане занемарен али се експлицитно указује на његову важност за адекватно проучавање теме.

Анализа текстовног корпуса показала је на синхронном плану изразиту хетерогеност језичког израза (уп. тзв. **коегзистенцију** и **конкурэнцију норми** код Толстола (Толстој 1981):

1790-е године

²**Ралић, Јован**, *Крајњикаја Срблши, Ресси, Босни и Рами кралевсџив Иштџориа* Беч 1793.

/11/ Начало сербскога рода

Между аварским ослободившимсја платежним народима били севернејши Венедскии или Славенскии Народи Хорвати и Срби. Оз которих они боемскија гои, сии же Верхнјују Саксонију, и Лузацију, и негли и некују част Силезии обитали. Обои послали заводнија посланники своја к греческому Императору (Ираклију) и дозволение получили поселенија.

Вулановски, Стефан, *Руководсџиво ко џраволајоланију и џравойисанију*. Беч 1793.

/19/ Правилное речениј произношение утврђдаетсја на сем, јако да коемуждо слогу подобателное гласа ударение воздаетсја; јакоже бо не вси речениј слози одинако мјако и остро вештајутсја, сиче и не вси равно кратко и долго произносјатсја.

² Примери се дају у транслитерацији савременом српском ћирилицом. У косим заградама се наводи број стране.

ЛУШТИНА, ВИКЕНТИЈЕ, *Грамматиџка италианскаја*. Беч 1794.

/11/ Ова моја книжица може весма полезна бити како нашег греческога, тако исто и римскога исповеданија Илиричкој Јуности. Јасам уверен, да ни едном Италианском Учителју, ние велик труд илирическа писмена научити; био светскога или духовнога чина; зачо познатое целом ученном свету, коликое наш славниј език покварен писменма лтинскимa и немецкимa писајучи и кнџге издавајуче: Сведоче Боемска Моравска и Полска сочиненија; а и наши Кроати и Слави томе следујучи, славни и обшти език покварише и на различне диалекте (противоглашенија) разделише, да едва човек помислити може дасу сви овии езици едан език и народ.

ПЕТРОВИЋ, ЂОРЂЕ, *Венџерскаја грамматиџка*. Беч 1795

/16/ Реченијама изражаем чувства души; того ради реченија сут знаменнија мислеј наших, јаже усти изражаем. Многаја же и различнаја реченија, которија сојузи свјазана сут, и совершениј разум слова творјат, слово називајутсја.

1808–11. године

ШИМИЋ, НИКОЛА, *Лоџика сербскаџо јазика*. Будим 1808–09.

/11/ Способ приобретенија познаниј.

Историческое познание приобретае тсја помоштију чувств: зане то, что ест, либо бивает, само чувств посредством познаем. А Философическое, и Математическое познание приобрести можем помоштију разума: ибо посредством Разума, и Наук способом вештеј причини, и оних сојуз единственно узнати можем.

ОД БЕЃКЕРЕК, Г., *Философическа наука*. Будим 1809.

/1/ Известио сам напред, с каквима материама намерен есам мое читателе содержати. – Смысл овога Философического предмета зактева да ја поступим у глубину, и да Публикум колико ест потребно к чтенију предуготовим.

КЕНГЕЛАЦ, ПАВЛЕ, *Естџестџивословие*. Будим 1811.

/3/ Елико касае тсја того вопроса: когда сирећ тое начало бе, и в коем времени лета, в весне ли, в жатве, в есени, или в зиме миробитие сбистсја; на тој ответа того ради дати не могу: понеже прежде нежели мир бе, ниже времена, ниже местилишта бе, убо всја вкупе сотворена биша: ибо едино без другаго, рекше мир без времени и местилишта ити не может.

Евидентно је и присуство изражене ауторске позиције у језичким питањима која се испољава, поред осталог у **предговору**, уп.:

СОЛАРИЋ, ПАВЛЕ, *Клјучич у мое землеописание*. Млеци 1804.

/6/ Пријатељ мој Л... Н..., с коим у све време из Италије у соотвџеству стоим, по откривенном му намеренију моему, – простп сербско на свет издати Землеописание –, пише ми едном, да Землеописание, колико ми драго просто, без искусног у нему Наставника, кои к тому потребну Меровежества

частицу предварително приподати уме, ученику Читателју иоште свакојако мало просто, /7/ неудобвразумително и мало поелзно остати мора.

Вулич, Јоаким, *Руководство к французској грамматици*. Будим 1805.

/13/ Ни сам хтео употребити весма високиј Стил, а ни сам пак весма простиј, но таковиј да свакиј Читатељ вразумително искусити може то, што чита.

Шимић, Никола, *Логика српскога јазика*. Будим 1808–09.

/Предисловие, стр. 2/ ... в том мое и простираетсја намерение, чтоб Сербли инстранных јазиков незнајуштии, настојаптују трудом моим произведенују Логику, на Сербскому Јазику читаја, оноју успешно ползоватисја могли ... /3/ ибо на нашему јазику весма мало философических имеемо книг ...

Кенгелац, Павле, *Естетическое слово*. Будим 1811.

/30/ Латинскога јазика кроме, иже един неправилно говорити не терпит, вси прочии народи погрешно говорјат, обаче книгописатели, не обзирајуштесја, како простиј лјуд говорит, на како правила јазика взискујут, тако пишућ. Аште би кто, на приклад, Немецки онако писал, јакоже обикновенне говоритсја, убо би и проста Немецка баба книги писати могла. Тако неци нашего рода книжници книги своја списавше, венцем книжническим у лјуду увенчашесај, и суетнују похвалу улућиша. Вси народи, и сами јазичници книги своја по грамматијским правилам списаша, у нас по правилам Баби Смиљјани пишућсја.

Како славеносрпска писменост у потпуности припада добу просветитељства, у њој се изразито истиче емфаза рационалног начела и користи образовања, и то користи образовања не само за појединце него за напредак целог српског друштва и уопште словенског живља у аустријским пределима. Уп.:

Јанковић, Емануил, *Физическое сочинение*. Лејпциг 1787.

/Посвета, стр. 2/ ВЕЛИКИ ПЕТАР Императо целе Россие, тражиоие наипре и наипре у свом Царству одну Академију укрепити и нју с' красномним, достоиним и високога разума членнами из' красити, пак после о нижим школамои старатисе; јер је знао, дае тело без' главе мертво и да едно собрание ученни лјуди, с' ЕГО попмоћју обвезано изображение ниже школа ласне произвести може, нежели штоби ОН сам своиом снагом установити у состојанију био.

Луштина, Викентије, *Грамматика италианскаја*. Беч 1794.

/12/ Време већ ест едан крат, славниј Илирическој роде, дасе сетимо и опоменемо, дасмо ми сви едан род и една нација: Единим Богом, отцем сотворени, сином искуплени, и духом освјаштени. Дакле не треба де се мерзимо и гнушавамо, и да Брат Брата гонимо; Него дасе братски лјубимо, и обшту ползу гледимо: Школе, Науке и различне друге занате (художества) и знанја синовом и кћерма да изискивамо; чрез којаћемо дан от дана паметнии, сретнии и славнии постати и бивати.

Веома је занимљиво и проучавање већ поменуте промене кода унутар самог уџбеника. Уп.:

од **БЕЋКЕРЕК, Г.**, *Философическа наука*. Будим 1809.

/Обраћање читатељима, стр. 1/ Славниј Сербскиј Роде! Ти кои обичествуе о дејствених и о ползе ТВОЕЈ пекуштихсја МУЖЕХ благоволити, аште убо усердно приимиш настојаште дело, и на ползу своју обратиш, то ја превишше всех Трудов /2/моих награжден себе бити возмнју.

/Текст, стр. 7/

Еште у стара времена и Стоици признавали Философију Науком, која нас научити може да будемо добри и Благополезни Лјуди. И сви древни Мудреци у том есу согласни били.

Вулић, Јоаким, *Естѣсѣвословіе*. Будим 1809.

/Предисловіе, стр. 2/ Уверен сам обаче, да мени Благоразумниј Читатељ и Пренумерант овде не буде за какво негодование приимити, а особито кад се опомене на свету Лјубов Ближњаго, која јавно изисјкуе и виче: Не желити погибели Ближнему своему

/Текст, стр. 17/ Представите себи само ово лјубезна дечице, колико хилјада лјудии иошт непозаеме црве, кои по дну Мора пузе, не познају? Овде би доста посла требовало, докле би от свију родова само неке животине добро познати могли.

На дијахроном се плану показала пре свега стабилност идиолекта али и сразмерно слаба повезаност временског фактора и језичког укуса, што се, пре свега, даје објаснити стабилношћу појединих идиолеката која је била проузрокована стабилношћу позиције појединих писаца у језичкој полемици. Уп.:

Дамјановић, Василије, *Новаја сербскаја ариѣмѣшка*. Млеци 1767.

/3/ Но между тим пришло мени на памет неких наших науке лишених а богатством снабдених Сербов реч, што они против Аритметиков обичај имаду говорити; Ласно е прохесапити, кад человек само новца имаде. Ја с мое стране овој речи весма несогласуем, и могу слободно казати, да то ние добро ни сложено у материју. Ови би по моему мненију лепши материе слог имали, ако би еркли: ласное броити, кад человек, и проч. Ербо кад кад новци на асталу лежет уготову, то правда что изброити их ест ласно; али прохесапити ест ствар друга.

Кенгелац, Павле, *Естѣсѣвословіе*. Будим 1811.

Предисловіе.

Конечниј недостаток совершеннаго землеописанија на матернем јазиче нашем возбуди мја прежде четирех лет таковое всјакој книжевнеј науце, особне же сему Естествословију зело нужное, списати, и прежде сего печатанију предати. Обаче тољ великаја в кратцем сем времени не точију во Европе, но и во иних частех мира сего сбившајасја измененија, имениша намерение мое дотолу во исполнение привести, дондеже сиреч вес примиритсја мир.

Досадашња истраживања показала су значај индивидуалне позиције појединих аутора у језичким питањима која се углавном није битно мењала током година и деценија. Истовремено се показало да су аутори били свесни различитих норми за различите сврхе (тзв. **интенционални** фактор). У више случајева има разлика у језику и стилу појединих делова уѣбеника и код истог аутора.

За даља истраживања ове веома занимљиве а и важне теме неопходни су:

- повећање корпуса
- укључивање у анализу параметра предлошка / обрасца
- укључивање у анализу примењених текстова. Веома су, на пример, занимљива различита школска правила као и текстови са испита који су јавно читани и држани по школама. Уп. следећи избор таквих текстова с краја 18. века:

1776

(1) *Школски усѣав*. Беч 1776. (Мих. 135)

1792

(2) Ралић, Стефан, *Слово на ѣоржесѣвенниј ѣраздник* народне осечке школе изговорено а сочинено Стефаном Раич те школе наставником. Беч 1792. (Мих. 259)

1793

(3) Јосић, Козма, *Торжесѣвенниј исѣиѣ* четиредесјат и пјат учеников в националном неунистскаго закона училишти Пештанском, по окончаном течении летном месеца аугуста дне 31 лета гсднја 1793. јавно производими. По полудне от 3 до 6 часов. Беч 1793. (Мих. 272)

1794

(4) *Начерѣание славено-сербских учебних ѣредметѣов* в греческаго неунистскаго закона училишти Вершацком при катедралнеј церкви находјаштемсја Григорием Зосимович нормалним начином предаваемых в присутствии же високо п. гсдина гсдина Иосифа Иоанновича от Шакабент православнаго епископа ка. вер. лог. и прочаја и его свјаштеннејшаго ц. к. и апост. Величества советника и народних училишт Банатских кралевскаго директора гсдина Василиа от Никочић јакоже и прочих благосклонних патронов дне 15. септ. 1794 јавно испитатисе имуштих. /Беч/ 1794. (Мих. 296)

(5) Јосић, Козма, *Назначение учебних ѣредметѣов* 42. учеником в националном славенно-сербском нормалном училишти Пештанском, чрез полгодзимное течение Космоју Иосичем тојаж школи учителем изследованих, нине же в јавном испите месеца марта дне, лета гсднја 1794. по полудне от 3 до 6 часов торжествованом, производимих. Беч 1794. (Мих. 297)

(6) Јосић, Козма, *Позивание на ѣоржесѣвенниј и јавниј исѣиѣ*. В славенно-сербском националном училишти Пештанском учаштијасја јуности. По окончании полгод-летнаго теченија производимј. Месеца септемврија дне 1794 по полудне от пол 3 до 6 часов. /Беч/ 1794. (Мих. 298)

(7) Јосиф, Козма, *Разглаголџивие между учениками* Косми Иосича учителя Пештанскога, в јавноторжественном 28го августа 1794 полгод-летном испите держанное. /Беч/ 1794. (Мих. 300)

(8) КРЕСТИЋ, ЈОВАН, *Начертание славено-сербских учебных предметов* из нихже торжественниј испит от 92. учеников в национальном восточнаго исповеданија училишти Фабричком у присутствију школскога надлежательства и прочих високо-благосклонных лиц По окончании летнаго теченија дне 24, августа лета гсднја 1794. јавно произведен ест. /Беч/ 1794. (Мих. 305)

(9) НИКОЛАЈЕВИЋ, МИХАИЛО, *Позивание на ѿлогодниј и јавниј испиѿиѿ*. Беч 1794. (Мих. 309)

(10) ПЕЈАКОВИЋ, ЈАКОВ, *Слово благодарствѿнное ѿо окончании испиѿиѿанија* господам посетителем јакоже: и господину локал-директору учеником Илиеју Живановичем изговоренное 1799-го года во первом течении месеца марта днја. Будим /1799/. (Мих. 386)

Познато је да су таква *Слова* и сл. текстови крајем 18. в. постали веома популарни и фреквентни. Другим речима, тада се формирала једна нова подврста текста са доста широким кругом реципијената.

Постајале су и друге сличне врсте текста, например, разноврсни приручници за учитеље и родитеље, затим, опширан корпус морално-поучних текстова за омладину (већином преводи одн. подражавања – нпр., веома познатог немачког писца таквог жанра КАМПЕА). И за такве текстове се зна да су они спадали међу најчитаније у тадашњем српском друштву.

Кључне речи: дијахронијска лингвистика текста, славеносрпски, школска књига предвуковског доба, методологија историје књижевног језика.

ЛИТЕРАТУРА

Kretschmer, A., Slavoserbisch: *Wieser Enzyklopädie des europäischen Ostens* 10. Klagenfurt–Wien–Ljubljana–Sarajevo, 473–476.

Kretschmer, A.: Формирање функционалних стилова у српској писмености у доба Вукових реформи. *Научни сасѿанак славистиѿа у Вукове дане* 32/1. Београд, 201–210.

Kretschmer, A.: Хумор и сатира у српској писмености пре Вука (на материјалу тзв. Славеносрпске писмености). *Научни сасѿанак славистиѿа у Вукове дане* 35 (Београд 2006).

Толстой, Н. И.: Конкуренција и коегзистенција норми у књижевном језику XVIII века код Срба. *Научни сасѿанак славистиѿа у Вукове дане* 10/1. Београд 1981, 33–40.

Хасанагић, Е.: Историја школа и образовања код Срба. Београд 1974.

Anna Kretschmer

METASPRACHE IN DEN ÄLTEREN SERBISCHEN LEHRBÜCHERN

Resümee

Die Arbeit ist der Sprache der Schulbücher gewidmet, die bei den vojvodinischen Serben im 18. und frühen 19. Jh. in Gebrauch waren, d. h. in der Zeit vor der Sprachreform Vuk Karadžićs. Es wird auf die große Relevanz dieses Textkorpus für die Untersuchung des sog. slavenoserbischen Schrifttums hingewiesen, wie auch auf die vielfältige Möglichkeiten seiner Analyse und Auswertung.

Радмило Маројевић
Београд

ПЈЕСНИЧКИ ЈЕЗИК ЊЕГОШЕВ. II (Перфективни глаголи с имперфективним ликом)

Овим радом аутор наставља серију чланака о Његошевем пјесничком језику на материјалу спјегова Луча микрокозма, Горски вијенац и Лажни цар Шћепан Мали [види ил. 1]. У другом чланку серије разматрају се имперфективни глаголи с имперфективним ликом, и то чинати [види ил. 2], опуштати се [види ил. 3], пуштати (се) [види ил. 4], чујати [види ил. 5], вијати [види ил. 6], облачити (се) [види ил. 7]. У закључку се разматрани глаголи интерпретирају као нове ријечи настале као резултат семантичке творбе уз прозодијско диференцирање [види ил. 8].

1. Увод

1.1. Овим радом аутор наставља серију чланака о Његошевем пјесничком језику, углавном на материјалу спјегова Луча микрокозма, Горски вијенац и Лажни цар Шћепан Мали. У првом чланку серије, *Пјеснички језик Његошев. I (Глаголи с аблативним префиксима* [Први дио]), који је објављен у претходној лингвистичкој свесци овог зборника [Маројевић 2007^a: 199–214], разматрани су глаголи с аблативним префиксом -у. Да би се описали аблативни глаголи у Његошевем пјесничком језику као систем, у другом дијелу првога чланка, који је објављен у часопису Српски језик [Маројевић 2007^b: 45–67], разматрани су глаголи с префиксом *ио-* у аблативном значењу и глаголи с префиксом *ог-*. Специфичне ријечи с аблативним префиксом -у — именица **џклин** у Горском вијенцу: *нека стоји || за џклин | народу.* [2613] и глагол ***уклињати се** у Лажном цару Шћепану Малом: *(с њом се свјет || и данас | у клиња),* [1243] — биће разматрани на другом мјесту, као трећи дио првога чланка.

1.2. У другом чланку серије, који се овдје објављује, разматрају се перфективни глаголи у имперфективном лику у Лучи микрокозма: *obl a~iti (5) гл. сврш.в. 'обући' инф.: облачити || и почет | носити:* [2045]; *у плот људскѹ || послѣјѣ | облачити,* [2077]; *џрид. џрџни м.р. јд. ном.: у црнѹ је || облачен | порџиру:* [486]; *мн. ном.: ѿ се видѣ || зракѡм | облачени* [337];

облачени || у вјѣчно̄ | цр̀нило. [1830]; *òbl ач̀іті se (1) гл. сврш.в. 'обући се' *їрид. радни ж.р. јд.*: [се] / облачѣла || у хáљину | цр̀нӯ — [1095]; р̣ўштáті^{II} se (1) гл. сврш.в. 'пустити се' *инф.*: Тѣшко ли се || у пóлет | п̣ўштáти [201]; *~ўјáті (1) гл. сврш.в. 'чути' *имїерф. у зн. аор. јд.* *Лл.*: и занѣшен || нѣ чужáх | áнгела, [428], у Горском вијенцу: *в̣ї|áті (2) гл. сврш.в. 'видјети' *имїерф. у зн. аор. јд.* *Лл.*: млáдѣ глáвѣ || онáквѣ | нѣ виђáх! [1971]; 2л.: Виђáше ли || кáко | стрїѣлјајӯ, [114], *òbl а~їті (1) гл. сврш.в. 'обући' *їрид. радни мн. м.р.*: облачѣли || пр̣ње | и јáчине — [1559], *òруштáті se (1) гл. сврш.в. 'препустити се, упустити се' *имїерф. у зн. аор. јд.* 3л.: тѣре їм се || нá вјеру | òпуштá? [2001], р̣ўштáт^{II} (1) гл. сврш.в. 'пустити' (*несврш.в. руштáват*) *инф.*: (свòј свòјѣга || нїкад | п̣ўштáт нѣхе!) — [533], *~їwáті (1) гл. сврш.в. 'почети' *їрид. радни јд. м.р. (алї.: їрез. јд. 3л.)*: (а кò чїњá || бїти хе | нájбољї!) [2408], *~ўјáті (1) гл. сврш.в. 'чути' *имїерф. у зн. аор. мн. 2л.*: Чўјáсте ли || кáко се | пòјáше? [1887] и у Лажном цару Шћепану Малом: р̣ўштáті^{II} (1) гл. сврш.в. 'пустити' *инф.*: п̣ўштáти га || ни їздат | нѣхемо [1961]; р̣ўштáті^{II} se (1) гл. сврш.в. 'пустити се' *аор. мн. 3л.*: Тѣк се њїни || п̣ўштáшѣ | кр̀дови, [3776]; *дòпуштáти (1) гл. сврш.в. 'допустити, дозволити' *їрид. радни јд. м.р.*: Бòїје њїма || тòдòпуштá | сáмїм [1647].

2. Глагол чїњáти

2.1. Перфективни глагол чїњáти у имперфективном лику посвједочен је у 2408. стиху Горског вијенца:

У памет се [ўпамѣтсе] добро Црногорци
(а ко чїњá [чїњá] бити хе најбољї [нájбољї])!
А ко изда [їздá] онога те почне —
свака му се сатвар скаменила,
Бог велики и његова сила
у њиву му [ўњивуму] сѣме [щѣме] скаменио,
у жене му [уженѣму] ћецу скаменио,
од њега се излегли губавци
да их народ по прсту кажује,
траг се грдни [грднї] његов ископао [искòпао]
како што је [штòје] шареним коњима,
у кућу му [ўкућуму] пушке [п̣ўшкѣ] не висило,
главе [глáвѣ] мушке не копа од пушке,
жељела му кућа мушке главе [глáвѣ]!
[ГВ 2407–2420].

У критичком издању Горског вијенца уз облик чїњá стоји слѣдећа текстолошка напомена: „**радни гл. прид., крњи футур II** '[бўдѣ] почео' (алт.: 3л. јд. презента 'почне') гл. свр.в. чїњáти 'почети'“ [Маројевић 2005: 190].

2.2. Иако је у популарним издањима, у коментару С. Назечића и у Речнику уз издања А. Младеновића тачно одређен његов вид и значење,

глагол *чињџаџи* у издањима која су приређивали познати коментатори (Решетар, Ђукић, Барац) и у Речнику Његошева језика погрешно је протумачен у погледу глаголског вида. Глагол није тумачен у Рјечнику уз пјесничка дјела П. П. Његоша, па је изостала и одговарајућа лексикографска обрада.

(1) Тачно тумачење глагола *чињџаџи* у погледу глаголског вида, а то значи и у погледу видског значења, налазимо у неким популарним издањима Горског вијенца, на примјер у издању Књижарнице Томе Јовановића и Вулића које се појавило 1928, гдје у Додатку „Тумачење неколико ријечи у овој књизи“ читамо: *чињати*, *почети* [Јовановић–Вујић 1928: 118]. Од значења свршеног вида (и значења презента) полази, у коментару уз 2408. стих, и Салко Назечић: „Ко чиња тј. ко почне борбу против Турака“ [Назечић 1947: 175]. Тачно тумачење значења глагола налазимо и у издањима која је приредио Александар Младеновић: „*i wati* сврш. *почеџи*“ [Младеновић 2001: 233; Младеновић 2005: 315].

(2) Исте, 1928. године кад и поменуто издање Књижарнице Томе Јовановића и Вујића појавило се девето издање Милана Решетара, али се у њему полази од значења несвршеног вида (као и у претходним и наредним Решетаревим издањима): „*чињати*, *чињам* *почињати*“ [Решетар 1892: 165; Решетар 1923: 174 (без акцента); Решетар 1928: 158 (без акцента); Решетар 1940: 159]. Лексема је нашла своје мјесто и у Речнику уз издања Трифуна Ђукића: „*i wati*, *почињати*“ [Ђукић 1941: 189; уп. Ђукић 1944: 197]. Ријеч је неадекватно семантизовао у Рјечнику мање познатих ријечи и Антун Барац: „*чињати*, *чити*, *рочињати*“ [Барас 1947: 200].

(3) У Речнику Његошева језика примјер из 2408. стиха Горског вијенца наводи се као једина илустрација глагола *чињати*, *чињам* несврш. *почињати* [Стевановић и др. 1983 II: 502].

3. Глагол *оџуџаџи се*

3.1. Перфективни глагол *доџуџаџи се* у имперфективном лику посвједочен је у 2001. стиху Горског вијенца:

Бог га јаки и мртва убио —
 како мога [мџга] вјероват Турцима
 тере им се на вјеру [навјеру] опушта [опуштџа]?
 [ГВ 1999–2001].

У критичком издању Горског вијенца уз други полустих 2001. стиха донијели смо сљедеће текстолошке напомене: „*доџуџаџи се* — дијал., 3.л. јд. имперфекта гл. сврш.в. *доџуџаџи се* '(пре)пустити се' у зн. аориста '(пре)пусти се' (није 3.л. јд. аориста *оџуџаџи се* гл. несврш.в. *оџуџаџи се*) [...]; *на вјеру* — изр. у зн. 'на задату ријеч'; (*на вјеру џм*) *се доџуџаџи* — изр. у зн. '(до)пусти да га (вјероломно) убију“ [Маројевић 2005: 161].

3.2. Глагол *дѣиуишѣиѣи се* није тумачен у Рјечнику уз пјесничка дјела П. П. Његоша, па је изостала и одговарајућа лексикографска одредница. У Речнику Његошева језика и у Младеновићевим издањима глагол је лексикографски обрађен, али неадекватно у погледу вида и видског значења (у овом првом и у погледу акцента).

(1) У Речнику Његошева језика примјер из 2001. стиха Горског вијенца наводи се као једина илустрација глагола **опуштати се**, *опуштѣм се* несврш. *ѣреѣуишѣиѣи се* (*ѣоку догађаја, ѣриликама, обећањима и сл.*) [Стевановић и др. 1983 I: 586 (исправили смо штампарску грешку: *догађајаја*)].

(2) Нетачно тумачење значења глагола (заправо: скраћену интерпретацију Речника Његошева језика), без прозодијске реконструкције, налазимо и у издањима која је приредио Александар Младеновић: „оршtati се несврш. *ѣреѣуишѣиѣи се* (обећању и сл.)“ [Младеновић 2001: 220; Младеновић 2005: 276].

4. Глагол *ѣуишѣиѣи се*

4.1. Перфективни глагол *ѣѣуишѣиѣи се* (*се*) у имперфективном лику посвједочен је у сва три Његошева сјјева.

(1) У 201. стиху Луче микрокозма:

Тешко ли се у полет пуштати [пѣштѣти]
 на лађици крилѣ распетијех
 без кормила и без [ѣбез] руковође
 у бескрајни океан воздушни
 ѣе су сунца само капље свѣтле [свѣ]ѣтлѣ]
 а мирови једва видне искре,
 ѣе ужасне буре господствују —
 ока смртну отворит не дају
 већ га гоне у мрачно [умрѣчнѣ] жилиште,
 бог зна каквом судбом назначено [нѣзнѣченѣ]!
 [ЛМ 201–210]

употријебљен је фразеологизам (с глаголом свршеног вида) *ѣѣуишѣиѣи се* у *ѣблѣи* у значењу 'одлетјети' (у бескрајни океан воздушни). Прва компонента фразеологизма, повратни глагол *ѣѣуишѣиѣи се*, свршеног је вида и има основно значење 'пустити се, одјурити'. Трећа компонента фразеологизма, именица *ѣблѣи*, изведена је нултим суфиксом од глагола *ѣолѣѣѣи* у аблативном значењу 'одлетјети'.

(2) У 533. стиху Горског вијенца потврђен је неповратни глагол свршеног вида *ѣѣуишѣиѣи* у значењу 'пустити':

Не бојим се од вражјега кота —
нека га је [некагаје] ка на гори листа,
но се [нѡсе] бојим од зла [ѡдзла] домаћега.
Бијесна се [бијеснасе] братства истурчила:
тек домаће нападнемо Турке
(свој својега никад пуштат [пѡштат] неће [неће!]) —
разлучи се [разлѡчйсе] земља на племена,
крвава се [крѡвавасе] исклати племена,
враг ђаволу доћи у сватове [ѡсватове]
те свијећу србску [српскѡ] угасити!

[ГВ 528–537].

У критичком издању Горског вијенца уз облик *ѡѡшѡѡѡѡ* донијели смо слједећу текстолошку напомену: „дијал., инфинитив гл. сврш.в. у зн. 'пустити' (а не несврш.в. *ѡѡшѡѡѡѡ*)“ [Маројевић 2005: 68]. С обзиром на специфичност конструкције с двоструком негацијом, у другом полустиху, и на израз *свој својега* с допунским значењем повратне замјенице, у првом полустиху, стих би могао добити семантичку интерпретацију 'рођаци ће сигурно бранити једни друге'.

(3) Перфективни глагол *ѡѡшѡѡѡѡ* (*се*) у имперфективном лику посвједочен је двапут и у Лажном цару Шћепану Малом. У 1961. стиху спјева, у којем је потврђен неповратни облик *ѡѡшѡѡѡѡ* у облику инфинитива:

Но држите, а имате кога:
нек ви слава иде по свијету
и да ви се до послѡјед прича! [...]
Држаћемо, а цар је, видимо.
Нек стоструке падну на нас [нанас] муке,
пуштати га [пѡштатига] ни издат нећемо
док све наше силе изломимо.

[ШМ 1956–1962],

остварен је паралелизам са глаголом *ѡзгаѡѡ* (који је свршеног вида), а тај паралелизам потврђује да је и глагол *ѡѡшѡѡѡѡ* истога вида, тј. да има значење 'пустити'.

(4) Повратни облик *ѡѡшѡѡѡѡ* *се* 'пустити се' у облику трећег лица множине аориста (дакле: у аорисној форми а не само значењу) налазимо у 3776. стиху спјева:

Двјеста окѡ ми узми сичана,
узми соли десетак товарѡ,
со и сичан добро измијешај,
пошљи ноћу неколико другѡ,
посијаше отров [ѡтрѡв] на пасиште.
Тек се њини пушташе [пѡшташе] крдови,
збучаше се ка имање на со [на сѡ] —
многа им се стада утријеше.
Памети се послѡ [пѡслѡ] научише —
испред стада све иду чобани,

кад опазе отров [ѡтрѡв] на пасишта,
не пуштају [нѣ пѹштајѹ] по њима крдове
докле киша отров [ѡтрѡв] не опере.

[ШМ 3771–3783].

Глаголски облик *йѹшиѡиѡше се* 'пустише се' (аорист, а не имперфекат у значењу аориста) разликује се од примјера с глаголима *виђаѡи* и *чујаѡи* из Горског вијенца.

4.2. Перфективни глагол *йѹшиѡиѡи* (се) у имперфективном лику тачно је интерпретиран граматички и прозодијски (као облик свршеног вида, са друкчијим акцентом од хомографа несвршеног вида) у једнотомном Рјечнику уз пјесничка дјела П. П. Његоша, нетачно — у Речнику Његошева језика. Тачно тумачење значења глагола даје и А. Младеновић.

(1) У (једнотомном) Рјечнику уз пјесничка дјела П. П. Његоша, који су саставили Радосав Бошковић и Михаило Стевановић, глагол се наводи као перфективни, са друкчијим акцентом од хомографа несвршеног вида који у књижевном језику има дугоузлазни акценат: „**пѹштати**, -ѡм сврш. йокр. пустити“ [Стевановић–Бошковић 1954: 174]. Као илустрација се наводи само инфинитивни облик из 533. стиха Горског вијенца. У источно-херцеговачким говорима разматрани глагол је заиста потврђен са двије прозодијске варијанте, оном коју реконструише Бошковић (пѹштати), а која је нешто источнија, и оном коју ми реконструишемо (пѹштѡти), а која је нешто западнија.

(2) У (двотомном) Речнику Његошева језика примјер из 201. стиха Луче микрокозма наводи се као једна од потврда глагола **пѹштати се** у значењу *йѹшиѡиѡи се* (примјер из 3776. стиха Лажног цара Шћепана Малог не наводи се као илустрација), док се у неповратном облику даје, са четири нијансе значења, само глагол **пѹштати**, пѹштѡм несврш. [Стевановић и др. 1983 II: 203], али се као илустрација не наводи ни 533. стих Горског вијенца, ни 1961. стих Лажног цара Шћепана Малог.

(3) Тачно тумачење значења разматраног глагола, без прозодијске реконструкције, налазимо у издањима која је приредио Александар Младеновић: „**йушѡиѡи** сврш. *осѡавѡиѡи*, *наѡустѡиѡиѡи*“ [Младеновић 2001: 225; Младеновић 2005: 294].

НАПОМЕНА.

У Ускочком речнику, који је саставио Милија Станић, као глагол несвршеног вида наводи се **пѹштати**, -ѡм [Станић 1991 II: 240], чији неповратни облик има, између осталог, значења 1. а. *исѡериваѡи стѡоку из какве йростѡорије (избе, ѡора и сл.)*. б. *уѡериваѡи стѡоку у брањевину*. 2. *осѡавѡаѡи нешѡо да расѡе* (с примјером: Пѹштѡ брѡке). 3. *осѡавѡаѡи некога да йроѡадне* (с примјером: Свѡј свѡга не пѹштѡ). Глагол као да има прозодију Бошковићевог покрајинизма свршеног вида *йѹшиѡиѡи*¹¹ а значење књижевног лика *йѹшиѡиѡи*¹ несвршеног вида. У говору је очито дошло до контаминације двају хомографа и до специјализације значења. У првом (лексичком) значењу реализује се ипак граматичко значење свршеног вида

(‘пустити стоку на испашу’, ‘пустити стоку у ливалу’). Иза несвршеног вида другог (лексичког) значења крије се такође модално значење свршеног вида ‘одлучио је да пусти (брке)’. Да је примјер за треће (лексичко) значење у футуру, као у Горском вијенцу, реализовало би се значење свршеног вида.

5. Глагол *виђа̄ӣи*

5.1. Перфективни глагол *виђа̄ӣи* у имперфективном лику посвједочен је двапут у Горском вијенцу.

(1) У 114. стиху глагол је у облику другог лица једине имперфекта у аорисном значењу:

Ти нијеси саморана [самѠранā] глава:
видиш ове пет стотин момчади [мѠмчāд̄ӣ] —
које чудо [кѠјѠ чѠдо] снаге и лакоће
у њих [Ѡњ̄Ѡх] данас овђе видијесмо?
Виђаше ли [виђ̄ашели] како стријељају,
ка се града [кāсе грāда] вјешто изиграше,
како хитро грабљаху капице?

[ГВ 110–116].

У критичком издању Горског вијенца уз облик *виђ̄аше* донијели смо сљедећу текстолошку напомену: „дијал., 2.л. јд. имперфекта гл. свр.в. *виђ̄а̄ӣи* ‘видјети’ у зн. аориста ‘видје’ [за 1.л. јд. види ст. 1971] (а не 2.л. јд. имперфекта *виђ̄аше* гл. несвр.в. *виђ̄а̄ӣи*)“ [Маројевић 2005: 43].

(2) У 1971. стиху глагол има облик првог лица једине имперфекта у аорисном значењу:

Осамдесет већ имам годинā:
сто путā сам гледа Црногорце,
гледа Турке а гледа Латине [лāтине]:
младе [млāдѠ] главе [глāвѠ] онакве не виђ̄ах [нѠвиђ̄ах]!

[ГВ 1968–1971].

У критичком издању Горског вијенца уз облик (нѠ) *виђ̄ах* донијели смо сљедећу текстолошку напомену: „дијал., 1.л. јд. имперфекта гл. сврш. в. *виђ̄а̄ӣи* ‘видјети’ у зн. аориста ‘(нѠ) видјех’ [за 2.л. јд. види ст. 114] (није 1.л. јд. имперфекта (нѠ) *виђ̄ах* нити 1.л. јд. аориста (нѠ) *виђ̄ах* гл. несврш.в. *виђ̄а̄ӣи*)“ [Маројевић 2005: 159].

НАПОМЕНА.

Повратни глагол свршеног вида *виђ̄а̄ӣи се* ‘моћи се видјети’ посвједочен је у облику 3. л. јд. имперфекта (у значењу аориста) у Новој пјесни црногорској о војни Русах и Тураках (681–682): „Од пупца се ништа не чујаше, / а од дима ништа не виђаше“, али се нијанса значења *моћи се сазна(ва)ӣи чулом*

вида не наводи у Речнику Његошева језика, ни у одредници **виђати се** [уп. Стевановић и др. 1983 I: 75], ни у одредници **видјети се** [уп. Стевановић и др. 1983 I: 74]. Овај посљедњи глагол, у значењу *бићии видљив*, илуструје се и примјером: Приђе боја виђаше се мјесец вас црвен (крвав) (Биљ.).

5.2. Размотрићемо интерпретацију наведеног глагола у лексикографским дјелима и издањима спјева. Облици глагола *виђаџии* (*се*) нису објашњавани у Рјечнику уз пјесничка дјела П. П. Његоша, па је изостала и одговарајућа лексикографска обрада.

(1) У Речнику САНУ наводи се, као двовидски глагол, „**виђати**, -ам свр. и несвр. покр. *в. видеџии*“ [Речник САНУ 1962 II: 597]. Као илустрација наведено је осам цитата (са девет потврда), и у свима њима у савременом књижевном језику као еквивалент долази глагол *виђјети* у разним нијансама значења, ни у једном се значење не може исказати глаголима *виђаџии* и *лџедџии*. Глагол је посвједочен у презенту (1.л. јд. *виђам*, 3.л. јд. *виђа*, 3.л. мн. *виђају*) и у императиву (2.л. јд. *виђај*). Посебно је интересантан први од два Ћопићева примјера, који ћемо ми навести у нешто ширем контексту: „— Сине Боро, добро ја све гледам и виђам пшта је с тобом. Знај ја добро, дијете, да су теби ноћи без сна и грке к’о пелин...“ [Ћопић 1938: 127].

(2) У Речнику Његошева језика примјер из 1971. стиха Горског вијенца наводи се као једина илустрација глагола **виђати**, *виђам* дијал. уч. према видјети у 1. зн. *више љуџии, с времена на време видеџии, гледаџии*; на примјеру, да не би било никакве забуне, стављен је дугоузлазни акценат: не виђах! [Стевановић и др. 1983 I: 75].

(3) У издању Горског вијенца које је за ЦАНУ приредио Александар Младеновић приређивач се осврнуо на прозодију и видско значење разматраних облика (позајмивши прозодију и граматичку интерпретацију, али не и значење, из Речника САНУ): „У стиховима које ми овако акценатујемо: *Виђаше ли како стјријељају* 114; *младе главе онакве не виђах* 1971 ради се, очигледно, о глаголу свршеног и несвршеног вида *виђаџии ((у)гледаџии)* а не о итеративном *виђаџии* (уп. РСКНЈ II [Речник САНУ 1962 II – Р. М.] 589, 597), те се зато у овом издању *Горског вијенца* горњи примери доносе са краткосилазним акценатом“ [Младеновић 2005: 222]. У „Речнику уз ово издање“ приређивач неоправдано проширује семантику несвршеног вида, па као еквиваленте наводи и књижевно *виђаџии* те *лџедџии*, па чак и *оџажџии*: „**виђати** сврш. и несврш. *видеџии* и *виђаџии*, *(у)гледаџии*, *оџажџии*, *оџажџии*“ [Младеновић 2005: 234; исто и у Младеновић 2001: 208]. У примјерима из Горског вијенца глагол има само значење свршеног вида, наравно: само значење ’видјети’, у имперфекту (у значењу аориста) на другом слогу је обавезна дужина, а акценат се у 1971. стиху, у складу с новоштокавском прозодијом, с којом је Горски вијенац несумњиво написан, обавезно преноси на рјечцу.

6. Глагол *чуја̄ӣи*

6.1. Перфективни глагол *чӯја̄ӣи* у имперфективном лику потврђен је у Лучи микрокозма и у Горском вијенцу.

(1) У Лучи налазимо прво лице јединице имперфекта у аорисном значењу:

Јошт бог нек зна [нѣк зн̄а] што ми ангел прича [п̄рича],
но ја [нѣ ја̄] поглед пут неба [п̄т нѣба] исправих
и занешен не чујах [нѣчуј̄ах] ангела,
већ трепетом свѣт [свѣ̄јѣт] свјетов̄а гледах
и слатка ме [исл̄атк̄аме] немоћ обузела.
[ЛМ 426–430].

Уз стих 428. у критичком издању спјева, које је у припреми, стоји слjedeћа текстолошка напомена: (нѣ) *чӯја̄х* — дијал., 1.л. јд. имперфекта гл. сврш.в. *чӯја̄ӣи* 'чути' у зн. аориста '(не) чух' односно перфекта '(нисам) више чуо' [за 2.л. мн. види ст. 1887 Горског вијенца: *чӯја̄сте* ли како се појаше] (а не 1.л. јд. имперфекта (нѣ) *чӯја̄х* гл. несврш.в. *чӯја̄ӣи*).

(2) У Горском вијенцу је посвједочено друго лице множине имперфекта у аорисном значењу:

Чудне бруке [бр̄укѣ], грдне [гр̄днѣ] мјешавине [мјешавинѣ]!
Чујаше ли [чӯја̄стели] како се појаше [п̄ја̄ше]?
[ГВ 1886–1887].

У критичком издању Горског вијенца уз облик *чӯја̄стӣе* донијели смо слjedeћу текстолошку напомену: „дијал., 2.л. мн. имперфекта гл. свр.в. *чӯја̄ӣи* 'чути' у зн. аориста 'чусте' (а не 2.л. мн. имперфекта *чӯја̄стӣе* гл. несвр. в. *чӯја̄ӣи*)“ [Маројевић 2005: 151].

НАПОМЕНА.

Повратни глагол *чуја̄ӣи се* посвједочен је у облику 3. л. јд. имперфекта (у значењу аориста) — у Свободијади (X 282–284): „Глас хиљадах ратне бјеце / дневно ноћно чујаше се / од јуриша, од обране“, у нијанси значења *сазна(ва)̄ӣи се чулом слуха*, и у Новој пјесни црногорској о војни Русах и Тураках (681–682): „Од пуцња се ништа не чујаше, / а од дима ништа не виђаше“, у нијанси значења *моћи се сазна(ва)̄ӣи чулом слуха* [Стевановић и др. 1983 II: 510].

6.2. Облици глагола *чуја̄ӣи* нису објашњавани у Рјечнику уз пјесничка дјела П. П. Његоша, па је изостала и одговарајућа лексикографска одредница. У Речнику Његошева језика примјер из Луче се наводи као илустрација глагола *чӯти*, *чӯјем* сврш. и несврш. у 1. зн. *ѣримай̄и*, *ѣримий̄и чулом слуха, сазнай̄и*, *сазнавай̄и, ојазий̄и, ојажай̄и чулом слуха* [Стевановић и др. 1983 II: 510].

7. Глагол *облачийи* (*се*)

7.1. Перфективни глагол *облачийи* (*се*) у имперфективном лику налазимо у Лучи микрокозма (шест потврда) и Горском вијенцу (једна потврда). Њима ћемо прикључити по један примјер из Биљежнице и из Свободијаде.

(1) Глагол *облачийи* у перфективном значењу 'обући' посвједочен је трипут у облику тршног глаголоског придјева — у 337, 486. и 1830. стиху Луче микрокозма:

Пет небеса̄ неподвижних пређем
 слѣдујући зрачици идеје:
 бесконачно види овдје царство
 величества, постојанства мира̄!
 Простор им је шири растојања
 нег подвижним много свјетовима,
 ал се виде зраком [зрако̄м] облачени [облачени]
 како морски велики острови
 кад их зима снијегом обуче
 те их пловац из даљине гледа.

[ЛМ 331–340];

Поведе ме мало понапријед [пд̄-напријед].
 „Гледај“, каже, „на лијеву [на̀лијеву] страну
 те шар види онај поголем̄и [пд̄-голѣмӣ]
 те пружаје [пружа̀је] црнокраке луче [луче] —
 он једини у простору свѣтлом [св̄̄јѣтлом̄]
 у црну је [уц̄рн̄је] облачен [облачен] порфиру:
 зла свакога најљуће крајности
 под једном су у њ круном сабрране —
 он катедру мрачну сочињава
 позоришта сваког ужаснога.

[ЛМ 481–490];

И крилата погоди стријела
 на средину војске богохулне,
 ту се с гњ̄вом [гњ̄̄јѣвом] огњенијем разби:
 хиљаде се кроз отпадну војску
 од ње страшних разјеча громов̄а.
 Цар Тартара и његова војска
 попадале на поље сражења
 поражени стријелом Вишњега
 и њенијем пламом опаљени,
 облачени [облачени] у вјечно црnilo.

[ЛМ 1821–1830].

(2) Глагол *облачийи* у перфективном значењу 'обући' посвједочен је двапут у облику инфинитива — у 2045. и 2077. стиху Луче микрокозма:

Са првијем [сап̄рвијем] Адам покољењем
 на Земљи ће љуто пострадади
 од Сатане душегубитеља
 (јер ће Адам први [п̄рви] плот човјечку
 облачити [облачити] и почет носити):
 зли властитељ Ада неситога
 довести ће људско покољење
 до глупости ове преслијепе
 да похули [пòхули] на небесну свјетлост
 а да мрачно име обожава.

[ЛМ 2041–2050];

Ово ниско људско ослепљење
 биће злоба душе Сатанине
 на похулу [напòхулу] неба и Вишњега.
 Божествену моју душу њежну
 забољеће судба човјеческа:
 ја ћу слово моје возљубљено
 у плот људску послѣ [пòсл̄је] облачити [облачити],
 послати га да избави људе
 и [с] законом [из:аконом] свете [свѣтѣ] моје правде
 помрачене освѣтли [осв̄јѣтли] умове.

[ЛМ 2071–2080].

(3) Глагол *облачиѣи* у перфективном значењу 'обући' посвједочен је најзад у облику радног глаголског придјева — у 1559. стиху Горског вијенца:

Мало стаде, они [òнї] отидоше
 а за њима [азàњима] други изидоше —
 такве брукe [бр̄кѣ], таквијех грдила—
 није нико јошт видио није:
 носине им по од кварта бјеху,
 истрештили очи као тенци
 а зинули ка курјаци гладни [гладнї],
 а дрвене ноге насадили
 па иђаху као на кључеве [нàкључеве],
 облачили [облачили] прѣе и јачине —
 у сред [усрѣд] подне да га човјек сретне,
 сва би му се коса најежила.

[ГВ 1550–1561].

У критичком издању Горског вијенца уз облик *облачили* донијели смо следећу текстолошку напомену: „дијал., радни гл. прид. сврш.в. у зн. 'обукли' (а не несврш.в. *облачили*)“ [Маројевић 2005: 131].

Глагол *облачиѣи* у перфективном значењу 'обући' посвједочен је у облику радног глаголског придјева и у Биљежници: „Венеција се види са звоника свет[ог] Марка као гомила црних клијетака, избачених буром у морске лужине; оданде човјек види какву је жалостну кабаницу облачила“ [Његош Биљежница: 188 (оригинални рукопис је на стр. 117)].

(4) Повратни глагол *облачийи се* у перфективном значењу 'обући се' посвједочен је у облику радног глаголског придјева — у 41. стиху VII пјесне Свободијаде и у 1095. стиху Луче микрокозма:

Огласише турској војсци
да се главар њих врховни
у порфиру браноносни
облачио [òблачио] и кренуо
[С VII 38–41];

„Архангели првопрестолници,
ја ћу вама открит нешто сада
што ће душе усколебат ваше.
Горда се је душа Сатанина
облачила [òблачила] у хаљину прну [црнѹ] —
славољубни овај војсвода
мир небесни поколебат хоће
и у вјечну низврћ погибију
себе самог и своје полкове:
гѣѣв [гѣѣѣв] праведни оружје је правде! [...]"
[ЛМ 1091–1100].

НАПОМЕНА.

Повратни глагол *облачийи се* посвједочен је у облику 3. л. мн. презента — у Биљежници: „У Ликијанах био је обичај за оне који би коротовали да се облаче у женске аљине“ [Његош Биљежница: 178 (оригинални рукопис је на стр. 95)], али је питање да ли га треба читати у имперфективном значењу (дѣ се) *òblāčē*, или у перфективном значењу (дѣ се) *òbláčē* 'да се обуку'.

7.2. Српски перфективни глагол *òблачийи се* у имперфективном лику граматички је тачно интерпретиран (као облик свршеног вида) само у једнотомном Рјечнику уз пјесничка дјела П. П. Његоша, прозодијски — ни у једном од лексикографских и едиционих извора којима смо се служили. Иначе је глагол *облачить* (*облачиться*) добро познат руском књижевном језику као црквенославенизам јужнословенског поријекла.

(1) У руском књижевном језику, у његовим књишким стиловима, налазимо облик ОБЛАЧѢННЫЙ, трпни придјев глагола свршеног вида ОБЛАЧИТЬ, који се у Ушаковљевом рјечнику илуструје сљедећим примјером из текста Писемског: *Заснул на своем худеньком диванишке, облаченный в узенький ситцевый халат* [Ушаков 1938 II: стлб. 651]. Наравно, у руском језику ријечи с коријеном |влак/внач|, који се услед фонетске промјене интегрисао с префоксом *об-* и формирао нови коријен |облак/обнач|, црквенославенског су поријекла.

(2) У Рјечнику ЈАЗУ, у одредници 1. ОБЛАЧИТИ коју је обрадио Томо МАРЕТИЋ, наводи се само имперфективни глагол „**obláčiti**, *òbláčim impf. preta pf.* obući“ [Рјечник ЈАЗУ 198 VIII: 377–378]. Примјере који се могу схватити и као свршени и као несвршени вид аутор рјечничке одреднице

оставио је без коментара (а таквих је примјера више). Два примјера с несумњивим значењем свршеног вида пропратио је напоменом о наводној „погрјешци“. Први је из дјела *Zakon crkovni složen i upravljen za naučenije i prosvitljenije redovnikov hrvaskoga naroda od Andela dalla Costa... popa crkve prvoslodne splitske. Kńige I, II. U Mneci 1778*: „Pristupiti imao bi prid vrata od crkve... oblačen (*pogrješka mjesto* obučen) jednom kostretnom vrićom. Dalla Costa I, 40“ [Рјечник ЈАЗУ 1918 VIII: 377]. А други из Приповијести црногорских и приморских Стефана Митрова Љубише: „Ovo je Hercegnovi, komu je brištan oblaćio (*pogrješka mjesto* obukao) ispukle zidove. Љубиша prip.“ [Рјечник ЈАЗУ 1918 VIII: 378]. — Погрешка јесте, несумњиво, али није списатељска него лексикографска (и лингвистичка).

(3) У Рјечнику уз пјесничка дјела П. П. Његоша, који су саставили Радосав Бошковић и Михаило Стевановић, глагол се наводи као перфективни, али са прозодијом коју у књижевном језику има несвршени вид: „obl á~i ti, обљачћим сврш. *йокр.* обући“ [Стевановић–Бошковић 1954: 108]. Као примјери се наводе два облика радног глаголског придјева (из Горског вијенца и из Свободијаде) и два облика трпног глаголског придјева (из 337. и 1830. стиха Луче микрокозма).

(4) У Речнику Његошева језика глагол се наводи као имперфективни (и са прозодијом коју у књижевном језику има несвршени вид): „obl á~i ti, обљачћим несврш. *сїављати, навлачити одећу, одело на себе или кога друго*“ [Стевановић и др. 1983 I: 545–546]. Неповратни глагол се илуструје примјерима из Горског вијенца и из Биљежнице (облици радног глаголског придјева); из Луче су наведена оба примјера са инфинитивом и један примјер са трпним глаголским придјевом (онај из 337. стиха). Повратни глагол се илуструје са сва три примјера (из Свободијаде, Биљежнице и Луче).

(5) У Речнику САНУ наводи се такође само перфективни глагол „obl á~i ti¹, обљачћим несвр.“ [Речник САНУ 2001 XVI: 304–305]. За разлику од Маретића, састављачи два Љубишина примјера остављају без икаква коментара, иако је у њима посвједочен хомограф свршеног вида. Први је слједећи примјер, за који ћемо ми навести нешто шири контекст од оног у Речнику: „Улегнемо у једну дугачку одају облачену са свакоје стране мраморнијем плочама, што се блијескају као пакло кад га сунце обасја; а подну плоча углобљени, на махове а у нереду, камички разноврсне боје, набијени један уз другога као у шкрипцу, налик осиака или медена сата“ [Љубиша 1903: 89]. Други је примјер онај из Рјечника ЈАЗУ (у друкчијој редакцији): „Ово је стари Херцегнови, којему је брштан облачио испукле зидове да му скрије плаве од олова развалине“ [Љубиша 1924: 2].

(6) У издању Луче микрокозма које је за ЦАНУ приредио Александар Младеновић приређивач је поновио све грешке из Речника Његошева језика преписавши (уз један непотребно умножен предлог) и лексикографску дефиницију: „obl a~i ti несврш. *сїављати, навлачити одећу, одело на себе или на кога друго*“ [Младеновић 2004: 462]. Неповратни глагол се илуструје примјером из 2045. стиха, а повратни — примјером из 1095. стиха. Младеновић је у посебну одредницу, прије повратног и неповратног глагола, издвојио

глаголски придјев, ваљда зато да би његова погрешна лексикографска интерпретација јаче дошла до изражаја: „obl a~en, -a, -o *īrīni īridev od nesvrshenog glagola oblachīīti: sīavľaiīti, navľachiīti odeћu, odeľo na себе или на кога друго*“ [Младеновић 2004: 462]. Трпни придјев се илуструје 486. стихом, који казује да је Ад у црну *облачен* (= обучен) порфиру.

8. Закључак

8.1. Перфективни глаголи *чињāīīti*, *дйушиīāīīti се*, *йушиīāīīti (се)*, *вићāīīti (се)*, *чўјāīīti (се)*, *дблачиīīti (се)* у имперфективном лику, које смо размотрили углавном на примјерима из трију Његошевих сијезова (Луче микрокозма, Горског вијенца и Лажног цара Шћепана Малог), а њима треба прикључити и глагол *дйушиīāīīti* који нисмо посебно разматрали, представљају специфичну појаву у историјском развоју српског језика. Они заслужују пажњу с творбеног, граматичког и семантичког аспекта.

(1) С деривационог аспекта анализирани глаголи су интересантни као примјери семантичке творбе праћене прозодијским диференцирањем. Једна лексема се раздваја у двије, семантички и прозодијски: једна акценатска варијанта се везује за једно, а друга за друго значење. Новоформиране ријечи су хомографи с обликом несвршеног вида примарног глагола (а синоними /= ријечи сродне семантике/ с обликом свршеног вида примарног глагола): *чињāīīti*^{II} : *чињати^I (данас с префиксом и с другом прозодијом: почињати) / почети, *дйушиīāīīti*^{II} *се* : *ојушиīāīīti*^I *се* / дпустити се, *йушиīāīīti*^I (*се*) : *йушиīāīīti*^I (*се*) / пустити (*се*), *вићāīīti*^{II} (*се*) : *вићāīīti*^I (*се*) / видјети (*се*), *чўјāīīti*^{II} (*се*) : *чўјāīīti*^I (*се*) / чўти (*се*), *дблачиīīti*^{II} (*се*) : *облāчиīīti*^I (*се*) / обўћи (*се*).

(2) С граматичког аспекта анализирани глаголи су интересантни као облици који су неутрални у погледу категорије глаголског вида: немају видски парњак, формално су у имперфективном лику (мијењају се као одговарајући глаголи несвршеног вида), а семантички — у перфективном значењу. Другим ријечима, глагол *йушиīāīīti*, на примјер, није облик свршеног вида глагола *йушиīāīīti* (видски парњак глагола *йушиīāīīti* је *йустиīīti*).

(3) Са семантичког аспекта анализирани глаголи су интересантни као облици који означавају радњу која је трајала (и завршила се) у неком периоду у прошлости (или ће у неком будућем периоду трајати и завршити се), при чему је значење процесуалне особине праћено неком модалном нијансом значења, на примјер: (ништа) *се не вићāше* '(ништа) се није могло видјети'. Кад се ти глаголи употријебе у садашњем времену, мада у Његошевом језику нема сигурних потврда за то, ти глаголи су формално несвршеног вида, али им је значење перфекатско (и перфективно), означавају резултат радње која се десила у непосредној прошлости: гледам и *вићāм* (= угледао сам, видео сам).

8.2. Разматрани перфективни глаголи у имперфективном лику занимљиви су и с аспекта генезе, с аспекта прозодијских варијанти и с аспекта

тенденција у развоју. Та питања било би пожељно и посебно размотрити, у српском језику као цјелини (предмет нашега чланка је, ипак, само Његошев пјеснички језик).

(1) Разматрани глаголи се могу посматрати као дијалекатски архаизми. Сама могућност њихове појаве у неким дијалекатским рукавцима српског језика свједочи о генеричкој способности овог језика да „запамти“ и развије облике који могу да послуже као модел ране прасловенске, па и праиндоевропске ситуације у глаголском систему.

(2) Прозодијска ситуација у разматраној лексичкој групи глаголских ријечи дијелом није стабилна, а дијелом се мора реконструисати. У живом језичком осјећању писца ове расправе само су негирани облици (ништа) *се нè виђаше* и (ништа) *се нè чуђаше*. У дробњачком и другим западним од њега говорима чува се глагол *ѿушиѿаѿи* (у источнијим прозодијска варијанта је *ѿушиѿаѿи*). За прозодијски лик *ѿблѿиѿи* свједочи информатор родом из Праге код Никшића, који се сјећа изговора свога дједа. По аналогји смо реконструисали прозодију три преостала глагола: *ѿѿушиѿаѿи се* и *ѿѿушиѿаѿи* — као префиксалне изведенице од *ѿушиѿаѿи* с преношењем акцента, *ѿиђаѿи* — према *ѿѿѿаѿи*, *виђаѿи*, *ѿушиѿаѿи*. Дужина на слогу испред инфинитивног обличког суфикса *-ѿи* карактерише источнохерцеговачке говоре у сусједству са староцрногорским, а у те говоре се Горски вијенац (и Његошев пјеснички језик уопште) несумњиво прозодијски лоцира.

(3) Наша грађа показује двије тенденције у развоју перфективних глагола у имперфективном лику. С једне стране, своју неутралност у погледу категорије глаголског вида они теже да замијене видском обиљеженошћу (као облици и формално свршеног вида), па према себи развијају нове облике несвршеног вида. Та тенденција се одразила у Његошевом језику: према облику *пѿштѿати свриш.в.* настао је облик *пѿштѿават(и) несврш.в.*, а умјесто имперфекта у значењу аориста (**пѿштѿахѿ*) појављује се и формално аорист: *пѿштѿашѿ*. С друге стране, како то показује ускочки говор и његов лексикограф, долази до контаминације хомографѿ *ѿушиѿаѿи*¹ : *ѿушиѿаѿи*¹ — од првога се чува прозодија, другим се коригује семантика.

8.3. Разматрани перфективни глаголи у имперфективном лику, као лексичко-граматичка цјелина, нису били предмет лингвистичке анализе, па и немају своју заједничку историју питања. Што се тиче појединачне историје питања, од значаја су три лексикографске интерпретације њихове, од којих је једна граматички и семантички тачна али непотпуна, друга је потпуна али нетачна, а трећа је дијелом тачна а дијелом нетачна (а није сасвим потпуна). Прозодијски аспект смо у овој оцјени занемарили.

(1) Радосав Бошковић са својим коаутором у Рјечнику уз пјесничка дјела П. П. Његоша објаснио је само два глагола, један с неадекватним акцентом: „obl *á*-iti, *ѿблѿим свриш. ѿокр.* обући“, други с варијантним акцентом: „рѿштати, *-ѿм свриш. ѿокр.* пустити“, интерпретирајући их, граматички и лексичко-семантички, тачно; остале је испустио. За ово посљедње не носе Бошковић и Стевановић кривицу — други су припремали списак ријечи које је требало лексикографски обрадити.

(2) Михаило СТЕВАНОВИЋ са сарадницима у Речнику Његошева језика нуди потпун опис (једино су примјери глагола *ч'ј'ј'а'и'и* дати под **ч'у'ти**), али су сви глаголи нетачно протумачени као глаголи несвршеног вида (на страну то што је неадекватна и прозодија — преузимана је с хомографа несвршеног вида).

(3) У издањима Горског вијенца и Луче микрокозма која је за ЦАНУ приредио Александар МЛАДЕНОВИЋ обухваћени су сви глаголи осим *ч'ј'ј'а'и'и*. Два глагола су интерпретирана нетачно: „*obl a-i ti* несврш. *с'т'а'в'а'ј'а'и'и*, *нав'ла'ч'и'и'и одећу, оде'ло на себе или на кога другог*“, „*ору'ш'tati se* несврш. *п'ре'ју'ш'и'и'а'и'и се (обећању и сл.)*“, а два тачно, као облици свршеног вида: „*чи'њ'а'и'и* сврш. *п'оч'е'т'и'и*“, „*ру'ш'tati* сврш. *ос'т'а'ви'и'и*, *на'ју'с'т'и'и'и*“. Један је глагол (*в'и'ђ'а'и'и*) наведен као двовидски, а код Његоша је он посвједочен само у значењу свршеног вида; прозодија му је у инфинитиву (в'и'ђ'ати), алтернативно, тачна (преузета је лично — из Речника САНУ), у личним облицима (в'и'ђ'аше, не в'и'ђ'ах) — нетачна (из главе је лично — академика САНУ).

ЛИТЕРАТУРА

- Barac** 1947: P. P. Njegoš. *Gorski vijenac*. U spomen stogodišnjice prvog izdanja. [Priredio: Antun Barac]. Zagreb, 1947.
- GV**: Петар II Петровић-Његош. *Горски вијенац*. Критичко издање. У редакцији Радмила Маројевића. – [У издањима:] Маројевић 2005: 35–222; Маројевић 2004: 45–284.
- \uki** } 1941: П. П. Његош. *Горски вијенац*. Предговор и коментар Т. Букића. Београд, 1941.
- \uki** } 1944: П. П. Његош. *Горски вијенац*. Предговор и коментар Т. Букића. [Друго издање. Београд, 1944].
- Jovanovi** }–**Vuji** } 1928: *Горски вијенац*: Историјски догађај при свршетку XVII вијека. Сачинио Петар Петровић-Његош. Београд: Издање Књижарнице Томе Јовановића и Вујића, 1928.
- LM**: Петар II Петровић-Његош. *Луча микрокозма*. Критичко издање. У редакцији Радмила Маројевића. [У припреми].
- Qubi ша** 1903: *Причања Вука Дојчевића*. Скупио и сложио Стјепан Митров Љубиша. Књига друга. Београд, 1903.
- Qubi ша** 1924: *Пријовијестии црногорске и йриморске*. Скупио и сложио Стјепан Митров Љубиша. Београд, 1924.
- Marojevi** } 2004: Петар II Петровић Његош. *Горски вијенац*. Критичко издање. Приредио Радмило Маројевић. Београд, 2004 [2005].
- Marojevi** } 2005: Петар II Петровић-Његош. *Горски вијенац*. Критичко издање. Текстологија. Редакција и коментар Радмило Маројевић. Подгорица, 2005.

- Marojevi } 2007^a: Радмило Маројевић. *Пјеснички језик Његошев. I (Глаголи с аблајтивним ѓрефиксима [Први дио])*. – Научни састанак слависта у Вукове дане (13–16. IX 2006). [Књ.] 36/1: Граматика и лексика — дескриптивни и нормативни приступ [I]. Београд, 2007, 199–214.
- Marojevi } 2007^b: Радмило Маројевић. *Пјеснички језик Његошев. I (Глаголи с аблајтивним ѓрефиксима. Други дио)*. – Студије српске и словенске. Серија I. Српски језик. Београд, 2007, књ. XII, св. 1–2, 45–67.
- Mladenovi } 2001: Петар II Петровић Његош. *Горски вијенац*. Приредио Александар Младеновић. Београд, 2001.
- Mladenovi } 2004: Петар II Петровић Његош. *Луча микрокозма*. Приредили Александар Младеновић [и] Мирон Флашар. Подгорица, 2004. (Сабрана дјела Петра II Петровића Његоша. Критичко издање. Књ. I).
- Mladenovi } 2005: Петар II Петровић Његош. *Горски вијенац*. Приредио Александар Младеновић. Подгорица, 2005. (Сабрана дјела Петра II Петровића Његоша. Критичко издање. Књ. II).
- Nazeti } 1947: Петар Петровић Његош. *Горски вијенац*. Са коментаром С. Назетића. [Сарајево], 1947.
- Wegovi } 1956: *Његошева биљежница*. [Редакциони одбор Јагош Јовановић, Перо Шоћ, Ристо Драгићевић, Јевто Миловић, Милош Вушковић]. Цетиње, 1956.
- Rečnik SANU 1962 II: Српска академија наука и уметности. *Речник српскохрватског књижевног и народног језика*. Књ. II. Београд, 1962.
- Rečnik SANU 2001 XVI: Српска академија наука и уметности. *Речник српскохрватског књижевног и народног језика*. Књ. XVI. Београд, 2001.
- Rešetar 1892: *Горски вијенац* владике црногорскога Петра Петровића Његоша. Протумачио га Милан Решетар. Једанаесто, државно, издање [друго издање с Решетаревим коментаром]. У Биограду, 1892.
- Rešetar 1923: *Горски вијенац* владике црногорскога Петра Петровића Његоша. Осмо издање с коментаром Милана Решетара. Биоград [на корицама: Београд], 1923.
- Rešetar 1928: *Горски вијенац* владике црногорскога Петра Петровића Његоша. Девето издање с коментаром Милана Решетара. Биоград, 1928.
- Rešetar 1940: *Горски вијенац* владике црногорскога Петра Петровића Његоша. Десето издање с уводом и коментаром Милана Решетара. Београд, 1940.
- Rječnik JAZU 1918 VIII: *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*. Na svijet izdaje Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti. Обрађује Т. Марећ. Сvezak 36 (2 osmoga dijela). U Zagrebu, 1918.
- Stani } 1990–1991 I, II: Милија Станић. *Ускочки речник*. Књ. I. Београд, 1990; књ. II. Београд, 1991.
- Stevanovi }–Boškovi } 1954: *Рјечник* [уз пјесничка дјела П. П. Његоша]. [Рјечник саставили М. Стевановић и Р. Бошковић]. Београд, 1954. (Цјелокупна дјела П. П. Његоша. Књ. 6).

- Stevanovi } i dr. 1983 Ć: *Речник језика Пејтра II Пејтровића Његоша*. [На корицама: *Речник Његошева језика*]. Израдили Михаило Стевановић и сарадници Милица Вујанић, Милан Одавић и Милосав Тешић. Уредник Михаило Стевановић. Књ. I. Београд–Титоград–Цетиње, 1983.
- Stevanovi } i dr. 1983 ĆĆ: *Речник језика Пејтра II Пејтровића Његоша*. [На корицама: *Речник Његошева језика*]. Израдили Михаило Стевановић и сарадници Милица Вујанић, Милан Одавић и Милосав Тешић. Уредник Михаило Стевановић. Књ. II. Београд–Титоград–Цетиње, 1983.
-] ori } 1938: Бранко Ћопић. *Под Грмечом*. Београд, 1938.
- U{ akov 1938 П: *Толковый словарь русского языка*. Под ред. Д. Н. Ушакова. Т. II. Москва, 1938.
- [М: Петар II Петровић-Његош. *Лажни цар Шћејан Мали*. Критичко издање. У редакцији Радмила Маројевића. [У припреми].

Радмило Мароевич

ПОЭТИЧЕСКИЙ ЯЗЫК П. НЕГОША
(ПЕРФЕКТИВНЫЕ ГЛАГОЛЫ В ИМПЕРФЕКТИВНОМ ОБЛИКЕ)

Резюме

Настоящей работой автор продолжает серию статей, посвященных поэтическому языку П. Негоша, на материале поэм «Горный венец», «Самозванец Степан Малый» и «Луч микрокозма» [см. п. 1]. Во второй статье серии рассматриваются перфективные глаголы в имперфективном облике — *чињайџи* [см. п. 2], *ојушијайџи се* [см. п. 3], *јушијайџи (се)* [см. п. 4], *чујайџи* [см. п. 5], *виђайџи* [см. п. 6], *облачијџи (се)* [см. п. 7]. В заключительной части статьи рассматриваемые глаголы трактуются как слова, возникшие в результате семантического словообразования, сопровождаемого просодической дифференциацией [см. п. 8].

Ключевые слова: поэма П. Негоша «Горный венец», поэма П. Негоша «Самозванец Степан Малый», поэма П. Негоша «Луч микрокозма», перфективные глаголы в имперфективном облике.

Прилог I

ПЕРФЕКТИВНИ ГЛАГОЛИ С ИМПЕРФЕКТИВНИМ ЛИКОМ
У ЛУЧИ МИКРОКОЗМА (И ЊИХОВИ ХОМОГРАФИ)

облачијџи (5) *гл. сврш.в.* ‘обуђи’ *инф.*: обљачијџи || и поџет | но̀сити): [2045]; у плџт људскџ || нџсл^жџ | обљачијџи, [2077]; *џрид. џрџни м.р. јд. ном.*: у црнџ је || обљачен | порџџиру: [486]; *мн. ном.*: џл се виџдџ || зрџко̀м | обљачени [337]; обљачени || у виџчно̀ | црнџло. [1830]

***обљачијџи се** (1) *гл. сврш.в.* ‘обуђи се’ *џрид. радни ж.р. јд.*: [се] / обљачијџла || у хаљину | црнџ — [1095]

***пўштати^I** se (1) *гл. несврш.в. ѓрез. мн. Зл.*: Нā њ се буре || с јарошћу | пўштајў — [223] ѓ уй. пўштāти^{II} се

пўштāти^{II} se (1) *гл. сврш.в. 'пустити се' инф.*: Тēшко ли се || у полет | пўштāти [201] ѓ уй. *пўштати^I се

пўштīt (3) *гл. сврш.в. 'пустити' инф.*: на Зёмљу је || пўштīt | мёђу њма [1992]; *аор. јд. Зл.*: Пўштī стр^{II}јелу || сјāјну | и крīлату [1811]; *їрид. радни јд. м.р.*: пўштио га || дā летī | свѓбодно [928]

***чўјāти** (1) *гл. сврш.в. 'чути' имїерф. у зн. аор. јд. Лл.*: и занешен || нē чујāх | āнгела, [428]

Прилог II

ПЕРФЕКТИВНИ ГЛАГОЛИ С ИМПЕРФЕКТИВНИМ ЛИКОМ У ГОРСКОМ ВИЈЕНЦУ (И ЊИХОВИ ХОМОГРАФИ)

***вїћāти** (2) *гл. сврш.в. 'видјети' имїерф. у зн. аор. јд. Лл.*: млāдē главē || онāквē | нē вићāх! [1971]; *2л.*: Вїћāше ли || кāко | стрїјелјајў, [114]

***ѓблачītи** (1) *гл. сврш.в. 'обући' їрид. радни мн. м.р.*: ѓблачīли || прњє | и јāчине — [1559]

***ѓпуштати се** (1) *гл. сврш.в. 'препустити се, упустити се' имїерф. у зн. аор. јд. Зл.*: тēре їм се || нā вјеру | ѓпуштā? [2001]

пуштāvat (1) *гл. несврш.в. (сврш.в. пўштат^{II}) инф.*: Нē био їх || пуштāват | од сēбе; [2530]

пўштати^I se (1) *гл. несврш.в. ѓрез. јд. Зл.*: нē пўштā се || дā је злѓ | пѓб^{II}: јēдї: [2313]

пўштāt^{II} (1) *гл. сврш.в. 'пустити' (несврш.в. пуштāvat) инф.*: (свѓ свѓ-јēга || нїкад | пўштāt нēће!) — [533] ѓ в. пўштīt

пўштīt (6) *гл. сврш.в. инф.*: и пўштīt га || зāдѓвијєк | нēће [962]; *їрез. мн. Зл.*: āли је нē пуштē главāри, нѓ је с мўкѓм ѓдбрāнē. [−2218]; *аор. мн. Зл.*: Пўштītшē јарēбице и вратишē се с крстима ѓткуда сў їх и дїгли. [−198]; нē пуштītшē || жїва | ниједнѓга; [598]; *имїераї. јд. 2л.*: Нē пушт Бāјо || жїва | ѓвољēга — [1852]; *мн. 2л.*: Пўштите їх, || амāнат ви | бѓжи^{II}ј^{II}, [193] ѓ в. пўштāt^{II}

***чїњāти** (1) *гл. сврш.в. 'почети' їрид. радни јд. м.р. (али. ѓрез. јд. Зл.)*: (а кѓ чїњā || бїти ће | нāјбѓљї!) [2408]

***чўјāти** (1) *гл. сврш.в. 'чути' имїерф. у зн. аор. мн. 2л.*: Чўјāсте ли || кāко се | пѓјāше? [1887]

Прилог III

ПЕРФЕКТИВНИ ГЛАГОЛИ С ИМПЕРФЕКТИВНИМ ЛИКОМ У
 ЛАЖНОМ ЦАРУ ШЋЕПАНУ МАЛОМ (И ЊИХОВИ ХОМОГРАФИ)

***дòпуштāти** (1) *īл. сври.в.* 'допустити, дозволити' *īрид. радни јд. м.р.*:
 Бобје њима || тоџдòпуштā | сāmīm [1647]

***пұштати**^I (2) *гл. несврш.в. īрез. мн. Зл.*: Црнòгòрци || нè пұштајұ |
 клāнце, [1553]; нè пұштајұ || пò њима | крдове [3782] ◇ *уй. пұштāти*^{II}

пұштāти^{II} (1) *гл. сври.в.* 'пустити' *инф.*: пұштāти га || ни йздат | нèћемо
 [1961] ◇ *уй. *пұштати*^I

пұштāти^{II} *се* (1) *гл. сври.в.* 'пустити се' *аор. мн. Зл.*: Тèк се њни ||
 пұштāшc̄ | крдови, [3776]

Андреј Стојановић
Београд

НЕОДРЕЂЕНОЛИЧНЕ РЕЧЕНИЦЕ У СРПСКИМ НАУЧНИМ ТЕКСТОВИМА XVIII-XIX ВЕКА

У раду се сироводи компаративно-ретроспективна анализа неодређеноличних реченица на материјалу штокавских научно-стручних текстових XVIII-XIX века. Посебној провери се подвргава теза о стилској маркираности њих реченица у српском језику.

0. Неодређеноличне реченице¹ (познатије у традиционалним граматицама као „реченице са уопштеним субјектом“ – Stevović 1958, „реченице са неодређеним субјектом“ – Стевановић 1969) релативно су добро описане на материјалу разних функционалних стилова, укључујући научни (Стојановић 1984, 1995, 1995^a). У србистици се за испитиване реченице (*Кажеу да неће бићи раија*) одавно тврди да су одлика „изразито колоквијалног“ изражавања, да имају глаголске предикате у облику 3. л. мн., да се код њих може подразумевати субјекат *људи* (именички придев *извесни* или неодређена заменица *неки*), при чему се њихови предикати обично свде на глаголе говорења и писменог саопштавања. Међутим, неодређеноличне реченице нису, колико је нама познато, довољно истражене с дијахроног аспекта, а поготово не на материјалу штокавских научно-стручних текстова XVIII-XIX века. Таква истраживања могу бити од значаја за домаћу историјску стилистику, тим више што се применом компаративно-ретроспективне² анализе актуализују и питања еволуције функционалностилске норме (у разматраном случају реч је о нормама научног функционалног стила). Осим тога, поменута истраживања су, такође, актуелна зато што доприносе, како ћемо доцније видети, да

¹ Терминолошка одредница „неодређенолична реченица“ забележена је у Речнику лингвистичких назива (Simeon 1969). Треба нагласити да тај термин чешће долази у радовима домаћих русиста (нпр, у раним радовима академика Р. Маројевића), док га у србистици доцније употребљава Minović (1987). Поједини синтаксичари (М. Ивић, К. Милошевић, Љ. Поповић и др.) избегавају употребу поменутог термина, чиме се, највероватније, не прихвата издвајање таквих реченица у посебан тип.

² Сасвим упрошћено, компаративно-ретроспективна анализа подразумева да се језичке јединице у старијим (штокавским) текстовима најпре издвоје (на морфолошко-синтаксичком нивоу), а након тога упоређују (уз примену квантитативних метода) са савременим стањем у (српском) језику.

се коригују преурањени закључци појединих³ сербокроатиста о томе да се у српском језику неодређеноличне реченице употребљавају, тобоже, „само на одређеном (колоквијалном) нивоу изражавања“.

Циљ нашег бављења у овоме раду је да на примеру писане реализације научног стила (на упоредном материјалу старијих и савремених штокавских текстова који претежно репрезентују научно-уџбенички подстил) покажемо да (1) теза о томе да неодређеноличне реченице долазе „САМО на одређеном (КОЛОКВИЈАЛНОМ) нивоу изражавања“ није довољно утемељена и да (2) списак глаголских предиката код испитиваних реченица значајно излази из оквира семантичке групе глагола говорења и писменог саопштавања.

За реализацију постављених циљева потребно је, пре саме анализе грађе из нашег корпуса, изнети барем неколико овлашних напомена о општим одликама научног функционалног стила (НФС), неким карактеристикама разговорног (колоквијалног) стила (КС) и њиховом међусобном односу (ово последње у смислу дифузије⁴ односно продирања елемената колоквијалног у научни⁵ текст).

1. Добро је познато да НФС као варијетет књижевног језика примарно функционише у писаној реализацији. Услови у којима се он испољава су: (1) превасходно *официјелна ситуација* (институционализовани дискурс), оријентисаност на индиректноконтактну комуникацију, (2) *иреовлађивање писаној говора* и отуда претходна осмишљеност, интенционалност, *ирипримљеност говора*, а као последица тога и темељитост, брижљивост његовог уобличавања. Насупрот томе, опште одлике разговорног⁶ (колоквијалног) стила у разним његовим манифестацијама (Филипова, Филипов 2004) су: *неофицијелност*⁷, спонтаност комуникације, *неирипримљеност говора*, језички аутоматизам, *иреовлађивање усменој говора* и дијалога (мада је могућан и монолог), конкретизовани карактер говора, афективност говора, елиптичност (изостављање речи се објашњава утицајем ситуације), испрекиданост и не-

³ Мисли се на проблематичну тезу односно преурањен (и одвећ категоричан) закључак сербокроатисте Милке Ивић о томе да неодређеноличне реченице (аутор тамо и другде користи своје описне термине) у српском језику долазе, тобоже, „САМО [нагласио А.С.] на одређеном (колоквијалном) нивоу изражавања (... *урла као да му кожу геру* ...“ – М. Ивић, *Кашејорија „ман-Сатзе“ у словенским језицима*, Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду, VII /1962–1963, стр. 97. И много доцније, исти аутор упорно инсистира на истом закључку у зборнику својих чланака: *Lingvistički ogledi*, Beograd, 1983, str. 77–78. О неодрживости тог закључка првобитно је сигнализирано у: Стојановић 1995: 151–152.

⁴ Шири се дифузији стилова (посебно на материјалу научних текстова) в. у: Троянская 1986; Стојановић 2004.

⁵ На свим местима у овом раду, термин „научни текст“ се употребљава у најширем смислу (текст било којег жанра научне литературе).

⁶ Под разговорним (колоквијалним) стилем подразумевају се особености разговорног језика код носилаца књижевног језика. Ми овде остављамо по страни дискусионни карактер расправе о суштини појма „разговорни стил“, знајући да га многи аутори уопште не сматрају функционалним стилем него „посебним језиком“ или „усменим варијететом књижевног језика“ (шире о томе в. у: Сиротинина 2003: 319–321).

⁷ Неофицијелност овде упућује на то да се разговорни стил углавном испољава у сфери свакодневице (нпр. разговор у породици, са пријатељима и др.), мада поједине његове особености могу се пратити и у неофицијелној професионалној комуникацији (нпр. разговор колега-професионалаца).

ретко логичка недоследност говора, изражавање субјективног односа према предмету говора (убичајено), присуство говорних клишеа, идиоматичност (фразеологизми) и др. Овде успутно треба напоменути да је појам „разговорни (колоквијални) стил” ужи од појма „разговорни језик”, јер се у разговорном језику реализује не само разговорни стил књижевног језика него и други функционални стилови (нпр., усмена форма НФС), као и некњижевни елементи (вулгаризми, дијалектизми, жаргонизми итд.). Већ овакво, овлашно, поређење двају стилова (НФС и КС) указује на њихову значајну удаљеност и функционалну супротстављеност (официјелност/неофицијелност, писани језик/усмени говор и др.).

Важно је нагласити да функционални стилови често функционишу не у „чистом облику”, јер долази до дифузије (мешања елемената разних стилова), што је условљено формом и типом говора, као и различитом (у разним историјским епохама) жанровском нормативношћу. У погледу продирања колоквијализама у друге стилове, једно је сигурно: употреба елемената разговорног стила у књижевноуметничком стилу представља, по дефиницији, неизбежну појаву. Уз то, упадљиво је присуство колоквијализама у савременим⁸ жанровима публицистичког стила.

Удео елемената разговорног (колоквијалног) стила у писаној форми НФС (почев од настанка⁹ научног функционалног стила српског језика крајем XVIII века до данас) тек треба детаљно истражити на репрезентативном материјалу. У овом тренутку можемо рећи да се продирање елемената колоквијалног стила у писану форму НФС може понајпре¹⁰ очекивати у периферним и пограничним жанровима научне литературе. Пошто испитивани извори¹¹ грађе припадају управо таквим жанровима (преовлађује тзв. научно-уџбенички подстил, у ређим случајевима ради се о текстовима научно-популарног карактера), требало би се барем накратко зауставити на основним карактеристикама таквих текстова.

Испитивани текстови XVIII века представљени су уџбеницима¹² (аритметика, ратарство), научно-инструктивним текстовима (ветерина) и научно-

⁸ Уп. бројне колоквијализме у жанру спортске телевизијске репортаже (Udier **Sanda Lucija**, *Jezik hrvatske televizijske nogometne reportaže*, Anagram, www.hrvatskiplus.org).

⁹ У разним земљама НФС настаје у развоју време. Формирање и даљи развој НФС зависи како од стања развијености науке тако и развоја књижевног језика у конкретной земљи. За научни стил српског језика се тврди да настаје крајем XVIII века (према хипотези изложеној у: Стојановић 2000).

¹⁰ Познато је да сваки функционални стил има своје „језгро“, периферне и пограничне зоне (шире о томе в. у: Троянская 1986; Стојанович 2004). Највећа вероватноћа мешања стилова, присуства туђих стилских инклузија у ткиву неког функционалног стила, очекује се у зонама које су прилично удаљене од језгра стила (периферни и погранични жанровски подваријетети). У тим зонама неке типичне стилске црте НФС могу бити мање или више ослабљене, неутралисане, а понекад толико замагљене да је приликом анализе тешко у моменту одредити о којем се НФС заправо ради.

¹¹ О изворима грађе види посебан списак на крају овог рада.

¹² Жанр школског уџбеника (приручника) припада периферним зонама научног стила. Одлике научно-педагошке литературе су углавном добро познате: дидактичка усмереност, обиље илустрација, примера, поређења, објашњења, понављања ради лакше перцепције, усвајања и меморисања школског градива. Стога се она разликује од научне литературе, пре свега посебном селекцијом и усмереношћу излагања знања, присуством дидактичког материјала и оријен-

стручним расправама (физика). Случајни узорак научних текстова XIX века чине уџбеници пољопривредног профила (сточарство, агрономија, ливадарство) и научно-популарни приручници из области зоологије и рударства. Посебан наш коментар заслужују управо научно-популарни приручници („Пти“ и „Руд“), јер они репрезентују зону у којој можемо, понајпре, очекивати шири продор колоквијалних инклузија. Објаснимо то поближе.

Зна се да је основни задатак научно-популарне литературе да на популаран, приступачан и разумљив за лаика начин упозна читаоца са научним знањима (историјат научних открића, биографије научника и др.). Стога тај (под)варијетет поседује језичко-стилистичке карактеристике које практично одсуствују у строго научном (академском) подстилу (Филиппова, Филиппов 2004). То значи да се научно-популарна литература издваја у погледу избора материјала, система извођења доказа, манира излагања и др.

Главне разлике између строго научног излагања и научно-популарног испољавају се на плану различитог односа између аутора и читаоца. Док је адекватност перцепције („информативна“ уједначеност) аутора и читаоца у говорним чиновима научног стила обавезна, дотле је научно-популарно излагање резервисано за случајеве неуједначености и неадекватности ауторске и читаоачеве перцепције. У последњем случају: аутор (стручњак) зна више од читаоца (лаика) коме се обраћа. Из тих разлога, уобличавање исказа у помнута два подстила спроводи се различито.

И заиста, можемо се уверити да је тематика испитиваних приручника („Пти“ и „Руд“) ограничена на историјски материјал, где уместо научне дескрипције и извођења доказа доминира приповедачки (неретко епски) манир излагања о појмовима који су актуелни не толико за научнике (стручњаке) колико за ширу читалачку публику. Једна од упадљивих последица тога (посебно на синтаксичком нивоу) јесте **слабљење степена „официјелности“¹³ текста** (објективне уопштености и апстрактности) као маркантне стилске црте научног стила. Делимичном слабљењу степена официјелног изражавања у испитиваним научно-популарним текстовима („Пти“ и „Руд“) доприноси и широка заступљеност у њима неодређеноличних реченица као колоквијалних инклузија у писаној форми научног стила. Како ће наша практична анализа показати (в. ниже), присуство конкретних „туђих“ инклузија (само по себи!) у писаном научном тексту не успева да квалитативно измени или преведе преовлађујућу стилистичку тоналност научно-популарног и/или научно-уџбеничког подстила у некакву општу, преовлађујућу, тоналност разговорног (колоквијалног) стила изражавања. Ако је то већ тако, онда категоричан закључак М. Ивић (в. подножну напомену бр. 3) о томе да неодређеноличне реченице „долазе САМО на одређеном (КОЛОКВИЈАЛНОМ) нивоу изра-

тисанашћу на читаоца (лаика). Ипак, научно-уџбеничка литература (поготово она високошколска) у принципу добро чува основне стилске црте научног стила. Као тип институционализованог дискурса она показује значајну отпорност на присуство у њој колоквијализама. Та отпорност је већа у савременом научном стилу (због достигнутог степена кристализације стилског узуса) него у прошлим историјским епохама.

¹³ О појму „официјелност“ научног стила в.: Троянская 1982: 33–35.

перфекту или аористу). Овде долазе глаголи *изважајџи*, *їравијџи*, *изрезајџи*, *умијџајџи*, *увесијџи*, *їознавајџи*, *оїазијџи*/*оїажајџи*, *наїџи*. Примери:

„Као учитељ Александра „Овај графит је мало када сасвим леп и чист ... Прије **su** га *изважали* у Нјемачку ...“ [Руд: 169]; „Прве оловке *pravili su*, како смо споменули, тек послје открића графита код Borrowdala ... Прве енглезке оловке *pravili su* тако, да су наравни изкопани кумберландски графит *izrezali* са пилором прикладне шибке, па су без икаквог другог приредјивања шибке у дрво *umitali*“ [Руд: 170]; „У Аустрију *uveli su* нов начин прављенја оловка год. 1800“ [Руд: 171]; До њега *poznavali su* само европске животиње – што се чуло о животинјима других дијелова свиета, биле су само *bajke*“ [Пти: 13]; „Већих *ribica* од дљине прста не ће он *dirati*, како *su* то *opažali* на ухваћенима“ [Пти: 98]; „У свим *su* већ културним земљима европским *opazili*, да сваке године бива птица у дивљем станју све мање“ [Пти: 6]. Уп. за последњи наведени пример (случај са глаголом *оїазијџи*) напоредну употребу, у истоме тексту, конкурентне (рефлексивне) конструкције од истога глагола: „Нема сумње, и код нас *se* већ *opaža*, да је данас птица у дивљем станју мање, него *ih* је прије било“ [Пти: 8]. Уп. случај употребе *аорисџа*: „Ni Australija neoskudjeva на графиту. Овдје га *nadjoše* највише у јужних златоносних крајевих“ [Руд: 168].

2.2.2. Неодређеноличне реченице са глаголским предикатом у 3. л. мн. презента. Тај облик предиката квантитативно доминира у испитиваним текстовима XIX века (шире се употребљава у научно-популарном подстилу него у научно-уџбеничком). У функцији предиката тих реченица долазе углавном тзв. оперативни (акционални) глаголи *їоїџиџијевљивајџи*, *огсїџирањивајџи*, *узимајџи*, *давајџи*, *кухајџи*, *слајџи*, *вадијџи*, *оїџхрањивајџи*, *гржајџи*, *лечијџи*, *їїоїџребљивајџи*, *їравијџи*, *расїџаљивајџи*, *зайџаљивајџи*, *хвајџајџи*, *мјешајџи*, *добивајџи*, *огдључивајџи*, *чисијџијџи*, *резајџи*, *разашиљајџи*, *искојџајџи*, *мазајџи* и др. Пошто је ту углавном реч о транзитивним глаголима, у конкретном контексту неретко настају услови за то да се уместо¹⁵ неодређеноличних реченица употреби стандардно конкурентно средство – пасивна конструкција (поготово рефлексивнопасивна). Међутим, до такве замене обично и не долази јер се ради о маниру научно-популарног изражавања (намера аутора да се официјелност научног излагања делимично потисне да би читалац могао на популаран, приступачан и разумљив за лаика начин бити информисан о научно-стручним реалијама). Примери:

„У новије вријеме *podcijevljuju* (drainage, дренажа) livade, које су уређене за поплаву (стојећу наплаву), па тим *odstranjuju* многе неприлике, с којима је било свако поплавлјивање livada скорпчано“ [Лив: 43]; „На већим властелинствима *uzimlju* преко читавога лјета раднике, код нас радо из Like, Slovačke, јужне Ugarske итд. Уз сталну награду у новцу, а уза то им *davaju* стан и храну“ [Еко: 123]; „На свакога пол килограма вриеса *uzimlju* полдруги литар воде. У прилично великом котлу *kuhaju* вриес са водом тако дуго, док се прокуха половина воде. У јутро и на већер *dadu* сваки пут попите старијему говеду по један литар, а младјему пол литра“ [Гов: 128]; I guskine су пахулјице у знатној циени, те *ih* особито много из Poljske и Ruske у трговину *šalju*“ [Пти: 11]; „На том мјесту има по два оштра рога, којим се знаде *pastiraš* врло добро braniti: *njim* се brani и напада као каквим ножем. Тамо га радо *vade* из гнезда, док је још посве мален и *odhranjuju*, те *drže* у двориштима с другом питомом перади“ [Пти: 12]; „I у леџнићтву је сumpor добро познат. *Daju ga* у облику сumporna цвиета за многе нутарње болести ... Животиње много *lieče* са сumpornим цвиетом ... За сumpor *vele*, да говеду чува од куге. Проти сврабу и шуги *upotrebljuju* или сumporni цviet или balzam“ (...) Ако се разталјени сumpor помиеша са кауџуком,

¹⁵ О трансформацијама неодређеноличних реченица (односно „реченица са скривеним субјектом“) у пасив уп.: Katičić 1986: 144–145.

onda se stvori tako zvani vulkanizirani kaučuk, od koga *prave* cievi, obuću, igračke ... *Zovu* taj plin sumpornom sukiselinom ...“ [Руд: 96]; „Сумпorna киселина дјелује зло и на билине. Свугдје, гдје *raztaljuju* и *zapaljuju* сумпор, *moraju* paziti, да сумпorna sukiselina недодје у зрак, јер се тим знаде читавa околица okružiti (...) *Prave* ју у велико и *hvataju*; вода ју доста lahko upija и онда има иста својства као сама киселина (...) Сумпorna sukiselinu *upotrebljuju* nadalje за чишћење винскога посудја (...) Када се у димњацих ватра породи, онда *znadu* под димњак *staviti* запалјени сумпор, јер ... У новје вриеме *miešaju* сумпор са салитром и угљеном и *prave* од тога патроне, па их *bacaju* у ватру, да се тим, што патрона изгара, ватра угаси“ [Руд: 97]; „Нека ми буде за то допуштено овдје само у кратко набројити најважније употребе сумпорне киселине: 1) С њом *dobivaju* фосфор, јод, brom, кисик, klor; 2) *Odlučuju* злато од сребра и сребро од бакра; 3) Помоћу сумпорне киселине *prave* и друге киселине ... С њом *čiste* ulje, petrolej, vunu ...“ [Руд: 98]; „Графит, што га овдје *kopaju*, тако је чист и fin, да га ни најмање *nemoraju čistiti*, него га одмах у комаде *režu* и у трговину *razašilju*. Мјесечно *izkopaju* овдје на 20.000 центи графита ...“ [Руд: 168]; „Са чистим графитним прахом *mažu* strojeve, да се ribanje уманји“ [Руд: 171].

2.2.3. Из граматичке литературе је познато да се код неодређеноличних реченица може подразумевати субјекат *људи* (именички придев *извесни* или неодређена заменица *неки*). Напред смо видели да се такав субјекат обично не експлицира (он је више уопштен и само делимично анониман, сигнализовао је семантиком одговарајућег глагола, може се реконструисати из ситуације у смислу „људи уопште“, док се у научном стилу најчешће распознаје у значењу „сви који су за то надлежни“).

Ради ширег увида, ми смо посебно издвојили (махом из научно-уџбеничке литературе) групу *личних* реченица у којима се неодређени (уопштени) субјекат експлицира помоћу речи „неки“ и/или „многи“ (уп.: Стевановић 1969: 91). Такви случајеви употребе добро се уклапају у контекст рецептурног стила (Стојановић 2007), који је карактеристичан за раније фазе развоја српскојезичне науке. У функцији предиката овде долазе глаголи *зашићувају*, *мазају*, *тирју*, *полијевају*, *окрећу*, *лијечу*, *састављају*, *остављају*, *прегсћавају*, *мисли* и др. Примери:

„*Неки* у својои Ариџмеџици *прегсћаваљу* Младежи шаки овде рејуду осаставлялю у Новци, Мери, и тежини, кое я нисамъ хотео тако Младежъ обременявати напрасно, ербо најпрее потребно шо бы овихъ знаменитихъ петъ Шпеццесъ знао, после пакъ хоју дале следовати [Ари: 15–16]; „По овом начину окрећу се откоси 6 сати касније, пошто су под косом пали. *Неки састављају* по два реда, те их заједно *окрећу*“ [Лив: 85]; „*Неки леће* ову болест обичним вриесом ... (...) *Неки тару* таково говедо slamом по трбуху (...) *Неки заштрају* од зада говедо мрзлом водом и полијевају му њом стегна од нутарње стране (...) *Неки маžu* виме с јутра и већера блатом начинјеним од иловце ...“ [Гов: 128, 130–131]; „*Многи бо остављају* силну омладину за припашу, а неobsкебе се за времена довољном множином керме, и тада мора сва омладина од глада stradати, а која и остане, она је слаба и керзљава“ [Сто: 30]; „*Многи* криво *мисле*, да се има наплављивати само у прољеће“ (...) *Неки мисле*, да се и зими не би смјело наплављивати, јер да то буди билје ...“ [Лив: 54].

2.2.4. Након спроведене кратке анализе употребе неодређеноличних реченица у научно-стручној литератури XVIII–XIX века намеће се, само по себи, питање поређења тих резултата са данашњом ситуацијом у научном стилу српског језика. Тиме се актуализује проучавање динамике функционалностилске норме као централне проблематике развојне историјске стилистике.

Упоређивањем расположивих података о савременом статусу неодређеноличних реченица у научно-уџбеничком подстилу српског језика (Стојановић 1984, 1995, 1995^a) са описаном ситуацијом у XVIII–XIX веку долазимо до закључка: нормативностилистички статус неодређеноличних реченица у испитиваним српскојезичним текстовима XVIII–XIX века и научним текстовима савременог српског језика није истоветан. У минулим епохама (период кристалисања норми¹⁶ научног функционалног стила) поменуте реченице су представљале једно од стандардних (мада не и најфреквентнијих) језичких средстава за обележавање уопштеног (делимично неодређеног) мноштва лица у функцији агенса, и то како у писаној тако и усменој реализацији научног стила ондашњег српског језика. С протоком времена, и, посебно, јачањем стилске црте „официјелност научног излагања“ неодређеноличне реченице су практично потиснуте из *йисане* реализације научног стила савременог српског језика, те се данас тамо (мисли се углавном на научно-академски и научно-уџбенички подстил) осећају као стилско огрешење. Стога ретке савремене примере¹⁷ типа *Зову ја и амон-сулфайи* или *Понејде йлеве и један гео мушких билјака, остйављајући довољан број за ойрашивање* оцењујемо као нормативно недопустиве¹⁸ у *йисаној* форми савременог научног стила (научно-академски и научно-уџбенички подстил).

3. Да закључимо. Компаративно-ретроспективна анализа недвосмислено показује да теза о томе да се неодређеноличне реченице у српском језику употребљавају „само на колоквијалном нивоу изражавања“ мора да буде одбачена као научно неутемељена.

Контроверзност разматране тезе је у томе што, с једне стране – она правилно истиче неспорну чињеницу да неодређеноличне реченице у српском језику поседују извесну нијансу разговорне тоналности, али поменута теза због своје свеукупне искључивости и категоричности доприноси, с друге стране, ширењу заблуде о стварним границама употребе конкретне синтаксичке конструкције. Испоставља се да у погледу крајње стилске припадности ствари стоје потпуно обрнуто: припадајући целини језичког система као једно од средстава за обележавање уопштеног (неодређеног) мноштва лица у функцији агенса, поменуте реченице се употребљавају НЕ САМО на колоквијалном нивоу изражавања него у СВИМ функционалним стиливима српског језика, мада не подједнако често у свим историјским епохама и не у свим жанровским варијететима усменог и писаног говора. Иако се могу срести у свим функционалним стиливима српског језика, неодређеноличне речени-

¹⁶ О стилској норми научног функционалног стила српског језика говоримо условно, јер је она тек у настајању. Кристалисање функционалностилске норме (узуса) у језику науке представља дуготрајан процес. Слично је и у неким другим језицима. Уп. у руском: „Но еше в 19 в., в начале 20 века научный стиль не представлял собой обособленную языковую систему, как в настоящее время“ (М.П. Сенкевич, *Стилистика научной речи и литературное редактирование научных произведений*, Москва: Высшая школа, 1984, стр. 60–61).

¹⁷ Примери из савременог ратарског приручника (шире о томе в.: Стојановић 1995, 1995^a).

¹⁸ Треба нагласити да су неодређеноличне реченице задржале статус стилски прихватљивог (мада не и нарочито продуктивног) средства у усменој реализацији научног стила српског језика.

це су данас најмање подесне за стилске (под)варијетете који теже ка наглашеној официјелности и стандардизацији (мисли се, пре свега, на централне жанрове административно-пословног и научног стила у писаној реализацији њиховој).

Резултатима спроведеног истраживања добија се распрострањено мишљење наших граматичара о томе да се предикати неодређеноличних реченица свде – обично – на глаголе говорења и писменог саопштавања. У испитиваним научним текстовима такви глаголи су веома ретки, а уместо тога убедљиво преовлађују транзитивни (акционални) глаголи других семантичких група: *поишцијевљиваји*, *искојаји*, *резайи*, *изрезайи*, *мазаји*, *правији*, *растаљиваји*, *зајлаљиваји*, *мјешаји*, *кухаји*, *чиситији*, *одлучиваји* (=одвајати), *разашиљаји*, *одстирањиваји*, *умијаји*, *хвајаји*, *слаји*, *вадији*, *држаји*, *добиваји*, *ујошребљаваји* и др.

Кључне речи: неодређеноличне реченице, научни текст, научно-учбенички и научно-популарни подстил, разговорни (колоквијални) стил, степен официјелности текста.

СПИСАК ЦИТИРАНЕ И АНАЛИЗИРАНЕ ГРАЂЕ

- Ари – Дамянович В., *Новая сербская арифметика или простое наставление къ хесаюу*, Въ Млетках, 1767.
- Вет – Толнар А., *При болесии роаишоа скоиа ...*, 40198, S.L., S.A. (17??-18??).
- Дув – *Наставление за сеяиеле доувана кралевсѣвъ Мажарске и Галиции*, оу Бечу, 1790.
- Лан – *Ubavishmentje od lana i konoplje opravljanja za poljodilce*, Budim, 1789.
- Физ – Јанкович Е., *Физическое сочинение о изсишениу и разделениу воде у воздухъ, и изяснение разливания воде из' воздуха на землю*, у Лаипсигу, 1787.
- Гов – Куџенјак М., *Govedarstvo*, Zagreb: „Društvo sv. Jeronima“, 1879.
- Еко – Frangeš O., *Uputa u ratarstvo*. Knjiga I. *Gospodarstvena uprava*, Zagreb: „Društvo sv. Jeronima“, 1899.
- Лив – Eisenthal M., *Uputa u ratarstvo*. Knjiga I. *Livadarstvo*, Zagreb: „Društvo sv. Jeronima“, 1899.
- Пти – Gjurašin S., *Ptice. Prirodopisne i kulturne crtice*. Dio prvi, Zagreb, 1899.
- Руд – Kišpatić M., *Slike iz rudarstva. Kulturno-prirodopisne crtice*, Zagreb, 1878.
- Сто – Klaić F., *Mali stočar ili kratki nauk o stočarstvu u pitanjih i odgovorih*, Zagreb, 1865.

ЛИТЕРАТУРА

- Katičić 1986:** Katičić Radoslav, *Sintaksa hrvatskoga književnog jezika. Nacrt za gramatiku*, Zagreb.
- Minović 1987:** Minović Milivoje, *Sintaksa srpskohrvatskog–hrvatskosrpskog književnog jezika za više škole, Rečenica, padeži, glagolski oblici*, Sarajevo.
- Стевановић 1969:** Стевановић Михаило, *Савремени српскохрватски језик. II. Синтакса, Београд*.
- Simeon 1969:** Simeon Rikard, *Enciklopedijski rječnik lingvističkih naziva. I–II*, Zagreb.
- Сиротинина 2003:** Сиротинина Ольга Борисовна, *Разговорный стиль*, Стилистический энциклопедический словарь русского языка (Под редакцией М.Н.Кожинной), Москва, 319–321.
- Stevović 1958:** Stevović Igrutin, *Funkcionalna gramatika srpskohrvatskog jezika (osnovi)*, Sarajevo.
- Стојановић 1984:** Стојановић Андреј, *Неогређеноличне реченице у научном стилу руској језика и њихови српскохрватски еквиваленти*, Зборник радова Педагошке академије за образовање васпитача предшколских установа, Београд, 8, 115–125.
- Стојановић 1995:** Стојановић Андреј, *Синтаксичке одлике научној стила руској и српској језика у области њехнике*. Докторска дисертација, Београд, 430 стр.
- Стојановић 1995^a:** Стојановић Андреј, *Неогређеноличне реченице у научном стилу руској и српској језика*, Stylistyka, Opole, IV, 185–203.
- Стојановић 2000:** Стојановић Андреј, *Насијанак научној стила српској језика*, Рашка, бр.34–35, 97–110.
- Стоянович 2004:** Стоянович Андрей, *К общим закономерностям диффузии стилей*, Стереотипность и творчество в тексте, Пермь, 58–95.
- Стојановић 2007:** Стојановић Андреј, *Рецептурни стил српскојезичне научне литературе XVIII века*, Стил, Београд, бр. 6.
- Троянская 1982:** Троянская Елена Сергеевна, *Лингвистическое исследование немецкой научной литературы*, Москва.
- Троянская 1986:** Троянская Елена Сергеевна, *Полевая стилистика научно-го стиля и его жанровых разновидностей*, Общие и частные проблемы функциональных стилей, Москва, 16–28.
- Филиппова, Филиппов 2004:** Филиппова Людмила Семеновна, Филиппов Вадим Анатольевич, *Русский язык и культура речи. Курс лекций*, Тюмень.

Андрей Стоянович

НЕОПРЕДЕЛЕННО-ЛИЧНЫЕ ПРЕДЛОЖЕНИЯ В СЕРБСКИХ НАУЧНЫХ
ТЕКСТАХ XVIII–XIX ВВ.

Резюме

В настоящей статье предпринята попытка на материале сербских научных текстов XVIII–XIX вв. описать неопределенно-личные предложения, выявить (с привлечением метода сопоставительно-ретроспективного анализа) сферу их употребления. Специальной проверке подвергается бытующий в сербокroatистике тезис об их прикреплённости „лишь к сфере устно-разговорной речи“. Видимо, тезис этот выдвинут поспешно (т.е. с учетом лишь некоторых языковых особенностей разговорного и художественного стилей речи и с опорой на то, что сказуемые неопределенно-личных предложений там образуются преимущественно от глаголов общения).

Проведенный нами анализ употребления неопределенно-личных предложений в сербскоязычных научных текстах XVIII–XX вв. иллюстрирует несостоятельность выдвинутого тезиса. А именно: отличаясь лишь оттенком разговорности, неопределенно-личные предложения прикреплены не к определенной (неофициальной, устно-разговорной) сфере общения, а свободно употребляются (хотя и с неодинаковой частотностью) в научной речи и других функциональных разновидностях сербского литературного языка. Правда, в современную эпоху их употребление в сербском языке менее пригодно в стандартизованных формах речи (в основном центральные письменные жанры официально-делового и научного стилей). Кроме того, выявлено, что сказуемые неопределенно-личных предложений в исследуемых научных текстах в своем большинстве образованы не от глаголов общения, а от переходных (акциональных) глаголов иных семантических групп: *йойицијевљиваји*, *искојаји*, *резаји*, *изрезаји*, *мазаји*, *йравији*, *растаљиваји*, *зајалљиваји*, *мјешаји*, *кухаји*, *чисјији*, *одлучиваји* (=одвајати), *разашиљаји*, *одстирањиваји*, *умијиваји*, *хвајиваји*, *слаји*, *вадији*, *држаји*, *добиваји*, *уйојиребљиваји* и пр.

Слободан Павловић
Нови Сад

„ГЕНИТИВИЗАЦИЈА“ СПАЦИЈАЛНОСТИ У СТАРОСРПСКОМ ЈЕЗИКУ

У овом раду разматра се експанзија генитивних њадежних конструкција унутар спацијалној семантичкој поља у старосрпском језику. Као континуант индоевропској аблајива (и генијива), прасловенски генијив био је у сфери спацијалности везан њрвенствено за аблајивна значења. Појавом нових ѡредлоја с генијивном реакцијом ова се ѡадежна форма ѡсѡиујно ѡрофилише као директивно немаркирана категорија. Од XIV века генијив с ѡредлојом прѣко исѡискује сѡјару ѡрлајивну комбинацију акузатива с ѡредлојом прѣзъ, а у исто време ѡочињу се јављајући и сложени ѡредлози с аблајивно маркираном композицијом јъз- која ће их реакцијски везивати за генијив. Мада су ове конструкције настајале из системске ѡѡребе за ѡпозицијом спецификацијом аблајивности, оне ће временом ѡродирати и у сферу локајивности, ѡрлајивности, ѡе адлајивности ширећи се на рачун инструмента, односно акузатива. На ѡај начин значај спацијалне семантичке ѡѡраде ЛОКАТИВНОСТ ~ АБЛАТИВНОСТ ~ ПЕРЛАТИВНОСТ ~ АДЛАТИВНОСТ у систему ѡадежних конструкција ѡада, чиме важности контекста – ѡрвенствено семантике деформисане ѡлаола – информативно расѡе.

§ 1. Семантичка структура простора својствена стандардном српском језику стабилизована је мање-више још у време прасловенског језичког заједништва одговарајућим синтаксичким верификовањем динамичких и позиционих параметара спацијалности. Судаћи, наиме, по стању у најстаријим словенским писменостима, још пре појаве првих писаних споменика динамички параметри су у начелу формално идентификовани на следећи начин: (1) индирективност, односно локативност, која подразумева одсуство усмереног кретања, везује се за локатив или предлошки инструментал,¹ (2) аблативност, односно почетна усмереност или удаљавање везује се за гени-

¹ Уп. старословенско стабо оца нашоѣо феофора архнеппа црѣграфаѣ. Асс. 135 (Топоров 1961: 183), блаженнѣ же кодраѣт заднѣ за вѣсѣдн стоѣт не дрѣжнѣдѣ ннѣснѣдѣже к вѣпрошенно анѣоупата прѣвѣн ... ѡтѣвѣштаваше Супр. 99 (Бульгина 1958: 266); староруско быс пожарѣ великѣ кѣкѣѣ городѣ Лавр. 293 (Топоров 1961: 12), н внѣша за каалакѣю, н тѣ повѣднѣша раданѣе Новг. 1.35 (Бульгина 1958: 266); старочешко Pavel dal iest Plosskovicich zemu, Wlach dal iest Doleass zemu Bogu i ssvatemu Scepanu sse dvema dussnicoma Litomerz. (Топоров 1961: 144), Aby za zdí a za přikopy mohli sebe uchovati od zlých věcí Chelč. S. v. 293 (Бульгина 1958: 267). Употреба локатива у овом својству позната је и старим индоевропским језицима (уп. Савченко 1974: 346).

тив,² (3) перлативност, односно општа усмереност везује се за акузатив³ или слободни инструментал⁴ и (4) адлативност, односно завршна усмереност или приближавање везује се за акузатив, ако је досезање завршне тачке усмереног кретања извесно,⁵ или за датив ако је досезање те тачке комуникацијски ирелевантно.⁶ Основно динамичко обележје [ДИРЕКТ +] или [ДИРЕКТ –] испољава се кроз колокабилност дате синтаксичке јединице с глаголима усмереног кретања, тј. директивним глаголима или глаголима неусмереног кретања, тј. индирективним глаголима.

Позициони параметри спацијалности као што су интралокализација (објекат локализације је унутар оријентира), ареалокализација (објекат локализације је на површини оријентира), антелокализација (објекат локализације је испред оријентира), постлокализација (објекат локализације је иза оријентира), супралокализација (објекат локализације је изнад оријентира), сублокализација (објекат локализације је испод оријентира), интерлокализација (објекат локализације је између два или више оријентира) и сл. идентификовани су преваходно одговарајућим предлозима.

На тај начин је формиран уређен систем предлошко-падежних конструкција спацијалног семантичког поља у којем свака синтаксичка јединица има статус системског елемента који са осталим елементима формира одговарајуће подсистеме надмећући се при том за одређено значење или значењску нијансу.

§ 2. Језик као систем, па и његови семантички подсистеми у стању је сталног кретања које подразумева системско слабљење, гашење или пак просто формално преусмеравање једних семантичких нијанси у корист других. Подстицаји за та гигања могу, као што је познато, бити унутарсистемска и вансистемска.

Зна се да је српски систем спацијалних предлошко-падежних конструкција већ од појаве првих писаних споменика трпео вансистемске ударе балканских супстрата и адстрата (Павловић 2006: 417-419),⁷ што је резултирало

² Уп. старословенско *сѣньце свѣта сѣвѣкъ са обѣче са вѣ тѣмъ* Супр. 475.13 (Вечерка 1963: 212), староруско *кнѣзъ великѣи олегъ ступилѣ тѣхъ цѣствъ кнѣзю великому дмитрию ивановичю Ряз. договорная гр. 1381* (Борковский 1965: 466), старочешко *aby mohl tohoto světa odstúpiti* Túl. 85^b (Gebauer 1929: 351). Старословенски генитив преузео је ово својство од апсорбованог аблатива (уп. Савченко 1974: 347).

³ Уп. старословенско *оубо прѣиде доуша наша вожд непостонж* Пс 123.5 Син (Словарь 1994: 542), староруско и *стѣша оу куднова сельца и перешѣде стражовъ* Лавр. л. 107 (Преображенская 1968: 216), старополско *obwiódł je drog*, (Miklosich 1883: 390).

⁴ Уп. старословенско *приде к нидѣ помѣлъ* Супр 125.12 (Бауэрова 1963: 290), да *входѣтъ в городъ оидѣди воротѣ* Лавр. лат. (Борковский 1965: 478), старочешко *lesem šel a stromů neviděl* Č. Mudr. (Gebauer 1929: 400).

⁵ Уп. старословенско *приде христос небескъма двѣри* Супр. 352.17 (Miklosich 1883: 391), староруско *оубѣгъ же внида черниговъ приде нзъ цѣрѣграда к великому кнѣзю константину володичерю* Лавр. лет. (Борковский 1965: 474), *ныи|и| же поѣди вышегородъ свон* Ипат. л. 144 (Преображенская 1968: 217).

⁶ Уп. старословенско *се цѣрѣарѣ твон градѣтъ тевѣ кротокъ* Мт. 21.5 Мар (Мразек 1963: 231), староруско *оубѣгъ же внида вышегороду* Лавр. л. (Борковский 1965: 470).

⁷ Уп. доколе *они стоѣ подѣ столѣ · дѣбровьчѣки · Одоля Прединиѣ 1247; кѣдерекъ · сольски · да неств · на нно место расѣвѣ · въ дубровьчѣки · Дубровник 1253; пи|с|а се сна повѣла ... ѣ рѣгъць Балшиѣи 1379; ѣво ст|л|пови ѣ коньѣ · Кончански практик око 1366; не пристон тѣзи ѣ сѣторниѣ соль прода|в|тъ · Руско*

врло специфичном сликом српског дијалекатског простора која се, када је падежна синтакса у питању, у начелу може интерпретирати као слободнија, хоризонтална пројекција вертикалних стања романске падежне генезе. Наиме, у погледу формалне организованости спацијалног семантичког поља на српском језичком простору издвајају се три структурална комплекса и то: (1) западни представљен шумадијско-војвођанским, источнохерцеговачким, млађим икавским и славонским дијалектом, (2) централни представљен ловћенско-комским и косовско-ресавским дијалектом, и (3) источни односно торлачки, представљен призренско-јужноморавским, сврљишко-заплањским и тимочко-лужничким дијалектом.

У западном комплексу српских говора формална издиференцираност локативности и адлативности испољена кроз супротстављеност локатива и предлошког инструментала, с једне стране, и акузатива, с друге стране, у начелу одговара формалној издиференцираности поменутих динамичких параметара у класичном латинском за који је својствена супротстављеност аблатива акузативу.⁸ Централни комплекс српских говора, презентован косовско-ресавским и ловћенско-комским дијалектом, одликује формална неутрализиација семантичке опозиције локативност ~ адлативност у сфери падежне синтаксе, тако да се оба ова динамичка параметра спацијалности у начелу везују за акузатив.⁹ Идентична ситуација јавља се и у латинској вулгати.¹⁰ У торлачкој зони практично се читав падежни систем урушава сводећи се на компромисни конверзативни модел представљен комбинацијом именице и одговарајућег предлога (уп. Ивић 1985: 113), за који је већ речено да у сфери спацијалног семантичког поља иступа као индентификатор позиционог семантичког параметара.¹¹ Еквивалентна ситуација затиче се у савременим романским језицима, пре свега румунском који карактерише рудиментарни систем именичке флексије укључујући и постојање вокатива (Skubic 1990: 200).

Овакво крњење деклинационе парадигме уклапало се у опште развојне тенденције својствене индоевропском језичком простору. Наиме, ако се има

Христофоровић 1397; кон сѣ шли ѣ дѣрвовникѣ . Руско Христофоровић 1399; а оста ѣ нашѣ кодѣнь ѿдѣ реченога записна двѣ тисѣке и ѣ. сѣтъ Никша Звијездић 1438, ере је гбѣ кра|а| [ѣгрѣски| пр|ѣ|динѣ|а| сеган света |ѣ прагѣ| Бранковићи 1457. (Павловић 2006: 417-418).

⁸ Уп. латинско *eo Rōmat ~ hūmī iaceo* (Gortan – Gorski – Pauš 1985: 187, 217).

⁹ Уп. ловћенско-комско *живи ѿод Веље Брго* или косовско-ресавско *кад смо били у земљу иѣурску; сеги ѿод њеѿове ноје* (Ивић 1994: 205, 224).

¹⁰ У говорном латинском, односно романском акузатив као примарни падеж објекта делује центрипетално према значењима осталих зависних падежа стичући статус форме *casus obliquus* уз коју се семантичке нијансе прецизирају предлогом и семантиком управног глагола (уп. Skubic 1990: 129). У хришћанским натписима алтернативно се сусрећу конструкције *sub hunc titulum ~ sub hoc titolo; ivit in caelis ~ ivit in caelos*. Већ код Цицерона регистрован је склоп *cum Pomponia foras cenaret* уместо очекиваног *cum Pomponia foris cenaret*, да би временом учесталост акузатива нарастала (Skubic 1990: 127).

¹¹ У случајевима тзв. колективног или делимично колективног билингвизма, односно полилингвизма, какви су били својствени призренско-тимочкој дијалекатској зони, интерференцијска промена морфолошких структура сасвим је очекивана. Узајамна синтаксичка инклинација генетски сасвим различитих балканских језичких ентитета може се објаснити само у светлу узајамних утицаја, односно конвергентног развоја који подразумева живе, готово свакодневне контакте међу носиоцима различитих језика.

на уму чињеница да је фреквенција слободних падежних форми у ранијим развојним стадијумима индоевропских језика била изразита (уп. Белић 1998: 91-92; Савченко 1973: 346-347), а да је савременим западноевропским језицима – како романским тако и германским – које карактеришу комбинације *ipredloī + noмен* претходила фаза с предлошко-падежним конструкцијама, поменута тенденција постаје сасвим очигледна. У њеној реализацији несумњиво велики значај имају миксоглотски процеси – на подручјима где су они бурнији редуковање деклинационе парадигме је интензивније. У миксоглотским процесима интензивно се изграђују компромиси између конкретности и прецизности, с једне стране, и једноставности и комодитета, с друге стране, а „једно од значајних могућности за конкретност и прецизност јесте“ по Скубицевом мишљењу (1990: 123), управо „употреба предлога“.

Оно што је данас структурално синтаксичко својство српског централног дијалекатског комплекса било је током средњег века својствено торлачкој дијалекатској зони из чега се може закључити да је актуелна организација косовско-ресавског и ловћенско-комског спацијалног семантичког система најаву великих структуралних промена целокупне падежне синтаксе. Спацијални односи су у том смислу врло индикативни будући да је простор као израз човекове, готово биолошке¹² потребе за локализацијом – пре свега за аутолокализацијом – примарна семантичка категорија чија формализација има директне или индиректне реперкусије на формализацију осталих семантичких категорија.

§ 3. Растерећење система падежних конструкција са спацијалним значењем сем вансистемских подстицаја могло је бити и системски условљено. Праћење устројства спацијалног семантичког система у старосрпској писмености од краја XII до краја XVIII века недвосмислено указује на поступно али константно ширење генитивних предлошко-падежних конструкција у семантичка субпоља првобитно резервисана за друге падеже.¹³

1. Прасловенски генитив, преузимајући синтаксичка својства апсорбованог аблатива, био је примарна падежна категорија у сфери аблативности. Међутим, комбиновањем са читавим низом предлога као што су *до, оу, близъ, връхоу, вѣскран, окрѣсть, окрѣжъ, посрѣдѣ* и сл. – регистрованих још у канонским споменицима – генитив се профилише као директивно немаркирана категорија [директ ±], којој је омогућен продор у различита спацијална семантичка субпоља. Значење оваквих конструкција по правилу је контекстуално дефинисано првенствено инхерентном лексичком семантиком детерминисаног глагола.¹⁴

¹² За ову прилику довољно је, чини се, подсетити да човекова потреба за аутолокализационом постоји „има посебан физиолошки израз у сензорном систему за равнотежу (која је један од основних видова просторне оријентације)“ (Piper 2001: 17).

¹³ Корпус овог истраживања обухватио је: (1) грађу из старосрпских повеља и писама настајалих од краја XII до средине XV века (Павловић 2006), (2) старосрпски роман о Троји из XV века (Ringheim 1951), (3) дубровачке молитвенике из XVI века (Решетар – Ђанели 1937), (3) паштровске исправе настајале између XVI и XVIII века (Соловјев 1936; Божић – Павићевић – Синдик 1959) и (4) *Љейтоис црковни* из XVII века (Змајевић 1996).

¹⁴ Уп. ЛОКАТИВНО ОУ + *gen* ПОДАНАШН ГОРЪ СТОА ОУ ТРЪБНИШТА Супр 422.28 (Словарь 718), *близъ* + *gen* ЗА НЕЖЕ ТЪ ВЪ БЛАНЪ И (ФРОУ)А(Н)ИДА Лк 19.11 (Геродес 1963: 365), *връхоу* + *gen* НЕ ЦОЖЕТЬ ГРАДЪ ОУКРЪПТИ СА ВЪРЪХОУ ГОРЪ СТОА Мт 5.14 Ас (Словарь 124), *вѣскран* + *gen* ВѣСКРАН ЖЕ ВЪШАШЕ ИЗЕРА БАВЪ - РАЖДЕЛЕНА Супр 76.17

Експанзија падежних модела овог типа настављена је и у старосрпском језику тако да се у пословноправној писмености затиче читав низ директивно-немаркираних генитивних конструкција непознатих канонским споменицима. По правилу се ради о структурама у којима се нови деноминални или деадвербски предлози типа *конь*, *ниже*, *около*, *оноугје*, *поредь* и сл. комбинују с генитивом и то на бази његовог семантичког потенцијала у сфери посесивности или компаративности.¹⁵ Пораст броја и фреквенције оваквих конструкција интензивира директивну неутрализованост генитива, мада је њихова експанзија мотивисана, с једне стране, повећаном комуникацијском потребом за прецизирањем позиционих параметара спацијалности и, с друге стране, семантичким потенцијалом генитива који омогућава препозиционализацију првобитних именица или прилога.¹⁶

2. Експанзивност генитива, или прецизније његовог семантичког потенцијала у сфери старосрпских просторних релација најпотпуније долази до изражаја у процесу преформализовања ареалокационе перлативности, тј. семантичке категорије 'пресецања површине оријентира'. Ареалокациона перлативност исказивана је, наиме, по свој прилици још у позном прасловенском акузативом блокираним предлогом **perъь*.¹⁷ Већ, међутим, од XIV века овој конструкцији конкурише генитив с новим деадвербским предлогом *прѣко*.¹⁸

(Словарь 151), *окръсть + gen с(ъ)н(о)убе твоѣ · ꙗко покораси ѡдасингы · окръсть трепезы твоѣа* Пс 127.3 Син (Словарь 410); *окръгы + gen сѣдѣхъ окръгы · тѣлесу изю* Супр 14.29 (Словарь 410); *посрѣдѣ + gen корабь же вѣ по срѣдѣ цорѣ* Мат 14.24 Зогр (Словарь 485); *аблативно оу + gen просиди оу тебе* Супр 513.7 (Геродес 1963: 353); *перлативно вѣрху + gen похеднаѣ ѡкоже по соуху вѣрху дора* Супр 473.18 (Словарь 124), *посрѣдѣ + gen онъ же прошѣдъ посрѣдѣ отъ дѣлаше* Л 4.30 Зогр (Словарь 485); *адлативно до + gen ведоша и до вѣрху горы* Лк 4.29 Зогр (Геродес 1963: 358); *оу + gen оу гроа ето вѣртини стѣпѣ поставнища великъ* Супр 539.10 (Геродес 1963: 353); *близъ + gen ини придж корабан отъ тивернѣды · близъ цѣста* Јов 6.23 (Словарь 92).

¹⁵ Уп. *ЛОКАТИВНО конь + gen село · лятине · конь цоста · 1254-1263.* (Павловић 2006: 52), *ниже + gen дрѣга нива ниже теци ниве око 1346.* (Павловић 2006: 54), *около + gen и потврьжд[а]ю снѣд цонць хрѡусовоу-лодь выстрицоу соколо црѣбе . 1234-1243.* (Павловић 2006: 58), *оноугје + gen и на драгци нива на варнцехъ . и оноугје стѣ нане 1346-1347.* (Павловић 2006: 50), *поредь + gen поле цю приложн кралевство дн поредь цлатинць . 1337-1346.* (Павловић 2006: 52); *аблативно конь + gen а цѣда кѣлоу по д[и]лю ... оу потоць · конь потока протець · оу вѣрлолоц[и]н[и]оу цркъв 1254-1263.* (Павловић 2006: 69), *перлативно конь + gen а цѣга цлоу ... на опогорь прѣко ннз дѣль конь дѣлгннхъ нивъ на сохроу главоу . око 1348.* (Павловић 2006: 83), *поредь + gen а цѣга кѣ ѿ пирге коа кѣ по[д] коулоуць ... и горѣ до пирге поредь водѣнн[и]хъ вратъ 1300.* (Павловић 2006: 84), *ниже + gen цѣге цлоу ѿ цланч[и]наго поутн ... оу потоць ниже цоуцакнѣхъ коуць . оу оноу страну 1313-1318.* (Павловић 2006: 85), *оноугје + gen кон дѣль спада цндо власѣно поле . и оноугје цѣгннка тѣмън дѣлоць и право оу рѣкоу . 1330-1331.* (Павловић 2006: 70); *адлативно ниже + gen повеѣже кра[и]ство ... ниже цѣкыне шарѣ трѣленне . свое роуцнсанне поставити . 1317-1318.* (Павловић 2006: 108).

¹⁶ Тако се, на пример, примарно именички фрагментизатор (Pirag 2001: 132), *конь* везује за појам у генитиву посесивном релацијом, да би временом ексклузивним преосмишљавањем интегралног дела (*конь* са значењем 'периферија' – *конац* – саставни је део оријентира као осталом и *почеиак*, *шок*, *средина*, *крај*) био стабилизован као предлог којим се упуђује на локализатор смештен у непосредној близини оријентира. Траг именичког фрагментизатора посебно је видљив у облику *наконь*, што је по пореклу петрифицирани акузатив с предлогом *на*. Деадвербски предлози типа *ниже*, *выше* везују се, с друге стране, за генитив по свој прилици на бази компаративне релације слично прасловенским предлозима **podъ*, **nadъ*, **perдъ*, **za(дъ)* који су регирани инструментал (уп. Белић 1949–1950: 92).

¹⁷ Уп. чешко *přejít přes řeku*; пољско *przez pole jechać*; руско дијалекатско *переправились через реку* (Кореѣнѣ 1973: 175-176).

¹⁸ Лексема *прѣко* регистрована је у XIII веку искључиво у својству прилога – а цѣга нидь оу кѣвць прѣко оу роужце оу братъкѣвциноу . 1276. (Павловић 2006: 72).

прѣзь + *acc*: да стонцо ѡ старнѣхъ мѣгахъ : а прѣс то да не посежецо никакорѣ : 1234-1235; н да га пове|д| прѣ|зъ| забѣлаь кра|л|в| мн на поле тѣрѣн'ско 1300; до поута . кон гре|д| къ кааннщѣмь . н поутѣмь прѣзь леговьць . 1346-1347; да гре|д| прѣзь -сцлю цр|с|в| мн н кра|л|вѣхъ свободно 1349; н ннн в'сн пѣтѣве цю нде прѣзъ кѣчаннѣ пре 1389. (Павловић 2006: 71).

прѣко + *gen*: греде нзъ кѣшаннѣ прѣко власѣнога поля . оу прнзрѣн'скоу цѣстоу . 1330-1331; пого|ш| по хрсовѣ|л| кѣде је вѣла мѣга ѿ вѣка селѣ мю|с|ше н селѣ ннстрѣ . ѿ|д| трѣнн|н|ске мѣге ннзъ де|л|ъ тогаж|д|е прѣко пѣта ѡ локвѣ 1454; ннн нн|х|ъ людѣ ходѣ слободноо прнеко рѣсага н по рѣсагѣ гспоц|т|ва мн 1454. (Павловић 2006: 72).

Као израз непревредлог стања могао се појавити и компромисни синтаксички модел прѣко + *acc*.¹⁹ Ипак, у надметању семантичког потенцијала акузатива као изразито директивне категорије и генитива као категорије која је у стању да препозиционализује примарне прилоге побеђује генитив, тако да српски језик данас не зна за перлативно прѣзь + *acc*. На овај начин перлативна акузативна парадигма коју су чинили предлози крозь, прѣзь, оузь, ннзъ нарушава се сменом старог ареалокационог прѣзь + *acc* новим прѣко + *gen*.

3. Од XIV века почињу се јављати и сложени предлози с аблативно маркираном префиксалном компонентом нз- која ће их рекцијски везивати за генитив. Комбинације генитива с предлозима нспредъ, нза, нзнадъ, нсподъ, нзмегю настајале су по свој прилици из системске потребе за позиционом спецификацијом аблативности тако да је нспредъ + *gen* примарно припадало сфери аблативне антелокализације, нза + *gen* аблативне постлокализације, нзнадъ + *gen* аблативне супралокализације, нсподъ + *gen* аблативне сублокализације, а нзмегю + *gen* аблативне интерлокализације. Како ексцерпирана грађа показује, оваква употреба поменутих предлошко-падежних конструкција доминантна је још у XVII веку у језику Андрије Змајевића (1996).²⁰

(аблативна антелокализација) *исїред себе ухилѣне изаїна (60), да није разлої владавцу ѡспашїи исїред себе своје ѡдложнике неїо уїїешене (242), а кад кїи ончас исїред њѣ би однесен (352);*

(аблативна супралокализација) *изнад Дунаја ѡрхогеѣи, уљезе у Иїалїју (490);*

(аблативна сублокализација) *узе камї исїод ѡлаве (48), исїод њѣа изаїнаше исїе Гоїе (462), исїод њѣа огаїнан оїшце (484);*

(аблативна интерлокализација) *између оїїалїјех скочи њѣа н камїле њѣове наїоїу (46), искочи између мношїва (352), у врїеме шїрешење између њих ... би ѡїїи неба ѡдїїнїїо једно дїеїеце (520), би између народа ѡроїнан (557).*

Међутим, већ од XV века уочава се експанзија генитивних конструкција овог типа и изван субпоља аблативности:

(аблативност) *къда снѣ писахъ тѣда мн да г|д|нѣ банѣ тѣрѣткоо : нспредъ себе [даде] велнкѣ пѣхарѣ вѣна поїнтн . ѡ добрѣ волѣ 1353, а нзмегю власѣ оубравѣ пошантѣ добра г|об|ка капетанѣ на голнѣ 1420, да н|д| се дѣкати нзмегю себе платѣ свн ѿсацѣ кон сѣ ѿнде вѣнн 1457. (Павловић 2006: 64);*

(локативност) *продахъ стнпцѣ юнковѣ н неговѣ братѣ мларѣ пѣнцѣ варта, зѣцле н лозна подѣ кѣѣоцѣ ннхъ нзнадъ пѣта 1591. (Соловјев 1936: 11), н осталамѣ кѣернца ... одѣ ннтраде нсподѣ кѣѣе 1652. (Божїић – Павїевић – Синдик 1959: 58), пѣтѣ да ѣ вѣзда бнѣ нзѣподѣ конавлахѣ сннѣвахѣ нѣна мларѣ*

¹⁹ Уп. *конн'цоу селѣу мѣга ѿ сопннн н ѿ лѣшанн ... оу окроутоу барѣ . ѿ окрѣгле барѣ н ѿ конкова лаза . прѣко шоудѣвнѣноу оу барѣ . око 1348. (Павловић 2006: 72).*

²⁰ Одступања као на пример секвентивно *иза + ген* у примеру *ѡсове невољне у исїїо доба један иза друїїа донїеїе XVII (Змајевић 1996: 55) сасвим су ретка.*

и исподь конавладъ царька гретовнѣа и исподь стуре куровнѣах ... а исподь пѣта є сенокосъ 1727. (Божихъ – Павићевић – Синдик 1959: 125);

(перлативност) да сѹ възда ходниа лнебци сь свнеда работада ... изьпо(о)дъ спаса 1590. (Божихъ – Павићевић – Синдик 1959: 13), од толкон брѣмена до дьньсѣ есѹ терали лнебьци изьпо(а)дъ спаса крозь куанешъ 1590. (Божихъ – Павићевић – Синдик 1959: 13), а пѣтъ дѹ афранкасѣо отъ ѹанце и испрѣь кѹѣ є и вратахъ оборннехъ, и изнадъ кѹѣ пѣтъ к водѣ орашци 1598. (Соловјев 1936: 12), отлень покосѣо на вѣштине и дѹбове испоь поткѹтницѣхъ како стон ѣсѣа ... исподь ннвѣхъ и до брнега 1711. (Божихъ – Павићевић – Синдик 1959: 108), а то ѿ вѣшнини – ѿд дабова крѣа и кѹфинна царѣка и принципова ... и ѹз горѹ изѣа цркѣе свѣте петке, и странодъ врходъ ѿд паталаѣа 1765. (Соловјев 1936: 23);

(адлативност) походи талѣо испод|а| троѣ XV (Ringheim 1951: 64), и остависѣо нн га испод орннице, испод ѣсѣе 1730. (Божихъ – Павићевић – Синдик 1959: 128).

Иако је предлог изъ који је унесен као префикасална компонента у изведене предлоге испрѣдъ, изѣа, изнадъ, исподъ, измѣгю остао везан искључиво за сферу аблативности, нови предлози у комбинацији с директивно необележеним генитивом продиру и у субпоље локативности, перлативности, односно аблативности попут осталих оријентационо, односно ексклузивно обележених предлога какви су *вьше*, *ниже* и сл. Функцију формалног индикатора директивности преузима контекст, а пре свега семантика управног глагола. На тај начин генитивне конструкције с предлозима испрѣдъ, изѣа, изнадъ, исподъ, измѣгю почињу конкурисати адлативно маркираним комбинацијама предлога *прѣдъ*, *за*, *надъ*, *подъ* и *мѣгю* с акузативом, односно локативно обележеним комбинацијама истих предлога с инструменталом. Надметање генитивних, директивно немаркираних модела, с једне стране, и акузативних, односно инструменталских, директивно маркираних модела с друге стране, траје и данас с мање-више предвидљивим исходом.

Мада би за валидан закључак ваљало подузети статистички усмерено истраживање савременог српског корпуса, на основу дијахроних тенденција може се претпоставити да ће генитивне конструкције у потпуности преузети улогу формализатора оријентационих или ексклузивних параметара специјалности и то како оних који се комбинују с директивним тако и оних који се комбинују с индирективним глаголима.

Кључне речи: старосрпски језик, историјска синтакса, специјалност, локативност, аблативност, перлативност, адлативност, генитив.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА И ИЗВОРИ

Бауэр, Ярослав 1963: *Бесѣредложный локатив в старославянском языке*, – Исследования по синтаксису старославянского языка. Сборник статей, Прага, 287–311.

Белић, Александар 1949–1950: „*Дейрефиксација*“ у словенским језицима. Јужнословенски филолог, XVIII/1–4, Београд, 87–101.

- Белић, Александар 1998:** *Опшња лингвистика. О језичкој природи и језичком развоју. Књига I и II*, Београд: Завод за издавање уџбеника.
- Божих, Иван; Павићевих, Бранко; Синдик, Илија 1959:** *Пашћировске исправе XVI–XVIII вијека*, Историска грађа, књига I, Цетиње: Државни архив Народне Републике Црне Горе.
- Борковский, Виктор Иванович; Кузнецов, Пётр Савич 1965:** *Историческая грамматика русского языка*, Москва: Академия наук СССР.
- Бульгина, А. М. 1958:** *Творительный местя с предлогами*, – Творительный падеж в славянских языках, Москва: Академия наук СССР, 246–265.
- Вечерка, Радослав 1963:** *Синтаксис беспредложной родительной падежа в старославянском языке*, – Исследования по синтаксису старославянского языка. Сборник статей, Прага, 183–223.
- Gebauer, Jan 1929:** *Mluvnice jazyka českého. Díl IV. Skladba*, Praha.
- Геродес, Станислав 1963:** *Старославянские предлоги*, – Исследования по синтаксису старославянского языка. Сборник статей, Прага, 316–368.
- Gortan, Veljko; Gorski, Oton; Pauš, Pavao 1985:** *Latinska gramatika*, Zagreb: Školska knjiga.
- Змајевић, Андрија 1996:** *Љетопис црковни. Том I*, Цетиње: Обод [Приредио Мато Пижурица].
- Ивић, Павле 1985:** *Дијалектологија српскохрватског језика. Увод и шћокавско наречје*, Нови Сад: Матица српска.
- Ивић, Павле 1994:** *Српскохрватски дијалекти. Њихова стурктура и развој. Прва књига. Опшња разматрања и шћокавско наречје*, Сремски Карловци – Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића.
- Корецнý, František 1973:** *Etymologický slovník slovanských jazyků. Slova gramatická a zájmena. Svezek 1. Předložky, koncové partikule*. Praha: Československé akademie věd.
- Miklosich, Franz 1883:** *Vergleichende Syntax der slavischen Sprachen*, Wien.
- Мразек, Роман 1963:** *Дателный падеж в старославянском языке*, – Исследования по синтаксису старославянского языка. Сборник статей, Прага, 225–261.
- Павловић, Слободан 2006:** *Детерминативни падежи у старосрпској пословнојравној исмености*, Нови Сад: Матица српска.
- Piper, Predrag 2001:** *Jezik i prostor*, Beograd: Biblioteka XX vek.
- Преображенская, М. Н. 1968:** *Винительный падеж*, – Сравнительно-исторический синтаксис восточнославянских языков. Члены предложения, Москва: Академия наук СССР, 205–227.
- Решетар, М.; Банели Ђ. 1937:** *Два дубровачка језична стоменика из XVI вијека*, Посебна издања, Књига СХХII, Философски и филолошки списи, књига 32, Београд: Српска краљевска академија.
- Ringheim, Allan 1951:** *Eine altserbische Trojasage. Text mit linguistischer und literarhistorischer Charakteristik*, Prague-Upsal: Publications de L'Institut Slave D'Upsal IV.
- Савченко, А. Н. 1974:** *Сравнительная грамматика индоевропейских языков*. Москва.

- Skubic, Mitja 1990:** *Uvod u romansku lingvistiku. Udžbenik za predmet Istorija francuskog, španskog, italijanskog i rumunskog jezika*, Novi Sad: Radovi instituta za strane jezike 9 [preveo Milorad Arsenijević].
- Соловјев, Александар 1963:** *Пашићровске исѝправе XVI-XVIII века*, Споменик LXXXIV, Други разред 66, Београд: Српска краљевска академија.
- Сѝарославјанский словарь (по рукописям X–XI веков) 1994:** Москва: Славјанский институт академии наук Чешской Республики – Институт славјановедения и балканистики Росийской академии наук [Под редакцией Р. М. Цейтлин, Р. Вечерки и Е. Благовой].
- Топоров, В. Н. 1961:** *Локаѝив в славјанских языках*, Москва: Академия наук СССР.

Slobodan Pavlović

DIE AUSBREITUNG DES GENITIVS MIT DER RÄUMLICHEN BEDEUTUNG
IN DER ALTSERBISCHEN SPRACHE

Zusammenfassung

In dieser Arbeit wird die Expansion der Kasuskonstruktionen im Genitiv innerhalb eines räumlichen, semantischen Feldes erörtert. Der urslawische Genitiv, als Kontinuant des indoeuropäischen Ablativs (und Genitivs), funktionierte in der Sphäre der räumlichen Verhältnisse vor allem als Ausdruck der Ablativität. Mit dem Auftreten der neuen, den Genitiv regierten Präpositionen, stabilisiert sich dieser Kasus als eine direktiv-unmarkierte Kategorie, was besonders seit dem XIV und dem XV Jahrhundert, mit dem Auftreten der Konstruktionen *preko* + Gen, *ispred* + Gen, *iza* + Gen, *ispod* + Gen, *iznad* + Gen, und *između* + Gen bemerkbar ist.

Александар Милановић
Београд

СИНТАКСИЧКИ, ЛЕКСИКОЛОШКИ И СТИЛИСТИЧКИ АСПЕКТИ СИНОНИМИЈЕ У ДЕЛИМА ЈОВАНА СУБОТИЋА

У раду се на корџусу дела Јована Суботића анализирају синтаксички, социолингвистички и прамањички, пре свега синтаксички, узроци изразито честе појаве лексичких синонима на малом распојању у њексју, па чак и у истој реченици.

0. Проблем синонимије, пре свега творбене и лексичке, од изузетног је значаја за историју српског књижевног језика у предвуковском и вуковском периоду. Из лексиколошке литературе, наине, добро је познато да појава синонима често условљава судбину одређене речи: њено губљење или делимичну промену семантике, тј. десинонимизацију (Гафра 2005: 267–279). Чини се да поменути процеси још увек нису довољно истражени у србистици и овај реферат представљаће сасвим скроман допринос томе предстојећем процесу.

1. Стилски потенцијал српског језика средином 19. века

На лексичком плану стилски потенцијал српског језика у периоду 1834–1881, у којем је стварао Јован Суботић, био је врло велики пре свега захваљујући чињеници да су за многе народне речи постојали и синонимни облици наслеђени из рускословенског и славеносрпског језика¹.

Овакву лексичку слику условила је, дакле, „конкуренција језичких норми и књижевних праваца почетком XIX века“ (Толстој 2004: 138). У овом периоду писци окупљени око Матице српске стварају ређе на народном језику, а чешће на доситејевском, крајње понародњеној верзији славеносрпског језика. Тај идиом, међутим, управо задржава у своме лексичком фонду обиље славенизама, пре свега рускословенског и руског порекла (Стијовић 1992). Са друге стране, константно јачање Вукових идеја и њихова дефинитивна победа средином 19. века обезбедила је коначно место српском народном језику

¹ Славеносрпским језиком углавном се престало писати око 1825. године (Ивић 1998: 194).

у функцији књижевног језика управо после периода када се шири употребни опсег нормираног идиома, који као функционално поливалентан почиње да „опслужује широке области духовне и материјалне културе и свакодневне животне праксе“ (Толстој 2004: 138).

Богатство решења код одређених појмова повећавао је и уплив речи страног порекла, проистекао из отварања српске културе према западној Европи (интернационализми грчког и латинског порекла, германизми, галицизми, талијанизми, хунгаризми, англицизми итд.), као и ојачани језички контакти са Хрватима, који су нарочито у другој половини 19. века условили појаву кроатизама и бохемизама пристиглих хрватским посредством. Све речено условило је да су бројни синоними и дублети карактерисали пре свега терминологију (Ивић 1998: 207–210), али и друге лексичке слојеве.²

Вук Стефановић Караџић и његове присталице, углавном романтичарски књижевници, били су пуристички настројени баш спрам тога лексичког слоја, а толерантни према одомаћеним оријентализмима, за шта најбоље сведочанство пружају два издања Вуковог *Српског рјечника* (1818, 1852). Пуризам код „матичара“, опет, усредсређен је нарочито на оријентализме и германизме у српском књижевном језику. Познато је и често устајање Милована Видаковића, који је био Суботићев литерарни узор, против употребе речи страног порекла, првенствено оријентализама, у српској књижевности (Кашић 1968: 138). Таква поларизована културна сцена проузроковала је да су радикални представници супротстављених струја свесно морали ограничавати и осиромашивати сопствени лексички фонд: романтичари „вуковци“ су се програмски и практично одрицали неопходних славенизама, класицисти и сентименталисти „матичари“ су неретко наместо речи страног порекла ковали неологизме или васкрсавали архаизме.

Поларизованост језичког израза била је, дакле, условљена подељеношћу према припадности стилским формацијама тј. књижевним правцима у 19. веку. Међу реткима који су се нашли у повлашћеној позицији књижевника са готово нелимитираним могућностима избора из постојећег лексичког фонда нашао се Ј. Суботић, захваљујући свом културном и језичком умерењаштву, као и преласку из оквира сентименталистичко-класицистичке на романтичарску, па коначно и на реалистичку поетику. Наиме, иако истакнути члан Матице српске, Суботић је био толерантан, понекад чак и благонаклон према Вуковој реформи, о чему је већ писано (Милисавац, Милановић). Изузетно дуги век од готово педесет година у књижевном стваралаштву, као и бројни књижевни правци и жанрови у којима се огледао (лирска и епска поезија, драма, приповетке, роман) представљали су идеалан оквир да се Суботићева језичка толеранција изрази кроз скоро максималну слободу на оси селекције,

² Никита И. Толстој указао је и на утицај руске научне терминологије: „Велики утицај на настанак српске терминологије извршила је, у XVIII в. већ утврђена, руска природнонаучна и философско-хуманистичка терминологија, која, међутим, није припадала ’високом’ језичком стилу“ (Толстој 2004: 138). Исти научник истакао је и тенденцију стварања терминологије утемељене на домаћој лексици: „Важно је да се научна терминологија почетком XIX в. развијала на фонду народне лексике, која је коришћена за све неутралне, неспецијализоване појмове, предмете и радње“ (Толстој 2004: 138).

и он се трудио да ту предност у односу на књижевне савременике у своме стваралаштву и материјализује.

2. Синтаксички и текстуелни узроци за појаву лексичке синонимије

Недовољна уређеност реченице карактеристична је за српски језик у 19. веку, нарочито за његову прву половину. Неретко је она и у Вуковом језику била трома, развучена, гломазна. Љиљана Суботић већ је одредила типична обележја барокне реченице у доситејевском језику: финална позиција предиката и инфинитива, дуге атрибутске синтагме, разна опкорачења, инверзије, синтаксички паралелизам, и сл. (Суботић 2007). За „барокизацијом“ реченице, како се обично назива процес генерисања гломазних и компликованих, китњастих речница са бројним уметнутим конструкцијама и клаузама, неретко је – у духу читаве епохе – посезао и Суботић.

Гломазна и разграната, разуђена реченица условљавала је и неретко понављање исте лексеме. Успешно решење овог стилског проблема условљеног синтаксичким контекстом Суботић је пронашао у увођењу лексичких синонима, а затим је тај стилски поступак избегавања лексичке монотоније уопштио и у једноставнијим реченичним конструкцијама, али и у исказима састављеним од више реченица. Коначно, исту стилску функцију лексичке разноврсности добијају и лексички синоними распоређени на већу удаљеност у склопу истог текста. Примери су у Суботићевим делима бројни, а јасно је да у оваквом синтаксичком контексту синоними функционишу као прави, апсолутни, односно као истозначнице.

Вероватно најлепшу илустрацију наведеног представља конкурентна појава синонимних термина у чувеном Суботићевом књижевоисторијском огледу *Нјке черте изъ повѣстнице Сербскогъ књижества* (1847). Тако се, након увођења синонима *стихопвореније* и *иснишиѣво* на већем растојању у тексту (на стр. 100 и 105), касније у једној реченици појављују још два синонима – *поезија* и *стихопворсиѣво*: Време одъ 1827 – 1838 године было е време романа и позориштны стихотворенія СЛ 76, 1847, 100 : да е Мушицкїй великїй упльвѣ у србско пѣсничство имао 105 : Народне су пѣсме една поезія, коя е на наше учено стихотворство дѣйствовала 108.

Други пример из истог текста показује системност овакве селекције синонимне лексике. Иако се већ у наслову наведеног рада појављује филолошки термин *књижесѣво*, на првој страни рада Суботић уводи и синоним *литерашура*, док се нешто касније у тексту, опет као по зацртаном моделу, уз већ наведену лексему *књижесѣво* у истој реченици уводи још један синоним, сложеница *сиисаѣљсѣвовање*: Нјке черте изъ повѣстнице Сербскогъ књижества СЛ 76, 1847, 91 : У другој десетини 19. вѣка приступила е литература ... ближе народу СЛ 76, 1847, 91 : Ове су

околине србско књижество најпосле до тога довеле, да су се зрели мужеви, кои Меценате тражити за себи неприлично, а штетовати за своима шкодљиво држаше, скоро са свимъ одъ списатељствованя одпадили СЛ 76, 1847, 94.

У истом раду као синоними појављују се у две суседне реченице, дакле опет на врло блиском растојању, и лексеме *књижевник* и *списатељ*: сь друге стране морало е уважаванѣ спрамъ књижества и књижевника све већма падати, ерѣ оно е давало све саме недозреле производе, а ови су были, као што смо рекли, млада дѣца. Едно е то добро у той незгоди было, што су се младе силе упражњивале; али и ово добро было е сь тымъ мањ, што е већа часть млади списателя сасвимъ престаяла писати СЛ 76, 1847, 94

Активирање синонима у суседним реченицама карактеристично је и за друге Суботићеве текстове, као у случају лексема *подлиник* и *оригинал*: Ову диплому спйсао самъ са самогъ подлиника, кои се садъ налази у манастиру *Верднику* у фрушкой Гори. Оригиналъ е писанъ на кожи СЛ 79, 1847, 57.

Идентичан стилски ефекат неутралисања лексичке монотоније постигнут је и кроз напоредну употребу синонима *хисторија* и *повесница* у типичној барокној реченици из рада *Драматичка умѣтност и свѣтско хисторијски живот*: Упутивши се у хисторију народа, нађем ствари, које за мене врло велику важност имађаху, а надам се, да ће и за друге пријатеље народа и науке у великој мѣри занимљиве бити: те зато вас пријатељски позивам да и ви овај пут кроз повѣстницу са мношћем наступите СЛ 112, 1871, 18.

Занимљив распоред истих лексема налазимо у Суботићевом историјском раду *За хисторију адресе загребачког сабора* (1871). Синоними се појављују на две најзначајније информативне позиције у тексту, тј. у наслову и у последњој реченици: *За хисторију адресе загребачког сабора* СЛ 112, 1871, 480 (наслов): *Овако је текла повѣстница адресе сабора краљевине Хрватске и Славоније од почетка до краја 484* (последња реченица).

3. Функционалностилистички аспект појаве лексичке синонимије

Сви досад наведени примери појаве лексичких синонима у истоме тексту карактеристични су за Суботићеве радове писане научним и научно-публицистичким стилем. Лексички синоними у овим текстовима по правилу су из термилолошких система, који су у 19. веку били изузетно нестабилни. Пуно остварење стилског поступка увођења синонима Суботић је, наравно, постигао у књижевноуметничком стилу. Бројни примери из књижевних дела наведени су у прошлогодишњем објављеном раду са скупа (Милано-

вић 2007), а овде ћемо као илустрацију додати само још један из приповетке *Художници* (1839): *Но то се мора ићи у позориште* СЛ 47, 1839, 67: *после излазка из театра* 81.

Овде ваља додати да су за књижевне текстове карактеристични и синоними са истим кореном и различитим суфиксима, односно творбени дублети, на блиском растојању у тексту – у оквиру исте или у две суседне реченице. Тако се у наведеној приповеци напоредо појављује народски облик *служавка* и славенизам, тј. књишки облик *служителница*: *Служавка* је већ више пута ушла са намјеренимъ Госпођу сво свући, али је ова немицаћи се седила, и верной служителници жао је било сво Госпо изъ сладки оны мыслий пробудити СЛ 47, 1839, 79.

У роману *Калуђер* (1881) у две суседне кратке реченице регистровани су творбени дублети *адвокација* и *адвокајство*: *Реченовић* је имао од куда живити, па се бавио адвокацијом више по ђефу. Међу тим је много држао на своје адвокатство К45.

Навођењем лексичких синонима у књижевном делу Суботић је постигао још један стилски ефекат – стварање лексичких дистинкција између језика наратора и говора књижевних ликова, чији се израз додатно актуелизује навођењем карактеристичних, стилски маркираних лексема – дијалектизама, туђица итд. Тако се у приповеци *Краљевски састанак у Вишеграду* (1844) – наспрам домаће лексеме *пријатељ* из нараторовог исказа – у питању које поставља књижевни јунак, странац великаш Лајош, појављује маркирана туђица *коморат* на блиском растојању у односу на немаркирани синоним: *Карл се окрене, и причека, док му пријатељ недодје* СЛ 67, 1844, 81: *а какав је то коморат* 81. У роману *Калуђер* (1881) говор књижевног јунака карактерише лексема *аришће*, док се у нарацији јавља затвор: *у аришту* К79, *везаће ме за моје ариште* К80 : затвор К96.

4. Жанровски аспект појаве лексичке синонимије

Поједини синонимски парови, као и поједини стилски ефекти који се постижу њиховим активирањем, карактерични су само за одређене жанрове у Суботићевом стваралаштву. Из тог угла нарочито је за стилстичка истраживања занимљив недовољно испитан жанр посмртних говора, тј. „надгробних слова“ у 19. веку, који је прославио Суботића као говорника. У њима се, на пример, поред стилски необележене лексеме *век*, коју Суботић редовно употребљава у историјским радовима, напоредо појављује и маркирана лексема *столеће*: *Између войводе Ђурђа и войводе Стефана лежи тамно едно столће* СЛ 81, 1850, 75 : *кад се о свѣтлимъ идеама садашњгъ вѣка говоръ поведе* 76-77; *Доводи вѣкове у чудо* СЛ 89, 1854, 136 : *у оне дане, коима равне столћа не виде* 138.

Најчешће у посмртним говорима Суботић активира и синониме у напредном саставном односу, којима постиже стилски ефекат емфазе,

наглашавања: Шта ли ће безъ тебе твои другови и пріятели СЛ 89, 1854, 136.³

5. Идиолекатски аспект појаве лексичке синонимије

Суботићев идиолект, формиран кроз његово одрастање у породици интелектуалаца и књижевника, школовање у иностранству које му је омогућило врсно познавање страних језика и богату књижевну, научну, публицистичку и политичку каријеру, у пуној мери је предиспонирао обилато навођење синонима у књижевности, науци и публицистици. Уз све досад поменуто, ваљало би истаћи и једну специфичност Суботићевог идиолекта: готово по правилу су лексички синоними употребљени на блиском растојању у тексту – именице. У огромном корпусу Суботићевих дела сасвим ретко су потврђени идентични примери за друге врсте речи, понајпре глаголе: и што се саме деце каса, и што се средства и начина тиче СНЛ 15, 1841, 118; народи у великомъ Илирику живећи СЛ 48, 1839, 109 : народи у нъму обитаваћи 109; Али Раићъ и не каже то, што г. Медаковићъ вели, да Раићъ каже СЛ 87, 1853, 133.

6. Уместо закључка

Постоји велика потреба за израдом речника синонима у српском језику у 19. веку јер би он на прави начин каналисао и прецизирао закључке које треба да понуди историја српске књижевне лексике у периоду до стандардизације и после ње, тј. у фази „кристализације“ књижевног језика (Ивић 1998: 256). Стандардизација је нужно подразумевала и неутралисање многих синонима и творбених дублета, првенствено оних из стилског резервоара славенизама. Речници синонима појединих писаца били би стога изузетно корисни као прва фаза за стварање таквог речника, и они би морали регистровати две делимично независне појаве:

а) појаву синонима на дијахронијској оси, условљену променом књижевнојезичких схватања појединих писаца (нпр. истискивање славенизама на рачун домаће лексике у језику Ј. Суботића и сл.), као у следећем примеру: да могу оно, што напишу, печатано видити СЛ 76, 1847, 94 : него да е кодъ Луція штампанъ СЛ 88, 1853, 1.

б) појаву синонима у синхронијском пресеку стваралаштва (најбоље у оквирима појединих књижевних дела), условљену пре свега стилским разлозима.

³ Емфаза карактерише и поједине примере из Суботићевих филолошких радова: срећни боеви и успѣшне войне СЛ 75, 1846, 115.

Оваквом концепцијом речника синонима једнога писца избегле би се замке које намећу монографије о језику писаца, као и постојећи речници. Илустроваћемо то само једним примером: изоловано евидентирање лексеме *авлија* у Суботићевом роману *Калуђер* из 1881. могло би релативизовати сасвим тачан Ивићев суд о повлачењу ове лексеме из српског језика у 19. веку. Тек смештањем у синтаксички контекст са немаркираним синонимом на прави начин се мотивише Суботићев избор архаичног оријентализма: Ту се скинуо шешир још на капији од дворишта, па се ишло са голом главом преко авлије К56.

Кључне речи: Јован Суботић, синонимија, синтакса, стилистика, лексикологија, доситејевски језик, славеносрпски језик, конкуренција, барокна реченица.

ИЗВОРИ И СКРАЋЕНИЦЕ

СЛ – *Сербский словарь*
 СНЛ – *Сербский народный листъ*
 К – *Калуђер. Истина и поезија. од Дра Јована Суботића. У Новоме Саду. Издање књижаре Луке Јоцића и друга. 1881, 1–361.*

ЛИТЕРАТУРА

- Драгићевић 2007:** Драгићевић, Рајна, *Лексикологија српског језика*, Завод за уџбенике, Београд.
- Кашић 1968:** Кашић, Јован, *Језик Милована Видаковића*, Филозофски факултет, Нови Сад.
- Милановић 2007:** Милановић, Александар, *Творбена и лексичка конкуренција у језику Јована Суботића*, НССВД 36/1, 257–267.
- Стијовић 1992:** Стијовић, Светозар, *Славенизми у Њеишевим њесничким делима*, Издавачка књижарница Зорана Стојановића, Сремски Карловци – Нови Сад.
- Суботић 2007:** Суботић, Љиљана, *Барокна ђеометрија реченице доситејевског њија књижевног језика*, Лингвистичке свеске, Нови Сад (у штампани).
- Тафра 2005:** Тафра, Бранка, *Од ријећи до рјечника*, Школска књига, Загреб.
- Толстој 2004:** Толстој, Никита И., *Сјудује и чланци из историје српског књижевног језика*, Завод за уџбенике и наставна средства – Вукова задужбина – Матица српска, Београд – Нови Сад.

Ђорић 1983: Ђорић, Божо, *Из ѿворбене синонимије српскохрватској језика*, НССУВД, 12/1, Београд, 131–136.

Александр Миланович

СИНТАКСИЧЕСКИЕ, ЛЕКСИКОЛОГИЧЕСКИЕ И СТИЛИСТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ
СИНОНИМИИ В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ ЙОВАНА СУБОТИЧА

Резюме

В настоящей работе на основном корпусе произведений Йована Суботича анализируются социолингвистические, стилистические и грамматические, в первую очередь синтаксические, причины довольно частого употребления лексических синонимов на небольшом расстоянии в тексте, даже в одном и том же предложении. Многочисленные лексические синонимы обусловлены конкуренцией языковых норм, а также предложением в духе барокко, которое писателям навязывало необходимость повторения одних и тех же лексем, или же активацию лексем, обладающих одним и тем же или похожим значением. В языке Суботича лексическая синонимия больше всего характерна для некоторых функциональных стилей или жанров

Борко Ковачевић
Београд

О КЛАСИФИКАЦИЈИ ГЛАГОЛСКИХ ИМЕНИЦА У САВРЕМЕНОМ СРПСКОМ ЈЕЗИКУ¹

*У раду се упућује на проблеме који у анализи глаголских именица у савременој грама-
тичкој теорији заузимају централно место, док су у домаћој лингвистици на периферији
интересовања или се уопште не помињу. Закључује се да би се дејалним исцртавањем
дистрибуције и арђуменске структуре глаголских именица значајно допринело прецизној
класификацији ове категорије у савременом српском језику.*

Увод

Глаголске именице представљају категорију која је занимљива због своје двоструке природе: ове именице поседују особине које су карактеристичне за именице, али и особине које су карактеристичне за глаголе. По морфолошким критеријумима категорија глаголских именица припада класи именица, али због свог глаголског порекла овакве именице могу да поседују синтаксичке и семантичке особине које су (више или мање) сличне синтаксичким и семантичким особинама глагола од којих су настале.

У српским/хрватским граматицама не постоји једнако схватање појма глаголске именице. У већини српских/хрватских граматика глаголском именицом називају се само именице изведене из глагола помоћу суфикса *-ње* и *-ће* (дијакхронијски *-је*): Маретић (1963), Брабец и др. (1968), Стевановић (1991), Катичић (1986), Барић и др. (1997) и Клајн (2003).² За именице које су изведене из глагола неким другим суфиксом у поменутиим граматицама се

¹ Напомена: Рад је настао у оквиру пројекта Српска књижевност и језик у јужнословенском контексту

² Прецизније говорећи, за Барић и др. (1997) ово је делимично тачно, јер се термин *глаголска именица* у поменутој граматици користи само у делу о морфологији, док се у творби речи све именице које су изведене из глагола, додавањем различитих суфикса (па и суфикса *-ње* и *-ће*), и означавају вршење глаголске радње називају *радним именицама*. Треба имати у виду и то да се у Катичић (1986) *глаголским именицама* називају само именице са суфиксом *-ње*.

користе различити називи. Клајн је најодређенији јер их све назива девербативним (девербалним) именицама, док се у другим наведеним граматицама за те именице користи више назива (као код Стевановића, у Брабец и др., Барић и др. и код Катичића), или се не користе никакви посебни називи (као код Маретића).³ Међутим, за разлику од наведених граматица, у којима се термином *ілаіолска именица* називају само именице изведене из глагола суфиксима *-ње* и *-ће*, у Пипер и др. (2005) и у Станојчић-Поповић (2004) под глаголском именицом се подразумевају и именице изведене из глагола другим суфиксима. У Пипер и др. у питању су именице које служе као средство реченичне кондензације, односно номинализације (*чуђење, јосејта, селигда, јоврајтак*), а у Станојчић-Поповић се ради о именицама које имају значење радње, стања или збивања (*лејшење, жейтва, долазак, лов...*). У оба случаја у питању су именице изведене разним суфиксима.

Различита је у српској лингвистици и употреба термина као што су *девербативна* и *девербална именица*, који се у неким случајевима употребљавају као синоними за термин *ілаіолска именица* (Пипер и др. 2005), а негде им се придаје различито значење у односу на значење које има термин *ілаіолска именица* (Клајн 2003, а индиректно и Стевановић 1991). Клајн експлицитно напомиње да „речи на *-ње* нису девербалне (девербативне) именице, као оне с другим суфиксима, него су глаголске именице – глаголски облик у именичкој функцији“ (Клајн 2003: 169). Стевановић термин *ілаіолска именица* употребљава за именице које су изведене (из глагола) суфиксом *-је* (*веровање, куйовање, казивање...*), а термин *девербативна именица* за именице изведене из глагола суфиксом *-ба* (*берба, борба, косигба...*).⁴

Евидентна је и разлика у томе да ли се глаголска именица анализира као именица или као облик глагола. У скоро свим наведеним граматицама глаголска именица се (било да је схваћена као именица са суфиксима *-ње* и *-ће*, или као именица изведена из глагола било којим суфиксом) анализира као именица: именица са специфичним карактеристикама, али именица. Само се у Брабец и др. (1968) и у Клајн (2003) глаголска именица (схваћена као именица на *-ње* и *-ће*) сврстава и међу глаголске облике.

Као карактеристичан може се издвојити начин на који глаголску именицу дефинише М. Радовановић, који ову категорију, што је ситуација и код Катичића (1986) и у Пипер и др. (2005), помиње у вези са феноменом номинализације. Радовановић термин *девербативна именица* (као и термин *деадјективна именица*) схвата „у семантичком (тј. синхронном), а не у морфолошком или генетском (тј. дијахроном) смислу“. За њега глаголска (девербативна) именица је именица која означава предикацију и битно му је само то „да ли остварена именица својом семантиком подразумева пунозначну предикацију“, а не и „да ли је та именица из неког глагола и морфолошки

³ Стевановић именице изведене из глагола неким другим суфиксом, а не суфиксом *-је*, назива *девербативним, именицама с ілаіолским ойијим делом у основи, или само именицама*. Овакве именице се у Брабец и др. и у Барић и др. наводе у оквиру различитих семантичких скупина именица, које су означене различитим терминима (*именице са значењем...*).

⁴ В. Стевановић (1991: 454, 469).

изведена“ (Радовановић 1990: 28). У тако дефинисане девербативне именице по Радовановићу спадају само именице из класе *nomina actionis*, именице које својом семантиком подразумевају предикацију.

У овом раду појам глаголске именице не одређује се ни семантички (не мисли се на именице које имају неко специфично значење), ни творбено (нису у питању именице које су изведене из глагола помоћу одређених суфикса), него се за сврставање одређеног облика у категорију глаголских именица као једини фактор узима порекло тог облика (именице). Под глаголском именицом (девербалном или девербативном именицом) подразумева се категорија која функционише као именица и изведена је из глагола, без обзира на њено значење и суфикс којим је изведена.⁵

Рад има два циља: први је да представи анализу и евентуалну класификацију глаголских именица у српској и хрватској лингвистици, а други да упореди ту анализу са приступима у савременој граматичкој теорији.

О анализи глаголских именица у српској и хрватској лингвистици

Српски/хрватски лингвисти су се углавном бавили одређеним морфолошким и семантичким особинама глаголских именица, док су синтаксичке карактеристике ове категорије на периферији интересовања. У центру пажње су особине глаголских именица на *-ње*.

Творба

Централно место у српским/хрватским граматикама (што се тиче глаголских именица) заузима творба – набрајање суфикса чијим се додавањем на глаголску основу изводе глаголске именице. У деловима граматика који су посвећени творби речи наводе се различити суфикси којима се из глагола могу извести именице, уз давање значења која имају именице изведене одређеним суфиксом. Ту се следе два принципа. Први је да се набрајају прво суфикси, и у оквиру одељка који је посвећен одређеном суфиксу спецификује из којих врста речи се именице са тим суфиксом изводе и која су значења тих именица (као у Бабић 1986, Маретић 1963 и Стевановић 1991). Други принцип је да се прво наводе различите семантичке групе именица, а потом се набрајају различити суфикси којима се именице из одређене семантичке групе граде (као у Брабец и др. 1968, Барић и др. 1997 и Станојчић-Поповић 2004).

Посебан предмет интересовања представља творба именица са суфиксом *-ње*. За ове именице Маретић тврди да „од свакога трајнога глагола може

⁵ Оваква дефиниција глаголских именица даје се и у Ковачевић (2006), где се такође говори о различитим схватањима појма глаголске именице, како у српској/хрватској литератури, тако и шире.

се таква именица начинити“ (Маретић 1963: 344), а Белић на почетку свог рада истиче да ће говорити о глаголским именицама на *-ње* (и *-ће*) од свршених глагола „јер је добро познато да се од несвршених глагола такве именице могу увек градити“ (Белић 1933: 262). Стевановић (1991: 469) је мало опрезнији у формулацији и напомиње да се „теоријски од сваког несвршеног глагола може правити глаголска именица на *-је* (боље рећи на *-ње* одн. *-ће*)“, док се према Симеону глаголске именице (а по њему то су именице на *-ње* и *-ће*) творе „редовно од несвршених глагола, а ређе од свршених“ (Симеон 1969: 406). Терзић нешто сужава творбу ових именица, тврдећи да се оне могу градити од свих прелазних глагола несвршеног вида (Терзић 1969: 47). Да се глаголска именица на *-ње* не може извести из било којег несвршеног глагола, показао је и Вуковић, који наводи доста глагола несвршеног вида из којих се не могу извести именице на *-ње* и *-ће* (Вуковић 1950: 149–154). Знатно већи број фреквентних несвршених глагола из којих се не може извести именица на *-ње*, или та именица, уколико постоји, звучи неуобичајено, наводи Клајн (1998: 152–153).

Очуваност катeгoрије вида и (глаголског) рода

Питање које је интересовало домаће ауторе јесте и очуваност код глаголских именица одређених граматичких категорија које су карактеристичне за глаголе: конкретно се мисли на категорије вида (пре свега) и (глаголског) рода. Интересовало их је да ли именице настале од несвршених глагола увек означавају несвршену глаголску радњу, а оне од свршених глагола свршетак (резултат) радње, односно да ли се код глаголских именица могу наћи трагови глаголског рода глагола из којих су те именице изведене.

Иако Клајн (2003: 172) прво износи тврдњу о генералној очуваности категорије вида код именица на *-ње*, касније у истом тексту (Клајн 2003: 175), позивајући се на Вуковића и Терзића, истиче да и поред тога што начелно именица од несвршеног и именица од одговарајућег свршеног глагола стоје међусобно у видској опозицији (*скраћивање* : *скраћење*), постоје бројни изузеци који показују да ове именице не чувају вид глагола од којег су настале. Вуковић и Терзић наводе примере који сведоче о мешању видова код ових именица: именице од свршених глагола употребљавају се у контекстима у којима по смислу треба да дођу именице које су настале од несвршених глагола, а именице од несвршених глагола у контекстима којима више одговарају именице од свршених глагола.⁶

Према Вуковићу, не може се рећи ни да глаголске именице на *-ње* чувају глаголски род глагола од којег су настале. Вуковић (1950: 45–46) напомиње да је у време када су се ове именице изводиле само од прелазних глагола (који имају глаголски придев трпни) категорија рода била израженија, јер су ове именице директно биле повезане са трпним придевом као типичним глаголским обликом са значењем прелазности глаголске радње (и по свом посебном

⁶ В. Вуковић (1950: 48) и Терзић (1969: 67).

облику и по свом значењу). Међутим, данас се ове именице једнако изводе и од прелазних, и од непрелазних, и од повратних глагола. Илустративна је по њему ситуација када имамо пар прелазан – повратан глагол, као што су парови: *удавајџи – удавајџи се, умивајџи – умивајџи се, чешљајџи – чешљајџи се, кујајџи – кујајџи се* и слични. Именице на *–ње* изведене из ових глагола имају исти облик: *удавање, умивање, чешљање, кујање*. Разлика се може видети једино у контексту.

Значење

Значајна пажња у српским/хрватским граматикама је посвећена и значењу глаголских именица. Већ је речено да се у деловима граматика који су посвећени творби речи наводе различити суфикси којима се из глагола могу извести именице, уз давање значења која имају именице изведене одређеним суфиксом, те да се следе два принципа: или се прво дају суфикси, па значења која уз њих иду, или се наводе семантичке скупине именица, па онда суфикси којима се именице из појединих семантичких скупина граде. У спецификовању тих значења у појединим граматикама се поступа веома детаљно. У Брабец и др. помињу се на пример именице са значењем вршиоца радње, именице са значењем „предмета, справе, оруђа“, именице које означавају „мјесто гдје се што ради или гдје се што налази“ и слично. У Барић и др. говори се о радним именицама, именицама са значењем „вршитеља радње“, „именицама за ствари“, „именицама које значе различите игре“, „именицама за животиње“.

О неким синтаксичким особинама глаголских именица говоре само Катичић (1986) и (пре свега) Радовановић (1977 и 1990), у склопу феномена номинализације, односно реченичне кондензације.⁷

О анализи глаголских именица у савременој граматичкој теорији и рефлексији на грађу из српског језика

За разлику од српске/хрватске лингвистике, где се истраживачи углавном баве морфолошким и семантичким особинама глаголских именица, у центру пажње савремене граматичке теорије је синтаксичко (и донекле семантичко) понашање ове категорије. Савремена граматичка теорија се највише бави дистрибуцијом и аргументском структуром глаголских именица. Њу интересује који се модификатори (не) могу употребити уз (одређене) глаголске именице и да ли глаголске именице наслеђују аргументску структуру глагола из којих су изведене, или се њихова аргументска структура мења. У вези са

⁷ О процесу номинализације, односно о употреби номиналних средстава уместо вербалних говори се и у радовима неких других аутора, као нпр. у Чале-Зорић (1955), Јонке (1965), Чале (1973), Јоцић (1975) и Тежак (1976). Међутим, сви ови радови су оријентисани ка стилским особеностима номиналних средстава у односу на вербална средства изражавања, без значајније синтаксичко-семантичке анализе.

аргументском структуром глаголских именица, за савремену граматичку теорију је занимљиво установити уз које глаголске именице је присуство аргумената обавезно, а уз које није, односно у ком облику се реализују поједини аргументи (синтаксичка реализација аргумената).⁸ Такође је незаобилазно и питање могућности контроле у случају глаголских именица. На основу анализе поменутих параметара могуће је говорити о различитим класама глаголских именица, које имају различиту дистрибуцију и различиту аргументску структуру, односно које се синтаксички различито понашају.

Чомски (1970) представља разлике између герунда и деривираних глаголских именица (именица које су изведене неким другим суфиксом, а не суфиксом *-ing*, којим је изведен герунд) у енглеском. Ове разлике показују да се герунд синтаксички потпуно другачије понаша од деривираних глаголских именица. Чомски на основу тих разлика закључује да је герунд у односу на деривираних именице (и синтаксички, а и семантички) сличнији глаголу од којег је настао, те да се о систематској повезаности са глаголом може говорити једино у случају герунда. Само герунд није засебна одредница лексикона и само се он, по Чомском, деривира путем синтаксичких операција. Деривираних именице, са друге стране, нису синтаксички деривирани, већ су одреднице лексикона.⁹

Што се тиче глаголских именица у српском језику, Ковачевић (2006: 95–106) показује да се у српском не може говорити о постојању две класе глаголских именица између којих би постојале такве разлике као што у енглеском постоје између герунда и деривираних глаголских именица, а да су те две класе изведене различитим суфиксима. Између именица на *-ње* и именица које су изведене другим суфиксима, осим у продуктивности творбе, не постоји суштинска разлика у особинама.

Гримшо (1990: 50–59) најексплицитније представља разлике између два типа глаголских именица: између процесуалних и резултативних именица.¹⁰ Ове две класе глаголских именица се јасно разликују у својој дистрибуцији (уз њих се употребљавају различити модификатори), аргументској структури (уз процесуалне глаголске именице је употреба аргумената обавезна, а уз резултативне факултативна), као и могућности контроле (контрола је могућа само у случају процесуалних глаголских именица). Разлике које наводи Гримшо показују да процесуалне именице поседују одређене изразито

⁸ Под аргументима се подразумевају партиципанти (ентитети) који учествују у догађају који је обележен одређеним предикатом (који су неопходни да би се одређена радња или стање изречени предикатом реализовали). Пошто предикацију обично формира глагол, онда се обично говори о аргументима уз одређени глагол (које захтева одређени глагол), односно о аргументској структури глагола. Аргументска структура глагола представља информацију о аргументима тог глагола, она говори о томе који су партиципанти догађаја који је глаголом обележен. В. о овоме Московљевић (2000: 134–136).

⁹ Тумачењем природе герунда и деривираних глаголских именица, имајући у виду поменуте разлике међу њима, бавили су се касније и Хорн (1975), Шахтер (1976), Цекендоф (1977), Чомски (1981) и Ебни (1987).

¹⁰ О дистинкцији између два типа именица у систему глаголских именица и о њиховим различитим особинама на сличан начин говоре и Андерсон (1983), Валинска (1984), Лебо (1986), Зубизарета (1987), Малицка-Клепарска (1988) и Ботари (1992).

глаголске карактеристике (присуство аспектуалних модификатора, обавезно присуство интерних аргумената и слично), за разлику од резултативних именица које те карактеристике не поседују.¹¹

Разликама између процесуалних и резултативних глаголских именица у српском језику баве се Златић (1997) и Ковачевић (2006). Ковачевић (2006: 106-109) истиче да се може говорити о следећим разликама између процесуалних и резултативних глаголских именица у српском (као пар процесуална – резултативна именица узимају се парови *збирање* – *збир* и *фотографисање* – *фотографија*):¹²

1) Док је уз процесуалне именице појава аргумената у неким случајевима обавезна, појава аргумената уз резултативне именице никада није обавезна:

- (1) а. Збирање * (утисака) је трајало читав сат.
- б. Збир (утисака) је коначан.
- в. Фотографисање (градских улица) је трајало читав сат.
- г. Фотографија (градских улица) је у албуму.

2) Као што се види из примера (1а) и (1в) процесуалне именице се могу комбиновати са предикатом *трајало је...* Резултативне именице не могу:¹³

- (2) а. * Збир (утисака) је трајао читав сат.
- б. * Фотографија (градских улица) је трајала читав сат.

3) Само процесуалне глаголске именице допуштају модификацију прилозима типа *ноћу*:

- (3) а. Збирање утисака ноћу није уродило плодом.
- б. * Збир (утисака) ноћу је коначан.
- в. Фотографисање (градских улица) ноћу не даје планиране ефекте.
- г. * Фотографија (градских улица) ноћу је у албуму.

4) Модификатори који имплицирају присуство вршиоца радње, као *намеран*, могу се појавити само уз процесуалне именице:

- (4) а. Намерно збирање утисака је трајало читав сат.
- б. * Намеран збир (утисака) је коначан.
- в. Намерно фотографисање (градских улица) је трајало читав сат.
- г. * Намерна фотографија (градских улица) је у албуму.

5) Контрола од стране имплицитног екстерног аргумента могућа је само у случају процесуалних именица:¹⁴

¹¹ О разликама између процесуалних и резултативних глаголских именица у разним језицима, као и објашњавањем тих разлика на теоретском нивоу бавили су се између осталих и Пикало (1991), Фу (1994), Азу (1994, 1995), Шурлемер (1995) и Розвадовска (1997).

¹² О разликама између процесуалних и резултативних глаголских именица о којима говори Златић, а од којих се већина у Ковачевић (2006) негира, в. Златић (1997: 186–194).

¹³ Ово констатује и Ј. Златић (1997: 187).

¹⁴ Симбол Ø у овим примерима означава имплицитни аргумент: аргумент чије се постојање подразумева, али који није синтаксички реализован. Он у наведеним примерима функционише као контролор. PRO (нулта именичка категорија) означава фонетски нереализовану, али синтак-

- (5) а. Ø_i Збирање утисака да би PRO_i знао на чему је доста му је помогло.
 б. * Ø_i Збир (утисака) да би PRO_i знао на чему је доста му је помогао.
 в. Ø_i Фотографисање градских улица да би PRO_i направио добру репортажу није уродило плодом.
 г. * Ø_i Фотографија (градских улица) да би PRO_i направио добру репортажу није уродила плодом.

Проблем за испитивање разлика између процесуалних и резултативних именица у српском (као и у другим језицима) представља чињеница да глаголске именице у српском могу да буду двосмислене између значења процеса вршења глаголске радње и резултативног значења. Таква је ситуација са многим именицама на *–ње*: *орање*, *вежбање*, *ћримање*, *ћуњење* и друге именице могу имати и процесуално и резултативно значење. На пример помену-та именица *орање*, поред значења процеса вршења глаголске радње, може да означава и резултат вршења глаголске радње: *орање* = *ћоорана земља* (што је приметио још Белић 1933: 264–265). У примеру (6а) употребљена је именица са значењем процеса вршења глаголске радње, а у примеру (6б) именица са резултативним значењем:

- (6) а. Орање њиве траје већ два сата.
 б. Чизме је оставио на орању.

Иста је ситуација и са именицама које су изведене другим суфиксима. Именице као што су *одбрана*, *лов*, *берба*, *жешћива* и друге могу имати и процесуалну и резултативну интерпретацију.

Овде се не можемо детаљније бавити питањем синтаксичке реализације аргумената уз глаголске именице (у ком облику се реализују поједини аргументи уз глаголске именице), што је такође једно од питања која интересују савремену граматичку теорију. Пре свега је интересантно видети у ком се све облику могу реализовати агенс и тема. Овом приликом само ће се дати један пример који илуструје могуће проблеме и недоумице. Л. Златић (1997: 13–17) тврди да се и у српском језику уз именице настале од прелазних глагола не могу употребити две именичке фразе у генитиву у постноминалном положају, при чему би једна имала улогу теме, а друга улогу агенса. Исто тврди и Радовановић (1990: 40), напомињући да је „неостварљиво појављивање двеју узастопних генитивних именичких ’посесивних форми’ уз девербативну именицу у словенским номинализованим исказима, при чему би једна имала субјекатско, а друга објекатско значење (нпр.: *Чувено је *ћознавање исћорије Андрића* [\rightarrow *да је Андрић ћознавао исћорију*])”. Међутим, наредни пример показује да се у српском језику у постноминалном положају могу појавити два генитива, при чему један има улогу теме, а други улогу агенса:

- (7) Истраживање Лепенског вира професора Срејовића, са намером да PRO_i дође до коначног сазнања о винчанској култури трајало је годинама.

сички активну именичку фразу, која је контролисана од стране имплицитног аргумента. Коиндексирање упућује на референцијалну зависност између PRO и његовог контролора.

Контрола од стране именичке фразе у генитиву *професора Срејовића* показује да та именичка фраза у генитиву функционише као агенс.

Закључак

Поредећи анализу глаголских именица у српској/хрватској лингвистици са анализом у савременој граматичкој теорији, долазимо до закључка о томе на које сегменте анализе глаголских именица треба обратити пажњу, односно који су то параметри чијом анализом се може доћи до одговарајуће класификације глаголских именица у савременом српском језику. Потребно је урадити следеће:

1) Истражити дистрибуцију глаголских именица, односно утврдити који се модификатори (не) могу употребити уз (одређене) глаголске именице.

2) Испитати аргументску структуру глаголских именица: установити уз које глаголске именице је присуство аргумената обавезно, а уз које није. Такође је потребно истражити у ком облику се реализују поједини аргументи (синтаксичка реализација аргумената), као и могућност контроле у случају глаголских именица (уз које именице је контрола могућа, а уз које није).

3) Одредити (уколико је то могуће) поткласе глаголских именица које имају увек процесуално, глаголских именица које имају увек резултативно, као и оних које имају и процесуално и резултативно значење.

4) Утврдити да ли се и у којој мери може успоставити корелација претходно поменутих параметара са различитим творбеним обрасцима. Посебно би занимљиво било видети у којој мери се може успоставити корелација процесуалних/резултативних именица са одређеним творбеним обрасцима: у којој мери је могуће говорити о томе да су глаголске именице са одређеним суфиксом увек процесуалне, увек резултативне или могу бити и процесуалне и резултативне.

Кључне речи: глаголске именице, дистрибуција, аргументска структура, класификација.

ЛИТЕРАТУРА

- Азу 1994: I. Hazout, „Nominalizers in Theta Theory“. *The Linguistic Review* 11: 5–48.
- Азу 1995: I. Hazout, „Action Nominalizations and Lexicalist Hypothesis“. *Natural Language and Linguistic Theory* 13: 355–404.

- Андерсон 1983:** M. Anderson, „Prenominal Genitive NPs“. *Linguistic Review* 3: 1-24.
- Бабић 1986:** С. Бабић, *Творба ријечи у хрвајском књижевном језику*. Загреб: Југославенска академија знаности и умјетности/Глобус.
- Барић и др. 1997:** Е. Барић, М. Лончарић, Д. Малић, С. Павешаћ, М. Пети, В. Зечевић и М. Зника, *Хрвајска грамајика*. Загреб: Школска књига.
- Белић 1933:** А. Белић, „О грађењу глаголских именица на *-ње* и *-ће*“. *Наш језик* I: 262–268.
- Ботари 1992:** P. Bottari, „On the Predicate-Argument Structure of Romance Passive Nominals“. In: M. Starke (ed.) *Geneva Generative Papers*, 66–80.
- Брабец и др. 1968:** И. Брабец, М. Храсте и С. Живковић, *Грамајика хрвајско-српској језика*. Загреб: Школска књига.
- Валинска 1984:** Н. Walinska, „On Two Types of Derived Nominals“. In: D. V. Testen & J. Drogo (ed.) *Papers from the Parasession on Lexical Semantics*. Chicago: Chicago Linguistic Society, 308–332.
- Вуковић 1950:** Ј. Вуковић, „Глаголске именице на *-ње* и *-ће*“. *Пићања савременој књижевној језика*, св. 1 (1949): 40–53, св. 2 (1950): 149–171.
- Гримшо 1990:** J. Grimshaw, *Argument Structure*. Cambridge, Mass.: MIT Press.
- Ебни 1987:** S. P. Abney, *The English Noun Phrase in its Sentential Aspect*. Докторска дисертација, МИТ.
- Златић 1997:** Ј. Златић, „The Structure of the Serbian Noun Phrase“. Докторска дисертација. Austin: University of Texas. <http://larisaz.home.texas.net/linguist.htm>
- Зубизарета 1987:** M. L. Zubizarreta, *Levels of Representation in the Lexicon and in the Syntax*. Dordrecht: Foris.
- Јонке 1965:** Љ. Јонке, „Глаголско и именичко изражавање“. Из: *Књижевни језик у теорији и пракси*. Загреб: Знање, 364–365.
- Јоцић 1975:** М. Јоцић, „Прилог проучавању реченичне структуре у неким делима наших савремених писаца“. *Радови Академије наука и умјетности Босне и Херцеговине* LV: 185–221.
- Катичић 1986:** Р. Катичић, *Синтакса хрвајској књижевној језика*. Загреб: Школска књига.
- Клајн 1998:** И. Клајн, „Грамагички и лексикографски статус глаголских именица од несвршених глагола“. *Научни састанак слависта у Вукове гане*, 27/2: 149–157.
- Клајн 2003:** И. Клајн, *Творба речи у савременом српском језику*, II. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства/Нови Сад: Матица српска/Београд: Институт за српски језик САНУ.
- Ковачевић 2006:** Б. Ковачевић, *Глаголске именице у савременој грамагичкој теорији*. Магистарски рад. Филолошки факултет Београд.
- Лебо 1986:** D. Lebeaux, „The Interpretation of Derived Nominals“. In: A. M. Farley, P. T. Farley & K. E. McCulloch (ed.), *CLS Papers from the General Session at the Twenty-Second Regional Meeting of the Chicago Linguistic Society*, 231–247.

- Малицка-Клепарска 1988:** А. Malicka-Kleparska, *Rules and Lexicalisations. Selected English Nominals*. Lublin: Redakcja Wydawnictw Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego.
- Маретић 1963:** Т. Маретић, *Грамаџика хрватскоја или српскоја књижевној језика*. Загреб: Матица хрватска.
- Московљевић 2000:** Ј. Московљевић, *Сујкаџејоризација глагола у савременој грамаџичкој тејорији*. Докторска дисертација. Филолошки факултет Београд.
- Пикало 1991:** С. Picallo, „Nominals and Nominalizations in Catalan“. *Probus* 3/3: 271–316.
- Пипер и др. 2005:** П. Пипер, И. Антонић, В. Ружић, С. Танасић, Ј. Поповић и Б. Тошовић, *Синџакса савременоја српској језика (јросџа реченица)*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства/Нови Сад: Матица српска/Београд: Институт за српски језик САНУ.
- Радовановић 1977:** М. Радовановић, „Именица у функцији кондензатора“. *Зборник за филолоџију и линџвистџику* XX/1: 64–144, XX/2: 83–160.
- Радовановић 1990:** М. Радовановић, *Сџиси из синџаксе и семанџике*. Сремски Карловци: Издавачка књиџарница Зорана Стојановића/Нови Сад: Добра вест.
- Розвадовска 1997:** В. Rozwadowska, *Towards a Unified Theory of Nominalizations: External and Internal Eventualities*. Wroclaw: Wydawnictwo Uniwersytetu Wroclawskiego.
- Симеон 1969:** Р. Симеон, *Енциклопедџски рјечник линџвистџичких назива*. Загреб: Матица хрватска.
- Станојчић-Поповић 2004:** Ж. Станојчић и Ј. Поповић, *Грамаџика српској језика за I–IV разред средње школе*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Стевановић 1991:** М. Стевановић, *Савремени српскохрватски језик*. Београд: Научна књиџа.
- Теџак 1976:** С. Теџак, „О употреби глаголских именица“. *Језик*, год. XXIII, св. 5: 129–139.
- Терзић 1969:** А. Терзић, „Структурно-семанџичке одлике глаголских именица творбеног типа –ние, –ение, у руском и –ње –ће у српскохрватском језику“. *Анали Филолошкој факулџетеја* IX: 27–93.
- Фу 1994:** Ј. Fu, *On Deriving Chinese Derived Nominals*. Докторска дисертација, University of Massachusetts.
- Хорн 1975:** G. Horn, „On the Nonsentential Nature of the Poss-ing Construction“. *Linguistic Analysis* 1/4: 333–387.
- Чале 1973:** Ф. Чале, „О стилистичкој вриједности именске конструкције“. Из: *Од сџилеме до сџила*. Загреб: Накладни завод Матице хрватске, 53–67.
- Чале-Зорић 1955:** Ф. Чале и М. Зорић, „Биљешке о стилистичкој вриједности именске конструкције“. *Језик*, год. IV, бр. 4: 109–111.

- Чомски 1970:** N. Chomsky, „Remarks on Nominalization“. In: R. Jacobs & P. Rosenbaum (ed.), *Readings in English Transformational Grammar*. Waltham, Mass: Ginn and Company, 184–221.
- Чомски 1981:** N. Chomsky, *Lectures on Government and Binding*. Dordrecht: Foris Publications.
- Джекендоф 1977:** R. S. Jackendoff, *X-Bar Syntax: A Study of Phrase Structure*. Mass.: MIT Press.
- Шахтер 1976:** P. Schachter, „A Neotransformational Account of Gerundive Nominals in English“. *Linguistic Inquiry* 7/2: 205–241.
- Шурлемер 1995:** M. Schoorlemmer, *Participial Passive and Aspect in Russian*. Докторска дисертација, Utrecht University.

Borko Kovačević

CLASSIFICATION OF DEVERBAL NOUNS IN CONTEMPORARY SERBIAN

Summary

This paper compares the analysis of deverbal nouns in Serbian/Croatian linguistics and the analysis of deverbal nouns in contemporary grammatical theory. It indicates some problems/questions in the analysis of this category postulated by contemporary grammatical theory, such as the distribution and the argument structure of deverbal nouns. In order to give a precise classification of deverbal nouns in Serbian it is necessary to research the mentioned questions thoroughly.

Наташа Киш
Нови Сад

РЕКЦИЈА СТРАНИХ РЕЧИ У СРПСКОМ ЈЕЗИКУ¹

У овом раду посматране су неке синтаксичко-семантичке карактеристике страних речи у српском језику. Основни задатак био је да се уоче параметри који утичу на рекцијску способност и валенцијска својства глагола, именица и придева страног порекла, који су се интенисали у различите лексичке јединице српског језика.

1. Лексикон сваког језика може да се сегментира и класификује према различитим критеријумима. Данко Шипка (2006), на пример, уочава да се лексика стандардног као и нестандардног језика раслојава према временском, територијалном и функционалном критеријуму, али постоје и оне лексеме које су недиференциране. Функционална раслојеност подразумева постојање лексема које су везане за поједине домene употребе језика. У том смислу издвајају се стандардне лексеме које припадају доменима науке, различитих професија, хобија, игре и уметности, или су у недиференциране (80), док се нестандардне деле на оне које припадају професионалном сленгу, социјалном сленгу или народној таксономији (84–86). Слични су критеријуми поделе речника које примењује и Ранко Бугарски (1991: 133–136), с тим да према употреби овај аутор речи дели на више начина: опште (користе их сви говорници једног језика) и посебне (користе их само одређени кругови говорника и ту спадају научне и стручне терминологије); говорне и учене или књишке; стандардне и нестандардне. Бугарски уз то наводи и поделу речи према пореклу на домаће и на стране, указујући при том на њену условност. Ова је подела „упрошћена до произвољности“, те би „методолошки једино оправдано [било] постулирати континуум између ’страног’ и ’домаћег’ пола, на којем се могу поређати речи по различитим степенима адаптације језику примаоцу и асимилације и његов лексички фонд“ (Бугарски 1997: 92). Ово важно питање поставио је и Иван Клајн у свом раду *Страна реч – ишта је то?* закључујући да ова подела има лингвистичку основу, али да је потребно

¹ Овај реферат резултат је рада у оквиру петогодишњег пројекта Савремени српски језик: синтакса, семантика и прагматика, који финансира Министарство науке и заштите животне средине од 2006. године.

„у сваком појединачном случају утврдити степен одомаћености на основу језичког осећања и објективних критеријума“ (2000: 49).

Узмемо ли у обзир да нови *Велики речник страних речи и израза* (Клајн, Шипка 2006) доноси овај део лексикона на преко 1600 страница, поставља се сасвим оправдано питање може ли се у једном раду мањег обима уште говорити о рекцији једне разуђене и многобројне класе речи у српском језику. Свакако да је то проблем који захтева опсежну и детаљну анализу.

У овом раду ће бити посматране стране речи, у мањем или већем степу адаптиране и одомаћене, које припадају различитим лексичким категоријама: општим и посебним речима (тј. научним и професионалним терминологијама), популарним и ученим речима, као и нестандартним лексемама (под тим се пре свега мисли на стручни и омладински жаргон).² О лексемама које су се потпуно одомаћиле и више се не осећају као стране у овом раду неће бити речи.

Основни је циљ овде да се покаже у којој су мери посматране стране речи синтаксички и семантички адаптиране у српском језику и могу ли се на том плану уочити евентуални утицаји језика даваоца. Посматране су рекцијске и валенцијске особености ових речи и поређене са особеностима домаћих еквивалената. На тај начин требало би да се укаже на неке основне принципе и синтаксичко-семантичке особености страних речи у овом погледу, те да се допринесе опису савременог српског језика.

Грађа је прикупљана из текстова који припадају различитим функционалним стиловима: научном (из области медицине, физике, етнологије, информатике и сл.), новинарском, књижевном и разговорном, затим је грађа вађена из два речника *Du you speak anglosrpski? REČNIK NOVIJIH ANGLICIZAMA* (Васић и др. 2001) и *Београдски фрајерски речник* (Имами 2003), а као значајан извор послужио је и електронски Корпус савременог српског језика (www.korpus.matf.bg.ac.yu/korpus/login.php).

2. Погледајмо најпре стране речи које припадају посебним речима односно стручним и научним терминологијама, и које се углавном не користе изван тих домена. Ради се најчешће о интернационализмима грчког и латинског порекла, који у српски језик улазе директно или чешће преко језика посредника. Улогу посредника узимају модерни језици, енглески, немачки, француски, руски итд. Будући да то обим рада не дозвољава, начин позајмљивања лексема није прецизно одређиван, те ће у том смислу бити издвојени примери само као илустрације које би требало да укажу на потребу и тог аспекта бављења проблематиком страних речи.

2.1. Према очекивању, највећи број страних речи у овој функцији јесу именице. Наиме, поједини функционални стилови,³ за које се пре свега везује

² О самом појму *жаргона*, шта је њиме обухваћено и по чему се разликује од појмова *сленг*, *арго* и *шајра*, видети у Буграски: 2006.

³ Мисли се на научни, правни, публицистички и административни стил.

употреба терминологије, одликују се, између осталог, номиналношћу свог језичког израза.⁴ Примери који следе преузети су из медицинске литературе.

На адхезију се надовезује процес *агрегације* тромбоцита ... [→ *агрегирајући* тромбоците] (Перовић: 28) ... , затим *ресекције* коренова ових зуба, ... [→ *ресецирајући* коренове зуба] (Перовић: 96) после реза са лингвалне стране доње вилице при *инцизији* апсцеса интрооралним и екстраоралним приступом. [→ *инцизирајући* апсцес] (Перовић: 94)

Видимо да су наведене именице девербативне, изведене од транзитивних глагола, те стога добијају допуну у генитиву, а значење пацијенса односно објекта неке радње.⁵

Као што је то случај код речи домаћег прекла, деадјективне именице страног порекла уз себе добијају и сигнал носиоца особине исказан беспредлошким генитивом:

... захваљујући *инијакиносу* крвних судова, крвављење није обавезно мада је често када су фактори коагулације абнормални. (Перовић: 27)

2.2. Глаголи страног порекла знатно су фреквентнији уколико се ради о лексемама које се користе и као термини и као део општег речничког фонда, а таквих је, барем према резултатима овог истраживања, доста. Покушаћемо овде да укажемо на неке од синтаксичко-семантичких карактеристика ових глагола.

Најпре ћемо уочити да се глаголи страног порекла према свом значењу уклапају у семантичке класе глагола у српском језику и добијају иста категоријална својства као и домаћи. Тако, на пример, глаголи којима се исказују комуникативне и когнитивне радње добијају као допуну објекат у локативу са предлогом *о*, а у зависности од додатних семантичких елемената, добијају и друге регијске допуне.⁶

а) Глаголи који имају семантичку компоненту реципрочности захтевају и допуну у инструменталу са предлогом *са* а са социјативним значењем. Том конструкцијом именован је коагенс у вршењу радње:

... , о садржају конференције дискутиовано је са амбасадором Кристијаном Полсом у Бону почетком марта. (ел. корп.)

б) Глаголи којима се исказује компонента упућивања као другу допуну добијају слободни датив са значењем индиректног објекта:

⁴ Милорад Радовановић указује на постојање две паралелне граматике: вербалне и номиналне. „Оне опслужују два паралелна стила изражавања: вербални и номинални. Ови пак заступају два напредна сазнајна стила, вербални и номинални („динамични“ и „статични, или како слично речено: рецимо – „лични“ и „безлични“, „овремењени“ и „неовремењени“, „конкретни“ и „апстрактни“, „посебни“ и „општи“)” (2006: 217). О номиналности појединих стилова и самој појави номинализације у језику видети у Радовановић: 1977а, 1977б, 1990а, 1990б, 2001, 2007.

⁵ О исказивању објекта и вршиоца радње исказане девербативном именицом видети у: Радовановић 1977а, 1977б, Пипер и др. 2005.

⁶ Као основа за анализу значења падежа у функцији допуна и одредби уз стране речи послужило је одељак *Синијакса* и *семантика падежа* у књизи *Синијакса савременога српског језика* (Пипер и др. 2005).

Командант Друге армије генерал-пуковник Милорд Обрадовић *реферисао* је начелнику Генералштаба ВЈ о достигнутом нивоу борбене готовости ... (ел. корп.)

в) Појављују се и глаголи који осим објекатске добијају и допуну са значењем начина:

О филму је резоновала као о – филму ... (ел. корп.)

У примерима овог типа глагол *резоновати* има значење 'расуђивати, просуђивати'. У том значењу веома често објекат није експлициран, употребљава се неререференцијално, тако да су именовани само радња и начин на који се она врши:

Тешком муком се изборио за пасош и то тек пошто је један инспектор *резновао* неуобичајено ... (ел. корп.)

Међутим, овај се глагол појављује и у значењу 'закључивати', па као допуну добија прави објекат, али, будући да се ради о сентенцијално прелазном глаголу, допуна се експлицира у виду допунске клаузе:

„Одступи и дај другом да заврши посао“ – резонује Божка Марковић. (ел. корп.)

Објекат интелектуално-комуникативних глагола може, такође, бити експлициран акузативом без предлога или допунском клаузом:

... упућена је у британску болницу у Косову Пољу где су могли само да консиаијују смрт. (ел. корп.)

Ипак, наши саговорници консиаијују да су имали среће у односу на многе вршњаке (ел. корп.)

2.3. Ако се посматрају категоријална својства глагола страног порекла, уочава се да они пролазе кроз примарну и секундарну синтаксичку адаптацију.⁷ Секундарна адаптација тиче се превасходно категорије глаголског вида, али, пошто она не утиче на рекцију самих глагола, овим се проблемом нећемо бавити. С друге стране, у том је погледу занимљиво како се развија категорија глаголског рода. Будући да се ради о семантичкој категорији, значење глагола има пресудан утицај. Тако на пример, прелазни глагол *агаићираићи* (lat. *adaptare*) употребљава се у више различитих значења⁸ која условљавају глаголски род, а тиме и рекцијске способности. Тако добија као допуну прави објекат у следећа два значења:

а. преуредити, преуређивати (кућу, просторију), преправити, преправљати за употребу у друге сврхе.⁹

Ако је то тачно, остаје онда тајна из којих средстава је Мило Ђукановић *агаићирао стан*. (ел. корп.)

⁷ Секундарна синтаксичка адаптација обухвата видско разликовање глагола који у српски језик улазе често као двовидски, будући да у већини језика из којих се реч позајмљује ова категорија није лексикализована. Видети о томе у: Филиповић 1986.

⁸ Овај глагол прошао је кроз примарну и секундарну семантичку адаптацију. Видети у: Филиповић 1986.

⁹ Значења страних речи наводе се према: Клајн, Шипка 2006.

... док *ће стари објекат агајѝирајѝи за израду* прерађевина од млека. (ел. корп.)

б. приредити, приређивати (књижевни текст за приказивање на сцени, на телевизији или на радију):

Дело је агајѝирао и режирао Велимир Митровић. (ел. корп.)

А када се употреби у значењу 'прилагодити се, прилагођавати се, привићи се, привикавати се', овај глагол постаје повратни и захтева допуну у акузативу са предлогом *на* или беспредлошки датив с експликативним значењем. Тада се глагол *агајѝирајѝи се* прикључује групи глагола с обележјем директивности које се манифестује као стремљење, веровање, праштање, излагање, потчињавање, помагање, упућивање различитих осећања или расположења и сл. (Пипер и др. 2005: 185):

Сада Владе и ја помажемо Турчину Туркоглуу да *се агајѝира на нови начин живота и рада* – рекао је Стојаковић. (ел. корп.)

... предавачки кадар биће спреман да *се врло брзо агајѝира новим техничким условима и ситуацијама* које ће искрсавати из дана у дан. (ел. корп.)

3. О деривационом потенцијалу интернационализама код нас је доста писано.¹⁰ Интересантно је видети колико се синтаксичка и семантичка својства лексема истог деривационог гнезда мењају и чиме је то условљено.

3.1. Глагол *координирајѝи / координисајѝи*, пореклом из латинског језика (*coordinate*), може се сврстати у групу англицизама, будући да је у српски ушао подстакнут енглеским језиком,¹¹ те би стога требало видети јесу ли се синтаксичка и семантичка својства модела пренела и на интегрисану реплику у језику примаоцу, односно у српском језику.

У *Речнику сѝраних речи и израза* (Клајн, Шипка 2006) наводе се следећа значења овог глагола: 'међусобно ускладити, усклађивати, уредити, уређивати'. У енглеском овај глагол може значити:¹² а. организовати нешто (*vt organize something complex: responsible for coordinating the campaign*), б. складно покретати делове нечега (*vti make parts move together: hand and eye coordinating perfectly for the overhead shot*), в. повезати, усагласити нешто (*vt put things together: Before we can proceed, all our files have to be coordinated.*), г. радити заједно (*vi work together: members of the team coordinating brilliantly*), д. добро се слагати (*vti go well together: outfit and accessories that coordinate stylishly*).¹³ Видимо да је семантичко поље позајмљеног глагола уже и делимично се поклапа у првом, другом и трећем значењу са моделом.

Када је у српском глагол *координирајѝи* употребљен у значењу 'међусобно ускладити, усклађивати', добија објекатску допуну, при чему именица мора бити у множини или је објекат исказан напоредном синтагмом (као што је случај и када је у енглеском употребљен у трећем значењу):

¹⁰ Видети у: Бугарски 1997 и Клајн 2000.

¹¹ Видети у: Прћић 2006.

¹² Значења енглеских глагола наводе се према електронском речнику *Encatra dictionary*.

¹³ Скраћенице: *vt* – прелазни глагол, *vi* – непрелазни глагол, *vti* – прелазни и непрелазни глагол.

... истом оптужницом је обухваћен и Никола Шаиновић, „политичка личност“ која је *координирала акције војске* и [*акције*] *полиције*. (ел. корп.)

... да као последњи командант југословенског краљевског ваздухопловства руководи и *координира последњим акцијама* наших храбрих и пожртвованих ваздухопловаца... (ел. корп.)

Употребљен у значењу ’уредити, уређивати’, овај глагол добија објекатску допуну у акузативу, а број именице није релевантан (као прво значење модела). При том, отворено је и место за детерминатор са социјативним значењем којим се исказује коагенс.

Борбу против града *координирали* су радио-везом. (ел. корп.)

Тако је Делимустафић *координисао овај посао* и муницију даље дистрибуирао. (ел. корп.)

... он може само да им буде логистичка подршка из дубине и да *координира акције са нашом војском*. (ел. корп.)

Глагол *координирајџи* / *координисајџи* употребљава се и у значењу ’сарађивати, бити у вези’, што одговара четвртном значењу модела, тако да глагол у оба језика добија социјативну допуну. Међутим, без обзира на реципрочно значење, у српском језику два вршиоца радње не могу се наћи заједно у позицији субјекта реченице, као што је случај са домаћим глаголима (*Пера сарађује са Аџом – Пера и Аџа сарађују*).

Велику помоћ у организовању допремања помоћи пружила је Асоцијација „Српска веза“ која *координира са српском дијаспором* и надлежним органима у земљи. (ел. корп.)

У последњем, петом значењу модела, позајмљени глагол се у српском не употребљава.

Код свих страних речи битно је да често пролазе кроз секундарну семантичку адаптацију, која подразумева ширење њиховог значења. Глагол *координирајџи* може тако значити и ’управљати, руководити’:

Општински одбор ЈУЛ-а у Шапцу је, на јучерашњој седници, формирао Изборни штаб који ће руководити и *координирајџи свим изборним активностима* те организације. (ел. корп.)

Оно што из овога произилази јесте да глагол преузима семантичка својства од модела која условљавају његову синтаксичку реализацију. Она се очекивано разликује у ова два језика, будући да су типолошки различити. Такође, примећује се да се са значењем глагола у српском мења и рекција, односно, мењају се типови допуна уз тај глагол. Ово је итекако уочљиво код глаголске именице изведене од овог глагола:

ИТ је у служби управљања инфраструктуром, ... и *координисања пројеката* који су у интересу више функционалних група. (ел. корп.)

... свој посао описује као *координирање између Црквене општине, ктитора и извођача* радова на храму. (ел. корп.)

... развијају нека дивергентна теоријска гледишта већ према томе да ли су нагласак стављали на нагонски живот и фантазије (...), или пак на топику и, посебно, на Его и његово *координирање устројством* ... (ел. корп.)

3.1.1. Друга девербативна именица, *координација*, вероватно позајмљена као именица из енглеског (енглески *coordination* према латинском *coordinatio*), семантички је еквивалентна моделу (1. movement of parts together: the skillful and balanced movement of different parts, especially parts of the body, at the same time; 2. coming or working together: the combining of diverse parts or groups to make a unit, or the way these parts work together). У оба језика отворене су позиције за допуне истог типа, али се у српском оне реализују помоћу разноврсних средстава, што је опет условљено флективношћу српскога језика.

..., али да се, с друге стране, ипак не може говорити о простој *координацији просторног и временског облика*. ... (Антонић: 43)

... касније наступа деменција, поремећај *координације покрета*, понекад проблеми са видом, ... (ел. корп.)

Остаје *координација заједничког рада* с Бечејем због обавеза у завршници Лиге шампиона. (ел. корп.)

... а постоји и *координација између службеника, људи и Института* са седиштем у Приштини... (ел. корп.)

Партија је јача и интегрисана и постоји *координација међу нама* ... (ел. корп.)

Пре свега уз пуну *координацију* са најширим кругом наших стручњака, да се овај нови почетак не би свео само на службену обавезу онемоћалих завода ... (ел. корп.)

3.1.2. Исто важи и за именицу из класе *nomina agentis* *координатор* (енглески *coordinator* – somebody bringing together different elements: somebody responsible for organizing diverse parts of an enterprise or groups into a coherent or efficient whole):

Било је могуће одштампати списак нереализованих бирачких места са именима и бројевима телефона надлежних *координатора за та бирачка места*. (ел. корп.)

Процедура која ће уследити састоји се од избора главног *координатора реализације* пројекта ... (ел. корп.)

Ова агенција имаће улогу, пре свега, *координатора између Југославије и Србије и међународне заједнице*. (ел. корп.)

4. Такође, оно што се свакако мора узети у обзир приликом анализе валенције и регије страних речи у српском језику јесте и чињеница да се ова својства могу битно разликовати код речи које припадају истом деривационом гнезду. Тако придев *аналојан* добија само допуну у дативу без предлога који означава другог носиоца особине:

Облик наог женског тела *аналојан* је *јапанском мосту* ... (ел. корп.)

Док, с друге стране, именица *аналојија*, када означава једнакост односно сличност, добија формално другачије регијске допуне (семантички оне такође означавају носиоце исказане особине) и показује другачији валенцијски потенцијал:

Било би занимљиво указати на *аналојије* између Дантеове и Сведенборгове *концепције*. (ел. корп.)

Али изгледа да је *аналојија међу њима* дубља .

Могуће је врло лако направити *аналојију* са мађарским тржиштем. (ел. корп.)

Ова именица, међутим, има знатно шире значење од придева,¹⁴ тако да се нужно уочавају и другачији валенцијски и рекцијски односи:

Међутим, вокал и у мнити није добијен заменом јата, већ *аналогијом према облику* презента. (ел. корп.)

Ту *аналогијом* стижемо до закључка да ... (ел. корп.)

Димо Димчев такву своју тврдњу темељи на *аналогији* македонске статистике. (ел. корп.)

5. Будући да је за проучавање рекцијских својстава страних речи семантичка компонента, како смо видели, пресудна, један од адекватних начина анализе јесте и паралелно посматрање синтаксичких својстава синонима у српском језику.¹⁵

Интернационализам латинског порекла *инијенција* појављује се у значењима: 'намера, наум, циљ, тежња, жеља'. Све ове именице захтевају семантичку конкретизацију и експликацију, и као такве добијају различите рекцијске допуне и одредбе. Анализа корпуса показала је да оне ипак нису прави синоними. Њихова се семантичка поља не поклапају потпуно, и додатне семантичке компоненте условљавају различите рекцијске и валенцијске особености, што се види у следећој табели:

Именица	Ø ¹	Compl (Gen)	Compl (ка + Dat)	Compl (за + Instr)	Compl (у + Loc)	Cl (допунска)	Cl (релативна)	Det (Pronom /Adj)	Det (Gen-посесивни)
НАМЕРА						+	+	+	+
НАУМ						+		+	
ЦИЉ	+	+					+	+	+
			+	+		+	+	+	+
ЖЕЉА				+		+	+	+	
ИНТЕНЦИЈА		+			+	+	+	+	

Ово само показује да је опис синтаксичких и семантичких својстава страних речи у српском језику потребан пошто је очигледно да за њихову правилну употребу није довољно ослањати се искључиво на синтаксичко-семантичке особине њихових домаћих синонима.

¹⁴ Аналогија: 1. делимична сличност између две појаве или појма, истоветност, подударност; 2. прав. изузетна примена правног прописа који вреди за један случај на други који му је сличан по особинама; 3. лингв. појава да се неки језички облици поводе за другима који су им слични; теол. метода спознаје Бога која је саобразна са способношћу човека да прими „Откровење“ (Клајн, Шипка 2006).

¹⁵ О типовима и карактеристикама синонимских односа домаћих и страних речи видети у: Прћић 2006.

6. У том смислу не сме се занематири честа употреба страних речи, пре свега англицизама,¹⁶ у професионалном жаргону. Употреба англицизама, како објашњава Твртко Прћић (2006: 532) најчешће је „мотивисана недовољно утемељеним, али зато све увреженијим, веровањем стручњака из готово свих области да су у данашње време једино термини из енглеског језика они који на прави, аутентичан и убедљив начин изражавају одређено стручно значење, док се постојеће домаће и одомаћене речи или игноришу или се, што је чешће (али и поразније), за њих уопште и не зна“¹⁶. Стране речи, превасходно англицизми, представљају и значајан део лексикона социјалног жаргона, односно говора различитих друштвених група, пре свега омладине. Овде се може говорити о статусној употреби англицизама „која је најчешће мотивисана неутемељеним, али зато врло чврстим, веровањем неких људи да је коришћење англицизама у говору и писању модерније, отменије и елегантније, јер ствара утисак припадности надмоћнијем англофоном културном и језичком обрасцу, у првом реду америчком као најпожељнијем“ (Прћић 2006: 532).

6.1. Семантика има пресудну улогу за формирање синтаксичких особина англицизама, али и страних речи пореклом из других језика, у жаргонској употреби. Тако се рекцијске допуне истог семантичког типа појављују и уз модел и уз реплику.

Више пута у току дана морају да „*ресџарџују*“ сопствени нервни систем како би га оптимизовали. (Филиповић 105)

[re- + start sth – vt; optimize sth – vt]

...*конверџује* га у електронски облик ... (Васић 2001)

[convert sth (from sth) (to/into sth) – vt]

После њега простим притиском на дугме можете да *чеџујеџе* са будућим жртвама. (Васић 2001)

[chat (with sb) – vi]

Кад си клинац и кад *имаш филинџи* да ти гитара никад довољно жестоко не звучи, онда разбијаш главу око свега. (Васић 2001)

Енглески Принц Чарлс овде ужива репутацију некога ко *има* известан филинџи за овај део света... (интернет)¹⁷

[feeling (of sth) – n; to have feeling [Cl (that...)]]

6.2. Интересантно је погледати и како се у систем српског језика уклапају фразни глаголи из енглеског. Неретко, долази до срастања глагола и предлога, при чему глаголски род остаје непромењен. Прелазни глагол *back up* (vt – copy computer files) и у српском остаје прелазни с тим да је у српском интегрисан као једна реч:

Тачније, на шта *бекајовашџи* податке а да то буде читљиво и после неколико година? (интернет)

¹⁶ Како је проблем адаптације англицизама на свим језичким нивоима свеprisутан у нашој али и страниој литератури, овом приликом показаћемо да је њихова адаптација на синтаксичком нивоу проблем који свакао завређује пажњу.

¹⁷ У овом раду коришћени су и примери преузети са интернета.

Додатна могућност јесте да други део фразног глагола буде преведен на српски и употребљен као префикс који уноси потребну семантичку компоненту. Енглеско *log IN/ON* (vi, vt – enter computer system) и *log OUT/OFF* (vi, vt – end computer session) у српском језику постају прави повратни глаголи *улојовати се* (извршити неопходну процедуру за улазак у компјутерски систем, пријавити се) и *излојовати се / одлојовати се* (извршити неопходну процедуру да би се напустио систем, завршити).

Ако имате налог, можете *се улојовати* одавде. (интернет)

Авај, морам *се излојовати*, брат се пробудио, и управо запоседа свој комп. (интернет)

На тај начин ћете *се* исправно *одлојовати*, а нова конекција ће Вам бити тренутно доступна. (интернет)

6.3. Граматика омладинског жаргона, као варијетета српског језика који се највише и најбрже развија, упркос томе што је махом преузета из стандардног језика (за жаргон се стога обично каже како паразитира на граматици стандардног језика), заслужује посебну пажњу, барем када се ради о рекцији и валенцији жаргонизама. Овом приликом тај ћемо проблем само отворити кроз неколико примера страних речи у жаргонској употреби.

Неретко, стране речи задржавају синтаксичка и семантичка својства модела, нпр.:

Скроз је *флигнуо!* (= сасвим је полудео)(Имами 104)

[flip, vi – get suddenly angry]

Ја кажем да не бих имао *проблема*, кад оно *суџира ме шрејџују*. (интернет)

... па ме занима да ли он може издржати мој комп, односно да ли је у овом случају добро *шрејговати* капацитет Мустека за квалитет АПЦ-а? (интернет)

[trade, 1. vi – buy and sell goods, 4. vti to make exchange]

Посебно занимљиву категорију представљају они жаргонизми који јесу настали преузимањем често управо жаргонизованих лексема из неког језика, али који настављају да се развијају у српском језику формирајући облике који у језику даваоцу не постоје. Једини критеријум по којем корисници ове жаргонитме уклапају у граматику српског језика јесте њихово значење. Тако је глагол *учијији се* у значењу: 1. заједно уложити паре; 2. уклопити се (у неко друштво), настао према енглеском *chip*: а. жетон; улог у коцкању; б. основни елеманат компјутера. Међутим, значење овог жаргона наставило је да се шири тако да се категоријална и валенцијска својства глагола мењају.

...до кад *се* треба *учијији* за фешту... (интернет)

... *нас* ће *учијији*...не само животиње... (интернет)

И ја *ћу се учијији*, уопште не капирам ово половично решење да чип може да се стави, али и не мора, нити ми било које понуђено објашњење о лошим странама чипа звуче имало уверљиво. (интернет)

Ја *се нећу учијији*, пошто немам паре за бацање, треба ми УСБ Фласх па морам скуплам кинту а нико ми не поклања ППС. Ајд *се учијији* код мене са по 5€. (интернет)

7. Да закључимо: приликом преласка речи и њихове адаптације у српском језику стране лексеме се укључују у постојеће семантичке класе и до-

бијају синтаксичке особине карактеристичне за те класе. При том је за саму регијску способност страних речи битно успостављање аналогije према одговарајућим домаћим еквивалентима односно синонимима. Међутим, пошто се семантичка поља синонимних речи никада употпуности не поклапају, страна реч не може механички преликати регију домаћих еквивалената. Стога су, као што смо видели, неопходни, пре свега, опсежни описи значењских и валенцијских карактеристика глаголских и других речи, како домаћих тако и оних страног порекла, као и много детаљнија речничка обрада страних речи. Будући да ни системски једнојезични регијски речник српског језика није урађен, рад на овом пољу тек предстоји.

Кључне речи: стране речи, регија, валенција, адаптација, српски језик.

ИЗВОРИ

- Antonić, Ivana 2001:** *Vremenska rečenica*. Sremski Karlovci – Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.
- Bračić, Dobrila 1993:** *Glavo doba. Predstave o noći u narodnoj religiji Srba*. Beograd: Plato.
- Vasić, Vera, Tvrтко Prčić i Gordana Nejgebauer 2001:** *Du you speak anglosrpski? REČNIK NOVIJIH ANGLICIZAMA*. Novi Sad: Zmaj.
- Imami, Petrit 2003:** *Beogradski frajerski rečnik*. Beograd: NNK International.
- Milin, Josif i dr. 1997:** *Embriologija*. Novi Sad: Univerzitet u Novom Sadu, Medicinski fakultet.
- Perović, Jovan V. 1998:** *Hemostaza u stomatološkoj praksi*. Beograd: Univerzitet u Beogradu.
- Rot, Nikola 1982:** *Znakovi i značenja. Verbalna i neverbalna komunikacija*. Beograd: Nolit.
- Stanković, Slobodanka i dr. 1993³:** *Biofizika. Odabrana poglavlja za studente medicine i stomatologije*. Novi Sad: Univerzitet u Novom Sadu, Medicinski fakultet.
- Filipović, Sonja 2005:** *Izgovor i pisanje računarskih anglicizama u srpskom jeziku*. Biblioteka Academia. Beograd: Zadužbina Andrejević.
www.korpus.matf.bg.ac.yu/korpus/login.php

ЛИТЕРАТУРА

- Киш, Наташа 2006:** Типови предиката у реченичним структурама кондензованим деадјективном именицом, *Научни сасијанак славистија у Вуковегане* 36/1. Београд: Међународни славистички центар, 159–168.
- Bugariski, Ranko 1991:** *Uvod u opštu lingvistiku*. Beograd / Novi Sad: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva / Zavod za izdavanje udžbenika.
- Bugariski, Ranko 1997:** *Jezik u kontekstu*. Sabrana dela. Beograd: Čigoja štampa/XX vek.
- Bugariski, Ranko 2006:** *Žargon. Lingvistička studija*. Beograd: Čigoja štampa/XX vek.
- Клајн, Иван 2000:** *Линвистичке стиуџије*. Београд: Партенон.
- Клајн, Иван и Милан Шипка 2006:** *Велики речник сираних речи и израза*. Нови Сад: Прометеј.
- Пипер, Предраг 1986:** Реципрочност и рефлексивност у словенским језицима. *Јужнословенски филолоџ* XLII. Београд: САНУ – Институт за српски језик САНУ, 9–20.
- Пипер, Предраг, и др. 2005:** *Синџакса савременога српског језика. Просија реченица*. Београд: Институт за српски језик САНУ – Београдска књига – Матица српска.
- Prčić, Tvrtko 2006:** Globalna angloooltura i njen uticaj na sinonimiju srpskog jezika. *Сусреџ кулџура*. Нови Сад: Филозофски факултет, 529–535.
- Radovanović, Milorad 1977a:** Imenica u funkciji kondenzatora (I). *Зборник за филолоџију и линвистичку* XX/1. Нови Сад: Матица српска, 63–144.
- Radovanović, Milorad 1977b:** Imenica u funkciji kondenzatora (II). *Зборник за филолоџију и линвистичку* XX/2. Нови Сад: Матица српска, 81–160.
- Radovanović, Milorad 1990a:** *Spisi iz sintakse i semantike*. Sremski Karlovci – Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića – Dobra vest.
- Radovanović, Milorad 1990b:** Nominalizacija i negacija. *Зборник Матице српске за филолоџију и линвистичку* XXXIII. Нови Сад: Матица српска, 407–416.
- Radovanović, Milorad 2001:** On nominal and verbal style: cultures and languages in contact? *International Journal of the Sociology of Language* 151 (= *Serbian Sociolinguistics*, eds. M. Radovanović and R. A. Major). Berlin – New York: Mouton de Gruyter, 41–48.
- Радовановић, Милорад 2006:** О „именичком стилу“ у уму и језику. *Коинџивнолиневистичка ироучавања српског језика*. Београд: Српска академија наука и уметности, 211–229.
- Радовановић, Милорад и Наташа Бугарски 2007:** Номинализације: два лика. *Зборник Матице српске за славистику* 71-72. Нови Сад: Матица српска, 199-209.
- Filipović, R. 1986:** *Teorija jezika u kontaktu. Uvod u lingvistiku jezičnih dodira*. Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti – Školska knjiga, Zagreb.
- Šipka, Danko 2006²:** *Osnovi leksikologije i srodnih disciplina*. Novi Sad: Matica srpska.

Nataša Kiš

ABOUT THE GOVERNING ABILITY OF FOREIGN WORDS IN SERBIAN

Summary

In this paper we examined certain syntactic and semantic characteristics of foreign words in Serbian. The main aim was to show the parameters which can influence the argument structure and governing ability of these words in Serbian. The paper should point to the necessity of a better lexicographic analysis of foreign words.

Божо Ђорић
Београд

КАКО ЈЕ ЗАПРАВО ГЛАСИЛО ДАНИЧИЋЕВО ЛИЧНО ИМЕ

Овај њрило ѡредсѡавља ѡкушај да се, на основу лиѡераѡуре о Даничићу, али и на основу његове личне заосѡавиѡине и његовој односа ѡрема вуковском моделу књижевној језика, одговори на ѡиѡање – како му је заѡраво гласило лично име – Ђуро и/или Ђура.

1. Повод

Пре 160 година публикована је књига на чијој су насловној страни стајали следећи подаци: *Раѡи за срѡски језик и ѡравоѡис, наѡисао Ђ. Даничић, у Будиму у ѡѡамѡарији Пеѡиѡанској универсиѡетеѡа, 1847*. Ова година је јубиларна кад је споменута књига у питању, што је довољан разлог да се о њој напише макар пригодан чланак. Наиме, то дело је својим полемичким садржајем и снажном научном аргументацијом одиграло значајну, ако не и кључну улогу, у борби за стварање модерног српског књижевног језика на народној основици, а сам аутор је касније израстао у изузетног научника, једног од највећих које је српски народ икад имао. У овом прилогу, међутим, нећемо писати ни о књизи публикованој пре шеснаест деценија, нити о научној делатности њеног аутора; било би то пуко понављање и препричавање већ реченог и написаног у бројним чланцима, студијама, расправама и књигама. Нама ће споменута књига послужити само као повод за дискусију која са самим садржајем књиге нема никакве везе, али има везе са структуром *антирѡионимске формуле* наведене на корицама. Она је, као што се на насловној страни види, редукована и гласи *Ђ. Даничић*, тј. редукован је први члан формуле – лично име, док је презименски део комплетан.¹ У вези са именом славног српског филолога издвајамо две познате чињенице: прво, његово крштено име било је *Ђорђе Поѡовић*, друго – из одређених разлога – његов

¹ Овде остављамо по страни презименски део, који је такође велика непознаница. О различитим мишљењима о томе зашто је млади Ђорђе Поповић узео 1847. презиме Даничић исп. *Књига* 1976, 390-393.

Раџ за српски језик и *ѿравоѿис*. потписан је псеудонимом – *Ђ. Даничић*. По овом новом презимену – *Даничић*, постао је познат у свету филологије, док се његово крштено презиме – *Поѿовић* спомиње само као занимљив биографски податак. Од 1847. године у свим његовим научним радовима, приватним и службеним писмима, по правилу, стоји потпис – *Ђ. Даничић* (Радовановић 1975, 50). Тако се потписујући оставио је у наслеђе једну загометку: како је, заправо, гласио тај први (скраћени) део антропонимске формуле. Могуће су две претпоставке: а) псеудоним је скројен тако што је крштено име Ђорђе сведено на иницијал, а презиме замењено новим (уместо Поповић – узето је Даничић); б) псеудоним је комплетно нов (име је одмах редуковано у иницијал). Ако је ово друго у питању, а по свој прилици јесте, онда се отвара проблем утврђивања пуног облика личног имена, односно – шта се крије иза иницијала *Ђ*. Они који су о њему писали, овим или оним поводом, одгонетали су то *Ђ*, како ћемо видети, на неједнак начин.

2. Морфологија

У основи двојаког начина дешифровања иницијала Даничићевог личног имена лежи морфолошка разноврсност мушких двосложних хипокористика, односно личних имена хипокористичког порекла у српском језику. Међу таквим формацијама посебно место заузимају двосложна хипокористичка мушка имена са дугоузлазним акцентом, која у номинативу могу имати различит наставак, иако су мотивисана истим дужим личним именом. О разним аспектима ових имена (дијалекатском, морфолошком, нормативном и сл.) писано је много у србистици, а овде дајемо само неке основне податке. Тако се, на пример, од имена *Пеѿар* и *Божидар* правѣ краће форме типа *Пѣро*, *Бѣжо*, у једним, а *Пѣра*, *Бѣжа*, у другим регијама. И то није све: према номинативним облицима типа *Пѣро*, *Бѣжо* стоје, опет у зависности од регије, различити зависни падежи. Овоме треба додати да врста именичке парадигме диктира облик изведеног придева. У том смислу могу се издвојити три деклинациона типа у српском књижевном језику, што представљамо следећом табелом:

	N	G	D/L	A	V	I	Adj.
Петар →	а. Пѣра	Пѣрѣ	Пѣри	Пѣру	Пѣро	Пѣрѣм	Пѣрѿн
	б. Пѣро	Пѣрѣ	Пѣри	Пѣру	Пѣро	Пѣрѣм	Пѣрѿн
	в. Пѣро	Пѣра	Пѣру	Пѣра	Пѣро	Пѣром	Пѣров
Божидар →	а. Бѣжа	Бѣжѣ	Бѣжи	Бѣжу	Бѣжо	Бѣжѣм	Бѣжѿн
	б. Бѣжо	Бѣжѣ	Бѣжи	Бѣжу	Бѣжо	Бѣжѣм	Бѣжѿн;
	в. Бѣжо	Бѣжа	Бѣжу	Бѣжа	Бѣжо	Бѣжом	Бѣжѿв;

Истраживања су показала да су наведени деклинациони типови регионално обележени: тип а. је *србијанско-војвођански*, тип б. – *славонско-босан-*

ско-далматински и тип *в.* – дубровачко-црногорско-ужички (Поповић 1952).² Начелно, већина екавских дијалеката и говора има тип *а.* док се ијекавски дијалекти диференцирају на оне који имају тип *б.* и тип *в.* Ове краће (хипокористичке) форме двојачко се понашају у језику: функционишу и као надимак, али, често, и као официјелно име.

3. Проблем

Својим научним радовима Даничић је себи обезбедио високо место у српској филологији и науци уопште. Отуда није чудо што се о њему писало, разним поводима, током протеклих деценија: писали су о њему најчешће научници из области језика, а било је и пригодних говора и реферата представника разних институција поводом јубилеја, а ти појединци нису морали увек бити из света филологије. Зато је занимљиво било видети како су ови учени људи у својим радовима, рефератима, издањима текстова, пригодним говорима идентификовали Даничића пуном антропонимском формулом. ОDMA да кажемо: пуна формула ретко се јавља, чешћа је скраћена идентификација – *Ђ. Даничић*. Највише је, међутим, научних и стручних радова у којима аутори помињу великог научника само по презимену, што је и иначе честа пракса, посебно кад су познате личности у питању. А кад се, ипак, неки аутори одлуче за целовиту идентификацију – онда се јавља шаренило: негде стоји *Ђуро*, негде *Ђура*

4. Младост

Године 1825. новосадски свештеник Јован Поповић добија сина, четвртог по реду,³ и даје му име *Ђорђе*. Већ 1841. име *Ђорђе* стоји испод два кратка преведена текста, а од 1842. до 1845. у потпису испод разних краћих састава стајаће – *Ђорђе Појовић* или *Ђ. П.* (Радовановић 1975, 9–12). Под тим именом будући филолог одлази на школовање у Пожун (1841), данашњу Братиславу, а као *Ђорђе Појовић* упознаје се 1845. са Вуком Стеф. Карацићем и постаје његов сарадник и саветник (Живановић 1981, 414).

У тим својим младалачким годинама наш филолог се и сам лежерно односио према свом имену, коригујући га од прилике до прилике: тако се он 1846. године, из не сасвим јасних разлога, на два писма упућена Сими Милутиновићу потписао са *Ђорђије Појовић* (Књига 1976, 225–229). Отуда не чуди што су га и други људи, било да су у питању савременици, било

² Преузето из Јужнословенског филолога XX, књ. 1–4, стр. 526, а исп. и Пецо 1953, 340. У свом чланку проф. Пецо износи примедбе на Поповићеву поделу, у вези са типом *б.*

³ Ана и Јован Поповић имали су једну кћер и пет синова.

појединци из каснијег доба, именовали на разне начине, па се у литератури наилази на следећа имена: *Ђорђе*, *Ђурађ*, *Ђурђе*⁴, *Ђорђије*, *Ђуро* и *Ђура*.

5. Савременици

У листу *Српска зора* III 1878. године на стр. 42 објављен је прилог под насловом *Прослава тридесетогодишњице рада српској књижевника гра Ђуре Даничића и петнаестогодишњеј ојсџанка првој српској академичкој друшћива „Зора“*. У том тексту, чији је аутор познати историчар, филолог и политичар Стојан Новаковић (1842–1915), лично име јавља се у номинативу три пута, што потврђујемо следећим цитатима: „Претседник сад предложи друштву, да се слављеник др. Ђуро Даничић телеграфски поздрави...“ У самом телеграму поред осталог стоји – „живио наш слављеник др. Ђуро Даничић“. Пар редова ниже говори се како народ „цени прваке људе и научњаке, међу којима Ђуро Даничић прво место заузима.“⁵ У истом годишту овог листа, али у св. бр. 3, на 47. стр. следи наставак чланка и то под насловом: *Ђуро Даничић или филолојија и књижевни језик српски 1847 и 1877. од Сџојана Новаковића*.

Вук Стефановић Караџић (1787–1864), при спомињању имена свог сарадника и пријатеља, употребљава модел N *Ђуро* – G *Ђура*, дакле – према свом говорном осећању. Кад је, у складу с тим, користио пуну антропонимску формулу она је гласила *Ђуро Даничић* (Стојановић 1924, 663). Генитивну и дативну форму срећемо, рецимо, у Вуковим личним писмима, што потврђују примери типа: „од друта моја *Ђура Даничића* (*Петровића*)“ (писмо из 1849; Караџић 1994, 663), „*Ђуру сам Даничићу казао...*“ (писмо из 1851; Караџић 1995, 129) Такав модел има, из разумљивих разлога, и Вук Врчевић, пореклом из Црне Горе, што се види у писму из 1851. где стоји: „...*јисмо љрегаји Г. Ђуру Даничићу...*“ (Караџић 1995, 176).

Јован Бошковић (1834–1892), граматичар, пријатељ Даничићев, користи облик *Ђуро Даничић*⁶.

Аугуст Лескин (1840–1916) написао је на једном месту, у својој познатој граматичици, комплетну формулу – *Ђуро Даниџиџ* (Лескин 1914, XLI).

⁴ Ови облици личног имена јављају се повремено и касније. Исп. нпр. лик *Ђурађ* код М.Ђ. Милићевић, Даничић *Ђурађ*, Поменик знаменитих људи у српског народа новијег доба. XXVII књига Чупићеве задужбине), и *Ђурђе* у Грујић 1987, 68.

⁵ Те се године у Црној Гори ратовало са Турцима, али је група истакнутих људи са Цетиња упутила телеграм друштву „Зора“, у коме поред осталог стоји: „*Са јоноснијех висина црнојорских кличемо: живио Ђуро Даничић, живило друшћиво Зора!*“ *Живио наш народ, који знаде јошћиваји и славји заслује својих синова. Ове наше усклике јраји у овоме часу јрмљавина шћојова црнојорскијех, шћо руше окове српске слободе, шћврду Лесандру и Врањину.*“

⁶ Исп Бошковићев наслов *Ђуро Даничић*, „Орао“, велики илустровани календар за 1876, Нови Сад, 1875).

Истакнути научник, писац монографије о Вуку Стеф. Караџућу, Љубомир Стојановић (1860–1929), међу потписницима Књижевног договора у Бечу 1850. наводи име *Ђуро Даничић* (Стојановић 1924, 686)⁷.

Чувени песник Јован Јовановић Змај (1833–1904) у својим стиховима, написаним одмах по Даничићевој смрти, користи облик *Ђуро*.⁸

У неким писмима упућеним Вуку Стефановићу Караџићу кореспонденти узгред спомињу и Даничића. Један од њих употребљава у једном писму писаном 1848. за Даничића име *Ђорђије*⁹, а у другом писму из 1851. написаће и „*мој Ђуро*“, да би на крају писма употребио и име – *Ђурђе* (Караџић 1995, 58-59). Ову последњу форму, *Ђурђе*, налазимо и у писму из 1849, а даље, у истом том тексту, стоји у номинативу и *Ђуро* и *Ђура*.¹⁰ У једном писму из 1851. употребљен је *Н Ђуро*, *Д Ђури*, *А Ђуру*.¹¹

Армин Павић свој некролог насловио је овако: *Gjuro Daničić umro 17. studenoga 1882* (Rad JAZU, LXXVII, Zagreb, 1885).

У једном прилогу спомиње се, узгредно, и некролог под насловом *Ђуро Даничић* – Отаџбина, IV/1882, Београд, књ. XI, св. 44, стр. 613-618 (Радовановић 1975, 47), али таквог наслова тамо уопште нема, односно некролог уопште није насловљен, већ на стр. 613. преко целе стране је слика Даничићева и на њој стоји написано ЂУРО ДАНИЧИЋ. Може се узети да је непознати аутор некролога сликом хтео насловити свој чланак. (У садржају часописа стоји: *Некролоџ Ђури Даничићу*, са сликом...613). Тај некролог писан је очито одмах након Даничићеве смрти и објављен у часопису за ту 1882. годину. Дакле, аутор је Даничићев савременик, а можда и пријатељ. У тексту некролога одмах на почетку, стр. 614, у другој реченици, стоји: „*Ђура Даничића* нема више!“ А коју реченицу касније стоји: „Ко је био *Ђуро Даничић*?“

Један од ученика и пријатеља Даничићевих упутио му је телеграм 1880. распитујућу се за његово здравље у време земљотреса у Загребу, о чему ће касније и писати, користећи притом комплетну антропонимску формулу у облику – *Ђуро Даничић* (Иванић 1905).

Наведене потврде јасно говоре да су готово сви савременици Даничићеви користили номинативни лик *Ђуро*.

⁷ Реч је о реинтерпретацији уобичајеног потписа – *Ђ. Даничић*. Међутим, у Регистру, на крају књиге, стоји *Даничић Ђура*, што може бити облик некога ко је правио регистар.

⁸ У песми *Зашто је Даничић промену ирезиме?* (Стармали бр. 9, Нови Сад 1883) стоји:

*Зашто је Ђуро, врли Ђуро,
за млањансиџа џрџе росе,
Уз'о на се ново име,
Даничићем назвао се.*

⁹ Извесни Славко Златојевић почиње писмо са: *Племенићу Господине! а и ти Ђорђије браће!!* У истом писму ће још два пута употребити то име, једном у вокативу и једном у дативу (*моје Ђорђију*). (Исп. Караџић 1994, 211–212).

¹⁰ Године 1849. извесни Јустин Михаиловић почиње писмо са: *Љубазни млађани Ђурђу!* Даље у писму именује га једном са *Ђуро*, а једном *Ђура*, уколико нешто од овога није грешка издавача. (Вук 1994, 346–350).

¹¹ Вуково поштовалац Јован Гавриловић на два места у писму користи, у номинативу, пуну формулу – *Ђуро Даничић*, а пред крај писма датив *Ђури* и акузатив *Ђуру*. Исп. Вук, 1995, 82–83.

6. Двадесети век

Потпуније податке о знаменитим људима, о њиховом животу и делу, најлакше је и најбоље тражити у јубиларним издањима, односно зборницима њима посвећеним, где се налазе реферати научника из разних универзитетских центара. Зна се да је Даничић своју научну делатност обављао и у Београду и у Загребу, па је у том смислу задужио оба центра, што је, једном, резултирало заједничком организацијом научне конференције ради обележавања јубилеја. Наиме, поводом 150. годишњице Даничићевог рођења организована су два научна скупа – у оба града по један. Издат је и *Зборник о Ђури Даничићу* (Београд-Загреб 1981) са великим бројем реферата научника из оновремене Југославије. Одмах да кажемо: име његово има у рефератима два лика – *Ђуро* и *Ђура*. Ту се види све шаренило именовања великог филолога: једни научници користе један, други опет други модел, при чему је уочљива одређена врста поларизације с обзиром на регионалну припадност референата. Научници из Хрватске, разумљиво, имају само тип *Ђуро-Ђурџ*, као и већина Срба ијекаваца, док Срби из екавских крајева имају и један и други лик. Тако, на пример, први референт, академик Војислав Ђурић, пореклом из екавске зоне, користи облик *Ђуро*,¹² док проф. Александар Младеновић, такође екавац, има облик *Ђура*, и сл. Посебно су илустративни наслови који садрже пуну антропонимску формулу: Иван Пудић, *Ђуро Даничић њема индоевропејскици половином XIX века*, Драгиша Живковић, *Ђуро Даничић и српска филолошка књижевна кријика*, Tode Čolak, *Ђуро Даниčić i Josip Juraj Štrossmajer*,¹³ Anica Nazor, *Ђуро Даниčić као издавац средњовековних bosanskih rukopisa*, Tvrтко Čubelić, *Ђуро Даниčić – истраживач народне књижевности*, Božidar Finka, *Ђуро Даниčić i kajkavsko narječje*.¹⁴

Писало се о Даничићу и касније, другим поводима и приликама, а за наш су случај, опет, занимљиви наслови у којима се користи пуна антропонимска формула, као нпр.: Роберт Пауловић, *Како је Ђура Даничић постојао секретар Југославенске академије знаности и умјетности у Загребу* (Матица српска, Зборник за друштвене науке, 11, Нови Сад, 1955, 61–65); Томо Марећ, *Ђуро Даниčić*, *Лјетопис Југославенске академије знаности и умјетности за годину 1922*, 37, Загреб, 1923; Павле Роговић, *Рјечник хрватскога или српскога језика ЈАЗУ и његов њрви уредник Ђуро Даничић*, *Наш језик*, XXI/3, Београд, 1975, 141–150; Иванка Веселинов, *Ђуро Даничић као археограф*, *ЗБФЛ XVIII/1*, Нови Сад 1975, 133–144; Радосав Бошковић, *Ђуро Даничић и књижевни језик наш*, *Младост* 9, Београд 1947, 53–58.

¹² Учеснике је поздравио и Павле Савић, председник САНУ, користећи формулу *Ђуро – Ђурџ*.

¹³ Али у резимеу на немачком језику стоји *Ђуро Даниčić*.

¹⁴ Већина референата нема у наслову пуну формулу или уопште нема ниједан део антропонимске формуле, што не значи да такве елементе немају у самом раду.

7. Недоследност

Много је примера који показују да у истом научном и стручном делу нема унификације у морфолошком обликовању Даничићевог имена. Има аутора који кроз цео чланак спроводе уједначен принцип, али се у додацима књизи, регистру или уз слику појави друкчија форма. Тако, на пример, у једној монографији аутор има модел *Ђура – Ђурџ*, а уз Даничићеву слику на крају књиге стоји експлицитно – *Ђуро Даничић* (Грујић 1987). Аутор поговора у другој књизи користи модел *Ђуро – Ђурџ*, а на корицама књиге стоји *Ђура Даничић* (Даничић 1975)¹⁵

Један од најпознатијих српских дијалектолога и историчара језика Павле Ивић, екавац по рођењу, идентификује Даничића некад по моделу *Ђуро – Ђурџ*, а некад по моделу *Ђура – Ђурџ*. У тексту публикованом 1981. готово доследно пише облик *Ђуро* (Ивић/Кашић 1981), а године 1998, у новом издању тог текста, на истим местима сад стоји *Ђура* (Ивић 1998). Може се са сигурношћу казати да у овој измени треба препознати руку лектора. Једнако као и у два различита издања Енциклопедије Југославије: у првом издању из 1956. одредница гласи *Даничић Ђура*, а 1984 – *Даничић Ђуро*. Да не буде забуне – аутор текста је Александар Белић који је увек користио модел *Н Ђура – Г Ђурџ*.¹⁶

8. Даничић лично

Већ је речено да се Даничић, почевши од 1847. године, на својим књигама и чланцима потписивао скраћеном формом: *Ђ. Даничић*. У личним писмима, након 1848, потписује се са *Ђ. Даничић* или само *Даничић*. Међутим, године 1875. из Париза пише писмо свом пријатељу Јовану Бошковићу и потписује га са – *Твој Ђуро*. Даничићев ученик Момчило Иванић објавио је делове писма које је Даничић упутио свом зету, а на крају писма стоји: „Буди ми здрав и задовољан, грлећи те и љубећи, твој чика Ђуро.“ (Иванић 1905, 223). Постоји и факсимил Даничићевог тестаментa писан, наравно, његовом руком, латиницом, у Загребу 1882, где у потпису стоји – *Ђуро Даничић* (Књига 1976, 375–376).

¹⁵ Писац говора је проф. Асим Пецо.

¹⁶ Године 1925. Белић је објавио неколико пригодних чланака о Даничићу, што се види из једне раније библиографије његових радова. Ту је пуна антропонимска формула употребљена у два наслова као *Ђуро Даничић*, а у једном као *Ђура Даничић*. Састављач библиографије, међутим, није био довољно пажљив па је уместо *Ђура*, како стварно стоји у ЈФ V, написао *Ђуро*. (Исп. *Зборник у част А. Белића*, Београд 1937, на стр. XXI). Није био пажљив ни, иначе врло акрибични, Милорад Радовановић, код кога налазимо следеће: Александар Белић: *Ђуро Даничић*, 6.IV. 1825. – 5.XI 1882. –Годишњак Српске краљевске академије, Београд 1926, књ. XXXIV (Прослава стогодишњице Ђуре Даничића), 33-84. (Радовановић, 1975, 48). Тамо, међутим, стоји наслов: *Ђура Даничић*, 6.IV. 1825. – 5.XI 1882.

Овоме свему треба додати и податак да је у четвртасти надгробни камен на београдском Новом гробљу уклесан следећи текст: *Ђуро Даничић, српски филолоџ*.

9. Одгонетка

Ако би се, након свега напред изложеног, морало казати шта се крије иза иницијала *Ђ*, уз презиме Даничић, одговор је – *Ђуро*. Овакву одгонетку потврђују следеће чињенице:

а) Ђорђе Поповић, двадесетогодишњи младић, целим својим бићем стаје на страну Вука Стефановића Караџића у борби за модерни српски књижевни језик, а сва своја дела, која потписује са *Ђ. Даничић*, пише *ијекавицом*. То је јасан сигнал да је прихватањем ијекавице прихватио и *ијекавски* номинативни лик *Ђуро*, а не облик *Ђура*, који преовлађује код *екаваца*.

б) Његови савременици су га, како говоре потврде, листом идентификовали у лику *Ђуро*.

в) Током 20. века већина научника из ијекавске говорне зоне именује га као *Ђуро*, док међу екавцима влада подељеност.

г) Он сам ретко одступа од свог уобичајеног потписивања са (*Ђ.*) *Даничић*, а кад се то ипак деси, онда лично име гласи – *Ђуро*.

10. Прејорука

На основу спроведене анализе могло би се *прејоручити* да се у енциклопедијама и уџбеницима, у издањима Даничићевих дела и уопште у научним публикацијама у којима се пише о Даничићу, спроведе унификација у корист облика *Ђуро*.

Кључне речи: лично име, псеудоним, парадигма, Ђуро, Ђура.

ЛИТЕРАТУРА

Белић 1926: Александар Белић, „Ђура Даничић, 6. IV. 1825. — 5. XI. 1882“, ЈФ V, 1–26. Постоји и посебна књижица под насловом: *Прослава стоогодишњице од рођења Ђуре Даничића* (Објављена 18. и 19. октобра 1925 године), Београд-Земун 1926. На насловној страни стоји да је преузета: Из XXXIV књиге Годишњака Српске Краљев. Академије). Текст у ЈФ и у књижици од 145. стр. је идентичан. **Грујић 1987:** Владимир Грујић,

- „Лицеј и Велика школа“, Споменик СХХVIII, Одељење друштвених наука 25, Београд, VI+1-212+20 непаг.
- Даничић 1975:** Ђура Даничић, *Предавања из словенске филологије*, Београд.
- Ђурић 1981:** Војислав Ђурић, „О Ђури Даничићу“, Зборник о Ђури Даничићу, Београд-Загреб, 8–22.
- Живановић 1981:** Ђорђе Живановић, „Даничић и Људевит Штур“, Зборник о Ђури Даничићу, Београд-Загреб, 401–414.
- Ивић/Кашић 1981:** Павле Ивић/Јован Кашић, „О језику Срба у раздобљу од 1804. до 1878“ у: *Историја српског народа*, Пета књига, Други том, Београд.
- Ивић 1998:** Павле Ивић, *Прејед историје српског језика*, Сремски Карловци/Нови Сад.
- Караџић 1994:** Вук Стефановић Караџић, *Прејиска VIII* (1848–1850), Сабрана дела Вука Караџића XXVII, Београд.
- Караџић 1995:** Вук Стефановић Караџић, *Прејиска IX* (1851–1852), Сабрана дела Вука Караџића XXVIII, Београд.
- Књига 1976:** *Књига Ђуре Даничића*, Београд.
- Лескин 1914:** August Leskien, *Grammatik der serbo-kroatischen Sprache*, Heidelberg.
- Младеновић 1975:** „Полемички карактер Даничићевог *Рајна* за српски језик и *јравојис*“, ЗБФл XVIII/1, Нови Сад, 65–76.
- Иванић 1905:** Момчило Иванић, *Ђуро Даничић о великом земљотресу 28. октобра 1880. у Зајребу*, Нова искра VII, бр. 7, Београд 1905, 222–223.
- Новаковић 1878:** Стојан Новаковић, „Ђуро Даничић или филологија и књижевни језик српски 1847. и 1877.“ Српска зора III, бр. 3, Беч 1878, на стр. 47.
- Пецо 1953:** Асим Пецо, „Још нешто о именима Јово и Раде“, „Наш језик“ IV, св. 9–10, Београд, 340–343.
- Поповић 1953:** Иван Поповић, „О именима Јово и Раде“, Питања савременог књижевног језика, IV, књ. II, Сарајево, 243–253.
- Радовановић 1975:** Милорад Радовановић, „Библиографија радова Ђуре Даничића“, ЗБФл XVIII/1, Нови Сад, 9–63.
- Стојановић 1924:** Љубомир Стојановић, *Живој и рад Вука Стефановића Караџића*, Београд-Земун.

Božo Ćorić

WHAT DANIČIĆ'S REAL NAME WAS

Summary

Well-known Serbian philologist, in 1847, has changed his christen and family names *Đordje Popović* to the pseudonym *Đ. Daničić* and kept the latter until the end of his life. Even 160 years after his first use of the new names, there is no consensus in opinions about the real background of the initial letter *Đ*. There are reasons to decipher the initial in question as – *Đuro*. The arguments:

a) Daničić has written all his scholarly papers, including his *Rat za srpski jezik I pravopis* (*The War for Serbian Language and Orthography*), which the first was signed with *Đ. Daničić* – in ijekavian, and in Serbian ijekavian dialects the nominative case form is *Đuro*.

b) His contemporaries identified him under the name *Đuro*.

c) During the 20th Century, most scholars originating from the ijekavian area name him as *Đuro*, while the ekavian scholars are divided (besides *Dura*, which is expected, naturally, *Đuro* is used too).

d) Daničić himself, rarely – one must say, signed as *Đuro*. In that way, he signed his last will in 1882.

e) At the Novo groblje (New Cemetery) in Belgrade, on the big thumb stone – the name *Đuro Daničić* is engraved.

G.-Dieter Nehring
(Berlin)

АСПЕКТИ ЈЕЗИЧКО-КУЛТУРНИХ ОСОБИНА ЗАПАДНОЈУЖНОСЛОВЕНСКИХ ПОДРУЧЈА

Компактни ареал западнојужнословенских језика и заједница посебно је карактеристичан по утицају језика на културу у ширем смислу. То се испољава у језичком инвентару и узусу и тиме у специфичном начину представљања и виђења света, при стварању симболичких обележја језика, у метарефлекцијама о језику и у области конкретних фактора језичке ситуације. Тиме западнојужнословенске заједнице, иако и носиоци српскога језика, доприносе и новијим сазнањима о односу језика и културе чиме се европска култура обојањује, а све што има свој темељ у самом језику.

1. Познато је да се у стварном језику изједначају системске, културне, социјалне и историјске компоненте постојања и развоја људских заједница¹. Из узајамне условљености језика и друштва резултирају следећи битни општи закључци о односима језика и културе: Језик се рефлектира у култури тиме како:

- a) фондира носиоце културе²,
- b) успоставља њихов идентитет и
- c) обликује културу због сазнавања стварности и стварања колективних стандардизација помоћу комуникације.

Наше разматрање има за циљ да осветли у скромној мери специфичну реализацију наведених општих релација на подручјима западнојужнословенских језичких заједница што може бити допринос, са компаративног гледишта, дескрипцији српских језичко-културних појава као и савременој дискусији, која се о односу између језика и културе води у овој, пре свега лингвистички оријентисаној, културологији.³ У смислу упозорења на будућа

¹ Coseiru, E.: Sincronia, diacronia, e historia. Montevideo 1958. Synchronie, Diachronie und Geschichte. München 1974, стр. 53. Цитирано према: Schlieben-Lange, B.: Soziolinguistik. Eine Einführung. 3., überarb. und erw. Aufl. Stuttgart et al. 1991, стр. 16.

² Под којом подразумевамо целокупност „уобичајености“ у колективу у складу са Хансеновим схватањем. Уп.: Hansen, K. P.: Kultur- und Kulturwissenschaft. Tübingen, Basel. 2000, стр. 32.

³ Тиме се допуњавају наша излагања о сродној тематици са становишта односа културе и језика. В.: Неринг, Г.-Д.: О анализи културно-лингвистичких специфичности српског језика. У: Научни састанак слависта у Вукове дане. 36 (2007)/1, стр. 425–438.

истраживања истичу се само изабране стране језичко-културних односа на које у досадашњој дискусији славистичка наука није у довољној мери обратила пажњу. Поједини изабрани примери разликују се и временски и просторно. Тако се јасније показују повезаност језичко-културних појава као и многостручност будућих истраживања о језику и култури. Претпостављамо при томе да у јужнословенским језичким заједницама, а тиме и код Срба, споменути односи између језика и културе, тј. горе наведене језичко-културне структуре односно скупови структура⁴, стичу на више начина специфична својства која су често типична само за западнојужнословенски ареал. Наведене релације имају дистинктивни карактер за језичко-културна подручја о којима је реч. Одговарају у идеалном случају формули:

ЗАПАДНОЈУЖНОСЛОВЕНСКО ([Б±С±Х] ± Слов) ↔
 ИСТОЧНОЈУЖНОСЛОВЕНСКО (буг/мак.) ↔ СЛОВЕНСКО (источнословенско/
 западнословенско)⁵.

Тиме се претпоставља и да различите западнојужнословенске језичке заједнице имају и заједничка језичко-културна обележја. Њима се неретко одликују и носиоци српскога језика.

2.1. У вези са горе наведеним циљевима наших излагања указујемо прво на структуре и одговарајуће реализације жаргона у Србији. Њихове номинацијске особине за период 1993–2003. г. описао је, као што знамо, Р. Бугарски.⁶ При томе пада у очи да се поједине творбено-номинацијске структуре и конкретне реализације несумњиво, макар и потенцијално, појављују и у другим словенским језицима. Ипак грађа као целина заслужује пажњу и због специфичности њене мотивације и због комбинације појединих конкретних морфема српскога језика које учествују у њеном образовању. Она не одражава само својеврсну креативност у номинацији, него (тиме) ствара, на посебан начин, специфичне сликовите уобичајености одговарајућих носилаца у српској језичкој заједници да би се могле дефинисати одређене појединачне социјалне скупине ограничавањем према вани и стварањем кохезије изнутра. Тако данас, на пример, наилазимо у српском жаргону на следеће називе (Бугарски 2006: 22сл.):

⁴Тј. творевина у ширем смислу, састављених од делова, који зависе међусобно један од другог (уп. Duden. *Das große Fremdwörterbuch*. Mannheim et al. 1994, стр. 1309). Из тога произилази одређен поредак делова укупне целине.

⁵Тиме се не нарушава својство сваког историјског језика да поседује своје посебне карактеристике. Пажњу, међутим, заслужују и структуре и појаве које представљају резултат језичког деловања (контаката) одређених језичких заједница са суседним језичким друштвима, као на пример утицај језика и културе Чеха на хрватску и словеначку (као и на лужичкосрпску и словачку) језичку ситуацију, италијанског језика на културу Хрвата и Словенаца и др. Иако нису дистинктивни само за западнојужнословенски ареал, забележене су важне црте повезаности језичко-културног развоја не само у одговарајућим језичким заједницама, него такође у различитим језичко-културним ареалима већег размера (у наведеним примерима између (западно-)јужнословенског подручја и западнословенског односно романског простора).

⁶Извори се не дају појединачно. Аутор ипак истиче да су жаргонизми из различитих извора, од којих многи нису раније забележени; в.: Бугарски, Р.: Предговор. У: *Жаргон. Лингвистичка ситуација*. Друго, прерађено и проширено издање. Београд 2006, стр. 5 сл.

1. семантични деривати: *дизајнер* (аутомобил дизалица, паук), *кршица* (доушник), *пайолои* (душевни болесник), *шасиер* (потказивач), *оверии* (докрајчити жртву метком у главу).
2. пермутације слогова и звукова: *воздра* (= здраво), *мира* (грам /дрогe/), *пйарши* (Шиптар), *пйицаво* (= воткица), *чкаме* (мечка /Mercedes/), (делимично се додају и гласови: *јоћакуњ* = кућа).
3. скраћенице (делемично у вези са сливањем): *Амер* (= Американац), *дишомор* (= диша + мишомор), *ЦЗ* (= Централни затвор), *чокохоличар* (= чоколада+алкохоличар), *и* (= ЦАБЕ), *сос* (СЕЉАК ОСТАЈЕ СЕЉАК).
4. суфиксације: *вилењак* (< ВИЛА = новопечени богаташ), *живцењак* (= нервозан човек), *мобилњак* (= мобилни телефон), *пйойлак* (= топли сендвич), *пйойљак* (= топли брат), *цивилњак* (полицајац у цивилу); *алкос* (алкохоличар), *кеца* (конобар), *клабинџи* (= посећивање ноћних клубова), *компйиш* (компјутер), *пйривца* (= приватни аутобус), *чирокана* (= „индијанска“ панкерска фризура) и др.

Наведени материјал ствара и компонује слике с којима се делимично неочекивано и изненада сретамо. Оне, наравно, имају и способност утуђења. Тако се стварају исто асоцијације које спецификују приступ стварности на начин који је познат само упућенима у њих. Одређени суфикси (уп. –ца, –иш, –ос,) творбене основе (виљен-, живцен-) егзистирају, на пример, само у овом жаргону односно показују само у њему одређена дистинктивна фонетско-фонолошка и друга својства (в. –ак).

2.2. Други тип језично-културних односа представљају симболичке функције данашњег стандардног варијетета грађана пре свега муслиманске вероисповести у Босни и Херцеговини, посебно оне сегменте у њиховом колективном мишљењу о овом варијетету који се као релевантни за стварање језичке историчности истичу од стране лингвиста као резултат њиховог ослањања на традицију из времена аустроугарске управе у Босни и Херцеговини (1878–1918. г.). Релевантне и у сврху илустрације довољне су при томе следеће изабране и овде само у скраћеном облику наведене комплексне метарефлексије⁷:

Сиварање историчности босанској сјандарга помоћу језичкој развоја 1878. – 1918. г.

1. Историчност босанскога стандарда односи се после 1878. г. пре свега на кодификације за све главне скупине становништва⁸.

⁷ Метарефлексије употребљавају се као сажет термин „за рефлексију у језику која се односи на сопствену или туђу комуникацију, на употребу језика, на варијетете и појединачне језике као и на људску способност говорења“. Оне представљају део језичке политике и предмет историје рефлексивне свести о језику уопште која се развија паралелно са историјом језичког деловања и језика (као систем). Уп.: Gardt, A. et al.: *Sprachkonzeptionen in Barock und Aufklärung. Ein Vorschlag für ihre Beschreibung.* У: Zeitschr. f. Phon., Sprach-u. Kommunikationswiss. 44 (1991) 1, стр. 17.

⁸ В.: Mønnesland, S.: Од заједничког стандарда до тростандардне ситуације. У: *Језик у Босни и Херцеговини.* Изд. S. Mønnesland. Осло 2005, стр. 487. Уп. о критици новог издања граматике

2. Као језик у БиХ босански има везу и са стваралаштвом српскога писца П. Кочића⁹.
3. Самостални развој босанског стандарда је на почетку 20. века заустављен политичким приликама.¹⁰
4. Кодификације око 1878. сл. не стварају историчност босанског стандарда.¹¹
5. Историчност босанског стандарда се данас другачије тумачи него раније те је због тога термилошки ирелевантна.¹²

Споменуте концепције и схватања лингвистичких кругова (треба да) имају утицај на обликовање историчности језика у сазнању носилаца одговарајућег стандарда, тј. и онога већинског носиоца који по правилу без специјалног лингвистичког образовања не проверава истинитост и оправданост наведенога, али чује односно чита о њему.¹³ Очеvidно је да се дате структуре одликују тиме да не важи горе наведена концепција: језик се рефлектира у култури како да успостави идентитет скупина одговарајућих језичких носилаца и да фундира језичке колективе. И никако не може функционисати у датом случају. За то има најмање, мислимо, двају разлога. То је, с једне стране, вештачки карактер појединих схватања. Оне се стварају и језичко-политичким тензијама које не узимају у довољној мери у обзир сам језик¹⁴ али и недостатком стабилности (историчности) стандарда о коме је реч. С друге стране не дозвољавају велики ступањ противуречности појединих лингвистичких структура у целини ни језичко-културну идентификацију ни друштвену фундацију помоћу језика. Стога је потребно да се споменуте општесоциolingвистичке релације између језика и културе чак и модификују. Могу се прецизирати на пример модификацијом да се језик рефлектује у култури, да ствара групни идентитет и фундира језичке заједнице само онда, када његове структуре и јединице нису вештачке и у великој мери противуречне.

1890. г. напр.: Окука, М.: Одједи „Ведине анкете о језику у Босни и Херцеговини“. У: *Književni jezik XI* (1982) 3, стр. 133–138.

⁹ Уп.: Вајзовић, Х.: Савремена језичка ситуација – комуникативна и симболичка функција језика. У: *Mønnesland 2005*, стр. 431. **Ослања се на: Халиловић, С.: Босански језик. Сарајево 1991.**

¹⁰ Исаковић, А.: Карактеристична лексика у босанскоме језику. Сарајево 1992, стр. 6.

¹¹ То у ствари није била никаква утемељена граматика босанскога језика као конкретне лингвистичке појаве, већ нека врста вишеконфесионе, „компромисне“ граматике. Ту граматiku „одликује прилично конфузна граматичкогерминолошка мјешавина у духу српско-хрватске нагодбе“ (Јахић, Ц. et al.: *Грамматика босанскога језика*, Зеница 2000, стр. 60).

¹² Уп.: Танасић, С.: *Језичка ситуација у Босни и Херцеговини*. У: *Језик и демократизација* (Зборник радова). Изд.: S. Mønnesland. Сарајево 2001 (Посебна издања. Књига 12), стр. 249–260; Mønnesland 2005, стр. 508; в. детаљније о називу језика код: Јурић-Капел, Ј.: *Босански или бошњачки?* У: *Wiener Slawistischer Almanach. Sonderband 57* (2003), стр. 95–101.

¹³ Уп. опширније: Неринг, Г.-Д.: *Standardsprachliche Metareflexionen und Untersuchungen zur BKS-Differenzierung*. У: *Differenzierung des Bosnischen, Kroatischen und Serbischen*. Изд.: Б. Тошовић. Грац 2007. (16 стр. в.: <http://www-gewi.kfunigraz.ac.at/gralis/>).

¹⁴ Као нпр. 3 текста Устава Босне и Херцеговине који је преведен на основу Дејтонскога споразума само, како се зна, као радни документ за неколико сати, када су још били у функцији метајезика живи „изрази“ српскохрватскога/хрватскохрватског језика.

2.3. Различити развој прасловенског гласа јата – посебно као „е“ односно као „ије/је“ типа „леп“/„лијеп“ и „оверити“/„овјерити“ – представља, како знамо, на данашњим подручјима српскохрватскога/хрватскосрпског дијалекатског континуума не само значајно обележје појединих варијетета које се на исти или сличан начин не појављује у другим језичким заједницама, него, штавише, стиче важност и при употреби језика у појединим књижевним делима из ареала о коме је реч. С једне стране се овај језик манифестује, као што је познато,¹⁵ као језик аутора који одређује своје полазне тачке. С друге стране служи несумњиво и као стилско средство за обликовање појединих литерарних фигура. Занимљива су у вези с тиме, како је већ истакла В. Цедиљко¹⁶, дела јединственога носиоца Хердереове награде из Хрватске, Мирка Ковача. После рођења у црногорским Петровићима, који се налазе на ивици ијекавске источне Херцеговине, живео је до 1991. г. у Београду и потом у Ровињу, у Истри. Нова издања његових романа и приповедака као и ранија и каснија дела¹⁷ одликују се задирањима и захватима у форму ауторског језика и тиме у садржаје првобитнога текста односно језичних и садржајних концепција. То су, укратко, до 90-их година: промене у синтакси и у лексици, ијекавизација говора појединих лица, реструктурирање дугих сложених реченица у краће и прегнантније независне реченице, подела компактних текстовних блокова у мање одсеке, промена наслова и титула, имена појединих фигура¹⁸ и изостављање неких лексема и поједених одломака текста (уп. нпр. *Ране* – Београд 1980).

Његов првобитни исказ у сврху „ако хоћемо потпуну стварност, књижевност мора да воња по њој“, постаји после таквог захвата пре свега умеренији и уједначенији. Не покушава више да провоцира и да шокира, одриче се еротскога, сексуалнога, грубога, злога и прљавога односно ослабљује га и др.

Ипак су промене у 90-им годинама друге природе, на пример, из назива „хрватска књижевност“ настаје „наша књижевност“, од имена „Шардеинов“ добијамо назив „Хардинов“. **Изостају нека стања и фигуре у тексту, на пример, мрачна загребачка недеља, књижевни критичар Игор Мандић, особа која је била у немилости у 90-им годинама у Хрватској, породице које се одликују српско-хрватском толерантношћу као и преварани хрватски супруг**

¹⁵ Лотман, Ј.: *Die Struktur literarischer Texte*. München 1972, стр. 32.

¹⁶ Цедиљко, В.: *Mirko Kovač – Überlegungen zu Literatur und Sprache*. *У: Zeitschrift für Slawistik* 50 (2005) 3, стр. 285-302.

¹⁷ Извори су:

1. *Губилишће*. Нови Сад 1962 (ек.).
2. *Ране Луке Мешићровића*. Нови Сад 1971, Београд 1980 (ек.).
3. *Враћа од уијробе*. Загреб 1978, Београд 1979 (ек.).
4. *Увод у друји живоји*. Београд 1983 (ек.). *Расширесен живоји*. Загреб 1995 (ијек.).
5. *Небески заручници* (Београд 1987), Сарајево 1990, Београд 1991 (ек.).
6. *Руџе за Нивес Коен* (= прерађено: *Пропало друштво* [из 5.]. Загреб 1997 (ијекавиз.), Београд 2001(екавиз.; у: *Најлепше иришовејке* Мирка Ковача).
7. *Сјећање на шарену иишину* (из: 5. у 8.; ијек.).
8. *На одру*. Загреб 1995 (ијек. и ијекавиз.); Београд 1996 (као изд. у Загребу).

¹⁸ Отац Бонифације --> фра Иноценције Бона, наказни Химлија --> наказни Јона, Ране Београд 1980, в. и Цедиљко 2005: 291сл.

његове љубавнице који је ... „агресиван, а без духа... и лаје на све и свакога“ (Увод – Београд 1983). Приповедача муче, осим тога, вероватно и источни, византијски комплекси (в. *Увод* – Загреб 1995). Он прелази 1997. г. (*Руже* – Загреб) од ја-приповедача на приповедача који се не може ближе одредити. Он тематизира 1997. г. појачано етничко-националне конфликте и расправља о комунистичкој идеологији.

С обзиром на екавске односно ијекавске рефлексе јата у приповедачком језику аутора може се у целини констатовати да:

1. нема никаквих промена у употреби екавских рефлекса, уп.: *Губилишће* – Београд/1962; *Враиша* – Загреб/1978; *Ране* – Нови Сад/1971; Београд/1980; *Заручници* – Београд 1987, 1991, Сарајево 1990 (Ковач је изабрао до 1991. г. ЕКАВСКУ ПОДЛОГУ ЗА ПРИПОВЕДАЧКИ ЈЕЗИК).
2. ијекавизира екавицу, уп.: *Расипресен* – Загреб/1995; *Пишца* – Загреб 1995; *Руже* – Загреб 1997.
3. екавизира ијекавицу (што је мање типично), уп.: *Руже* – Београд 2001.
4. нема никаквих промена у употреби ијекавског рефлекса јата, уп.: *На огру* – Београд 1996 (Ковач је изабрао од 1991. г. ИЈЕКАВСКУ ПОДЛОГУ ЗА ПРИПОВЕДАЧКИ ЈЕЗИК).

Овде се очевидно ради, а тиме се показује нова западнојужнословенска специфичност, не само о простом мењању говора појединих ликова приповедача, него, штовише, о прерађивању и преокрету језичке подлоге аутора, и то у смислу да аутор пише у другом медију (4) односно да мења свој првобитни идиом (2, 3). То су управо мотиви у смислу језичко-културних дешифризација за ове промене, које стављају реципијента пред промењени приступ стварности и њенуј фикцију? Нека нам сам аутор да одговор на питање. Мотиви су: *чињеница да ми већ данас нисмо они јучерашњи људи*, „јер човек ради на преуређењу света у којем живи, а камоли да не ради на властитом преуређењу?“ То је *корекција младића*, који исправља јучерашњицу; спасилачка акција до свршетка (в. *Ране* 1980:184 сл.), *самоосећање да сам „анационалан“*, да не пристајем у никакав национално-етнички узор, самосвест да је човек стоји на „*раници*“ између *нација* и *релиција* што реално не образлаже ни једнозначност ни једнострану повезаност. Идентитет човека и тиме такође односа између језика и културе (!) за Ковача је, како то формулише Француз Девереух: „*ајсолућна јединствености јединоћа*“ (цит. према Цидиљко 2005: 299сл., ослањајући се на Давида 1998).¹⁹

Је ли тиме особито Ковачево схватање о језику, које сигнализира фонетско-фонолошке као и лексичке и синтаксичке специфичности сасвим образложено? Вероватно није у потпуности, као што можемо већ наслутити и на основу наведених изостављања и промена у самим Ковачевим текстовима.

¹⁹За одговарајуће промене говора појединих литерарних ликова важи: хтење потпуне стварности, тако „књижевност мора да воња по њој“ (*Ране* 1980, стр.176), тј. ликови романа и приповедача говоре зависно од порекла екавски или ијекавски, употребљавају разнолику богату лексику, треба да буду ремекдела сликовитости и изразитости (до 1991. г.; Цидиљко 2005, стр. 289сл.).

Да бисмо добили прецизнији одговор треба да се још опширније опишу у смислу Прашке школе и њезине научно образложене методологије²⁰ на објективан начин и с гледишта стилско-прагматичких аспеката и прикладност и условљеност употребе језика литерарних дела и Ковача, јер се иначе књижевност зацело не би могла носити с његовим речима „потпуни воњ стварности“, а однос између језика и културе остао би двосмислен као и сам Ковач у изјави о сопственом језику, који је: у Ровињу „нешто мало друкчији..., „можда љепши и музикалнији“, „само сјећање на језик... којим сам писао, што, међутим, не представља никакву оцену једнога или другог језика, јер језици „прелазе из једних у друге с много више лакоће него што нам се то чини“, зато што „сваки језик има невидљиве знакове чије семантично искориштење дано је уметницима“(?). Ипак, упркос свим наведеним и ненаведеним разлозима промене у приповедачком језику наведенога аутора најмање носе обележја јединствености употребе и тиме појаве језика, што је условљено и административно и просторно на специфичан начин. Тиме простор, о коме је реч, добија својеврстан лингвокулулошки карактер.

2.4. Писмени језици²¹ одликују се, као што знамо, пре свега обележјем свесног обликовања, тј. обрађеношћу и планираношћу појединих структура, средстава и функција са стране човека. Из богатог наслеђа историје језика и културе на јужнословенском тлу у хрватским и далматинским земљама истиче се 16. век који је поред процвата књижевно-културне делатности познат и следећим двама особинама: хетерогеном језичком ситуацијом са мноштвом писаних „микроидиома“. Они се употребљавају временски скоро паралелно на релативно малом простору који је подложен утицају истих односно веома блиских дијалеката (а). Међу тим идиомима било је и облика који су били усмерени на обухватање што већег броја у језичко-културном смислу разноврсних носилаца. Тиме се намерно стварао идентитет друштвених скупина у смислу јужнословенских визија. (б)

У 16. веку, према Могушу (1991),²² појединачно постоје:

1. **чакавски идиом**: с безбројним, различитим интерференцијама са штокавским наречјем {представници: *М. Марулић* (1450–1524) из Сплита, *П. Зоранић* (1508 – између 1543 и 1569) из Задра, *Х. Луцић* (одп. 1485–1553) и *П. Хекторовић* (1487–1572) са Хвара}.
2. **штокавски идиом**, који има много чакавских интерференција у песништву Дубровника {представници: *Ц.* (1461–1501) и *М.* (1508–1567) *Држић*, *Ш. Менчетић* (1457–1527), *М. Ветрановић* (1482–1576) посебно у прози све до чакавско-штокавске „испреплетености“ говорнога језика}

²⁰ Упућујемо на тезу III Прашкога лингвистичкога круга, на сарадњу Романа Осиповича Јакобсона и Јана Мукашовског, уп.: *Bartschat, B.: Methoden der Sprachwissenschaft. Berlin 1996. Grundlagen der Sprachkultur: Beiträge der Prager Linguistik zur Sprachtheorie und Sprachpflege. Teil 1 (1976), 2 (1982).* У сарадњи с: *K. Horálek, J. Kuchař. Изд.: J. Scharnhorst, E. Ising. Berlin.*

²¹ Нем.: Schrift- und Standardsprachen.

²² Могуш, М.: Повијесни преглед хрватскога књижевног језика. У: Бабић, Стј.: *Moгуш у: Babić et al.: Повијесни преглед, гласови и облици хрватскога књижевног језика.* Загреб 1991, стр. 29сл. Уп. такође: Бојовић, З.: *Књижевност Дубровника. Ренесанса и барок.* Крагујевац 1998.

3. црквенословенски језик: с многим чакавским, кајкавским и штокавским цртама (представници: глагољашаи – на хрватском северозападу).
4. хибридан чакавско-кајкавски идиом: у Истри, на северу Хрватске – посебно код Зринских и Франкопана {представници: *И. Перјосић* (после 1500. г.–1592), *А. Вrameц* (1538-1588), *Ф. Вранчић* (1551–1617)}.
5. хибридан језик протестантских религиозних превода на северозападу. Примери су: – преводи Библије Стј. К. *Исџранина* (1521–1568) и *А. Далмајшина* (? – 1579), које је подржао Примож Трубар (уп.: Први дел Новог Тестаментa [1562, глаг.], Други дел Новог Тестаментa [1563, глаг.; ћир. 1563 с модификацијама], Постила [Tübingen 1562 глаг., 1563 ћир.; Регенсбург 1568 лат.]).
6. – преводи Старог завета, нађени релативно касно (уп.: Јагић, В. [изд.]: *В., Vsih prorokov stumačenje hrvatsko – Veteris testamenti prophetaum interpretatio Istro-Croatica, Vindobonae-Berolini 1897*).

Наведени преводи обраћају се пре свега јужнословенским адресатима, зато што је требало да буду „ва овом нашем словинском или хрватском језику“ који се „с кранским језиком много склада“ да би тај превод послужио „наипрво вам, Хрватом и Далматином, потом такаише Бошнаком, Србланом и Бугаром“ (Могуш 1991: 28).

У том смислу и у зависности од тадашњег узуса били су написани, делимично трима различитим графијским системима који карактеришу пре свега само културно-језичку ситуацију простора о којем је реч, тј. и глагољцом и ћирилицом и латиницом. Упркос свим разноврсним тенденцијама развоја језика и у оквиру различитих процеса стварања и избора мање или више над-регионалних писмених варијетета манифестира и појачава²³ се тиме у другој половини 16. века на специфичан начин концепт обраде језика који обухвата и фундира све јужнословенске етнике. Тај концепт ће се обновити на западнојужнословенском простору својеврсно пре свега тек готово 300 година касније, са модификацијама, посебно на пример, како се зна, у облику визија илиризма, победе хрватских вуковаца, унификацијом језика у Босни и покушајем стварања званичног идиома за Србохрвате (в. Ћоровић 1913.)²⁴ и језика за Хрвате, Србе и Словенце (према часопису „Веда“ 1913. г.)²⁵. При таквом стању ствари истичу се јасно у културно-језичком погледу коегзистенција и заједничко суседство различитих етника. Та тенденција има своје корене баш у 16. веку, када су се и у словеначкој писмености и културно-језичкој ситуацији експлицитно одражавали интеретнички односи, и то, као што је позна-

²³ Уп. нпр.: Кашићеву граматику 1604.; Могуш 1991, стр. 33: Његов језик представља идиом за велики број илирских говорника.

²⁴ В. Неринг, Д.: Граматика за „Србохрвате“ из 1913. године са гледишта постанка језичких норми на (западнојужно) словенском подручју. У: Научни састанак слависта у Вукове дане 33 (2004)/1, стр. 237–248.

²⁵ Уп.: Ожука, М.: *Eine Sprache – viele Erben. Sprachpolitik als Nationalisierungsinstrument in Ex-Jugoslawien*. Клагенфурт et ал. 1998, стр. 101.

то, у листи речи Ј. Далматина које долазе уз његов превод Библије из 1584. г. Та листа има назив „Регистар некатерих бесед катере крањски, корошки, словенски али безјачки, херватски далматински, истријански али крашки се другачи говоре“.²⁶

3. Наша излагања покушала су да осветле дистинктивне појаве колективних уобичајености, тј. културе, на подручју западнојужнословенских језичких заједница. Показало се да оне нису ограничене ни на одређене просторе ни на посебна временска раздобља. Њима припадају поред конструкта историчности језика (у Босни, в. 2.1.), експресивности и оригиналности идиома (у Србији 1993–2003; в. 2.2.), и феномен језичко-културне променљивости песничкога израза (Мирка Ковача; в. 2.3.) као и артефакт језика (Библије за протестанте; в. 2.4.). Показало се да главна обележја ових појава и првобитне процесе, чији резултат представљају, карактеришу на својеврстан начин западнојужнословенски ареал. Тиме је дошло такође до израза да се наведене језичко-културне особине, тј. неретко и носилаца спрскога језика, показују разноврсним појавама утицаја језика на културу. То су, као што смо истакли, следећа поља деловања:

1. оригинално-експресивно (колективно) *обрађивање језичке прађе* (2.1.),
2. стварање *симболичких обележја* језика (одговарајућим језичко-политичким деловањем; 2.2.),
3. књижевно-уметничко (и језичкополитичко) *мењање уиошребе језика*, тј. и оних наслеђених средстава који данас карактеришу израз скупина говорника на новим независним просторима (2.3.) и
4. *реализација специфичних концепција о функцији језика* (2.4.).²⁷

Наведене особине могли смо индицирати различитим методама реконструкције језика и његовог деловања, тј. анализом и језичког инвентара и метарефлексија о језику и језичко-политичких поступака (фактора) који произилазе из западнојужнословенских језичких ситуација. Оне представљају, као што знамо, не само различите објекте истраживања у науци о језику, него се односе и на различите области појаве језика: на његов систем, на узус, на статус језика као и на колективно мишљење о језику.

Најзад, наша излагања доказују да истраживање западнојужнословенског језичког простора са гледишта односа језика и културе може допринети и новијим општим сазнањима о односу језика и културе у духовним и друштвеним наукама. То на посебан начин показују и следеће чињенице:

1. језик се рефлектује исправно у култури само онда кад има одговарајућу потпору у својим носиоцима и не карактерише се у превеликој мери културним и другим противуречностима као и
2. мултинационалне језичке заједнице фундају се стварно и свестрано језицима и културама који их обогаћују.

²⁶ Могуш, М.: Повијест хрватскога књижевнога језика. Загреб 1993, стр. 72; *bezjački* = Загорци, странци, посебно из италијанских крајева; *Краши* – мисли се на словеначко подручје.

²⁷ Друго преостаје будућим истраживањима.

Кључне речи: Анационалан; аустроугарски; Библија; Босна-Херцеговина; грађење речи; граматика; далматински, дескрипција; дериват; дистинктивни; екавски; идентитет; историчност; жаргон; западнојужнословенски, инвентар језика; интернетички; јат; језик и друштво; ијекавски; језик аутора; језик литерарних ликова; језички развој; језичко деловање; језичко-културни; језичка политика; језичка ситуација; кајкавски; кодификација; контакт; култура; културологија; лексика; литература; метарефлексија; номинација; пермутација; политика; посуђеница; правопис; превод; приповетке; промена; протестант; противуречност; процес; симбол; скраћеница; словеначки; сложенице; српски; структура; суфиксација; транслација; утуђивање; чакавски; хибридан; хрватски; узус; устав; штокавски. .

G.-Dieter Nehring

ASPEKTE SPRACHLICH-KULTURELLER BESONDERHEITEN WESTSÜDSLAWISCHER
GEBIETE

Resümee

Besonderheiten des Bedingtheits von Kulturen durch Sprachen fanden in slawistischen und anderen wissenschaftlichen Darstellungen im Ganzen nur marginal Berücksichtigung. Unsere Ausführungen verweisen aus diesem Grunde nicht nur auf Möglichkeiten der Beschreibung sprachlich-kultureller Merkmale von Sprachgemeinschaften. Sie versuchen vielmehr anhand ausgewählter Beispiele darzulegen, dass das westsüdslawische und damit in einzelnen Fällen auch das serbische Sprach- und Kulturgebiet, über eigenständige distinktive sprachlich-kulturelle Merkmale verfügt. Sie äußern sich zeitlich und regional unterschiedlich, so beispielsweise gegenwärtig in der Herausbildung besonderer sozialer Idiome und damit kollektiver Gewohnheiten in Serbien, in der Schaffung von Historizität der Standardvarietät in Bosnien und der Herzegovina und in der Veränderlichkeit der Dichtersprache eines M. Kovač. Auch aus der Vergangenheit, d. h. aus dem 16. Jahrhundert, sind uns insbesondere aus der heterogenen kroatisch-dalmatinischen Sprachsituation südslawische Visionen und ihre besonderen Realisierungen bekannt.

Damit bereichert das westsüdslawische Sprach- und Kulturreal zweifelsfrei nicht nur europäische Kulturen. Es ergänzt in bescheidenem Maße gleichermaßen unser Wissen über den Zusammenhalt von Sprache und Kultur.

Жарко Бошњаковић
Нови Сад

КАКО ЈЕ КИР-ГЕРАС ПАСКАЛИС ПОСТАО ЂЕРАСИМ ПАСКАЉЕВИЋ?

У раду се теоријом језичке личности анализира његова књижевна Сремца Кир-Герас. Посебно се на вербално-семантичком нивоу истражује утицај културно-социјалних промена, које су најизразитије на његовом језичком плану.

1.0. У *Кир Герасу*, Сремчевој најдужој приповеци или скраћеном роману, насталом 1903. године, кад и *Зона Замфирома* (Кашанин 1975: 21), описано је повлачење старе грчке и цинцарске буржоазије у Београду пред младом српском буржоазијом, њено прилагођавање новим културно-социјалним условима живота и коначно њено посрбљавање (Скерлић 1967а: 201).

1.1. Циљ овог реферата је да покаже како су се управо ове културно-социјалне промене одразиле на психолошки аспект језичких личности¹. Под језичком личношћу подразумевамо ствараоце текста (писца и актере), као и кориснике, перципијенте, читаоце ове приповетке. Вербално-семантичке реализације условљене су њиховим поимањем света и мотивима комуникације.

2.1. Да би остварио што успешнију комуникацију са читаоцима, писац употребљава стандардни језик, у којем је, за разлику од данашњег разговорног језика, чешћа употреба аориста, имперфекта и глаголског прилога прошлог, што савремени перципијенти прихватају без икаквих проблема. Није ретка ни постпозитивна употреба атрибута, што се може сматрати архаизмом, али и балканистичком особином. Следећи пасус потврђује наведене карактеристике пишчевог језика:

Кад њојоше границу и сјагоше код катунске карауле на српско земљиште, сиђоше тада и они старији са коња и магарића. У то се зачу звонце са звоника сеоске црквице. Путници се шроше на те за њих тако миле и свете звуке. И сви се, ... скинувши фесо-

¹ Теорију језичке личности утемељио је пре две деценије руски лингвиста Караулов (1987). Неке од њених поставки примењене су у српској лингвистици пре десетак година (Ристић – Радић-Дугоњић 1999: 221–245). Стана Ристић (1999: 221–236) је у раду посвећеном перцепцији једног савременог драмског текста (*Косанчићев венац 7*, Слободана Селенића) дала објашњења основних поставки и појмова, те се ми, овом приликом, нећемо на томе задржавати.

ве и *погледавши* и у небо, побожно *прекрстиши* и *благодариши* богу што живи и здрави *стийиоше* и *стјагоше* ногама на хришћанску земљу... Још мало *ослушкиваху* задовољни и блажени глас звонцета из даљине. А затим се сви опет ... *поклонили* смерно и покорно *власиима српским*...

2.2. Да би дочарао време и средину у којој се налазе личности ове приповетке, писац често користи лексема турског порекла, од којих су многе и данас у употреби, те и то није велика препрека за успешну перцепцију текста. Овом приликом навешћемо само узбучен инвентар лексема са њиховим значењем:

амали Бошњаци, газда Риста **амал** = *hamal* „носач“; **армија** = *haramija* „разбојник, бандит, хајдук“; **аџмиџе** = *acami* „неискусан, невешт, неупућен, почетник човек или коњ“; **бајайи** = *bayat* „1. који је устајао, изгубио свежину, који није свеж, 2. увенуо, остарио“; **басамак** = *basamak* „1. пречага на степеницама, степеница на степеништу, стубама; 2. у мн. степениште, степенице, стубе“; **бајтали**; **бакалин**, **бакалску** радњу; **вилајейлија** = од *vilayet* „1. покрајина, провинција, територија једног валије; 2. завичај, родни крај“; **демек** = *detek* „1. дакле, бива; 2. што кажу, што ће рећи“ основно значење у тур. „рећи, казати“; **долама** = *dolama* „врста старинске мушке и женске ношње, слична капуту, од љубичасте, зелене или црвене чохе, са дугим рукавима који су затворени или разрезани, ... тако да висе или се страга сапну један за други да не сметају... Обично је до колена, али може бити и дужа. Неке се доламе пресамићују спреда и појасом пашу. Доламу су носили јаничари, а касније је у нас добила значај свечане народне ношње. По тур. историчару Ахмед Расину долама је јаничарски кафтан, а име је добила по томе што су јаничари имали обичај да при путовању, ради лакшег хода, оба скута својих кафтана заврате и задију за појас. Ту радњу означавала тур. инф. *dalamak* „завратити (скуте)“ од чега скраћени инф. *dolama*“ завраћање (скутова) и по томе је овај кафтан назван долама“; **гућан**; **еснаф** = *esnaf* „1. економска и друштвена организација занатлија у градовима, цех; 2. занатлија; 3. људи истог занимања, истог друштвеног реда“; **земап** = *zeman* „време“; **јазуја** = *yazy* од инф. *yazmak* (писати) „писмо, писање; натпис, оно што је написано“; **јок**; **калфа** = *kalfa* „помоћник мајстора у еснафу који је након шегртског стажа положио испит за калфу“; **канићар**, **канићарије**; **кајија** = *kapı* „врата“; **кардаш** = *kardaş* (брат) „друг, пријатељ“; **коца** = *koca* „1. старац; 2. као придев: велик, голем; уважен поштован“; **кубе** = *kubbe* „свод, купола“; **манџала** = *tangal(a)* „суд посебног облика, направљен обично од бакра ... у којем се држи жеравица ради загревања собе, или за подгревање кафе и јела“; **мусака** = ο μουσακάς из тур. *musaka* < *musâqqâ* „сквашен, напојен“ а иначе то је поврће са млевеним месом; **мушићерија**; **ока**; **орман** „планина“; **џазар**; **џајучак** (врста јела); **џајуча** = *parıç*, *parıç* < перс. *pârûş* „папуча“ сложеница од прес. *pâ* „нога“ и *pûd* през. основа од инф. *pûdiden* „покрити“ дакле „ногопокривач“; **сербез** = *serbez*, *serbes* „1. слободан, смион, одважан; 2. слободно, без страха, неусиљено“; **сарма** = *sarma* „оно што је завијено“; **сефтије** = *sefta*, *seftah*, *sifta*, *siftah* „1. први дневни пазар који учини трговац у дућану; прве паре које се пазаре; 2. првина, почетак; 3. први пут (адв)“; **таван** = *tavan* „1. поткровље; 2. строп, плафон; 3. под; даске на поду; 4. спрат“; **хилер** = *kiler*, *kilar* „спремница за храну, соба за оставу; собица, вајат“; **хуфтије** = *köfte* „врста јела, колачићи од меса са соком“; **фурунџија** = тур. *furuncu*, *fürüncü* „пећар, занатлија који прави фуруне, шпорете и солунаре; пекар“ од грч. ο φούρνοχ „пекарска пећ, пећ, камин“; **чекмеце** = мањи сандук с фиоком за остављање новца и сл., шкриња, ковчег, касета; дрвена каса, од тур. *çekmece*, *çekmek* = вући, отварати; **мак** = маћ. *zsák* или тур. *cag*, *cak* (Klaić1982).

3.0. Интересантно је приметити да говорници не прилагођавају свој говор један другом, већ неке од циљева комуникацији остварују другим средствима. Тако Милисав Пиносавац да би од кир-Гераса добио потпис на меници, служи се следећим језичким стратегијама:

а) мољењем са снебивањем: *ја би вас молио*, газда-Ђерасиме, *да овај, ја ... дате ваш потпис ...*;

б) захваљуивање: Он је, велим им ја, први улио у мене овај мој трговачки дук, које ћу му ја зато, док сам жив, *бићи вјечийо благодаран*; е, *вала*, газда-Ђерасим;

в) ласкањем: И да сам се поделио са браћом, реко ја, ја би, *вала*, баталио и ово моје презиме и *узео кир- Ђерасимово њрезиме* – толико га ја чествујем ... ; а, *вала*, и ласно ти је, велим му (сину кир-Герасовом) ја, кад имаш *онаква оца*;

г) уверавањем: ... *дакле, немаше се шииа бојайи...*; ... нема те жртве ... коју не би поднео за вас ...;

д) заклинањем: *тако ми данашњега дана... не видео суџрашњега сунца*.

4.0. Аутентичност Сремчевих ликова постиже се употребом дијалекатских форми у њиховој комуникацији.

4.1. Писац нам не саопштава порекло Милисава Пиносавца, те је читалац у недоумици откуд јекавизми (*снабдјевену мјеницу, вјечийо, оскуђевају, на билези* у његовом идиому. Он употребљава и стране речи: *ажија* < фр. *agio*, итал. *aggio*, станд. *ажио* = вишак продајне вредности (новца, девиза, вредносних папира) над номиналном; интелигенција. Поред речи са црквенословенским фонетизмом (*чес, честџан, честџујем*), у његовом језику срећу се и следеће дијалекатске црте:

вала < хвала, *ивага*, ја не би, како *реко*, *дук* < дух; *нако* < онако, ја л тако, *јес* < јест, *осамнаес*, *ка* < као.

4.2. Тако се у говору једне ћир-Наунове муштерије препознају К-Р, односно С-В дијалекатске особине: *Немо ти да зулумћариш мен*.

4.3. Главни лик, кир Герас, као и његови сународници говоре српски са доста одступања од нормe. Њихов идиолект обилује призренско-тимочким (и македонским) дијалекатским особинама, будући да су тај идиом научили још у својој постојбини, у Епиру:

а) на фонетском нивоу: *неје*; *да џиши*, *гајим*; *седум*, *сум*; *умреу*; *Аранђел*, *сол*, *џеџал*, *џол* оке, *ока* и *џол*; *аџија*, *вала*, *Елин*, *сарањен*; *кондрокефалос*, *херувику*; *банћер*, две *ћиџке*, *елеђија*, *Ђераси*, *Ђерасима*, *лиџурђија*, *дукјан*, *бракјо*, *срекја*, *цвеке*, *керко*, *оки* < оће, *оке* да ми плати, *неке*, *бике*, *ке*, *будуке*, *калуџер*; *наздравје*;

б) на морфо-синтаксичком нивоу: *из кућу*, *од сесџуру Меленију*; *ће* да баџим *ова ваџира*, и сврши *џесма*; *сос мера*, *с џирџовачки чес*; само у *нашу радњу* има, сефте ми направи у *дућан*, ели си чуо на *лиџурђија*, у *цркву*; нема *џи*, *кој* си ти; да *бидне*; *ће* да баџим, *пушка ће фанем*, *клефта ће сџанем*; *имашем*, *даваше* трговац трговцу; *сос теб*, *сос мера*; *саџ*; да ми запали *храм на Арџемлида*; *пуче* пред очима и *шефовима им*; *имаше ја једно слово*, ама *ја* сад нема *онакво џриџаџељсџиво* и *џоџиџење једно*; едно слово од *славно елинско мудрац*; *од дека* сум ја = откуда; *ама* = али; *рабоџа*, *џреџке*;

в) бугаризми: *искам*, ама га *искара* до крај, да га *искара* на *ђунију*.

5.1. Личности са елинофоном позадином у дијалозима углавном употребљавају следеће грчке речи и изразе:

а) именице: *αδελφε* = ο αδελφός, ο αδρεφός „брат“; *αρχιηακον* = ο αρχιδιάκονος; *ιμαρι* (το γομάρι / το γουμάρι „терет, време; магарац; будала“); *δрум* = ο δρόμος „1. улица, друм, пут“; *δουλос* = ο δούλος „слуга, роба“; *ηαβο* = ο διάβολος ο διάολος „ђаво, сотона, враг, зао човек“; *ηунија* = из грчког η γωνία „угао, ћошак; парче, окрајак“ преко турског *gönye* „1. дрвени или гвоздени угломер; 2. фиг. *своја ηунија* = *своја воља*“; *елеђија* = η ελεγεία „елегија, мала лирска поема са нежним и меланхоличним садржајем“; *κακαдемон* = κακός δαίμονας „лош демон, ђаво“ η κακοδαίμονία „несрећа, малер, незгода“; *καλυтер* = ο καλόγερας / ο καλόγερος „1. калуђер, монах 2. нежења 3. вешалица“; *кондрокефалос* = χοντροκέφαλος „тврдоглав, ограничен, глупав“; *клеφтиа* = ο κλέφτης „1. крадљивац, 2. одметник и борац против турске власти у Грчкој, хајдук“; *лиитурђија* = η (θεία) λειτουργία „литургија, богослужење“; *манасиир* = το μοναστήρι; *полиелеји* = ο πολυέλαιος „полијелеј, велики црквени лустер, велики лустер у сали“; *рафос* = το ράφι „раф, полица, стелажа“; *Тартиарос* = Τάρταρος „тартар, доњи свет, пакао, ад, бездан испод Ада; *тефтерос* = το τεφτέρι „тефтер, књига рачуна“; *фусиан* = η φούστα итал. сукња; το φουστάни итал. 1. сукња, 2. хаљина;

б) придеве: *кајмено кир-Герас* = καυμένος „1. сагорео, сажежен; 2. јадан, бедан, сиротан“;

в) прилоге: *кала, кала* = καλά „добро, тако треба“;

г) глаголе: *февие* = φεύγω „побећи, отићи, протицати, избећи“;

д) узвике: *бре* = μπρε узв. бре и у тур. преузет из грчког „море, та“; *јаиос, јайиу* = νάτος, νάτο „ево, ето“;

ђ) целе фразе: *Херо ме, кирије! На сас зиси ијо ијаликари*. Χαίρομαι, κύριε. Να σας ζήσει το παλικάρι. Радујем се, ιοσιόγине! Да вам живи млад јунак. На основу грчког превода, који смо дали, видимо да је писац или лектор направио грешку, те је наставак о-μαι депонентног глагола χαίρομαι доживео и представио као енклитички облик (*ме*) личне заменице првог лица.

5.2. Ван дијалога се срећу следећи грцизми:

а) именице: *авлија* = η αυλή „1. двориште, авлија; 2. дворани, дворска камарила“; *ио алфабетуу* = το αλφάβητο η αλφαβήτα „азбука, алфавит“; *варварин Милисав Пиносавац* : *Јелин Герас Ејироћанин* = βάρβαρος η ο „варварски, некултуран, непросвећен, нецивилизован; 2. негрчки, нехеленизован“; *гаскал* = ο δάσκαλος „учитељ“; *дембел* τεμπέλης „ленштина, нерадник, дембел“; *ејишафиум* = (επιτάφιον Вујакија), επιτάφιος „гробни, надгробни и“; *ефор* = ο έφορος „контролор; чувар; конзерватор у музеју; порезник, управитељ у старо доба; *икона* = η εικόνα „слика, икона“; *кандило* = η καντήλα „1. велики лустер или кандило у цркви; 2. пришт, бубуљица, плик на кожи“; *канон* = ο κάnonας ο κανόνας „1. лењир, равнало, 2. пропис, правило, канон“; *кашастирофа* = η καταστροφή „рушење, уништавање, пустош, катастрофа“; *кониатириоше* = ο συμπατριώτης „сународник“; *кревеи* = το κρεβάτι „кревет, постеља“; *кушија* = το κουτί, уп. и тур. *kutu*; *левениа, левениовање* = ο λεβέντης „висок, стасит, леп и храбар човек, ђидија, ју-

начина, центлмен“; *Ѳаликари, Ѳаликарски* = το παλικόρι „младић, момак; јунак, племенит и неустрашив човек“; *ѲаѲос* = το πάτωμα „1. патос, под; 2. спрат“; *скандал* = το σκάνδαλο, το σκάνταλο „саблазан, срамота, брука, скандал“; *сѲомак* = το στομάχι „стомак, желудац“; *сѲрофа* = η στροφ” „1. скретање, заокрет; 2. угао улице; 3. строфа“; *СулиоѲ* = ο Σουλιώτης Сулиот, житељ села το Σούλι у Епиру; *Ѳас* = το τάσι „1. пехар, купа; 2. пепелара; 3. чинеле (муз.) тасови; 4. тас на ваги“; *херувика/ херуфика* = το χερουβικό „херувика, херувимска песма на св. литургији“; *хоро* = χορός „1. игра, плес, коло, бал; 2. група певача и играча“;

б) придеви: *аѲаѲичан* = απάθης -ής -ές „равнодушан, апатичан, неосетљив“; *миѲроѲолиоѲов* = од ο μητροπολίτης „митрополит“;

в) прилози: *јевѲиније* = φθηνός „јефтин“;

г) глаголи: *ѲролевениѲоваѲи, левениѲовање* = ο λεβέντης „висок, стасит, леп и храбар човек, Ѳидија, јуначина, центлмен“.

Писац наводи и целе реченице:

а) из световних песама: *Ποσ Ѳун Ѳезун Ѳο ѲиѲери.* = Πώς πουν παίζουn το πιτερί. Писац даје слободан препев и коментар: „Овако се бибер туца! овако!“ игра која се и код Срба играла. Иначе, буквалан превод би гласио: *Како кажу иѲрају бибер.*

б) из грчких пјенија у цркви која поји сам кир-Герас али и Ѳаци: *И Ѳа херувим мисѲикос иконизонѲес* = I τα χερουβ”μ μυστικός εικονίζοντες; *Тон десѲоѲин Ѳе архиереа имон кирие филаѲе: Ис Ѳола еѲи десѲоѲа* = Τον δεσπότην και αρχιερέα ημών κύριε φύλατε: Εις πολλά έτοι δεσπότα „Владара и архијереја нашег, господине, чувај много година, господара.“

Из изложене грађе видимо да је писац преводио само оне изразе за које је био убеђен да их неће разумети његови савременици, којима, у то време, није био стран говор Цинцара и Грка, јер су тада били бројнији у нашим крајевима, а нарочито у Београду. О досељавању Грка у Београд, о њиховом животу, о њиховој карактеризацији у српској књижевности Јованка Ђорђевић-Јовановић (2004: 157–174) даје леп синтетички преглед са богатом библиографијом.

6.0. Писац, а и његове личности, служе се стереотипима, тј. устаљеним изразима, пословицама, стиховима, чиме показују да познају своју и друге духовне културе, али у исто време очекују да то разумеју и перципијенти њихових текстова. Међутим, то није увек тако.

6.1. У језику писца то су обично:

а) српске изреке и пословице: А он шта Ѳе, него *аљку на баѲаљку*, па ајд у Срем; *Давно је речено*: да је *Србин добар слуѲа а рђав ѲосѲодар*; јер и кир-Герас се држао *оној сѲарој Ѳравила* које важи за све који тек почињу да теку: *да Ѳреба да оѲкида од својих усѲа, и да је боље осѲављаѲи у чекмеце неѲо у Ѳрбух, и да је боље Ѳладан леѲи Ѳа сниваѲи боѲаѲе вечере, неѲо леѲи са Ѳуним сѲомаком Ѳа сниваѲи арамије и друѲе Ѳакове сѲрашине сѲвари*; ...јер су се држали *оној злаѲиној Ѳравила* које гласи: *чиме се нов суд Ѳрво наѲуни, на оно Ѳосле целоѲа своѲа века и Ѳрајања мирише, односно заудара*; ...као и што је

ред код људи који су себи за девизу у живоју њоставио оно: време је новац; „*Јемац њлаица*“, *вели њословица*; „*На млађима свеј осѡјаје*“;

б) латинске изреке: И зато ћемо и ми, њо оном сѡаром латинском *sed ab initio est oriendum*, почети од почетка;

в) немачке изреке: Тако је мали Герас изгледао прави правцати бакалин, у минијатури, наравно, као неко, шио би Немци рекли, *Taschenausgabe* = цепно издање;

г) стихови познатих и непознатих песника: њо оној сѡарој дидактичкој ѡесми: „*О, младићу, ѡи си радосѡи, – о, младићу, ѡи си жалосѡи, иѡи; ...сасвим њо оним ѡесниковим (Сѡеријиним) сѡиховима*, који гласе: „*Каг се с брега закоѡрља – ѡко ће сѡену задржати? – ѡко ће судби на ѡиѡ сѡаѡи – шѡо је рекла да не буде?*“.

Из наведених примера видимо да писац стереотипе, одразе колективног мишљења, најављује следећим конструкцијама: давно је речено; што би рекли Немци; по оном старом латинском; држао се оног старог правила; по оној старој дидактичкој; поставити себи за девизу у животу; вели пословица. Дакле, битно је да су то мудрости које су давно изречене, које су веома старе, које су постале дивиза у животу.

6.2. У језику кир-Гераса то су обично:

а) грчке изреке знаменитих људи: Хилона Спартанца: *Време добро ѡѡѡреби*; Питакоса Митилењанина: *Учи се време ѡзнавати: у времену свако добро лежи*; Имаше га једно слово од славно елинско мудрац Талес: *ѡзнај, рече, себе само!* ... Е та ји работа и у трговина! *Све сос мера*, казао је славни гречески муж Солом из Елада...

б) српске изреке: *млагос лудос*. Кир-Герас поручује Милисаву Пиносавцу, који га преварио, *да је арам-ѡара увек несрећна и баксуз; и да је боља сирѡишња с алалом неѡ боѡѡсво с арамом*.

У перцепцији стереотипа које употребљава кир-Герас, јављају се шумови чак и код његових синова. Наиме, они уопште не знају ко су ти знаменити људи, па оцу одговарају: „да су то неки овдашњи Грци, из чаршије“ или „да су то неки од оних Грка што су остали на вилајету. И што је најжалосније било, он их пита на грчком, а они му одговарају на српском језику“. Поред свега овога, његови синови савршено добро познају српску баштину. Када је Милисав Пиносавец преварио кир-Гераса, синови му изнад кревета написаше Вукову пословицу: „*Тешко ноѡама ѡод лудом ѡлавом!*“.

За неке изреке које смо уврстили условно у српске, сигурно постоје балканске и шире паралеле, што може бити предмет нових испитивања.

7.0. Веома је интересантно анализирати заједничку слику света, коју поседују Срби, Грци и Цинцари о себи и другима. О представама Грка и Цинцара у нашој књижевности писали су Ђорђевић (1905), Флашар (1988), Вукелић (1997), Гавриловић (2002) и др. Такође је занимљиво показати којим се вербално-семантичким средствима доживљаји или слике о њима реализују.

7.1. Стеван Сремац кир-Герасове сународнике, који су једног предвечерја, „у четвртој десетини прошлога века“ (XIX), у подужем каравану, из Турске а од нишке стране, стигли у Србију, назива *Цинцарима*: „Био је то ка-

раван састављен из ... пуно *Цинцара...*, Они пак за себе рекоше „да су *Грци*, хришћани из Турске“. Потом писац износи сталну дилему: Сви беху *Цинцари* или *Грци*; *Цинцари* или *Грци*, велим зато што се ни тада а ни доцније у чаршији никако није могло дознати ни за једнога шта је: Грк или Цинцарин,„

О статусу и етничком идентитету Цинцара у новије време писао је Зоран Пласковић (2004:147–156), а део литературе о њима можемо наћи у библиографији у раду Јованке Ђорђевић-Јовановић (2004: 172–174).

7.2. У анегдоти² о изгубљеном цинцарском буквару и азбуци индиректно је изнесен и став Грка према Цинцарима. Они им се индискретно подсмевају говорећи да је свима познат њихов псећи обичај да при јављању један другог а њушкају не би ли нашли онај затурени буквар. Они их и сажаљевају и прихватају будући да су једини народ који је изгубио буквар и азбуку и који се од оног доба од велике срамоте не назива својим правим именом, „*нећо се издају за Грке*“.

7.3. Цинцари³, „припадници народносне скупине Аромуна на Балкану,, (PMS), сматрају себе Грцима будући да са њима имају исту веру и исти језик комуницирања. Међутим, њихов ономастикон се и фонетски и морфолошки веома разликује. Но најпре погледајмо инвентар следећих имена. На вест да је кир-Герас умро, појурили су и Цинцари и Грци ка његовом двоспратном дому, у који су се пели један по један, најпре ови први: *Куџула* и *Аниџула*, *Дада* и *Деда*, *Фоџа* и *Леоџа*, *Данџа* и *Џанџа*, *Дуфа* и *Џуфа*, *Луча* и *Фуча*, *Гуша* и *Нуша*, а за њима ови други: *Христџодуло*с и *Чистџоџуло*с, *Блесџес* и *Чикириџес*, *Фармакаџис* и *Саџунџаџис*. Затекавши живог кир-Гераса, сви су се веома обрадовали а потом одушевили здравицом у којој му је *кир-Куџула*, најученији и најначитанији Цинцарин, пожелео сто година живота. Одушевљени Грци куцали су се с њим и викали: „Живео *кир-Куџулис!*“

Писац и цинцарска и грчка презимена разврстава у парове у којима се финални гласови или слогови подударају. Затим у грчким презименима обавезно се јавља завршно с (*-ос*, *-ес*, *-ис*), које изостаје код Цинцара. Употребом суфикса *ис* (*Куџулис*) уместо *ула* (*Куџула*) Грци су овог Цинцарина одликовали, присвојили и уграбили у своје коло, „јер, веле, у свему је потпун и савршен, само му још фали да се зове *Куџулис*,„

7.4. Грци (Цинцари), а и сам писац, користе лексеме *Елин* и *Грк* за именовање својих сународника: Ели си слушао кад `Елин, Грк, почни херуфику? Од истих речи се изводе и присвојни придеви: `елинско мудрац Талес, славни *гречески* муж Солом из `Елага.

²Када је у чувеној Александријској библиотеци избио велики пожар, сви народи су појурили да спасу своје књижевно благо. То су учинили и Цинцари. Потрчали су и зграбили свој буквар, али су у оној паници радили по принципу „поп црквењаку, црквењак ђаку, ђак псу“, а овај „зажди главом без обзира и нико га жива више никада и нигде не виде!“

Слична анегдота постоји и о нашим Власима који су на станици једном лингвисти украли торбу у којој је била грађа за граматику њиховог језика.

³У *Σερβοκροάτικο Ελληνικό λεξικό της Αννας Βογιάτ* уз лексему *цинцар* стоје следећа значења: βλάχος „влах, сточар-номад у северној Грчкој“; τσίτσαρας; τσικούνης „шкртица, диција, лакомац“. Значења ових речи дата су према *Грчко-српском речнику* Балаћа и Стојановића 2002.

8.1. Кир-Герас, који је био веома вредан човек, није волео недеље и празнике, дане када се не ради, а посебно 14. јануар, дан када се слави свети Сава. Као шегрта и калфу то га је чудило, а као газду то га је и чудило и љутило: „Како може *српско* светац да буде? Србин – да се посвети! ... како може Рацко да буде светац, – свети Рацко да се каже?!“ Па се даље пита да ли је какво чудо учинио, као што је свети Ђорђе убио аждају, или као што је свети Ноклај ишао слободно преко мора, или као што је Алемпиос Столпник двадесет година стајао на једној ноzi итд. Ни један Србин то није учинио и „како може Србин да буде светац?“ Због овога сви Грци „чине се невешти и штрајују против канона и канонских светаца, не иду у цркву, али не смеју ипак да отворе дућане тога дана, јер памте како их је цепнуо кнез Милош свакога са по неколико ока воска и тамјана“. Да их то не би поново снашло од светога Стефана Архиђакона распитују се код комшија Срба када је свети Сава.

8.2. Када се кир-Герас одлучио на женидбу, сви његови сународници били су срећни, јер су приметили „да им се живаљ проређује, чаршиско тле измиче испод ногу, и да је у чаршији све више фирми на *-ић* и *-вић*, а све мање на *-ас* и *-ос*, *-агес* и *-игес*“.

8.3. Након договора, у цркви је на српском и грчком оглашено да првобрачни женик кир-Герас жели узети за жену Евтерпију Лазаридес. Стеван Сремац у загради даје напомену зашто је објава ишла на два језика: на српском, зато што је то званични језик цркве, а на грчком, зато што су вереници Јелини и што је у цркви обично увек било много више Грка него Срба.

8.4. Рођењем прва два детета родитељи су били само пред једном дилемом – које грчко име дати синовима. Поред великог броја потенцијалних имена (*Милтијагес*, *Темистокле*, *Леонида*, *Ариситигес*, *Алкибијагес*, *Деукалио*, *Прометей*, *Рија*) одлучили су се да првом сину дају име *Ариситошелес* зато што је оно чисто и лепо јелинско име и што приличи бакалском сину, будућем бакалину, а другом *Ксенофон* да би био писмен и храбар као његов имењак из Анабазиса. Кир-Герас је првом сину наменио бакалницу, а другом кафану. Његове планове помела је Евтерпија родивши му трећег сина, којем није имао шта да намени. Због овога, али и због његове равнодушности и малксалости у „јелинском осећању“, кир-Герас пристаде да му трећи син понесе једно варварско име *Милош*. И четврто дете доби српско име *Љубица*.

Када је дошло време да прва два сина припашу шегртске кецеље, мајка се томе оштро успротиви говорећи мужу да ако их је хтео за бакалне и механције требало им је дати каква друга имена, а не *Ариситошело* и *Ксенофон*. Када порасте, за тај посао ће бити најпогоднији *Милош*.

Дакле, представе двоје супружника у вези са грчким именима њихових синова и пословима којима би требало да се баве, дијаметрално су се разликовале.

8.5. Цела дорћолска Јелада а ни сам Герас није могао да опрости себи што га је његов бивши шегрт Милисав грдно преварио и ласкањем га убедио да му потпише меницу на осамнаест хиљада динара. Потом је Милисав своју радњу, која је у част његовог учитеља некада носила име *Трџовина код вредној Јелини*, превео на своју жена која је објавила да не признаје никакве

мужевљеве дугове. Кир-Герасу би било лакше да му је то учинио неки вилајетлија, неки Грк или Чивутин, али је страшно што је то био Србин, сељак, неки Милисав, и то још Пиносавац.

Овим ставом није изражен само бол због преваре, него и очај због лаганог губљења грчке и успона српске буржоазије, што је упечатљиво описано и у наредном пасусу.

8.6. На вест да је умро кир-Герас устумарали су се и Грци и Цинцари. Пребацујући себи што га нису умели чувати, што га нису обилазили и што му нису носили понуде, по месечини су кренули ка његовој кући. Идући чаршијом, нехотице су бацали поглед на називе фирми и тужно констатовали да је „некада све сам Грк владао ту, сама грчка фирма, а тек понека српска. Само читаш: онај из Влахоклисуре, онај из Мосхополиса, онај тамо опет из Гопеша, или Магарева или Смрдежа, тамо из Мецова, из Јањине, Корче. А сада обратно, тек погдекоја грчка, а оно све неки Чивути и Срби!“ Констатовали су „да их је више у гробљу него у чаршији, више са крстачама него са фирмама. Али, бар на крстовима и плочама грчки им пише“. Некако још поднесе варошане Карановчане, Крушевљане, Књажевљане и Шапчане, али не и сељане који их потискоше, као неки Јасеничани и Лепеничани, Даросавци и Пиносавци.

8.7. Имао је кир-Герас још један велики проблем. Требало је попамтити и изговорити њему необична имена његове унучади. Љубица је имала два сина: *Беришу* и *Љубишу*; Ксенофон исто: *Предрај* и *Ненаг*; а Аристотел пет: *Вишеслав*, *Градмир*, *Будмир*, *Бранислав* и *Герас*. У Герасовој верзији она су била мало необична: *Недрај*, *Берибиша* и сл.

8.8. Кир-Герас је са њима говорио српски, будући да они нису знали грчки. Понекад би, из миља, употребио и понеку грчку реч: *џумари* „магаре“.

8.9. Милица Грковић (1999) писала је о личним именима у делима Стевана Сремца као слици средине о којој је писао, а сада, у овој приповеци, Кир-Герас, она су одраз и културно-социјалних промена. Најбољи пример за ово је адаптација презимена нашег главног јунака. О томе налазимо следеће податке.

Да су тадашњи српски цариници, како писац каже, били савеснији, у каравану Цинцара, открили би у некој сепетки и једно седмогодишње Цинцарче, Герасима *Паскаља*, Мецовлију из села Готисе из Ипера (Епира). Сваког мудрог, вредног и успешног Цинцарина Грци су радо присвајали себи ословљавајући га грчком варијантом његовог презимена. Као што смо рекли, учени *Куџула* у свему је био савршен, само му је још фалило да се презива *Куџулис*. Тако је и наш јунак променио своје презиме у *Паскалис*.

Београдски службеници завода за кредите, саветујући Милисаву Пиносавца ко да му буде главни жирант, рекоше му: Узми кир-Гераса *Паскалина*.

Када се Грци разочараше у свога учитеља, расписаше конкурс за новог. Неки Срби им послаше једног перечара (мајстор који прави и продаје перече) са препоруком да говори и немачки.„Београдске Грке то порази као гром и уби им сваку вољу за сепаратизмом. Школа се затвори да се више никад и не отвори. Млада Јелада оде тада сва листом у српске школе“. Пре

овог догађаја, прва два Герасова сина, против његове воље, не осташе да уче занат већ се уписао у реалку. По својој жељи уписао се под презименом *Паскаљевић*. Због неких лифериција, кир-Герас се није смео бунити.

И, коначно, сам најмлађи кир-Герасов син, који је имао већ српско име, узео је оца за ортака и фирму назвао *Трјовина Ђерасима (Гераса) Паскаљевића и сина Милош*. Као нови феникс из пепела, тако се родио из старог кир-Гераса Паскалеса нови Ђерасим Паскаљевић.

Дакле, писац само једном, на почетку приповетке, спомиње Герасово цинцарско презиме *Паскаљ*. Ово је у складу и са јунаковим схватањима и убеђењима да је боље да носи престижно грчко презиме *Паскалис*. Србизација његовог презимена има две фазе. У првој се појављује мање типична и, за тај крај, ређа српска варијанта *Паскалин*. У другој је она типично српска са формантива *–ев-ић Паскаљевић*.

Горенаведена завршна реченица ове приповетке кључ је за разумевање значења и симболике презимена главног јунака. Писац се одлучује за грчки антропоним и патроним Πασχάλης, будући да је у његовом корену реч Πάσχα, којом се у грчком именује Христово васкрсење, Васкрс/Ускрс (Бабињотис 2002).

Његово лично име (*Герасим*) чешће се употребљава у хипокористичној (*Герас*) и дијалекатској форми (*Ђерасим*, *Ђерас*). Након дуго година шегртовања и калфовања, пред Судом добрих људи, он постаде трговац и „сви га потапкаше љубазно по рамену и по плећима, назвавши га тада први пут међу собом *кир Герас*, како ће га и писац отсад стално и редовно звати,,. Употребом хипокористичне форме писац је показао свој благонаклони став према главном јунаку. Кир-Герас је по њему радан и штедљив човек, добар супруг, брижан отац, ревностан хришћанин, веома *цењен* и *поштован*, којем је после низа перипетија ипак све испало на добро и живот га је *напратио*. Грчки антропоним Γεράσιος управо и значи онај који је *цењен*, *поштован*; *награђен* (Бабињотис 2002).

9.0. На крају, можемо закључити да су се културно-социјалне промене најочитије манифестовале на ономастичком (патронимском) нивоу. Такође смо видели да се на сва три психолошка нивоа (на вербално-семантичком, лингво-когнитивном и мотивационо-циљном) језичка личност српског језика реализовала као способност перцепције стандардних и нестандартних (грешака у говору Цинцара, дијалектизама) форми и препознавања стереотипа тадашње културе и говорних стратегија. До истих закључака дошла је и Стана Ристић (1999: 235).

Надамо се да ће овај и слични радови бити од велике помоћи и у нашој наставној пракси, као један од могућих модела за анализу књижевних дела. У раду су, такође, пописани сви турцизми и грцизми и дато њихово значење, а за другу прилику остаје анализа њихове адаптације у језику писца и главних јунака.

Кључне речи: теорија језичке личности, књижевни текст.

ЛИТЕРАТУРА

- Бабињотис 2002:** Μπαμπινιώτη, Γεωργίου Δ. ΛΕΞΙΚΟ ΤΗΣ ΝΕΑΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΓΛΩΣΣΑΣ. Αθήνα.
- Балаћ – Стојановић 2002:** Балаћ, Александар – Стојановић, Миодраг, *Грчко-српски речник* Ελληνό-Σερβικό λεξικό, Завод за уџбенике и наставна средства – Београд.
- Војаџис 1988:** Βογιατζῆς, Αννα, Σερβοκροάτικο-Ελληνικό λεξικό, – Θεσσαλονίκη.
- Вукелић 1997:** Вукелић, М., Слика о Грцима у нашој књижевности, *Зборник Филозофској факултету XIX*, Београд.
- Гавриловић 2002:** Gavrilović, Lj., Kir-Janja – stvarnost ili stereotip o Cincarima, *Etnički stereotipi, Nova srpska politička misao*, Београд, 117–124.
- Грковић 1997:** Грковић, Милица, Лична имена у делима Стевана Сремца као слика средине о којој је писао, – *Књижевно дело Стивана Сремца – ново читање. Зборник радова са научне конференције одржане у Нишу 15. и 16. новембра 1996*. Ниш, 69–77.
- Ђорђевић 1905:** Ђорђевић, Т., Грчки духовници у српским народним приповеткама, *Српски књижевни гласник XIV*, Београд, 851–855.
- Ђорђевић-Јовановић 2004:** Ђорђевић-Јовановић, Јованка, Грци у Београду, у књ. *Скривене мањине на Балкану*, Београд, 157–175.
- Караулов 1987:** Караулов, Ю. Н.: *Язык и личность*. – Наука, Москва.
- Кашанин 1975:** Кашанин, Милан, *Стиван Сремац – Хумор и меланхолија*, – (предговор у књ. *Зона Замфирова – иривојејка*, Просвета 136, Београд, 5–31.
- Кондоспопулос 2001:** Κοντοσπούλου, Γ. Νικόλαου, Διάλεκτοι καί ιδιώματα τῆς Νέας Ἑλληνικῆς, ΑΘΗΝΑ.
- Новаковић 1971:** Новаковић, Бошко, *Jugoslovenski književni leksikon*, – Matica srpska Novi Sad (Одредница *Сремац Стиван* 498–499).
- Пласковић 2004:** Plasković, Zoran, Status i etnički identitet Cincara između očekivanja i stvarnosti, у књ. *Скривене мањине на Балкану*, Београд, 147–156.
- Ристић – Радић-Дугоњић 1999:** Ристић, Стана – Радић-Дугоњић, Милана, *Пријена теорије језичке личности у иривојејку књижевном делу*, – Реч, мисао сазнање (студија из лексичке семантике) Београд, 221–245.
- Ристић 1999:** Ристић, Стана, *Примена теорије језичке личности у иривојејку књижевном делу*, – Реч, мисао сазнање (студија из лексичке семантике) Београд, 221–236.
- Скерлић 1967:** Скерлић, Јован, *Историја нове српске књижевности*, – Просвета, Београд 1967 (Одредница *Стиван Сремац* 389–394).
- Скерлић 1967а:** Скерлић, Јован, *Изабрана дела* (друго издање), – Народна књига, Београд (*Стиван Сремац* 180–202).
- Сремац, Стеван, Приивојејке**, Целокупна дела, књ. II, штампа „Типографије“ у Загребу, издавач и година непознати, 131–211.

Флашар 1988: Флашар, М., *Свјетлије о Свјерији*, Српска књижевна задруга, Београд.

Ζάρκο Μποσνιάκοβιτς

ΠΩΣ Ο ΚΥΡΙΟΣ ΓΕΡΑΣΙΜΟΣ ΠΑΣΧΑΛΗΣ ΕΓΙΝΕ ĐERASIM PASKALJEVIĆ

Περίληψη

Ο συντάκτης στην εργασία του, χρησιμοποιώντας τη θεωρία της γλωσσικής προσωπικότητας αναλύει το διήγημα του Στέβαν Σρέματς *Κυρ – Γέρας* και συμπεραίνει ότι οι πολιτιστικές και κοινωνικές αλλαγές υπάρχουν στα πλαίσια της ονοματολογίας (στο πατρωνυμικό επίπεδο). Επίσης, διαπιστώνει ότι και στα τρία ψυχολογικά επίπεδα (στο σημασιολογικό και λεκτικό, γλωσσικό και σκοπευτικό επίπεδο με κίνητρα) η γλωσσική προσωπικότητα πραγματοποιήθηκε σαν ικανότητα αντίληψης καθιερωμένων και μη καθιερωμένων (λαθών της γλώσσας των Βλαχών, ιδιωμάτων) μορφών και σαν αναγνώριση των στερεοτύπων του πολιτισμού εκείνης της εποχής και της στρατηγίας της ομιλούμενης γλώσσας.

Миодраг Јовановић
Никшић

НЕКЕ ОСОБЕНОСТИ ПРОЗОДИЈСКОГ И ВОКАЛСКОГ СИСТЕМА ГОВОРА НА ТРОМЕЋИ СРБИЈЕ, ЦРНЕ ГОРЕ И БОСНЕ И ХЕРЦЕГОВИНЕ У ОДНОСУ НА КЊИЖЕВНИ ЈЕЗИК

Испитивани су говори који по својим основним структурно-типолошким особинама припадају југоисточној грани источнохерцеговачкој дијалекта. Поред обимној и разноврсној сиска језичких поударности које појврђују знајне узајамности и укришања говора на тромеђи, изражене су међу њима и дивергентне црте.

1. Још је 1927. године, описујући акценатски систем пљеваљског говора, Гојко Ружичић на посредан начин, једном општом констатацијом, указао на основне одлике говора којим се служе у високој планинској котлини међу долинама ријека Дрине, Таре и Лима, а који и ми овом приликом анализирамо: „сва места која се налазе у тим границама, а вероватно и преко њих, све до поменутих река, или даље, имају свакако исте говорне особине, гласовне, морфолошке и акценатске“¹. Тromeђа је и данас доста неприступачно подручје, са свих страна окружено високим планинама, са свим антропо-географским предусловима за досљедније чување старине – и у народним обичајима, и у говору. Томе су донекле могле сметати историјске околности због којих су у ово подручје с времена на вријеме, са разних страна, стизали таласи досељеника. Међутим, ни ови процеси нијесу битније промијенили дијалекатску слику простора на тромеђи, зато што је, како сматра Мирослав Николић²: а) већина досељеника долазила из крајева који припадају истом дијалекту (по правилу источнохерцеговачком); б) што су у новој области они најчешће затицали људе са истим или сличним дијалекатским особинама и в) због тога што углавном није долазило до потпуне смјене становништва, него је извјестан број њих проводио на томе простору дуже вријеме или је остајао и стално – тако су се временом у приличној мјери нивелисале раније различитости.

¹ Гојко Ружичић, *Акцентски систем пљеваљског говора*, СДЗб III, Београд 1927, 113.

² Мирослав Николић, *Говори србијанској Полиња*, СДЗб XXXVII, Београд 1966, 13–14.

Прибојски крај, на примјер, гледано на ширем историјском плану, дуго је био гранична област – некада између Рашке и Босне, касније између Турске, Србије и Црне Горе; а од Берлинског конгреса и Аустро-Угарске – да би се однедавно, у близини Прибоја, на Металци, опет налазила тромеђа трију држава: Србије, Босне и Херцеговине и Црне Горе. Тако се поново актуализовала у народу позната изрека: „Кад пијевац зајева на Караули, чује се у три државе“³. За вријеме турске владавине граница између босанског и херцеговачког санцака пролазила је кроз прибојско село Голеша, десна обала Лима у руђанској области била је у саставу босанског санцака, а лијева, са насељем Рудо, херцеговачког. Некадашњи Милешевски кадилук и крајеви који гравитирају Пљевљима припадали су херцеговачком санцаку. Да ли су ове историјске чињенице могле довести и до одређених територијалних диференцијација унутар говорнога типа као цјелине било је такође једно од питања на које смо нашим истраживањима у овој области жељели да одговоримо.

Раније се у оцјењивању овога простора често указивало на доста велике разлике између припадника различитих конфесија (православних и муслимана) – и онда када живе у истом селу⁴. Наглашено велику разлику између муслиманских и српских говора у источној Босни видио је, на примјер, Цевад Јахић⁵. Ипак, за муслиманске говоре јужно од долина Праче и Лима (а они су сасвим близу тромеђи) и овај дијалектолог закључује да „показују много већу блискост са говорима Срба“⁶.

Драго Ћупић спада у оне дијалектологе који сматрају да различита конфесионална структура није утицала на раслојавање језика, тј. није пореметила компактност говора у околини Пљеваља, јер, у цјелини гледано, језички израз православног и муслиманског становништва се не разликује – ако се изузму неке фонетско-фонолошке особине (везане посебно за глас *x*), дио лексике, посебно оне која има обредни карактер, и понеки икавизам независно од окружења⁷. А говор Пљеваља и околине по својим структурно-типолошким особинама несумњиво припада југоисточној грани источно-херцеговачког дијалекта, тј. у језичком погледу овај говор чини цјелину са млађим јекавским говорима. Пљеваљски говор је заправо најближи говорима дурмиторског краја, на једној, и онима који припадају чајничко-горажданској цјелини, на другој страни. Због тога га, у генетском и структурно-типолошком одређењу, није могуће одвајати од наведених сусједних: сви они имају

³ Радосав Ђуровић, *Рефлекси јайа у околини Прибоја*, СДЗб ХХVI, Београд 1980, 246.

⁴ Мирослав Николић, *Говори србијанској Полимља*, 20; Радосав Ђуровић, *Рефлекси јайа у околини Прибоја*, 261; Асим Пецо, *Неке специфичности говора Вукосављевићева завичаја*, Симрозијум о научном делу Сретена Вукосављевића I, Пријеполје 1973, 90–91.

⁵ Цевад Јахић, *Јекавскошћикавски говори источне Босне*, Босанскохерцеговачки дијалектолошки зборник, књига VIII, Сарајево 2002, 13–237.

⁶ *Истио*, 193.

⁷ Драго Ћупић, *Основне особине говора Пљеваља*, ЦАНУ, Гласник Одјељења умјетности 8, Титоград 1988, 80.

заједничке битне особине – четвороакцентски систем (са добро очуваном дужином), изједначене множинске падеже (ДИЛ) и др.⁸

Прогресивни говори источнохерцеговачког типа налазе се и на србијанској и на босанско-херцеговачкој страни тромеђе⁹. Додуше, Јован Вуковић је, не спорећи источнохерцеговачку основу говора области Рудог, Вишеграда и Чајничка у БиХ, и нешто јужније од тромеђе, у говорима фочанског краја, због присуства извјесних источнобосанских особина, које се неједнаком густином овамо пружају, први указао на донекле прелазни карактер ове говорне зоне¹⁰.

1.1. За тачну провјеру компактности говора новоштокавског југоистока, за одређена поређења међу сродним говорима, послужили су радови у којима је систематски истражено подручје србијанског Полимља: Мирослав Николић, *Говори србијанској Полимља* и Радосав Ђуровић, *Рефлекси јаџа у околини Прибоја*. На црногорској страни, говор Пљеваља је једним својим важним дијелом (прозодијским) одавно познат у дијалектологији из већ класичног рада Гојка Ружичића, *Акцентиски систем њеваљској говора*, а у помињаном краћем раду Драга Ђупића изнијете су и неке друге особине пљеваљског говора. Све важније особине могли смо поредити са добро испитаним сусједним, уједно и сродним говорима, као што су источнохерцеговачки, западноцрногорски, нарочито говори дурмиторског краја, па понекад и са западносрбијанским и нешто мање испитаним архаичнијим сјеверноцрногорским говорима. Добили смо на увид и материјал из потарских села, са границе Црне Горе и БиХ – дакле, нешто јужније од тромеђе: Врановине, на десној, и Бријега, на лијевој обали Таре, који је за потребе своје докторске дисертације прикупила мр Драга Бојовић. Најзад, поуздане податке за разна упоређивања добили смо и од типичних представника говора који су нас интересовали, приликом наше десетодневне посјете овим крајевима.

Опредјелили смо се за појаве које су нам се учиниле важним за дијалекатска разграничења, при чему смо освртање на језичке црте, које се сматрају општепознатим, свели на мању мјеру.

Прозодијске особине.

2. Инвентар и дистрибуција прозодема у складу је са дијалекатском припадношћу ових говора: то је област прогресивних ијекавских говора са развијеном политонијом у којима је преношење акцента на проклитику врло живо. Преношење се врши и без измјене квалитета акцента (старо преношење): *дџ Боџа, љ вџ, љ круџ, љ коло, нџ брџо, љд дрво, љз дрвџа, џ љџа, љ вџску, дџ косџи, крџз уши, нџ крџв, нџз воду, љ зору, нџ мџбу, љ љџ; и са измјеном квалитета (ново преношење): дџ краја, џд браџа, љз Вишеџраџа, љрџд љраџа, љ џџе, љз ваџру, љз џџиџа, џ Ђурђеваџнџ, љрџмџ сџнџу, џд Раџка,*

⁸ Исто, 79.

⁹ Радосав Ђуровић, *Рефлекси јаџа у околини Прибоја*, 243; Џевад Јахић, *Ијекавскоиџаџавски џовори иџточне Босне*, 15–16.

¹⁰ Јован Вуковић, *Босански и херцџевачки џиџови – у свџтлу раиџчлаџиваџа иџекавској нарџџа*, Гласник земаљског музеја у Београду, Етнологија н. с. св. XVIII, Сарајево 1963.

īrekō рамена, исīōд бачвѣ, у Фочу, од бабѣ. Међутим, оба типа преношења акцента могу понекад и изостати – нешто је више примјера с непренесеним акцентом у србијанском Полимљу: *за гаџ, у враџи, ои сїтра* [крос *īлāmēн, у брдо, на вѡду, у ілāнину, за ноџ // у рāи, у лоџру, іпред брāиом, са здраџѡем, іо блāиу, из Бāњѣ, од Бѡснѣ, из кўћѣ, на сїлу, у сѡби, уз ѡтрагу*¹¹, мада ни у другим дјеловима тромеђе, па ни у сродним говорима, процеси преношења акцената нијесу редовни¹². У овој се говорној зони и неки бројеви могу понашати као проклитике: *двā гāна, двā сāша, двā камена, двā јуџра*¹³; *двѡѣ краве, двѡѣ іодине, шїри бадњака, шїри краве, шїри јуџра, сїд мейāрā, іѣи кўћā*; а готово је редовно преношење акцента на бројни пролог *іо: іб іодинѣ, іб гāна, іб мейāра*.

2.1. Дуге неакцентоване силабеме могу стајати само иза акцентованих слогова. Можда се као мањи изузетак може сагледати употреба синтагми типа *īрō Лїма* (М. Николић, *Говори србијанскої Полимља*, 57), *īрō Дрїнѣ* (Ц, Јахић, *Ијешїи.иб. іовори*, 55). Сажимањем вокалске групе *eo > ō*, добијене послѣје испадања сугласника *к* у предлошкој форми, односно префиксу *іреко* (*іреко > іро*), говори око тромеђе изразито су везани за ситуацију у другим источнохерцеговачким говорима у којима су овим путем настале веома фреквентне форме *īрōс `уџра*¹⁴.

2.2. Ову говорну зону карактерише специфичан акценатски квантитет у облику генитива-акузатива личних (за сва три лица једнине и повратну замјеницу *себе*) и упитних замјеница: *мѣнѣ, іѣбѣ, сѣбѣ, н `ѣіā, кѡіā*¹⁵. Ликови *мѣнѣ / мѣне...* у напоредној су употреби чак и у околини Пријепоља (потврђени су у најсјeverнијем пријепољском селу Забрдњи Тоци и југоисточно од овог гра-

¹¹ Иако су примјери с непренесеним акцентом забиљежени у цијелом србијанском Полимљу (па и на тромеђи) ипак преглед мјеста показује да их је највише из Бродаревског краја који је доста удаљен од области која је у овом раду центар интересовања.

¹² Међутим, Џевад Јахић сматра да је „преношење акцента на проклитике у ијешт.иб. (...) досљедна особина (стр. 182), исто као и Берислав Николић, који сматра да је преношење акцента на проклитику уопште у источнохерцеговачким говорима редовно (*Основи млађе новоишћавске акценїуације*, Библиотека Јужнословенског филолога, Нова серија 1, Београд 1970, 107).

¹³ „Синтагме типа *два гана* могу се сматрати типичном особином југоисточне гране источнохерцег. дијалекта – тако је, на примјер, у Пиви и Дробњаку (Јован Вуковић, *Акцѣнаї іовора Пиве и Дробњака*, СДЗб Х, Београд 1940, 299–302), *Ровцима* (Драгољуб Петровић, *Гласовни сїстѣм ровачкої іовора*, ЗбМСФЛ IX, Нови Сад, 1965, 161), Колашину (Мато Пижурица, *Говор околїне Колашїна*, ЦАНУ Титоград, Пос. издања, књ. 12, Одј. умјетности, књ. 2 (1981), 30), Ускоцима (Милија Станић, *Ускочки акцѣнаї*, СДЗб XXVIII, Београд 1982, 99) у Црној Гори, те Горобилиу (Мирослав Николић, *Говор села Горобїџа (код Ужїчке Пожеїе)*, СДЗб XIX, Београд 1972, 643) и Љештавско (Милосав Тешїић, *Говор Љѣшїанскої*, СДЗб XXII, Београд 1977, 182) у западној Србији. *Већ у босанскоме Подрињу почиње само дваџраїа* (Милорад Симић, *Говор села Обади у босанском Подрїњу*, 34) – нав. према: Мирослав Николић, *Говори србијанскої Полимља*, 40, фус. 126.

¹⁴ Асим Пецо, *Говори ісїочне Херцѣовїне*, СДЗб XIV, Београд 1964, 63; Мато Пижурица, *Говор околїне Колашїна*, 73, 87; Драгољуб Петровић, *Говор Баније и Кордуна*, Матица српска – Просвјета, Нови Сад – Загреб 1978, 74; Милорад Дешић, *Зайаднобосански іјекавски іовори*, СДЗб XXI, Београд 1976, 162–163; Зорка Кашић, *Говор Конавала*, СДЗб XLI, Београд 1995, 50.

¹⁵ Џевад Јахић, *Ијекавскоїіакавски іовори ісїочне Босне*, 182–183; Јован Вуковић, *Говорне особїне сїановнїшїџа Жейѣ*, Гласник Земаљског музеја у Сарајеву, Етнологија н.с. св. XIX, Сарајево 1964, 53; Гојко Ружичић, *Акцѣнаїски сїстѣм іѣџџаџкої іовора*, 147; Мирослав Николић, *Говори србијанскої Полимља*, 86.

да, у селу Каћеву)¹⁶. Осим мјеста на тромеђи, постоји и једна доста широка област у којој се мање-више равноправно употребљавају дублетне форме: *мѣнѣ / мѣне, шѣбѣ / шѣбе, њѣтѣ / њѣта, сѣбѣ / сѣбе, кѣтѣ / кѣта, чѣтѣ / чѣта*¹⁷, при чему је, по мишљењу Мирослава Николића, дужина послје акцента узлазне интонације нова (аналошка). У поређењу са доњополимским говорима, природијски ликови без дужине на посљедњем вокалу у говорима на босанско-херцеговачкој страни тромеђе и пљеваљскоме су мање обични.

Вокализам.

Редукције вокала.

3. У складу са општим приликама у говорима источнохерцеговачког дијалекта област на тромеђи има врло стабилан вокални систем: изговор вокала не зависи од окружења нити долази до израженијег помјерања артикулације у неком правцу – можда се не може потпуно искључити могућност отворенијег или затворенијег изговора појединих вокала. Насупрот квалитативној стабилности у овој говорној зони имамо изражену квантитативну нестабилност вокалног система која се манифестује кроз различите врсте вокалских редукција (редукције су углавном присутне у постакцентским позицијама, прије свега иза сонаната, а онда и иза неких експлозивних и фрикативних сугласника). При томе је скала редукција неакцентованих вокала врло широка – од дјелимичне, понекад једва чујне, па све до изразитих и потпуних редукција. Али наше ће анализе показати да сви говори око тромеђе нијесу подједнако захваћени редукцијама. Област србијанског Полимља изгледа је најприближнија приликама у сусједним Пљевљима – ту је нестабилност изговора вокала већа него у сродним говорима источне Херцеговине, сјеверне Црне Горе и југозападне Србије, али свакако мања него у разним босанским говорима. С друге стране, иако је појава редукција вокала у селима на босанско-херцеговачкој страни много израженија од сусједних србијанских и црногорских, опет се не јављају оним интензитетом какав је присутан у говорима западне и средње Босне (и ијекавским и икавским)¹⁸. Наиме, и поред тога што су вокалске редукције у селима око Рудог, Вишеграда, Чајнича, па и нешто јужније Фоче, доста обичне такође се подједнако често могу чути и ликови са неизвршеним редукцијама.

¹⁶ Мирослав Николић, *Говори србијанској Полимља*, 86.

¹⁷ Мирослав Николић, *Говор села Горобиња*, 642; Милосав Тешић, *Говор Љешњанској*, 181; Берислав М. Николић, *Тришћки говор*, СДЗб XVII, Београд 1968, 392; Берислав М. Николић, *Колубарски говор*, СДЗб XVIII, Београд 1969, 15; Милош Московљевић, *Акцентнајски систем иоцерској говора*, Библиотека Јужнословенског филолога I, Београд 1928, 49; Берислав М. Николић, *Мачвански говор*, СДЗб XVI, Београд 1966, 220; Милорад Симић, *Говор села Обади у босанском Подрињу*, 32; Петар Ђукановић, *Говор села Горње Цајарге (код Зворника)*, СДЗб XXIX, Београд 1983, 235; – нав. према: Мирослав Николић, *Говори србијанској Полимља*, 85.

¹⁸ За изречене констатације послужило је стање у: Драгомир Вујичић, *Фонетске особине говора централне, југоисточне и југозападне Босне*, Босанскохерцеговачки дијалектолошки зборник VI, Институт за језик и књижевност, Сарајево 1990, 44; Асим Пецо, *Говори источне Херцеговине*, 45–46; Јован Вуковић, *Говор Пиве и Дробњака*, ЈФ XVII, 1938–1939, 25–26; Милорад Дешић, *Западнобосански ијекавски говори*, 61–66; Асим Пецо, *Икавскоијекавски говори западне Босне*, Босанскохерцеговачки дијалектолошки зборник I, Сарајево 1975, 99–100.

3.1. Ни сви вокали нијесу у истој мјери подложни редукцијама. Највише је захваћен кратки неакцентовани вокал *и*, а затим вокал *у*, што значи да су редукције најрадикалније спроведене код високих вокала, да су код средњих знатно ограниченије, а код *а* практично маргиналне¹⁹. У прилог овом мишљењу иде ситуација у србијанском Полимљу гдје су вокали *и* (најчешће) и *у* (доста често) само дјелимично редуковани: *весѐл^или се, ир^аг^ина, ир^ан^ица, Д^ан^ица, р^уч^ица, вѐл^ик^о, р^аг^или, в^ра^иш^или, к^исел^оло*; вокал *и* чак и у предакцентском положају: *мил^ици^ион^ери, моб^илиз^аци^иа // го к^ић^е, и^ск^ии^ше, на д^к^иу, и^дк^ии^е, и^рд^ии^ши^и* (углавном само у позицији иза краткоузлазног акцента)²⁰. Много су мање фреквенције редукције средњих вокала (али има потврда: *и^др^еш^ии, г^дћ^ерало, г^дћ^екали, дс^ек^о, с^ач^кк^о // в^ол^ик^и, и^ол^овина, и^лл^ик^е*), док редукције вокала *а* готово и нијесу забиљежене, што је у сагласности са чињеницом да је то најнижи вокал.

Међутим, у Доњем Полимљу је исто толико обична и потпуна редукција вокала – углавном вокала *и* – при чему се она не дешава у истим условима као дјелимична. Дакле, потпуна редукција није директни продужетак дјелимичне – није, или бар често није, уобичајен процес *и* → ^и → ∅, као у босанско-херцеговачким говорима (*ж^ив^иле / ж^ивл^а, ј^аб^ичица / ј^аи^ичица*), већ су у говорима на србијанској страни једна или друга редукција везане за одређене позиције у ријечи²¹. У босанско-херцеговачким селима на тремеђи доминантне су потпуне редукције – и то не само вокала *и*: *г^дћ^ер(а)ли, и^к(а)кав, к^ас^ии; н^ар^иш^ио < нарочито, у С(о)коцу (у Сокоцу), б^ај(о)н^еш^а; г^ваг(е)с^еи, м^аи(е)р^иј^ал, м^аи(е)р^иј^ала, н^ег(е)ља; и^ди^н(у)и^и, ж^ј(у)ш^иру, ж^ел(у)гац^и*²². Наравно, најчешће се у различитим категоријама ријечи, у медијалној постаценатској позицији, губи вокал *и*: у облику инфинитива – *и^ди^ни, скл^дн^ии, љ^фаи^и, в^раи^ии*; у облику императива – *б^јеи^ше, и^дн^ие, из^аћ^ие*; у облику радног глаголског придјева – *б^ра^нли, и^оц^рн^{ла}, гон^дсла, гос^елла*; и у различитим другим врстама ријечи: *к^ии^нца, к^ол^{ко}, лек^ти^ма^ција, луб^ен^{ца}, и^ре^сл^{ца}, с^дб^{ца}*²³.

У пљеваљском говору, иако најближем ситуацији у србијанском Полимљу, израженије је заступљена у међусугласничком положају само дјелимична редукција – и то углавном вокала *и*: *зам^дл^ии, о^йк^дл^ии, и^ос^дл^ии, одс^ел^ии, и^ри^мла, р^дг^ие^{љи}, вѐл^ики, к^дл^{ко}*; потпуне су заиста рјеткост: *к^ол^{ко}*²⁴. И нешто јужније у селу Врановини, на десној обали Таре (на граници између Црне Горе и Републике Српске) присутан је исти ниво редукције вокала *и*: *д^ии^{ло}, н^ай^аи^{ло}, и^ре^иол^ов^{ли}, и^си^ору^чли, с^ру^шли, у^ваи^{ли}*,

¹⁹ „Вокал је делимично редукован само квантитативно (изговара се краће од просечно кратког вокала), док квалитативно остаје неизмењен, што значи да, на пример, делимично редуковано *и* и даље остаје високи предњи вокал и да задржава све релевантне особине нормално изговореног гласа *и* (вокалност, дифузност, непрекидност)“ – Мирослав Николић, *Говори србијанског Полимља*, 200.

²⁰ Мирослав Николић, *Ис^ио*, 202.

²¹ Мирослав Николић, *Ис^ио*, 202.

²² Цевад Јахић, *Ијекавскои^иакавски ^иовори ист^иочне Босне*, 56–58.

²³ *Ис^ио*, 59.

²⁴ Драго Ћупић, *Основне особине ^иовора Пљеваља*, 81.

унїшиї²⁵ли, оуџ²⁶ли, ура²⁷ли, заври²⁸ла, дишеї²⁹ли, закућ³⁰ли, Срѣ³¹ју; чак и најнижег вокала *a*: *дїр³²чи*, *їљѣв³³љска*, *Оїраћенич³⁴ни*; па понекад и потпуна редукција – примјери су само за вокал *i*: *їранцу*, *їдїли*.

4. Као последица губљења вокала, након што су се два сугласника наша у непосредном додиру, у босанско-херцеговачким селима на тремеђи долази до појаве геминантних артикулација сугласника – посебно у радном глаголском придјеву: *досѣлла*, *фѣлле* (< досѣлила, фѣлиле), *вїлла*, *вїлло* (< вїдјела, вїдјело). Удвојено *n* (*nn*) може се изговорити и у облицима главних бројева – послїје сажимања вокалске групе *ae* > *e*: *једаннѣс*, *дваннѣс*, *тїрїннѣс*²⁵. Геминантна артикулација није потврђена на црногорској страни тремеђе, тако да се овом особиним говор Пљеваља разликује од говора Рудог, Чајнича и Фоче, па и од говора србијанског Полимља. Наиме, у неколико села на сјеверозападном дијелу општине Прибој до геминантног изговора – углавном сугласника *n* – ипак може доћи – али само послїје упрошћавања сугласничке групе *gn* (*јѣнна* < јѣдна, *јанна* < јадна, *јѣннако* < јѣднако), о чему ће бити више ријечи када, у неком другом раду, будемо указивали на особености консонантског система говора на тремеђи Србије, Црне Горе и Босне и Херцеговине²⁶.

5. Иако ограничена само на ријечи са замјеничким коријенима *ов-*, *он-* (и са различитим прозодијским ликовима): *вѣкѣ*, *воїшинѣ*, *вѣкѣ*, *воликѣ*, *воликѣ*, *накѣ*, *накѣ*, *ваїло*, *вѣкѣ*, *ноликѣ*, *номаї*, *вуданке*... афереза вокала *o* јесте заједничка особина говорне зоне на тремеђи²⁷, али и ширег простора у којем се у напоредној употреби ликов са *o-* и без *o-*, примјери са изостајањем афереze сматрају необичнијим²⁸. Има, међутим, сродних говора у којима процес губљења вокала *o* – ни код придјева, ни код придјевских замјеница – није ширих размјера²⁹.

Асимилације вокала.

6. У овим је говорима, као уосталом и у свим дијалектима српског језика, присутна јака тенденција избјегавања изговора сљедова вокала *-ao* на крају ријечи – и то овдје редовно уједначавањем артикулације у правцу другог члана вокалске скупине (регресивна асимилација): *їїсѣ*, *добиѣвѣ*, *їсїекѣ*, *назѣбѣ*, *їдсѣ*³⁰. Иста ситуација, готово до детаља, карактерише и говоре у окружењу. Из јединствене слике помало се издвајају говори сјеверозападне Црне Горе, у којима се, противно општим тенденцијама (*-ao* > *-o*), изгледа

²⁵ Цевад Јахић, *Ијекавскоїїакавски їовори їсїочне Босне*, 153–154.

²⁶ Радосав Ђуровић, *Рефлекси јѣїа у околини Прибоја*, 262.

²⁷ Мирослав Николић, *Говори србијанскої Полимља*, 203; Цевад Јахић, *Ијекавскоїїакавски їовори їсїочне Босне*, 58; Драго Ђупић, *Основне особине їовора Пљеваља*, 82.

²⁸ Јован Вуковић, *Говор Пїве и Дробњака*, 61; Данило Вушовић, *Диалектї їсїочне Херцеїовине*, СДЗБ III, Београд 1927, 14; Милија Станић, *Ускочки їовор*, 45–46. У селу Врановини: *воїе*, *вої*; у Бријегу на Шћепан Пољу: *накѣ*, *вѣкѣ*.

²⁹ Мато Пижурица, *Говор околїне Колашина*, 77.

³⁰ Мирослав Николић, *Говори србијанскої Полимља*, 210, 219; Цевад Јахић, *Ијекавскоїїакавски їовори їсїочне Босне*, 52; Драго Ђупић, *Основне особине їовора Пљеваља*, 81; Драгомир Вујић, *Фонетїске особине їовора центїралне, јїоїсїочне и јїоїзаїадне Босне*, 31; Радосав Ђуровић, *Рефлекси јѣїа у околини Прибоја*, 265.

утицајем говора зетско-јужносанџачког типа³¹, шире и резултати прогресивне асимилације. Отуда се у неким говорима околине Никшића, у крајњим јужним и сјеверним селима Пиве и Дробњака, у неким ускочким селима, у говорима околине Колашина (спорадично у васојевићком сусједству) могу срести дублетне форме: *гдшō / гдшā, рѣкō / рѣкā, найісō / найісā...*³², при чему су форме настале прогресивном асимилацијом ипак много необичније.

6.1. Вокали *a* и *o* могу бити реализовани један поред другога само у двосложним ријечима. Јасно је и зашто: те кратке форме – *бр̄ао, ӣао, г̄ао, сл̄ао, зн̄ао, з̄ао, ж̄ао, кл̄ао, кр̄ао, с̄ӣао, ц̄р̄ао* – као да се опиру свођењу на још краће, нарочито због тога што је вокал *a* у секвенци *-ао* увијек под краткосилазним акцентом, који је довољно јак да се у високом степену супротстави контракцији³³. Ипак, ни у овим примјерима, опирање општој тенденцији вршења процеса асимилације у неким сродним говорима није до краја чврсто³⁴.

6.2. Од говора на тремеђи процеси *-ао > -а* потврђени су само у везнику, односно прилогу *као*, који у србијанском Полимљу и мјестима на босанско-херцеговачкој страни, поред најчешће варијанте *ко*, може да гласи и *ка*³⁵. Додуше, примјере типа *ка* и *гāнас*, исто *ка* и *иӯмār*, влађу су прѣтиле *ка* и *св̄а̄кā*, неки дијалектолози објашњавају као елизију вокала *-o*, а не као асимилацију *као > ка*³⁶. Ријетки примјери прогресивне асимилације, такође у позицијама *као + и*: *к̄ā и он̄ō, ка и с̄āг, ка̄ӣ с̄р̄ндā̄ӣ* у источнобосанским говорима сматрају се резултатом самосталног развитка, а не утицајем сјеверозападних црногорских говора у којима је овакав лик нешто чешћи. Отприлике су у овим говорима и неизмјењени ликови *као* сличне учесталости: *као бр̄ана, као в̄āтра, као в̄јетар*³⁷.

7. Склоност промјени у говорима на тремеђи показује и финална секвенца *-ео*: *гдв̄ō, д̄гуз̄ō, д̄гв̄ō, д̄ш̄ō, љ̄з̄ō*³⁸, док вокалска група *у + o* на крају ријечи, за разлику од говора на босанско-херцеговачкој и србијанској страни, гдје

³¹ О разлозима продирања црте *-ао > -ā* у црногорске новоштокавске говоре има, међу познатим дијалектолозима, и неслагања – па и око утврђивања прецизне изгласе простирања ове појаве. На примјер, у говорима околине Бијелог Поља непосредни додир резултата прогресивне и регресивне асимилације *дош̄ā / дош̄ō*, дешавају се у близини обала ријеке Лима (Момир Секулић, *Неке особености говора Бијелог Поља*, часопис Токови, Иванград 1971, 167).

³² Данило Вушовић, *Диалект источног Херцеговине*, 13; Јован Вуковић, *Говор Пиве и Дробњака*, 20-21; Милија Станић, *Ускочки говор*, 39; Маго Пичурица, *Говор околине Колашина*, 73.

³³ Драго Ђупић, *Основне особине говора Пљеваља*, 81; Цевад Јахић, *Ијекавскошћакавски говори источног Босне*, 53; Мирослав Николић, *Говори србијанског Полимља*, 214.

³⁴ Асим Пецо у говорима источне Херцеговине (стр. 42) бљежи и *гō, жō*; а за ове контракције – и кад је вокал *a* под акцентом – зна и никшићки крај (Данило Вушовић, *Диалект источног Херцеговине*, 13).

³⁵ Мирослав Николић, *Говори србијанског Полимља*, 214; Цевад Јахић, *Ијекавскошћакавски говори источног Босне*, 53.

³⁶ Мирослав Николић, *Говори србијанског Полимља*, 214; Слободан Реметић, *Говори централне Шумадије*, СДЗб ХХХИ, Београд 1985, 123. За исту појаву у говору Конавала истраживач овог говора Зорка Кашић (стр. 266) каже: “У овим примјерима поредбена реч, везник и акцентогена реч чине акценатску целину. Пошто је то изговорна целина, у говорном низу би се појавила три вокала један за другим. Та скупина се, вероватно, упрошћава губљењем вокала у средини” – дакле *као* и *> ка*.

³⁷ Цевад Јахић, *Ијекавскошћакавски говори источног Босне*, 53.

³⁸ Мирослав Николић, *Говори србијанског Полимља*, 216; Драго Ђупић, *Основне особине говора Пљеваља*, 82; Цевад Јахић, *Ијекавскошћакавски говори источног Босне*, 55.

даје *o* – *вр̄н̄o*, *з̄а̄ин̄o*, *з̄в̄ин̄o*, *з̄д̄в̄н̄o*, *кр̄ен̄o*, *ӣр̄ек̄ин̄o*, *ӣд̄н̄o*, *ӣд̄ин̄o*, *ск̄ӣн̄o*³⁹ – у пљеваљском говору остаје неизмијењена: *̀ӣзуo*, *ск̄ӣнуo*, *ӣрд̄суo*, *уӣӣӣнуo*⁴⁰. Сажимање финалне секвенце *ӣји* > *и*, везано за одређене категорије (компаратив и суперлатив: *бо̄ӣд̄ӣӣ*, *сӣд̄арӣ*, *на̄јср̄еӣнӣ* и поједине облике замјеница: *не̄чӣ*, *сва̄чӣ*, *ӣчӣ*, *чӣ*) има у овим крајевима изглед стабилизоване појаве.

8. Пљеваљски говор се од сусједних говора разликује у још једном детаљу: док у босанско-херцеговачким и србијанским селима група *-ae-* у бројевима редовно прелази у *-e-*: *јед̄ан̄ес̄*, *ӣрин̄ес̄*, *че̄ӣр̄н̄ес̄*, *д̄ван̄ес̄тӣo* (Мирослав Николић, *Говори србијанској Полимља*, 210; Драгомир Вујичић, *Фонетске особине љвора цен̄иралне, јӯоис̄т̄очне и јӯоза̄ӣдне Босне*, 31) у говору Пљеваља, поред оваквих, употребљавају се и фонетски ликови са неизмијењеном вокалском групом: *ӣрин̄ес̄* / *ӣрӣнаес̄*, *д̄ев̄еӣн̄ес̄* / *д̄ев̄еӣнаес̄* (Драго Ћупић, *Основне особине љвора Пљеваља*, 81). У материјалу мр Драге Бојовић из села Врановине и Бријега налазе се једино примјери са *-ae-* > *-e-*: *ӣрӣнес̄тӣo*, *д̄ван̄ес̄тӣo*, *ӣд̄еӣн̄ес̄*.

8.1. Приближно је истог правца пружања и фонетско-морфолошка изоглоса *-oro* / *-ero* у збирним бројевима и *-орица* / *-ерица* у одговарајућим бројним именицама. У пљеваљском говору и прибојским селима – Рача, Бучје, Сјеверин, Буковик, Забрђе и Живинице – чују се оба морфема: *че̄ӣворo* / *че̄ӣверo*, *сед̄морo* / *сед̄мерo*, *ӣе̄ӣдрица* / *ӣе̄ӣерица*, *д̄ев̄еӣдрица* / *д̄ев̄еӣерица*⁴¹. У осталим дјеловима србијанског Полимља (у јужном, источном и централном дијелу) употребљавају се једино форме са *-oro* / *-орица*. Ову стару и маркантну изоглосу интересантно је сагледати и из шире перспективе: *-oro* / *-ero*, *-орица* / *-ерица* пружа се приближно херцеговачко-црногорским, босанско-црногорским и босанско-србијанским граничним подручјем (али најчешће не и самом границом). У граничним херцеговачко-босанским предјелима имамо или претежно *-ero* (Асим Пецо, *Говор ӣст̄очне Херце̄овине*, 37) и нешто дубље у унутрашњости Босне (Џевад Јахић, *Ијекавскоӣћакавски љвори ӣст̄очне Босне*, 45; Далибор Брозовић, *Говор у долини ријеке Фо̄јнице*, Загреб 1956, 9; Далибор Брозовић, *О ӣроблему ӣјекавскоӣћакавској (ӣст̄очнобосанској) дијалек̄ӣа*, Хрватски дијалектолошки зборник 2, Загреб 1966, 158; Асим Пецо, *Икавскоӣћакавски љвори за̄ӣдне Босне*, 97; Слободан Реметић, *Фонетске и морфолошке карак̄терис̄тике љвора Срба у Кладњу и околини*, Прилози проучавању језика VI, Нови Сад 1970, 109) или само тај суфикс (Милорад Симић, *Говор села Обад̄и у босанском Подрињу*, 78; Петар Ћукановић, *Говор села Горње Ца̄арде (код Зворника)*, 65). Двојство *-ero* / *-oro* биљежи се и у неким црногорским говорима: Данило Вушовић, *Диалек̄ӣ ӣст̄очне Херце̄овине*, 65; Јован Вуковић, *Говор Пиве и Дробњака*, 20.

³⁹ Мирослав Николић, *Говори србијанској Полимља*, 217–218; Џевад Јахић, *Ијекавскоӣћакавски љвори ӣст̄очне Босне*, 55.

⁴⁰ Драго Ћупић, *Основне особине љвора Пљеваља*, 82.

⁴¹ Мирослав Николић, *Говори србијанској Полимља*, 418–420; Драго Ћупић, *Основне особине љвора Пљеваља*, 81.

Вокал јат.

9. Ситуација у говорима на тремеђи Србије, Босне и Херцеговине и Црне Горе потврђује да су у праву многи дијалектолози што једним од најсложенијих питања из области фонетике и фонологије у ијекавским говорима сматрају проблеме у вези са утврђивањем вриједности старог вокала јата у дугим слоговима. Темељним истраживањем говора околине Прибоја Радосав Ђуровић је забиљежио четири фонетске вриједности за јат под дугим силазним акцентом (*ѝје, ѝјѐ, ѝје|је|ѝ брѝје|ѝ, ѝјѝѐв, с^ѝје|ѝ, лје|ѝ|ѝ, ли|је|ѝо, и^ѝје|ѝно, ми|је|ѝња, гје|ѝи*); три за јат под дугим узлазним акцентом (*ијѐ, ѝјѐ и јѐ*): *ви|је|ѝнац, г^ѝје|ѝше, ѝос|је|ѝло, се|је|ѝше, мли|је|ѝко, р^ѝје|ѝка, цри|је|ѝво, сѝр|је|ѝвали, ми|је|ѝвали*; и четири за дуго неакцентовано јат (*ијѐ, ѝјѐ, јѐ и ије*): *Блѝ|ѝови|ѝѝс, ѝсѝ|ѝов^ѝјѝс, и|ѝѝ Сѝи|ѝјену, ѝ снѝ|ѝѝ*. При томе један исти говорник, каткада у истој реченици, може изговорити било коју од ових варијанти. У доњополимским србијанским говорима ситуација се додатно компликује и све већим продором екавизама (утицајем језика средстава масовне комуникације, школе и администрације).

Ипак, најчешћа замјена јата под акцентом циркумфлексне интонације је *ѝјѐ*, иза ње слиједе *је|ѝ|је|ѝ*. Јонда класична вуковска вриједност *ѝје* и тек на крају екавски рефлекс *е* (Радосав Ђуровић, *Рефлекси јата у околини Прибоја*, 274), док јат у слоговима са дугоузлазним акцентом има чешће двосложну, а рјеђе једносложну јекавску замјену. Екавска вриједност *е* је скорашњи инфилтрат (стр. 277). Ликове са једносложним рефлексима јата у дугим слоговима овај дијалектолог објашњава утицајем екавског говора, али за појаву једносложних вриједности, сматра он, мора бити од значаја и притицање босанско-централнохерцеговачке језичке струје, која је у говор ове зоне унијела и друге фонетске и морфолошке карактеристике⁴². Због тога је говор околине Прибоја, према рефлексима јата, најближи централнохерцеговачком и западнобосанским ијекавским говорима.

А сусједни говори Срба и Муслимана на босанско-херцеговачкој страни тремеђе – оних у долинама Лима, Увца, Рзава и оних на десној обали Дрине у вишеградском крају ближе србијанској граници – имају најчешће једносложан рефлекс јата. И то двије изговорне варијанте – *ѝе|ѝ|је|ѝ* под дугим силазним акцентом, *ѝѐ, јѐ* под дугим узлазним: *бѝ|ѝѝ, брѝ|ѝ|ѝ брѝѝѝ, гѝѝ|ѝѝѝ* (вок.) / *бје|ѝѝ, ије|ѝѝ, гје|ѝѝ, брје|ѝ|ѝ брје|ѝѝ; ѝо ѝѝѝни, гѝѝѝше, врѝѝѝме / бје|ѝѝ, гје|ѝѝше, сѝр|је|ѝла...*⁴³ Иста је скала факултативних варијанти и у вези са рефлексом јата у неакцентованим дугим слоговима. Овакав рефлекс ограничен је само на говоре око тремеђе, док централни терен ијекавскоштакавских говора (долина Сутјеске, Техотине и Јањине) па и даље на сјевер и сјеверозапад долином Дрине (фочански, чајнички, гораждански и трновски крај), затим долина Праче, рогатички крај и Гласинац припада ијекавском типу са класичном замјеном јата: јат под дугим силазним акцентом даје *ијѝ*, под дугим

⁴² Радосав Ђуровић, *Рефлекси јата у околини Прибоја*, 288. Ситуација у западном Санцаку, гдје су се сусреле двије миграционе струје: једна црногорско-источнохерцеговачка и друга босанско-централнохерцеговачка, уз екавски изговор, доприносила је устаљивању ових особина – сматрао је и Асим Пецо, *Неке специфичности говора Вукосављевићева завичаја*, 89.

⁴³ Цевад Јахић, *Ијекавскошћипакавски ѝовори источне Босне*, 65–67.

узлазним *ијè* (*сијено, свијейи, свијейи / млијèко, бијèло, сијèло*). То ипак не значи да се двосложни рефлекс и у босанско-херцеговачким селима на тремеђи никако не чује – чак је забиљежено и неколико случајева дужине другог слога у позицији иза краткосилазног акцента: *бријèйи, лијèйо, свијèс, цијèйаишо* (стр. 64). С друге стране, јат у дугим слоговима под узлазним акцентом може дати класичну замјену *ијè*, а заиста ријетко *ијé*: *млијéко, ријéкè, вијéка* (стр. 66).

Појава једносложних рефлекса у дугим слоговима и њихова територијална лоцираност упућује на резултате неорганског развоја ових говора: „једносложна замјена овдје је резултат дужег непосреднијег контакта доселеничког елемента са источнијим зонама. Те зоне и саме су у дијалекатском смислу ијекавске (западносрбијански ијекавски говори), али разговорни језик екавскога изговора у њих већ дуже вријеме продире. (...) Посљедица тога је трансформација првотног двосложног рефлекса у једносложни, који је данас у овим говорима већ и системска одлика“ (Џевад Јахић, *Ијекавскоишћакавски говори источне Босне*, 70).

Један други испитивач ове говорне зоне Мирослав Николић, међутим, сматра да је основни континуант дугога јата дифтонг, тј. слијед вокала *и* и *е*, који чине један слог. И под акцентом силазне интонације *бр^ие^л и^ие^л с^ие^ла, л^ие^лб^ј, л^ие^ло*; и под акцентом узлазне интонације *в^иéнаи, г^иéише, с^еéше, м^лéко, р^иéка*; као и у постакцентском положају: *Бл^ио^вéс, и^сио^вéс^ии, и^ди^и С^иéну, у^и с^иéи* слоготворан је други члан, тј. *е*, али се силабичност дјелимично протеже и на први члан дифтонга, на вокал *и* (који ипак остаје неслогован). Између њих се развило прелазно *ј* (=и), које је, као и у другим сличним окружењима, дјелимично редуковано (што је за природу самога рефлекса мање битно)⁴⁴. Двосложни се рефлекс у србијанском Полимљу јавља само спорадично (обично у спором говору, при наглашавању сваке ортотоничке ријечи): *зв^иéр, ли^иéйа* ћев^ојка, *си^иéно, ци^иéви; би^иéло, г^иéише, од^иéло, за^им^иéнè се, из^им^иéни, и^ди^ири^иéко*, а онда је други слог обично дуг (Мирослав Николић, *Говори србијанској Полимља*, 228).

На црногорској страни, у сусједном пљеваљском говору – као и у говорима сјеверозападне Црне Горе у цјелини, у којима је рефлекс дугога *јаиша* двосложна секвенца *ије* – проблеми су другачије пророде и везани су за квантитет другог слога. Вуково основно ортоепско правило да јат под акцентом силазне интонације даје *ије*: *ријеч, свијейи*, а под акцентом узлазне интонације *ијè*: *зв^иéзда, вр^иéме* ријетко је у којем говору досљедно спроведено⁴⁵. У свим другим говорима сјеверозападне Црне Горе вокал *е* није обавезно кратак, а различите степене његовог дужења забиљежили су многи испитивачи ових говора обично се не усуђујући да без експерименталних потврда дају коначне оцјене.

Паралелна употреба дугог и кратког *е*, уз веома често препознавање тзв. полудугог *е*, одавно је уочена на овим просторима. Још је у трећој деценији

⁴⁴ Мирослав Николић, *Говори србијанској Полимља*, 226.

⁴⁵ Једино се у ускочком говору, како сматра његов испитивач Милија Станић (стр. 65-67) вриједности дугог јата крећу у релацијама које су озаконили Вук и Даничић: *џџ ије, џ > ијè, џ* (у неакцентованом слогу) *> ије*.

прошлог вијека Данило Вушовић констатовао да становници Пиве, Голије, Бањана, Никшићке Жупе, па и других граничних мјеста тим племенима, обично изговарају глас дуго **ѓ** као гласовну групу *ије*, а да примјери типа *миѓна*, *циѓна*, *сиѓиѓна*, *биѓда* и сл. могу гласити и: *риѓка*, *сиѓиѓна*, *биѓда* (*Диалект и источне Херцеговине*, 7–9). У исто вријеме, напоредо са кратким узлазним акцентом у овој категорији рефлекса јата констатован је дуги узлазни акценат и у говору Пљеваља⁴⁶. Знајући за ове разлике, проблему утврђивања квантитета другог члана секвенце *ије* посветио је, приликом описа говора Пиве и Дробњака, нарочиту пажњу и Јован Вуковић. „Може се примијетити, каже он, при мало пажљивијем ослушкивању овога говора, да у примерима *ријѓка*, *сијѓло*, *налијѓваѓи* и свим оваквим речима где се јавља *ије* од дугог **ѓ** под узлазним акцентом, немамо онај узлазни акценат који би квантитетски одговарао сасвим кратком узлазном акценту (̀), као што је нпр. у речима *иѓбјѓжаѓи*, *навѓлѓѓѓи*, *иѓндѓѓѓи*, *сѓло* итд. Али акценат у примерима *ријѓка*, *сијѓло* није ни толико дуг да би квантитетски био једнак дугом узлазном у примерима као што су: *расѓрѓдаѓи*, *зановѓѓѓи*, *сиѓриѓца* итд.“ (*Говор Пиве и Дробњака*, 13–16). У питању је, мишљење је Вуковића, полудуго *е* од јата.

Занимљиво је да сличну полудужину, тзв. продужено *е*, у јатовској секвенци биљежи и Радосав Ђуровић у околини Прибоја (стр. 278): друга компонента скупине *ије* од дугог јата, у десетак примјера које издваја Ђуровић, дужа је од вокала *е* из примјера *ни јѓдан ни груѓи*, а краћа од *е* из облика *рѓдаѓи* – и сасвим је близу полудужини која преовладава у говору Пиве и Дробњака.

Колебања у изговору секвенце *ије* карактеристика су и сусједних говора који чине најужу основицу књижевног језика ијекавског изговора, како налазимо у монографији Асима Пеца *Говор источне Херцеговине* (стр. 47–56). Неслагања са Вуком тичу се напоредне употребе *ијѓ* / *ијѓ*, са чак нешто учесталијом употребом лика са дугоузлазним акцентом. Међутим, сматра академик Пецо, дужина вокала *е* у другом слогу ове замјене није потпуно идентична дужини тога вокала у *иѓѓѓа*, *сѓка*. Простим ухом није лако одредити ту разлику али се експерименталним путем тачно може установити колико је *е* у *ијѓ* краће од *е* у *иѓѓѓа*, а дуже од *е* у *мијѓѓко*.

Да о континуантима дугог јата закључимо: у говорима око тромеђе несумњиво је присутна широка лепеза ијекавско-јекавских рефлекса овога старог вокала – свакако разноликији рефлекси него у неким сродним говорима⁴⁷. Ситуацију додатно компликује интензитет артикулације сонанта *ј* у двослож-

⁴⁶ Гојко Ружичић, *Акцентајски систем ијѓваљској говора*, 126, 128, 162, 197.

⁴⁷ У слоговима са дугосилазним акцентом забиљежене су ове варијанте: горобилски – *ијѓ*, *ијѓ*, *иѓѓ*; источнохерцеговачки – *ијѓ*, *ијѓ*; централнохерцеговачки и сјевернохерцеговачки – *иѓ*, *јѓ*, *ијѓ*; западнобосански ијекавски говори – *ијѓ*, *јѓ*; пивско-дробњачки, усочки, сјенички ијекавски и сарајевски – *ијѓ*; дубровачки – *иѓ*, *ијѓ*; говор Никшићке Жупе – *иѓѓ*. У слоговима са дугоузлазним акцентом: источнохерцеговачки – *ијѓ*, *ијѓ*; централнохерцеговачки – *иѓ*, *јѓ*, *ијѓ*; сјевернохерцеговачки и дубровачки – *иѓ*; западнобосански ијекавски говори и сарајевски – *ијѓ*, *јѓ*; пивско-дробњачки – *ијѓ*, *ијѓ*; усочки – *ијѓ*; сјенички ијекавски – *ијѓ*, *ијѓ*; говор Никшићке Жупе – *иѓ*, *иѓ*, *ијѓ*, *ијѓ*; – нав. према: Радосав Ђуровић, *Рефлекси јата у околини Прибоја*, 274, 277.

(Данило Вушовић, *Диалект и источне Херцеговине*, 9). У селима на босанско-херцеговачкој и србијанској страни, у ограниченом броју примјера, забилежено је и *је* иза сонанта *р*: *рјѣђи* – у околини Прибоја, у селу Живинице (Мирослав Николић, *Говори србијанској Полимља*, 241), *рјѣчица* (Радосав Ђуровић, *Рефлекси јайа у околини Прибоја*, 289), *рјѣћѣ* (Џевад Јахић, *Ијекавскоиџакавски џовори и источне Босне*, 82); нешто је чешћи јекавски лик *сѣарјѣшина* / *сѣарјѣшинсѣво*⁵¹ (М. Николић, 240; Р. Ђуровић, 288 и Џ. Јахић, 82), и глаголски облик *џорјѣши* (*џорјела, изџорјела...*)⁵². Идући даље од тремеђе, ка западним ијекавским областима, скупина *рје* постаје све учесталија⁵³.

9.3. Вокал *и* као континуант јата налазимо углавном у истим позицијама у којима се среће и у другим ијекавским говорима. При том, огромну већину икавизама чине примјери у којима је вокал *и* фонетског поријекла, али се такође препознају и неке граматичке категорије у којима је разлог успостављања икавског рефлекса морфолошке природе. Несумњиво је фонетским путем дошло до промјене **ѣ** > *и* у позицијама:

а) **ѣ** + *j* > *и* + *о*: *вијавица, џријайи, сијање, заџријали*;

б) **ѣ** + *о* (< *л*) > *и* + *о*: *видѣо, живиѣо, гуѣо, џѣо, сиѣо, желиѣо*. У овој групи могу се развити и морфолошки икавизми у облицима глагола VI Стевановићеве врсте на **-ѣши**. То су, у ствари, глаголи код којих није сачувана разлика између инфинитивне и презентске основе *видѣли, видѣло, вѣлила, живиѣши* – „јасно је, у облику *вѣлила* самогласник *и* уопштио се мјесто јата према *вѣлио*⁵⁴.

в) **ѣ** + *љ* (< *л* + **ѣ**) > *и* + *љ*: *биљѣи* – основа (-)вѣлѣ-. У говорима околине Прибоја *биљѣи* је једина могућност (Мирослав Николић, *Говори србијанској Полимља*, 247; Радосав Ђуровић, *Рефлекси јайа у околини Прибоја*, 296), а иста је ситуација и у говорима источне Херцеговине (А. Пецо, 58).

г) **ѣ** + *ђ* (< *g* + **ѣ**) > *и* + *ђ*: *усѣђелица, сѣђеѣи, сѣђеѣи, сѣђела, џосѣђеѣи*⁵⁵. Но, напоредо са икавизмима, у говорима на тремеђи употребљавају се и јекавски ликови: *с'ѣђеѣи, ус'ѣђелица, с'ѣђасмо* (Р. Ђуровић, 296, М. Николић, 246–247). И у овој позицији је долазило до различитих уједначавања: а) радни глаголски придјев *сѣђуо*, са вокалом *и* испред *g*, успостављен је по угледу на облике *сѣђеѣи, сѣђела*; б) напоредна употреба јекавско/икавских форми: *с'ѣђели / с'ѣђили, с'ѣђела / с'ѣђила* и сл. Поред говора на тремеђи обје могућ-

⁵¹ Ипак, „у примјеру *сѣар(ј)ешина* проблем је друкчији него код **рѣ** у другим позицијама, јер је стари облик био *сѣарјѣшина*“ – Митар Пешикан, *Сѣарџорџорски средњокашунски и љешански џовори*, 105.

⁵² Чувању јекавске форме више је одговарала средина ријечи – група *рј* „у овом положају ствара много мање артикулационих тешкоћа, будући да ова два гласа не морају припадати истом слогу“ – Павле Ивић, *Дијалектолоџија српскохрватској језика, Увод и иџокавско наречје*, Матица српска, Нови Сад 1985, 133.

⁵³ Асим Пецо, *Судбина крајкој ѣ иза р у ијекавским џоворима*, ЈФ XXXIII, Београд 1977; Милорад Дешић, *Западнобосански ијекавски џовори*, 115–116; Драгољуб Петровић, *О џовору Змијања*, ЗМСФЛ XIV/1, Нови Сад 1971, 52; Асим Пецо, *Говор и источне Херцеговине*, 68.

⁵⁴ Радосав Ђуровић, *Рефлекси јайа у околини Прибоја*, 297–298, фус. 121.

⁵⁵ Мирослав Николић, *Говори србијанској Полимља*, 246–247; Радосав Ђуровић, *Рефлекси јайа у околини Прибоја*, 296; Џевад Јахић, *Ијекавскоиџакавски џовори и источне Босне*, 85; Драгомир Вујичић, *Фонетске особине џовора централне, југоисточне и југозападне Босне*, 74.

ности познају црногорски говори који чине ужу основицу књижевног језика, тј. они говори који носе типичне особине новоштокавских дијалеката најновијег типа – усочки говор (стр. 68) и пивско-дробњачки (стр. 17).

9.4. Посматрајући морфолошку изоглосу рефлекса јата у одричном облику глагола *јесам* (*нијесам* / *нисам* – системски и аналошки лик), долазимо до закључка да се говори на тремеђи на неки начин могу сматрати прелазном облашћу између *нијесам* и *нисам* зона. У дијалекатским текстовима из Пљеваља и околине налазимо више потврда за *нисам* него за *нијесам* (Гојко Ружичић, *Акцентнајски систем њљеваљској њвора*, 107). У околини Прибоја правац пружања ове изоглосе умногоме се поклапа са током ријеке Лима: ијекавски ликови глагола *нѣсмъ* чују се (као једина могућност) у планинским селима на лијевој обали Лима – испод Јаворја, Ожља и Бића. У другим селима на лијевој обали мијешају се оба облика, док се на десној обали Лима употребљава само облик са икавском замјеном јата⁵⁶. Одрични облик *нијесам* општа је карактеристика ијешт.иб. говора – ипак, на крајњем истоку, говори у долинама Лима, Увца, Рзава и села на десној обали Дрине у вишеградском крају чешће имају *нисам* (Цевад Јахић, *Ијекавскоијѣкавски њвори истѡчне Босне*, 86).

9.5. Морфолошке аналогije, а свакако и утицај књижевног језика, докле су у говорима на тремеђи пореметили редовност употребе форме с двосложном вриједношћу старога вокала јата у инструменталу једине мушког и средњег рода те генитиву-дативу-инструменталу и локативу множине сва три рода замјеничко-придјевске промјене. Наиме, иако су краћи облици са наставцима некадашњих меких основа, који у свом саставу нијесу имали вокал јат, још увијек у мањини ипак се њихово присуство у говорима ове зоне не може занемарити – на тај начин овдје је створен привидан ијекавско-икавски однос (*стѣајѣм* / *стѣајѣм*, *нѣкија* / *нѣки*, *бијѣлијем* / *бијѣлим*, *мѡијем* / *мѡим*...) ⁵⁷. Једино се из говора Пљеваља дају потврде само за дуже форме: *нѣишијема*, *дѡбријема*, *ѡвијема* ⁵⁸.

10. Да говори на тремеђи Србије, Црне Горе и Босне и Херцеговине припадају прогресивним говорима источнохерцеговачког типа, знали смо и на почетку наших истраживања. Зато је главна пажња била усмјерена на провјеру компактности говора новоштокавског југоистока, којему ова зона територијално припада. И показало се: то су заиста говори који по својим генетским и структурно-типолошким особинама представљају недјелјиву цјелину. Такви су, на примјер, по важним одликама прозодијског (инвентар и дистрибуција прозодема, старо и ново преношење акцената...) и вокалног система (квалитативна стабилност вокала, асимилација вокалске групе *-ао* на крају ријечи итд.).

⁵⁶ Радосав Ђуровић, *Рефлекси јата у околини Прибоја*, 279–280.

⁵⁷ Мирослав Николић, *Говори србијанској Палимља*, 396–397; Радосав Ђуровић, *Рефлекси јата у околини Прибоја*, 284–286; Цевад Јахић, *Ијекавскоијѣкавски њвори истѡчне Босне*, 67 – чак и у новопазарско-сјеничким говорима (Данило Барјактаревић, 94–94).

⁵⁸ Драго Ђупић, *Основне особине њвора Пљеваља*, 83.

Међутим, поред многих заједничких, пронађене су и неке дивергентне црте које издвајају новоштокавски југоисток од сродних говора, дајући му понекад и прелазни карактер. Једна од тих дијалектолошки маркантних црта јесте посебан акценатски квантитет посљедњег слога у ген.-акуз. личних и упитних замјеница (*мене, која*). А свакако најзначајнија таква црта је замјеник старога вокала јата у дугим слоговима. Наиме, у овој зони присутна је широка лепеза ијекавско/јекавских рефлекса – много разноликија него у другим говорима истога типа. Уз то, говори на тремеђи, поред сличних тенденција, судбином јата показују и знатне међусобне разлике, а развитак једносложног рефлекса у дугим слоговима чини ову област посебно занимљивом.

Ни неке друге особине нијесу подједнако распоређене у свим пограничним говорима: различити су, на примјер, степени редукција вокала – у селима на босанско-херцеговачкој страни редукција је много израженија него у сусједним црногорским и србијанским говорима; док група *-ae-* у бројевима у србијанским и босанско-херцеговачким говорима обавезно прелази у *-e-* (*jeđānēs*), у околини Пљеваља може остати и неизмијењена; у пљеваљском говору, за разлику од сусједних говора на тремеђи, финална секвенца *-uo* се не упрошћава у *-o* (*īrēsnuo, ušīīnuo*, а не *īrēsno, ušīīno*) итд. Наше анализе акценатског и вокалског система нијесу потврдиле мишљења неких дијалектолога да се одређене разлике у говорима могу објашњавати елементом религије.

Кључне ријечи: акценат, вокализам, тремеђа, редукција, асимилација, вокал јат, источнохерцеговачки дијалекат, новоштокавски југоисток.

Miodrag Jovanović

SOME CHARACTERISTICS OF PROSODIC AND VOCALIC SYSTEM OF LOCAL ACCENTS AT THE JUNCTION OF STATE BORDERS OF SERBIA, MONTENEGRO AND BOSNI-HERZEGOVINA COMPARED TO THE LANGUAGE OF LITERATURE

Summary

My analysis of the local accents at the junction of these three states has shown that by their structural and typological characteristics these accents belong to the South-Eastern branch of East Herzegovinian dialect. However, in this language area, there are some features which: a.) differentiate the new štokavian South East area from related dialects (for example, a specific stress quantity in the forms of genitive and accusative and well as interrogative pronouns such as *mene* and *koga*; b.) show certain differences within the accents at the junction of borders (all the accents at the junction do not evenly incorporate reductions; in the villages in Bosnia-Herzegovina, this phenomenon is much more obvious than in the neighbouring Montenegrin and Serbian accents; on the other hand, the group 'ae' in numbers always becomes 'e' in Serbian and Bosnian-Herzegovinian accents (*jedanes, dvanes*), while in the Pljevlja accents it may remain unchanged; in the Pljevlja accent, compared to the neighbour-

ing accents at the junction, the final sequence `uo` at the end of words is not reduced to `o` (*prosuo*, *uštino*, not *tresno*, *uštino*).

As for the reflex of the old Cyrillic letter *yat*, the accents at the junction, more than all the *ijekavian* ones, confirm the fact that the replacement of the old vowel *yat* is one of the most complex issues in dialectology in general. Namely, in this area there is a wide array of *ijekavian/jekavian* reflex of *yat*, and it is certainly much more diverse than in some neighbouring accents. In addition to numerous similar tendencies regarding this language characteristic among the accents at the junction of borders of Serbia, Montenegro and Bosnia-Herzegovina, significant differences have also been observed.

Јелица Стојановић
Никшић

КОНТИНУАНТИ ВОКАЛА ЈАТ У ИСТОРИЈИ СРПСКОГ КЊИЖЕВНОГ ЈЕЗИКА

У раду се бавимо проблематиком континуаната стари вокала „јаџ“ у историји српског књижевног језика. Континуанте за стари вокал „јаџ“ посматрали смо у оквиру три периода који представљају значајне фазе у историји српског језика (српскословенски, славеносрпски, Вукова реформа) и, везано за то, различити однос и нормативне тенденције везано за континуанте „јаџа“.

0. Термин књижевни језик овдје узимамо у широком смислу ријечи (како везано за језик књижевности, тако и за језик богослужења у Српској православној цркви, па и језик шире писане комуникације). Термине књижевни и стандардни језик нећемо раздвајати. Иако се појам стандарда често везује за период 19. вијека, полазимо од становишта да је нормирање (у смислу прописивања и примјењивања језичких правила) било присутно (у мањој или већој мјери, са мање или више досљедности у примјењивању) од самих почетака српске писмености. У складу са тим можемо и посматрати континуанте за стари вокал *јаџ* у историји српског језика.

Познато је да вокал *јаџ*, његова гласовна вриједност, како у прасловенском тако и у историји словенских језика, као и његови рефлекси у словенским језицима, представљају једну од нејаснијих и теже рјешивих проблема. Ова нимало једноставна слика гласовне вриједности и континуаната вокала *јаџ* одлика је и прасрпског и историје српског језика. Као што је познато, вокал *јаџ* веома рано прелази у своје рефлексе, у екавски и икавски од 13. вијека (мада је појединачних примјера било и нешто раније), а у (и)јекавски почев од 15. вијека. То је све нашло одраза (и присутно је) у бројним писаним споменицима, прије свега оним писаним народним језиком. Споменици писани народним језиком (тј. споменици свјетовне садржине: повеље, писма, преписке владара, договори, преговори, извјесна правна акта, законици и сл.) најчешће одражавају приближно стање у говорима, како везано за друге језичке црте тако и везано за рефлекс *јаџа*, па с обзиром на простор на којем су настали могу имати екавски, икавски, ијекавски или мјешовити рефлекс *јаџа*.

Посебно питање представља континуант за вокал *jaīī* у црквеном и књижевном језику. Овдје ћемо оставити по страни икавске рефлексе, односно рефлексе везано за икавску говорну подлогу. Познато је да је континуант *jaīīa* у овом типу (црквенословенском) различит у односу на споменике писане српским народним језиком, односно да обавезно не одражава стање у говорима, тј. да је у знатној мјери наддијалекатски (и обједињавајући, свеобухватан). У вези са овим веома важно питање јесте питање његовог изговора (повезано са начином писања), тј. питање да ли се и изговарало онако како се писало. Континуанте (као и гласовну вриједност континуаната) можемо (са пуно разлога) подијелити и посматрати у оквиру три периода (која представљају и значајне /и прилично диференциране/ фазе у развоју српског језика и правописа): 1. период српскословенског (до почетка 18. вијека), 2. период славеносрпског, – (термини који су прихваћени и устаљени у науци углавном од 19. вијека); и 3. период Вуковог и вуковског српског језика.

1. Како се сматра¹, у вријеме примања словенског богослужења код Срба вокал *jaīī* се изговарао као затворено *e*; то је гласовна вриједност од које се полази као од прасрпске (из које се изводе и могу извести три основна рефлекса у српском језику); од те гласовне вриједности су полазили и Белић, Бошковић... Негдје од 13. вијека у народним говорима забиљежени су екавски и икавски рефлекси старог *jaīīa*, а тек од 15. вијека (и)јекавски. Тај нови изговор некадашњег *jaīīa*, екавски (*e*) захватило је и српски књижевни и црквени језик. Екавизам српскословенског језика постао је почев од тог најранијег периода па све до периода славеносрпског једна од препознатљивих одлика старог српског црквеног и књижевног језика (богослужбени текстови, и др. разни текстови црквене садржине, литература са црквеном тематиком – како у рукописним тако и у штампаним књигама). Српскословенски је своју богослужбену и књижевнојезичку функцију вршио на свим подручјима под јурисдикцијом српске православне цркве (Србија, Херцеговина, Црна Гора и др.).

Посматрајући споменике српскословенског језичког типа са (и)јекавског подручја, прије свега са простора садашње Црне Горе (самим тим су ту једним дијелом укључени и споменици са подручја некадашње Зете, Хума, Рашке)² дошли смо до сљедећег закључка: најчешће се у овим споменицима тежи да се *jaīī* пише у позицијама гдје му је етимолошки мјесто, а ако се одступа од овог правила, умјесто *jaīīa* имамо *e*, тј. екавсаки континуант за *jaīī* што је и била, како се показује, српскословенска норма. Таква је ситуација почев од *Бјелойољској четијоројеванђеља*³ (13/14. вијек), затим у језику „*Псалтира*“

¹ Александар Младеновић, *Екавизам – традиционална особина српској књижевној језика*, ЗБФЛ, 39/1, 44.

² Опширније о овим проблемима у раду: *Обиљежавање старијег вокала jaīī и његових континуаната у споменицима писаним српскословенским језиком на (и)јекавском подручју*, Србистички прилози, Зборник у част професора Славка Вукомановића, Београд 2005. године, стр. 263–273.

³ *Бјелойољско четијоројеванђеље* (даље *Би*) је рукопис који се чува у манастиру Никољцу у Бијелом Пољу. Настало је крајем 13. почетком 14. вијека на рашком подручју. Ово четворојеванђеље је везано за период када се већ јављају примјери замјене вокала *ѣ* са *е* (али не са *ије*). *Би*

из штампарије Црнојевић⁴, *Молићвеника* из штампарије Црнојевић⁵, *Псалтиру са послованијем* из 1510. године из манастира Никољац⁶; у грађи (са различитих говора ијекавских простора) ексцерпираној из *Старих српских записи* и *написи* Љубе Стојановића⁷ (примјере овог типа ексцерпирани смо са широког подручја ијекавског изговора, са свих простора садашње Црне

се доста држи српскословенске традиције, вокал *јайи* се најчешће пише у старим етимолошким позицијама Од овога има свега неколико примјера одступања у којима је умј. *јайи* написано *е*: *телесе* Лк 16; *телеси* Мт 12; *добръ нестъ*, а има и супротних примјера, примјера писања *јайа* умјесто етимолошког *е* код ријечи *пег-*: *грѣдоуштихъ*, *грѣди*. Дакле, на основу невеликог броја примјера замјенивања *е* и *јайа*, не можемо са сигурношћу утврдити да ли је писар (односно писари) изговарао *јайи* са *е*, или је постојао књишки изговор који се рефлектовао кроз писање (или обрнуто), али је екавска замјена (и изговор) био у основи. (Детаљније: Јелица Стојановић, *Орфографија и језик Бјелоловкој четијоројеванђеља /13/14. вијек/*, Подгорица 2002. године).

⁴ У „Псалтиру“ из штампарије Црнојевић, према Ј. Г. Мејјор, налазимо честе екавске замјене *јайа*: 1) *е* на мјесту етимолошког *ѣ*, а) у коријену и сонови (нпр. *недела* - 111 пута, *тел* - *смерихъ* се и сл., *грешни* - *место* - *по среде* - *чрева* - *рајуделише* - *ждревіе* - *сел* - *на рекахъ* - *вечна* - *оумрети* - *ведеть* - *секырами* - *вледива* - *целовати* - *оусекованіе* - *неснь* - *болезнь* - *кореніе* - *не разоуме* - *видехъ* - *зрехоу* - *над всеми* - *вагреніцоу* - итд.); б) у наставцима ријечи (по *среде* - *въ мѣсте* - *злачне* - *на стицхвнѣ* - *въ сѣвнѣ* - *при вразехъ* - *въ селехъ* ... *къ владце* - *на воде* ... *к тебе*... старен 2) *ѣ* на мјесту етимолошког *е* или *ѡ*, а) у коријену и основи (*девѣдесѣтъ* - *рѣкоуѣтъ* - *дѣсница* - *сѣданици* - *трѣтіе* ... *призовѣтъ* - *начиѣтъ* - *идѣтъ* - *гредѣтъ* - *грѣди* - *зрѣци* - *телѣснѣ* - *правѣднѣ* - *на тѣ* - *ш тѣвѣ* ... б) у наставку ријечи (въ *скрѣвѣхъ* - *мыслѣхъ* - *каменѣ* ... *стоѣстѣ* - *изнемогостѣ* ...)... „Изнесена грађа потврдила је екавску замјену *јайа* у ПСАЛТИРУ, споменику насталом на терену са ијекавском замјеном ове фонеме... Исто стање засведочено је, на пример, и у књигама из Мркшине цркве које су такође штампане на неекавској територији, а исто тако и у књигама из Скадра и Горажда.“, Јасмина Грковић Мејјор: *Језик „Псалтира“ из шийаміарије Црнојевић*, 47–48, Подгорица 1987.

⁵ На основу дипломског рада одбрањеног на Филозофском факултету у Никшићу (Тања Радовић: *Правописне и фонетске особине Молићвеника Ђурђа Црнојевића*, 2007, 41).

⁶ Према подацима које смо добили од Миомира Абовића (*Орфографија и језик Псалтира са послованијем из манасиѣра Никољца*, докторска дисертација у процесу израде): *видѣше*, 378, *вса дела*, 388, *в вѣлахъ*, 392, *верѣ*, 391, *видѣше*, 398, *вѣнце*, 398.

⁷ Честе замјене *јайа* са *е* евидентне су и у записима уз српскословенске рукописе и натписима из разних крајева садашње Црне Горе, а и са ширег (и)јекавског подручја. Иако грађа сакупљена у *Старим српским записима* и *написима* није увијек прави репрезент српскословенског језика јер је писање слободније, често из главе писара (према најчешће по усталеним обрасцима), не ослања се на преписивању са предлошка, ипак већина текстова одражава стање у књижевној норми српскословенског језика. У *Записима*, што је нарочито значајно, имамо примјере са различитих простора и из свих периода (нас овдје интересује вријеме почев од 15. вијека) од када имамо у говорној бази замјену *јайа* са (*и*)*је*. Оно што се може констатовати јесте сљедеће: у *Записима*, уколико *јайи* није писано на етимолошким позицијама, готово редовно имамо као његов континуант вокал *е*, дакле екавску форму. Ради илустрације наводимо мали број од ексцерпираних примјера (али са различитих подручја и из различитих времена), нпр: 15. вијек: *гдѣ* (Пљевља, манастир Свете Троице 1476/109); Цетиње: *телѣсно*, *делом*, *телеси*, *смернига* (написано у дому И. Црнојевића, 1489/112); *последн*, *роукоделисахъ* - *целоуоудрию*, *смерни*, (Макарије, 1493–1494, 116–118) *темже*, *смерѣннѣ* (1495/119); Морача: *лето*, *прѣстави се* (натпис на гробном врату у манастиру у Жупи Никшићкој); Чајниче: *прѣсветне* (1492/115); – 16. вијек: Савина: *смерни* (1510/126); Цетиње: *последнѣ*, *Ѣ Реке*, *видѣти*, *погрѣнѣнъ*, *погрѣшино* (Б. Вуковић, 1519/ 136–138); Сарајево: *смерѣннѣ*, *мѣстѣ* (1510/126); *вехоу*, *рѣкѣ*, *вѣше* (Јеролим Загуровић, Котор): *преписоуѣщїимъ*, *сѣмъ*, *вѣлахъ*, *видѣ*, *вѣсеухъ*, *вѣѣ*, *дело*, *вѣсто* (1562/198); Морача: *лето*, *прѣстави*, *лѣтѣхъ* (Напис на вратима, 1574/219); Шудикова (код Берана): *смереноу*, *лето*, *мѣста*, *повѣдавъ* (1582/231); Подмаине (Прасквица): *лето* (1594/249); Паштровићи: *смерѣннѣ*, *през*, *недела*; Пива: *вѣѣ*, *мѣсто*, *Новѣмъ*, *темже*, *погрѣшино*, *вѣком*, *вѣше*, *чловек*, *меромъ*, *хтеахъ* (1571/215–216); – 17. вијек: Цетиње: *мѣста*, *прѣсвета* (натпис на митри, 1682/428); Никшић: *лето* (1695/466); Дробњак: *лето* (1700/579); Котор/Пераст: *летѣ*, *васин*, *градѣвѣхъ*, *мѣстѣхъ*, *времѣ*, *лето* (1682/437); – 18. вијек: Цетиње: *ценоу*, *цена* (1732/91); Морача: *лето*, *грѣшини* (натпис на зиду, 1714/32); Ријечка Нахија: *лето*, *Стѣпчѣ*, *Стѣпцѣ* (1722/59); Бијело Поље (Никољац): *реѣѣ*, *Бѣлога Поља*, *Бѣлаш Пољу* (1726/72); Дуга, Братоножићи: *вѣсѣхъ*, *лето* (1755/186)...

Горе и свуда имамо екавски рефлекс), у *Врхобрезничком рукопису*⁸ – рукопису из манастира Свете Тројице код Пљеваља из 17. вијека, такође и у рукопису *Грешних сјасеније*⁹ из манастира Тушимље из Дробњака из средине 17. вијека, итд.

Што се, дакле, српскословенског, тј. књижевног црквенословенског језика тиче, судећи према нашем разноврсном материјалу, из различитих крајева и из различитих периода (до 18. вијека, а донекле и даље) можемо закључити да је његова одлика, с једне стране, одржавање етимологије и писање *jaïia*, а са друге, одступање од овог етимолошког принципа и екавска замјена вокала *jaïi*, односно писање *e* наспрам некадашњег вокала *jaïi*. Ово говори у прилог претпоставци о екавском изговору *jaïia* у књижевном језику, без обзира на рефлекс ове фонеме у дијалекатској бази, то јест показују да је екавизам једна од основних карактеристика српскословенског језика (како на екавском, тако и на ијекавском подручју), а, како се из изнијетог материјала види, и на просторима који се данас налазе у саставу Црне Горе. Екавски континуант за *jaïi* на екавском подручју је свакако очекиван, али је, вјероватно, постојало више разлога за уопштавање тог стања и на широком подручју српског језика: 1. Тежња за уједначеним и јединственим језичким обрасцем који је везан за цркву и свете књиге, чији је носилац Српска православна црква; 2. Екавски рефлекс је захватио српске народне говоре већег дијела Србије која је, почев од настанка тзв. рашког правописа, центар иновација (језичке црте и правописна правила су се углавном шириле из правца истока према западу

⁸ Тенденцију екавске замјене *jaïia*, уколико се *jaïi* не пише, имамо и у *Врхобрезничком рукопису*, обимном и изузетном ћирилском рукопису из половине 17. вијека, који је настао у манастиру Света Тројица код Пљеваља, из пера знаменитог писара Гаврила Тројичанина из Шћепан-Поља. Иако нам није био циљ да детаљно и исцрпно екскерпиримо целокупну грађу *Врхобрезничког рукописа*, забиљежили смо преко 300 примјера гдје на мјесту некадашњег вокала *jaïi* имамо написан вокал *e*, дакле екавски рефлекс (мада је највећи број примјера са *jaïiom* у етимолошким позицијама). Ради илустрације дајемо само неке од примјера: *деаџ* 44b/2, *месеци* 68a/22, *завеса* 75b/16, *теџсени* 81a/26, *бежаше* 96a/25, *просекше* 98b/14, *излеташџ* 103a/15, *севернико* 120b/17, *двџма* 124a/6, *сеча* 131a/21, *сеџџи* 133a/12, *двџма* 156b/20, *цџли* 192a/14, *северџ* 215a/15, 216a/11, *мџра* 216a/7, *белиград* 241b/22, 234a/17, *двџма* 247a/8, *бџ* 257b/10, *зџници* 260a/1, *сеџџриџ* 286a/18, *дџкџм* 290b/20, 291a/3, *порџкџм* 303b/24, *вџлџџ* 137b/7, *сеџџа* 109b/2... (Примјере смо екскерпирали према: *Врхобрезнички рукопис*, фототипско издање, Подгорица 2004).

⁹ Рукопис се чува у Народној библиотеци у Санкт Петербургу, корпус смо сакупили на основу микрофилма који смо добили из ове библиотеке (О овоме: Ј. Стојановић: *Неке правописне и правописно-фонетичке особине рукописа Грешних сјасеније (манастир Тушимља, 1686. године, Дурмиторски зборник, у штампи)*: Што се тиче рукописа *Грешних сјасеније*, примјетно је да се уклапа у општу слику и поклапа са стањем у осталим црквенословенским рукописима са српског говорног подручја. Писари се, и што се тиче ове језичке особине, доста чврсто држе српскословенске нормe (што значи да су је веома добро познавали, да су били вични и извјежбани у свом писарском раду), дакле, чак чешће него у осталим досад презентираним рукописима држе се правила да се вокал *jaïi* пише у позицијама у којима му је етимолошки мјесто. Одступања од овог правила су рјеђа, а ако се одступа имамо једино е као континуант старог вокала *jaïi*, дакле екавску замјену, нпр.: *паке виде* 4a/3, *временнихџ* 26/27, *вреднихџ* 36/5, *плевџы* 5a/3, *корџиџ* 5a/5, *повременџ* 5a/10, *чревоџџиџ* 7a/25, *чревоџџиџ* 7a/29, *тџлеснџ* 86/20, *среџы* 86/28, *вџ среџы* 9a/4, *напреди* 10a/20, *медвџда* 106/11, *искорџнџџџ* 106/13, *вџ време* 116/24, *плевџы* 11a/4, *оџмрџше* 146/25, *време* 16a/22, *корџн* 166/3, *вечџнџ* 266/17, *блџдџслоџе* 346/9, *време* 35a/4, *врегџ* 38a/5, *видџиџ* 726/24, *оџмрџџ* 726/25, *видџџ* 756/10, *повџсеџџ* 1a/7, *горе* 9a/16, *вџсем вџџм* 2a/1, *вџџџ* 86/1, *вџсеџ* 4a/10. Скоро доследно је писано е у префиксу пре-, нпр.: *прџславнџа* 1a/10, *прџџџџнџ* 1a/28, *прџџџџџ* 4a/13, *прџџџџџнџоџџ* 4a/25, *прџџџџџџ* 156/11, *прџџџџџџџ* 156/16...

српског језичког подручја); 3. Екавски рефлекс је старији од (и)јекавског те се је раније почео уносити и устаљивати у српскословенском језику и тако се затим преносио и на ијекавска подручја; 4. Етимолошке позиције са старим *jaīom* било је теже памтити на екавском подручју (јер је ту гласовна вриједност старог *jaīa* изједначена са *e*) па се тако вокал *e* наспрам старог *jaīa* могао и спонтано уносити да би постао и дио нормe (на ијекавском подручју је етимолошке позиције *jaīa* било неупоредиво лакше задржати)... Углавном, екавизам постаје и опстаје општа одлика српскословенског језика.

2. Отприлике око 1730. године долази до смјене редакција црквенословенског језика код Срба што представља један од највећих преокрета у историји српског књижевног и црквеног језика. Нови друштвени и историјски разлози утицали су на ову промјену и на прихватање рускословенског језика. Сматра се да се је рускословенски изговор одликовао јекавизмом, што је представљало заокрет у односу на екавску традицију српскословенског (уз то се није поклапало ни са стањем у било којем говору српског језика). Како налазимо код Павла Ивића: „Ова појава може нам изгледати несхватљиво јер се јавила у српској екавској средини, а не може се објаснити ни утицајем нормалног руског изговора, који је такође екавски (то јест Руси изговарају *jaī* исто као *e*). Тек сасвим недавно отворила се могућност да заобиђемо ову нелогичност: истраживања совјетског научника Б. А. Успенског изнела су на видело чињеницу да је до 18. века у руској православној цркви постојао изговор црквенословенског језика у којем се сугласници испред *e* нису умекшавали, а они испред *jaīa* јесу. Успенски је чак показао да се такав изговор одржао до данас у литургији код припадника секте „старообрестаца“. Српски изговор рускословенског језика је адаптација управо таквог изговора: испред *e* сугласник се третира као тврд, а у комбинацији са *jaīom* као мек, тако да се уводи глас *j*. Овакав изговорни узус дао је повода да се у српском предвукковском правопису слово **ѣ** замијени као знак за *je*, или за *e* с умекшавањем претходног сугласника: *оружѣ*, *знанѣ*¹⁰.

Према А. Младеновићу, овај за Србе нови тип црквеног језика, рускословенски, није екавски. Он је у српској говорној средини адаптиран као јекавски (*мѣсто* = *мјесто*, *стѣна* = *стијена* и сл.) те је као такав (изговор) остао и до дана данашњега у црквеној употреби код Срба. „Друга половина 19. века јесте време када се формирао славеносрпски књижевни језик код Срба, језик којим су писани и штампани разни састави световне садржине, небогослужбене... Пошто је требало да буде разумљив домаћим читаоцима и слушаоцима, славеносрпски књижевни језик је био отворен према утицају српског народног језика. Тај славеносрпски књижевни језик је био састављен од елемената више језика: од српског народног (екавског шумадијско-војвођанског, најчешће), рускословенског, затим од ондашњег руског књижевног језика и од српскословенског... Основа тога славеносрпског књижевног језика била је, наравно, екавска захваљујући српском народном дијалекту (а и српскословенском, прим. Ј. С.), а поједини славенизми са рускословенским јекавиз-

¹⁰ Павле Ивић, *Српски народ и његов језик*, 2001, 176.

мом (видѣніѣ = *видјеније*, добродѣтель = *добродјетель*, рѣчь = *рјеч*, хотѣніѣ = *хоћјеније* и сл.) нису реметили екавски карактер овог српског књижевног језика¹¹.

То је отворило простор и довело до стварања више различитих континуаната за *јаѣ* везано за различите функционалне стилове: једног везаног за црквенословенски (текстови црквене садржине), другог за српски књижевни (који стоји између црквенословенског и српског народног); – између ова два типа постојали су прелазни подтипови који су се више или мање приближавали једном од ових типова; и трећег везаног за српски народни језик. Као производ тога имамо: 1. Изговор јата као *је* / *'е*, карактеристичан за језик цркве; 2. Неуједначеност с обзиром на континуант *јаѣа* у којем се огледа утицај различитих слојева и уз то условљеност дијалекатском базом (везано за књижевне текстове); 3. Рефлекс *јаѣа* заснован на дијалекатској бази.

Управо је рускословенски изговор *јаѣа* (*је*, *'е*), који није одговарао ни једном говору (није био у складу са народном подлогом било ког дијалекта), и истовремено поремећени екавизам у црквено-књижевној норми за *јаѣ*, могао и допринијети већем уношењу и продирању у књижевност гласовне вриједности *јаѣа* из народних говора. То и јесте карактеристика славеносрпског типа. Због тога се у преддуковском периоду појавила неуједначеност што се тиче писања и изговора континуаната за вокал *јаѣ*: најбогатија књижевност везана је за простор шумадијско-војвођанског дијалекта (осим примјера са написаним *јаѣом* ту најчешће имамо екавску замјену, али су присутни и јекавизми под утицајем рускословенског. Такву слику налазимо код великог броја писаца са шумадијско-војвођанског подручја: Рајића, Видаковића, Венцловића, *Новина сербских...*¹²). Како ту налазимо најчешће

¹¹ А. Младеновић, *Екавизам...*, 45.

¹² Ово је одлика језика великог броја писаца чији је језик описан: „Графију *јаѣ* Рајић употребљава, наравно, врло често мада не и доследно“... Поред *јаѣа* пише и *е*. „Из оваквог материјала произилази и питање: зашто је Рајић у овим примерима писао наизменично *јаѣ* и *е* и да ли је то у вези са различитим, двојаким изговором изнесених примера (*је* : *е*) или у томе треба видети традиционално писање (примери са *јаѣом*), односно његов екавски изговор (примери са *е*)?“

Нема сумње да се овде ради о последњим двома поменути алтернативама...

Наведени примери са *е* из С указују на следећи Рајићев поступак: преведећи са руског оригинала, или, боље рећи, транспонујући, посрбљујући дотичне речи, Рајић је често графију *ѣ* замењивао са *е*, што је у вези са помињаним његовим екавским народним изговором који се могао конкретно у С, делу рађеном на брзину, манифестовати и несвесно, аутоматски... Многобројни примери са *ѣ* из С показују да у њима треба видети утицај оригинала, одн. традиције, што, наравно, не мора да значи да Рајић у С није осећао екавски или да их није тако изговарао. Ово се, природно, тиче и прве групе примера изнете на почетку одељка о писању *јаѣа*. Њих би, приликом транскрипције савременим правописом, требало писати са *е*, мада се то не може рећи за све примере са *јаѣ* у Рајићевим делима на народном језику. Речи које припадају и нашем и руском језику (нпр. *мѣсто*, *цѣки*) кад се налазе у рускословенском, одн. црквенословенском контексту (реченици или синтагми) не треба транскрибовати са *е*, јер их у тој ситуацији Рајић свакако тако није изговарао, већ онако како се такви примери из црквенословенског и иначе транскрибују: са *је*. На исти начин треба транскрибовати, наравно, и речи које представљају одлику нашег језика (нпр. добродѣтел, честнѣишии, и сл.). Дакле, транскрипција мора зависити и од карактера језика текста, одн. контекста, реченице, у којем се налази реч са одговарајућом графијом (...У неким примерима треба *јаѣ* читати као *е* а у неким на црквенословенски начин – *је*, јер су свако ови дублети, у зависности од језичког карактера контекста, постојали у Рајићевом језику...“ (27–30), – Александар Младеновић: *О народном језику Јована Рајића*, Београд 1963;

примјере са написаним *ја̄шом*, затим примјере са написаним *е*... поставило се питање како читати графему *ја̄ш*, да ли као *е* или као *је* (с обзиром да је написано *ја̄ш* најчешће могло одражавати гласовну вриједност народне основице /*≠e*/, али у ријетким примјерима и гласовну вриједност *је* /у складу са рускословенским, нарочито у рускословенским лексемама/, нпр. *добродѣтел*, *чесночиши* /Рајић/; *сирец* – /Видаковић/; *џди*,... *непресѣа*... /Славеносербскија ведемости/; као и за обиљежавање палаталних фонема *њ* и *љ*: *народнѣга*, *Кралѣва* /Славно- сербскија ведемости.../). Углавном је становиште да *ја̄ш* треба читати као *е*, осим у ријечима рускословенског поријекла, што отвара низ проблема – како сасвим створити дистинкцију између ова два слоја.

За (и)јекавски простор (односно писце који су стварали на ијекавској подлози) карактеристична је већа неуједначеност: чување *ја̄ша*, замјена (и)јекавским рефлексом, замјена екавским рефлексом (екавизми су или из говора писца, што је рјеђе, или, што је чешће, књишког поријекла: утицај црквенословенског /српскословенског или славеносрпског/). Ово се очитује у нпр. дјелима Василија Петровића, Петра I, Његоша; – дакле, прије свега налазимо (и)јекавски рефлекс, затим екавизме који су присутни у говорној подлози (нпр., Петар I: *сѣарешина*, *хлеб*, *недеља* и сл.; Његош: *леба*; *овде*, *онде*, *целиваши*), као и екавизме црквенословенског поријекла (нпр., Петар I: *шелесни*, *сведочиши*, *савесѣ*, *месеѣ* и сл.; Његош: *млеко*, *време*, *малојред*, *колѣвке*, *разлежу*)...¹³

Дакле, оваква разноликост у књижевном српском језику могла је створити подлогу за будуће прихватање и (и)јекавског и екавског рефлекса *ја̄ша*, који су присутни у књижевности и у многим другим писаним текстовима, и у народним говорима; осим тога црквенословенски, што се тиче вриједности *ја̄ша* није био заснован на народној подлози него је био рускословенски,

Слично је и код Видаковића, према: Јован Кашић, *Језик Милована Видаковића*, Нови Сад 1968, као и у језику новина Стојана Новаковића: „Што се тиче третмана *ја̄ша* у листу СЛАВНО-СЕРБСКИЈА ВѢДОМОСТИ, може се констатовати следеће:

1. *Ја̄ш* је понекад „правилно“ етимолошки написан, али има доста случајева кад уместо етимолошког *ја̄ша* долази *е*. Ово мешање гафија показује, наравно, да *ја̄ш* није имао посебну вредност.

2. *Ја̄ш* се често употребљава у вези са сонантима *н* и *л* за обележавање палаталне фонеме *њ* и *љ* (*народнѣга*, *Кралѣва*).

3. У неколико речи *ја̄ш* има вредност /*je*/: *џди*,... *непресѣа*...“¹⁴, 10-12“, – Александар Албин: *Језик новина Стивана Новаковића* (1792-1794), Нови Сад 1968.

¹³ „(И)јекавизам је, наравно, једна од битнијих особина језика Петра I. Основни рефлекс *ја̄ша* у дугим слоговима је *ије*, а у кратким *је*...“

У неким случајевима вриједност гласа *ја̄ш* је редовно *е*, док се у другима јављају наизмјенично *е* и *је*. Једни од њих су заједнички са савременим црногорским говорима (*сѣарешина*, *хлеб*, *недеља* и сл.), а други су (*шелесни*, *сведочиши*, *савесѣ*, *месеѣ* и сл.) индивидуалног, књишког поријекла...“¹⁵, 257 – Б. Остојић, *Језик Пеџра I*, Подгорица, 1976, стр. 78, 257.

Код Његоша такође налазимо (и)јекавски континуант за *ја̄ш*: графема *ја̄ш* је коришћена прије свега у гласовној вриједности *је*, али и у гласовној вриједности *је* (као и за кратко *ја̄ш* иза умекшаних сугласника); за *ја̄ш* у дугим слоговима углавном је користио *ие*. Осим овога чести су и тзв. екавизми који могу бити двојаког поријекла, екавизми из народних говора (нпр. *леба*; *овде*, *онде*, *целиваши*) и екавизми књишког (црквенословенског) поријекла (*млеко*, *време*, *малојред*, *колѣвке*, *разлежу*), Радмило Маројевић, *Горски вијенац*, Подгорица 2005, 796–850.

јекавски па се је тиме тешко могао уопштити и проширити на све функционалне стилове.

3. Вукова језичка реформа значила је донекле одступање у односу на затечену књижевнојезичку ситуацију, али највише у односу на славеносрпски као језички образац који је доминирао прије свега у књигама црквене садржине, а у знатној мјери је присутан и у текстовима са књижевно-умјетничким садржајем. Дакле, предвуковски период обједињавао је ове просторе паралелним постојањем два језичка (функционално раслојена) типа. Вукова језичка реформа представљала је фаворизовање другог језичког типа који је био карактеристичан за текстове углавном свјетовне садржине, који су писани српским народним језиком, са доминацијом (мањом или већом) одлика народних говора.

Опредјељујући се за источнохерцеговачки дијалекат као основицу српског језика¹⁴ Вук се самим тим определијелио и за (и)јекавски рефлекс *jaīia*. Вук је (и)јекавски рефлекс за *jaīi* установио и у текстовима црквене садржине преводом *Нової завјѣта* који је дат у (и)јекавској форми. Вукова реформа и народни језик (као књижевни) заснован на источнохерцеговачком дијалекту прихватају се како у Србији, тако и у Црној Гори (а и знатно шире). Како налазимо код Павла Ивића: „Чином усвајања народног језика као књижевног, код Срба се актуализовало питање дијалекатске основице тог језика. Заоштрену експлицитност проблем је добио Вуковим напуштањем старог ћирилског знака за *jaīi* (мада је он већ и раније напуштан у књижевном језику, а у знатној мјери и у црквеном, прим. Ј. С.), који је до тада у писању замагљивао разлику између екавског и ијекавског изговора. Вукова солуција у пракси била је једноставна: он се никад није одрицао у пракси писања својим драгим домаћим ијекавским наречјем. У теорији је Вук, додуше, показивао више ширине признајући свакоме право да бира нарјечје, иако је увек радо изналазио разлоге због којих је требало дати предност ијекавици. Па ипак, у овом га Срби у Војводини и Србији нису послушали. Управо у тренутку када су прихватили Вуково начело народног језика, они су утврдили екавски изговор у свом књижевном језику“.¹⁵

Стојан Новаковић, велики српски филолог 1894. године издаје *Српску граматичку* (писана екавски, кодификује екавску варијанту књижевног језика и обиљежава његову коначну афирмацију у књижевном језику као равноправног нарјечја са ијекавицом). У српском језичком стандарду који је око 1870. године већ углавном устаљен, владала је слобода избора екавског и ијекавског рефлекса *jaīia*. Како налазимо код М. Ковачевића: „Новаковићевим чином српски Вуков(ск)и књижевни језик постао је (и до данас остао) двоизговоран: ијекавски и екавски... Стојан Новаковић је 1888. године при аргументацији за стандарднојезички статус екавице нагласио да је у српском књижевном језику `сва разлика изговор једнога слова у неким речима. С тога не само да не може бити разговора о *дијалектџу*, кад се хоће да говори о оној

¹⁴ За такво опредјељење сам Вук је истицао више разлога: распрострањеност овог дијалекта, повезивање Срба сва три закона, прогресивност...

¹⁵ Павле Ивић, *Српски народ и његов језик*, Сремски Карловци – Нови Сад, 2001, 197.

разлици која сад двоји јужни и источни говор у српској књижевности, него се та разлика не може с разлогом звати ни *јовором*; њој би највећма приличило називање *јужноја* и *источноја изговора*. За Новаковића, дакле, разлика јужнога и источнога изговора у српском језику никако не 'повлачи' за собом и разлику у његовој дијалекатској основици, па чак ни разлику у говору... Значи ли 'двоизговорност' истовремено и 'дводијалектност' основице српског књижевног језика...¹⁶

4. Дакле, у историји српског језика за два функционално раслојена типа, црквени (за којим у знатној мјери иде и шире књижевни) и народни језик, карактеристично је различито рефлектовање правописне и гласовне вриједности *јаџа*: текстови писани народним језиком најчешће иду за говорном основицом дијалекта, док текстови црквене садржине иду за нормом која је у знатној мјери усаглашена и јединствена: српскословенски период одликује писање *јаџа* и(ли) његова замјена са *е*: дакле екавизам као одлика норме; рускословенски (црквенословенски) такође овом особиним обједињује простор српског црквенословенског језика; вуковска реформа и оно што је наступило након Вука довели су до увођења у књижевни језик двојаког рефлекса за *јаџ*: екавског и (и)јекавског. Ова двојност имала је своју дугу традицију и заснованост у богатом писаном наслеђу на народном језику. Колебања у употреби и норми(рању) континуаната за стари вокал *јаџ* представљају своје врсте богатство српског језика и ни на који начин нијесу доводила у питање његово јединство у континуитету и у савременој норми, већ само флексибилност.

Међутим, данас су примјетне тенденције, везано за (и)јекавски рефлекс *јаџа*, у којима се иде ка уситњавању, или диференцирању српског језика, управо кроз покушај затварања и везивања неких појединачних рефлекса *јаџа* у одређене регионалне и територијалне границе и, везано за то, потенцирање различитости као подлоге за стварање „посебности“ у норми или сл. На основу различитих одабира за рефлекс *јаџа* говори се чак о посебности израза, варијаната, или посебних регионалних подваријаната. Ово се често заснива на оним сегментима у правопису гдје су биле допуштене варијантности везано за рефлекс *јаџа* (типа *јредлој*, *јриједлој* и сл.), или примјери типа *рјешење*, *рјечник*..., *досљедан*, *јосљедњи*... када имамо одступање од стања у народним говорима... Међутим, како дијалектолошка истраживања показују¹⁷ језичке изоглосе везане за рефлекс *јаџа* нијесу везане за било какве територијалне границе у данашњим оквирима, јављају се прелазни типови, како у дијакронији тако и у дијатопији, преплитање језичких изоглоса, што значи да нема основа за различите и диференцијалне нормативне за-

¹⁶ Милош Ковачевић: *Сисии о сџиу и језику*, Бања Лука 2006, 287.

¹⁷ Миодраг Јовановић, *Рефлекси некадашњеј дуој јаџа у јоворима Црне Горе*, Ријеч VIII/1-2, 2002, 61-68; Миодраг Јовановић, *Екавски рефлекс јаџа у црногорским народним јоворима и књижевном језику*, ЦАНУ, Шести лингвистички скуп „Бошковићеви дани“, књ. бр. 24, Подгорица 2005, 83-91; Миодраг Јовановић, *Икавска замјена јаџа у тоцорима Црне Горе*, Српски језик, X/1-2, Београд 2005, 333-351.

Драга Бојовић, подаци које нам је уступила дио су њене докторске дисертације: *Говор Пошарја*.

хвате у различитим територијално-регионалним оквирима. Везано за нормативне приступе, као и у досадашњој правописној теорији и пракси, не треба наметати рјешења него их оставити слободном избору. Осим тога, једном прописана норма утицала је и на књижевни (и стандардни) језик тако да се норме типа: *рјешење, рјечник, досљедан...* нејчешће придржавају писци 20. вијека, без обзира да ли су у дијалекатској подлози имали овакве облике или нијесу, јер стандардни језик јесте наддијалекатски.¹⁸ Тиме су ови облици (уз нпр. знатно рјеђе коришћене у књижевном језику облике: *ређи, речник, досљедан...*) ушли у књижевностандардни израз. Ова слобода и факултативност у употреби није ни најмање реметила стабилност и функционисање норме, напротив, слобода у овом сегменту доприносила је и територијалној јединствениости, разуђености, и стабилности српског језика.

Кључне ријечи: вокал јат, континуанти, српски књижевни језик, српскословенски, славеносрпски, Вукова језичка реформа, екавски рефлекс, ијекавски рефлекс.

¹⁸ „Употребу континуаната старог вокала *jaī* пратили смо у језику црногорских писаца који су стварали крајем 19. и током 20. вијека, а циљ овог истраживања јесте испитивање заступљености нормативних рјешења, с једне, и дијалекатских утицаја, с друге стране... Грађа је ексцерпирана из зборника црногорске приповједачке прозе од Његоша до 1918. – *Извиријеч* [у даљем тексту: *Извиријеч*], из збирки приповједака *На камену* Николе Лопичића [Лопичић] и *Први снијеј* Михаила Лалића [Лалић ПС], из романа *Свадба* истог писца [Лалић С], као и из романа *Невигбој* Риста Ратковића [Ратковић], *Мриво Дубоко* Чеда Вуковића [Вуковић], *Залота* Владимира Мијушковића [Мијушковић], *Црна Гора* Милована Ђиласа [Ђилас] и *Колијевка* Жарка Команина [Команин]...

И у погледу репартиције рефлекса кратког *jaīa* иза *p* на почетку ријечи или иза вокала нормативна рјешења надвладала су дијалекатску ситуацију. Старији писци, који су стварали прије учвршћивања норме, ослањају се на своје матичне говоре, у којима је у овој позицији присутан е-рефлекс. Појава јекавског рефлекса регистрована је једино код неких старијих писаца из источнохерцеговачке говорне зоне у којој је, према истраживањима извршеним почетком и средином 20. вијека још увијек била жива употреба *je*-рефлекса, чак и у оним случајевима које норма није прихватила, као што је нпр. прилог *iorje*. Након учвршћивања ијекавског стандарда у другој половини 20. вијека, црногорски писци се чешће опредељују за нормативно *-je-*, поготову у лексемама које су књишког поријекла: *остарјеиши, окорјели, закорјели, рјешење, рјешавати, рјеђи, рјецца, рјечни*. Једино је нестабилна ситуација рефлакса кратког *jaīa* у глаголу *iorjeиши* и његовим дериватима, мада се, како је наше истраживање показало, и у овом случају црногорски писци прије опредељују за нормом предвиђене јекавске ликове.“ Ана Јањушевић, *Дијалекатско и нормативно у језику писаца из Црне Горе (проблем сујстицијације старог вокала jaī, рад прочитан на Међународном научном скупу Језичка ситуација у Црној Гори – норма и стандардизација*, Подгорица 2007.

Елица Стојанович, Никшич

СУБСТИТУТИ СТАРОГО Ћ В ИСТОРИИ СЕРБСКОГО ЛИТЕРАТУРНОГО ЯЗЫКА

Резюме

В данной работе речь идет о тенденциях в литературной орфографической норме славянского языка сербского извода, периода принятия русского извода в сербском литературном языке, также и периода Вука Стефановича Караджича. На основе анализа и сравнения отдельных памятников письменности и рукописей мы пришли к выводу что в литературной практике первого периода доминирует две основных тенденции: употребление *ћ* либо его субститута *e*; в втором периоде тоже употребля *ћ* либо его субститути *e / je*; в третьем употребляются *e* и *(u)je* как субститутах *ћ*. Данная фонетическая особенность указывает на то, что можно говорить о единой территории сербского литературного языка, охватывающей многие сербские государства с времен первых памятников письменности.

Ничка Бечева
София

УТИЦАЈ СРПСКОГ ЈЕЗИКА НА ГОВОР БУГАРА ПАВЛИКИЈАНА У ВОЈВОДИНИ

Бугари католичке вероисповести, који данас живе у Војводини и зову себе 'Палћане', њиховци су банатских Бугара који су на ова места дошли средином 18. века из Румуније. Иако деценијама живе у мултиетничкој и мултијезичкој средини, 'Палћане' су сачували свој старински бугарски дијалект.

У свакодневној комуникацији они користе претежно мађарски и словачки језик. Али, као званични језик земље у којој живе, српски неминовно утиче на њихов говор. Управо тај утицај – на морфолошком, лексичком и синтаксичком нивоу, разматра се у овом тексту.

Бугари Павликијани (Палћане, Палкијани, Пљлчѐне) који данас живе у неколико села у Војводини или у српском делу географске области Банат, потомци су Бугара који су досељени у ова места средином 18. века. Они долазе из подручја села Стар Бешенов (Dudeştii Vechi) у Румунији и нераздвојив су део заједнице банатских Бугара.

Банатски Бугари су добили тај назив по месту где су се доселили после напуштања своје отаџбине. Један део ове заједнице чине људи из околине бугарског града Чипровци који после пораза Чипровског устанка 1688. године траже спас од турских прогањања у Влашкој. После Аустројско-турског рата ово становништво, које је католичке вероисповести, ступа у контакт с Хабзбуршком монархијом и специјалном повељом 1722. године добија дозволу да се усели у Влашку.

Други део банатских Бугара чине Павликијани који себе зову Палћани, Палкјани, Пљлчѐне. Из историје је познато да је павликијанство хришћански религиозни покрет који се појавио у 7. веку у Јерменији и Сирији. Истраживачи сматрају да су доктрине павликијанства, богумилства и манихејства блиске. Византијски историчар Теофан Исповедник пише да су Павликијани досељени у Тракију 747. године, а последња велика сеоба је 970. године када их у околину Филипополиса, данашњег Пловдива у Бугарској, долазе око 200 000. Неки научници сматрају да су они бугарско-словенског порекла (Њагулов 1999: 15–16).

Павликијани први пут насељавају Родопе после њиховог устанка у Пловдиву (1084. – 1086. г.), а други пут око 1207. године. Осим у Родопе, они иду и преко Старе планине и настањују долину реке Осам. Сеобе на север се настављају у 14. веку и касније.

У 17. и 18. веку део Павликијана прима католичанство. Данас у Бугарској њихови потомци живе у региону Пловдива, у околини Никопола и Свиштова поред Дунава, у околини Бјале Слатине и Орјахова. Неки од Павликијана католика касније примају православље. Други део Павликијана у Средњем веку прима ислам. Независно од верских разлика Павликијани живе у релативно компактним масама.

Сеоба чипровских Бугара у Влашку била је стимуланс и за друге бугарске католике и око 1730. године око 300 павликијанских породица из подунавских села такође одлазе у Влашку.

После наредног Аустријско-турског рата 1737. године Бугари се повлаче из Влашке заједно с аустријским трупима и траже нову дозволу да се настане на нова места. Тако Павликијани добијају дозволу да се населе у околини Старог Бешенова, а Чипровчани неколико година касније насељавају место Винга. На тај начин две групе Бугара католика долазе у Банат.

Касније, због недостатка обрадиве земље они одлазе у друга места у Банату. Тако средином 18. века Бугари настањују неколико села на територији данашње Србије – Ечка, Лукино Село, Бело Блато, Конак, Банатски двор, Модош (Јаша Томић), Иваново, Скореновац (Њагулов 1999:19–22). После ослобођења Бугарске од турског ропства неки се враћају у свој завичај, али касније се неки поново враћају у Војводину.

Прве податке о павликијанском говору даје Љубомир Милетич (Милетич 1900). На основу својих истраживања у неким Павликијанским селима на северу и југу Бугарске, као и у Румунији, он наводи језичке чињенице о вези између павликијанских говора и дијалеката у Родопима. Тиме он потврђује тезу да су Павликијани католици и помаци, односно исламизовани Бугари, заједничког порекла. Они говоре исти дијалекат који је много ближи старобугарском, односно старословенском језику, од осталих бугарских дијалеката. Разлог томе је што су за време турског ропства Павликијани и помаци живели у затвореним заједницама. Старинске особине свог дијалекта Павликијани чувају и у Банату јер и тамо живе изоловано, без контаката с језиком у матици.

Разматрајући судбину Бугара католика и њихов долазак у Банат, постало је јасно да они потичу из два региона Бугарске. Један је околина града Чипровци, који се налази на западу Бугарске и становници те области носиоци су особина западнобугарских дијалеката. Други део Бугара католика чине Павликијани који су носиоци особина источнобугарских дијалекатских црта, тачније – особина родопских говора који чувају веома старинске особине развитка бугарског језика.

Из историјских података се зна да су Чипровчани и Павликијани на почетку живели одвојено у Банату, односно Чипровчани у региону Винге, а Павликијани у региону Бешенова. Ови последњи били су бројнији, имали

су и више деце. Осим тога истраживачи сматрају да су Чипровчани били пре свега занатлије, представници градске културе, били су школовани и чешће су одлазили у велике градове где су се постепено асимилovali, док су Павликијани били пре свега земљорадници, остајали су на својој земљи у компактним групама и тако су боље чували свој језик и обичаје. У току даљих сеоба обе бугарске групе су се мешале и постепено су особине павликијанског говора постале карактеристичне за све банатске Бугаре (Милетич 1900: 405).

Говор банатских Бугара у Румунији детаљно је описан. То су урадили врсни бугарски дијалектолози Стојко Стојков (Стојков 1967, Стојков 1968) и Максим Младенов (Младенов 1993).

Постоји неколико разлога и за даље истраживање овог дијалекта. Прво, банатски бугарски говор се деценијама развијао без икакве везе с бугарским језиком у матици, или са црквенословенским језиком, у туђем окружењу. Банатски Бугари су били у контакту с носиоцима румунског, мађарског, немачког, српског језика, похађали су одговарајуће школе. Друго, банатски бугарски дијалект има већу улогу од обичног регионалног дијалекта, јер је он постао језик богослужења у цркви, има свој графични систем на основи латинице, на њему се штампају уџбеници, књиге, новине, тј. има улогу књижевног језика и бугарска лингвистика сматра да је он друга писмено-регионална форма бугарског језика (Иванова, Бечева 2003: 357). Треће, Бугари у Војводини живе у другачијем језичком и етничком окружењу него Бугари у румунском Банату и то би требало да утиче на њихов говор. Културни центар свих банатских Бугара је ипак у Румунији, тамо се штампају новине и књиге, постоје радио емисије на 'палћанском' језику, док су Павликијани у Србији тек последњих година почели да раде озбиљније на очување свог језика и својих обичаја. Јачају контакти и с књижевним бугарским језиком – у Белом Блату и Иванову деца имају обуку на савременом бугарском језику, појединци студирају у Бугарској. Нагле промене у друштву крајем прошлог и почетком овог века јако утичу на језик и дијалекте, на однос међу њима. За стручњаке је интересантно анализирати и какве су промене настале у говору током последњих 50 година.

Док је дијалекат Бугара у Румунији детаљно описан, о говору Бугара у Војводини постоје само појединачне публикације. Најопштије податке, укључујући и језичке, даје Марин Младенов у часопису бугарске мањине у Србији „Мост“ (Младенов 1989). Међутим, у последње време интересовање истраживача за ово становништво повећано је. Захваљујући научноистраживачком пројекту „Балканске традиције – коегзистенција култура, религија, језика“, у коме су, осим истраживача са Софијског универзитета и Бугарске академије наука, учествовале и колеге из Балканолошког института и Института за српски језик САНУ (Сикимић 2007, Вучковић 2007), прикупљена је богата грађа. Део тог материјала обрађен је и објављен у зборнику реферата са научног скупа „Бугарска острва на Балкану“ (Българските острови на Балканите, С. 2007). Систематско истраживање језика, традиције, фолклора тог становништва наставља се новим пројектом стручњака са Софијског универзитета и Бугарске академије наука. Мислим да и колеге из САНУ и даље раде на овим проблемама.

Утицај српског и хрватског језика на говор Павликијана можемо поделити на две етапе. Прва етапа почиње од примања католицизма до седамдесетих година 19. века. Још мисионари – фрањевци који су стигли у Чипровци, говорили су хрватски који је био разумљив за Бугаре нарочито са западних бугарских предела. Годинама су свештеници и учитељи банатских Бугара били Хрвати. Службени језик у црквама Бугара до 1863. године осим обавезног латинског, био је „илирски“ или „далматски“ – у суштини хрватски (Њагулов 1999: 28). На том језику било је Свето писмо и црквене мисе, на том језику су били и уџбеници у црквеним школама.

Друга етапа српског и хрватског утицаја на говор Павликијана почиње после Првог светског рата и тиче се само оних који живе у Војводини. Тада та покрајина улази у Краљевину Срба, Хрвата и Словенаца и званични језик државе, који се учи и у школама, постаје српскохрватски. Познато је да је Војводина мултиетничко и мултијезичко подручје и Павликијани живе у селима где становништво говори претежно мађарски и словачки. У том окружењу Бугари говоре неколико језика, а српски је у функцији нађезика (метајезика) који се користи у ситуацији „неразумевања“ или недостатка лексичких средстава (Узенева 2007: 182). Међутим, у Скореновцу информатори се међусобно комуницирају на мађарском, а ако им се неко обрати на српском, онда они одговарају на том језику. То је, изгледа, неко неписано правило код свих Павликијана – одговарају истим језиком којим им се обраћа саговорник. Због тога стручњаци одређују павликијанско-српску језичко-комуникативну ситуацију као полицентричну (Ликоманова 2007: 142).

Утицај српског језика можемо тражити на различитим језичким нивоима. Познато је да је банатски говор који се столећима развијао независно од бугарског језика у матици, изгубио облике за проста прошла времена. У суштини ово је једини бугарски дијалекат с толико упрошћеним системом прошлих времена. Стојков наводи да Бугари у Румунији користе само претерит и антепретерит (Стојков 1967: 238). Неки истраживачи сматрају да је тај процес проузрокован утицајем мађарског језика (Милетич 1900: 428), али Стојков ставља феномен у ширем контексту утврђујући да је на територији Баната формирана нека својеврсна банатска језичка заједница у којој више језика утичу међусобно и једна од најкарактеристичнијих особина тог језичког савеза је губљење аориста и имперфекта и њихова замена једним заједничким прошлим временом – претеритом, које је по облику стари перфект (Стојков 1967: 478).

У српском делу Баната прошле радње изражавају се искључиво облицима перфекта. Али, у говору Павликијана, радни глаголски придев чува финално –л, као у облицима прошлог неодређеног времена у бугарском књижевном језику. Облик је исти чак и код глагола преузетих из српског језика: *живѡѡѡ ѡ крѡнал*¹ [ср. живот је кренуо].

У перфекту српски утицај запажамо у облицима негације: *нѡ сѡм вѡѡше нѡслѡ* [ср. нисам више носила]; *нѡ сѡм вѡѡдлѡ нѡсѡѡ* [ср. нисам видела новац].

¹ Примери се дају упрошћеном ћирилом транскрипцијом.

Облик одричне речце *ни* је карактеристичан за говор и резултат је јаке редукције (Стојков 1967:108), нпр. *ни зидйме кѣки се зве њлчѣнски* [ср. не знамо како се каже на палћанском]. Али у комбинацији с помоћним глаголом *сѣм* акценат се пребацује на речцу што указује на српски утицај.

У неким примерима запажамо и раздвајање помоћног глагола и глаголског придева, што је такође карактеристично за српски језик, нпр. *ама ѡуи са ѡ млдѡу ѡудѡн ѡрека̀звал* [ср. али, то се много година причало]; *и ѡеи сме ѡулѣк ѡрушѣл док ѡ зѡмнуѡи врѣме ѡрѡял* [ср. и ово /месо/ смо полако трошили док је била зима]. Треба навести да у банатском говору одвајање помоћног глагола од глаголског придева није норма. Овај модел не делује аутоматски у свим употребама облика перфекта. Као што се види из примера: *ѡа ѡ душлѡ ѡѣсен', ѡа сме кукуруза брал* [ср. чим је стигла јесен, када смо кукуруз брали]; *вѣг' сѣм рѣкла да сме мѡрваѡа рѡнел с неѡ* [ср. већ сам рекла да смо стоку хранили њоме] у једној реплици истог говорника могуће су обе варијанте употребе перфекта – помоћни глагол и глаголски придев у контакт-ној позицији или раздвојени субјектом или објектом (Типшева 2007: 163).

Банатски бугарски говор чува поједине остатке падежног система старобугарског, односно старословенског језика. Обично то су акузативно-генитивни облици личних имена или родбинских назива. Према Стојкову, падежни облици назива месеца у години у говору су преузети из српског језика (Стојков 1967: 181). У Војводини смо регистровали употребу појединих падежних облика назива месеца али само код једног информанта у Белом Блату: *ѡуи бло краѡ октѡдбера до двѡѡсетѡ новѣмбер* [ср. то је било крајем октобра до двадесетог новембра]; *краѡ августѡа ѡочѣѡком сѣѡѡѣмбера ѡ бло бѣрба* [ср. крајем августа почетком септембра је била берба]. Код истог говорника смо записали и примере: *ѡбѡл'к сме ѡ'нарѣзал, на ѡѡѡкама нанѡзал* [ср. јабуке смо исекли и нанизали на нити], као и описани Стојковим облик на –а с глаголом *њама* (Стојков 1967: 181), мада је говорник употребио српску конструкцију: *не бло ѡѡва и ѡѣѡ сѡкове* [ср. није било пива и ових сокова]. У даљем разговору исти говорник у истој конструкцији не користи падежни облик: *нек ѡуѡ не блу сѡруѡ* [ср. понекад није било струје]. Види се да употреба падежних облика није доследна, већ изгледа да говорник памти неке српске конструкције и убацује их у свој говор.

Српски и хрватски утицај на говор банатских Бугара је најочљивији у лексици. У свом истраживању лексику банатског говора у Румунији Ст. Стојков наводи да су српскохрватске позајмљенице у говору скоро 15 одсто свих страних речи (Стојков 1968:15). Имајући у виду да је ово истраживање рађено у румунској језичкој средини пре педесетак година, можемо претпоставити да у нашем материјалу српских лексичких елемената има много више. Наравно, њихова количина зависи и од опште културе и друштвене активности сваког информатора.

На основи до сада прикупљене грађе можемо утврдити да се у говору користе српске позајмљенице из свих области живота, нпр. *бѣрба на ѡроз'* [ср. берба грожђа]; *кад и бло свѡѡѡкол'* [ср. за време свињокоља]; *унѣз дѣлове на ѡрадыѡаѡа* [ср. они делови баште]; *ѡрѣбалу ѡ да бѣд бѣл лук* [ср. морало је

бити бели лук]; *цѝйеле сь щѝкле* [ср. ципеле са штиклама]; *нек ѡуѝ не блу стѝруја* [ср. понекад није било струје]; *ни сьм видгь нѝсце* [ср. нисам видела новац]; *уѝраво шаз ѡриуѝта* [ср. /на њиви смо јели/ управо ову пршуту]; *ѡа и уѝ иностѝрансѝво са бле* [ср. па било је /људи/ и из иностранства]. Осим именица, у говору се активно користе глаголи и глаголски облици српског порекла: *ѡуѝ се угьржавал у ѡуѝ врѝме* [ср. то се одржавало у време кад]; *мазнаѝа вѝлна мѝрала дубрѝ да са исѝерѝ* [ср. масна вуна се морала добро опрати]; *куѝ сь се дуѝодѝл стѝварно* [ср. што су се стварно догодили]; *били са и ѡонѝден с вечер'е* [ср. били су понуђени вечером]; *будучи ѡриѝѝели, ѡалчѝнски се зве свѝшове* [ср. будући пријатељи, на палћенском се каже сватови]. Преузимају се такође придеви и прилози: *и бло мащовѝѝ ѡрѝказк', геѝ мѝжда не ѡ бло ѡсѝина* [ср. било је маштовитих прича што, можда, и није било истина]; *није диѝѝа сме свѝѝа чул* [ср. ми деца смо свашта чула]; *у ѡсѝѝѝо врѝме* [ср. у исто време]; *свѝчаноснѝѝе грѝи* [ср. свечана одећа]; *наѝ-бѝл'е ѡ бло у ѡуѝ мѝсоѝо* [ср. најбоље у томе је било месо]; *и ѡуѝѝам сьл'з за мѝа челѝк наѝ-вѝше* [ср. за мужа плачем највише].

Иако грађа из Војводине није потпуно обрађена, видљиво је да у данашњем говору Бугара Павликијана има више позајмљеница из српског него пре 50 година у Румунији. Код Стојкова нису забележене лексеме попут *кул-басѝ* [ср. кобасица], *рѝрна, дѝлове, раѝѝове, стѝруја, ѡзрека, суѝрадан, свѝнѝо-кол'*. У Војводини се користи и редни број други: *ѡвру кулѝн, грѝу кулѝн* [ср. прво колено, друго колено /рођаци/], док Стојков наводи да код српских позајмљеница у Румунији нема бројева (Стојков 1968:13).

У неким случајевима у говору се користи лексема која постоји и у бугарском језику али са другачијим значењем карактеристичним за српски језик. Тако нпр. лексема *ѝрушѝ* Бугари из Војводине користе са значењем 'употребљавати; чинити издатке', нпр. *и шеѝ сме ѡулѝк ѝрушѝл док ѡ зѝмнуѝ врѝме ѡрѝѝл* [ср. полако смо трошили /месо/ док је била зима], док у бугарском књижевном језику и у говору Бугара у Румунији тај глагол означава једино 'крунити; мрвити'.

Српски језик је основни извор позајмљеница у говору, али он је и посредник приликом позајмљивања лексема из других језика. У неким случајевима је тешко утврдити да ли је нека лексема ушла у говор непосредно из немачког или мађарског језика, пошто су Павликијани били у контакту с овим језицима, или је српски језик био посредник у том процесу. Сматрамо да ако се лексема користи у српском језику, онда је она ушла у говор његовом помоћу. Српско посредништво можемо очекивати, на пример, код лексема *манѝѝл, рѝрна, ѡѝлам, ѡлаѝ, шлуѝрам се, ѡѝкла*.

Кроз српски језик у говор улазе и позајмљенице из међународне културне лексике. На пример, лексема *ѝѝрмин* користи се у говору са два од укупно три значења у савременом српском језику – 'тачно одређено време, рок': *ѡа ѡ бло ѝѝрмина да мож да са суѝѝ* [ср. кад је било одређено време (рок) да би се могло сушити]; и 'научно или стручно име за одређени појам': *ѡуѝ бло ѝѝина ѝѝрмин, ... ѝѝѝѝ ѡзрека е вѝѝѝла за ѡуѝ да сѝкуѝ бѝрза* [ср. ово је била њихова реч (термин) ... ова изрека означава да свако мора да се жури]. У

савременом бугарском језику ова лексема се користи претежно с другим овде наведеним значењем. Српско посредништво можемо да тражимо и код преузимања именице *генерација*: *ниј сме уиј генерацијиа геиј и ирежувела два райдве* [ср. ми смо из генерације што је преживела два рата], као и код облика назива месеца у години *сейидембер, окидбер, новембер* (буг. септември, октомври, ноември), мада за стварање тих облика можемо тражити улогу и немачког и мађарског језика (Парашкевов 2007: 35).

Из српског се преузимају и синтаксички модели иако су компоненте из-раза бугарски: *за време рџиџ* [ср. за време рата]; *имам сесирџ уиј чичовиџе м дџицерџ* [ср. имам сестру од стричевих ћерки]; *усиданљ грџџ рџџ* [ср. остала у другом стању]. Својеврсни калк је можда и формула *зафалем хубавџ*, али то може бити преузето како из српског *хвала лепо*, тако и из немачког или из мађарског.

Види се да је утицај српског језика на лексичком нивоу веома јак, што је природни процес богаћења и интелектуализације говора у овом језичком окружењу. Приликом позајмљивања понекад се стварају чудни хибридни облици, нпр. *кџошџк* је творбени хибрид од турске позајмљенице која у бугарском књижевном језику има облик *кџошџ*, а у српском – *ћошак*.

У већини случајева позајмљенице из српског језика потпуно се адаптирају фонетици, морфологији и синтакси овог бугарског дијалекта. На фонетском нивоу, карактеристични за говор вокал *ы* јавља се како на етимолошком месту – *рџба, вџиџе, сын*, тако и као позициона варијанта вокала *и* иза тврних сугласника. Налазимо га и у позајмљеницама – *куварџиџа, џџиле*.

Важна особина свих источнобугарских дијалеката је редукција ненаглашених вокала. Ову појаву запажамо и код позајмљеница из српског: *кунџирџљ* [ср. контрола], *свеџкувиџе* [ср. светковине], *исџу* [ср. исто], *шлуџирџљ* [ср. шлогирала].

У неким случајевима акценат позајмљенице се премешта према крају речи – *куварџиџа, рџџн* (с акцентом на последњем слогу, редукцијом неакцентованог вокала и палаталним *н* на крају речи).

На морфолошком нивоу обавезно треба поменути коришћење чланске морфеме код преузетих имена: *научџреџе; свеџаносниџе грџи; у исџиџиџо време на свџноколеџе*. Једносложне позајмљенице мушког рода добијају у множини суфикс *-(о)џе*: *унџз дџелове* [ср. они делови], *два райдџе* [ср. два рата], *десџиџ иџрџе* [ср. десет парова]. Бугарске наставке примају и позајмљени глаголи: *кој кикџ иџрџба да иџиџџџџа* [ср. ко како треба да поштује (3л.јд)]; *да крџенџ џџз дџкиџџџа* [ср. да кренем (1л.јд) код доктора].

И да закључимо. Српскохрватски језик је утицао на говор банатских Бугара различитим средствима. Најпре, до увођења банатског бугарског језика у богослужење, то се дешавало преко језика цркве, црквених књига и црквених школа. Други смер српског утицаја на говор Павликијана је преко свакодневне комуникације с говорницима српског језика. Треба истаћи да у местима где српско становништво преовлађује, Павликијани су скоро потпуно асимиловани. Испоставља се да за очување или губљење језика већу улогу има језичка средина него професионална заједница.

Из свих језичких нивоа најјачи је утицај српског језика у лексици. Употреба српских елемената у говору сваког појединца зависи од његове друштвене активности и опште културе.

На говор Бугара Павликијана у Војводини после 1918. године српски језик утиче и као званичан језик државе – он се учи у школама, чује се преко радија и на телевизији, чита се у новинама, користи се у администрацији. Због тога у бугарском дијалекту у Војводини има много више српских позајмљеница него у говору Бугара у Румунији. Природни процес богаћења и интелектуализације говора на територији Србије остварује се преко српског језика, а на територији Румуније – преко румунског језика.

Семантика нових позајмљеница је везана пре свега за свакодневни живот Павликијана, док су старије позајмљенице из 'илирског' језика заједничке за Бугаре у Србији и у Румунији и везане су пре свега за религиозни и духовни живот овог становништва.

На морфолошком и синтаксичком нивоу српски утицај је видљив у облицима перфекта – код акцента одричних облика и код места енклитике. Овде, као и код употребе неких падежних облика, нема доследности. Вероватно се ради о индивидуалним особинама информатора, али можемо да претпоставимо и да је у току неки озбиљнији процес промена. Поузданији закључци би се могли формулисати после обраде читавог прикупљеног материјала са терена.

Иако бројнији, српски лексички елементи потпуно се адаптирају фонетици, морфологији и синтакси овог старинског бугарског дијалекта.

Кључне речи: банатски Бугари, Павликијани, павликијански дијалекат, српске позајмљенице.

ЛИТЕРАТУРА

- Вучковић 2007:** Марија Вучковић, *Друџи у дискурсу Марка Гурана*, – Вџв: Българските острови на Балканите, София, Фигура, 2007, с. 205–218.
- Иванова, Бечева 2003:** Ценка Иванова, Ничка Бечева, *Говорџи и книжовноезиковата џрактика на бџлариџте – кайџолицџи џи сџрбски Банати*, – Вџв: Славистика, књ. VII (2003). Славистичко друштво Србије, Београд, 2003.
- Ликоманова 2007:** Искра Ликоманова, *Модел на езиковокомуникаџивна ситуациџа в џавликџанскиџа џовор на банатиџскиџте бџлари в Сџрбиџа*, – Вџв: Българските острови на Балканите. София, Фигура, 2007, с. 137–145.
- Младенов 1993:** Максим Сл. Младенов, *Бџларскиџте џовори в Румџниџа*, София, Издателство на българската академия на науките, 1993.

- Младенов 1989:** Марин Младенов, *Банайскиѿе бѿлари. 250 ѿдини*, – Вѿв: Мост, № 117, Ниш, 1989.
- Милетич 1900:** Любомир Милетич, *Книжнинаѿа и езикѿи на банайскиѿе бѿлари*, – Вѿв: Сборник за народни умотворения, 16–17, Софиа 1900, с. 339–481.
- Њагулов 1999:** Блавест Нягулов, *Банайскиѿе бѿлари. Истѿориа на една малцинсѿивена общност ѿвѿ времето на националниѿе дрѿжави*, Софиа, Парадигма, 1999.
- Парашкевов 2007:** Борис Парашкевов, *Немски елементи в ѿвора на банайскиѿе бѿлари*, Софиа, Университетско издателство „Св. Климент Охридски”, 2007.
- Сикимић 2007:** Биљана Сикимић, *Буѿари као скривена мањина*, – Вѿв: Българските острови на Балканите. Софиа, Фигура, 2007, с. 11–22.
- Стојков 1967:** Стојко Стојков, *Банайскияѿ ѿвор*, Трудове по българска диалектология, книга трета, Софиа, Издателство на българската академия на науките, 1967.
- Стојков 1968:** Стојко Стојков, *Лексикаѿа на банайския ѿвор*, Трудове по българска диалектология, книга четвѿрта, Софиа, Издателство на българската академия на науките, 1968.
- Тишева 2007:** Ёвка Тишева, *Синѿакѿични особеносѿи в ѿвора на банайскиѿе бѿлари в Срѿбия*, – Вѿв: Българските острови на Балканите, Софиа, Фигура, 2007, с. 155-169.
- Узенева 2007:** Елена Узенева, *Современное сосѿояние ѿвора и народной кулѿуры с. Бело Блаѿо, Банай*, – Вѿв: Българските острови на Балканите. Софиа, Фигура, 2007, с. 180–187.

Nichka Becheva

THE INFLUENCE OF THE SERBIAN LANGUAGE ON THE SPEECH OF BULGARIAN PAULICIANS IN THE REGION OF VOJVODINA

Summary

The Bulgarian Paulicians, who nowadays live on the territory of Vojvodina, are descendents of the Banat Bulgarians. The Banat Bulgarians appeared in this area in the middle of the 18th century, coming from Rumania.

In the multilingual and multiethnic environment of Vojvodina, they have kept their ancient Bulgarian dialect.

In their casual communication they use mainly Hungarian and Slovakian languages.

But the Serbian language is the official one in this country and it exerts significant influence upon their speech.

The influence of the Serbian language on morphological, lexical and syntactical level, is analysed in the text, as well as the adaptation of the Serbian elements to the singularities of the speech of the Paulicians.

Велько Брборић
Београд

СКРАЋЕНИЦЕ У ПРАВОПИСНИМ РЕЧНИЦИМА СРПСКОГ ЈЕЗИКА

У раду се говори о скраћеницама у нашим правописним речницима. Наиме, сви правописи и правописни приручници у последњих стоишину година доносе уз правописе и правописне речнике. У њима се писању скраћеница присијућа на различите начине, најчешће без јасне концепције и одговарајућег система. Раг ће даћи осврт на овај проблем од Белићевеи Правописа српскохрватскои књижевнеи језика (1923) до данас (савременеи сјања), ијј. Правописа српскои језика Мајице српске (1993) са одговарајућим примерима, њиховом анализом и понућеним новим решењима.

0. Увод

У међусобној комуникацији (писменој и усменој) – људи скраћују речи и изразе због просторне (и временске) економичности и функционалности (то је, такође, директно условљено темпом живота, који је све бржи, посебно последњих неколико деценија). Сваким даном скраћеница је све више и скраћивање речи је процес у свакодневном успону, с реалном претпоставком да ће тако бити и у будућности.¹ Скраћивање речи и израза не обавља се по слободној процени и вољи појединца, већ за то постоје јасна правописна правила, којих би се требало држати, посебно у писменом изражавању.²

Не постоји потпуна еквивалентност између скраћеница у говору и писању. Тако многе написане скраћенице изговарамо као пуне речи, тј. у многим случајевима у писању употребљавамо скраћенице, али их у говору не користимо, тј. изговарамо пуне речи (*и сл., ми., ж. р., ијј., ...*), док у другом

¹ Нових скраћеница ће, нема сумње, сваким даном бити све више. Заправо стизаће нове (*КФОР, КИФОР, СФОР, ЕУФОР, ...*), док ће неке полако посустајати, бити заборављане и потпуно нестајати из употребе (*АФЖ, СКОЈ, СУВНОР...*).

² Скраћенице у писаном тексту могу отежати његов пријем, док у разговору увек постоји могућност да се нејасноћа исправи. У писаном језику те погодности једноставно нема, а скраћеница је неупоредиво мање у говору неголи у писању.

случајевима и у говору и у писању најчешће користимо скраћенице (*ВМА, САНУ...*). Ретки су случајеви у књижевном језику да у писању употребљавамо пуне облике а у изговору користимо скраћенице.³ Наравно, има и случајева где су скраћенице постале самосталне речи, (вербализоване скраћенице), па понекад и не знамо који је био пуни облик синтагме од које је настала скраћеница (*Фијајџ, Фифа, Симјо, Комјрай, Ашекс, Бешекс, беомал...*).

Наравно, општа правила скраћивања речи при писању користе се за фреквентне и устаљене речи, али се за различите практичне потребе у књигама и различитим публикацијама могу користити и скраћенице за конкретну (једнократну) употребу, само у једној књизи или једној публикацији. Обично их називамо техничким скраћеницама. О таквим скраћеницама увек постоји уредна напомена, обично на почетку књиге.⁴

Масовно скраћивање речи узело је маха у новије време, посебно у другој половини двадесетог века, те се може окарактерисати као особина савременог стања у језику. То потврђују подаци о појединим језицима. Тако нпр. совјетски речник англо-америчких скраћеница из 1958. године има 31000 одредница, а његово треће издање (објављено у САД 1970) преко 80000 скраћеница. Речник скраћеница руског језика (објављен 1970) имао је преко 50000 скраћеница (Зидар 1971). Истина је да и код најстаријих рукописа сусрећемо скраћивање речи, али у неупоредиво мањем обиму и за врло ограничен број речи. О скраћеницама је доста писано, углавном су то појединачни радови, али је правих, целовитих студија мало.⁵

Веома је јака тенденција интернационализације скраћеница, јер их један језик преузима од другог, а неке од њих опиру се језичким нормама и правилима језика који их је преузео. Такав је случај у нашем језику са скраћеницама за мере. Наиме, сврставамо их у категорију интернационалних и мерних скраћеница и пишемо их, најчешће, по међународно усвојеним терминима и симболима.⁶

Понекад скраћенице отежавају пријем текста, што се посебно односи на прекомерну употребу скраћеница или на различите стручне текстове.⁷

³ То се дешава код раслојавања језика, у функционалним стиливима.

⁴ Велики *Речник српскохрватској књижевној и народној језика* (Института за српски језик) САНУ, чија је прва књига изашла 1959. године, има између осталог у првој књизи преко 80 географских скраћеница, преко 250 техничких скраћеница и око 3000 скраћеница за изворе из којих је експериментирана грађа. Саме скраћенице и њихови пуни називи заузимају преко 70 страница прве књиге речника. У седмој књизи речника налазимо додатка за изворе и њихове скраћенице, којих је око две стотине. Све то је комплетирано у осмој и допуњено у шеснаестој књизи речника.

⁵ Наводимо две засебне публикације које се баве скраћеницама: 1. Јосип Зидар, *Речник јујо-словенских скраћеница*, Београд, 1971, 1–350. 2. Слободан Марјановић, *Сцрукијура назива пирвредних организација и њихова употреба*, Ниш, 1995, 1–433.

⁶ У писању се ове скраћенице владају специфично, неке су сведене само на мало почетно слово, обично без тачке (*g, kg, l, m, km*); неке на мала почетна слова, али с тачкама и то латиницом (*k. o. – knock out* (енгл.) нокаут, *o. c. opus citatum, s. l. – sine loco, a. a. – ad acta*); док код неких пишемо велика слова, без „посрбљавања“ (*N. N. – nomen nescio, P. S. post scriptum, N. B. – nota bene*), али их је могуће писати и ћирилицом и с тачком и без ње.

⁷ Тако, рецимо, у војничкој терминологији сусрећемо скраћенице које су нејасне и непознате свима који нису добро упознати с оваквим скраћеницама. То може у целини отежати пријем и разумевање текста свима који нису „војници“.

1. Скраћенице у нашим правописним речницима⁸

Сви наши правописи у последњих стотину година доносе и правописне речнике. Правописни речник покушали смо да дефинишемо у раду *Месито лексике у правописним речницима* (Брборић 2007: 449–458). Речници уз наше правописе су различитог обима и квалитета, најчешће без јасних правила које се речи у њима доносе, па самим тим и које се речи скраћују или се могу скраћивати.

У нашој правописној литератури скраћенице су различито дељене и посматране. Када говоримо о правописима и правописним приручницима код Срба увек се као важна узима 1923. година, када смо добили први целовити ортографски приручник с правописним речником. Био је то *Правопис српскохрватској књижевној језика* Александра Белића.⁹ Овде ћемо пратити скраћенице у правописним речницима од Белића до сада, али ћемо се укратко осврнути и на период пре Александра Белића и на правописне приручнике у бившим „истојезичним“ републикама (Хрватска, Босна и Херцеговина и Црна Гора).

1.1. Скраћенице у *Правопису Александра Белића*

Белићев *Правопис* од 1923. (и његова каснија издања до 1950) не доносе посебне одељке о скраћивању речи, али се у одељцима о интерпункцији могу наћи неке скраћенице и њихова објашњења: „Уз извесне условне знаке не ставља се никакав знак: д (динар), т или м (метар), кг (килограм) или kg (латиницом исто) и сл.“ (Белић 1923: 154).

У напоменама које претходе правописном речнику А. Белић доноси скраћенице, које се сусрећу у речнику: *јг.* – *једнина*; *мн.* – *множина*; *м. р.* – *мушки род*; *ж. р.* – *женски род*; *с. р.* – *средњи род*; *засиј.* – *засијарело*; *покрај.* – *покрајинска реч*, *имен.* – *именица*; *зб. им.* – *збирна именица*; *комп.* – *компаратив*; *ауім.* – *ауиментив* (за увећање, обично, презриво); *дем.* – *деминутив* (за умањење, обично, одмила); *ирил.* – *ирилој*; *ирид.* – *иридеј*; *исј.* – *исјоредитив*; *в.* – *видитив* (Белић 1923: 155). У речнику уз Белићев *Правопис српскохрватској језика* практично нема скраћеница, већ су дате неке техничке и граматичке скраћенице уз објашњења појединих речи. Ево како то изгледа у Белићевом правописном речнику: *Академија* = *Војна Академија* (као скраћени назив *усјанове*); *Академија* = *Српска Краљевска Академија Наука* (као скраћени назив *усјанове*); *по цркв.*; и *т. д.*; и *сл.*; на *ир.*; *сврш. ил.*; *1 и.* *множине* (*први иадеж множине*); *Јухор* (*илан.*); *Кнез-Михаилова ул.*;

⁸ У овоме раду није могуће детаљно говорити о скраћеницама у правописним речницима, па смо се одлучили да детаљно говоримо о скраћеницама у четири правописна речника: *Правопис српскохрватској књижевној језика* Александра Белића (1923), *Правопис српскохрватској језика* Матице српске (1969), *Правопис српској језика* Матице српске (1993) и *Правопис српској језика* (1995) Милорада Дешића, док ћемо се на друге само кратко осврнути.

⁹ Речник уз правопис налазимо и пре Белића, 1914. године у *Српском правопису за средње школе* Милана Петровића. Тај речник имао је око 3000 речи, али је његов значај и допринос посве скроман.

засѣар. засѣ.; ѿокрај.; косац, косче 5 ѿ. јд.; крићах, ѿређ. несвр. (од крсѣиѣи); лучји (ѿрил. од им. луйка); Мрђен (м. име); нађе (нађеви ѿокр.); нојца (у ѿесн. јез.); Њ. Величансѣиво; Њеѿова свеѣосѣи; -оница (насѣи. именички); ѿашћу (буд. време од ѿасѣи); ѿознаѣи, ѿознам (сврш. ѿлаѿѿ.); ѿриѣиѣаѣи, -чем (учесѣи од ѿриѣећи); разумију 3. мн. (јуж. изѣ.) јужн. ѿовору; Св. Сава; Таковска ул.; чисѣилица (н. ѿр. ѿѿѿовска), Универзѣиѣеѣи = Универзѣиѣеѣи у Беѿѿраду (Белић 1923: 156–304).

Може се закључити да Белић скраћеницама поклања мало пажње и да сусрећемо недоследности. Тако за израз *на ѿпример* сусрећемо две различите скраћенице (*на ѿр.* и *н. ѿр.*) и за *јужни ѿовор* (данас источнохерцеговачки дијалекат штокавског наречја) Белић користи две скраћенице (*јуж.* и *јужн.*). Већ смо рекли да је скраћивање речи новији процес и примери из Белићевог *Правописа* то потврђују.

2. Скраћенице у Правопису двеју матица

Матичин *Правопис* из 1960. о скраћеницама говори на неколико страна, уз доста примера, али понекад без ваљаних и потребних објашњења. У напоменама које претходе правописном речнику налази се 77 скраћеница: *ак.* – *акузатив*; *анал.* – *аналѿомски*; *аор.* – *аорисѣи*, *асѣр.* – *асѣрономски*; *ауѿм.* – *ауѿмениѣаѣив*; *банк.* – *банкарски*, *банковно*; *библ.* – *библијски*; *боѿи.* – *боѿанички*; *в.* – *види*; *везн.* – *везник*; *вок.* – *вокатив*; *ѣен.* – *ѣениѣив*; *ѣеѿр.* – *ѣеѿрафски*; *ѣеѿм.* – *ѣеѿмеѣиријски*; *ѣрам.* – *ѣрамаѣиѣки*; *даѣи.* – *даѣив*; *декл.* – *деклинабилни*; *дем.* – *деминуѣив*; *ек.* – *екавски*; *енѿл.* – *енѿлески*; *жс. р.* – *женски род*; *засѣи.* – *засѣиарело*; *збир.* – *збирна именица*; *зоол.* – *зоолошки*; *и д.* – *и даље*; *и др.* – *и друѿо*; *изв.* – *изведен*; *ијек.* – *ијекавски*; *икав.* – *икавски*; *им.* – *именица*; *имѣераѣи.* – *имѣераѣив*; *имѣерф.* – *имѣерфек(а)ѣи*; *индекл.* – *индеклинабилно*; *инсѣр.* – *инсѣируменѣиал*; *и сл.* – *и слично*; *исѣи.* – *исѣиореди*; *исѣиѿ.* – *исѣиѿријски*; *иѣид.* – *и ѣиако даље*; *јед.* – *једнина*; *комѣи.* – *комѣиараѣив*; *л.* – *лице*; *лиѣи.-исѣи.* – *лиѣиерарни-исѣиѿријски*; *лок.* – *локатив*; *маѣи.* – *маѣиемаѣиѣки*; *мед.* – *медицински*; *миѣиѿол.* – *миѣиѿолошки*; *мн.* – *множина*; *м. р.* – *мушки род*; *муз.* – *музички*; *нар. ѿ.* – *народна ѿесма*; *неѿр.* – *неѿравилно*; *нѿр.* – *на ѿпример*; *одр.* – *одређени*; *ѿеѣи.* – *ѿеѣиѣски*; *ѿокр.* – *ѿокрајински*; *ѿолиѣи.* – *ѿолиѣиѣки*; *ѿовраѣи.* – *ѿоврајино*; *ѿред.* – *ѿредѿо*; *ѿрид.* – *ѿридев*; *ѿрид. рад.* – *ѿридев радни*; *ѿрид. ѿрѣи.* – *ѿридев ѿрѣини*; *ѿрил.* – *ѿриѿѿо*; *ѿрил. ѿрош.* – *ѿриѿѿѿо ѿрошлѣи*; *ѿрил. сад.* – *ѿриѿѿѿо садаѣињи*; *разл.* – *разликуј*; *скраћ.* – *скраће-ница*; *слов.* – *словеначки*, *словенски*; *сѿѿриѣи.* – *сѿѿриѣиски*; *ср. р.* – *средњи род*; *ѣиѿѿѿр.* – *ѣиѿѿѿрафски*; *ѣи.* – *ѣиѣи*; *ѣиј.* – *ѣиѿо јесѣи*; *ѣиѿѿѿр.* – *ѣиѿѿѿрафски*; *уз.* – *узвик*; *хем.* – *хемѣиски*; *цркв.* – *црквени* (Правопис 1960 : 174–175).

Поред ових, у речнику се налази велики број скраћеница, а овде дајемо само неке: *а. а.* (*скраћ. од лат. ad astra*, *чиѣи. ад акѣиа*, *ѣиј. међу сѣисе*); *АКМО* (*скраћ. за Ауѣиѿономна Косовско-меѣѿѿѿијска Обласѣи*); *акѣи.* (*скраћ за акѣиѣв*, *ѿрам.*); *АКУ* (*скраћ. за Академија за казалиѣину умеѣиѿносѣи*); *АЛУ* (*скраћ. за*

Академију ликовних уметности); аор. (скраћ. за аорисџ); АПВ (скраћ. за Аутономна Покрајина Војводина); арх. (скраћ. за архиепископ); ауџ. (скраћ. за ауџменџаџив); АФЖ (скраћ. за Анџифаџисџички фронтџ жена); бр. (скраћ. за број); БХ (скраћ. за Босна и Херџеговина); в са џачком (в.) скраћ. за види, век, виџек, воџаџив; і с џачком (і.) служи као скраћеница за іосіодин, за іодина (о. і. – ове іодине, шк. і. школске іодине), без џачке(і) за ірам; ГНО (скраћ. за ірадски народни одбор), г без џачке; служи као скраћеница за динар, с џачком (г.) друџ; ж са џачком (ж.) ознака за женски род; и др. скраћ. за и друџи, и друџо), ... (Правопис 1960: 174–175). Из ових примера може се закључити да се у правописном речнику из 1960. године скраћенице доносе без неког система и да су неке превазиђене (исџ. – исџореди, и г. – и даље, АФЖ, г. = друџ), а неке и погрешне (БХ за Босна и Херџеговина, лиџ.-исџ. – лиџерарни-исџориџки).

3. Скраћенице у новијим правописима

За статус скраћеница у новијим правописима консултовали смо *Правопис српској језика* Матице српске из 1993. године који су као приређивачи потписали М. Пешикан, Ј. Јерковић и М. Пижурица и ауторски *Правопис српској језика* Милорада Деџића. Такође смо консултовали и *Правопис српској језика са речником* групе аутора (Р. Симић, Ж. Станојчић, Б. Остојић, Б. Ђорић и М. Ковачевић) и правописне приручнике бивших истојезичних република, сада засебних држава (Хрватске, Босне и Херџеговине и Црне Горе).¹⁰

Правопис српској језика Матице српске (1993)¹¹ доноси у предговору седам техничких скраћеница (приређивачи их називају *Особите скраћенице ірмењене у овој књизи*). Овде их доносимо али са редукованим објашњењима: БП – А. Белић... ; Елаб. БиХ – Елаборација іправописне іроблематике... ; МО – Међуакадемиџски одбор... ; П. Прав. 1960 – Правопис ... ; РМС, ПМ – Речник Матице српске... ; РЊ – Речник Њеіошева језика... ; РСА – Речник српске академије... ; хс. `хрвајскосрпски`, `хрвајска сџандарџизација` ... (ПМС 1993: 13). Уз ове „техничке“ скраћенице сусрећемо и ово објашњење: „Ради штедње простора употребљене су (нарочито у поглављу о транскрипцији и у Речнику уз правопис) и многе друге уобичајене или прозирне опште скраћенице. Битније од њих објашњене су у Речнику“ (ПМС 1993: 13).

Правопис Матице српске 1993. доноси детаљна објашњења о скраћеницама, с мноштвом примера. Овај правопис их дели на: опште скраћенице,

¹⁰ Код нас се у последњих петнаестак година појавио велики број ортографских приручника. Наше је мишљење да је од појаве великог броја правописних приручника било више штете него користи. Неки од тих приручника, често анонимних аутора и не доносе ништа ново, већ само праве тешкоће.

¹¹ Овај *Правопис* у свом поднаслову доноси два своја дела: I. **Правила и њихови односи** и II. **Речник уз правопис**. То, на неки начин, додатно сведочи колика је пажња посвећена правописном речнику.

интернационалне и прилагођене мерне скраћенице, верзалне скраћенице (акрониме), вербализоване скраћенице и слободне и програмиране скраћенице. Исту поделу сусрећемо у *школском издању*, док у *Приручнику за школе* има извесних одступања у односу на текст основног *Правоииса* Матице српске (1993).

У правописном речнику налазимо безмало две стотине скраћеница:

А, *скраћ.* *амјер*; *а. а.*, *скраћ.* *od ad asta*; *Авној* и *АВНОЈ*; *АИДС*, *боље сига*; *ак.*, *скраћ.* *акузатив*; *алб.*, *скраћ.* *албански*; *АПВ*, *скраћ.* упућује на тачку (али се не каже која скраћеница); *ар.*, *скраћ.* *арайски*; *арх.*, *скраћ.* *арханизам*; *ауџм.* *скраћ.* *ауџментив*; *Афеже* и *АФЖ* (нема коментара); *ВВС*, *в. Би-Би-Си*; *Бјд.* (*Бјд*), *скраћ.*; *беомал*, *скраћ.*; *бесеже* и *бе-се-же* (*BCG*) *скраћ.*; *БИГЗ*, *скраћ.*; *блр.*, *скраћ.* *белоруски*; *бош.*, *скраћ.* *бошаника*; *бр.*, *скраћ.* *број*; *буј.*, *скраћ.* *бујарски*; *в.*, *скраћ.* *види* и *век*; *V, W*, *скраћ.* за *волџи* и *вајџи* (*W* и за *зајад*); *варв.*, *скраћ.* *варваризам*; *в. г.* *скраћ.* *вршилац дужности*; *ВМО* (*ВМО*) *скраћ.* (т. 227 б не пише за шта); *вок.*, *скраћ.* *вокатив*; *і* (*g*) *скраћ.* *ірам*; *і.* *скраћ.* *іодина* и *іосіодин*; *Г.* *скраћ.* за *Горњи* (*нјр.* *Г. Милановац*); *ї.*, *скраћ.* *іосіода*; *їђа*, *їђица*, *скраћ.* (не каже се за коју реч); *іен.* *скраћ.* *іенитив*; *іеојр.* *скраћ.* (не каже се за коју реч); *іимн.* *скраћ.* (не каже се за коју реч); *іл.*, *скраћ.* *ілаіол*, *ілаіолски* и *ілавни*; *іод.*, *скраћ.* *іодина*; *ірам.* *скраћ.* *ірамитички*; *г.* (*іоред дин*), *скраћеница* *`динар`*; *Д.*, *скраћ.* *`Доњи`* (*нјр.* *Д. Милановац*); *гајџ.* *скраћ.* *гајџив*; *ДДТ*, *в* *дидити* (*агајџирана скраћеница*) *уј.* *ї.* 228а, *дин.*, *скраћ.* *динар*; *гкј* (*kg*), *скраћ.*; *дл* (*dl*) *скраћ.*; *др* *скраћ.* *доктор*; *др.*, *скраћ.* *друџи*, *друџо*; *Е.* *међунар.* *скраћ.* *исток*; *ек.* *скраћ.* *екавски* (*изјовор*, *књ. наречеје*); *etc.*, *скраћ.* *'et cetera'*; *ж.* (*у речницима* и *ж*) *скраћ.* *женски*, *женски рог*; *з* и *З.* *скраћ.* *зајад*; *зам.*, *скраћ.* *заменица*, *заменички*; *зај.* *скраћ.* *зајадни*, *у ірамитички зајоведни начин*; *Зіб.*, (*Зіб*) *скраћ.* *Зајреб*; *и.* и *И* *скраћ.* *исток* (*ірва* и *источно* и *сл.*); *и др.*, *скраћ.* *и друџи*, *и друџи*; *ик.*, *скраћ.* *икавски*; *имјерф* и *имјф.* *скраћ.* *имерфекајџ*; *инж.*, (*не инј.*) *скраћ.* *уоб.* *у војном речнику инжињерија* и *инжињерски*, и *сл.*, *скраћ.* и *слично*; *исј.*, *скраћ.* *исјореди*; *ијд.*, *скраћ.* и *їако даље*; и *їџ* *сл.* *скраћ.* и *їоџе* *слично*; *ј.* и *Ј.* *скраћ.* *јуј* (*ірва* и *јужни*, *јужно*); *ЈАТ*, *іен* *ЈАТ-а*, *скраћ.* *Јујословенски аеројтрансіорј*; *ји.* и *ЈИ*, *скраћ.* *јујоисток*; *кј* (*kg*) *скраћ.* *килограм*; *књ.* *скраћ.* *књїа*; *к. о.* *скраћ.* *у зн. нокаут*; *комј.*, *скраћ.* *комјаратив*; *л* (*l*), *скраћ.* *лишар*; *л.* *скраћ.* *лице* (*ірам.*) и *лисї* (*у фолијацији*); *Л.* *скраћ.* *ловац* (*у шаху*); *L. S.* *скраћ.* *'locus sigilli'* (*месїо іечайа*, *М. П.*); *л. с.* *'loco citato'*; *м* (*m*) *скраћ.* *мешар*; *м.* *скраћ.* *ірам.* *мушки*, *мушки рог*; *т.* или *т.* *скраћ.* *ірам.* *masculinit* (*мушки рог*); *Мајїца* *срїска* и (*скраћ.*) *Мајїца*; *минералоїја* *скраћ.* *мин.*; *ММФ*, *скраћ.* *Међународни монетарни фонд*; *М. П.*, *скраћ.* *месїо іечайа*; *МС*, *скраћ.* *Мајїца срїска*; *п.* или *п.*, *скраћ.* *ірам.* за *'neutrum'*; *НАТО*, *скраћ.*; *Н. Б.* (*NB*, *Н. Б.*, *НБ*), *скраћ.* *'nota bene'* (*наїоџена*); *н. е.*, *скраћ.* *нове ере*; *некњ.*, *скраћ.* *некњїжевно*; *неол.*, *скраћ.* *неолоїзам* (*језичка новоїворина*); *неуоб.*, *скраћ.* *неуобичајено*; *N.N.* (*Н.Н.*) *скраћ.* (*ум.* *имена*); *Нолиј*, *Нолија* (*скр.* *Нова лїїератїура*, *издавачко іредузеће*); *ном.*, *скраћ.* *номинатив*; *нјр.*, *скраћ.* *на іример*; *њ. в.* и *Њ. в.*, *скраћ.* *њїоџо* (*њено*) *височанство*; *њ. е.* и (*Њ. е.*), *скраћ.* *њїоџа екселенција*; *њ. св.* и *Њ. св.*, *скраћ.* *њїоџа* (*Њїоџа*) *свїїост*; *о.*, *скраћ.* *осїрво*, *осїок*; *об.*,

скраћ. обично; о. м. скраћ. овој месеца; о. с., скраћ. *opus citatum* (наведено дело); Покрајина (схваћено као скраћено вишечлано име Војводине, Косова и Мешохије и сл.); њол., скраћ. њолишника, њолишнички, њолишничар; њол., скраћ. њолски; њредл., скраћ. њредлој њрид., скраћ. њридев(ски); њрил., скраћ. њрилој; њроф., скраћ. њрофесор; P. S. (П.С., П) 'post scriptum'; ПТТ, скраћ. њошша, њелеграф, њелефон; РС, скраћ. за 'personal computer' (лични рачунар); разі., скраћ. 'разіоворно'; Рејублика (схваћено као скраћено вишечлано име Јуіо-славије); ркі., скраћ. 'рукойис(ни)'; рсл., скраћ. рускословенски; РЦГ, скраћ. 'Рејублика Црна Гора'; с., скраћ. сїран(иц)а и средњи род; с. в., скраћ. 'sub voce'; св. скраћ. свейи и свеска; СДК, скраћ. (без објашњења); Ској, Скоја, њоред СКОЈ, СКОЈ-а (без објашњења); слрї., скраћ. славіаносрїски; слч., скраћ. словачки; см., скраћ. санїимейар; Совјейски Савез (ум Савез... , СССР); СОШ, іен. СОШ-а, скраћ. 'Санїшїейска офїцирска школа'; ср., скраћ. срїски; срїssl., скраћ. срїсословенски; сї., скраћ. сїари; сїаросл., скраћ. сїарословенски; сїр., скраћ. сїран(иц)а; суїерл., скраћ. суїерлаїшїв; сх., скраћ. срїскохрваїски (језик); ш., скраћ. 'шацка', шакође 'шона' (њоред ш); Т, скраћ. 'шесла' (јединица) и 'шої' (у шаху); ТВ, скраћ. шїелевизїја, шїелевизїјски; ш. і., скраћ. шїекуђе іодине; шїзв., скраћ. шакозвани; шїј., скраћ. 'шо јесї'; шїрї., скраћ. шїрїни (њридев); шїур., скраћ. шїурски; Удба (УДБ), скраћ.; ул., скраћ. улица; Унеско скраћ.; Унра, скраћ.; уї., скраћ. уїореди; уч., скраћ. ученик, шакође и учесїали (їлаїол); ф., скраћ. фетїпїпїт (женски род); Ф, скраћ. 'фарад' (мерна јединица); фам., скраћ. фамїлїјарно; ФБИ (FBI), скраћ.; Фифа, іен. Фифе, њоред ФИФА (FIFA); фра (скр. од фраїшар) као шїшїула іїшїе се малїм словом; h, скраћ. у зн. час, саї; ха и ха., ha и ha., скраћ. хекїар; хс., скраћ. 'хрваїскосрїски' (о језику), у овој књизи и 'хрваїска сїандардїзација'; С, скраћ. за кулон и карбон; Са, скраћ. за калцијум; ЦК, скраћ., без објашњења; Сl, скраћ. за хлор; цм (ст), скраћ. ценїимейар; цсл., скраћ. црквенословенски; Си, скраћ. за бакар; cf., скраћ. 'confer' (аналоїно уї. исї.); ч. и ч, скраћ. час; шїок., скраћ. шїшокавски (дијалекаї, неречје, іовори) [Правопис 1993: 331–503].

Правопис Милорада Дешића (1994. и његова каснија издања)¹² доноси на седам страна основне податке о скраћеницама са доста примера и с одговарајућим објашњењима. За разлику од решења у *Правопису* Матице српске, овај правопис за писање скраћеница не нуди дублете, већ само једнострука решења (*динар*, *їосїошїца*, *сїрана*, *сїарословенски*, *Беоїрад*). Овде су скраћенице подељене на оне које се пишу с тачком и оне које се пишу без тачке, непроменљиве скраћенице, променљиве скраћенице, скраћенице које су постале праве речи и скраћенице за властита имена (Дешић 2004: 111–117).

У Напоменама уз речник употребљене су следеће скраћенице: *аор.* – *аорисї*; *в.* – *види*; *вок.* – *вокаїшїв*; *їен.* – *їенишїв*; *їрч.* – *їрчки*; *ек.* – *екавски*; *їјек.* – *їјекавски*; *имї.* – *имїерашїв*; *имїерф.* – *имїерфекаї*; *инсїр.* – *инсїрумен-*

¹² Овај *Правопис* до сада је имао шест екавских и пет ијекавских издања.

шал; комї. – комїарайшїв; лайї. – лайїнски; лок. – локаїшїв; маїї. – маїїе-маїїички; мн. – множинна; ном. – номинаїшїв; їрид. – їридев; їрил. – їрилої; їрил. сaд. – їрилої садашњи; рад. їрид. – радни їридев; суйл. – суйлейїшван; їрїї. – їрид. їрїїни їридев; фр. – француски; хем. – хемїјски (Дешић 2004: 157). Овде, у суженом избору доносимо скраћенице из правописног речника и објашњење уколико се налази уз скраћеницу: *a. a.* (*ad acta*, међу сїсе); *a. g.* (акционарско грушїво); АВНОЈ; АП Војводина; *б. б.* (без броја); ВВС (Би-Би-Си); *Бї*; *Бїд*; БЕЛЕФ (Београдски леїшњи фестївал); Бишїф и БИТЕФ; БиХ (Босна и Херцеїовина); *Б. Лука* (Бања Лука); *бр.* (број); *б/с* борбена средствї¹³; *в. види* и *в(и)јек*; *V* (волї); *W* (ваї), *W* (заїаг); *в. г* (вршилац дужности); *ВЈ* (Војска Јуїославије); *ВКВ* (висококвалификовани); *ВМА* (Војномедицинска академија); *ї.* (їосїодин и їодина); *г* (*ї*) (їрам); *їђа* (їосїођа); *їђица* (їосїођица); *їеоїр.* (їеоїрафски); *Г.* (Горњи) Милановац; *ГСП* (Градско саобраћајно їредузеђе); *дВ* (дБ) децибел; *г. г.* (геоничарско грушїво); *ДЕМ, ДМ* (немачка марка); *дин.* (динар); *ДНК* (дезоксирибонуклеинска киселина); *доц.* (доцентї); *др* (докїор); *ДС* (демокраїска сїранка); *Е* (исїок); *ЕЕГ* (електїроенцефалоїраф); *ЕИ* (Електїронска индустїрија); *ЕКГ* (електїрокардиоїрам); *ЕУ* (Евроїска унија); *ж. р.* (женски род); *З* (заїаг); *ЗЈЖ* (Заједница јуїословенских железница); *И* (исїок); и *др.* (и груїо); *ИМТ* (Индустїрија моїора и їрактїора); *инж.* (инжењер); *Инса* (Индустїрија саїшова); *ИРА* и *Ира* (скраћено од *Irish Republican Army*); и *сл.* (и слично); *їїд.* (и їїако даље); *ISN* (Галеника); *Ј* (јуї); *ЈАТ* (Јуїословенски аероїтранспїорїї); *једн.* (једнина); *ЈУС* (јуїословенски сїандард); *ЈФ* (Јужнословенски филолої); *квт* (квм) квадранни меїар; *КВ* сїолар; *kWh* (киловаїш-час); *kg* (кї) (килоїрам); *КГБ* (Комїїеїї државне безбедности); *кт* (км) киломеїар; *КоВ* (Коїнена војска); *Комїрай* (Комунално їрађевинско їредузеђе); *Космеї* (Косово и Меїохија); *l* (*л.*) лиїар; *Лалић В. Иван*; *ЛМС* (леїшїоїс Маїїице срїске); *l. c.* (*loco citato* на наведеном месїу); *т* (*м*) (меїар); *т.* (*masculinit*, мушки род); *тт* (*мм*) (милимеїар); *ММФ* (Међународни монеїарни фонд); *мн.* (множинна); *мр* (маїнсїар); *МС* (Маїїица срїска); *т/s* (меїара за секунд); *М.* Црњански; *Н* (север); *На* (наїријум); *НАТО*; *н. г.* (неведено г(ј)ело); *н. е.* нове ере; *Нин* и *НИН*; *Н. Н.* (*Н. Н.*)(*poten nescio*, не знам име); *Нолиї*; *нїр.* (на їример); *Н. Саг*; *Н. Тесла*; *ОЕБС* (Орїанизација за евр. безб. и сарадњу); *ОУН* (Орїанизација уједињених нација); *о. с.* (*opus citatum*, наведено дело); *ОШ* (Основна школа); *PVC* (їоливинил-хлорид); *їїук* (їоїшїуковник); *їрим.* (їримаријус); *їроф.* (їрофесор); *їроф. др* (їрофесор доктїор); *P. S.* (*P. S.*) (*post scriptum*, їосле наїисаної); *ПТТ* (Пошїа, їелеїраф и їелефон); *РС* (*personal computer*, лични рачунар); *р.* (разрег); *Радичевић В. Бранко*; *РМ* (Раїна морнарица); *рођ.* (рођен, рођена); *РТВ*; *РТС*; *Rh* їозиїшван; *Rh* факїор (резус факїор); *С* (север); *С* (скакач у шаху); *S* (сумїор); *S* (јуї); *САД*; *САНУ*; *св.* (свеска и свешїи); *СДБ* (Служба државне безбедности); *СДЗб* (Срїски дијалекїолошки зборник); *Симїо* (Сима Поїачаревић); *СКЗ*; *см* (санїшїмеїар);

¹³ Прилично је нејасно како се ова скраћеница нашла овде, као и њен испис *б/с*, мала слова, без тачке и то све са косом цртом. Ове скраћенице нема у другим ортографским приручницима.

СО (Скуишџина ойшџине); СПС (Социјалистичка партија Србије); СПЦ (Српска православна црква); с. р. (својом руком); СРЈ; СР Југославија; стир. (стирана); стисл. (стиарословенски); СУБНОР (Савез удружења бораца Нар. раиша); ш. (шачка); т (ш) (шона); Тајју; ТА њећ (штермоакумалациона њећ); ТВ (шелвизија, шелевизијски); шзв. (шакозвани); шј. (шо јесџ); ул. (улица); УН (Уједињене нације); Уницеф (Орианизација Ун за ѡмоћ деци свеиша); USD (амерички долар); Фифа; Н (знак за болницу); н (Н) (у мајџемајџици знак за висину); н (скраћеница за час, саи); на (на) (хекџар); Х. Нови (Херџеј Нови); ХИВ (вирус који изазива сиду); С (џелзијус); ЦАНУ; CD (комџакџ-диск); ЦИА и Ција; ст (џм) џенџиџејар; Црњански М.; ч. (џеџа); ч. (џас); чл. (члан) (Дешић 2004: стр. 159–236).¹⁴

Правописи на бившем српскохрватском језичком простору не доносе битну разлику када је посреди писање скраћеница.

4. Закључак о скраћеницама у правописним речницима

1. У нашим *Правописним речницима* (тј. речницима уз правопис) редовно сусрећемо (налазимо) скраћенице, али у посве неједнаком обиму и неуједначеном приступу.
2. Неке од тих скраћеница доносе се као посебне речи (лексеми), а неке су скраћенице у функцији објашњавања речи које се доносе у правописном речнику.
3. Наши *правописни речници*, и у новијим правописима, нису иновирани када су посреди скраћенице, већ доносе неактуелне скраћенице, али нема оних преко потребних. Доносе се дакле фототипски, без дораде, допуне и поправке.
4. Постоје исте скраћенице за две или више речи и то понекад може бити проблем, који (не)решава контекст. Мислимо да су дупла решења (две скраћенице) за једну реч непотребна (*г.* скраћ. `година` и `господин`, т. скраћ. за `тачка` и `тона`, ...). Необично је и писање скраћеница и ћирилицом и латиницом (скраћенице општег типа и скраћенице интернационалних мерних јединица), писање и с тачком/тачкама и без ње/њих непотребна (скраћенице за Београд и Загреб¹⁵).
5. Постоје речи које имају по две скраћенице; ваља се запитати да ли је то било нужно и да ли је сада оправдано (*г.* и *гог.* за година, *г.* и *дин.* за динар,...).
6. Понекад се у Правописном речнику доноси скраћеница, али не пише за коју је реч, па то кориснику не решава проблем. Увек се

¹⁴ Свака скраћеница у Правописном речнику позива се на број (број са словом) у основном тексту правописа (као и све речи у речнику), што значи да се у речнику налазе све оне речи, све оне скраћенице које се наводе у одељку о скраћеницама у основном тексту *Правописа*.

¹⁵ Употреба тачке за скраћенице Бгд. и Згб. тешко се може разумети и објаснити.

- уз скраћеницу мора написати поред скраћенице пуни облик, то је просто обавезујуће за све речнике овога типа.
7. Ваља дефинисати статус латиничних (интернационалних) скраћеница, јер су посреди дублети, често поред ћирилице имамо допуштено и латинично писање, али и ту може настати проблем.
 8. Један број скраћеница данас је сувишан (превазиђен). Такве су АФЖ; АВНОЈ...
 9. У самим ПР налазимо различите техничке скраћенице за исту реч, што се тешко може и објаснити и разумети.
 10. Поставља се оправдано питање да ли правити скраћенице када је уштеда мала (минимална), нејасно је шта се тиме добија са становишта уштеде, а забуна је понекад реалност.

Кључне речи: српски језик, правопис, правописни речник, скраћенице.

ЛИТЕРАТУРА

- Anić–Silić 1986:** Vladimir Anić–Josip Silić, *Pravopisni priručnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, Zagreb.
- Babić et al. 1996:** Stjepan Babić, Božidar Finka, Milan Mogaš, *Hrvatski pravopis*, Zagreb.
- Белић 1923 [1930, 1950]:** Александар Белић, *Правопис српскохрватској књижевној језика*, Београд.
- Боранић 1941:** Драгутин Боранић, *Правопис хрватској или српској језика*, Загреб.
- Брборић 2004:** Вељко Брборић, *Правопис српској језика у наставној пракси*, Београд.
- Брборић 2005:** Вељко Брборић, „Неке термилошке дилеме код српске интерпункције” у: *Термилошка стандардизација лингвистичкој опису савременој српској језика*, Научни састанак слависта у Вукове дане 34/3, Београд.
- Брборић 2007:** Вељко Брборић, „Место лексике у правописним речницима” у: *Грамањика и лексика – дескриптивни и нормативни приручници*, Научни састанак слависта у Вукове дане 36/1, Београд.
- Дешић 2004 [1994]:** Милорад Дешић, *Правопис српској језика. Приручник за школе*, Земун.
- Зидар 1971:** Јосип Зидар, *Речник југословенских скраћеница*, Београд.
- Ивић 1998:** Павле Ивић, „Из прошлости српског правописа” у: *К новој писмености*, Београд.
- Kristal 1995:** Devid Kristal, *Kembrička enciklopedija jezika*, Beograd.

- Николић 1994:** Мирослав Николић, „Правопис српског језика, приредили Митар Пешикан, Јован Јерковић и Мато Пижурница”, *Јужнословенски филолоџ* L, 243–247.
- Петровић 1914:** Милан Петровић, *Српски њравопис за средње школе*, Нови Сад.
- Пецо–Станојчић (ред. и уред.) 1972:** Asim Peco i Živojin Stanojčić, (red. i ured.) *Enciklopedijski leksikon „Mozaik znanja”*: Srpskohrvatski jezik, Beograd.
- Пешикан et al. 1989:** Митар Пешикан, Мевлида Караца-Гарић и Мато Пижурница (прир.), *Прилози њравопису*, Нови Сад.
- Пешикан et al. 1993:** Митар Пешикан, Јован Јерковић, Мато Пижурница *Правопис српског језика*, I. *Правила и њихови односи*, II. *Речник уз њравопис*, Нови Сад.
- Пешикан 1996:** Митар Пешикан „Правописна норма „, у: *Српски језик на крају века*, Београд, 171–179.
- Правопис 1960:** *Правопис српскохрватског књижевног језика са њравописним речником* (израдила правописна комисија), Нови Сад – Загреб.
- РСМ (1967–1976):** *Речник српскохрватског књижевног језика*, I–VI, Нови Сад.
- Simeon 1969:** Rikard Simeon, *Enciklopedijski rječnik lingvističkih naziva* I–II, Zagreb.
- Симић et al. 1993:** Р. Симић, Ж. Станојчић, Б. Остојић, Б. Ђорић, М. Ковачевић, *Правопис српског језика са речником*, Београд – Никшић.
- Симић 1998 (ред.):** *Правописни њручник српског књижевног језика* (приредила правописна комисија, одговорни редактор Радоје Симић), Београд.
- Halilović 1996:** Senahid Halilović, *Pravopis bosanskoga jezika*, Sarajevo.

Veljko Brborić

ABBREVIATIONS IN SERBIAN ORTHOGRAPHIC DICTIONARIES

Summary

The paper discusses abbreviations in our orthographic dictionaries. Namely, all orthographic manuals and dictionaries in the past hundred years have integrated orthographic dictionaries with the manuals. They approach abbreviation spelling in different ways, most often without a clear conception and a coherent system. The paper will present a survey of this problem beginning with Belić's *Orthographic Manual of the Standard Serbian Language* (1923) until present day, i.e. the Matica srpska *Orthographic Manual of the Serbian Language* (1993) with appropriate examples, their analysis and offered new solutions.

Keywords: Serbian language, orthography, orthographic dictionary, abbreviations.

Станимир Ракић
Београд

О ДИСТРИБУЦИЈИ ДУГИХ АКЦЕНАТА У СРПСКОМ ЈЕЗИКУ

У овом раду анализира се расподела дугосилазних и дугоузлазних акцената у двосложним и вишесложним једноставним именицама српског језика. За расподелу ових акцената важе одређена ограничења у случају двосложних и једносложних именица са зајвореним крајњим слојом. Дуги акценати се јављају без знајнијих ограничења у двосложним именицама са једвореним крајњим слојом и у двосложним именицама са неједноставним а и зајвореним крајњим слојом. Анализа показује да је ова расподела умношоме сагласна с једним ограничењем (Ракић 1996). Расподела дугих акцената код именица са више од једног слоја је у једноставности одређена њиховим морфолошким саставом, тј. присуством одређених врста префикса и суфикса.

0. Увод. Преглед дистрибуције акцената у српском, односно хрватском језику систематски је обрађен у радовима Ђ. Даничића (1925), Брабеца, Хрсте и Живковића (1954), М. Стевановића (1981) и Е. Барић (1997). За све ове ауторе је карактеристично да у анализи не раздвајају просте и изведене речи, а то отежава процену шта су базична акцентатска правила српског језика која претходе афиксацији и слагању. Ово је важно узети у обзир јер неки суфикси мењају акценат основе, а други остављају тај акценат неизмењен. Уколико прихватимо да се у српском језику могу разликовати различити структурни слојеви, природно је размотрити која се акцентатска правила примењују на просте речи, а која на изведенице и сложенице. Да би се издвојиле просте речи од изведеница, важно је тачно разликовати различите врсте афикса.

Могу се разликовати циклични, екстрациклични, доминантни и неутрални суфикси (в. Ракић 1991а, 1991б, 1992). Циклични суфикси одређују да ли узлазни акценат пада на крајњи слог основе или на сам суфикс (нпр. *-аџ* (*џлаџа*), *-аџа* (*баџаџа*), *-ан(а)џ* (*Америкаџа*), *-ан* (*луџан*), *-анство* (*сведочанство*), *-анш* (*лаборанш*), *-ара* (*џуџара*), *-ија* (*џириџија*),¹ итд.), док екстрациклични суфикси преносе јављање узлазног акцента на други слог пре суфикса (нпр. *-ишељ* (*служишељ*), *-ор* (*редакџор*), *-је* (*камџе*)), а на

¹ Другачији акценат имају речи типа *амбиџија* у којима се суфикс *-ија* се понаша као екстрацикличан суфикс.

једносложним основама условљавају јављање силазних акцената (нпр. *–ор* (*лѣкѣшор*), *–је* (*иѣрје*)). Доминантни афикси повлаче јављање силазног акцената на првом слогу основе (нпр. *–āj* (*дѣрошиāj*), *–(а)к* (*иѣшиак*), *–ал(а)н* (*ѣнијалан*), *–ār(а)н* (*јубилāран*), *и-* (*илејалан*), *иѣа-* (*иѣабиѣе*), *иѣе-* (*иѣебојаиѣ*), итд.). Другачији су неутрални суфикси који не мењају акценат основе (нпр. *–(ј)āg* (*гѣво–гѣвљāg*), *–ка* (*амāшѣрка*), *–њāk* (*жѣчњāk*), *–нѣк* (*рāднѣк*), *–ниѣа* (*рѣбниѣа*), *–скѣ* (*рѣмскѣ*), итд.). Рецептивни суфикси чувају акценат основне речи непромењен, ако је последњи слог основе садржи кратак самогласник (нпр. *мāниуѣ* – *мāниуѣче*, а производе узлазни акценат ако је он садржи дуг самогласник (нпр. *иōлѣб* – *иōлѣѣче*). Такви су нпр. суфикси *–(а)ц*, *–ār*, *–че*, *–иѣа*, *–иѣ*, *–ина*, *–иѣа*, *иѣиѣе*, *–ача*, *–āk*, *–ōк*, *–ōсѣ*, *–сѣво*, итд. (в. Ракић 1991).

У овом раду желимо да испитамо положај дугоузлазног и дугосилазног акцената у савременом српском језику. Према важећој теорији силазни акценти у стандардном језику могу стајати само на првом слогу вишесложних речи, док узлазни акценти могу пасти на било који слог сем последњи (в. Стевановић 1991: 29, Пецо 1991: 13). Мислимо да ту важе доста строга ограничења, нарочито у речима с већим бројем слогова. Ивић (1961/62) је приметио да се могућност расподеле узлазних акцената у речима с већим бројем слогова знатно редукује, али то није до сада конкретније истражено. Такође мислимо да се и појава силазних акцената на сличан начин редукује у речима са више слогова. На расподелу дугих слогова посебно утиче следеће правило краћења:

- (1) Дужине у основи речи се крате испред вишесложних суфикса или испред затворених једносложних суфикса који не садрже непосредно *а* (Ракић 1996, 2002).

Крате се првенствено слогови који непосредно претходе суфиксу. Правило (1) допушта свакако одређен број изузетака, не примењује се на флективне наставке,² а зависи и од врсте суфикса.³ Краћење претходног слога се врши испред свих цикличних суфикса, већине рецептивних суфикса и само два неутрална суфикса *–(ј)āg* (*зѣчāg*) и *–асѣ* (*бѣмбасѣ*). Претпостављамо да правило (1) мора да се одрази и на расподелу акценатованих дужина у српском језику. Такође претпостављамо да на расподелу акцената мора утицати и врста афикса у вишесложним речима, а то је чинилац који до сада није довољно истражен.

У нашем истраживању користимо се материјалом који налазимо у општим приказима расподеле акцената који су дали Даничић (1925), Брабец, Храсте и Живковић (1954), у даљем тексту БХЖ, Стевановић (1981) и Барић и др. (1997). Овде ми истражујемо првенствено акценат ном. јд. именица које имају два или више слогова. Наш главни циљ је да утврдимо расподелу дугоузлазних и дугосилазних акцената у именицама са различитим бројем сло-

² Пецо (1991) примењује да се у ген. мн. јављају две, па и три узастопне дужине у именицама *сесѣдрā*, *цѣсāмā*, *гѣвѣјākā*, *иунолāвāц* – *иунолāвāцā*.

³ У лексичкој фонологији правила тога типа се називају лексичка правила за разлику од фонетских правила која се аутоматски примењују кад год су испуњени одређени услови (в. Mohanan 1986).

ва. Поред наведених дела користимо се и материјалом вађеним из Матичиног речника (1967–1975, даље РМ), обратног речника М. Николића (2000) и речника Деановића и Јернеја (1989, даље ДЈ). Сви примери су накнадно проверавани у *Речнику српскога језика* (РСЈ) који јер касније изашао из штампе. Именице класификујемо према броју слогова и према томе да ли је крајњи слог отворен или затворен. У обзир узимамо само мономорфне именице.

1. Дугосилазни акценат

1.1. Двосложне именице

1.1.1. Двосложне именице са **затвореним другим слогом**:

1.1.1.1. Именице **са непостојаним -а**:

- (2) **м. род**: бубањ, дрџак, фратар, лакат, њисак, пѐдаљ, пиџак, плљсак (ном.пл. плљскови), жрвањ, врџак, стљпањ, тљтањ.

У ове примере смо укључили и именице које се изводе конверзијом (нултом деривацијом) и уметањем непостојаног *a*. Оправдање за такав поступак налазимо у чињеници да је творба конверзијом слична стварању нове речи, док суфиксно извођење претежно зависи од природе суфикса. Такви су примери *бубањ* (<бубњаџи), *њисак* (<њџскаџи), *џџак* (<џџскаџи), *врџак* (<врџскаџи), *џџањ* (<џџџњаџи), *џџсак* (<џџџскаџи).

- (3) **ж. род на сугласник**: раван, мџсао, плџсан.

Видимо да има врло мало именица ж. рода на сугласник које носе дугосилазне акценте. Стевановић наводи и *смрзао* из Вуковог речника, али је та реч архаизам у савременом језику. БХЖ уопште не разматра именице овога типа. У малом броју примера са силазним акцентима се огледа посебан статус именица ж. рода на сугласник. Па и наведени примери нису базични облици него се, по свој прилици, изводе конверзијом. И заиста, именица *раван* се изводи конверзијом (нултом деривацијом) од придева *раван*, именица *мџсао* од глагола *мџслиџи*, а за *плџсан* би се могао претпоставити свршени глагол **плџснџи* (*се*), који додуше није потврђен, речници у савременом језику бележе једино *плџснџи* (*се*) (РМ). Да је глагол **плџснџи* (*се*) један могућ облик показује придев *плџснџ* јер се суфикс *-џ* додаје на глаголске основе. Избором *џ* дефлекције именице *раван* и *плџсан* избегавају једнакост наставака с именичком дефлекцијом придева на *-(а)н*. А то је вероватно разлог што се и неке друге именице на *-н* и *-(а)н* мењају по овој дефлекцији (нпр. *јџсџн*, *сџџџн*, *зџлџн*, *сџџџн*, *бџџџн*, *сџблџн*, *џџџџн*).⁴

1.1.1.2. Именице **са постојаним вокалом без дужине у другом слогу**:

- (4) **м. род**: џнџео, дџбош, кџцош, кџнзул, лџгор, маџстор, пџнџер, раџбош, суџпор, таџбор, кџџтор, тџтор, жџгор.

Преглед ових спискова показује да су то већином туђице – речи страног порекла. Ово показује да дугосилазни акценти имају врло ограничену расподелу у скупу простих двосложних именица м. рода домаћег порекла у којих је други слог без дужине. Ситуација је још јаснија са именицама **ж. рода на**

⁴ И дефлекцији по истом принципу припадају и именице које завршавају на *-сџ* (нпр. *косџ*, *власџ*, *корисџ*, *нечисџ*, *обласџ*, *часџ*, *свесџ*, *обесџ*, *џвесџ*, *сласџ*, *весџ*, *болесџ*, *грскосџ*, итд.) јер се тако избегава сличност са многобројним именицама м. рода на *-исџ* или са придевима на *-асџ*.

сугласник – уопште нема мономорфних именица датог типа са дугосилазним акцентом. Примери (4) указују на могућност да се правило краћења (1) уопшти и на просте именице домаћег порекла. Одступају од тога правила именице изведене конверзијом (*жајор*).

1.1.1.3. Именице са дужином у другом слогу која се губи у зависним падежима:

- (5) **м. род:** Нема именица м. рода датог типа са дугосилазним акцентом.
ж. род на сугласник: Нема именица ж. рода на сугласник датог типа са дугосилазним акцентом.

БНЖ не наводи ниједан пример за дугосилани акценат. За именице м. рода БНЖ наводи само дугоузлазни (*лојџов, ашџов*), краткосилазни (*лажџов*) и краткосилазни акценат (*гјџевџер, сџџејџен*). Ни Даничић нема примера за дугосилазни акценат са дужином у ном.јд.

Закључак је да **двосложне именице м. и ж. рода на сугласник с дужином у ном. јд. не могу имати дугосилазне акценте.** Видећемо да за именице м. рода таква забрана не постоји за дугоузлазне акценте уколико се губи дужина у зависним падежима (пример *лојџов, ашџов*). Ти примери су, додуше, позајмице из међарског језика (РСЈ).

1.1.1. 4. Именице са сталном дужином у другом слогу:

- (6) **м. род:** Нема именица м. рода датог типа са дугосилазним акцентом.
ж. род на сугласник: Нема именица ж. рода на сугласник датог типа са дугосилазним акцентом.

Даничић (1925: 36) напомиње да именица м. рода са краткосилазним акцентом и сталном дужином на другом слогу „има врло много”. С друге стране, Даничић за именице м. рода са дугосилазним акцентом каже да их нема много и наводи углавном изведенице суфиксима *–нџик* и *–њџак* (нпр. *бџднџик, већнџик, јџднџак, џрџзнџик, џџџнџик, Рџднџик*). Даничић наводи још примере *кџнџиџош* и *нџиџеџи*.⁵ У облику са дугосилазним акцентом дужина другог слога је скраћена. БХЖ наводе готово исте примере. Суфикси *–нџик* и *–њџак* су неутрални и не мењају акценат основе сем на начин који произилази из њихове неутралности (нпр. у *рџџа – рџднџик* узлазни акценат се претвара у силазни); акценат ових именица остаје исти у свим падежима. На основу наведених примера није тешко закључити да **не постоје просте именице са дугосилазним акцентом и сталном дужином на другом слогу ни м. ни ж. рода на сугласник.** Навођење изведеница замагљује чињеницу да не постоји у српском језику просте двосложне именице на сугласник са дугосилазним акцентом, ако други слог носи дужину. Ова анализа показује да се правило суфиксног краћења изгледа може уопштити и за просте именице са дужином крајњег слога. На овакво уопштавање наводи и супротност између именица са краткосилазним акцентом којих има „врло много” и одсуство именица са дугосилазним акцентом. Приметимо да нису могуће ни именице страног порекла са дугосилазним акценом и дужином у другом слогу.

⁵ РСЈ даје облике *нџиџеџа* и *нџиџеџа*, у оба случаја без дужине другог слога.

1.1.2. Двосложне именице са отвореним другим слогом:

- (7) **ж. род:** лађа, че́рга, хајка, црква, гуђва, ла́рма, клѣтва (клѣтава), ба́нка (ба́нака), тајна, мајка (мајки)**с. род:** а) се́но, те́ло, ље́, бла́го, ме́со, пи́во, шти́во, тки́во, зла́то, мо́ре, су́нце (ген.пл. су́наца);
- б) с проширењем основе: пра́се – пра́сета, ждре́бе – ждрѣ́бета, бли́зне – бли́знета.

Двосложне именице са отвореним крајњим слогом могу имати и дуго-силазне и краткосилазне акценте. Именица с. рода с проширењем основе које имају дугосилазни акценат има само неколико. Стевановић наводи примере који показују да неке од њих чувају дугосиказни акценат (нпр. *ѝловче – ѝловчеѝа, ча́вче – ча́вчеѝа, бе́йче – бе́йчеѝа*). Ти примери показују да правило краћења (1) не важи увек за флективне наставке – у неким случајевима преовлађује тенденција да се очува парадигматска једнакост која је нарочито изражена код именица с једносложним основама (в. Бења 2000).

1.2. Тросложне именице

1.2.1. Тросложне именице са затвореним трећим слогом:

- (8) **м. род:** ба́ријум, це́зијум, фа́цијес, ре́квијем.

Са дугосилазним акцентом има врло мало тросложних именица на сугласник, ми смо могли забележити само 4 именице страног порекла тога типа. Даничић наводи као пример само изведенице на –ић (*ба́новић, ка́нѝарић, си́нчевић*) и –(а)ц (*Бе́љинац, вљковац, Ка́рловац*), а само један мономорфни пример: *ѝнѝерес* – именицу коју савремени речници дају с краткосилазним акцентом *ѝнѝерес* (РМ, РСЈ).

ж. род на сугласник: Нема простих именица с дугосилазним акцентом.

1.2.2. Тросложне именице са отвореним трећим слогом:

- (9) **ж. род:** Ко́рчула, Шпа́нија, Азија, го́ндола, на́кана, на́става, за́мена, за́прега, за́руке.

с. род: Нема тросложних именица средњега рода с дугосилазним акцентима.

Видимо да нема тросложних именица с. рода с дугосилазним акцентима, а оне женскога рода су речи страног порекла или девербативне именице изведене конверзијом од глагола с прфлексима. Даничић наводи само изведенице *жѝрчица, но́жица, сла́мчица*, које се изводе применом суфикса –ица. Према томе, просте тросложне именице ж. рода с дугосилазним акцентом су ограничене на неке именице страног порекла или на префиксне девербативне изведенице, а простих тросложних именица с. рода с дугосилазним акцентом уопште нема.

1.3. Одавде следи неколико закључака о расподели дугосилазних акцената у српском језику:

- (10) а. Двосложне просте именице на сугласник са дугосилазним акцентом нису могуће уколико други слог носи дужину.
- б. Именице тога типа без дужине у другом слогу су углавном речи страног порекла; само неке оноματοпејске именице изведене конверзијом носе дугосилазни акценат.
- в. Дугосилазни акценат се у двосложним именицама м. рода домаћег порекла може јавити само у именицама које садрже непостојано

- a.* То исто важи и за именице ж. рода на сугласник; постоје само 3 именице ж. рода на сугласник које садрже непостојано *a*.
- д. Дугосилазни акценти се без ограничења могу јављати у двосложним именицама ж. и с. рода с крајњим отвореним слогом.
- ђ. Дугосилазни акценати на антепенултими се јављају само у неколико именица страног порекла и у именицама ж. рода на самогласник изведеним конверзијом од глагола с префиксима.

2. Узлазни акценти

2.1. Двосложне именице

2.1.1. Двосложне именице са затвореним другим слогом:

2.1.1.1. Именице са непостојаним -а:

- (11) **м. род:** *ђерам, véнац, ланац, чамац, јарак, јарам, мољац, папак, пѐсак, пѐтао, ражањ, рúчак, врабац, зајам.*

Нема именица **ж. рода на сугласник** тога типа с узлазним акценцима.

Уколико се јавља непостојано *a* у именицама м. рода дугоузлазни акценат на пенултими се у речима домаћег порекла знатно слободније јавља него у именицама у којима је крајњи самогласник постојан. То је вероватно стога што је у зависним падежима крајњи слог отворен (в. горе правило (1) и наредни одељак). Именица *зајам* се може схватити као конверзија (нулта деривација) од глагола *зајмити*.

2.1.1.2. Именице са постојаним вокалом без дужине у другом слогу:

- (12) **м. род:** *бадем, багер, барут, чѐрег, датум, гајтан, хáрем, хумус, мíнус, напор, прозор, пѐршун, плѐнум, тáлог, шејтан, штрѐбер, за́кон, за́зор, рáсад, са́став, прѐвод, прѐпис.*

За именице м. рода с краткоузлазним акцентом Даничић каже да их има „врло много” и да стога само неке наводи. Именице с дугоузлазним акцентом су знатним делом именице страног порекла, а домаћег порекла су префиксне изведенице *на́пор, прóзор, за́кон, рáсад, са́став, прѐвод, прѐпис*, од којих се за неке може утврдити да су изведене конверзијом (в. Ракић 1999). Именица изведених конверзијом укупно вероватно има више од базичних именица страног порекла (нпр. *бадем, чѐреџ, баруџ, јајџан. шејџан* и *хáрем* су речи турског, *бајер* и *штрѐбер* германског, а *хумус, мíнус, гајтум, рѐбус* и *плѐнум* романског порекла).

- (13) **ж. род на сугласник:** *љу́бав, на́рав, кúпељ, ва́рош, за́вист, са́вест.*

Именице *љу́бав* и *ку́пељ* се могу рачунати у изведенице суфиксима *-ав* и *-ељ*, који се јављају само у поједничким примерима. Како су то крајње непродуктивни суфикси, наведене именице се могу сматрати и као посебне лексичке јединице. Ти примери поново илуструју тенденцију да префикси чувају дужину насупрот наведеном правилу краћења.

2.1.1.3. Именице са дужином у другом слогу која се губи у зависним падежима:

- (14) **м. род:** *ашо́в* (ген. јд. *ашова*), *кóрoв, чикoв, лoпoв, за́вoј, па́цoв, ва́лoв, прѐвoј, ра́збoј.*

ж. род на сугласник: Не постоје просте именице ж. рода тога типа с узлазним акценцима.

Даничић каже да именица типа (14) „нема много, а вредно их је знати”. Пада у очи да су то углавном оне које завршавају на *-ов* или су префиксне творенице које завршавају на *-ој*. Именице на *-ов* (*ашиов, коров, чиков, лойов, и валов*) су посуђенице из мађарског језика, а именице *превој, завој и разбој* префиксне изведенице створене превојем вокала основе. Ове изведенице бележимо овде јер су то историјски остаци процеса који је некада у прошлости био могућ. Као и у претходним примерима, одступања од правила краћења се везују за неке стране посуђенице и именице изведене префиксима. Не постоје именице **ж. рода на сугласник** тога типа с дугосилазним акцентом. Овде не убрајамо изведенице на *-оси* (нпр. *сужноси, блајоси, бужноси,...*) које помињу Стевановић и БНЖ. Према Ракић (1996) суфикс *-оси* спада у оне рецептивне суфиксе који не крате претходне дужине.⁶

2.1.1.4. Именице са сталном дужином у другом слогу:

(15) **м. род:** Именице м. рода тога типа немају дугоузлазни акценат.

ж. род на сугласник: Именице ж. рода тога типа немају дугоузлазни акценат.

Даничић помиње да именице типа *субан – субана* има врло много, али се мора узети у обзир да он ту убраја и изведенице с дужином у другом слогу (нпр. *видик, браник, звонар, ивџа, итд.*). Ни Даничић ни БХЖ не дају примере за именице с дугоузлазним акцентима и дужином на другом слогу. Да ли то значи да нису могуће ни изведенице м. рода с дугоузлазним акцентом и дужином у другом слогу? Изгледа да таквих изведеница има свакако врло мало.

2.1.2. Двосложне именице са отвореним другим слогом:

(16) **ж. род:** беда, бразда, буна, драма, цена, војска, вила, нада, глина, криза, кнедла, кугла, ласта, слуга, чорба, клемпа, корпа, рерна, рингла, ролна, сумња, штангла, торба;

с. род: брвно, чуло, јаје, језгро, писмо, право, руно, стабло, удо, влакно, вино, уже, дебло.

Двосложне именице са отвореним другим слогом могу носити и дугоузлазне и краткоузлазне акценте. Једино ограничење које се може уочити је да **на затвореној пенултими изгледа преовлађују краткосилазни акценти**. Тако се за именице ж. рода могу навести примери *акна, ћуфша, герле, фајда, јакша, јакна, њрма, инџа*. Има, међутим, и приличан број примера за дугоузлазни акценат на затвореној пенултими (нпр. *чорба, клемпа, корпа, њунђа, рерна, ринла, ролна, сумња, шпанла, војска, шорба*). Како видимо, то су искључиво именице у којих се први слог завршава сонантом. Може се закључити да на затвореној пенултими увелико преовлађују краткоузлазни акценти ако се акцентовани слог не завршава сонантом. И у скупу именица с. рода на затвореној педнултими преовлађују краткоузлазни акценти (нпр. *герле, думе, Гацко, окно, ренде, шкембе, шурбе, верле*). Са дугоузлазним има мање примера (*брвно, њвно, вајно, влакно*).

⁶ Други рецептивни суфикси који не изазивају краћење претходних дужина су *-ов* (*банов*), *-ин* (*владин*), *-(ј)анин* (*Мачванин*) и *-ање* (*поборње*), в. Ракић (1996).

2.2. Тросложне и вишесложне именице

Тросложне и вишесложне именице могу носити дугоузлазни акценат на пенултими и антепенултими. У неким примерима се јављају дугоузлазни акценати на четвртом, петом, па и шестом слогу од краја речи, али су то по правилу суфиксне или префиксне изведенице (*завејџрина, рáзлeдница, дрáжиновац, бáдемовача, сáвејнџковица*). Приметимо да укупно има мало простих тросложних и вишесложних речи домаћег порекла. Известан број таквих речи је у потпуности одомаћен, па се оне и не осећају као позајмљенице. Нема тросложних простих именица ж. рода на сугласник, па отпада потреба за њиховом анализом.

2.2.1. Именице са отвореним крајњим слогом

У именица овог типа дугоузлазни акценат пада на пенултиму или антепенултиму (*абeцeдa, нáкaнa*). На отвореној пенултими могу доћи и краткоузлазни и дугоузлазни акценати, а **на затвореној пенултими само краткоузлазни акценати**. За с. род се може наћи само мало мономорфних примера, и то су претежно стране позајмице.

2.2.1.1. Акценат на пенултими

(17) **ж. род:** а) на отвореној пенултими: абeцeдa, африкáтa, алéјa, афéрa, амбасáдa, амéбa, авантýрa, баклáвa, балáдa, бандéрa, центáлa, дијагно́зa, дијагонáлa, дијéтa, диплóмa.

б) на затвореној пенултими: декóлтé, дистáнцa, Фирèнцa, фламíнгo, јáгмa, кавèрнa, Колýмбo, констáнтa, манжéтнa, нијáнсa, ролéтнa, секýндa, тангèнтa, ујдýрмa, кавýрмa.

с. род а) на отвореној пенултими: чeљáдe, канáбe, минáрe, одéлo;

б) на затвореној пенултими: крeшчèндo, морèндo.

2.2.1.2. Акценат на антепенултими

(18) **ж. род:** кáјсијa, лíнијa, нáкaнa, нáмeрa, пéсницa, при́рoдa, рáзликa, зáкрпa.

с. род: Нема дугоузлазних акцената на антепенултими, а и сам број расположивих мономорфних основа именица средњег је врло мали.

На антепенултими долазе **дугоузлазни акценати готово искључиво на именице с префиксима** за које се може претпоставити да су изведене конверзијом префиксираних глагола. Изузетак је именица *кáјсијa*, а донекле је нејасан пример *лíнијa* јер није јасно шта је ту основа.⁷

2.2.2. Именице са затвореним крајњим слогом

2.2.2.1. Акценат на пенултими

(19) **м. род:** дугоузлазни: амáнет, бурáзер, вилáјет, кијáмет.

Дугоузлазни на пенултими се јављају само у именицама страног порекла. Занимљива је чињеница да се двосложне именице с једне стране, и тросложне и вишесложне с друге стране разликују у постојању дугоузлазних акцената у речима домаћег порекла. Један значајан извор дугоузлазних акцената је процес конверзије глагола у именице, а дугоузлазни акценати се

⁷ Именица *йéсницa* је изгледа изузетак. Она се вероватно изводи из старијег *йéсџ+ницa*, где се *й* губи пред назалом.

јављају само у двосложним именицама (в. Ракић 1999). Процес конверзије глагола у именице се може вршити првенствено на домаћим основама.

2.2.2.2. Акцент на антепенултими

(20) **м. род:** Нема простих вишесложних именица м. рода са дугоузлазним акцентом на антепенултими.

Ситуација је дакле слична као и код именица ж. рода где је јављање дугоузлазног акцента на антепенултими ограничено на одређене врсте именица. Даничић наводи примере изведеница на *-овић* (*бабовић*), *-анин* (*Бачванин*), *-авац* (*букавац*), *-овац* (*зліковац*), *-лац* (*двалац*) и изведенице префиксно-суфиксалном творбом типа *засенак*, а слично поступа и БХЖ.

2.3. О расподели дугоузлазних акцената у скупу простих именица **можемо закључити следеће:**

(21) а. Дугоузлазни акцент се у двосложним именицама м. рода јавља слободно само у именицама с непостојаним *a*, док се у именицама без таквог вокала дугоузлазни акцент јавља само у неким страним позајмицама и у префиксним изведеницама одређеног типа:

б. Дугоузлазни акцент се не може јавити у именицама у којима други слог носи сталну дужину.

в. Дугоузлазни акцент се без ограничења јавља у двосложним именицама које имају отворен крајњи слог.

г. На затвореној пенултими у двосложним именицама претежно се јавља краткоузлазни акцент. У именицама ж. рода то посебно важи за наглашене слоге који не завршавају сонантом.

д. У тросложним и вишесложним именицама на затвореној пенултими су могући само краткоузлазни акценти.

ђ. На антепенултими су могући дугоузлазни акценти у оним именицама ж. рода на самогласник које се изведене конверзијом од глагола с префиксима и само још у неколико посебних лексички одређених примера.

3. **Закључак.** Неки закључци о расподели дугосилазних и дугоузлазних акцената се могу формулисати само као тенденције, а не као апсолутна правила. Истраживање је показало базичну исправност правила краћења (1), а такође и то да оно важи и за неке типове мономорфних речи. Показује се да правило краћења важи и за све мономорфне двосложне именице са сталном дужином у другом слогу, а и за велику већину мономорфних двосложних и тросложних именица домаћег порекла које у другом слогу немају непостојано *a* у смислу да одређује шта је могућа морфолошка структура. Из домена тога правила се изузимају именице изведене конверзијом од префиксованих глагола.

Анализа показује да расподела акцената није потпуно слободна чак ни у скупу двосложних и тросложних именица. Дугосилазни и дугоузлазни акценти се не могу јавити у двосложним именицама које имају дуг други слог, а у именицама домаћег порекла се претежно јављају у именицама с непостојаним *a* и у девербалним именицама изведеним конверзијом. На отвореној пенултими су могући и дугоузлазни и краткоузлазни акценти, док на затвореној

пенултими претежно се јавља краткоузлазни акценат; овај однос је нарочито јасан у скупу тросложних именица ако се искључе пенултима које се завршавају сонантом. Како се види из (10ђ) и (22ђ) на антепенултима је такође ограничена могућност јављања дугосилазних и дугоузлазних акцената.

Посебно је значајна чињеница да се дугосилазни и дугоузлазни акценти могу јавити у речима са више од 3 слога само у именицама које садрже одређене префиксе или суфиксе. Тако се са неутралним суфиксом *-ница* могу забележити следећи примери:

- (23) *заставница, заменица, плаћеница, жуђеница; наставница, раставница, називница, расадница, нарезница, заветриница.*

Акценти се у наведеним именицама изводе из основа *застава, замена, плаћен, жуђен, настава, назив, расад, нарез, заветрина*. Неке од ових основа су девербативне именице изведене конверзијом од глагола с префиксима. Примери (23) показују нужност разликовања различитих лексичких слојева у српском језику. Додавањем неутралног суфикса *-ница* добијају се вишесложне изведенице чији је акценат исти као и акценат основе. На сличан начин се могу применити и други неутрални суфикси:

- (24) *-њак (расплодњак), -ник (најмљеник), -киња (сународњакиња), -ица (расправица), -ина (корњачевина).*

Именице са више од три слога су нужно изведенице чији акценат зависи од основе речи и од врсте примењених суфикса и префикса. Расподела акцентата није потпуно слободна ни у скупу двосложних и тросложних именица, а у скупу именица с више слогова је потпуно одређена њиховим морфолошким саставом. Анализа акцентованих дужина открива вишеслојну структуру лексикона у српском језику.

Кључне речи: српски језик, именице, дугоузлазни, дугосилазни акценти, афикси.

РЕЧНИЦИ

ДЈ: М. Deanović i J. Jernej, *Hrvatsko ili srpskotalijanski rječnik*, Zagreb: Školska knjiga.

Николић, М. 2000: *Обрајни речник српскога језика*, Београд: Институт за српски језик.

РМ: *Речник српскохрватској књижевној језика*, I–VI, Нови Сад: Матица српска (са Матицом хрватском, Загреб, I–III), 1967–1976.

РСЈ: *Речник српскога језика*, Нови Сад: Матица српска

ЛИТЕРАТУРА

- Барић 1997:** Barić, E. et al. 1997. *Hrvatska gramatika*, Zagreb: Školska knjiga.
- Бењау 2000:** Benua, L. 2000. *Phonological Relations Between Words*, New York & London: Garland Publishing.
- Брабец, Храсте и Живковић 1954:** Brabec, I., M. Hraste i S. Živković, 1954. *Gramatika hrvatskoga ili srpskoga jezika*, Zagreb: Školska knjiga.
- Даничић, Ђ. 1925:** Српски акценати, Београд – Земун: Српска краљевска академија.
- Ивић, П. 1961/62:** P. Ivić, „Broj prozodijskih mogućnosti reči kao karakteristika sistema slovenskih jezika”, *Јужнословенски филолоџ* 25, 75–113.
- Моханан 1986:** K. P. Mohanan, *The Theory of Lexical Phonology*, Dordrecht: Reidel Publishing Company.
- Пецо 1991:** А. Песо, *Акценти и дужине у српскохрватском језику*, Београд: Научна књига.
- Ракић, С. 1991а:** „Циклични и неутрални суфикси у српскохрватском језику”, *Научни саставак славистица у Вукове дане*, 20/2, 417–426.
- Ракић 1991б:** S. Rakić, „O receptivnim sufiksima i pravilu akcenta u srpskohrvatskom jeziku”, *Зборник Мајнице српске за филологију и лингвистику* 34/2, 121–134.
- Ракић 1992:** S. Rakić, „Vrste sufiksa i pravilo akcenta u srpskohrvatskom jeziku”, *Slavistična revija* 40/2, 197–207.
- Ракић, С. 1996:** „Правило краћења у српскохрватском језику”, *Зборник Мајнице српске за филологију и лингвистику* 39/1, 141–156.
- Ракић, С. 1999:** „О нултим суфиксима и извођењу наставцима –Ø, –а, –о/е”, *Зборник Мајнице српске за филологију и лингвистику* 42/1, 225–254.
- Ракић 2002:** S. Rakić, „Kolikostne promene u besedotvorju” [iz srbščine prevedla Đurđa Strsglavac], *Slavistična revija* 50/1, 119–121.
- Стевановић, М. 1981:** *Савремени српскохрватски језик I*, Београд: Научна књига.
- Стевановић, М. 1991:** *Књига о акценату књижевног језика*, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.

Stanimir Rakić

ON THE DISTRIBUTION OF LONGRISING AND LONGFALLING ACCENTS IN SERBIAN

Summary

In this paper the author analyses the distribution of the long-rising and long-falling accents in Serbian. He finds that there are particular restrictions on the distribution of these accents in monomorphemic bisyllabic and trisyllabic nouns. Some of these restrictions are consonant with the shortening rules defined in Rakić (1996). In particular, the conversion of verbs into nouns is shown to be an important source of accented lengths in bisyllabic and trisyllabic nouns. The distribution of the accented

length in nouns with more than three syllables is completely determined by their morphemic structure and the presence of particular prefixes and suffixes. The accent distribution reveals the level structure of Serbian lexicon.

Yannis Kakridis
Bern

ЈЕЗИЧКА РЕФОРМА КАО СИНТЕЗА НОРМАТИВНОГ И ДЕСКРИПТИВНОГ ПРИСТУПА: ВУК КАРАЦИЋ И ЈАНИС ПСИХАРИС¹

Дело Вука Караџића се често упоређује са делом Агаманџиоса Кораиса. Међутим, оно има више заједничких тачака са делом Јаниса Психариса (1854–1929), са чијим именом је повезан револуционарни преокрет у историји новојрчкој књижевној језика. Као што је Караџић настојао на посрљивању рускословенске лексике, истио тако је Психарис захтевао да „јорџи слој” лексике буде доследно прилаиођаван фонетским и морфолошким законима новојрчкој језика. У оба случаја, што настојање има своју идеолошку подлогу у језичком национализму, који у стандардном језику изражи узорак синџезе између субјективної и објективної начела историјској развијка.

На питање о односу нормативног и дескриптивног приступа у процесу стандардизације може се дати веома једноставан, практичан одговор: стандардни језик мора да буде дескриптиван колико може и нормативан колико треба. Међутим, као што је добро познато, питање стандардног језика има не само практичну, него и идеолошку димензију. Од деветнаестог века до данас оно је повезано са питањем националног идентитета: „кад стварамо нову граматику”, писао је 1913. године професор Атинског универзитета Георгиос Мистриотис, „стварамо нову нацију” (цит. према Τριανταφυλλίδης 1981. 510).

У једном класичном есеју из 1926. године, Carlton J. H. Hayes је описао национализам као врсту религије. Национални покрети имају своје симболе, своје ритуале, своје мученике и свеце, чак и своје реликвије.² Можемо ићи један корак даље: национализам (мислимо пре свега на романтички национализам) је религија у смислу Хегелове дефиниције према којој се у ре-

¹ Задржавамо усмену форму излагања, додајући само најважније библиографске податке. Српског читаоца заинтересованог за питања језичког национализма упућујемо на радове Р. Бугарскога (2001, 2002).

² Hayes 1966, уп. Durkheim 1960. 610: „Quelle différence essentielle y a-t-il entre une assemblée de chrétiens célébrant les principales dates de la vie du Christ, ou de juifs fêtant soit la sortie d'Égypte soit la promulgation du décalogue, et une réunion de citoyens commémorant l'institution d'une nouvelle charte morale ou quelque grand événement de la vie nationale?”

лигиозном мишљењу природа и слобода, објективно и субјективно начело поистовећују.³ Теоретичари национализма већ много година воде дискусију о питању да ли су нације историјске датости или идеолошке конструкције, те су дошли до закључка да важи и једно, и друго (Hroch 1998). То је доста тривијално, јер свака историјска појава садржи поред нових елемената и елементе који су наслеђени из прошлости. Тврдња да је нација истовремено историјска датост и политички пројекат, прошлост и будућност, индикатив и императив историје, добија свој прави значај тек кад додамо да се за припаднике националног покрета та два момента претапају у неком дубљем јединству, у свеобухватној тоталности која се може дефинисати само таутолошки (Какридис 2002).

Религиозна природа романтичког национализма одређује и његов став према језику. По својој дијалектичкој природи, језик пружа идеално поље за остварење националистичке синтезе субјективног и објективног начела историјског процеса. Ту лежи дубљи разлог језичког национализма, у коме не треба тражити нити механички одјек Хердерових идеја нити неку тајанствену особину словенских народа. У националистичком контексту, процес језичке стандардизације нема чисто практичну сврху. Књижевни језик служи не само модернизацији нације него постаје симбол њене аутентичности. Појмови стандардног језика и националног језика се поистовећују. Граматичари и лексикографи су позвани да остваре синтезу у којој разлика између објективног, тј. дескриптивног, и субјективног, тј. нормативног начела језичког развитка нестаје. Они своју властиту, нормативну улогу морају одиграти на такав начин да би она постала невидљива за њихове савременике, чак и за њих саме.

Илустроваћу то Караџићевим ставом према позајмицама из рускословенског и руског језика, које су у његово доба превладавале у „горњем слоју” лексике књижевног језика, тј. у апстрактној и цивилизацијској лексици. По мишљењу П. Ивића, ове речи се нису увек добро уклапале у структуру српског језика, „али се језичко осећање на њих већ било навикло толико да је најчешће само учени филолог могао познати да су оне дошле са стране” (Ивић 1998: 199). Као што је познато, Караџић је настојао да те позајмице или уопште избаци из српског књижевног језика или да их барем прилагоди његовом гласовном и творбеном систему.⁴ Тако је он суфиксе ***ьц** > *ец* и ***ьн** > *ен* доследно замењивао суфиксима *ац* и *ан*: *боѿоборац*, *среброљубац*, ... *јединодушан*, *сујетан*; о црквенословенској форми суфикса ***ьј(е)** > *ије* рекао да је она „најнеобичније у свему Српском језику” (Караџић 1894: 2, 139 = Караџић 1968–2001: II, 69), па су под његовим пером *браѿољубіе*, *челокољубіе*, *искушеніе*, *обрѿзаніе* постали *браѿољубљем*, *човекољубљем*,

³ „Wo Subjekt und Objekt oder Freiheit und Natur so vereinigt gedacht wird, dass Natur Freiheit ist, dass Subjekt und Objekt nicht zu trennen sind, da ist Göttliches – ein solches Ideal ist das Objekt jeder Religion. Eine Gottheit ist Subjekt und Objekt zugleich, man [kann] nicht von ihr sagen, dass sie Subjekt sei im Gegensatz gegen Objekte oder dass sie Objekte habe” (Hegel 1986. 242).

⁴ „Ми истина можемо рћи, кое немамо у обштем у говору, узимати из Славенскога језика; али такове рћи треба по Србљавати што се више може, да не стое из међу прості Србскі рћи као янад из међу оваца” (Караџић 1968-2001: I, 17).

искушењем, обрезањем, а *јосіолоубіе* – *јосіолоубивосіи*. Чело^вческ^іј није му изгледало „довољно посрбљено кад се начини *човеческ^і*: зашто Србљин каже *човеч^іји*” (Караџић 1894: 2, 110 = Караџић 1968–2001: II, 58), *јророчес^іво* је постало *јророш^іво*, *ошечес^іво* је постало *ошачанс^іво* итд. Вуков пуризам распростраио се чак на речи које са синхрон^іјског гледишта нису нарушавале законе српског језика, као на пример *љубезан*, *жер^іва* или *к^наз*.⁵ То се већ не да објаснити само практичним разлозима. Прави узрок ових замена је свесна или несвесна чежња за идеолошким знаком који би оличио синтезу нормативног и дескриптивног начела, модернизације и аутентичности. Рускословенска реч и после посрбљавања остаје нешто што је дошло у српски језик са стране, али својим обликом ствара илузију да припада његовом изворном лексичком фонду. То је нормативност у облику дескриптивности, модернизација у облику аутентичности. Наравно, на тај начин се постиже привидно јединство које обухвата само формалну, а не и семантичку страну језика. Чак и са формалног гледишта српски књижевни језик не може бити потпуно јединствен јер се српска књижевна традиција већ пре Караџића обогатила (са пуристичког гледишта: контаминирала) старословенским позајмицама попут *ош^іш^і* или *јраведан*.

У грчком случају, идеолошки фактор фонолошког и морфолошког прилагођивања „горњег слоја” књижевног језика постаје још упадљивији. Ја ћу то показати на примеру Јаниса Психариса. У славистици постоји већ дуга традиција да се Караџићево дело упоређује са делом Адамантиоса Кораиса.⁶ У типолошком погледу, међутим, Кораису је ближи Доситеј Обрадовић са својим хибридни^м језиком и просветитељским утилитаризмом него Вук Караџић.⁷ Револуционарни преокрет према народном језику који је у историји српског књижевног језика везан за име Караџића у историји грчког књижевног језика покушао је да оствари – мада с далеко мањим успехом – Јанис Психарис.⁸

Психарис се родио 1854. г. у Одеси, у породици трговаца која је водила своје порекло са грчког отока Хиоса. Рано је изгубио мајку па је одрастао код баке, најпре у Цариграду, касније у Марсеју и Паризу, где је завршио гимназију. Од 1874. г. студира класичну и романску филологију у Паризу. Дипломира 1879, а неколико година касније, 1885, постаје *maître de conférences* за новогрчку филологију и језик на *École des hautes études* (Криар^ас 1981, Криар^ас 2007). Летом 1886. г. Психарис путује као изасланик француског министарства просвете у Цариград, Хиос и Атину. Плод тог путовања је дело по којем је одмах постао познат и по којем се и данас најчешће спомиње: *Το ταξίδι μου* („Моје путовање”), Атина, 1888. г. (Аγγέλου 2000).

⁵ О србизирању рускословенских термина код Вука и о његовом ставу према славеносрпском језику в. Ивић 1991: 226–248, Младеновић 1989: 62–64 и 146–159, Толстој 1988: 194–201.

⁶ Норф 1997, уп. примедбу Копитара да и Србима треба „Xerkules-Korais”, Копитар 1857. 262.

⁷ За преглед основних разлика између језичких програма Доситеја и Караџића, в. Поповић 1996.

⁸ Психарис је имао низ претходника, од којих, као што је приметила К. Хопф (Норф 1997: 152), с Караџићем се може нарочито упоредити Иоанис Виларас.

Το ταξίδι μου није путопис у класичном смислу те речи. Путовање је за аутора само схема за организацију разноврсних рефлексја о историјској судбини и савременом стању грчког народа. Централно место у тим рефлексјама заузима питање књижевног језика. Психарис се бори против архаизираног књижевног језика његових савременика (καθαρεύουσα) и залаже се за књижевни језик на народној основи. У ствари, његов својеврсни путопис је прво опширно прозно дело новогрчке литературе, које је написано искључиво тзв. народним језиком (δημοτική).

Нема потребе да се заустављамо на биографији Психариса, који је и даље наставио борбу за решење језичког питања (за „Идеју”, како је сам говорио). Да споменемо само да је био зет познатог историчара Ернеста Ренана (ожењено се његовом ћерком Ноџми 1882. г.), и да је 1904. г. наследио неогрецисту Емила Лџрана на катедри за новогрчки језик у École des langues orientales vivantes. Писао је научна и литерарна дела, и то на оба језика: на новогрчком и на француском. Његова прва књига на подручју грчке филологије (Essais de grammaire historique néo-grecque, 1. том, Париз 1885) изазвала је оправдану критику Георгиоса Хаџидакиса, професора лингвистике на Атинском универзитету. Са Хаџидакисом је Психарис био у сукобу све до краја свог живота (умро је 1929. г.). Хаџидакис га је називао „јересиархом”, а Психарис је укључио у своју велику историјску граматику (Μεγάλη ρωμαϊκή επιστημονική γραμματική, изашла посмртно у три тома 1929, 1935. и 1939. године) многобројне личне нападе против њега (в., на пример, Ψυχάρης 1929: 59–61).

Паралеле између Караџића и Психариса упадају у очи. Обојица су се борили за језик народа – „пастира и орача” (Καραџић 1894, 1, 159), чамџија, кројача и обућара (Ψυχάρης 2000: 171). Обојица су уложили у ту борбу сву снагу једног изразито полемичког темперамента.⁹ Обојица су имали базу изван своје домовине и покровитељство водећих представника светске науке свог времена. Све те паралеле, наравно, сведоче пре свега о томе да Караџић и Психарис заузимају типолошки слична места у историји српског односно новогрчког књижевног језика, а не о неком дубљем Вуковом утицају на Психариса. Психарис вероватно никад није проучавао дела свог претходника, мада је познавао његово име. Он спомиње Караџића у једном од својих раних радова да би истакао заосталост новогрчке филологије: Грци се једва могу надати да ће након стотину година добити свог Дица, свог Бопа, свог Грима или барем свог Вука Караџића.¹⁰ Караџић се ту додаје готово презриво да би се показало колико су Грци заостали иза других европских народа: чак и свог Караџића они ће морати да чекају још прилично дуго.

Психарис, који је био човек готово патолошке амбиције, сигурно је мислио да ће он сам постати грчки Диц, Боп, Грим или барем грчки Караџић.

⁹ „Les fous, ceux atteints de folie furieuse, dont je suis évidemment, ont le tempéramment combatif”, писао је о себи Психарис (Psichari 1930: 1267).

¹⁰ „Σε каμία εκατοστή χρόνια – μπορεί και παραπάνω! – ίσως βρεθεί και για τη γλώσσα μας κανένας Diez, κανένας Βορρ ή κανένας Grimm, άς είναι και κανένας Vuk Stefanowitch” (Ψυχάρης 1902: 130, из списка насталог 1886. године).

По галами коју је дигао у грчкој литератури могло би се рећи да је у томе и успео. Што се тиче решења конкретних питања језичке стандардизације, међутим, његови предлози нису имали исти успех. Постоје најмање два разлога за то. Први је чињеница да је углед књижевне традиције у грчком случају био неупоредиво виши него у српском, а број писмених људи вероватно већи. С тим у вези мора се споменути и главна разлика између Караџића и Психариса: и поред све своје борбености, Психарис се никад није усудио да проведе ортографску реформу, мада је јасно схватао њену неопходност (Ψυχάρης 1929: 96–97), и мада је историјска ортографија главни узрок те илузије против које се борио целог свог живота: да је грчки језик од античких времена до данас остао без промена. Други разлог за Психарисов неуспех је недостатак тог непогрешивог осећања за матерњи језик којим је располагао Вук Караџић. Психарисов први језик је био руски, са својим рођацима (осим баке) говорио је француски, а грчки је научио тек од слуга (Psichari 1930: 1262–1263; Κριαράς 2007: 267). У ствари, Психарис је одрастао управо у тој трговачкој, космополитској, градској средини која је по мишљењу Караџића одговорна за кварење матерњег језика код Срба.

Какав је био став Психариса према апстрактној и цивилизацијској лексици? Психарис је мислио да народни језик треба обогатити пре свега народним средствима, па се није устручавао од неологизама. Његова граматика је пуна кованица као *χορδόηχος, ηχοταιριαξιά, ξαφνικόηχος, ξαφνικοχορδόηχος, κατώτριφος αχορδόηχος...* које су већ у његово доба изазивале подсмех.¹¹ Психарис, међутим, није одбацивао ни позајмице из претходних периода развитка грчког језика, поготову ако су се оне већ биле укорениле у језичкој свести говорника. Исто тако као Караџић, настојао је да ове позајмице буду прилагођене фонолошким и морфолошким законима савременог језика. Тај став је Психарис доследно бранио од самог почетка па све до краја свог живота (Ψυχάρης 2000: 142–157, Ψυχάρης 1929: 112–114).

Ево неколико примера. Новогрчки језик не познаје комбинацију назал + фрикатив. Психарис, дакле, препоручује да се пише и изговара уместо *σύμβολο* > *σύβολο*, *συνδυασμός* > *σудυασμός*, *αμφιβολία* > *αφιβολία*, *διεύθυνση* > *διεύθυση*, *μελαγχολία* > *μελαχολία*, *απαρέμφατο* > *απαρέφατος* и т.д. (Τριανταφυλλίδης 1981: 125, Κριαράς 2007: 111). Исто тако /пт/, /кт/ је у историји грчког језика прешло у /фт/, /хт/, па Психарис предлаже облике *ύποφτος*, *λεφτός*, *λεφτομέρεια*, *έχταχτα*, *επόφτης* уместо *ύποπτος*, *λεπτός*, *λεπτομέρεια*, *έκτακτα*, *επόπτης* (Τριανταφυλλίδης 1981: 125, Ψυχάρης 1929: 113–114). Све ове замене стварају илузију аутентичности која служи не само идеолошким, него и практичним сврхама. Ради се о илузији, јер речи *σύβολο*, *судуасμός*, *лефтоμέρεια*, *επόφτης* нису преживеле у устима народа, већ су учене позајмице и остаће такве независно од начина на који се пишу и изговарају.¹²

¹¹ Уп. с тим опрезан приступ Караџића питању србизације црквенословенске граматичке терминологије (Младеновић 1989: 69–70).

¹² Код неких од њих то се види већ по форми: по законима гласовног развитка грчког језика, добили бисмо не *σύβολο*, *судуасμός* (/sívolο/, /sídiáznòs/) него *σύμπτολο*, *συντυασμός* (/sí(m)bolο/, /sí(n)diáznòs/). Психарис у неким случајевима тако и пише: *ίαπιος*, *αμπρωσία* (Τριανταφυλλίδης

Да ова илузија служи не само практичним, него и идеолошким сврхама, види се по томе што се Психарисове замене (као неке Карацићеве) распростиру на речи које не нарушавају живе, него само историјске законе фонолошког развитка грчког језика: *βιβλιοπουλείο, μεταχειρίστηκε, πληροφορηθεί, καθημερινά* уместо *βιβλιοπωλείο, μεταχειρίστηκε, πληροφορηθεί, καθημερινά* (Κριαράς 2007: 154, 301, 318). Ту се очигледно не ради о олакшању изговора него само о активацији етимолошке свести која у неким случајевима не одговара чак ни активним творбеним везама. Ако се *βιβλιοπουλείο* још може тумачити као *κατάστημα στο οποίο πουλιούνται βιβλία и καθημερινός* као *που γίνεται, συμβαίνει ή παρουσιάζεται κάθε μέρα*, речи *μεταχειρίζομαι/μεταχειρίζομαι* 'користити' и *πληροφορώ/πληροφορώ* 'обавестити' нису са синхронијског гледишта изведене од *χείρ/χέρι* 'рука' или *πλήρης/πλέριος* 'потпун'. Следећи нараштај присталица језичке реформе с пуним правом је одбацио Психарисов приступ питању апстрактне и цивилизацијске лексике.¹³

Као што су већ многи истраживачи забележили, доследност (да не кажемо фанатизам) Психариса у питању фонолошке адаптације позајмица има своју (псеудо)научну основу у младограматичарској тези да се гласовне промене врше по законима који не познају изузетке.¹⁴ Код младограматичара, наравно, гласовни закони имају строго дескриптиван статус: говорници их примењују несвесно а не због неке моралне обавезе. Код Психариса гласовни закони добијају нормативан статус, они постају оруђе и мерило стандардизације. Нема бољег доказа за идеолошку (у смислу Хегелове дефиниције: религијску) основу језичке стандардизације националистичког доба од ове метаморфозе природног закона у морални закон, дескриптивног начела у нормативно начело.

Кључне речи: Вук Караџић, Јанис Психарис, језички национализам, стандардизација, дескриптиван приступ, нормативан приступ, гласовни закони.

БИБЛИОГРАФИЈА

- Бугарски, Ранко 2001:** *Лица језика. Социолингвистичке теме*. Београд: Библиотека XX век.
- Бугарски, Ранко 2002:** *Нова лица језика. Социолингвистичке теме*. Београд: Библиотека XX век.

1981. 125). Код речи *σύμβολο* мора се узети у обзир и црквена употреба (*σύμβολον της πίστεως*, симбол вере).

¹³О том питању v. Τριανταφυλλίδης 1981, de Boel 2005, Παγανός 1980, Mackridge 1988, Mackridge 2005, Σετάτος 2005.

¹⁴V. de Boel 1999, Μπαμπινιώτης 1994, Σετάτος 2005.

- Ивић, П. 1991:** *О Вуку Караџићу*, Приредио Александар Младеновић. (Целокупна дела IV), **Сремски Карловци, Нови Сад:** Издавачка књижарница Зорана Стојановића.
- Ивић, П. 1998:** *Прејед исџорије срџскої језика*, Приредио Александар Младеновић, (Целокупна дела VIII). **Сремски Карловци, Нови Сад:** Издавачка књижарница Зорана Стојановића.
- Караџић, Вук 1894:** *Скуџвени ѓрамаџиички и џодемички сџисци*, Књига прва. Београд.
- Караџић, Вук 1968–2001:** *О језику и књижевностџи*, Књиге I – III, 1, (Сабрана дела 12–14,1). Београд: Просвета.
- Младеновић, А. 1989:** *Славеносрџски језик, Сџудује и чланци*, Нови Сад: Књижевна заједница Новог Сада.
- Толстој, Н. И. 1988:** *История и структура славјанских литературных јзыков*, Москва: Наука.
- de Boel, G. 1999:** Η νεογραμματική σχολή της γλωσσολογίας ως θεωρητικό θεμέλιο του δημοτικισμού του Ψυχάρη. *Πρακτικά του Α΄ Ευρωπαϊκού Συνεδρίου Νεοελληνικών Σπουδών „Ο ελληνικός κόσμος ανάμεσα στην Ανατολή και τη Δύση (1453–1981)“*. Τόμος Α΄. 711–720. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- de Boel, G. 2005:** Ο Ψυχάρης και τα γαλλικά, *Ο Ψυχάρης και η εποχή του. Ζητήματα γλώσσας, λογοτεχνίας και πολιτισμού*, επιμ. Γ. Φαρίνου-Μαλαματάρη. 71–81. Θεσσαλονίκη: Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών (Ίδρυμα Μανόλη Τριανταφυλλίδη).
- Durkheim, É. 1960:** *Les formes élémentaires de la vie religieuse. Le système totémique en Australie*, 4e édition. (1ère édition 1912). Paris : Quadrige / PUF.
- Hayes, Carlton J. H. 1966:** Nationalism as Religion. In: *Essays on nationalism*. 93–125. Neš York: Russel & Russel (1st edition 1926).
- Hegel, Georg Wilhelm Friedrich 1986:** *Frühe Schriften*. (Werke 1). Frankfurt a.M.: Suhrkamp.
- Hopf, C. 1997:** *Sprachnationalismus in Serbien und Griechenland. Theoretische Grundlagen sošie ein Vergleich von Vuk Stefanović Karadžić und Adamantios Korais*, – Wiesbaden: Harrassošitz.
- Hroch, M. 1998:** Real and constructed: the nature of the nation. In: Hall, John A. (ed.). *The State of the Nation. Ernest Gellner and the Theory of Nationalism*, 91–106. Cambridge.
- Kakridis, Y.:** The Role of Tautologies in Nationalist Discourse (Preliminary Remarks), *Nacionalni identitet i suverenitet u jugoistohnoj Evropi. Međunarodni nauhni skup 8.–10. decembar 1999*. 313–322. Beograd 2002.
- Kopitar, B. 1857:** *Barth. Kopitars kleinere Schriften sprachšissenschaflichen, geschichtlichen, ethnographischen und rechtshistorischen Inhalts*, Herausgegeben von Fr. Miklosich. Wien.
- Mackridge, P. 1988:** Ο πρακτικός δημοτικισμός του Ψυχάρη, *Μαντατοφόρος* 28. 40–45.
- Mackridge, P. 2005:** Σύμφωνα με τον κανόνα και με γούστο: Ο Ψυχάρης και τα όρια της γλωσσικής τυποποίησης. *Ο Ψυχάρης και η εποχή του, Ζητήματα γλώσσας, λογοτεχνίας και πολιτισμού*, επιμ. Γ. Φαρίνου-Μαλαματάρη. 61–69.

- Θεσσαλονίκη: Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών (Ίδρυμα Μανόλη Τριανταφυλλίδη).
- Ροπονιέ, Ljubomir 1996:** Deux approches idéologiques de la vernacularisation de la langue littéraire chez les Serbes à la fin du 18ème et dans la première moitié du 19ème siècle, *Langue et nation en Europe centrale et orientale du XVIIIème siècle à nos jours*. Ed. par Patrick Sériot (Cahiers de l'ILSL N° 8). 209–240. Lausanne.
- Psichari, J. 1930:** *Quelques travaux de linguistique, de philologie et de littérature helléniques, 1884–1928*. 2 Tomes. Paris: Les Belles Lettres.
- Κριαράς, Ε. 1981:** *Ψυχάρης. Ιδέες, Αγώνες, ο άνθρωπος*, Β΄ έκδοση (Α΄ έκδοση 1959). Αθήνα: Εστία.
- Κριαράς, Ε. 2007:** *Ανθολόγιο Ψυχάρη*, Προλεγόμενα – Ανθολόγηση – Φιλολογική επιμέλεια Εμμανουήλ Κριαράς, (Βιβλιοθήκη κλασικών νεοελλήνων συγγραφέων, αρ. 1). Ιωάννινα, Гранада, Наполи, Берлин: Κέντρο βυζαντινών, μεταβυζαντινών, νεοελληνικών και κυπριακών σπουδών.
- Μπαμπινιώτης, Γ. 1994:** Γιάννης Ψυχάρης, Η γλωσσολογική του συμβολή στη μελέτη της ελληνικής, *Ελληνική Γλώσσα. Παρελθόν, παρόν και μέλλον: Μελετήματα, διαλέξεις και άρθρα 1977-1993*. 77–106. Αθήνα: Γυτενμπεργ.
- Παγανός, Γ. Α. 1980:** Ο Ψυχάρης και ο γλωσσικός συμβιβασμός ή Το εσωτερικό δράμα του δημοτικισμού, *Νεοελληνικός λόγος* 27. 28–37.
- Σετάτος, Μ. 2005:** Ο Ψυχάρης και η κοινή νέα ελληνική, *Ο Ψυχάρης και η εποχή του. Ζητήματα γλώσσας, λογοτεχνίας και πολιτισμού*, επιμ. Γ. Φαρίνου-Μαλαματάρη. 45-51. Θεσσαλονίκη: Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών (Ίδρυμα Μανόλη Τριανταφυλλίδη).
- Τριανταφυλλίδης, Μ. 1981:** *Νεοελληνική γραμματική. Ιστορική εισαγωγή (1938). Ανατύπωση με διορθώσεις*, (Άπαντα Μανόλη Τριανταφυλλίδη, Τρίτος τόμος). Θεσσαλονίκη: Ινστιτούτο Νεοελληνικών σπουδών.
- Ψυχάρης [Γιάννης]. 2000:** *Το ταξίδι μου*, Επιμέλεια Άλκης Αγγέλου, Αθήνα: Εστία (Πρώτη έκδοση: Ερμής 1971, πρώτη έκδοση πρωτοτύπου: Αθήνα 1888).
- Ψυχάρης [Γιάννης]. 1902:** *Ρόδα και μήλα*, Τόμος Α΄. Αθήνα.
- Ψυχάρης [Γιάννης]. 1929:** *Μεγάλη ρωμαϊκή επιστημονική γραμματική*, Σε δύο βιβλία, *Το βιβλίο του δασκάλου και το βιβλίο του μαθητή*. Πρώτος τόμος. Εν Αθήναις: Ελευθερουδάκης.

Γιάννης Κακρυδής

Η ΣΥΝΘΕΣΗ ΤΗΣ ΠΕΡΙΓΡΑΦΙΚΗΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΚΑΝΟΝΙΣΤΙΚΗΣ ΓΛΩΣΣΟΛΟΓΙΑΣ ΣΤΟ ΜΕΤΑΡΡΥΘΜΙΣΤΙΚΟ ΈΡΓΟ ΤΟΥ ΒΟΥΚ ΚΑΡΑΤΖΙΤΣ ΚΑΙ ΤΟΥ ΓΙΑΝΝΗ ΨΥΧΑΡΗ

Περίληψη

Το μεταρρυθμιστικό έργο του Βούκ Κάρατζιτς έχει επανειλημμένα συγκριθεί με αυτό του Αδαμάντιου Κοραή. Προσφορότερο αντικείμενο σύγκρισης αποτελεί ωστόσο η γλωσσική

μεταρρύθμιση του Ψυχάρη. Όπως ο Ψυχάρης επέμενε στην απόλυτη προσαρμογή των λόγιων λέξεων στους φωνητικούς και μορφολογικούς κανόνες της δημοτικής, έτσι και ο Κάρατζιτς απαιτούσε την προσαρμογή των ρωσοσλαβονικών δανείων στους φωνητικούς και τους μορφολογικούς κανόνες της σερβικής γλώσσας. Και στις δύο περιπτώσεις, η απαίτηση αυτή δεν υπαγορεύεται μόνο από πρακτικές σκοπιμότητες, αλλά έχει την ιδεολογική της βάση στον γλωσσικό εθνικισμό, ο οποίος χρησιμοποιεί τη γλώσσα ως εργαλείο συμφιλίωσης ανάμεσα στον υποκειμενικό και στον αντικειμενικό παράγοντα του ιστορικού γίνεσθαι.

Милица Радовић-Гешић
Београд

СТРУКТУРА АКТУЕЛНИХ НЕОЛОГИЗАМА У СРПСКОМ ЈЕЗИКУ

У раду се посматра нова лексика актуелна у новинском језику у последњих десетак година. Указује се и на фреквенцијски појединачних творбених образаца и могућности уклапања у општи лексички фонд неких лексичких случајева или њихових грамађичко-лексичких вредности. Посебно се коментарише однос неологизама, кованица и околионализма.

1. Обично се каже да нове речи богате лексички фонд језика. Попуњавање лексике у сваком језику иде мање-више увек природним током, док истовремено основни начини номинације имају општи карактер. У реклами београдске продавнице „9 страна света”, специјализоване за јединствену опрему за боравак у природи, пише: „Морали смо да употребимо свуда у свету прихваћени термин „outdoor” (аутдор), јер наш језик нема кратак и свима разумљив израз за све оне активности и спортове који се практикују у природи.” Ова продованица продаје: одећу, обућу, чарапе, ранце, шаторе, вреће за спавање, чеоне батеријске лампе, флексибилне соларне пуњаче, абестирану ужад, карабинере, шлемове, спушталице, пењаче и разну камп опрему – све дакле за *аутигор* (outdoor) спортове на једном месту. Нема изгледа, чини нам се, да ће термин *аутигор* скоро бити замењен домаћом речју, чак и када бисмо попут наших западних суседа расписали конкурс за њу.

2. Постоји реална потреба да се бар сваких десетак година анализира употреба нових речи у дневном новинском језику, који је врло утицајан на општу језичку културу. Такође би било пожељно да се нове речи периодично, али истовремено и систематично, бележе, најбоље би било у виду серијских речничких свезака.

С друге стране, мора се полазити од чињенице да су многе речи (ово се посебно односи на туђице и позајмљенице) непознате великом броју говорника српског језика, па им на тај начин треба омогућити да до њиховог правога значења дођу правовремено. Колико људи данас чак у Београду зна шта је то рецимо *сквош*, иако је Београд пре пар дана организовао већ други турнир у том спорту. Читамо да је *сквош* настао у Америци крајем 19. века, а код нас се игра од пре шест година, када је основан клуб „Сквош ленд”.

Но, у „Политикином” новинском напису нема ни једне речи о томе какав је то спорт. Да бисмо то сазнали, као неучесници у такмичењу, морали бисмо отићи на Трг Николе Пашића где се одвијао део тих такмичења. Није проблематична употреба ове стране речи, него је спорна, са гледишта читалаца, смањена или онемогућена потпуна комуникативност. Ни најновији речник страних речи Клајна и Шипке није забележио ову реч.¹

Поред тога, ваља имати на уму да сваки историјски период носи промене у саставу речи. Тако су и нагле друштвене промене попут транзиције и глобализације, те нагли технички и технолошки развој друштва донели нову лексику која захтева, с обзиром на свој обим и карактер, да буде правовремено лексикографски обрађена и по потреби нормативно третирана.

3. У прилагођавању туђих речи правилима српског језика – ако посматрамо свакодневни прилив речи из других језика, највише енглеског – није, нажалост, много остало од некадашњег нормативистичког захтева за фонетским и морфолошким прилагођавањем, било додавањем творбених елемената било превођењем.² (Ако се присетимо референдума за независност Црне Горе, чак су и грађани своју републику у датим околностима чешће именовали као *Мониџенејро*, јер им је матерњи назив изгледао недовољно у духу времена, одн. недовољно европски проходан, па су настале многе песме са том речју, и многи неологизми деривирани од ње: *монџенејрини*, *монџенејринисџи* итд.). Све је више страних речи које се не транскрибују, преузимају се у изворном облику (са евентуалним додатком обличког наставка или без њега), било да се пишу латиницом или ћирилицом. Нове речи у већини случајева преузимају се по слуху, ортоепски ближе изворном (тј. енглеском) језику, па се често понека, нашем језику несвојствена група сугласника, тешко изговара (*џаблик рилејџнз*, *џромџиџно* и сл.). Уосталом, многа одступања од фонетских правила, нпр. код асимилације гласова (нпр. *Абхазија*), које наше граматике констатују, тичу се често управо позајмљеница. Пошто је наш правопис фонетски, у писању и преузимању речи иде се за изговором, али код неких речи, посебно сложеница, изговор није одређен, па део гласовних комбинација остаје изван правописних правила.³ С друге стране, све је више у штампаним медијима преузетих непроменљивих речи, посебно у функцији атрибута, које су правописно неједначене те се обично тако и пишу неједначено – као две речи, као сложенице или полусложенице. Један пример: у Јагодини је летос отворен *акваџарк* који је у „Политици” у пар дана писан на три начина: са две речи *аква џарк*, као сложеница *акваџарк* и као полусложеница *аква-џарк*. Овоме бисмо додали и у неким новинама писање *аква џарк* латиницом или под наводницима „аква” парк. Од пре неки дан појавила се „*аква џала*” (*aqua gala*), вода која се пуни у околини Мионице. Као што знамо, најбоља наша вода на хемијским анализама (у Европи) проглашена је

¹ Клајн – Шипка 2006.

² На то је више пута и детаљно у својим радовима указивао Твртко Прћић, најпозванији за тзв. „англосрпски”, али врло често и Б. Брборић (Т. Прћић 2006, 412–422; Б. Брборић 2006, 391–414).

³ Уп. Љ. Михаиловић 1982, 81–83.

такође мионичка *вода вода*, којој захваљујући квалитету и оригинално дизајнираној флаши, није сметало што се зове удвојеном домаћом речју.

4. Од свих употребних видова лексике – неологизми се могу најмање прецизно дефинисати. Сама чињеница да неологизми захватају све функционалне језичке стилове (и подстилове): разговорни, административни, новинарски, књижевно-уметнички, термилошки, тражи да се они морају посматрати као и све друге речи својствене целини језика. На неологизме се гледа као на још нестандардизоване речи које именују нове појмове и појаве или на нов начин именују познате појмове, а временом могу или да се стандардизују или да се изгубе. У времену кад се појављују ризично је изрицати суд о њиховој уклопљености у систем. Више пута се десило да нормативисти неком неологизму и кованици предвиде кратко трајање, а да даља употреба иостанак речи у систему то демантују. Несумњиво су у савременом српском актуелне речи последњих деценију и по: *умирофорац*, *кејфоровац*, *сачекуша*, *чедиста*, *рекејаш*, *сурфоваш*, *улововаши се*, *кујусијада*, *сјонзоруша*, *иријејд* и сл. Оне, разуме се, не улазе одједном у активни састав речника, а ако пређу пут до општепознатости – престају бити неологизми. Неке од њих трају врло кратко и прелазе у пасивни речнички фонд: *шуварица*, *соцсавез*, *уличарење*, *зуровски* (према скраћеници ЗУР – закон о удруженом раду), *госманлија*, *вијетнамка*, *дежела*, *мирела* итд.

5. Сам термин *неологизам*, међутим, није довољно прецизан кад треба одредити хронолошку границу према којој се одређује шта је то, и кад је то нешто лексички ново.⁴ Да ли је нпр. неологизам термин који је ушао у општи фонд, а у одређеној струци је одавно познат? Ово се, рецимо, посебно односи на термине из економије и трговине који су се у српском језику појавили у општој употреби преласком на тржишну економију: *лизини*, *консалтини*, *менаџмент*, *маркетини*, *акциза*, *бренд*, *шенгер*, *корпорација*, *листини* итд. Наши речници нових речи (онолико мало колико их имамо) најчешће као неологизме узимају све речи које нису досад улазиле у стандардне речнике.⁵ Тај критеријум је често врло непоуздан, тим пре што ми немамо речнике

⁴ Пошто је стварање неологизама динамичан процес, научници су покушавали да утврде различите тачке таквог процеса. Свенка Савић утврђује, на основу разматране литературе, пет различитих тачака настајања неологизама: 1) тек изговорена или написана нова реч; 2) тек преузета нова реч; 3) заживела реч у стандардном језику; 4) већ дуже времена употребљена реч у стандардном језику; 5) реч која је била или јесте нова у стандардном језику (С. Савић: 1984, 161). Као што видимо, неки од ових критеријума се преклапају, а сваки од њих понаособ је недовољан да сам задовољи семантички садржај термина *неологизам*.

⁵ Уп. речнике нових речи Ј. Пирилова, Ивана Клајна, Ђ. Оташевића. Овде се може упоредити и нова лексика у *Великом речнику страних речи и израза* И. Клајна и М. Шипке. На почетку *Увода* свога *Речника нових речи* (1992) И. Клајн каже: „Избор речи у овом речнику није одређен никаквим хронолошким границама, него су ‘новима’ сматрани сви они облици и она значења којих нема у три главна досадашња речника” а као главне сматра Матичин шестотомник, Речник САНУ и Клаићев Рјечник страних ријечи, израза и кратица. С обзиром на језичке промене које су се десиле претварањем језичких варијаната на посебне језике – поглавито на *српски* и *хрватски* – а које су се управо највише одразиле на лексичком нивоу, Клајнов речник је аутоматски већ својом појавом у једном делу свог лексичког потенцијала постао недовољан, јер је за базу имао целокупну српскохрватску језичку територију (не припадају овом говорном подручју, нпр.: *дојредс(ј)едник*, *знаковит*, *либанонизација*, *левисице*, *кујусица*, *караншена*, *микровални*, *младосташ*, *-ица*, *насловница*, *новокомјониран*, *овошједни*, *ишлошједни*, *шенисице* итд.).

који излазе допуњени у више издања па често таква *нова реч* одавно није више ни нова, нити је у употреби. Најважније је, дакле, утврдити две ствари кад су у питању неологизми: 1) да се реч или њено значење појављује довољно често у јавној употреби 2) да је реч нова у односу на општи стандардни лексикон. Кад су у питању речи страног порекла врло је тешко утврдити, без поузданог корпуса, стварно време почетка њихове употребе. У вези са овим се поставља као важно питање и разлучење неологизма од *кованице* и *оказионализма*. Јасно је да сви неологизми нису кованице и нису оказионализми, или обрнуто све кованице нису нове, нити су сви оказионализми нове речи. Запажамо, питање временског аспекта уназад, тј. у прошлост, веома је битан чинилац који утиче на детерминацију неологистичке лексике.

6. Постоје неологизми (али и кованице) који се односе само на поједине писце. У том смислу *илејисанка* Лазе Костића, или *роморанка* Ђ. Марковића Кодера (или: *осијалац* – „сунце”) су постали класични илустративни примери, модели познатих кованица. Овамо би спадале и многе кованице Симе Милутиновића Сарајлије (нпр. *ослабак* срца) или Р. Кошутића (*ославље* данка). У Граматици за средње школе (Станојчић – Поповић 2004, 180) међу примерима за неологизме налази се и реч *крајјуџаши* „надгробни споменик крај пута” иако је та реч управо као кованица одавно у општој употреби⁶, те би статус неологизма требало да изгуби.

7. За ову прилику посматрали смо нову лексичку насталу углавном у последњој деценији и по, која је актуелна у новинском језику. Примери су узимани из „Политике”, која традиционално има највише корисника. Осим тога, овај лист има сталну језичку рубрику (*Слово о језику*) и (колико знам) има и даље лекторе и стручну комисију која брине о језику у листу.

Три су основна типа структуре неологизама: а) лексички неологизми који се односе на нове појмове; б) лексичко–семантички неологизми који се односе на преосмишљена значења познатих речи и в) индивидуализми–оказионализми својствени појединим ауторима/писцима. Оказионални ауторски неологизми богате лексички фонд језика уколико су у потпуности мотивисани општејезичким творбеним обрасцима.⁷ Процену њихове уклопљености у систем, кад је у питању семантички аспект утврђују, на основу понуђеног стања у корпусу, лексикографи, при чему фактор субјективности није могуће избећи.

8. Највећи број нових речи које означавају нове појмове у новинским текстовима, процентуално долази из страних језика, прецизније – из енглеског:⁸ Томас Ендерс улази у *кокџиш* Ербаса. – Све за *ауџгор* спортове. – *Пи-ар*

⁶ Речник Матице српске и Речник САНУ квалификују ову реч као ков./аницу/ са потврдом из Нина 1960. Квалификатив *ков.* нема временске атрибуте него упућује на творбени аспект, док неологизам као основну карактеристику има текући временски период употребе.

⁷ Речник САНУ показује да поједини писци често дају такву лексичку: Г. Божовић, О. Давичо, Р. Кошутић, С. Винавер, Б. Пекић.

⁸ Речници страних речи по правилу, или врло мало, користе књижевноуметничку литературу као извор информација, тако да и не дају сасвим поуздану слику о стварној употреби одређене посуђенице. Ако се англицизам појави у новинама под знаком навода – а то је свакодневна новинска пракса – то значи да та реч није још увек усвојена, преузета, него је само репродукована

акција „Како да твоја кравица постане Имлекова кравица” или: Награда *и-и-ар* професионалцима. – *Финанс* на травњацима. – Спомен-обележје жртви *скинхедса* итд.

Посебно се активно попуњава лексика савременог научно-техничког термилошког система. У општи фонд најбрже и најчвршће улази компјутерска термилошка лексика: *сајт*, *бло*, *интернет*, *софтвер*, *сервер* или лексика мобилне телефоније: *ромин*, *пријем*, *посиље*, *интерфон* али и оне већ „извикане” као *бренд*, *гендер*, *шенен*, *трибунал*, а од емитовања „Великог брата” појављује се чешће и *лузер* који нови Велики речник страних речи и израза није успео да забележи.⁹ Међутим, нове речи које су начинили писци, публицисти и други делатници писане речи обично са посебним књижевно-уметничким и стилистичким циљем, да се што уверљивије језички изразе, остају изван видокруга шире јавности, осим у великим описним речницима. Стварност је усвојила нове мере вредности, писци стилисти нису више узори, чак ни граматичарима. Нова лексика писаца појављује се у речницима књижевног језика као и н д и в и д у а л н а или н е р а с п р о с т р а њ е н а.¹⁰ Неке од таквих речи су заиста околицизма, а неке улазе у општи фонд временски нешто касније.¹¹

9. С формалне тачке гледишта, од туђих или преузетих речи занимљивији су свакако неологизми настали творбеним начинима својственим српском језику. Они се граде тројако: 1) са творбеном основом домаћих речи или речи одавно преузетих и усвојених у стандардном језику 2) са творбеном основом туђица и продуктивних (усвојених) суфиксалних одн. префиксалних елемената и 3) уопште са хибридном мешавином домаћих и страних творбених елемената.

по слуху, исписана ћирилицом (написана онако како је изговорена), па таква њена употреба у суштини представља просто служење страним језиком. Могли бисмо из најновијег Великог речника страних речи навести мноштво речи које нису уопште посуђенице него чисте туђице, тако да је он у извесној мери и двојезични речник.

О творбеној структури интернационализма в. Силић 1987.

⁹ Употреба овог енглеског импорта у примеру из Политике: Симпатични маргиналици и усамљени јахачи попут Ђурета, или данас већ заборављеног Микија, пре су виђени за *лузере*, него победнике”, у антонимном пару *лузер* – *победник* могла је логично и да буде избегнута домаћом речју: *убијеник* или: *убијаш*. О неологизму *убијаш* и значењу речи *убијеник* писао је Е. Феке у једном броју „Политике” (3. септембар 2007).

¹⁰ Занимљив је Клајнов став о томе: „Првобитна замисао је била да се као грађа користе и књижевна дела, али се показало да су она врло незахвалан извор за ову врсту истраживања: књижевници радо кују своје личне неологизме, али с великим закашњењем усвајају оне који су у широј употреби – можда услед разумљиве несклоности према помодним изразима” (И. Клајн: 1992, 6). Мало је познато нпр. да је нпр. О. Давичо употребљавао често индивидуалну лексику као, рецимо, у примеру: Запнимо, ако хоћеш и ти да унуци *сиандаргшишу* и *кулириши* до миле воље (Бетон и свици, Београд 1956, 175). Глагол *кулиурсаиши* је потврђен као индив. а такав ће бити *сиандаргсаиши* уколико се у грађи не појави још неки аутор који употребљава ту реч, што је мало вероватно.

¹¹ Примећено је, на пример, да је у РСАНУ (3. књ.) уз глагол *вредноваиши* са дефиницијом „одређивати вредност нечему” дат квалификатив *индив.* што нас упућује да је у то време та реч сматрана неологизмом. Колико је она данас општеприхваћена, није потребно истицати (Д. Гортан-Премк 1994, 117–128). Додуше, *вредновању* данас озбиљно конкурише *евалуација*.

О околицизмама су нешто детаљније писали Ђ. Оташевић и Биљана Сикимић. Уп. Оташевић–Сикимић 1991, 77–81; 1992; 67–78; Ђ. Оташевић 1997, 306–317.

У прву групу спадали би следећи неологизми, изведенице или сложене: *ипраоница*, *рођендаоница* („просторија за прославу дечјих рођендана”), *сачекуша* (убијен у класичној сачекуши), *ипредузетница*, *хелџојшица*, *адација* (посетилац Аде), *чекач*, *чедиста*, *халџимиста*, *ојожарен*, *јежевовање*, *Јежевдан*, *ипензионерница*, *ипресрејач*, *оипремнина*, *једносложница*, *сивараоница*, *чесмовача*, *исипиносно*, *ипемјераш*, *саборашица*, *црноодораш*, *сипоралица* (вежба за споро причање), *одбораш*, *кликнутиш*, *обилазница*, *ипрећетипашки* итд.

Другој групи би припадали нешто бројнији неологизми код којих се на страну творбену основу додају домаћи суфикси или префикси или елементи који одавно функционишу у језику као устаљене посуђенице: *блојер*, *блојерски*, *блојос* (жаргон), *болоњци*, *колумнизам*, *колумнистички*, *лоби*, *лобирање*, *лобирати*, *лобиста*¹², *медијашекар* (према библиотекар), *рекетирање*, *рекетираши*, *рекеташ*, *чипсара*, *физикалисање* (жаргон), *исламонихилизација*, *ипелееванџелисти*, *ипинтеркултура*, *екскурс*, *сајшовач*, *сајшовка*, *ипихушка* (рус.), *ипумковац* (према абривијатури УНМИК), *кејфоровац* (према КЈФОР), *дејтионац* („Дејтонски споразум”) *ипоентипиетипски*, *иполицајка*¹³, *ипромјетерка*, *ипесирати* (е. чашу пива), *ипулиурњак*¹⁴, *ипухаровац*, *ипироманијак*, *ипрандовац* (звезда „Гранда”), *ипрезентер*, *ипнеонка*¹⁵, *ипрејашаш*, *ипулиинационалка*, *ипонзоруша*, *ипобилни*, *ипобини* („психолошки терор на радном месту”), *ипекшаш*, *ипоскаровац*¹⁶, *ипефалица* („назив емисије”) итд.

Трећа група обухвата нове речи које су у творбеном смислу мешавина домаћих и позајмљених творбених елемената одн. новопозајмљених речи и стандардних посуђеница. У питању су често сложене или полусложене творбеним елементима иначе продуктивним у нашем језику, али са новим творбеним основама. Ово се посебно односи на продуктивне префиксе, префиксоиде и суфиксоиде код именичких и придевских речи, чији је начин писања иначе, у дневним новинама најмање правописно уједначен. Ту спадају: *ипонипакти*, *ипруица*, *ипаил-ипуиломаипица*, *ипнфо водич*, *ипеб-ипираница*, *ипаква-ипарк*, *ипнстипанти-ипарипица*, *иполф-иперен*, *ипклима-ипуређај*, *ипмејазвезда* итд.

Честе су и нове абривијатуре: *Унирофор*, *Кфор*, *Свор*, *Унмик* итд. или сложена скраћења: *Телеком*, *Теленор*, *Мобител* и сл.

¹² Изведенице овога типа не представљају посебне лексичке случајеве него имају граматичко-лексичку вредност (Пешикан 1970, 153).

¹³ Према *иполицајка* настала је и *иполицајка* експанзијом моционих суфикса за женске носиоце одређених занимања.

¹⁴ Занимљиво је да се једно време (раних година после Другог светског рата) за овај појам користила реч *ипулиурник* „активиста који се бави културно-просветним радом”. Употребљавали су је, према потврдама Речника САНУ, Ч. Миндеровић и О. Давичо.

¹⁵ Иако ова реч изгледа сасвим уобичајено јер је настала универбацијом по моделу продуктивном у нашем језику, тј. деривацијом према вишечланом називу: неонска светилка – *ипнеонка*, она није до сада забележена у описним речницима нити у речницима страних речи. Тако су настале и речи *ипреалка*, *ипснајетерка*, *ипсаобраћајка*, *ипнуклеарка* итд.

¹⁶ Пре пола године сам се и сама мислила да ли да ову реч унесем у Речник САНУ пошто је није било у грађи. На крају сам је унела са редакцијском потврдом. Велики речник страних речи и израза је *ипоскароваца* евидентирао.

10. Сваки наведени неологизам могао би да се посебно разматра: (1) са становишта творбене регуларности, тј. има ли језичко оправдање са формалне тачке гледишта; (2) са становишта језичке потребе за именовањем новог појма; (3) са семантичког становишта. Ту бисмо добили различите резултате.

Поред тога, може се говорити и о продуктивности појединих творбених елемената. У том смислу издвајају се као далеко најпродуктивнији неологизми са граматикализованим суфиксоидом *-ијага* (према грч. *Olympias*) који се спаја са страним, али ништа мање и са домаћим основана, што новим речима често даје експресивно обележје, које ће можда временом избледети, ако се творбени тип учврсти у језику. Забележила сам следеће примере у значењу „такмичење, надметање; смотра, изложба”¹⁷: *универзијага* (у Београду), *бруцошијага*, *ишаријага* (у Зајечару), *рошшиљијага* (у Лесковцу), *кујусијага* (у Мрчајевцима), *чваракијага* (у Ваљеву), *сланинијага* (у Качареву), *јусијага* (у Мокрину), *чобанијага* (у Косјерићу), *бубијага* (у Шапцу, изложба фолк-свагенових „буба”), *ишијага* (у Косјерићу), *муг(р)ијага* (у Г. Милановцу), *возачијага*, *јолијага* (утакмица са много голова), *учишељијага*, *сиријага* (на Златару), *машинијага*, *грађевинијага*, *ракијага* (у Прањанима), *кобасицијага*, *шљивијага* (у Осечини), *санкијага* (У Кошутњаку), *иришшијага* (у Мачкату) *иаилицанијага* (у Нерадину код Ирига „слава за род парадајза”) итд.

11. Неологизми су и двочлани називи који означавају одређене нове појмове и појаве: *силиконска долина*, *мобилна телефонија*, *бишњи догађај*, *саобраћајни режим*, *курсна листа*, *стиурна кућа*, *мастер студије*, *стирејџ култура* и др.

12. Посебно је питање односа према неологизмима и њиховог третирања у општим описним речницима. Пракса Речника САНУ у том смислу ће допринети потпуности њихове анализе. Наиме, у почетним књигама Речника (1–3) употребљавао се термин *неол.* за речи које су именовале нове појмове било извођењем било слагањем: *армирац*, *армирач*, *армирачница*, *вајонаш*, *вајонашки*, *видиковац* („место згодно за посматрање”), *високоградња*, *висококвалификаван*, *влакач* („брод који тегли шлепове, реморкер”), *ирушник* и *ирушвођа* („вођа групе”), *документарац*, *дробилана* („уређај за уситњавање камена”), *енериана* („фабрика за производњу електричне или топлотне енергије”)¹⁸, или (2) за речи које су биле творбено нове, углавном сложенице:¹⁹ *великодрушник*, *високоидејни*, *великокрасан*, *великосила*²⁰, *коњошржац*, *коњошрка* и *коњоушкривање* („коњска трка”). Одмах запажамо да се већина ових неологизама уклопила у систем.

У даљим књигама се углавном одустало од квалификатива *неол.* То решење се наметнуло само од себе. Наиме, грађа Речника САНУ се попуњавала

¹⁷ Поред овога суфикс *-ијага* има и друго значење „низ догађаја” у шаливо хиперболичном тону: *циркусијага*, *жонлеријага*, *кловнијага*, *рашомонијага* итд. Уп. М. Николић 2000.

¹⁸ *Енериану* је заменила *електрана* и *шоилана*.

¹⁹ Може се констатовати да лексикографи изведенице рађе третирају као неологизме, а сложенице чешће добијају атрибут кованица.

²⁰ Овај неологизам употребљава М. Лалић. Нормативисти су у почетку сматрали да је боље употребити у овом споју префикс *велико-* него *веле-* чега се Лалић, који је иначе неговао свој књижевни језик, вероватно држао. Но, није искључено да је ту и лектор имао свој удео.

периодично, па је лексика третирана са извесне дистанце и могло се поуздано закључити која реч улази у активни фонд, а која постаје околионализам. За ове друге су погоднији били квалификативи (одн. дисквалификативи) *индив.*, *нерасип.*, *неуб.*, *необ.*, донекле *засип.*, *ексип.* и *ков.* који се и данас употребљавају врло често. Квалификатив *ков.* се односи на творбени аспект, а често се комбинује са наведеним маркерима. Пракса је показала да је гдекад ризично маркирати реч са *индив.* па је тај квалификатив често замењиван са *нерасип.*, чиме је остављена могућност да се у допунској грађи та реч поново појави у употреби и код другог аутора.

Матичин шестотомник је био доследнији у употреби квалификатива *неол.*

Један за кључа при анализи *неолојизама* се намеће. Колико год нам се чини да нас преплављују лоше сковане и позајмљене речи из страних језика, њихов број није ни издалека толики да бисмо се забринули за угрожавање језика. Податак да Велики речник страних речи и израза (Клајн – Шипка 2007) броји (по мојој рутинској процени) не више од 40.000 речи, а то је не више од 10 % укупног лексичког фонда српског језика, што је проценат који је нормалан и дозвољен за сваки модерни живи језик.²¹ То не значи да и ову проблематику не треба више нормативно третирати и подвести под стандард – у писању (ортографски), у изговору (ортоепски) и граматички (у промени). Поимање језика као живог организма не подразумева само његову еволутивност него и планско деловање приликом контролисања његова развоја.

Кључне речи: неологизми, лексички неологизми, лексичко-семантички неологизми, индивидуализми, кованице, околионализми, позајмљенице.

ЛИТЕРАТУРА

- Брборић 2006:** Б. Брборић, *Однос према туђицама – с мером али без аверзије*, Српски језик у нормативном огледалу, Београд, 391–414.
- Гортан-Премк 1994:** Д. Гортан-Премк, *Типови и врсте речи*, Јужнословенски филолог L, 117–128.
- Јовановић 2007:** Z. R. Jovanović, *Nemački kao jezik struke i njegova komunikativna funkcija*, *Prevodilac* XXVI, br. 3–4, Београд, 11–31.
- Клајн 1992:** И. Клајн, *Речник нових речи*, Нови Сад.

²¹ Може се то упоредити са Гримовим речником немачког језика. Занимљив податак нам даје З. Р. Јовановић у чланку *Nemački kao jezik struke i njegova komunikativna funkcija*, *Prevodilac* XXVI, br. 3–4, Београд 2007, 11–31: „Grimov rečnik standardnog nemačkog jezika obuhvata ukupno 600.000 odrednica, od čega 300.000 jedinica opšte leksike, 200.000 stručnih termina i 100.000 tuđica. Njih je odevjek bilo u svim jezicima sveta, a prve su posvedočene u Novom zavetu, pisanom na grčkom jeziku (reč je o nekoliko tuđica iz jevrejskog jezika) (str. 18).

- Клајн – М. Шипка 2006:** И. Клајн и М. Шипка, *Велики речник сѣраних речи и израза*, Нови Сад.
- Миханловић 1982:** *Основна шѣшкоћа фонетској ѣравојиса*, Актуелна питања наше језичке културе, Београд, 81–83.
- Николић 2000:** М. Николић, *Обрајни речник срѣској језика*, Београд 2000.
- Оташевић 1997:** Ђ. Оташевић, *Универбаѣија*, Наш језик XXXII, св. 1–2, 52–63.
- Оташевић – Б. Сикимић 1991; 1992:** Ђ. Оташевић и Б. Сикимић, *Односи окаионализама ѣрема времену*, Наш језик XXIX, св. 1–2, 77–81; *Творба окаионализама у срѣскохрвајском језику*, Јужнословенски филолог XLVIII, 67–78.
- Пешикан 1970:** *Наш књижевни језик на сѣо јодина јослије Вука*, Београд.
- Прћић 2006:** Т. Прћић, *Срѣски или анѣосрѣски – ѣиѣање је сад*, Српски језик у нормативном огледалу, Београд, 412–422.
- Речник Матице српске:** *Речник срѣскохрвајској књижевној језика*, I–VI, Нови Сад 1967–1976.
- Речник САНУ:** *Речник срѣскохрвајској књижевној и народној језика* (1–17), Београд.
- Силић 1987:** Ј. Силић, *Творбена сѣрукѣура инѣтернационалних ријечи у хрвајском или срѣском језику*, Научни састанак слависта у Вукове дане, 16/1, Београд, 59–69.
- Савић 1984:** С. Савић, *Принѣији сѣварања неолоѣизама у срѣскохрвајском језику*, Лексикографија и лексикологија, Нови Сад – Београд, 161–170.
- Станојчић–Поповић 2004:** Ж. Станојчић и Љ. Поповић, *Грамаѣика срѣскоја језика*, девето издање, Београд.
- Ђирилов 1982 и 1991:** Ј. Ђирилов, *Речник нових речи*, Београд; *Нови речник нових речи*, Београд 1991.

Милица Радовић-Тешић

СТРУКТУРА АКТУАЛНЫХ НЕОЛОГИЗМОВ В СЕРБСКОМ ЯЗЫКЕ

Резюме

В настоящей работе анализируется структура и основные типы неологизмов, встречающихся чаще всего в газетном языке в течение последних десяти-пятнадцати лет. Особое внимание уделяется на недостаточное соблюдение нормы с точки зрения адаптации на фонетическом и морфологическом уровне. Предметом работы является также отношение неологизмов к окказионализмам и новообразованиям.

Рајна Драгићевић
Београд

ДЕРИВАЦИОНА ГНЕЗДА ИМЕНИЦА КОЈЕ ОЗНАЧАВАЈУ ДЕЛОВЕ ТЕЛА ИЗ УГЛА ЛЕКСИЧКОГ БОГАЋЕЊА

У раду се говори о деривационим гнездима именица које означавају делове тела. Дају се неке општије најомене о семантици деривата из ових гнезда, а посебна пажња се посвећује месту, улози и значају тих деривата у лексичком систему српског језика.

1. Грађа за истраживање. За истраживање деривационих гнезда именица које означавају делове тела користићемо грађу из прве књиге *Семантичко-деривационог речника*, чије су редакторке Даринка Гортан-Премк, Вера Васић и Љиљана Недељков. У том речнику је изложено укупно 85 деривационих гнезда именица које означавају делове тела. Нека деривациона гнезда броје неколико стотина чланова, а нека сасвим мало. Тако, на пример, *рука* има око 300 деривата, а *уазух* само 4. Деривати у *Семантичко-деривационог речнику* преузети су углавном из *Речника српскохрватског књижевног језика* Матице српске. За потребе овог испитивања биће анализирана 24 репрезентативна деривациона гнезда, а то су она која имају највише деривата и/или означавају прототипичне представнике тематске групе лексема које означавају делове тела.¹ У обзир ће се узети само лексеме настале суфиксацијом. За нека друга истраживања преостаје анализа префиксалних твореница и сложеница. Резултати анализе засноване на овој грађи нису потпуни и апсолутни с обзиром на то да је језик у овом речнику стар више од пола века, али, свакако, даје општу слику о реалном стању у деривационим процесима истраживаних именица. Испитивању деривационих гнезда приступиће се, пре свега, семантички, из угла богаћења лексичког система српског језика.

2. Богатство деривационих гнезда. Следеће именице су подвргнуте анализи: *враш*, *лава*, *јруди*, *глан*, *леђа*, *ноја*, *нос*, *око*, *јрсци*, *јруји*, *уд*, *рука*, *чело*, *сишмак*, *шака*, *брада*, *јрло*, *зуб*, *језик*, *кожа*, *коси*, *лик*, *образ* и *ухо*. Оне су неједначене према броју деривата:

¹ Строго посматрано, у делове тела спадају само глава, труп и удови. У овом раду ће се, дакле, анализирати и деривати именица које означавају делове делова тела, као што су *образ*, *лице*, *глан* итд.

Именица	Укупан број деривата	Именица	Укупан број деривата
врат	8	чело	13
груди	11	стомак	4
длан	7	шака	19
леђа	5	брада	26
нога	21	грло	19
глава	68	зуб	43
нос	15	језик	32
око	30	кожа	39
прст	28	кост	44
труп	9	лик	19
уд	2	образ	13
рука	55	ухо	19

Поставља се питање да ли лексеме које имају најбогатију полисемију истовремено имају и најбогатију деривацију. Многе анализе показују корелацију између деривације и полисемије – лексеме које имају богату полисемију обично имају и богату деривацију. Очекујемо да су деривација и полисемија приближно сразмерно обрађене у *Речнику МС* (тј. да су и значења лексема селективно навођена, као што су и деривати селективно обрађени), па из тог речника преузимамо податке о броју значења именица.

Именица	Укупан број значења	Именица	Укупан број значења
врат	2	чело	5
груди	4	стомак	2
длан	3	шака	5
леђа	4	брада	5
нога	5	грло	8
глава	10	зуб	4
нос	3	језик	13
око	16	кожа	4
прст	5	кост	8
труп	12	лик	4
уд	3	образ	5
рука	14	ухо	6

Табеле показују да највише значења имају именице: 1. *око* (16), 2. *рука* (14)², 3. *језик* (13), 4. *џруи* (12), 5. *лава* (10)³. Највише деривата имају следеће именице: 1. *лава* (68), 2. *рука* (55), 3. *кост* (44), 4. *зуб* (43), 5. *кожа* (39).

² М. Дешић (1990: 69) бележи да и у Вуковом *Рјечнику* именица *рука* има 14 значења и да спада међу речи са највише значења у овом речнику.

³ М. Дешић (1990: 69) констатује да *лава* у Вуковом *Рјечнику* има 8 значења, а у *Речнику САНУ* их има чак две стотине са изразима и народним пословицама.

Убедљиво највише деривата имају лексеме *лава* и *рука*, које истовремено спадају у групу од пет лексема са најбогатијом полисемијом. *Речник САНУ* показује да и остале лексеме које имају много деривата имају углавном и богату полисемију. Још једном се показало да лексеме богате значењима обично обилују и дериватима. Такве лексеме, због своје творбене и семантичке продуктивности, заузимају централно место у лексичком систему српског језика.

Упадљиво је и то да се именице које означавају делове тела разликују по броју деривата у својим деривационим гнездима. Разлоге за то, вероватно, треба тражити у следећем: (1) Неке делове тела користимо чешће, и као резултат различитих активности које спроводимо тим деловима тела или у вези с њима, настаје много лексема за именовање тих активности, резултата радњи, вршилаца радњи итд. Тако, на пример, *рука* има 55 деривата, а *стомак* само 4. (2) Од великог значаја је и важност основне делатности која се обавља неким делом тела. Главом се мисли и руководи, па је огроман број деривата засновао своју семантику управо на тој активности. Основна активност стомака или леђа очигледно не изазива толику пажњу говорника, па отуда ове лексеме имају много мање деривата. Дакле, активност неких делова тела високо вреднујемо, а неких других уопште не вреднујемо, што изазива језичке реперкусије у виду бројности и значења и деривата. Ова констатација указује на то да се и кроз значења и бројност деривата појединих лексема читава наивна слика света говорника једног језика. (3) Анализа деривационих гнезда показује да се у оквиру неких гнезда формирају и гранају подгнезда, и таква гнезда са подгнездима имају највише чланова. Тако се, на пример, у оквиру деривационог гнезда именице *јрсџи* развија подгнездо деривата *јрсџен* (*јрсџенак*, *јрсџенар*, *јрсџенац*, *јрсџенаш*, *јрсџеник*, *јрсџенка*, *јрсџеновање*, *јрсџенчац*, *јрсџенче*, *јрсџенчић*, *јрсџенџија*, *јрсџенасџи*, *јрсџенски*, *јрсџеноваџи*), а унутар деривационог гнезда именице *рука* развија се неколико мањих подгнезда: од *рукав* – *рукавац*, *рукавина*, *рукавић*, од *рукавица* – *рукавичар*, *рукавичарка*, *рукавичарница*, *рукавичарсџиво*, *рукавичарев*/*рукавичаров*, *рукавичарски*.

3. Подела деривата према врсти речи.

Именица	именички деривати	придевски деривати	глаголски деривати	прилошки деривати	укупан број деривата
врат	5	2	1	0	8
груди	8	2	0	1	11
длан	3	2	0	2	7
леђа	2	2	0	1	5
нога	16	3	2	0	21
глава	42	14	10	2	68
нос	11	2	0	2	15
око	20	6	2	2	30
прст	21	5	1	1	28

труп	8	1	0	0	9
уд	1	0	0	1	2
рука	41	9	4	1	55
ухо	14	4	0	1	19
чело	10	3	0	0	13
стомак	3	1	0	0	4
шака	10	4	4	1	19
брада	20	4	2	0	26
грло	12	3	1	3	19
зуб	31	8	3	1	43
језик	19	8	4	1	32
кожа	28	11	0	0	39
кост	26	18	0	0	44
лик	10	3	3	3	19
образ	8	4	1	0	13

Као што се из табеле лако може уочити, највише је именица међу дериватима лексема које означавају делове тела. Познато је и очекивано да од других врста речи суфиксацијом најчешће настају именице. Тако, на пример, придеви који означавају људске особине у својим деривационим гнездима имају највише именица (Драгићевић 2001). Изгледа да и од именица суфиксацијом најчешће настају именице, што значи да се суфиксацијом, генерално, највише богати именички лексички фонд у нашем језику. То се показује и чињеницом да је у нашем језику највише суфикса за грађење именица. Велики број суфикса показује да су именице добијене суфиксацијом значењски најразгранатије. Значењска разгранатост именичких деривата види се и у анализи именица добијених суфиксацијом од лексема са значењем делова тела.

Семантика добијених именица најчешће се суфиксацијом помера са дела тела ка човеку у целини, ка животињама и биљкама. Прецизније, запажа се шест доминантних значењских категорија мотивисаних именица: 1. ДЕО ТЕЛА (субјективна оцена); 2. ЧОВЕК (носилац особине, особина, вршилац радње, радња, термин из анатомије); 3. ЖИВОТИЊА (термин из зоологије, термин из анатомије); 4. БИЉКА (термин из ботанике); 5. МЕСТО; 6. ПРЕДМЕТ.

Највише именичких деривата спада у категорију субјективне оцене. Неке од тих именица су вишезначне. Како запажа Јанко-Триницка (1972: 180), а потврђују и наши речници, именице аугментативно-пејоративног значења обично не развијају секундарна значења, нарочито не она која се односе на предмете. Именице деминутивно-хипокористичног значења често имају још нека значења. Као пример за једну такву лексему може се узети именица *ручица*. Она има 4 значења у *Речнику Мајшице српске*: **1.** дем. и хип. од рука. **2. а.** део предмета (пољопривредног, ручног алата, посуђа, оружја и сл.) који се држи или хвата руком, држак, дршка: *ручица илућа*, *ручица лонца*, *ручица ножа*. **2. б.** наслон за руке на наслоњачи: *Сједио је Куиџов у наслоњачу, мейнуо сџарачке руке на ручице*. **3.** сноп, руковет; свежањ предива, повесмо: *Дохваши ручицу зеленој предива*.

4. Именице настале од именица са значењем делова тела.

Субјективна оцена	вратак, вратина, вратиф, грудашца, грудићи, дланић, дланчина, дланчић, леђанца, леђашца, ногетина, ножетина, ногтица, ножица, ножичица, ножурда, нокуретина, ножурина, ношка, главетина, главиф, главица, главичина, главичица, главњица, главура, главурина, главура, главусина, главуца, главуца, главуша, главче, носак, носина, носиф, носуљак, носурина, оканце, окашце, окле, очше, очше, очуре, очурине, прстенац, прстеница, прстетина, прстиф, трупац, трупац, трулетина, трупић, трупча, трупча, трупча, уснича, усничца, устаща, рукешина, рукаца, рукецања, ручерда, ручетана, ручина, ручица, ручурда, ручурина, уванце, увенце, увешце, увце, челанце, челце, чеоце, стомачина, стомачић, шакетина, шацетина, шачица, шачурина, брадетина, брадина, брадица, брадура, брадурина, брадускера, грланце, грлањак, грлашице, грлина, грлце, гроце, зубак, зубачић, зубекања, зуберина, зубина, зубић, зупчић, језичак, језичак, језичина, језичић, кожетина, кожина, кожурина, кожурица, кошура, кошгура, кошгурин, кошчина, кошчица, кошчурин, лишце, образина, образиф, обрашчић
Носилац особине	вратоња, грудоња, главаш, главешина, главоња, главордан, носак, носан, носоња, преташ, устоња, увоња, ухвоња, ушоња, челник, чеоник, челница, брадан, брадаш, брадекања, брадоња, брадоњица зуба, зубан, зубача, језичавка, језичара, језичка, језичник, језичница, коштуњавац, коштуњавак
Део одеће	вратник, грудњак, ноговица, рукав, рукавина, рукавић, рукавица, рукавичетина, рукавичица, рукавница, рукавичић, кожњак, кожун, кожунчина, кожунчић, кожух, кожушак, кожушина, кожушић, кожушчина, кожушчић
Особина	грудатост, главатост, очитост, пртатост, усменост, рукастост, грлатост, зубатост, језичавост, језичност, коштуњавост, кошчатост, образност, образованост
Предмет	ногаре, ногари, ногарице, главчина, оканце, очале, очница, прстен, прстенак, прстенчац, прстенче, прстенчић, рукуница, руче, ручка, ручник, ручнички, ушица, челенка, стомаклија, грлак, грлић, зубац, зупчаник, личило, личина
Место	ножиште, очниште, очница, рукавичарница, ручаоница, брадиште, зубиште, кожара, кожарница, коштурница, образвалиште
Термин из анатомије	грудњача, ноже, носница, носнача, очњак, прстеник, прстењак, прстењача, руچه, ушка, чеонича, чеоњача, шакић, брадавница, брадавичица брадавичњак брадавка, гроник, зубало, зубнина, зубовина, језичатост, костур, костурина, костурнић, костурић, костурица
Вршилац радње	главар, главарица, главничар, прстенак, прстендија, рукавичар, рукавичарка, рукавалак, рукавател, шакач, зубар, зубарица, зубарка, језичар, кожар, кожунар, кожунаш, кожушар, кожушак, лицкало, личилац

Занимање, активност	главарство, рукавичарство, зубарство, кожарство, кожухарство, кожухарство
Термин из ботанике	главатац, главница, главња, главочика, очаница, прстенка, уснатице, ушац, челашица, зубачица, зубовац, језичњак, језичњача, коштица, коштичница, коштунац, коштуница, коштуничарка, коштуњак, коштуњац
Термин из зоологије	главатица, главаћ, главашица, главина, главоч носанка, прставац, прстац, прстенаш, уснача, рукуничар ушара, ушарица, ушата, брадавичар, брадац, брадашица, градуша, грлаш, зубатак, зубатац, кожушкар, коштуњавка, коштуњаца, личинка
Појава	главарина, ручак, ручаница, кожа, образац
Глаголска именица	главање, главичање, главичање, главичење, очијукање, прстеновање, руковање, ручавање, ручање, шакање, шакагање, шакетање, шакосање, грљење, зубање, зубљење, зупчање, језикање, језиковање, језичарење, лицкање, личење, образовање
Партикуларизатор	главнина, главница, шачица, зубатка
Термини из осталих наука	Главутак, ушће, рукавац, рукача, зубачњак
Збирна именица	Прстење, труље, костурје
Синоним	Трупло

Наведена значења лексеме *ручица*, према нашем мишљењу, налазе се у полисемичном односу. У питању је радијална полисемија. Секундарна значења настала су од примарног. Значење 2. а. настало је метафором, јер предмети названи *ручицом* представљају мале дршке које величином и функцијом подсећају на малу (дечију) руку.⁴ Значењска веза би се могла објаснити и метонимијом (логичка веза: *рука – оно што се руком хвата*). Већина метафора по функцији има порекло у метонимији, па не искључујемо ни метафорично-метонимијску везу између *ручице* као деминутива и *ручице* као предмета.⁵ Значење 2. б. могло је настати метафором (према сличности неког дела дршке на фотељи са дечијом шаком) или метонимијом (према логичкој вези *рука – наклон за руку*). Значење број 3 настало је метонимијом, јер *ручица* или *руковей* предива представља *свежањ предива који се може захватити руком*.

Има и друкчијих мишљења о овом проблему. Н. А. Јанко-Триницка (1972) сматра да лексема *ручица* у значењу предмета није настала од *ручице* са значењем мале руке, већ да је то посебан дериват лексеме *рука*.

Нешто друкчијег мишљења је Р. Маројевић. Он тврди да *ручица* као деминутив именице *рука* и *ручица* као део предмета представљају хомониме. Они су настали, сматра Р. Маројевић, семантичком деривацијом, тј. распадањем некадашње полисемантичке структуре и раздвајањем значења једне лексеме у посебне лексеме.⁶ Ова тврдња отвара бројна питања. **Прво.** Споран је термин *семантичка деривација*. Термин долази из руске лингвистике и употребљава се са различитим значењем у зависности од тога какав приступ аутори имају према односу између полисемије и деривације (исп. Драгићевић 2007: 197-198). Два поља у вези с употребом овог термина оличена су у схватању Виноградова, који, као и Р. Маројевић, овим термином назива настајање нове речи формиране као резултат распада некадашње полисемантичке структуре у хомониме. Априорно, међутим, под семантичком деривацијом подразумева полисемију. У нашој лингвистици Ј. Матијашевић (1987) употребљава овај термин на исти начин као Априорно. **Друго и важније.** Ако су *ручица* као мала рука и *ручица* као део предмета у односу хомонимије, онда се поставља питање постоје ли уопште вишезначни деривати. Шта је са значењима 2.б. и 3 – да ли су и они хомоними? Ни у једном речнику неког словенског језика овај однос није представљен као хомонимијски. Било би необично очекивати да се четири очигледно повезана значења *ручице* представе у *Речнику Мајице српске* као *ручица*¹, *ручица*², *ручица*³ и *ручица*⁴. И многи други деривати

⁴ Овај однос је познат у новијој литератури под називом *метафонијација* (исп. Драгићевић 2007: 174).

⁵ Р. Маројевић је ову тврдњу изнео на Скупу слависта коментаришући овај реферат. О семантичкој творби он је писао у Маројевић 2005: 685-686.

⁶ Насупрот именици *печење* која се заиста семантички раздвојила у две лексеме, неке друге глаголске именице задржале су значења у оквиру једне полисемантичке структуре. Такав је случај са именицом *примање*. У *Речнику Мајице српске* она је забележена у четири значења: **1.** *ил. од примаши (се)*. **2.** *дочек, пријем*. **3.** *скупи или састајанак позваних особа (обично званичних) у знак почасти коју или чећа, пријем*. **4. а.** *оно што се прима као зарада или накнада за нешто*. **б.** *дневни оброк хране или нешто друго што коме прима да по прописима*. Ова значења су очигледно повезана и представљају једну полисемантичку структуру.

субјективне оцене су вишезначни (исп. нпр. *лавица: издвојено и заобљено брдо, бреј у каквој равници; врх брда, бреја, њланине; исјуйчење, неравнина на земљи; кайишел, јорњи, њроширени гео сѣуба; цвасѣ лойиасѣој облика.*) Да ли се може рећи да ни њихова значења нису значења, већ посебне лексеме? **Треће – теоријски важно.** Евентуално постојање *ручице*¹ и *ручице*² отвара и сложено питање критеријума хомонимичности. Како доказати да су *ручица*¹ и *ручица*² хомоними? Р. Маројевић то доказује лексемом *печење*, иако је случај ове лексеме сасвим другачији. Јасно је да су *печечење* и *печење* две лексеме, да је једна постала од друге, али различити акценти доказују да су у питању две лексеме. Оне чак нису ни прави хомоними, већ хомографи⁷. *Ручица*¹ и *ручица*² имају исти акценат, значењски су повезане лексеме, лако се може објаснити настанак *ручице* као дела предмета од *ручице* као мале руке. Па чак и да је *ручица* као део предмета настала деривацијом од именице *рука*, а не полисемијом од деминутивног значења *ручице*, може ли се однос између две *ручице* прогласити хомонимичним? Питање односа полисемије и хомонимије једно је од најсложенијих питања у лексикологији (исп. Драгићевић 2007: 322–324). Чињеница је да распадом неких полисемантичких структура настају хомоними⁸, али да ли је *ручица* пример за то?

Према нашем мишљењу, однос између значења наведених деривата треба објаснити њиховом вишезначношћу, а не хомонимијом, јер за хомонимичност не постоје убедљиви докази.⁹

Значења осталих именица у деривационим гнездима указују на антропоцентричност, карактеристичну за лексичке семантичке преносе. Према деловима људског тела називају се **биљке** (*лаваѣац, очаница, уснаѣице, језичњак, уѣац*), **животиње** (*лавина, ѣрсѣац, уснача, уѣара, брадац*), **предмети** (*ноѣари, окно, ѣрсѣен, ѣрлић, зубац, ручица*), **места** (*брадиѣиѣе, зубиѣиѣе, очница, костѣурница*). Многе од ових именица спадају у термине из ботанике или зоологије. Често представљају народне називе мотивисане (1) сличношћу појма са неким делом тела (*ноѣаре, зубац*), (2) наглашеношћу неког дела тела животиње или биљке (*уѣара*), (3) логичком везом између појма и неког дела тела – нпр. *зубиѣиѣе* је *месѣо ѣде се налазе зуби*, *ѣрсѣен* је *ѣредметѣ који се носи на ѣрсѣу*.

У посебну групу треба одвојити оне деривате који су у директној вези са **човеком, његовим особинама или активностима**. Овде спадају именице које означавају носиоце особине (*враѣоња, ѣрсѣаѣи, брадоња, лавурдан*) и саме особине (*лаваѣосѣи, зубаѣосѣи, ѣрлаѣосѣи*), вршиоце радње (*зубар, коѣар, језичар*) и саму радњу, занимање или активност (*зубарсѣиво, коѣарсѣиво*). Нарочито продуктивну групу представљају именице из категорије

⁷ Исп. пример настајања четири хомонимичне лексеме *конац* у књизи Д. Гортан-Премк 2004: 152.

⁸ Ипак, ово питање заслужује детаљнију разраду, па смо подробнију анализу изнели у раду *Творбени и семантички сѣаѣиѣс једној значења именица ѣиѣа ручица, Срѣски језик* 13/1–2, 2008, стр. 203–213.

⁹ Детаљан опис настанка значења ове лексеме исп. у Гортан-Премк 2004: 134. И овде би се можда могло говорити о хомонимији или о *хомосѣрукѣѣурним обрасѣима*, према терминологији Јанко-Триницке (1972), што опет зависи од начина на који се дефинише хомонимија.

nomina attributiva. Број ових именица стално се увећава, нарочито лексемама из омладинског жаргона: *буљаиш*, *їрсїаиш*, *їабануша*, *чмаруља*, *буљарош* итд. (исп. Бугарски 2003). За њих је карактеристично да много чешће имају непожељно него пожељно значење, тј. да се њима чешће исказују носиоци непожељних особина.

Многе од ових именица имају више значења. Она су, ређе, настала неким од механизма полисемије и, чешће, неким од процеса понављања истог творбеног модела (деталније о овоме исп. Гортан-Премк 2004: 132 – 136). Тако, на пример, именица *зубар* има 4 значења у *Речнику САНУ*: 1. стручњак за лечење и оправку зуба, зубни лекар или зубни техничар. 2. агр. покр. врста кукуруза. 3. дужа, оштра избочина стене налик на зуб; зупчаст испуст на зиду, бедему и сл.; вршак, шиљак. 4. клесарски чекић оштар и назубљен с обе стране. Свако од ових значења је у различитој вези са мотивном лексемом *зуб*, али она нису у међусобној вези, него је свако настало за себе.

5. Придеви настали од именица са значењем делова тела. Далеко је мање придевских него именичких деривата насталих од именица са значењем делова тела. Они се, према класификацији датој у *Семантичко-деривационом речнику*, могу поделити у четири групе.

Квалитативни придеви	Релациони придеви	Посесивни придеви	Симилативни придеви
вратат, грудат, леђат, ногат, ножни, главан, главарски, глават, главит, главни, главничав, носат, окат, очит, прстат, усмен, уснат, уснени, усни, рукавичарски, рукаг, ручни, уват, ухат, ушат, челаг, челни, чеони, шакаг, шакаг, шакачки, брадавичав, брадат, брадни, грлат, грловит, зубарски, зубат, зубишни, зубни, зупчан, зупчаст, језичав, језичан, језичљив, кожан, кожни, кожнаг, коскани, когата, костурски, коштан, коштитав, коштунав, коштунаг, коштуничав, коштуњаг, коштучан, кошчаст, кошчат, ликовни, личан, личилачки, образовни	вратни, грудни, длански, леђни, главарски, главнични, носни, очињи, очји, очни, прстенски, прстни, трупни, уснени, усни, рукавичарски, руковалачки, ручани, ручни, ушни, стомачни, шачни, грлен, зубарски, зубишни, зубни, језички, језични, језичњачки, кожарски, кожухарски, коштани, ликовни, лични, личилачки, образан, образни, образован, образовни	вратни, длански, главаричин, главарев/ов, носни, очињи, очји, очни, рукавичарев/ов, руковачев, брадни, зубарев, кожарев/ов, кожухарев/ов, личан,	дланаст, ногавичаст, глават, прстат, прстенат, брадавичаст, зубаст, језикаг, језичаст, кожаст, коскаг, костураг,

Лексички ситем се значајно богати настајањем једне врсте речи од друге. Према томе, значајна је већ и сама чињеница да је именица дала придев. Ипак, немају сви придеви подједнаке семантичке могућности. Најмање семантичког потенцијала поседују придеви који имају и релационо и посесивно значење, нпр. *враїни* је који се односи на *враї*. Много већи потенцијал имају квалитативни и симилативни придеви. Основно значење квалитативног придева насталог од именице која означава део тела у вези је са израженошћу тог дела тела. Тако је, рецимо, *окаї* – који има *круїне* очи. У типич-

ном случају значење се затим шири на израженост неке способности у вези са тим делом тела, па *окайи* означава и *који има добар вид*. Ова значења дају добар основ за развој бројних метафоричних и метонимијских значења, која се могу односити на неке конкретне и на апстрактне особине или способности. *Окайи* метафорично може значити *који има шаре или ошворе у облику ока* и, метонимијски и апстрактно, *наочии*. Значења као што су ова два последња још једном показују нашу антропоцентричну склоност асоцијативног повезивања својстава нашег тела са својствима предмета и појава око нас. Због тога нас округли отвори на предметима обично прво подсети на очи, дршке на предметима личе нам на уши, округласт израштај на врху нечега сличан је глави, двокрак ослонац на предметима прво повезујемо са ногама итд. Ова склоност ка асоцијативном повезивању делова тела са деловима предмета чини квалитативне придеве о којима говоримо врло продуктивним у семантичком смислу. Отуда, да тако кажемо, и велика корист од ових придева за лексички систем српског језика, јер *окайим* можемо назвати све што има отворе, све што има дршке може бити *ушайио* итд.

Исто тако широку семантику поседују придеви на *-аси* који имају симилативно значење, нпр. *језичаси*, *зубаси*, *џрсџенаси* итд. Пошто се њима може квалификовати огроман број именица, ови придеви заузимају значајно место у лексичком систему.

Ваља још напоменути да 24 именице са значењем делова тела гради 119 придева, а само 22 придева су вишезначна. Полисемични придеви обично имају само по два значења. Изгледа да највише значења има придев *ручни*.

6. Глаголи настали од именица са значењем делова тела. Глаголских деривата је знатно мање него именичких и придевских. Занимљиво је да нема много оних који своју семантику заснивају на примарном значењу именице која се односи на део тела. Очекивало би се да ће сви глаголи означавати неку делатност у вези са деловима тела, као што, на пример, *нојајайи* значи *ударайи*, *џуђи нојама*, *шакатаји* – *бији*, *џуђи шакама* итд. Многи глаголи заснивају метафоричка или метонимијска значења. Ипак, та значења су углавном усредсређена на одређене ситуације, а не на већи број њих, нпр. *џлавињаји* – *ићи без циља*, *лушаји*, *џумараји*; *џрсџеноваји се* – *џосијаји вереник/вереница*, *зубаји се* – *свађаји се*. Широку семантику има глагол *руковаји*, који може да означава *уџрављаји*, *руководији*, *расџолајаји нечим* или *знаји уџошребљаваји*, *служији се дајим оруђем*, *оружјем* или *уџишје* *разним џредмејима*. Оба ова значења имају широку семантику и могу се односити на бројне ситуације. Зато је глагол *руковаји* врло продуктиван и врло значајан у лексичком систему српског језика.

Глагол	Значење
вратати	на врат падати, посртати
ногатати (се), ногатнути (се)	Ударати (се), ударити (се) ногама, бацати (се), бацакнути (се) ногама
главарити се	понашати се као главар; правити се важан; раз-метати се.
главаровати	Бити главар, управљати, заповедати
главати	1. (о рибама) помаљати главу из воде. 2. главичати се; добијати пупољке.
главињати/главољати/ главрњати	1. ићи без циља, лутати, тумарати. 2. тетурати се, посртати.
главити	утврђивати споразум, уговарати што.
главичати се/главичити се	увијати се у главицу
главурдати	климати главом
очијукати	бацати заљубљене погледе, заљубљене гледати, кокетирати с ким.
очитовати	1. показати/показивати, манифестовати што. 2. изјавити/изјављивати, признати/признавати.
очитовати се	а. испољити се/испољавати се. б. изјавити/изјављивати, признати/признавати.
прстеновати	1. испрошеној девојци дати/да(ва)ти прстен у знак веридбе. 2. а. терм. агр. одсећи/одсецати оштрим ножем један део коре на лози. б. Ставити/стављати знак у облику прстена кокошима и другим животињама.
прстеновати се	постати вереник, вереница.
удити	1. сећи на удове, на велике комаде; одвајати месо од костију. 2. сушити месо на диму.
руковати	а. управљати, руководити, располагати нечим. б. знати употребљавати, служити се датим оруђем, оруђем или уопште разним предметима
руковати се	Пруживши један другоме руку, стезати их/стегнути их у знак поздрава.
ручавати/ручати	Обедовати
ручити	изручивати, просипати, лити.
шакатати	бити, тући шакама
шакати се/шакетати се	тући се шакама, боксовати се
брадати	(о кукурузу) добијати браду
брадатити	добијати браду
грлити	1. обавијати рукама (око врата, грла или тела) из милоште. 2. експр. обухватати, обузимати.
грлити се	1. обавијати рукама око грла једно друго. 2. а. понашати се пријатељски, волети се. б. укрштати се; сливати се.
зубати	1. хватати, грести зубима; жвакати. 2. задирати (у што) чим шиљатим или оштрим.

зубати се	гристи се, свађати се.
зубити	1. правити зупце на чему. 2. оштрити зупце на чему 3. дрљати.
зупчати	а. правити зупце. б. правити рупице.
језикати/језиковати	вешто говорити.
језичарити/језичати	много говорити, брбљати; оговарати.
лицкати	претерано дотеривати, кинђурити.
лицкати се	дотеривати се.
личити	1. бити налик на некога. 2. доликовати, приличити.
личити	бојити.
личити се	а.шминкати се. б.украшавати се.
образовати	1. (на)чинити што, створити/стварати. 2. поучити/поучавати.
образовати се	1. створити се/стварати се. (у)чинити себе образованим.

7. Прилози настали од именица са значењем делова тела. У деривационим гнездима именица са значењем делова тела нема много прилога. Они су углавном једнозначни и у блиској су вези са значењем именице од које (преко придева) потичу.

Прилог	значење
грудачки	грудима напред, прсмице.
дланасти	попут длана
дланомице	дланом
леђимице	окренут леђима у правцу кретања.
главачке/главачки	а. главом напред; главом доле; стрмоглавце; наопако, наопачке; б. веома брзо, одмах.
носно	изговарајући кроз нос, назално.
носомице	на нос, носом.
очинице	учинити што отворено, у очи.
очито	а. очевидно, очигледно. б. видљиво, јавно; отворено.
прстасто	попут прста.
услено/устимице	на усмен начин, говорним средствима, ненаписано.
ручно	руком, мануелно.
ушимице	ушицом од секире, мотике и сл. (ударати, лупати).
шакасто	ширећи се прстасто.
шакачки	а. рукама, шакама (јести). б. шакама (ударати, тући се).
грлато/грловито	јаким гласом, одвећ гласно.
грлено	чинити што из грла.
зубато	оштро, јетко, пркосно.

језички	у језичком, говорном смислу.
ликовно	на сликарски или вајарски начин.
лично	1. а. сам собом, сам. б. непосредно, у личном додиру. 2. пристрасно.

8. Деривациона гнезда именица са значењем делова тела и лексички систем српског језика. Нема некорисних твореница. Да није потребна за означавање неког појма, твореница не би ни настала. Творбом речи значајно се богати лексички систем. Немамо податке за српски језик, али у руском језику, према Мечковској (2004: 118), 83,5% извора јединица за именовање нових значења представља творба речи префиксацијом или суфиксацијом, 0,5% нових јединица настаје конверзијом, 8% полисемијом (коју ауторка назива *семантичком деривацијом*), 6,8% позајмљивањем лексема из страних језика и 1,2% образовањем неслободних конструкција које се састоје из више лексема. Овај податак довољно говори о значају твореница за лексички систем.

Сваки дериват је користан, али они не богате лексички систем на исти начин и у истој мери. Посматрано из угла семантике, неки деривати (као уосталом и неке просте речи) имају богатији семантички садржај од неких других речи из своје класе. Познато је да неке лексеме уопште немају значење (нпр. лична имена – она именују, али не означавају), неке изворно немају, али се накнадно „напуне“ значењем (нпр. *Пироћанац* захваљујући колективној експресији накнадно добија значење шкрте особе), а неке лексеме су богате значењем, нпр. *кућа* (деталније о овоме исп. Гортан-Премк 2004: 21–23).

В. Копривица (2006: 19) износи чињеницу (познату сваком ко творби приступа семантички) да су неки деривати лексикализованији од других.¹⁰ За лексички систем најзначајнији су они механизми богаћења који доводе до стварно нових лексичких вредности. То значи да је мања корист од деривата чија се семантика заснива на простом збиру семантичких вредности мотивне речи и творбеног форманта, а да је већа корист од деривата са већим степеном лексикализације. У том смислу, далеко је већа корист, на пример, од деривата

¹⁰ Како с правом наглашава В. Копривица (2006:19) „семантику деривата не чини само прости збир значења њихових структурних елемената, већ оне добијају и додатна значења, која се не могу извести само на основу познавања њихове структурне схеме. Она се просто морају знати. Та разлика („наслаге“ или „вишак“) у семантици не коси се са творбеним значењем изведеница. То је фразеологичност или идиоматичност и представља део лексичког значења речи, а сам процес, ни имало редак код изведеница, познат је као лексикализација.“ Ово мишљење се заснива и на ставовима других истраживача творбене семантике, од којих су многи писали о различитом степену лексикализованости различитих деривата. Без намере да се детаљно удубљујемо у приступе лексикализацији деривата различитих аутора, наглашавамо да таквих ставова има у науци о творби речи. В. Копривица се, на пример, позива се на мишљење Земске да „од три најопштије семантичке групе именица – са значењем апстрактних појмова, лица и предмета, лексикализацији најчешће подлежу називи предмета.“ Земска разликује неколико типова творбе од којих, тзв. *мутациона* највише подлеже лексикализацији. В. Копривица наводи и став М. Анчић-Обрадовић о томе да су речи са већим степеном лексикализованости само „морфонолошки“ мотивисане, а веза са семантичком структуром је индиректна, готово неуловљива, тако да мотивисаност слаби на рачун идиоматичности значења изведеница.

зубац него од деривата *леђашца*, јер су *леђашца* – мала *леђа*, а *зубац* је *изрезак* или *зарезак* на *предметима*. У првом примеру мотивисаност је изразито јака, а у другом се она готово не осећа. У првом примеру предњачи творбено значење, а у другом лексичко. У првом примеру мотивна и мотивисана реч имају исти денотат, а у другом немају, први дериват једнореферентан, а други двореферентан, у првом примеру творбом је учињен много мањи семантички помак од мотивне до мотивисане речи него у другом.

Постоје и други критеријуми за одређивање корисности деривата. Неки деривати се творе да би се њима могла именовати цела класа различитих денотата повезаних неким својством, а неки настају да би именовали један денотат. За лексички систем кориснији је онај дериват који се односи на класу денотата, него онај који се односи само на један. Овај први је рентабилнији него други. Тако је, на пример, мање значајан дериват *ћрстица* који се односи на једну одређену врсту шкољки из породице дагњи, него *зубац* који означава изрезак или зарезак различите величине на најразличитијим предметима који имају најразличитију функцију. Корисније је (рентабилније) имати лексему за све оне предмете и делове предмета који се могу назвати *зүйцем*, него имати лексему за једну врсту дагњи, које су далеко од искуства говорника српског језика.

Немају све лексеме подједнак деривациони потенцијал. Највише значења и највише деривата обично имају просте речи, и то оне које означавају појаве у вези са човековим свакодневним животом. Именице које означавају делове тела спадају управо у ту групу лексема.¹¹ Од њих се очекује највише деривата, и то оних које смо одредили као најкорисније. Анализа деривационих гнезда именица са значењем делова тела дала је, међутим, неочекиване резултате.

Очекивали смо богатија деривациона гнезда по броју деривата, а показало се да само *лава* и *рука* имају стварно богата деривациона гнезда.

Изненадило нас је и то што убедљиво највећи број деривата спада у именице субјективне оцене. Ваља нагласити да неки деминутиви имају више значења (нпр. *ручица*), а неки су изгубили своју примарну деминутивну вредност (као *зубац*) и они, наравно, имају запажену улогу у лексичком систему за разлику од не нарочито рентабилног гомилања аугментативно-пејоративних образовања као што су: *лаветина*, *лавурина*, *лавурга*, *лавушка*, *лавуца* итд. Додуше, ова образовања су корисна за идентификацију става лица које говори према ономе о чему говори. То значи да деривати који нису корисни за номинацију појмова могу бити корисни за изражавање личног става (па се, тако, позитиван однос исказује деминутивно-хипокористичним образовањима, а негативан аугментативно-пејоративним образовањима). Ипак, неочекивано је да међу изведеницама тако фундаменталне лексичке групе као што су лексеме које означавају делове тела у тако изразитој мери преовлађују деривати са значењем субјективне оцене.

¹¹ М. Дешић (1990: 65) анализирао је именице са значењем делова тела у различитим фреквенцијским речницима и запазио да је та лексика врло фреквентна у српском језику. Дакле, очигледно је да фреквенција лексеме, број њених значења и број деривата стоје у корелацији.

Табеле показују да је међу дериватима много термина из анатомије, ботанике и зоологије. Они су једнозначни, односе се на један денотат и не богате лексички систем у нарочитој мери.

Неочекивано је мало именичких деривата у другим семантичким скупинама. Двадесет четири испитане просте речи дале су, рецимо, 33 деривата са значењем носиоца особине, 23 деривата са значењем вршиоца радње, 27 деривата који означавају предмете итд.

Највећу корист видимо у дериватима који се односе на више различитих денотата. Међу именицама то су пре свега оне које означавају предмете, на пример: *ручица*: *део предмета који се држи или хвата руком, држак, грипка*; *ноћари*: *доњи, у више кракова одвојени део неког предмета*; *оке*: *мали окрули ошвор на различитим предметима*; *лавица*: *заокруљени део неких биљака и разних предмета*; *ушица*: *омча, рујица уошнице*; *ирсиен*: *оно што је налик на такав предмет*. Што се придева тиче, најмање семантичког потенцијала поседују релациони и посесивни придеви (нпр. *врајни*). Много већи потенцијал имају квалитативни (*окаји*) и симилативни придеви (нпр. *језичаси*, *зубаси*, *ирсиенаси*). Као што је већ речено, основно значење квалитативног придева насталог од именице која означава део тела у вези је са израженошћу тог дела тела, затим се, у типичном случају, развија значење изражености неке способности у вези са тим делом тела. Ова значења дају основ за развој бројних метафоричних и метонимијских значења, која се могу односити на неке конкретне и на апстрактне особине или способности.

9. Закључак. Анализирали смо значења деривата насталих суфиксацијом од именица са значењем делова тела и запазили неочекивану дисфункционалност ових система са становишта лексичког богаћења. Закључили бисмо навођењем мишљења Е. С. Кубрјакове (2006: 142), која као један од важних задатака у изучавању творбе речи наводи кориговање традиционалног мишљења да основну функцију творбе речи треба тражити у попуњавању лексичког фонда. Она примећује да се многе речи стварају, како каже, *ad hoc*, такорећи случајно, и да су, на пример, многи експресиви настали управо на тај начин. И. С. Улуханов (2000: 9) запажа да је настајање нових речи у језику најчешће стварање синонима већ постојећих лексема и да многи синонимски редови обилују дериватима. И из овога следи да деривати не настају увек зато да би се попунила празна места у лексичком систему. Наша анализа такође је показала да није сваки дериват довољно рентабилан и функционално оправдан. Све ово отвара потребу за даљим истраживањима различитих улога које има творба речи у језику.

Кључне речи: деривација, суфиксација, деривационо гнездо, лексичко богаћење.

ЛИТЕРАТУРА

- Бугарски 2003:** Ранко Бугарски, *Жарџон, линџисџичка сџудџија*, Београд: Библиотека XX век.
- Гортан-Премк 2004:** Даринка Гортан-Премк, *Полисџија и орџанизација лексичкој сџстџема у срџскоме језику*, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Дешић 1990:** Милорад Дешић: „Лексика дијелова човјечјег тијела у Вуковом Рјечнику“, у: *Из срџскохрџајске лексике*, Никшић: Универзитетска ријеч, 65 – 73.
- Драгићевић 2001:** Рајна Драгићевић, *Придеџи са значењем људских особина у савременом срџском језику, џворбена и семанџичка анализа*, Београд: Институт за српски језик САНУ.
- Драгићевић 2007:** Рајна Драгићевић, *Лексиколоџија срџској језика*, Београд: Завод за уџбенике.
- Драгићевић 2008:** Рајна Драгићевић: „Творбени и семанџички статус једног значења именица типа *ручица*“, *Срџски језик* 13/1–2, 203–213.
- Јанко-Триницка 1972:** Н. А. Јанко-Триницка: „Членџмостъ слов типа *ножка, ручка*“, *Разџиџише савременној русској језика, словообразование: членџмостъ слова*, Москва: Академија наук СССР, Институт руског језика, 175 – 186.
- Копрџивица 2006:** Верица Копрџивица, *Творба именица од џридеџа у чешком и срџском језику*, Београд: Филолошки факултет.
- Кубрџакова 2006:** Е. С. Кубрџакова: „О новых задачах в изучении функций словообразования“, *Функџиональные асџекџи словаџшварџення*, Мџнск: ВТАА „Права і еканомџка“, 141 – 148.
- Маројевић 2005:** Радмило Маројевић: „Творба речи у савременом српском језику Ивана Клајна (1)“, *Срџски језик* 10/1-2, 685 – 780.
- Матијашевић 1987:** Јелка Матијашевић: „Око неких питања у творби речи“, *Научни сасџанак славџсџа у Вукове дане*, књ. 16/1, 109 – 119.
- Мечковска 2004:** Нина Мечковска, *Сџрукџурнаџи социална џиџолоџи језиков*, 2-е издание, Мџнск: Амалфея.
- Речник МС:** *Речник срџскохрџајској књџжевној језика*, Нови Сад: Матица српска, 1967 – 1976.
- Речник САНУ:** *Речник срџскохрџајској књџжевној и народној језика*, Београд: Српска академија наука и уметности, 1959 – .
- СДГ 1:** *Семанџичко-дерџивациони речник*, свеска 1: Човек – делови тела, редакторке: Даринка Гортан-Премк, Вера Васић, Љиљана Недельков, Нови Сад: Филозофски факултет, 2003.
- Улуханов 2000:** Igor' S. Uluchanow: „Мотивџрованное слово о синонимическом ряду“, *Slowotwórstwo a inne sposoby nominacji*, Katowice: Wydawnictwo Gnome, 9 – 17.

Rajna Dragičević

DERIVATIONAL NESTS OF WORDS DENOTING BODY PARTS

Summary

This paper deals with derivational nests of nouns denoting body parts. Derivative forms of these words are explained in general, with the emphasis on their role and importance within the lexical system of Serbian language.

Јелена Јовановић
Београд

СТИЛСКИ АСПЕКТИ ПРОУЧАВАЊА ИЗВЕДЕНИХ ИМЕНИЦА СА СУФИКСОМ *-ИШТЕ*

У раду¹ се разматра стилска проблематика суфикса „-ишије“, и обрађују се следећи тематски кругови: (1) семантичко изражење суфикса „-ишије“, и синонимија основне и изведне речи; (2) проиријализација ајелайива са „-ишије,“; (3) терминологијација изведеница са „-ишије,“; и (4) експресивне творенице са суфиксом „-ишије,“.

1. Претходне напомене

1. У старијим радовима² творба речи се посматра са строго лингвистичкога, дериватолошкога становишта, док се о стилистици творбених процеса и творбених модела мало говори, а под тим именом никако се не говори. Како се елементарна стилистичка значења и функције језичких јединица могу разврстати у три истраживачке сфере³: у сферу описне стилистике, у нормативну сферу и у сферу функционално-стилистичких појава – творбена проблематика тиче се лексичког фонда и његових стилских карактеристика посматраних или са стилско-прагматичког, тј. употребног гледишта, или пак са стилско-карактеролошког, одн. уклопљеног у систем језичких чињеница и њихових међуодноса.

2. Прилазећи творби речи, ваља нам скренути пажњу на руску дериватолошку теорију, јер је она од утицаја на наша домаћа истраживања, а и по себи је њен значај ван сваке сумње. У Академијиној *Руској граматички* из 1980. у уводним теоријским објашњењима, зачудо, не помиње се творбена стилистика. Али у расправи о појединим творбеним секторима ова се тема-

¹ Овај рад урађен је у оквиру научног пројекта 148024 D *Српски језик и друштвена креињања*, који финансира Министарство за науку, технологију и развој Републике Србије.

² Ширић и дубљим прегледом литературе о суфиксу *-ишије* бавили смо се у раду „Лингвистички аспекти проучавања творбених модела код изведених именица са суфиксом *-ишије*“, објављеном у часопису „Српски језик“ бр. XI/2006. Овде само упућујемо на тамо поменућу творбени литературу: Т. Маретић (1931: 338–339), М. Стевановић (1991: 537–538), Стј. Бабић (1986: 123–126), И. Клајн (2003: 125–128).

³ Нацрт за раздео стилистичких тема в. у: Симић 2001.

тика третира равноправно са семантиком и морфематиком творбених суп-система. а) У поглављу под насловом „Модификациона творбена значења” (265–267) аутори се посебно баве субјективно-оценским категоријама, тј. де-минуцијом, хипокористичношћу, аугментацијом и пејорацијом. Но ниједна од ових категорија не ставља се у домен стилистике. б) Нешто по страни, готово у додатку расправе о модификативности, стоји „стилистика модификација”, „представљена – по речима аутора (267) – код стилски обојених или просторечних синонима мотивних речи“.

3. Дакле, експресивизација, нити уопште модификативна варијација значења, не сматра се стилским већ посебним процесом, док стилски карактер има дистинкција књишко/колоквијално и сл. У нашој се литератури испољава нешто шире гледиште, из којег је лако прочитати да постоји и стилистика експресивних форми, као што постоји и стилистика употребних регистара, тзв. дијастратских категорија на линији поетско/банално и мајстетско/вулгарно или сл.

а) О томе се са општег теоријског гледишта непосредно изјашњава Б. Ћорић⁴ у раду са карактеристичним насловом *Стилистички аспекти деривације* (1995: 103–108). Он у овом раду говори управо о експресивности и експресивизацији у деривационој сфери, те о основи и суфиксу као факторима експресивизације. Помиње категорије значења у којима се огледа експресивна маркираност изведеница „субјективне оцене”, скрећући пажњу и на функционално-стилски моменат.

б) Ст. Ристић се о стилистици лексичког фонда изјашњава у више наврата. Рад *Лексичке јединице као носиоци стилске информације* (1995: 53–59) има за предмет лексикографски аспект проблема, а аутор га тематски уоквирава речима да жели испитати „начин представљања стилских информација у једнојезичном описном речнику“. Друга студија (1996: 85–95) коју желимо поменути тиче се „експресивних и стилских“ – по ауторкином расуђивању, примарних – вредности збирних именица са суфиксом *-ија*.

ба) П. Радић (1990: 399–405) бави се стилским проблемима појединих типова дериватолошких твореница – првенствено хибридних. Хибридним аутор сматра комбинације домаћих основа са страним суфиксима, и закључује да је „то омогућило да неке хибридне изведенице са овим суфиксом укључе у своја значења, мање или више, и одређену метафоричку и симболичку димензију“. Његове интерпретације упућују на свест о ширем дијапазону стилистичких категорија којима и лексикограф и дериватолог морају оперисати.

4. Ми намеравамо са сличног вишеаспектног гледишта размотрити именичке изведенице са суфиксом *-ишије*. Грађу ћемо прегледати углавном са гледишта његових стилских вредности.

5. Грађу смо узимали из *Обрајној речника* М. Николића (2000), а објашњења су заснована на тумачењима која су сакупљеним речима дата у *Речнику српскохрватској књижевној језика* Матице српске (РМС 1967–1976).

⁴ Исп. и његове даље радове: Ћорић (1991: 325–334; 1997: 79–86).

Ретко смо ишли изван тих оквира, сем у једном случају: у случају експресивних твореница, којих је у нашем језичком сећању далеко више него што их је речник књижевног језика забележио. Тада смо се за значење именица обраћали Академијином речнику (РСАНУ 1959. и д.). Ово је био основ за тврдњу да је суфикс *-иште* у народном језику неких крајева врло продуктиван за творбу пејоратива, док је у књижевном језику његова продуктивност ограничена.

2. Семантичко пражњење суфикса и синонимизација основне и изведене речи

1. Блискозначнице и истозначнице настају пре свега случајно, функционалним или развојним сустицањем речи и других језичких форми у току њихове употребе. Али по свему судећи могућа је и систематска, што ће рећи унутарјезичка, а не намерна – контрола над језичким средствима, између осталог и са сврхом образовања релативно уређених скупова блискозначних или синонимних јединица. Чини се да је доказиво да један од тих систематских процеса јесте творбена систематизација, који између осталог може пратити и синонимизација. У нашој грађи нашло се доста примера који ту тезу потврђују, или бар изгледа да је потврђују. Има их више врста, па ћемо их прегледати по реду.

2. Прву врсту представљају апелативни називи изведени од именичких основа који се значењем приближавају мотивној речи, или се с њом изједначају⁵.

2.1. Разгледаћемо најпре следећу групу примера и упоредити одредничку реч и реч која упућује на њено значење:

јодишиће „година”
кошаршиће „покр. котарица”
изворишиће „место у околини извора текућих вода. – У горњем току, око изворишта, ерозија је најјача” (извориште = извор)
коришићице „корито којим је текао поток, бујица”
крајишиће „в. крајина”
јодишиће „под, патос”

⁵ Вишак грађе спуштаћемо у фусноту да не би оптерећивала интерпретације. Овде су то речи: *бивачишиће* „место биваковања”; *бунаршиће* „стари, напуштени бунар”; *вечишиће / вјечишиће* „вечно боравиште после смрти, гроб”; *виришиће* „1. вихор”; „2. вртлог”; „3. рупа која настане кад олуја ишчупа какво дрво”; *вихоришиће* „место изложено вихорима; место на коме се воде борбе, бојно поље, поприште”; *двојодишиће* „време од две године”; *двдесетјододишиће* „период од двадесет година”; *заклојишиће* „место погодно за склањање, скривање; склониште, уточиште”; „фиг. заштита, прибежиште”; „заст. дом, прихватилиште (за сиротињу или за дефектне особе)”; *лојјаришиће* „попречна летва на лојтри, лотри”; *мајеришиће* „место у трбушној дупљи где се налази материца”; *месџишиће / мјесџишиће* „1. а. земљиште, земљишни простор намењен нечему, предвиђен за нешто; б. место које нечему служи, погодује, сместиште”; „2. јатара”; *оборишиће* „1. остаци неке грађевине, насеља и сл., рушевина, развалина”; „2. крај, подручје, предео са кога се сва вода из атмосфере слива у једну бујицу, слив бујице”; „3. место на коме је био обор”. Значења ових речи дата су према Академијином речнику (РСАНУ 1959. и д.).

призоршиће „позорница”
присојиште „присој” („присоје”)
расадиште „расадник – фиг.”
улазиште „улаз”

а) Први и последњи пример чине изведеница у положају одреднице и проста реч у функцији њеног објашњења. Тиме су по значењу изједначени „годиште” и „година”, у првом случају, те „улазиште” и „улаз”, у потоњем. Ипак се не би рекло да је синонимски паритет потпун: „годиште” нпр. обухвата и сему „генерација рођена те и те године”, док „година”, сем календарског податка, означава и полазнике једног разреда у школи и сл. „Улазиште” је прецизније као упут на предметни садржај, док „улаз” нашу мисао скреће у првом реду према дешавању у којем неко или нешто мења положај из вањске према унутрашњој страни. Но то су све нијансе које сплет односа двеју лексема чине функционално флексибилним, али не искључује ниједну из могуће употребе у позицији оне друге.

б) (1) Сличан је као у претходно објашњеним паровима, и однос на релацији „подиште” – „под, патос”, али су на месту дефинијенса две лексеме, од којих се једна формално поклапа са основом, а друга је њена фонолошка варијанта. Но и овде је синонимност непотпуна, јер „подиште” инсистира на простору, а не на материјалу од којег је састављен или којим је прекривен, док друге две речи управо ово потоње имају у свом сржном семантичком потенцијалу. (2) И код скупа „присојиште” – „присој” („присоје”) потоње две лексеме јесу варијанте исте речи, док им је прва постављена као комплементарни назив. Ипак, и ту влада извесна разлика у осенчености садржаја, управо као у претходном случају: „присојиште” инсистира на простору изложеном сунцу, а „присој(е)” обухвата и растиње на том простору (храстову шуму и сл.).

в) У паровима „расадиште” – „расадник” и „крајиште” – „крајина” речи се разликују по употребљеном суфиксу. У првом случају форма са наст. -*иште* упућује као и горе у првом реду на простор, док друга у првом плану има садржај, одн. биљну масу и остале елементе битне за функционисање установе о којој је реч. У другом је та разлика врло слабо изражена, па се синоними семантички заиста на упадљив начин зближавају по свим линијама сем једне: „крајиште” није обична реч (лексикограф је то осетио, и ознаком „в.” упозорио корисника речника да предност даје „крајини”).

г) Структура примера: *коришиште* „корито којим је текао поток, бујица” – сама собом скреће пажњу на разлику у значењу „корита” и „коритишта”. Изведеница се не односи на појам основне речи као целину, већ на један део његовог садржаја: на исушено корито бујичних вода, дакле заправо на вододерину или сл.

д) Да је „извориште” „место у околини извора” – не проистиче из примера који је наведен на трећој позицији нашег списка. Он инсистира на истозначности „извора” и „изворишта”. Но опет синонимија није потпуна, јер изведеница заиста једним својим рукавцем упућује на простор на којем је извор. У сваком случају пред нама је сложен сплет лексичких релација који

омогућава финије преливе у изразу, а не само прост трансфер садржаја од пошилаоца поруке примаоцу.

2.2. Следе случајеви са нешто ширим конструкцијама на место објашњења:

врелиише „место извирања воде, врело”

гробиише „гробље; гроб”

земљише „земља као простор, тло, површина (географска и пољопривредна); земља као имовински појам” (земља 2.в: „тло, земљиште, подлога на којој живимо; земљиште као подлога пољопривредне делатности..., г. (понекад у мн.) територија, простор за обраду, искоришћавање, земљиште као имовина, власништво”)

кровише „кров, кровна конструкција”

логорише „логор; место где је смештен логор”

пазарише „место где се држи пазар, пијаца, пазар 2а” (пазар 2.а: „место, обично под отвореним небом, где се врши каква трговина, трг, тржиште, пијаца, вашар”)

ритише „земљиште под ритом, рит”

чворише „1. а. место где се стичу саобраћајни путеви разних праваца; исп. чвор 3..., б. место где се сукобљавају разни утицаји, разне струје, поприште..., 2. ел. место где се спајају три или више водова електричне мреже” (чвор 3: „раскршће, раскрсница, стениште више саобраћајних путева; средиште, центар где се што скупља, сабира”)

а) У првом случају „врелиште” и „врело” по дефиницији се изједначају уз напомену – рекло би се – да и једно и друго значи „место извирања воде”. Ипак, врелиште ће пре бити упут на простор где су врела, или где је врело, док ово друго прецизније усмерава мисао на само извирање, и на воду свакако. Опет је реч о већ примећеној разлици.

б) „Гробиште”, из другог наведеног примера, неће бити синоним ни са „гроб” ни са „гробље”, већ су то заправо контингентни хетероними: сваки упућује на свој део општег садржаја: „гробиште” може најпре бити место на којем је некада био гроб, или је и сада тамо, „гроб” је обележен или необележен простор на којем је сахрањен неки покојник, а „гробље” је збирни појам према именици „гроб”.

в) „Земља”, „рит” и „чвор” са својим дериватима „земљиште”, „ритиште”, и „чвориште” – имају неке заједничке семе, док су им друге диференцијалне. То су дакле парцијални синоними.

г) Као што је „логориште” пре „место где је смештен логор” – у смислу инсистирања на самом простору – него што је сам логор (који подразумева и људе са пратећом опремом итд.), тако исто и „кровиште” отвара перспективу на месни однос: на део куће којим је обухваћена кровна конструкција.

Опет је пред нама читаво богатство значењских нијанси којима је омогућен или прецизан израз, или фина нијанса, или пак озбиљна анализа садржаја или шаљива игра у његовом приказивању.

2.3. У примерима следеће групе синонимски сусрет између мотивске речи као дефинијенца и изведенице као дефинијендума остварен је око једнога од више семантичких кругова познатих једном или другом, или обома:

кућише „1. место где је пре била кућа..., 2.а. покр. кућа, зграда за становање..., б. кућна заједница, домаћинство..., 3. земљиште уз кућу, окућница, подворница”

преседаише / *преслише* = пресло „нар. планински превој, пролаз”

прислонишиће = прислон „склониште или простор за боравак од прислоњених стабала, прекривен коровом, папрати, сламом и сл.”

судшиће „1. место, просторија где се суди, где суд заседа..., 2. суд као орган суђења”

сапшиће „држак, држало, ручица, сап”

а) „Кућиште” се употребљава у истом значењу као кућа, али само у „покр. кућа, зграда за становање”. Сем тога, у три значењска домена, изведеница је од своје базе семантички разграничена.

б) „Преслиште” значи (бар етимолошки) преседлину, и са својом базном речи слаже се у том значењу, док ова друга („пресло,”) значи и „планински пролаз”.

в) „Судиште” означава „место где се суди”, а једно од тих места јесте и судска установа као државни орган задужен за правне послове.

г) „Држак, држало, ручица” мање–више су синоними са „сапом”. Али једино се у том специјалном значењу „сап” и „сапиште” значењски поклапају, а наставак ту потпуно губи семантичко-диференцијалну функцију.

2.4. У примерима који следе блискозначност између изведенице и мотивске речи није утврђена речничком дефиницијом, али се о њој може судити посредно, најчешће преко трећих речи:

бејлучишиће (беглук: „1. бегова земља, бегов посед, 2. крај, подручје којим управља бег, 3. обавезан рад на беговој земљи”)

заклонишиће „место за заклањање, склониште; прибежиште” (заклон: „место где се може склонити /од опасности/; склониште, уточиште, прибежиште”)

ђумнишиће „место где се налази гумно или је ту некад било гумно” (гумно: „место на коме се врше или млати жито”)

коначишиће „1. место где се коначи..., 2. ноћивање, ноћење” (конак 2.а: „коначиште, ноћиште”)

прозоршиће „рупа у зиду предвиђена за прозор” (прозор: „1. отвор у зиду зграде кроз који улази светлост и зрак и оквир са стаклом који тај отвор затвара..., 2.а. узак отвор који се направи на чему да се види унутрашњост..., фиг. отвор од ране на телу..., фиг. око, очи”)

спрудшиће (спрудшиште) „место у води где има много песка” (пруд: „нанос песка, шљунка који често допире изнад површине мора, језера и реке, спруд”)

спрудшиће „место, простор на коме се налази спруд”

слапшиће „место где се руши слап” (слап: „водена маса која се нагло руши, пада са висине и место где пада, бук, водопад”)

среднишиће „средишњи део, средина чега” (средина 1.а: „тачка подједнако удаљена од крајева; место (више или мање) удаљено од крајева чега, средиште, центар”)

таборшиће „место за логоровање, место где је био табор” (табор 2.а: „место са разапетим шаторима, уређено за становање људства (обично војске), логор; улогорена војска, караван и сл.”)

уворишиће „место увирања, увир, ушће”

а) „Беглучиште” није описано у РМС, али би дефиниција свакако гласила да је то „место где се беглучи”. Ако је пак „беглук” (1) „бегова земља, бегов посед”, онда је јасно да је то заправо „место где се беглучи”. Ако постоји скривена синонимија, онда се она тиче оних сема које су необјављене у две речи, а које су потенцијално остварљиве у употреби. Мислимо да би ово

био један случај скривене синонимије, стилски веома значајног средства за најфиније преливе у опису садржаја.

б) И „заклониште” и „заклон” по дефиницији су „склониште”, „заклониште” и „заклон” између осталог су „склониште, прибежиште”, па је даља расправа у ствари излишна. Али препознатљивост истосемности између изведенице и мотивске речи није директна, већ посредна. И овде се значи ради о скривеној синонимији.

в) „Прозориште” по дефиницији није исто што и „прозор”, већ је прозор накнадно уређена и застакљена прозорска рупа. Нама је пак познато да се прозором назива и прозорска рупа на стаји и сл., која не мора бити никако орамљена и поготову застакљена. „Прозориште” је, према томе „прозор” посматран са посебног гледишта: као отвор на зиду грађевине који може, али не мора бити уређен. Синонимија не само да је скривена, него је врло танким нитима провучена кроз масу семантичких таласа којима се језик покреће из мирног положаја, и претвара у живу материју.

г) Ни „гумно” није увек, чак ни по правилу није посебно уређен комадић земљишта (уређење је било неопходно у динарским пределима, где је ваљало рашчистити камењар, поравнати га и евентуално поплочати, док је у равници за вршење жита обично служила добро очишћена површина пашњака, ливаде и сл.).

д) „Слапиште” није дефинисано као место где су слапови. Зато је јасно да воду која се слива низ терасасте литице означава и „слап”.

3. Лингвистички и стилистички статус властитих имена

1. Властита имена – што се тиче њихових знаковних функција – крећу се у широкој лепези између апелативних речи своје врсте и заменица⁶. Посматрана у општим цртама, она не одударају од апелативних комплементарних назива, јер се и мотивациона база и суфиксално значење јасно распознају. Али пропријализација је ипак објашњива као семантичко пражњење. Анализу ћемо предузети кад прво изложимо списак наших изведеница које функционишу као властита имена села:

Бобиштие (Књажевац), *Бобовиштиа* (Требиње), *Бобовиштие* (Алексинач, Бар), *Бојиштиа* (Бијело Поље, Невесиње), *Бојиштие* (Приједор), *Доње Селиштие* (Глина), (*Вардиштие*, Ужице), *Варошиштие* (Жепче, Рогатица), *Велико Паланчиштие* (Приједор), *Велико Средиштие* (Вршац), *Вимаништие* (Приштина), *Вриштие* (Ниш), *Градиштие* (Бела Паланка, Власотинце, Књажевац, Пирот), *Гумништие* (Вучитрн, Гњилане), (*Жиштие*, Војводина), *Двориштиа* (Чајниче), *Двориштие* (Голубац, Карловац, Подујево, Ресавица, Сисак, Шабач), (*Дуваништие*, Шабач), *Горње Селиштие* (Глина), *Ириштие* (Куршумлија), *Јанчиштие* (Косово), *Калиштие* (Пожаревац), *Лађевачко Селиштие* (Слуњ), *Лаништиа* (Брчко), *Лаништие* (Бела Паланка, Кључ, Приједор, Урошевац, Јагодина), *Лейтовштие* (Владичин Хан), *Маквиштие* (Ресавица), (*Макиштие*, Београд), *Мало Баваништие* (Ковин), *Мало Двориштие* (Бос. Дубица – Приједор), *Мало Гаћиштие* (Вировитица), *Мало Градиштие* (Пожаревац), *Мало*

⁶ Кратке напомене о властитим именима исп. у: Симић (2000: 132–137).

Средњише (Вршац), *Млинишије* (Бјеловар), *Пировишије* (Делнице), *Пландишије* (Илица, Какањ, Панчево, В. Плана), *Покојишије* (Коњиц), *Селишија* (Билећа, Колашин, Пљевља, Соколац), *Селишије* (Дувно, Жагубица, Жепче, Јајце, Крушевац, Куршумлија, Мостар, Подгорица, Прокупље, Србац, Суботица, Фојница, Шековићи), *Селишије Дрежничко* (Слуњ), *Селишије Костајничко* (Костајница), *Сенишија* (Нова Варош), *Стожешшија* (Бос. Грахово), *Трговишије* (Бос. Нови, Врање, Књажевац, Краљево, Сокобања), *Унишија* (Бос. Грахово, Вишеград).

а) „Бобиште” / „Бобовиште” (и „Бобовишта”) имали смо у грађи за апелативне називе и утврдили да *-ишије* код њих упућује на место или простор на којем се налази оно што значи основна именица, овде „боб”. И у овдашњим примерима препознајемо оба значењска елемента, као и смисао целе изведенице. Али „Бобиште” код Књажевца није место или простор на којем се сеје боб – макар у њему била и жива традиција гајења ове културе, – него село замисливо као простор са кућама и споредним зградама за стоку, инвентар итд., затим са путевима, шљивицима, њивама, баштама и др. Ако у некој башти, или неким баштама, има боба, или се у њој/њима обично сеје боб, та је чињеница од споредне важности.

б) Исто и имена „Бојиште” код Књажевца, или „Трговиште” на више места у Србији, Хрватској, Босни и Херцеговини, могу бити анализирани као „место на којем се некада водио бој”, или „место где се трговало, и данас се тргује”. Но ни један ни други се назив у актуелној и конкретној употреби не односе на оно што наша анализа утврђује, него на насеља са поменутиим именима.

в) Чак ни многобројни примери „Селишта” не одговарају свом лингвистичком садржају описаном у дефиницијама: „одређена количина земље за обрађивање од које је једна породица морала живети, кућа са окућницом, сеоски посед..., 2. место где је некад било село..., 3. насеље, село, заселак” – већ су обележје, сваки пут индивидуално, датог сеоског насеља које носи то име.

2. Како схватити ову чињеницу? Властито име не тиче се особина садржаја на који се односи, већ је његова етикета за вербално препознавање, која егзистира у језику и језичком памћењу људи, везујући се колико за околности употребе, исто толико за глобално памћење етикетираног садржаја, које се не тиче његових унутрашњих карактеристика. Трансфер апелатива у властито име обухвата бар две фазе: прва је десемантизација, а друга специјална ресемантизација у функцији ознаке која по својој врсти подсећа на етикету⁷.

4. Експресивизација и експресивни деривати

1. Експресива је у категорији твореница са суфиксом *-ишије* релативно мало у нашој грађи.

2. Прву њихову скупину чине аугментативи и пејоративи:

⁷ О етикетама в.: Симић–Јовановић (2002б: 102–104).

блаишиише „аугм. од блато Вук. Рј.”
месишише „пеј. од месо”
деришише „1. дете; несташно, самоволно, невоспитано дете”; „2. млада, недорасла, незрела особа, балавац, балавица”
јаињишише „јагњад” (према РСАНУ)
ирасишише (не бележи РМС, није обрађена у РСАНУ)
јаришише „1. јаре”; „2. земљиште на коме су засејана јара жита” (према РСАНУ)
кучишише „куче”
људишише „зао човек, изрод, нечовек, монструм”
иесеишише „велики пас”
сукнишише „грубо сукно”
човечишише / *човјечишише* „никакав, бескарактеран човек, нечовек”

3. Прво што нам ваља рећи, јесте да су „јагњиште”, „јариште” и „прасиште” додати накнадно, јер их нема забележених у РМС. Значења ових лексема дајемо према Академијином речнику. Изгледа да је грађа у РМС подешавана строго према језику књижевне продукције писача са динарског подручја, и обрађивача са тих страна. Јер их у крушевачком крају на пример има много више. Навешћемо неке по сопственом сећању, и понудити значења забележена у РСАНУ:

бабишише (не бележи ни РМС ни РСАНУ)
деверишише (не бележи ни РМС ни РСАНУ)
дедишише (не бележи ни РМС ни РСАНУ)
зеишишише (не бележи ни РМС ни РСАНУ)
мајчишише (не бележи ни РМС ни РСАНУ)
младишише (не бележи ни РМС ни РСАНУ)
момчишише (не бележи ни РМС ни РСАНУ)
сестиршише (не бележи РМС, није обрађена у РСАНУ)
снајишише (не бележи РМС, није обрађена у РСАНУ)
унучишише (не бележи РМС, није обрађена у РСАНУ)
брадишише „брада”
јрудишиша (не бележи ни РМС ни РСАНУ)
зубишише „десни”
коленишише (не бележи ни РМС ни РСАНУ)
леђишиша (не бележи ни РМС ни РСАНУ)
носишише (не бележи ни РМС ни РСАНУ)
сисишише (не бележи РМС, није обрађена у РСАНУ)
усишишиша (не бележи РМС, није обрађена у РСАНУ)
вејришише (не бележи ни РМС ни РСАНУ)
јоведишише „говедарник”
козишише (не бележи ни РМС ни РСАНУ)
коњишише „ислужен, мршав коњ, рага”
крмачишише (не бележи ни РМС ни РСАНУ)
јарчишише (не бележи ни РМС ни РСАНУ)
мајаришише „магаре, магарац”
овнишише (не бележи ни РМС ни РСАНУ)
овчишише (не бележи ни РМС ни РСАНУ)
ишлишише (не бележи РМС, није обрађена у РСАНУ)
астјалчишише (не бележи ни РМС ни РСАНУ)
креветишише (не бележи ни РМС ни РСАНУ)
ишикиришише (не бележи РМС, није обрађена у РСАНУ)
сијоличишише (не бележи РМС, није обрађена у РСАНУ)
чаривачишише (не бележи РМС, није обрађена у РСАНУ)
бардачишише (не бележи ни РМС ни РСАНУ)

бачвишиће (не бележи ни РМС ни РСАНУ)
буришиће (не бележи ни РМС ни РСАНУ)
качишиће (не бележи ни РМС ни РСАНУ)
кашичишиће „дршка од кашике”
колишића „кола”
колишиће „1. место где се игра коло”; „2. део на колима где се налазе точкови”
прозоршиће „рупа у зиду предвиђена за прозор”
шањиршиће (не бележи РМС, није обрађена у РСАНУ)
црвешиће (не бележи РМС, није обрађена у РСАНУ)
чекичишиће (не бележи РМС, није обрађена у РСАНУ)

Акцентат је у дијалекту систематизован, и увек је кратки силазни на претпоследњем слогу, што значи на првом слогу суфикса (дакле *бабџишиће*, *деверџишиће* итд.), што у књиж. језику одговара кратком узлазном на антепенултими, тј. на потоњем слогу основе: *бабџишиће*, *деверџишиће*, *деџишиће*, *зеџишиће*, *мајчишиће*, *млаџишиће*, *момчишиће* и тако редом. Тај је акценат дистинктиван у односу на хомофоне називе за место, јер ови најчешће имају кратки силазни акценат на антепенултими, који сада одговара кратком силазном на првом, када је он антепенултима, или узлазном на слогу испред антепенултима, кад је реч дужа од три слога: *баџчишиће* / *баџчишиће*, *босџишиће* / *босџишиће*, *куџишиће* / *куџишиће*, *шајричишиће* / *шајричишиће*, *сџишиће* / *сџишиће* и сл.

4. Друго, то би значило да је народских твореница овога типа далеко више него књижевно-језичких, те да је суфикс *-ишиће* у тој улози врло продуктиван. И иначе се чини да је лексика уобличена њиме у великој мери народског постања и карактера. У неким случајевима то је и лексикограф забележио:

јоришиће: „жариште, фокус”; нар. песн. згариште
јомиришиће „нар. место где се ко с киме мири”
јреседлишиће, *јреслишиће* – пресло „нар. планински превод, пролаз”

5. Претежно су народског постања и необичне или неуобичајене речи, делом обележене и у речнику као такве, а делом се нама чине таквим:

котлишиће „необ. котлина 2а” (котлина 2а: „геогр. дубока, пространа увала са стрмим странама између брегова и планина (обично дуж речног корита)”)
очишиће „очна дупља, очница”
супишиће „место где је постављен суп у води” (суп: „покр. мрежа за хватање рибе разапета између стубова у води”)
улишиће „1. кошница; пчелињак, уљаник... 2. анат. заст. грудни кош”

а) „Котлиште” се на први поглед односи на котлове и место, споредну зграду или сл., где се држе. Тек прочитавши објашњење бивамо свесни да је у питању морфолошки облик земљишта.

б) „Очиште” се заиста не чује у саобраћајном језику, нити се среће у литератури која нам овим или оним поводом долази до руке.

в) „Супиште” ће бити познато рибарима, а свакодневном кориснику језика више личи на место где би се држала супа.

г) „Улиште” је и по оцени лексикографа делом застарела реч, можда позната пчеларима, али несвојствена свакодневном језику.

б. Овим путем зашли смо у област функционално-стилистичке варијације језика, и груписања лексике с тим у вези. Навешћемо ипак још једну групу речи које се могу сматрати околицизмама, јер ћемо расправу о функционално-стилским појавама свести на једну скупину речи – на терминолошки употребљену лексику овога типа (в. следеће поглавље). Наиме, неке су одреднице у речнику обележене знаком „песн.”, што ће рећи да долазе у ред оних које је Вук назвао „стајаћим ријечима”. Навешћемо их и кратко прокоментарисати са гледишта које овде заступамо:

звездииште / звјездииште „песн. звездани простор”

небиииште „песн. небо, небески свод”

иуиииште „песн. пут, мрежа друмова, цеста”

а) „Звездиште” са својим просторним значењем уклапа се у семантику нашег изведеничког модела, дакле настала је стриктно по уобичајеном творбеном систему. Необичност ове лексеме долази од неупотребе у непесничкој сфери саобраћања. Звезде, месец и астрономско пространство предмет су песничке инспирације и иначе, па је у речнику којим се служимо још један случај са истом основом обележен знаком песн., а сем тога нама се чини да су још неки такви по природи, па их наводимо све:

звездан / звјездан „1. сличан звездама, звездаст..., 2. на коме се јасно виде звезде, пун звезда”

звездица / звјездица „1.а. дем. од звезда..., 2. кристал смрзнуте воде; снежна пахуљица”

звездолук / звјездолук „који има облик звезде, сличан звезди, звездаст, зракаст”

звездовина / звјездовина „песн. звездани простор”

б) „Небиште” није тако успешна песничка реч као „небосклон” или сл., те и овде наводимо све које су обележене као песничке, или нам се таквим чине:

небесан „(обично одр.) в. небески”

небесник „књиж. становник неба, анђео”

небесница „1. песн. (у атрибутој функцији) небеска. – Небесница звијезда пада са висини модрог неба..., 2. (Небесница) Мајка божија, Богородица”

небни „песн. небески”

небница „небо”

неболук „који подсећа на небо, сличан небу”

неболотан „песн. 1. који се пролама до неба, веома бучан..., 2. који допире до неба, веома висок”

небоноша „онај који носи небо...”

небосклон „рус. .. небески свод, небо..., 2. хоризонт”

небоишчан „песн. који допире до неба, веома висок”

в) „Путиште” не личи на успелу поетску кованицу, али је такво забележено у тексту, па и пренесено у речник.

5. Терминологизација и термилошка употреба твореница са суфиксом *-ишије*

1. Термини и терминологија у вези су са језиком струке и науке. О терминима шира би се расправа дала водити, и води се, у функционалној стилистици⁸. Овде се можемо бавити двама питањима: питањем опсега термилошке лексике коју даје наш творбени модел, и питањем функције суфикса у контексту значењског трансфера речи из свакодневног језика у научни текст.

2. Увид у количину термилошки употребљивих и употребљаваних изведница са суфиксом *-ишије* најбоље је постићи навођењем забележене грађе:

- бранишије* „браник 1,,: „војн. заштитни бедем; утврђено место које служи за одбрану”
бубњишије „анат. бубна дупља”
јоришије „жариште, фокус”; нар. песн. згариште
делишије / *дјелишије* „мат. тачка на којој се што дели”
долејшије „место где авион слеће”
доскочишије „место на које се приликом скакања пада”
еизерциршије „место где се врши егзерцир, вежбалиште” (према РСАНУ)
забавишије „васпитна, одгојна установа за децу предшколског узраста...; локал за разоноду”
залетишије „спорт. место или простор на коме се узима залет”
зубишије „анат. десни”
искришије „место у електричном (струјном) колу где прескаче искра”
којвишије „сидриште”
крунишије „архит. зупчаст грудобран на врху вањске спољне бедема или куле”
кућишије „4. техн. основни део мотора с унутрашњим изгоревањем који уједињује све главне и споредне делове, картер”
ледишије „тачка леђења, смрзавања”
летелишије (/ летјелиште) „место за полетање и спуштање авиона обележено само видним знацима”
летишије „основни део аеродрома на коме је простор за узлетање и слетање авиона”
маневришије „место где се врши маневар”
мразишије „заст. физ. тачка мржњења”
мрежишије „архит. сплет камених прутића у горњем делу прозора готског стила”
ножишије „1. ков. место, предмет на коме се држе ноге..., 2. држак ножа..., мат. тачка у којој нормала сече праву”
иламишије „физ. температура при којој гориве материје почињу развијати запаљиве паре”
йолејшије „место с којег се полеће, узлетиште”
росишије „1. најнижа граница температуре при којој ваздух, засићен влагом, још може задржати водену пару у гасовитом стању, росна тачка..., 2. место на које пада роса”
рочишије „1. место састанка, стедиште, састајалиште..., 2. правн. судски претрес, судска расправа, процес”
сидришије „место погодно за сидрење”
слетишије „а. простор, вежбалиште удешено за слетове (слет: „фиск. скуп, састанак већег броја лица /особито гимнастичара, са сврхом да прикажу своје вежбе/; б. место нарочито удешено за слетање авиона” (слет: „јато птица које је негде слетело...; слетање авиона на летиште или слетиште”)
џржишије „1. трг, пијаца..., екон. подручје на коме се води трговина, место где се закључују трговачки послови; трговине, трговнице”
цветишије / *цветјишије* „бот. врх цветне петелке, на којој стоји цвет”

⁸ В.: Симић–Јовановић 2002а.

Наведена грађа убедљиво показује склоност ка употреби изведеница са *-иште* у различитим струкама. Разлог за то лежи у значењу ових речи: оне обележавају место, па се њима управо задовољава потреба за означавање делова тела, саставних делова машина, места где се што догађа и сл.

3. Термиолошки трансфер, као и непосредна термиолошка творба, рекосмо већ да се врше уз одржавање семантичких својстава твореница са суфиксом *-иште*. Показаћемо то на неким примерима.

а) „Цветиште” је схваћено као позиција на којој се у структури биљке налази цвет. То је „врх цветне петелке”. Сачувана је метонимијска слика са назнаком места на којем је смештено оно што значи основна реч.

б) „Слетиште” у оба своја значења чува обележја метонимијске структуре, и када се односи на „место одржавања слета”, а и када означава место „слетања птица, авиона” и сл. Термиолошка твореница се дакле не удаљава од оних које су сачињене по диктату свакодневних језичких потреба за речима.

в) И необично „делиште / дјелиште” – „мат. тачка на којој се што дели”, или „ледиште” – „тачка леђења, смрзавања” – не одудара од опште правилности творбе, иако се сем простора овде осећа и временска димензија значења.

6. Закључак

1. Задатак нам је био да прикажемо неке стилске особености речи изведених суфиксом *-иште*, односно да утврдимо функције и дистрибуцију суфикса у тим правцима посматраног.

2. Значењски процеси при творби наших изведеница у литератури су углавном објашњени.

а) Метонимијском транспозицијом суфикс упућује на место где се налази оно што значи основна реч. И још више: суфиксом се по правилу дезактуализује садржај, па је представљен као временски одсутан, везан за прошлост: оно што значи основна реч више не постоји, или не постоји у тренутку употребе речи.

б) Метонимизацијска функција суфикса *-иште* бива каткада неутралисана. (1) То се дешава услед значењског пражњења његовог, при чему се образује блискозначни или истозначни пар између основне речи и изведенице. (2) Или се семантички празни читава реч, када прелази у сферу властитих имена.

в) Метонимизацијску моћ суфикс *-иште* губи и у функцији експресивног модификатора: када служи за творбу аугментатива, пејоратива и сл.

3. Стилска активност твореница о којима расправљамо постиже се на једној страни експресивизацијом, а на другој терминологизацијом. Сем тога, стилски смисао има и колоквијално-дијалектална или локална боја неких лексема из овог фонда, или необичност која долази од ретке употребе.

4. Посебно место имају поетизми и поетска употреба речи, која је у нашој тврбеној сфери ретка, али вредна помена.

Кључне речи: пропријализација апелатива, семантичко пражњење суфикса, синонимија основне и изведне речи, стилски аспект суфикса „-иште”, терминологизација изведеница, експресивне творенице.

ЛИТЕРАТУРА

- Babić 1986:** Stj. Babić, *Tvorba riječi u hrvatskom književnom jeziku (nacrt za gramatiku)*, Zagreb: JAZU i Globus.
- Белић 2000а:** А. Белић, *О различитим ишћањима савременог језика*, Изабрана дела Александра Белића, тринаести том, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Белић 2000б:** А. Белић, *Универзитетска предавања из савременог српскохрватског језика*, Изабрана дела Александра Белића, четрнаести том, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Виноградов 1971:** В. В. Виноградов, *Стилистика, теорија његовске речи, његошка*, Сарајево: Завод за издавање уџбеника.
- ИМ 1960:** *Именик месџа. Прејлед свих месџа, ошћина и срезова у Јуославији*, Београд: Издање Службеног листа ФНРЈ.
- Јовановић 2006:** Ј. Јовановић, *Лингвистички аспекти проучавања творбених модела код изведених именица са суфиксом -иште*, Београд: „Српски језик” XI.
- Караџић 1818:** Вук Ст. Караџић, *Српски рјечник исполкован њемачким и латинским ријечма*, У Бечу 1818. – преизд. у: *Сабрана дела Вука Ст. Караџића* (1966), књ. 2., приредио П. Ивић, Београд: Просвета.
- Киршова 1980:** М. Киршова, *Notina loci (месна имена) у савременом српскохрватском језику*, ЗбФЛ XXIII/1, 101–133; XXIII/2, 83–103.
- Клајн 2003:** И. Клајн, *Творба речи у савременом српском језику 2*, Београд.
- Maretić 1931:** Т. Maretić, *Gramatika i stilistika srpskoga ili hrvatskoga književnog jezika*, drugo ispravljeno izdanje, Zagreb: Jugosl. nakladni zavod.
- Николић 2000:** М. Николић, *Образни речник српског језика*, Београд: Матица српска, Институт за српски језик САНУ.
- Новикова, Л. А., ред. 2001:** *Современный русский язык*, Санкт Петербург.
- Радић 1990:** Прв. Радић, *О стилским вредностима хибридних изведеница у српскохрватском књижевном језику*, Нови Сад: ЗбМСФЛ 33, 399–405.
- Ристић 1995:** Ст. Ристић, *Лексичке јединице као носиоци стилске информације*, Београд: НССВД 23/2, 53–59.
- Ристић 1996:** Ст. Ристић, *Експресивна и стилска употреба збирних именица са суфиксом -ија-*, Београд: НЈ XXXI, 85–95.

- РМС 1967-1976:** *Речник српскохрватскога књижевног језика*, I–VI, Нови Сад: Матица српска (– Матица хрватска: Загреб).
- РСАНУ 1959. и д.:** *Речник српскохрватскога књижевног и народног језика*, Београд: Институт за српскохрватски/српски језик.
- Русская грамматика 1980:** Академија наук СССР, Москва: Институт русског језика, Наука.
- Симић 1974:** Р. Симић, *Методолошки приступи морфематизици именичких речи*, Нови Сад: ЗбФЛ XVII/2.
- Симић 2000:** Р. Симић, *Стилистика српског језика I*, Београд: НДСЈ.
- Симић 2001:** Р. Симић, *Општа стилистика*, Београд: НДСЈ и Јасен Никшић.
- Симић–Јовановић 2002а:** Р. Симић и Ј. Јовановић, *Основи теорије функционалних стилова*, Београд: НДСЈ – Јасен.
- Симић–Јовановић 2002б:** Р. Симић и Ј. Јовановић, *Српска синтакса II*, Београд: НДСЈ – Јасен.
- Стевановић 1991:** М. Стевановић, *Савремени српскохрватски језик I*, пето издање, Београд: Научна књига.
- Ђорић 1991:** Б. Ђорић, *О неким творбеним моделима са стијановијским језичке економије*, Београд: НССВД 20/2, 325–334.
- Ђорић 1992:** Б. Ђорић, *Творбено и лексичко значење (наша лексикографска пракса)*, Београд: НССУВД, књ. 22/2, 257–262.
- Ђорић 1995а:** Б. Ђорић, *О неким специфичностима суфиксалне деривације именица у српском разговорном језику*, Београд: Књижевност и језик, XLII/1-2, 257–262.
- Ђорић 1995б:** Б. Ђорић, *Стилстички аспекти деривације*, Београд: НССВД 23/2, 103–108.
- Ђорић 1997:** Б. Ђорић, *Неке одлике публицистичког стила на плану деривације*, Подгорица: Трећи лингвистички скуп „Бошковићеви дани”, 79–86.
- Шмелёв 1977:** Д. Н. Шмелёв, *Современный русский язык. Лексика*, Москва: Просвещение.

Jelena Jovanovic

THE STYLISTIC ASPECTS OF THE DERIVATION MODEL SURVEY
IN THE DERIVATIONS WITH THE SUFFIX -IŠTE

Summary

The semantic exploitation of the suffix -IŠTE is considered in this work as well as the propriation, terminologisation and expressivisation of the derivations with -IŠTE.

Јасна Влајић-Поповић
Београд

СРП. БЕДАК – ЈЕДНА РЕЧ ИЗМЕЂУ ВИШЕ ЗНАЧЕЊА И НЕКОЛИКО ТУМАЧЕЊА¹

У раду се, након инвентарисања савремених појмова именице бѣдѣк „лудак; сиромашак”, коментаришу и одбацују њена досадашња алолојска тумачења (шурцизам, романизам, германизам), да би се на крају изнели аргументи у прилози њеној припадања домаћој породици речи беда, бедити.

0. Рад који следи бави се искључиво једном речју али истовремено служи као илустрација принципа да у етимологији степен посведочености и лексикографске заступљености једне речи не мора бити управо сразмеран њеној етимолошкој дефинисаности.

0.1. У савременом српском језику именица *бѣдѣк* нема јединствени лексикографски опис нити коначно и једнозначно етимолошко тумачење – упркос томе што је добро (и одавно) посведочена у речницима свих врста и врло присутна у живом говору. Разлога овом недостатку може бити више – иако су неки били претежно техничке, ванлингвистичке природе,² разматрање које следи показује да кључни узроци измицања коначног решења вероватно леже у природи саме речи, у двојностима које ову именицу прате на сваком нивоу лингвистичке анализе (у домену прозодије, фонологије, регистра, семантике, непосредног и крајњег порекла итд.).

0.2. У говорном српском језику *бѣдѣк* „туга, очај, депресија” несумњиво је жаргонска реч (тако је региструју и речници жаргона – и само они). У књижевном српском језику *бѣдѣк* „глупак” је заправо архаизам који (погрешно) носи лексикографску етикету речи која се користи (само) у западним крајевима – тј. код хрватских писаца (тако РСА, Московљевић, РМС). У српским

¹ Овај чланак је резултат рада на пројекту бр. 148004 „Етимолошка истраживања српског језика и израда *Етимолошког речника српског језика*”, који у целини финансира Министарство науке Републике Србије.

² Имамо у виду чињеницу да је тек 1959. (у првом тому РСА) регистровано значење „сиромашак”, а још 15 година касније оно жаргонско (в. § 4.0), тако да нико досад није разматрао сва значења заједно (хронолошки гледано, то је било могуће једино у SR, али су и његови аутори били заведени нашим домаћим изворима: РСА који га тумачи као германизам, Шкаљић и Даничић као турцизам итд.). Исто тако тек недавно појавило се и црногорско *бѣдѣк* (в. § 1.3., нап. 10).

народним говорима, спорадично је посведочено *bègak* / *bègâk* „глупак” (Војводина, ЦГ) и *bègâk* „сиромашак” (Војводина; индиректно и ји. Србија) (тако РСА, РСГВ).

0.3. Од етимолошких речника, Skok 1:130-131 има у виду само књижевно *begak* „глупак” (у посебној одредници након претресања ставова претходника не изражава свој коначни суд мада је био на прагу решења које се овде предлаже). Škaljić 128 такође региструје само *begak* „глупак” за које даје спорни турски предлогак, док краковски *Słownik prasłowiański* за *bègâk* „сиромашак” даје бројне словенске паралеле (SP 1:223 s.v. *běďbnikъ*), а московски ЭССЯ нема такву реконструкцију.

0.4. Из свега изложеног јасно је да ова реч заслужује преиспитивање на свим нивоима. Треба јој одредити лексичко-семантичку породицу (односно размотрити и евентуално отклонити могућност да су у питању два хомонима различитог порекла а не две семантичке реализације једне исте речи), оцртати јој ареал, претрести постојећа етимолошка тумачења па се одредити за неко од њих и/ли евентуално предложити ново. (При том њену рецентну, жаргонску варијанту остављамо по страни – да бисмо се на њу на крају само осврнули, в. § 4.0.).

1.0. Први корак мора бити излагање свих расположивих потврда имене *begak* које се узимају у разматрање. Иако је сви речници акцентују, ми ћемо историјске потврде оставити без акцента а преносити само прозодијске ликове из новијих дијалекатских извора који се могу сматрати аутентичним.

1.1. Именица *begak* „глупак” први пут је у српском језику писмено посведочена крајем XVIII века код Доситеја Обрадовића, и то у текстовима на изразито народном језику, у баснама и причама (в. први помен у RJA³, доцнији у РСА⁴ – тамо и каснији пример у преводу са немачког из 1851. године). Како је доцнији српски писци више не користе, ову реч треба сматрати архаизмом.

1.2. Новији описни речници српског тј. српскохрватског језика (осим РСА) занемарују ове старије потврде и бележе *begak* „глупак, будала” као књижевну реч, етикетирану назнаком зап.(адно), документовану цитатима из Крлеже, Матоша, Назора (в. РМС, такође Московљевић). Доносе је и неки

³ Тај цитат, у RJA транскрибован на латиницу и максимално сажет, овде доносимо у верном препису и ширем изводу који отклања сваку сумњу у тачност лексикографске дефиниције: [Сребро и злато] ... кадъ ... добромъ и паметномъ у руке дођу, онъ многа добра съ нима чини; акадъ се злу у шаке и властъ допадну, на зло му и служе: кадъ се пакъ намере на бедака и простака, каоногѣ [sic!] наше басне кумашинъ, а они леже гди у котлу или у чемъ другомъ; и нити чине зла ни добра као и шлоници ... [ЗАТИМ ИДЕ ТЕКСТ] Разумномъ служи злато нѣгово, а неразуманъ и бедакѣ дркѣ предъ нимъ као предъ жестокимъ Господиномъ и лотимъ мучителѣмъ и несмесе ни макнути.... Басна бр. 116 „Старац и злато”, Обрадовичъ Досіѣй: *Езопове и прочихъ разнихъ басношворцевъ ... басне*, у Лайпсиду 1788, стр. 178.

⁴ Многи кратка ума изъ овога ће судити да э овај философъ бедакъ био али, нѣгова славна дела показују и сведоче да је он премудрѣиши Грецие био – Обрадовичъ Досіѣй: *Собраніе разныхъ правоучишельныхъ вещей...* въ Вієннѣ 1793, стр. 45. [Ради се о Сократу који није реаговао на женине провокације, што је њу изазвало да га полије водом, на шта се он насмејао рекавши да није чудо за дугом грмљавином да и здрава киша падне].

загребачки речници: од оних са штокавском грађом нпр. Benešić,⁵ али не и Iveković/Broz,⁶ а нарочито исцрпно, са читавом лексикографском породицом заступљена је у РНККЈ.⁷ Бележе је и стари хрватски лексикографи кајкавског наречја, Белостенец и Јамбрешић, а поред њих и Волтић⁸ (в. РЈА s.v.). Имајући све ово у виду, јасно је да је *бедак* „глупак”, на нивоу српско-хрватског језика прошлога века, заправо кајкавизам који је тек у XX веку продро у хрватску штокавску књижевност преко њених изразитих представника из кајкавског окружења или преко градског загребачког говора.

1.3. За нас је од значаја чињеница да се *бѐдак* „глупак” може третирати и као српска дијалекатска реч пошто се она и данас чује у говору Вршца, мада у релативно окамењеној паремиолошкој форми: Два бѐдака – обадва јѐднака (РСГВ),⁹ док је у Васојевићима забележена као *бегâк* „глуп, луд, умно ограничен човек”¹⁰, а исто тако и код жумберачких католика *бегâк, -âка* (Skok 1:130).

1.3.1. Осим примера из Вршца, без прецизније убикације али такође у Војводини (и само тамо), посведочено је и *бѐгâк* „сиромашак”¹¹ (РСА s.v.), али судећи по придевима *бѐгâчки* „који се односи на бедака, сиромашки” и *бѐгâков / бегâков* „сиромашков” (в. РСА s.vv.), исто значење морало је постојати и на хрватском тј. кајкавском терену, на шта указује синтагма *бедакова кућа* код А. Шеное и Ј. Е. Томића: Није из бедакове куће тај госо бритвић – односно: Ваше лице већ ми свједочи да нисте из бедакове куће (РСА s.v. *бедаков*).

1.4. Подвојеност значења која се не ограничава на саму семантику, већ се рефлектује и на ареал (како на домаћем терену, тако и на упоредном

⁵ Иако је овај речник почео да излази тек 1985, постумно, његов I. том, који садржи слово б-, приредо је још сам аутор пре своје смрти 1957. године (в. Предговор).

⁶ Мада насловљен као речник хрватског језика, он се базира на Вуковом речнику и српским писаним изворима, уз врло ограничени удео локалне, хрватске грађе – в. предговор Франа Ивековића (стр. V), нарочито тачку 10, као и списак литературе (стр. VI–VII).

⁷ Поред *bedak* „глупан, будала”, *bedalo, budala, budalak* „id.”, *bedača* „глупача”, *beda* „id.”; *bedaliti* „чинити, говорити глупости, будалити; обесно скакати, лудовати”, *bedarija* „глупост” = *bedastoća, bedast* „неразуман, глуп, луд” (РНККЈ s.vv.).

⁸ Његов језик базиран на икавској чакавштини садржи и нешто речи из других дијалеката.

⁹ Осим овог облика постоји и његов сазвучни синоним *гѐгâк*, код Вука са назнаком „у Војводини по варошима”, иначе у РСА: Два дедака, обадва једнака „нашла врећа закрпу” НПосл Вук, поред још неколико извора који указују на Војводину, и код Матоша, Пере Ђорђевића, Ђорђа Трифковића (в. РСА). Када бисмо и за само *гѐгâк* „глупак” могли поуздано знати да ли је хомоним или само метафора према *g(j)egak* „мала осовина на плугу; осовина витла” (то пак деминутив према *g(j)eg* „родитељски отац”), што је досад нерешена дилема (уп. различита тумачења у Skok 1:388 s.v. *dědo* и 1:412 s.v. *djed*), могло би се мислити на дисимилацију *d : d > b : d*. Са друге стране, кајкавска пословица *Vsaka baba beda, ka nema deda* (РНККЈ 1:119 s.v. *beda* „бедача”) као да сведочи о колебању између облика *бега* и *гега*, пре због сазвучности него из семантичких разлога.

¹⁰ Вук Боричић Тиврански, *Рјечник њовора Васојевића*, Београд 2002, 33. – мада питање веродостојности овог изолованог облика мора остати отворено пошто Боричићева дефиниција веома личи на Шкаљићеву.

¹¹ У књижевном српском језику, значење „сиромашак” носи именица *бедник*, присутна и у свим народним говорим, мада поред ње постоје и неке локалне творбе на бази основне именице *бега*, или паретимолошки насловљене на њу, нпр. *бѐгѐв т.* „бедник” *Ускоци, бедација т.* „јадник” Сврљиг (в. ЕРСЈ 3 s.v. *бега*).

словенском плану) и на хронологију, чак би могла наводити на помисао да се овде ради о хомонимима. Међутим, показаће се да има основа за закључивање да лексичко-семантичку породицу именице *бегак* у српском језику чине оба њена прозодијска лика, *бѐгáк* (са непренесеним акцентом: *бегáк*) и *бѐгáк*, као и обе семантичке реализације заст./дијал. „глупак, будала” и дијал. „јадник, сиромашак”. Осим поменутих придева *бѐгáков / бегáков* „сиромашков” (в. РСА § 1.3.1.), у ред изведеница иде и поименичење у виду (квази)презимена *бедаковић* „бедак”, затим *feminina* *бѐгáча, бегáкиња, бегáкуља* „глупа жена, глупача” и деноминал *бегáчиши, бѐгáчѝм* *impf. intr.* „говорити глупости, лудости, будалити” (РМС), *tr.* „правити некога лудим”, *refl.* ~ *се* „говорити или чинити глупости, лудирати се, ачитити се” (РСА). Жаргонизам *бѐгáк* „очај(ање), беда, малер итд.” и његову лексичко-семантичку породицу, због нарочитог социолингвистичког статуса, третирамо посебно (в. § 4.0).

1.4.1. На компаративном словенском плану семантичка подвојеност опстојава тако што за једно значење постоји синонимно слн. *bedák* „глупак” са којим су рачунали и претходни истраживачи (од Штрекеља и Скока до Славског),¹² док за друго постоје синоними у више словенских језика: пољ. *biedak*, чеш. *bidák* /дијал. *bědák*, укр. *бігáк*, блр. *бягáк* „јадник”, што је Славски у *SP* *нотирао*¹³ не упуштајући се у проблематику наше речи (в. § 2.5.), а од домаћих аутора делимично је ове паралеле имао у виду само Скок (в. § 2.4. нн.).

1.5. Ареална дисперзија још је једна одлика именице *бегак*. Док се у српском језику њена дистрибуција поларизује по линији север : југ (ако тако тумачимо однос неколико потврда из Војводине према једној на северу Црне Горе), на јужнословенском простору у целини разлика се креће линијом запад : исток јер наспрам релативно велике фреквентности на компактној територији словеначког и кајкавског терена стоји спорадична посведоченост на штокавском (северо)истоку (и југу), уз упадљиво одсуство даље, у бугарском језику.

2.0. Чињеница да је ова реч у прошлости већ била етимологисана не представља олакшавајућу околност већ пут до коначног решења чини сложенијим. Наиме, тумачења има више, а њихова шароликост не испољава се само у различитости етимона који се предлажу већ се у великој мери односи на степен аргументованости појединих предлога. Зато се досадашња тумачења морају још једном претрести, узимајући у обзир све потврде којима данас располажемо (и имајући у виду да их претходни истраживачи нису све имали на располагању – што ћемо успут пратити водећи рачуна о датирању лексикографских извора које су користили). Најпре ћемо се осврнути

¹² В. Skok l.c. и Sławski 1:32 где нема истоветног с.-х. примера који је могао ући из *RJA*. У новије време помиње га Откупщиков 196 (у чланку изворно из 1986. године) у контексту слов. облика у значењу „јадник”, уз коментар да с.-х. *бѐгáк* има другачије, очито секундарно, значење „глупак”.

¹³ Он вероватно из предострожности није укључио рус. дијал. (Новгород) *бегáк* које нема значење (в. СРНГ 2:174), мада Откупщиков l.c., имајући у виду ареал те потврде, помишља да је у питању полонизам, истовремено дозвољавајући могућност да се ради о реликту.

на најмање вероватна тумачења, која је најлакше одбацити (али их ипак ваља коментарисати будући да су лексикографски фиксирана).

2.1. Иако жаргонизам *bègâk* у читавом овом разматрању држимо по страни (в. § 4.0.), ипак треба поменути да се у досад једином покушају етимологисања он изводи од енгл. *bad* „лош” (тако Imami 12, вероватно за Сабљаком).¹⁴ Ово је сасвим мало вероватно и типолошки и хронолошки (пошто га Андрић у првом издању из 1974. увелико региструје, настанак речи мора се датирати бар неколико година раније, што је било пре ере доминације енглеског језика).

2.2. Не много вероватније, а понуђено без икакве аргументације, јесте извођење *begak* „глупак” од нем. *blöd(e)* (Klaić 157, вероватно отуд и РСА 1:372). Оно, додуше, има квалитет ареалне оправданости (словеначки, кајкавски, Војводина јесу у утицајној сфери немачког језика), али како се суочава не само са фонетском тешкоћом неоправдане претпоставке о губљењу гласа *-l-*, већ и са семантичким проблемом пошто нем. *blöde* значи „слаб, нежан, снебивљив, стидљив, плашљив”, а тек сложеница *blödsinn(ig)* „блесав [тј. бесмислен]”, *blödsinn* „бесмилица, глупост”, ипак га треба оставити по страни.¹⁵

2.3. Стицајем околности¹⁶ најшире је уврежено Шкалаћићево тумачење *bègâk* „глупак, умно ограничен човек” као турцизма, од тур. вулг. *bedaf* „глупак, тврдоглав човек”, даље од перс. *bedâk* „покварен, неваљао човек, свађалица” (Škaljić 128), које тако преузимају и каснији речници страних речи, Вујаклија из 1980.¹⁷ и Клајн/Шипка из 2006. Занимљиво је да исто тумачење, нешто разрађено, за слн. *bedâk* „глупак” нуди и Snoj 35 (док пак Bezljaj 1:15 има идеју о домаћем пореклу те словеначке речи). Шкалаћићево извођење, међутим, није непроблематично. Наиме, прво издање његовог речника турцизама, из 1957. године, не садржи одредницу *bègâk* већ се она први пут јавља тек у другом издању из 1966. (и даље у свим потоњим репринтима). Ово је разумљиво с обзиром на то да је Шкалаћићев корпус првобитно био ограничен на Босну и Херцеговину (међутим, в. нап. 17), да би се тек касније проширио на књижевни језик и цело (тадашње) српскохрватско језичко подручје (в. Предговор, стр. 9). Иако немамо увид у остале разлике у инвентару одредница које су се појавиле ширењем Шкалаћићевог захвата, са овим у вези ипак постављамо неколико питања: прво принципијелно (и методолошко

¹⁴ Sabljak 32 за загребачко жаргонско *beg* „лоше стање, неугодан осећај” наводи да асоцира на енгл. *bad* „лош”; он има и *beguiška* „id.”, али не и *begak*.

¹⁵ Са друге стране, у београдском жаргону је регистрован пар *блег* „глуп” [нема других случајева мотивације домаћим „блед”] и *блека* „глупак” [ако није од *блејати*?] (в. Андрић 346 s.vv. *блуг*, *блугак*) чија би се оба члана, сваки за себе, са фонетске стране могли изводити од *blödsinn(ig)*.

¹⁶ Имамо у виду пре свега своједобну широку доступност Шкалаћићевог речника, али и привлачност саме идеје о турцизму у тој семантичкој групи – само на слово *a-* има више од тучета назива за будалу турског порекла: *абаз*, *абгал*, *абезина*, *алаванија*, *алеб*, *алчак*¹, *амза*, *амсалак*, *аиша*, *аргала*, *аћула*, *ахмак*, *аџаиш*, *аиљак* (в. ЕРСЈ I s.vv.).

¹⁷ У редакцијском предговору трећем допуњеном издању из 1980. године (након ауторских из 1937. и 1954. године), међу изворима допуна наводе се Klaić из 1978 (за његово тумачење именице *begak* в. претходни параграф) и Škaljić из 1973. тако да нема сумње да је потврда преузета од Шкалаћића.

– в. Скоков коментар Даничићевог тумачења § 2.4.2) тиче се ареала, јер је реч унета на основу потврда из књижевних извора (у сваком случају *RJA* и *РСА* који су новина у другом издању), а не, рецимо из дијалекатског речника неког говора ван БиХ који је такође био изложен турском утицају¹⁸, тако да се већ у начелу може сумњати да је у питању турцизам. Још једно, конкретно питање, односи се на нејасан пут фонетске трансформације финалног тур. *-f* у наше *-к*, које је теоријски замисливо само путем једног прелазног тур. *-h* или нашег *-x*, што, међутим, није посведочено. Али највећи проблем представља немогућност идентификовања извора на основу кога Шкалајић доноси предлогак, вулг. тур. *bedaf*.¹⁹ У условима одсуства било каквих сличних, колико-толико одговарајућих потврда из балканског окружења или са словенског међупростора, нпр. из бугарских говора или из југоисточне Србије²⁰, а имајући у виду фонетске и лингво-географске препреке, ово извођење треба узети са знатном резервом.²¹

2.3.1. И најзад, сасвим теоријски гледано, не треба искључити чак ни могућност да је Шкалајићев извор, писани или усмени, иако турски и/ли туркофон, потицао са нашег терена те у основи био билингвалан – другим речима, да је смер позајмљивања био обрнут. На овако смелу претпоставку наводи нас недавно разрешени случај фантомске турске именице *hala* која је више од једног столећа сматрана предлошком наше *(x)ала* „неман” (в. ЕРСЈ 1:96-97, за детаљно тумачење Бјелетић 2002).

2.4. За наше разматрање најмеродавније је тумачење једног врсног етимолога какав је Петар Скок. Он је овој речи посветио чак посебну одредницу у којој се бави претходним тумачењима Даничића и Штрекеља, да би се тек на крају само осврнуо на словенске формалне паралеле код свог савременика Славског²² са јединим коментаром „али је разлика у значењу између сјеверних славенских изведеница од *бијегга* и наших ријечи” (в. Skok 1:130–131).

¹⁸ Имамо у виду хипотетични случај неког речника, какав је нпр. *Речник косовско-мејохиској дијалекта* Г. Елезовића, који је Шкалајић – истина недоследно у односно на зацртани захват – користио још у свом првом издању, а који не садржи реч *бегак*.

¹⁹ Ову реч не региструју не само новији описни и етимолошки речници турског језика, као Redhouse, *Yuuboğlu* (в. Литературу у ЕРСЈ 1:24–29), Tietze, већ ни обимни дијалекатски речник, *Türkiye’de halk ağzından derleme sözlüğü*, I–XII, Ankara 1963–1982. На овај важан податак указала нам је колегиница др Снежана Петровић, којој се и овом приликом захваљујемо.

²⁰ Ту релативно најближе стоје буг. заст./дијал. *бѣгов* „који доноси несрећу” (*Речник на редки остарели и диалектни глуми в литература ни от XIX и XX век*, Софија 1974, 30) и срп. дијал. *бѣгаџија* „јадник” Сврљиг (РСА); уп. и срп. дијал. *бѣгбе* „бедник” Ускоци (М. Станић, *Ускочки речник* 1, Београд 1990, 29).

²¹ Будући ипак лаик, Шкалајић је очито рачунао и са перс. именицом, која за нас не може бити релевантна због одсуства директног контакта српско-хрватског са персијским језиком. Са друге стране, он не предлаже нпр. тур. *bed’ahd* „превртљив(ан)”, који не држи реч, који крши договор [досл. ‘лош договор’]” (Tietze 1:301) које би се на фонетском плану могло замислити као предлогак нашег *бегак*, док би се проблем семантичког помака дао превазићи (в. § 3.4.1.) када то не би подразумевало немогућу ситуацију да до њега долази приликом процеса позајмљивања (што не бива – или у језику даваоцу или у језику примаоцу морају постојати оба значења, а то овде није случај). И на овај тур. облик указала нам је др Снежана Петровић.

²² У питању је његов пољски етимолошки речник који садржи слн. *bedāk* „глупак” (в. Slawski 1:32) али не и одговарајућу сх. потврду коју исти аутор укључује у SP (в. § 2.5.)

2.4.1. Скок се заправо залаже за Штрекељево извођење од ит. дијал. *bedano* „луд“ (које је овај лоцирао у покрајину Емилију, мада је данас тешко наћи потврду за то²³), што је проблематично, ако не семантички, оно свакако формално и ареално. Претпостављена замена ит. суфикса *-ano* нашим *-ак*, у принципу није немогућа, али Скок за то не даје паралеле у виду позајмленица од других основа тј. предлога који су претрпели исту трансформацију, већ претпоставља да је иста ит. именица *bedano* дала и слн. *bedarija* заменом итал. суфикса са *-ar*, што је још већи проблем. На ареалном плану, где Скок с правом критикује Даничића (в. § 2.4.2.), италијанско порекло крајње је проблематично не само због неухватљивости италијанског исходишта позајмице (јасно је да су Штрекељ и Скок сматрали да ту проблема нема – али данас се суочавамо са њим – в. нап. 23), већ и због географског дисконтинуитета који настаје услед неизвесности статуса и порекла одговарајуће именице у словеначком језику: наиме, **Bezljaj 1:15 држи да је та реч домаћа, док Snoj 35 верује да је она турцизам преузет из хрватског (тј. кајкавског).** Уосталом, да је реч италијанска, била би шире заступљена на Приморју.²⁴

2.4.2. Поједина Скокова размишљања, иако принципијелно сасвим на месту, из перспективе неких нових чињеница данас више не стоје: нпр. најјачи аргумент његове критике Даничићеве турске етимологије, изврсна методолошка опаска да би *бегак* тако био хрватско-кајкавски и словеначки турцизам без балканских паралела – што би представљало случај без преседана и пандана, те зато и довољан разлог да се такво тумачење одбаци – у светлу савремених дијалекатских потврда које шире њен ареал (в. § 1.3. и 1.5.) у знатној мери се релативизује.

2.4.2.1. Скок не доводи у питање толико Даничићево идентификовање корена *beg-* у тур. *bed* „зао, неваљао, ружан“, колико му замера што не решава „семасиолошки проблем [да] зао човјек обично није *бугала* него *џрефријанац*“ (наоко логичан, овај аргумент ће се показати као лош, в. § 3.4.1.).²⁵

2.4.2.2. Његова приговор да се тур. *bed* не налази међу нашим турцизмима у облику придева, са формалног становишта сасвим је уместан, међутим нова грађа га ставља ван снаге. Чак независно од непоузданих (примерима непоткрепљених) потврда облика *бѐг /бѐи* adj. indecl. (Škaljić 128, 140, отуд даље и Klaić 157), несумњиви су трагови постојања придева *бѐи* који је управо Скок забележио у Мостару, као и његову варијанту *бѐили* „непријатног укуса, горак“ у Бања Луци.²⁶

²³ Најновији и најобимнији италијански етимолошки речник који обилује дијалекатском грађом не доноси потврде овог значења, већ као најближи облик у покрајини Емилији има *bida* „суво гованце (човека, стокe)“, а *bledo* „глупак“ чак у Пијемонту (в. LEL, vol. V, fasc. 53, § 1345 ff. s.v. *beta*).

²⁴ Она се не може наћи ни у извршним, претежно романским, допунама Скоковом речнику које доноси V. Vinja, *Jadranske etimologije I–III*, Zagreb 1995–2004.

²⁵ Осим примера у § 3.4., уп. нпр. срп. *бегник* „нитков“, или срп. *јагник* „нитков“ (РСА).

²⁶ Данас знамо и за његове **домаће адаптације** *бѐшак*, „id.“ **Ужице**, *бѐшан* „одвратан, гадан“ ЦГ, „ружан, нагрдан (о жени)“ Рожакје итд. (в. ЕРСЈ 3 s.v. *бѐи*). Дакле, придев постоји (или бар можемо рачунати да је постојао ако је данас макар и ретко посведочен). Међутим, и те потврде стварају нове сметње семантичке природе, због систематске специјализације придеву иманентног негативног значења на „горак, отужан“. Од ових облика настале су и домаће

2.4.3. Са друге стране, Скоково имплицирање порекла *бедак* „глулак” од именице *бедена* „зло, напаст” тешко је одрживо. Осим што из лингво-географских разлога треба сумњати у могућност да хапак из једне бајалице из Алексинца²⁷ буде производна основа кајкавске именице, ни на формалном плану претпостављена декомпозиција није регуларна, а при том се ради о речи која је и сама сумњива, јер ни она нема јасан турски предлогак (в. ЕРСЈ 3 s.v.). У облику вокатива *бедено*, можда се ради о трпном придеву глагола *бедити* употребљеном у сврху табуа. Уп. и рус. дијал. *бегень* f., ген. -ени „беда” (СРНГ 2:174). В. нап. 27.

2.4.4. Скок користи придев *бегаси* „глуп” као аргумент за творбену анализу *бег-* + *-аси*, што је претпостављао још Даничић у РЈА (и што је свакако исправно имајући у виду с једне стране друге изведенице, *бегасиоћа*, *бегарија* и сл. које остају у истом значењском кругу, а формално морају потицати од *бег-* (или *бега-*) а никако не од *бедак*). Управо однос *бедак* : *бегаси* дезавуише Шкаљићево тумачење јер међу тим речима нема хијерархије, већ оне морају бити (равноправне) различите изведенице једне исте основе. С тим су рачунали сви истраживачи, само су тумачења те основе била различита (и претежно алоглотска).

2.4.5. Дакле, и потенцијални италијански и евентуални турски предлогак (управо онако како их је Скок описао) имају готово идентичне недостатке, с једне стране недефинисаност конкретне речи која је основ позајмљивања, а са друге географски дисконтинуитет. Осим конкретних, појединачних примедба на сваку од ових етимологија, има и начелних које их се тичу обе заједно. Наиме, када за једну реч постоји више алоглотских етимологија од којих се свака сусреће са извесним потешкоћама, и када није испуњен ниједан Кишов услов,²⁸ велика је вероватноћа да ниједно од њих не стоји и да ново тумачење треба тражити другде, првенствено на домаћем терену. Ово утолико пре ако постоји идиоглотски кандидат који задовољава кључне, творбене критерије, макар уз неке тешкоће, у овом случају семантичке природе – за које се може испоставити да се дају превазићи. У овом случају такав кандидат постоји у виду именице *бег* < псл. **bēda* (в. ЕРСЈ s.v., тамо и даљу литературу).

изведенице као *бейити* се „гадити се”, *бейник* „бетан човек”, *бейњак* „id.”, које се семантички насланају на сродне турцизме нпр. компаратив *бейер* indecl. adj. adv. „гори; горе”, који постоји и као именица са семантиком основног придевског значења „неваљалац; неспретњаковић, ружан човек”, „зло, несрећа”, „нешто горко, чемер” (в. РСА).

²⁷ Уп. опис код М. Ђ. Милићевића: Бајалица ... своју руку са оним стварима провуче кроз недра од његове кошуље на д а л е к и говори овако: „Шта ћеш ту, бедено? Овде за тебе места нема; за тебе нема постеле; за тебе нема вечере!” (РСА, РЈА s.vv. – проред Ј.В.-П.). Из етнографског извора сазнајемо да се у овом бајању од далка у алексиначком крају бајалица са *бедено* (без акцента!) на почетку и на крају басме обраћа самој болести (М. Ђ. Милићевић, *Животи Срба сељака* [= СЕЗБ 1], Београд 1894, 234), која је ту персонификована, па би можда требало писати *Бедена*, што би било квази-антропонимска творба (типа *Мил-ена*) од *беда*. И н+ајзад, како се ради о бајању од *далка* који значи „слезина” тј. „болест отечене слезине”, није искључено да је у басми постојала домаћа реч за овај турцизам, у старијем облику *слезена*, те да је облик *бедена* само резултат римовања у формули која је могла гласити **Слезено, бедено!*

²⁸ Он формулише три принципа етимологисања позајмљеница: принцип самобитности, принцип крајњег извора, принцип неусамљености језика примаоца (в. Киш 1969:69–70).

2.5 Једини етимолошки речник у коме се срп. дијал. *běgák* „сиромашак” третира као домаћа, словенска реч јесте краковски прасловенски речник, где се он налази заједно са својим панданима, пољ. *biedak*, чеш. *bidák* /дијал. *bědák*, укр. *bigák*, блр. *бягак* „јадник”. Али и ту не под сопственим реконструкцијом већ у оквиру одреднице **bědъnikъ* уз напомену да су ови облици новије и независне, паралелне творбе у тим словенским језицима (SP 1:223).

2.5.1. Овакав закључак помало чуди јер се ради о истом значењу истог облика посведоченог у чак пет језика (у случају чешког и српског и у дијалектима), који припадају свим трима скупинама словенских језика (в. доле § 3.3.).

2.5.2. Стицајем околности, односно неколико хронолошких размимолажења, ова реконструкција ипак није допрла до наших лексикографа, јер приређивачи Скоковог речника *Słownik prasłowiański* нису могли видети (одговарајући, 1. том објављен је 1971. године, три године пре појаве краковског речника), а сам Скок, иако је имао у виду већину ових примера (осим белоруског) преко пољског етимолошког речника Ф. Славског, пошто није знао за наш облик *begak* „сиромашак” (њего доноси тек РСА, три године по Скоковој смрти), идеју о домаћем пореклу ове речи није озбиљно разматрао већ се, мислећи само на *begak* „глупак”, задржао на опасци да постоји разлика у значењу „наших и севернословенских ријечи” (в. Skok 1:130–131).

3.0. Након свих примедба које смо изнели на досадашња тумачења порекла именице *begak* (она алоглотска која су предлагали домаћи аутори), преостаје да боље образложимо идиоглотско тумачење које доноси прасловенски речник (в. § 2.5.). Јасно је да формалних препрека извођењу *begak* од *b(ij)ega* (< псл. **běda*) заправо нема – оно је неспорно за значење „сиромашак” а слично ће се показати и за „глупак”. Анализа осталих елемената такође дозвољава овакво тумачење.

3.1. Са становишта прозо дијалекатизма дублетизам за историјске потврде није аутентичан (већ ствар савремене лексикографске интерпретације), па се он разматра само у случају неколико савремених дијалекатских потврда: *běgák* (са непренесеним акцентом и *begák*) и *běgак*. Иако је код изведеница на *-(j)ак*, на општесловенском плану, први тип знатно чешћи (уп. рус. *простák*, *-акá*), у српском се јавља и тип *pđhák* (Vaillant § 862 [IV 328], § 146 [II 71–72]). Осим тога, овде се сме допустити да је, због афективне употребе речи у обраћању, нагласак вокатива могао прећи у номинатив, уп. *īlūīák*, *-áka*, вок. *īlūīáče*; узајамног утицаја на плану акцента могло је бити са *gěgák*. Уп. и *jěgnák* adj. : *jěgnák* m.

3.2. Са становишта фонологије, битно је да сви примери потичу са екавског терена (Војводина и кајкавски – на који се надовезује и словеначки), док хапакс из Васојевића *begák* „глуп, луд, умно ограничен човјек”²⁹ мора остати под знаком питања у погледу аутентичности – иако се, нарочито на основу локалног прилога *běдно adv.* „јадно, бедно; тешко”³⁰ његов екавизам

²⁹ Вук Боричић Тиврански, *Рјечник њавора Васојевића*, Београд 2002, 33.

³⁰ Са примерима: Богме, блеше бѣдно обучен | Нешто ми је бѣдно без њега (в. Р. Стијивић, *Српски дијалектолошки зборник* 36/1990:135). У истом говору постоји и *бедуњаво adv.* „помало бедно”: Живим бедуњаво, *беговник* „смутљивац, лицемер, бедник” (Р. Стијивић, *Говор Горњих*

може тумачити као још један пример (иначе досад нерегистрован!) екавског рефлекса јата у црногорским говорима.³¹ Међутим, исти прилог у истом значењу посведочен је и у Левчу.³² С обзиром на нагласак, није искључено да је ово исто што и турцизам *бѣшан* (в. нап. 25), или с њим укрштено (в. и ЕРСЈ 3 s.v. *беган*).

3.3. Са становишта творбе, регуларан би био и суфикс *-ак* (< псл. **-акъ /-јакъ*) јер он још старином има управо функцију коју претпостављамо да овде врши: гради деноминалне називе особа у вези са предметом који изражава основна именица (в. *Sławski 1974:89–90*),³³ што је управо случај у односу **bēda : *bēdakъ*.

3.4. Са становишта семантике, ово извођење треба највише бранити, најбоље аргументовати – не због Скокове опаске да „зао човјек обично није будала, него префриганац” (в. § 2.4.2.1.), већ због потребе да се помире значења „сиромашан, јадан” и „глуп”. Наш се задатак своди на две кључне тачке, два аспекта којима се претходни истраживачи нису бавили. Један подразумева образложење семантичког синкретизма „јадан, сиромашан” и „глуп, луд”, који нису разматрали зато што нису имали у виду грађу којом ми данас располажемо (потврде значења „сиромашан”). Са друге стране, самим тим нису разматрали ни могућност домаћег порекла које, пак, изискује тумачење помака тј. специјализације основног значења именице *бег* при формирању изведенице *бегак* „глулак”.

3.4.1. Семантички синкретизам „сиромашко” : „јадник” : „глулак” : „покварењак, нитков”, базиран на изгледу и понашању таквих људи, односно на идеји да је глупост тј. лудост узрок њиховог статуса у друштву, може се илустровати бројним семантичким паралелама, домаћим и страним, које покривају барем по две карике у овом ланцу: *јадник* „сиромашак, бедник” : „неваљалац, нитков” (РСА), затим *бѣзјак* „сељак, простак” : „лудак” (РСА, РЈА)³⁴, *ѡвјес(ѡ)* „невоља, беда” : „слабо чељаде; будала, лудак” (ЕРСЈ 1:53), *бѣсѡија* (осим „животиња, звер, скот”) „неваљалац, битанга” : „будала, бена, глулак” (в. ЕРСЈ 3 s.v.); од исте основе и *бегник* „невољник, мученик” : „сиромашак” : „нитков, пропалица” (РСА), *бѣган* adj. „јадан, који пати”, заст. „сиромашан”, „мале вредности, недовољан, рђав” (РСА) : *бѣгнѡ* „зли, несрећни” Косово (ЕРСЈ 3 s.v.).³⁵

Васојевића, Рукопис докторске дисертације одбрањене 8. 12. 2003. на Филозофском факултету у Новом Саду).

³¹ Више о томе в. Ивић 159; најновије Јовановић 2005. Иако ови аутори експлицитно не помињу говор Васојевића, нити конкретно именицу *б(и)јега* или неку њену изведеницу, овај пример може се подвести под случајеве екавског рефлекса кратког јата, или просто спорадичних екавизама у северним дијалектима, на граници према екавском простору.

³² Уп. пример: Бѣдно ми је што ти тако говориш „криво ми је што...”. За ову потврду захвални смо проф. др Радоју Симићу.

³³ Наводе се примери **rod'akъ < *rodъ*, **rybakъ < *ryba*; уп. и срп. *сељак < село, земља < земља* итд. (в. Vaillant § 862 [IV, 328]).

³⁴ За етнонимске називе в. ЕРСЈ 3 s.v. и Skok 1:144.

³⁵ Међу несловенским паралелама уп. нпр. лат. *stolidus* „глуп, луд” : „неваљао” или лат. *malus* „зао” : ствнем. *smal* „мали”, фр. *mechant* „зао, покварен” : стфр. *mescheant* „несрећан”; дан. *slem* „лош” : шв. *slem* „зао” : енг. *slim* „мали, танак, недовољан” итд. (в. Buck 1177–1178, § 16.72 s.v. Bad).

3.4.2. Семантички предуслов за формални развој *bega* > *бедак* (такође *bega* > *бегаси* итд.) на једном ограниченом делу јужнословенског простора могао би лежати у вишезначности именице *bega*. На основу семантичког потенцијала наслеђеног још из псл. доба, који данас одражавају континуанте именице **bēda* (а нарочито од ње изведени придев **bēdъnъ(jь)*, в. ЭССЯ 2:54–58),³⁶ семантичка компонента „оскудност, недовољност” дилем словенског терена, па и на словенском југу, конкретизовала се у материјалну недовољност „сиромаштво” (уп. нпр. *живеџи* у *бегу* „живети у сиромаштву”), затим на мањкавост моралних квалитета (уп. израз *бega од човека* – отуд *бегник* „нитков и сл.”), а само на делу словенског југа (на кајкавском и делу штокавског простора) у менталну недовољност, односно „глупост”, и то у форми изведенице *бедак* (< **bēdakъ*) која је у западно- и источнословенским језицима носилац значења материјалне оскудности.

3.5. Још једно, алтернативно, д е в е р б а л н о тумачење порекла именице *бедак* „глулак” и придева *бегаси* „глуп” не би се косило са аргументима изнетим у § 3.0.–3.4.2. Формални услов задовољава опет суфикс *-ак* који, истина ретко, осим функције описане у § 3.3., исто тако старином твори и *nomina agentis* и *nomina instrumenti* од глаголских основа³⁷ – што би подразумевало пар јсл. **bēditi* > јсл./стс.-х. **bēdakъ*. Питање тачне глаголске семантике при том остаје нејасно. На основу дефиниције кајк. *бедак* т. „којега се лако може наговорити, наиван човек”³⁸ (уколико је она сасвим прецизна!) дало би се поћи од изворног значења примарног глагола *bēguiti* „приморавати (на нешто), наговарати, убеђивати” (в. ЕРСЈ 3 s.v. *beguiti*)³⁹. На основу исте ове вербалне семантике, до именице у значењу „глулак” могло би се доћи и преко придева *бегаси*. Ту би формална препрека лежала у чињеници да се придеви на *-аси* ретко изводе од глаголских, већ поглавито од именских (именичких и придевских) основа, међутим треба имати у виду случајеве где се *-аси* јавља као суфиксална варијација поствербалних придевских образовања: *џрушав* → *џрушаси*, *зџурен* → *зџураси*. Стога се могућим чини деривациони ланац који би полазио од *bēguiti* „убеђивати” и преко неког одатле изведеног глаголског придева са значењем могућности: **бегив*, **бегъив*, **бегав* (*човек*) „који се лако да убедити, лаковеран” водио, заменом суфикса, до *бегаси*. Именица *бедак* би у том случају представљала поименичење придева уз одбацивање његовог суфиксалног дела, какво, на пример, имамо у *брњ-ак* од *брњ-аси* „са брњом, тј. белегом на њушци (о коњу)”. При том за „сиромах” остаје на снази извођење од *bega*.

³⁶ Поред најшире заступљеног значења „јадан, несрећан”, уп. још чеш., пол., рус., укр. „оскудан, сиромашан”, затим укр. „неваљао, зао, рђав” итд. (в. ЭССЯ I.c.).

³⁷ О томе в. *Ślawski 1974:90*, са примерима **ēdakъ*, **ležakъ*, **prosjakъ* и напоменом о продуктивности ове функције суфикса на словенском југу.

³⁸ Тамо и *bēgаси* adj. „неозбиљан; глуп”, в. I. Večenaj / M. Lončarić, *Rječnik govora Gole: srednjopodravska kajkavština*, Zagreb 1997, 9.

³⁹ Друга могућност би била да се пође од семантике деноминалног глагола *bēguiti*, *набēguiti* „постати бедан”, *беговаџи* „патити, јадиковати”, чак. *бидниџи* „сажаљевати” и сл. (в. ЕРСЈ 3 s.v. *bega*).

3.6. Иако за потврде *бѐдак/ бѐдѐк* т. „глупак; сиромашак” са кајкавског терена и из Војводине (као и у књижевном језику), практично нема сумње да су део општесловенске изолексе (в. § 2.5.), за васојевићко *бегѐк* „глуп, луд, умно ограничен човек”, као и за придев *бѐгасѝ* „глуп, луд” посведочен на ареалу знатно ширем од кајкавског терена, мора се дозволити могућност наслањања на неке сазвучне и/ли семантички блиске речи. То би могли бити турцизми, нпр. широко распрострањено *бѐна* (> *бѐнасѝ*), или ареално ограниченије *бегув* т. „човјек зле ћуди” Далмација⁴⁰ (РЈА), такође *бегух/ бегуа* „који је дурновит, ћудљив (о коњу, човеку)” ЦГ (РСА). Несумњиви контаминати овог турцизма (и њему сродног *бег-гова* „клетва”, в. ЕРСЈ 3 s.v. *бегдова*) јесу нпр. *бѐгов* т. „бедник” и *бѐгова* f. „зла особа; напаст, беда” Ускоци (в. ЕРСЈ 3 s.v. *бега*). Такође на ијекавском терену семантичку контаминацију показује и придев *бѐгуасѝ* „злоћуд, дурновит (о човеку и о коњу)”, на домаћем терену изведен од турцизма *бѐгуа*, када га, нпр. Магавуљ, у облицима *бѐгуасѝ* и *бѐгујасѝ* користи у значењу „бедаст” (в. РСА s.v.). Ипак, на основу оваквог развоја код једног писца, не може се (ни на фонетском ни на лингвогеографском плану) претпоставити регуларан развој *бегу(ј)асѝ* > *бегасѝ*, али ни искључити могућност наслањања.

4.0. На крају треба поменути да у савременој употреби у српском језику постоји и жаргонизам *бѐдѐк* т. „снужденост, потиштеност, очај(ање); неугодан положај; лош живот, оскудица итд.”, богато посведочен у репрезентативним речницима (београдског) жаргона (в. Андрић 11,⁴¹ *Imami* 12).⁴² Порекло јој се без проблема и дилеме (в. ипак § 2.1.) изводи од именице *бега* „невоља, јад, напаст” и суфикса *-ак*, који иде у ред најпродуктивнијих у нашем савременом жаргону. Творбени модел који се при том реализује, додавање овог суфикса на именицу, спада у најређе заступљене у корпусу жаргонске лексике који доноси нпр. *Bugarски 49-67*,⁴³ мада ту суфикс врши више експресивну функцију (уп. синониме *бегѐја*, *бегара* Андрић l.c.) него творбеног елемента за значење „онај или оно што је у вези са основном

⁴⁰ Skok 1:131 има у виду само ову потврдну (коју је још Даничић изводио тур. *bedhu* „id.”), затим придев *бегуасѝ* „крупна тијела али зле ћуди” и глагол *бегуаѝ се* „осецати се, брешати се”, све из Далмације. Поводом његовог коментара да овај турцизам није потврђен нигде другде, ни код нас ни на Балкану, осим следећих примера из ЦГ, в. и ЕРСЈ 3 s.v. *бегух*.

⁴¹ Осим *бедак*, такође *бегѐја*, *бегара*, *бедњак*, *бегуин* (последња два и „бедник, јадник”), изр. *ѝасѝи у бедак* „снуждити се, пасти у депресију”, *бегачѝи* „живети у бедни”, *бегачѝи се* „тонути у лоше расположење; видети све црно”.

⁴² Поред *бедак* и *бедѝика*, *бегачина*, уп. изр. у *бедѝи сам* „бедно се осећам”, *бедѝи ми је га ѝо радим* „мрско ми је да то радим”, *бедѝи је ѝио немам...* „жалосно је што немам...”, деноминале *бегачѝи (се)* „очајавати”, *избегачѝи* „бацити у очајање (кога)”, *избегачѝи се* „осецати се бедно, очајавати”, *избегачен* „пун јада”, *убегачѝи* „депримирати; учинити кога бедним у очима других”, *убегачѝи се* „депримирати се, осетити се бедним”.

⁴³ У његовом корпусу од преко 250 речи, слично су ретке изведенице од вербалних основа (*дељак*, *ѝљувак*, *шевѝак*), нешто чешће од прилошких (*брѝак*, *фињѝак*, *ѝабѝак* – **Н.В.** и **ова деривација** је чисто експресивна, семантички неоправдана) или од чистих придевских основа (*ѝлуѝак*, *ѝжуѝак*, *леѝак*, *лудѝак*, *мрѝивѝак*, *слѝѝак*, *ѝоѝѝак*, *ѝисѝѝак*, *ѝѝѝак*, *сѝѝѝак*, *оѝѝѝак*), док огромну већину чине изведенице суфиксом *-њѝак*, како га дефинише Бугарски (прецизније: поименичења суфиксом *-ѝѝѝ* на основу придева на *-ѝѝѝ(ѝѝ)*): *ѝредњѝак*, *ѝоѝѝѝѝак*, *ѝоѝѝѝѝѝак*, *ѝорњѝак* итд. међу које иде и *бедњѝак* „бедан човек” (в. *Bugarски l.c.*).

именицом”, како је то случај са *муријак* „милиционер”, *сисак* „брусхалтер”, *шумак* „дивљак [тј. човек из шуме]” (в. Bugarski l.c., такође § 3.3.). Наведени записи и искуство говорника указују да је ова именица давно етаблирана (бележи је још Андрић у првом издању из 1974), али и даље фреквентна и продуктивна (уп. *бедачији*, *избедачији*, *убедачији* итд.) жаргонска реч, те би се могло очекивати да се она нађе и у стандардним речницима, наравно маркирана као жаргонска.

5.0. Која год од овде предложених варијаната идиоглотског тумачења порекла именице *бедак* да је била на делу, ситуација коју данас имамо тј. лексичко-семантичка породица коју познајемо на основу тренутно расположивих лексикографских извора, свакако пре указује на домаће порекло него на неки од страних предлога који су раније предлагани. Истовремено, на примеру ове релативно једноставне речи показале су се многе замке и потенцијалне странпутице етимолошке лексикографије, које се могу превазићи једино помном анализом могућности реинтерпретације коју доносе нове – претежно дијалекатске – потврде, домаће и стране. Тиме се још једном потврђује истина о виталној зависности етимологије од дијалекатске лексикографије.

Кључне речи: српски језик, лексикологија, етимологија, семантика, дијалекатска лексика, жаргонизам.

ЛИТЕРАТУРА

- Андрић:** Д. Андрић: *Речник жаргона*, Београд 2005².
- Бјелетић 2002:** М. Бјелетић: Духовна култура Словена у светлу етимологије: јсл. (*x*)ала, *Dzieje Słowian w świetle leksyki*, Warszawa, 75–82.
- ЕРСЈ:** *Етимолошки речник српског језика*, Београд 2003–.
- Ивић:** П. Ивић: *Дијалектологија српскохрватског језика*, Нови Сад 1985².
- Јовановић 2005:** М. Јовановић: Стални и повремени екавизми у слоговима са кратким јатом у црногорским говорима, *Ријеч* XI/1–2, Никшић, 55–74.
- Киш 1969:** Л. Киш: *О некоторых принципах этимологизирования заимствованных*, *Этимология* 1967, Москва, 68–70.
- Клајн/Шипка:** И. Клајн / М. Шипка: *Велики речник сираних речи и израза*, Београд 2006.
- Московљевић:** М. Московљевић: *Речник савременог српског књижевног језика са језичким саветником*, Београд 1964 (репринт 2000).
- Откупщиков:** Ю. В. Откупщиков: *Очерки по этимологии*, Санкт Петербург 2001.
- РМС:** *Речник српскохрватског књижевног језика* 1–6, Нови Сад 1967–1976.
- РСА:** *Речник српскохрватског књижевног и народног језика*, Београд 1959–.
- РСГВ:** *Речник српских јовора Војводине*, Нови Сад 2000–.

СРНГ: *Словарь русских народных говоров*, Москва / Санкт Петербург (Ленинград), 1965–.

ЭССЯ: *Этимологический словарь славянских языков*, Москва 1974–.

Benešić: J. Benešić: *Rječnik hrvatskoga književnoga jezika od Preporoda do I. G. Kovačića*, Zagreb 1985–.

Bezljaj: F. Bezljaj: *Etimološki slovar slovenskega jezika I–IV*, Ljubljana 1977–2005.

Bugarški: R. Bugarški: *Žargon*, Beograd 2006².

Buck: C. D. Buck: *A Dictionary of Selected Synonyms in the Principal Indo-European Languages*, Chicago 1965².

Imami: P. Imami: *Beogradski frajerski rečnik*, Beograd 2003².

Iveković/Broz: F. Iveković / I. Broz: *Rječnik hrvatskoga jezika I–II*, Zagreb 1901.

Klaić: B. Klaić: *Rječnik stranih riječi*, Zagreb 1983.

LEI: *Lessico etimologico Italiano*, Hrsggb. M. Pfister, Mainz 1984–.

RJA: *Rječnik hrvatskoga ili sprskoga jezika I–XXIII*, JAZU, Zagreb 1880–1974.

RHKJKJ: *Rječnik hrvatskoga kajkavskoga književnog jezika*, Zagreb 1984–.

Sabljak: T. Sabljak: *Rječnik šatrovačkog govora*, Zagreb 1981.

Skok: P. Skok: *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika I–IV*, Zagreb 1971–1974.

Sławski: F. Sławski: *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Kraków 1952–.

Sławski 1974: F. Sławski: *Zarys słowotwórstwa prasłowiańskiego [= SP 1:43–141]*.

Snoj: M. Snoj: *Slovenski etimološki slovar*, Ljubljana 2003².

SP: *Słownik prasłowiański*, Wrocław etc. 1972–.

Škaljić: A. Škaljić: *Turcizmi u sprskohrvatskom jeziku*, Sarajevo 1966².

Tietze: A. Tietze: *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugati I, A-E*, Istanbul / Wien 2002.

Vaillant: A. Vaillant: *Grammaire comparée des langues slaves I–IV*, Lyon / Paris 1950–1974.

Jasna Vlajić-Popović

SERB. БЕЏАК – ONE WORD BETWEEN MULTIPLE MEANINGS AND NUMEROUS INTERPRETATIONS

Summary

In spite of being lexicographically well attested (in descriptive, dialectal and etymological dictionaries alike) Serb. бѣгак obs./dial. „a silly, stupid person”, also dial. „a poor person”, has not yet obtained a convincing etymological explanation, since the authors hitherto dealing with it have given it different alloglottal interpretations (Turcism, Romanism, Germanism). After making an inventory of present-day attestations, especially the dialectal ones, the paper offers a critical revision of all the previous solutions and finally presents arguments (in the realms of prosody, phonology, morphology, semantics) for an idioglottal origin of this noun: it is judged to be a most likely denominal from бѣга „misery, grief, poverty”, or, perhaps, a postverbal from бѣгати „to calumniate, persuade, talk into something” also dial. „to live in misery, poverty”. It is concluded that the principal factor allowing this interpretation was the appearance of new dialectal material unknown to previous authors.

Марта Бјелетић
Београд

ОД ДИЈАЛЕКАТСКЕ ПОТВРДЕ ДО ЕТИМОЛОШКОГ ПРОБЛЕМА (С.-Х. ЁРЛАВ „ИСКРИВЉЕН; РАЗРОК; ПРИГЛУП”)¹

У раду се врши етимолошка анализа придева ерлав у циљу илустровања методолошкој осигурика који се њом приликом примењује. Уз резимирање резултата сироведене анализе указује се на могуће правце даљих истраживања, будући да разматрани придев још увек не може добити недвосмислено коначно решење.

1. Овај рад има за циљ да на примеру придева *ёрлав* илуструје методолошки поступак који се примењује при етимолошкој анализи. Наглашавамо да рад представља само поставку ученог етимолошког проблема, будући да материјал којим располажемо још увек није зрео за коначну етимологизацију. Тим пре је пожељно, па чак и неопходно, извршити његову презентацију, а затим и рекапитулацију до сада понуђених етимолошких тумачења. На тај начин ће се боље сагледати комплексност разматраног проблема и искристалисати могући правци даљих истраживања.

1.1. Поћи ћемо од насловне речи Скокове одреднице, од придева *ёрлав*. РСА га третира као застарелу и дијалекатску реч, са значењем „крив, искривљен (најчешће о ногама)”: Жуте чизме на ерлаве ноге НП (Вук; РСА) и „зрикав, разрок” Пољица (РСА). Придев је потврђен и код бачких Буњеваца: *ёрлав* „крив, искривљен, несигуран на ногама” (Рејс/Ваџлија), у северном Банату: *ерлав* „крив, оштећен, истрошен” (Попов)², у Пакрацу: *ерлав* „крив, грбав” (грађа ЕРСЈ)³, а у Љештанском има нешто померено значење: *ёрлав* „блесав, приглуп” (Тешић).⁴ Забележен је и низ изведеница: погрдне име-

¹ Овај чланак је настао као резултат рада на пројекту бр. 148004 „Етимолошка истраживања српског језика и израда *Етимолошкој речника српској језика*” који у целини финансира Министарство науке Републике Србије.

² Аутор појашњава пример: „Ерлава варјача је искривљена, одваљена, истрошена, оштећена итд. (спомине се у сватовима). Понекад се и за девојку каже да је ерлава уколико има јако криве ноге, а то је велика увреда и због тога долази до речи”.

³ Уп. из истог извора и *ершав* „климав, нахерен”.

⁴ РСА доноси и облик *ёрлав* „ерлав”.

нице *ѐрлавац* „кривоног човек” Нови Сад, *ѐрлāvша* „разрок, зрикак човек” Лика (РСА), *ѐрло* „прост, приглуп човек”, *ѐрла* „приглупа, припроста женска особа”, *ѐрлача* „глувава женска особа” све Љештанско (Тешћић), као и глаголи *ѐрлаиши* „гегати се, ићи клатећи се”: Жидови по чаршији ерлају Војводина, Србија, *изѐрлиши*, *изѐрлим* / *изерлāvиши*, *изѐрлāvим* „направити кривим, ерлавим, искривити”: Имати на ћерпич пљоснате, велике стопале, изерлавити танке као прсте ноге ... то се зове против природни закона лепоте ... војевати Даница 1868, ~ се „постати ерлав, искривити се, изобличити се”: Не може на ногу лијеву | Нити стати ни крочити малко: | ... Е била се изерлила криво, | чланак десно, кољено лијево Новић Оточанин Јоксим, Бирчанин Илија, Оборкнез испод Међедника, у Новом Саду 1862 (РСА).

1.2. Придев је потврђен и у лику са иницијалним *x-*: *хѐрлав* „крив, искривљен, несигуран на ногама” бачки Буњевци (Реић/Ваћлија)⁵, *хѐрлав* „увијен”: херлав под Дуга Реса и Карловац (Регушић II).

1.3. У РСА се у одредници *ѐрлав* упућује на *ѐрлав* „крив, извитоперен”⁶: Држало арлаво и незграпно у рукама И. Софта, Дани јада и глада, Загреб 1937, „неспретан” (РСА), уп. израз *кѐрла-ѐрла* „о арлавој особи”, можда и глагол *ѐрлаиши* „незграпно радити, незграпно ићи, тумбати” све Ковачићи крај Кладња (С. Реметић, збирка речи у рукопису).

1.4. Семантички, али и формално, придеву *ѐрлав* близак је и придев *бѐрлав* / *бѐрлав* „ћопав, хром”⁷: Кад неко услед краће ноге, или какве друге мане, рамље, каже се: берлав је Хрв. Дубица, „сулуд, недотупаван, блесав” Лика (РСА). Он је потврђен широм Приморја: *бѐрлав* „будаласт” Трогир (Geić/Slade-Šilović), *бѐрлав* „луцкаст, настран” Шибеник (Vinja 1: 52–53), *бѐрлав* „глуп, блесав” Селца на Брачу (Vuković), а има и развијену деривацију: *бѐрласти* „сулуд”⁸: Лудасту свак ће се наругат, насмијат ... Ако је посве берласт, не ће га ни за стол според другин Пољица (РСА; Vinja 1.c.), *бѐрласти* „глуп, блесав” Селца на Брачу (Vuković), *бѐрлан* „сулуд човек, будала, блесавко”, *бѐрлеш* „id.” Лика, *бѐрлеша*: Будала је, блѣка и берлеша, кога мореш у свачен приварит су мало Пољица (РСА)⁸.

2. Пошто смо изложили све расположиве потврде придева *ѐрлав* и његових изведеница и сместили их у контекст формално-семантички блиских лексема, предстоји нам да размотримо постојећа етимолошка тумачења.

2.1. Скок је, као што је већ речено, читаву одредницу насловио придевом *ѐрлав*, наводећи још неке облике у којима се среће основа *ерл-*: презиме *Наерловић* и глагол *ерлџаиши*⁹ који се, по њему, не може раздвојити од *врлџаиши*¹⁰.

⁵ Изненађује разлика у акценту, уп. горе из истог извора *ѐрлав*, али можда је у питању само штампарска грешка.

⁶ И обратно, у одредници *ѐрлав* упућује се на *ѐрлав*.

⁷ У РСА се у одредници *бѐрлав* упућује на *ѐрлав*.

⁸ Овамо вероватно не спадају глаголи *бѐрлаиши* „викати, галамити; блејати” Пива (Гаговић), *бѐрлаиш* „бацати”, *иодбѐрлаиш* „подбацити (нпр. клип под ноге)”, *зобѐрлаиш* „набацити се каменом” Дуга Реса и Карловац (Регушић I 39, 56, 67).

⁹ Уп. и *ерлџаиши* „врлудати”: Ерлџа му благо [стока] Далмација (РСА).

¹⁰ Тај пак глагол тумачи као експресивно проширење од *врџаиши* помоћу *-угаиши*, као *кривугаиши*.

Побројане облике довео је у везу са *xèрав*, *èрав* / *èràв* „крив; разрок”, констатујући да је основа *xep-* само српско-хрватска, те да се налази у бројним изведеницама и сложеницама, као и у варијантама са *j-* уместо *x-*. Што се порекла тиче, био је прилично сигуран да се *л* у *ерлав* појавило као резултат укрштања са *врља̀и* и *ерлуга̀и*, те да је главни задатак да се установи порекло облика *xèрав*. Оспорио је Будманијево мишљење да је *ерлав* можда од тур. *eyri* „крив”, јер оно не објашњава *л*, а ни фонетски није могуће, будући да би се од *eyri* (< сттур. *egri*) очекивао облик **èйрав* (Skok 1: 494).

2.2. Скок није знао за облик *xèрлав*, а управо он има потпуну формалну, а донекле и семантичку паралелу у пољ. придеву *cherlawy* „физички слаб, болешљив”. Пољски придев стоји у вези са глаголом *cherlać* „боловати, побољевати, слабити” (такође *chyrlać*) који се тумачи као деноминал од пољ. дијал. *cherla* / *chyrla* „болешљив човек”, образованог помоћу суфикса *-la* од глагола *cherać* / *chyrać* „побољевати, боловати” < псл. **xurati* „id.”, при чему је *e* у *cher(l)ać* резултат нормалног снижавања вокала испред *r*, док је *l* суфиксално (Sławski 1: 63–64; Boryś 58).

2.2.1. У московском прасловенском речнику реконструисана је читава породица овог псл. глагола: **xurati*, **xurēti*, **xuriti* (*se*), **xurь(jь)*, **xurьnъjь* (ЭССЯ 8: 158–159 s.vv.), а тамо наведеним с.-х. потврдама (*йра* „болесно стање органа праћено повишеном телесном температуром, вагра, језа” Банија, Лика, *хирѐи* „боловати, пропадати” Црес, *хирѝи* „боловати, не развијати се”) могли би се придружити и облици: *захѝрѝи* „заостати у развоју, закржљати; учматити”: Уз лијепог синчића неће племе захирити Шеноа, Јунчић вам је посве захирео Ковачић, Захириће крumpир и кукуруз Ј. Павичић, Козарац, Вј. Новак, *захѝр(j)еѝи* „id.” Цесарец, Колар, Магош, *захѝрива̀и* „заостајати, кржљати” А. Ковачевић, В. Габарић, *захѝрен* „заостао, учмао” Цесарец, Магош, „бајат, лош”: Ту смо и обједовали нешто захирене хране уз оглобљену цијену Косор, *захѝренѐси* „учмалост, закржљалост” Вј. Новак, вероватно и *ѝрка̀и* „с тешком муком одржавати живот, таворити, животарити; давати слабе, последње знаке живота” Левач (РСА).

2.2.2. Уз велику ограду, и за с.-х. придев (*x*)èрлав могла би се допустити могућност развоја **у > i > e*, с обзиром на дијалекатски процес преласка *i > ђ* испред *r* који „обично делимично извршен, налазимо и у разним другим говорима, од Мљета до Славонске Посавине” (Ивић 1985: 141)¹¹, при чему иза *x-* никако не бисмо очекивали псеудојекавизам (типа *сјеро̀и*, јер група *xj* не постоји), већ само псеудојекавизам (уп. у топонимији *-мир > -мер* на иначе јекавском терену, Лома 1998: 16–17). С обзиром на рано датирање преласка **у > i* на словенском југу, јасно је да је горепоменутом променом могло бити једнако захваћено *i < *у*, као и оно првобитно.

2.2.3. Уколико се, дакле, за с.-х. (*x*)èрлав претпостави исто крајње порекло као за пољ. *cherlawy*, са формалне стране остаје да се објасни појава гласа

¹¹ Ова промена се, иначе, прилично доследно врши у говорима Хрвата и Муслимана око Крешева, Фојнице, Високог и Вареша, а такође у сарајевском крају и севернијим пределима (I.c.).

л.¹² Теоретски би било могуће допустити постојање примарног интранзитивног глагола **xurti*, чији би партицип перфекта **xurlъ* могао бити проширен суфиксом **-avъ* у датом значењу.

2.2.4. Кад је већ о семантици реч, треба нагласити да се пољски придев савршено уклапа у семантички спектар псл. глагола **xurati*, што није случај са с.-х. *(x)ǫrлав*. Међутим, паралелизам значења „крив” : „болестан” није нимало неуобичајен, будући да се заснива на широко потврђеном семантичком паралелизму „савијати (се), сагибати (се), увијати (се)” : „боловати; умирати”, уп. рус. *загибаться* „тешко боловати, бити на самрти”, с.-х. чак. *лўкно* „изнемоглост, слабост” < **lęk- / *lǫk-* „савијати”, каш. *krąčni* „болестан” < **krǫk-* „сагибати” итд. (детаљније Бјелетић 2006а: 47, нап. 23).

2.3. Што се тиче облика *ǫрлав*, *ǫрлаиџи*, и они имају паралеле у пољском, уп. *charlać* „побољевати дуже време”, *charleć* „кашљати; имати запаљење плућа; умирати”, *charlać* „боловати, побољевати”, *charlak* „изможден човек, изнурен од болести или глади”. Пољски облици изводе се фонетским путем од старијег **chwarleć* и **chwartać*, при чему је *ar < r* (Вогуš 58). Они би, у формалном погледу, одговарали с.-х. глаголу *връаџи* „лутати, базати”, „бацати”, „гледати у криво, разроко”, уп. нарочито облике *връав* „разрок”, *връкѣ* adv. „накриво, укосо”, *завръаџи* заст. „ослабити, онемоћати”, *завръан* „блесав, луд” итд. (детаљније в. Бјелетић 2006: 228–232). Наше *ар* могло би бити регуларан чакавски рефлекс за *р*, али потврде којима располажемо (в. § 1.3.) потичу са терена где таква промена није забележена. Треба, међутим, имати у виду чињеницу да независно од регуларног рефлекса *р* у одређеном говору, оно у иницијалном положају може – додавањем протетског вокала – изгубити слоговност, уп. у Шумадији *арџеница* поред *рџеница* < *хрџеница* (Реметић 1985: 118).

2.4. Облик *бѣрлав*, који се на први поглед савршено уклапа у разматрану породицу речи¹³, има сасвим другачије порекло. У питању је, наиме, романизам, чије је крајње изходиште вен. *sberla* „ударац, шамар”¹⁴ (Vinja 1: 52–53). Аутор појашњава да се придеви са значењем „луцкаст” или „погођен било којом несрећом” наслањају на значења венецијанског партиципа прошлог *sberla*, који најпре конкретно значи „искривљен”, „нагнут” и сл., а затим фигуративно „растројен”, „сакат, изобличен”. Реч је карактеристична за северну Италију, али јој порекло није сигурно утврђено, што и није чудно с обзиром на њен јак стилистички набој (I.c.; уп. и ЕРСЈ 3 s.v.).

3. Ако, упркос свему, одбацимо примамљиву но ипак хипотетичну везу придева *(x)ǫрлав* са пољ. *cherlawy*, а самим тим и са породицом псл. глагола

¹² Пољаци, као што је речено, глас *l* у свом придеву сматрају суфиксалним.

¹³ Са формалне стране уп. низове *ѣав* „крив, искривљен (најчешће о ногама)” (РСА) : *хѣав* „id.” бачки Буњевци (Реić/Ваџлија); *ǫндрав* „прљав, неуредан” бачки Буњевци (Реić/Ваџлија) : *хǫндрав* „слабуњав, болешљив; ружан, неугледан” Ловра (Мијатовић); *ǫнирав* „шантав; поремећеног здравља” : *хǫнирав* „id.” бачки Буњевци (Реić/Ваџлија); посебно *лǫндровац* „луталица” Дуга Реса и Карловац (Perušić I) : *хлǫндровац* „id.” Бакарац и Шкрљево (Turina/Šerić) : *блǫндровац* „id.” Ковачић (РСА).

¹⁴ Отуда и облици *жбѣрла* „ђушка, заушница” Шибеник, *жберлав* „шепав”, *жберлавац* „шепавац, хромац”, *жберло* „id.” све Врбник (Vinja I.c.).

**xyrati*, остаје нам да се, следећи Скока, усредсредимо на порекло основе *xep-* у *xèрав*, *xèриши се* и сл.

3.1. Скок је у поменутој одредници *èrlav* изнео богат материјал: прилоге *на(х)èро*, *ùјеро* католици у Жумберку, *на(х)èрцè*, *нашрхèрè*, придеве *xèрòкаси* (< **xероок*), поименичења *јèравица*, *јèрãвша* Лика, сложенице *xèрòлав*, *јерòлав*, одатле поименичења *xèрòлавац*, *јерòлавац*, *xèрòлаваша*, *јерòлаваша*, *xèреуз* „коме су криве ноге, па стражњицом амо тамо” Србија, деноминале *xèриши*, *нахèриши се*, *наèриши се*, *накерииши се* Бока, *ùреèриши рф.*, *ùреерòваи*, *-ùјем impf.* „искривити” Косово (Skok 1: 494).

3.1.1. И заиста, основа *xep-* (*ep-*, *јep-*) широко је заступљена у српском и хрватском језику и њиховим дијалектима.

3.2. Најпре наводимо потврде са иницијалним *x*¹⁵: *xèрав^ф* „крив” Озаљ (Теџак), *исхèриши*, *исхèрим* (дијал. *изериши*) „искосити, искривити, нагнути, нахерити” НП Хрватска, Написан словима свакојако изереним Глишић, ~ *се* „доспети у кос положај, накривити се, нагнути се, нахерити се”: Наша се кола наједаред јако труцнуше, изерише и мало не претурише Војводина, Србија, Д. Илић, Цвијић, „извити се, извитоперити се” Д. Милутиновић, *исхèраваши се* „нагињати се на једну страну, кривити се”, *исхèравање* (дијал. *изеравање*): Облик покрета би се могао можда обележити као изеравање, као кад бисмо длан хоризонтално држали па га под углом од 20-25⁰ нагнули у једном правцу Цвијић, *нахèриши*, *нахèрим* (дијал. *наериши*, *најериши*) „поставити нахеро, довести у кос положај, накривити, накренути” Шеноа, Мара ... мало наери ону своју лепу главицу Комарчић, Гајдаш дојде и напири гајде, а капу најери и засвира Славонија, В. Петровић, Цесарец, „нагнувши наднети, надвити”: пак ухо нахеро да скупи по коју ријеч Љубиша (РСА), ~ *се* „доспети у кос положај, накривити се, накренути се; накривити тело на једну страну” (Вук), Ђерам се нахеро на једну страну Веселиновић, Ћипико, Кад се кров наери да јој падне на главу ... она диже руке од имања Скерлић, Вј. Мајер, Самоковлија, Сремац, „помаћи се, померити се (из нормалног, уобичајеног положаја)”, „повити се, нагнути се (преко чега)” Сремац; фиг. „изменити се, променити се (у лошем смислу); извитоперити се, искварити се” А. Кузманић, Матош, З. Шубић, „усмерити се ка чему лошем, застранити, забраздити” И. Великановић (РСА), *нахèриши* „накривити” Вирје (Herman), *нахèриши (се)* „накривити (се)” Гола (Večanj/Lončarić), *нахèр*, *-а*, *-о* „накривљен, накренут” Шеноа, Ј. Драженовић, *нахèрен* (дијал. *најерен*) „завинут, крив, искривљен”: Пошто има због најереног и плоснатог носа чудан профил Матош, „повијен, погурен”, *нахèро* (дијал. *наеро*, *најеро*) „накренуто, накриво, укосо”: Што носи перо нахеро (Вук), У иначе кратка сукња, | На јеро јој стоји кукма Славонија, На глави јој је весић малко на еро Милићевић, Ћипико, Ђалски, Ј. Поповић, Сијарић, „у страну, на страну (искачући из нормалног поретка, у кретању и сл.)” Крлежа, Крањчевић, Змај; „зрикаво, разроко” Далмација, Херцеговина, Влад. Ђорђевић; „лоше, рђаво” Шапчанин, Ем. Цар, Од подиљите браће најбоље је ’нуму, што је у куће осто ... ал ’нима је другима сасвим наеро

¹⁵ Напомињемо да се у примерима датим у РСА врло често јављају дијалекатски ликови ове основе, тј. облици без иницијалног *x*- или они са иницијалним *j*- уместо *x*-.

Варош, Ћопић, „наопако, наопачке” Шеноа, „како не приличи, недолично” Ј. Драженовић (РСА), *нахеро* „накриво” Вирје (Herman), *на̀херо* „накриво” Озаљ (Težak), *нахѐро* „накриво” Гола (VečanaJ/Lončarić), *на̀херицѐ* / *нахѐркѐ* „накренуто, накриво, укосо” Кошутуић, *нахѐрцѐ* (дијал. *наерце*) „накренуто, накриво, укосо” (Вук), Јелено, кћери једина! | Нерани рано на воду, | Неноси перце наерце ...! НП Хрватска (РСА), *на̀херица* (дијал. *наерица*) „охола, сујетна особа”: За људе наерице (охоле) и славо’липне велика је част бити старишина Краље, „пркосна, пркошљива особа” БиХ (РСА).

3.3. Затим следе потврде без иницијалног *x*:- *ѐриџи се*, *ѐрџм се* „нагињати се, кривити се; извијати се” Змај, Комарчић, *ѐрав* „крив, накривљен, искривљен, нагнут на једну страну; неокретан, неспретан” Ћопић, „разрок, зрикав, врљав” Лика, Хрватска, Бос. Грахово (РСА), *ѐрāv* / *ѐрав* „разрок; крив” Пива и Дробњак (Вуковић), *ѐраво* „искривљено; неспретно” Ћопић, „разроко, зрикаво” Божић, *ѐро* „разрок човек” Бихаћ (РСА), израз *он је мало на ѐро* „ударен је, луцкаст” Дуга Реса и Карловац (Perušić II), *изѐриџи (се)* в. *исхѐриџи (се)* (РСА), *исѐравџи (sic!)* „искривити” Озаљ (Težak), *наѐриџи*, *на̀ѐрџм реј*. „**ићи (о еравом човеку)**”: Куд (ј)е оно наеријо?, „накривити” Пива и Дробњак (Вуковић), *наѐрим* „накривити, искривити, искосити” Лесковац (Јовановић), *на̀ѐр* в. *нахер* (РСА), *наѐр* „накриво, искривљено” Лесковац (Јовановић), *наѐрен* „искривљен, нагнут; истурен, спреман за свађу” Бјелопавлићи (Ћупић 193), *ѐрџлава* „који држи главу нахеро, накрив, крив” Крагујевац, „зрикав, разрок”, *ѐрџлава* „овца која држи главу нахеро” Пољница, *ѐрџлавац* погрд. „разрок човек”, *ѐрџла̀вша* „id.”, *ѐрџлавица* „разрока женска особа”, *изѐрџериџи се* „искривити се, извитоперити се”, фиг. „постати гори него пре, искварити се” Хрватска (РСА).

3.4. Ту су и потврде са *j*- уместо *x*:- *јѐриџи*, *јѐрџм* „кривити, стављати накриво, кóсити; неприродно покретати”: Ограду или друго што које би требало да управо стоји због невештине [he] јерити – Ноге при игрању не треба јерити Бачка, ~ *се* „кривити се, нагињати се, извијати се” НПр Ј. Продановић, фиг. „понашати се неприродно, извештачено, пренемагати се” Даница 1860, *јѐро* „криво, повијено, укосено”: Родила вам у пољу шеница | ... Грозд на јеро, а брдун на перо Врчевић, *јѐрови рл*. „**кривудаџи путевџи**”: Банатски путеџи на ритовима, који веругају час овамо час онамо, зову се јерови Банат, *изјѐриџи*, *изјѐрџм* „исхерити, накривити”: Ја изјѐрих врат на једну страну И. Вукићевић, Чапкунски изјѐрио Ћ. Јакшић, ~ *се* „исхерити се, искривити се”: Точкови су се били изјѐрили Л. Лазаревић, Раме му се десно изјѐрило М. Михољевић, *најѐриџи (се)* в. *нахериџи (се)* (РСА), *најѐриџ* „ставити укосо” Срби у Барањи (Sekereš I), *најѐриџ* „нахерити” Срби у јуж. Барањи (Sekereš III), *најѐриџ (се)* „нахерити (се)” Хрвати у јуж. Барањи (Sekereš II), *најѐрен* в. *нахерен*, *најѐро* в. *нахеро* (РСА), *на̀јѐро* „нахеро” Хрвати у јуж. Барањи (Sekereš II), *најѐрке* в. *нахерке*, *јѐрџлава* „разрок, зрикав” Лика, *јѐрџлавац* „онај који држи главу нахеро, има крив врат, кривошија” Крагујевац, „разрок човек” (РСА), *Јѐрџлавац* надимак (Вук; РСА), *јѐрџла̀вша* „разрок човек” Лика (РСА).

3.5. Напокон наводимо потврде са иницијалним *k*:- *накѐриџи* „на х е р и т и, накривити” Пољница, „извргнути подсмеху, исмејати, наругати се (не-

коме)” БиХ, „преварити, насамарити, намагарчитити” Мостар (РСА), *закерен* „накривљен, засукан, извитоперен; тврдоглав, недоказан” Дрвар (Јовичић).

4. Сада можемо приступити разматрању свих досад понуђених решења о пореклу основе *хер-*.

4.1. Скок предлаже компликовано и натегнуто извођење придева *херав* од дубровачког прилога *наџрхѣрѣ* „нахеро”: „-рѣ може бити деикса -же > -ре; *на џрхе стајало би тада у вези с именицом *џрх* „терет” која се налази у словеначком, и кајкавском, и мађарском: *носиџи на џрхе* довољно објашњава семантем „крив, разрок”. Из прилога *наџрхере* одбацивањем предлога и губитком именице *џрх* у штокавским говорима могао се апстраховати придев *херав* > *ерав* > *јерав*” (Skok l.c.). Придев је, дакле, по Скоку, основни облик, док је глагол *хѣриџи* деноминал.

4.1.1. Скок још коментарише нека ранија тумачења: Бернекерова, који помишља на страни, али непознат извор, Маценауерова – од гр. *χεῖρ* „рука”, које пак не објашњава ни семантичку ни фонетску страну, и поменуто Будманијево – од тур. *eyri* „крив”, које такође одбацује (в. § 2.1.).

4.2. Међутим, турска етимологија има још присталица: Шкаљића, који читаву породицу речи изводи од тур. *eğri* „крив, искривљен, нагнут” (Škaljić 327 s.v. *hèrav, hêrlav, hêgav* i *èrav, èrlav, ègav* adj. i *hèravo, èravo, héro, nàhëro*; id. 483 s.v. *nahériti (se)*) и БЕР, који ту етимологију у неким одредницама преузима (в. § 4.2.1. и 4.2.2.).

4.2.1. Овај потоњи податак оспорава Скокову констатацију да је основа *хер-* само српско-хрватска. Она се, по свој прилици, јавља и у бугарском, мада се у БЕР-у често не даје убикација изложеног материјала, па у таквим случајевима не можемо бити сигурни да је дата потврда заиста бугарска¹⁶. Тако, нпр., постоји одредница *наеро* „накриво” (без убикације), у оквиру које се наводи и израз *наеро наперо* „накриво” (такође без убикације)¹⁷, а то се пореди са с.-х. *нă(х)ѣро* „накриво”, *хѣрав* „разрок”, *нахѣриџи (се)* „накривити се” и, цитирајући Шкаљића, изводи од тур. *eğri* (БЕР 4:473).

4.2.2. Слична је ситуација у одредници *ерем перем* „у неред, хаотично”, где је, за разлику од претходне, дата убикација наведеног израза, али пошто је у питању околина Дебра, јасно је да се ради о македонској потврди. Затим следи тумачење, према којем је *ерем перем* настало од *еро* у дијал. изразу *завъртя се наѣро и напѣро* „накриво” (без убикације). Наводе се исте с.-х. паралеле и иста етимологија као и у претходној одредници (БЕР 1: 504).

4.3. Потпуно другачије тумачење нуди се у одредници *нахѣра се*, у фолклорном тексту о петлу: Нахери се, распери се | Како ти е воля, са претпостављеним значењем „надимати се, кочоперити се”, одатле *нахѣрен* у тексту: Като нахерен петел се той заврѣца..., вероватно у значењу „надут, накочоперен”.

¹⁶ Ова бојазан поткрепљена је чињеницом да БЕР у свој материјал неосновано укључује и потврде из југоисточне Србије и Македоније.

¹⁷ Уп. Врчевићев пример: Родила вам у пољу шеница | ... Грозд на јеро, а брдун на ѣеро (в. § 3.4.). Исти израз постоји и у македонској народној поезији, уп. мак. *на еро (наеро)* „криво, накриво”: нити покането, | нити почестено, | на еро на ѣеро, | ресачка на рамо, | ножица на појас, | само на стриг пошло (РМНП II 250).

Аутори БЕР-а пореде буг. облике са с.-х. *нахериџи се* „искривити се”, рус. *выхерить, захерить, похерить* „прекрижити, прецртати”, сматрајући да су у питању општесловенске изведенице од стсл. назива за ћириличко слово х [хѣръ] (< *херувим*), због сличности облика слова са раширеним крилима птице (БЕР 4: 568 s.vv. *нахѣря се, нахѣро*). Ова етимологија се може прихватити за рус. потврде (в. Фасмер 3: 346 s.v. *похѣрѣть*), али не и за с.-х. и бугарске. Индикативно је да се у овој одредници одбацује Шкалаџићева етимологија као невероватна (БЕР l.c.).

4.4. Да Скок није био у праву сведочи и чињеница да је основа *хер-*, осим у бугарском и македонском (уп. потврду из околине Дебра), присутна и у словеначком. Тако Безлај у одредници *her* adj. „крив” доноси још и прилог *na hero* „накриво, косо”: *klobuk na hero nositi* и именицу *hérak* „онај који се држи постранце” Грибље (Bezljaj 1: 192–193). У својству паралела наводи с.-х. *nà-xěro, na-xěrcе*, као и слч. *heverom* „накриво” поред *ševerom*¹⁸, претпостављајући да се *her* развило хаплоглијом од **hever*. Скоково повезивање облика *ерлав, (х)ерав* са *врљав* сматра сумњивим и закључује да би шароликост словенских речи за појам „криво” захтевала посебну студију (Bezljaj l.c.).

4.5. Занимљиво је да је и облик *јерџи се* поменут у етимолошкој литератури. Лома га, наиме, доводи у везу са глуж. *jěrić so* „кривити се од топлоте”, чиме се проблематизују досадашња тумачења овог глуж. глагола, према којима је он био или поистовећиван са хомонимним *jěrić so* „жалостити се, љутити се” и објашњаван као деноминал од глуж. *jěry* „опор, горак” (Schuster-Šewc s.v.), или пак свођен на псл. **jariti se* од **jara* „врђина” (ЭССЯ 8: 174). Аутор сматра да чињеница што се с.-х. глагол јавља и са почетним *хе-* односно *е-* (*хериџи, ериџи*) указује на туђицу из непознатог извора, али истовремено истиче да и коренски сродан глагол *ориџи* „оборити” показује у с.-х. језику секундарно почетно *х-* (Loma 1998: 154). У светлу изложеног материјала склонији смо да облик са иницијалним *х-* сматрамо примарним, док би се они са *ј-* (*јерџи*) или без *х-* (*ерџи*) могли третирати као секундарни.

4.6. Коначно, облик *накериџи се* Скок тумачи као једну од фонетских варијаната глагола *хериџи* „кривити” (Skok l.c.), док га Томановић сматра резултатом контаминације глагола *нахѣриџи се* + *накрѣвиџи* (Томановић 1938–1939: 205).

5. На основу спроведеног истраживања може се констатовати следеће:

5.1. На плану с.-х. језика придев *(х)ерлав* вероватно не стоји у вези са *арлав*, и сасвим сигурно не стоји у вези са *берлав* (са овим потоњим обликом, чије крајње порекло такође остаје нерешено, спаја га потпуно исти семантички развој, који би могао ићи у ред универзалија).

5.2. На (пра)словенском плану веза са пољ. *cherlawy*, а самим тим и са псл. **хурати*, остаје примамљива, али са формалне стране проблематична у недостатку примера за аналоган гласовни развој на с.-х. терену.

¹⁸ Надовезујући се на овај потоњи облик, Безлај помиње и слн. *ševeriti* „шепати”, *šever* „кривоног човек” (белокрањско), укр. *шевернохий* „кривоног” и излаже Јанково (од срвнем. *schēf*, *schief*) и Махеково (у вези са слов. **virъ* „крив” < **veiros*, лит. *pavairūs* „крив”) тумачење поменутих облика. Уп. још и Bezljaj 4: 39 s.v. *šever*.

5.3. Основа *(x)ep-*, са којом би придев *(x)ерлав* могао имати заједничко порекло, није искључиво српско-хрватска већ захвата читав јужнословенски ареал, са могућим еквивалентима у горњолужичком (руске потврде не спадају овамо).

5.4. Питање примарног лика те основе, од којег у великој мери зависи њено коначно тумачење (алоглотско или идиооглотско), и даље остаје нејасно.

5.5. У случају идиооглотског порекла поставља се начелни проблем анлаута *хе-* / *е-* при пројекцији основе *(x)ep-* на прасловенску раван.

5.6. Претпоставку да је облик са *хе-* примаран (в. § 4.5.) поткрепљују бројне словенске лексеме са недоследно спроведеном првом палатализацијом задњојезичких сугласника, нпр. континуанте псл. **geg-*, **gep-*, **kek-* (детално в. Толстой 1978; Толстой 1978а).

5.7. Постојање израза **нахеро-најеро* у српском, македонском и бугарском (уп. с.-х. пример из НП: Грозд на јеро, а брдун на јеро, мак. пример из НП: нити покането, / нити почестено, / на еро на јеро, буг. наеро најеро „накриво“) отвара занимљиву перспективу тражења крајњег решења на основу формално-семантичког паралелизма лексичких гнезда глагола *херити* и *јерити* (уп. потврду из РСА: *исјерити се* „савити се, искривити се, извити се“),¹⁹ о којем би са своје стране могао сведочити и глагол *из-еро-јерити се* „искривити се, извитоперити се“ (в. § 3.3.)²⁰.

Кључне речи: српски језик, дијалекат, лексика, етимологија.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

- БЕР** – Български етимологичен речник, София 1971–.
- Бјелетић 2006** – М. Бјелетић: *Исковрнути глаголи. Типови експресивних превербалних формантија (на српском и хрватском језичком материјалу)*, Институт за српски језик САНУ, Монографије 2, Београд.
- Бјелетић 2006а** – М. Бјелетић: Прилог проучавању псл. **vęz-*, *Ad fontes verborum*. Истраживања по етимологији и историческој семантици. К 70-летию Жанны Жановны Варбот, Москва, 40–50.
- Бјелетић 2007** – М. Бјелетић: С.-х. *ни јири, ни вири* „не расте, не успева“ (формално-семантички паралелизам глаголских гнезда као пут ка етимологији), *Словенска етимологија данас*, Београд, 27–40.
- Вук** – В. Стефановић–Караџић: *Српски рјечник*, Београд 1898³.
- Вуковић** – Ј. Л. Вуковић: Акцент говора Пиве и Дробњака, СДЗб 10, 1940, 185–417.

¹⁹ За сличан поступак код израза *ни јири, ни вири* „не расте, не успева“ в. Бјелетић 2007.

²⁰ За његове синониме в. Бјелетић 2006:318, нап. 732.

- Гаговић** – С. Гаговић: *Из лексике Пиве (село Безује)*, СДЗб 51, 2004, 10–312.
- ЕРСЈ** – *Етимолошки речник српског језика*, Београд 2003–.
- ЭССЯ** – *Этимологический словарь славянских языков*, Москва 1974–.
- ЗБМСФЛ** – *Зборник Мајице српске за филологију и лингвистику*, Нови Сад.
- Ивић 1985** – П. Ивић: *Дијалектологија српскохрватског језика. Увод и шиокавско наречје*, Нови Сад².
- Јовановић** – Ј. В. Јовановић: О лесковачком говору (Поводом *Речника лесковачког говора* Бране Митровића), *Лесковачки зборник* 28, Лесковац 1988, 185–244.
- Јовичић** – М. Јовичић: *Крајишки ријечник*, Београд 2003.
- Лома 1998** – А. Лома: *Лудмер, Српски језик* 3/1–2, Београд, 13–28.
- Мијатовић** – Ј. Мијатовић: Прилог познавању лексике српских говора у Мађарској, *Прилози проучавању језика* 19, Нови Сад 1983, 149–177.
- Попов** – М. Попов: Речничка грађа из северног Баната, *Расковник* 50, Београд 1988, 40–61.
- Реметић 1985** – С. Реметић, *Говори централне Шумадије*, СДЗб 31.
- РМНП** – *Речник на македонској народној поезији*. Том II, Скопје 1987.
- РСА** – *Речник српскохрватског књижевног и народног језика*, Београд 1959–.
- СДЗб** – *Српски дијалектолошки зборник*, Београд.
- Тешић** – М. Тешић: *Говор Љештанског*, СДЗб 22, 1977, 159–328.
- Толстой 1978** – Н. И. Толстой: О непоследователности првој палатализацији славјанских задненебних согласних, *Linguistica* XVII, Ljubljana, 33–47.
- Толстой 1978а** – Н. И. Толстой: О непоследователности првој палатализацији славјанских задненебних согласних II, *Filologija* 8, Zagreb, 355–361.
- Томановић 1938-1939** – В. Томановић: Мешање речи, *Јужнословенски филолоџ* 17, Београд, 201–217.
- Ђупић** – Д. Ђупић: *Говор Бјелопавлића*, СДЗб 23, 1977.
- Фасмер** – М. Фасмер: *Этимологический словарь русского языка I–IV* (перевод с немецкого и дополнения О. Н. Трубачева), Москва 1986–1987².
- Bezljaj** – F. Bezljaj: *Etimološki slovar slovenskega jezika I–IV*, Ljubljana 1977–2005.
- Boryś** – W. Boryś: *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Kraków 2005.
- ČR** – *Čakavska rič*, Split.
- Geić/Slade-Šilović** – D. Geić / M. Slade-Šilović: *Грађа за диференцијални рјечник трогирског чакавског говора од половине XIX до половине XX столјећа*, ČR 1989/1, 89–114.
- HDZb** – *Hrvatski dijalektološki zbornik*, Zagreb.
- Herman** – J. Herman: Prilog poznavanju leksičkoga blaga u govoru Virja (Podravina), *Filologija* 7, Zagreb 1973, 73–99.
- Loma 1998** – A. Loma: Mundartliche Gliederung des späten Urslavischen und frühe slavische Stammesbildungen, *Prasłowiańszczyzna i jej rozpad*, Warszawa, 143–160.

- Peić/Bačlija** – M. Peić / G. Bačlija: *Rečnik bačkih Bunjevaca*, Novi Sad – Subotica 1990.
- Perušić I** – M. Perušić: Rječnik čakavskog narječja općine Duga Resa i Karlovac, ČR 1986/2, 35–73.
- Perušić II** – M. Perušić: Rječnik čakavskog narječja općine Duga Resa i Karlovac, ČR 1990/2, 109–147.
- Schuster-Šewc** – H. Schuster-Šewc: *Historisch-etymologisches Wörterbuch der ober- und niedersorbischen Sprache* 1–24, Bautzen 1978–1989.
- Sekereš I** – S. Sekereš: Govor baranjskih Srba, ЗММФЛ 3, 1960, 181–187.
- Sekereš II** – S. Sekereš: Govor Hrvata u južnoj Baranji, HDZb 4, 1977, 323–481.
- Sekereš III** – S. Sekereš: Govor Srba u južnoj Baranji, ЗММФЛ 23/2, 1980, 127–188.
- Skok** – P. Skok: *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika* I–IV, Zagreb 1971–1974.
- Sławski** – F. Sławski: *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Kraków 1952–.
- Škaljić** – A. Škaljić: *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*, Sarajevo 1979⁴.
- Težak** – S. Težak: Ozaljski govor, HDZb 5, 1981, 203–428.
- Turina/Šepić** – Z. Turina / A. Šepić: *Rječnik čakavskih izraza* – Područje Bakarca i Škrljeva, Rijeka 1977.
- Večenaj/Lončarić** – I. Večenaj / M. Lončarić: *Rječnik Gole*, Zagreb 1997.
- Vinja** – V. Vinja: *Jadranske etimologije* I–III, Zagreb 1998–2004.
- Vuković** – S. Vuković: *Ričnik selaškega govora. Rječnik dijalekta Selaca na otoku Braču*, Split 2001.

Marta Bjeletić

FROM A DIALECTAL ATTESTATION TO THE ETYMOLOGICAL PROBLEM
(S.-CR. ERLAV „CROOKED, BENT; CROSS-EYED; STUPID”)

Summary

The paper aims at presenting the methodology of etymological analysis by illustrating it with the example of S.-Cr. obsolete and dialectal adjective *erlav*. Presented are all the phases included into the methodological process: 1) gathering all the relevant attestations of a particular word and its derivatives (e.g. *erlavac* m., *erlati* impf.); 2) locating the word in question within the context of formally and semantically close forms (e.g. *herlav* adj., *berlav* adj.); 3) presenting the existing etymological interpretations and indicating the problems contained in them (Skok, Škaljić, BER, etc.). After providing an insight into the entire related material and all the hitherto proposed etymologies, a conclusion is reached that the adjective *erlav*, along with its wider word family (*herav* adj., *heriti* impf., etc.) still cannot be given an undoubtable and final etymological solution.

Снежана Петровић
Београд

БИТИСАТИ – „НЕСТАТИ” ИЛИ „ПОСТОЈАТИ”?
ИСТОРИЈСКИ РАЗВОЈ, ЛЕКСИКОГРАФСКИ ТРЕТМАН
И САВРЕМЕНА ПРАКСА¹

У раду се анализира историјски развој значења и лексикографски третман у општим речницима глагола битисати „проћи, нестати” и „постојати”. Даје се дојуна етимолошком тумачењу урцизма битисати „проћи” и разматрају се етимолошки и паретимолошки узроци сиварања глагола битисати у значењу „постојати, трајати”, као и арјуменији у прилој иреширања ових глагола као две засебне лексеме у речницима.

У српском језику глагол *биитисати* посведочен је у два супротна значења: „проћи, нестати” и „постојати, трајати, живети”. Различита тумачења ове појве условила су да сам глагол на извештан начин постане лексикографски, лексиколошки, етимолошки, па донекле и нормативистички проблем. У покушају да укажемо на главне аспекте тих проблема, као и на предлоге одговарајућих решења, пре свега са лексикографског становишта, почећемо од првог лексикографског извора који га бележи, Вуковог *Рјечника*.

Потврде из лексикографских извора

Прву писану потврду глагола *биитисати* даје Вук, још у издању свог *Рјечника* из 1818. године, у значењу „проћи” и у изразу *било и биитисало, иј.ј. било, иа и ирошло*. Ова потврда значајна је не само због хронолошког и ареалног датирања², него и стога што Вук наводи овај глагол у изразу *било и биитисало*, у коме ће се, у значењу „проћи, нестати”, готово искључиво јављати и у каснијим лексикографским изворима. Управо је тај израз оно што ће га дистинктивно обележити и издвојити (употребом, поред значења) од хомонима

¹ Овај чланак је резултат рада на пројекту бр. 148004 „Етимолошка истраживања српског језика и израда *Етимолошког речника српског језика*” који у целини финансира Министарство науке Републике Србије.

² У овом издању *Рјечника* Вук је наводио потврде из свог родног говора Тршића и околине.

или самог његовог супротног значења, ту су мишљења подељена, „трајати, постојати”. Овај Вуков пример, као једини, бележи и РЈА.

Поред Вукових потврда, из 19. века су и неки примери забележени у Бенешифевој *Рјечнику хрватскога књижевнога језика од Прејорода до И. Г. Ковачића*. У овом се извору за глагол *бијисајти* даје само значење „постојати”, а уз напомену о турском пореклу стоји и да турски глагол има супротно значење – „проћи, пропасти”. Међутим, примери у самој одредници показују да се и код хрватских писаца овај глагол користио у оба значења:

„проћи”: Било и битисало, то јест, не има га више 1861 Вебер-Ткалчевић, Тако кажу, било и битисало 1867 Стојановић, Крај цесте сједи кнезови и војводе, поред грабе краљевски слијепци са мјесечинастим челом и боговским брадама, причајући о ономе, што је некад било и битисало Магош,

„постојати, живети”: Не вјерујете, да битише Бог? Ковачић, Приступит ће здушна хрпа ученика да сахране мирис што већ не битише Ујевић [...] Све оне милијарде парасита, што на стаблу битишу, не могу да успоре и зауставе растења Крлежа (Benešić).

Из ових примера јасно се види хронолошка раслојеност значења – из 19. века значење „проћи”, из 20. „постојати, живети”, као и претежна употреба глагола *бијисајти* у значењу „проћи” у фрази *било и бијисало*.

Лексикографски извори из 20. века глагол *бијисајти* бележе углавном у оба значења.

РСА, тако, има две одреднице, *бијисајти*¹ и *бијисајти*². За *бијисајти*¹ *impf.* наводи се значење „живети, постојати, бити; животарити”: Осјећао је, да истодопце с грубим материјалним свијетом битише ... љепши свијет духа Вјенцеслав Новак, *Тешки животи, црпци и сајуре*, Загреб 1911: 124, Све што је битисало на територији дубровачког живело је у страху Александар Видаковић, *Марин Соро*, роман, Београд 1936: 401, Рат до истријебљења свега што дише и битише Мато Ханжековић, *Господин човјек*, Загреб 1932: 187, У кршевима црногорским битише, удаљен од тековина културе Мићун М. Павићевић, *Црногорци у њичама и анегдотама*, књ. 22, Београд, Херцеговни–Котор, Загреб, 1928–1940: 10.

У оквиру одреднице *бијисајти*² издвојено је четири значења: „1. проћи, минути”, „2. угинути, умрети, пропасти”, „3. свршити, обавити” и „4. упропастити, уништити”:

*бијисајти*² pf. (тур. *bitmek*) „1. проћи, минути” (вар. *бајисајти*²)³
 Било и битисало НПОсл Вук, Кад је пола ноћи битисало, Тада бега ждрака ошинула НП Хрватска, Па што било то и битисало, Ни на ум нам више није пало Бранко Радичевић, Та благословена времена за вас била су и битисала Самоуправа, лист Радикалне странке, 1903, Било па прошло! Битисало – па се спомињало! Анте Ковачић, *У рејисирајури*, Загреб 1919, 2. „угинути, умрети, пропасти” Најљућа је

³ Овде поменути облик *бајисајти* „проћи, минути” у изразу: Што је било – било; било и батисало! Невесиње, Заглавак (РСА) последица је укрштања са глаголом *бијисајти* у истом значењу и изразу. Глагол *бајисајти* такође је турског порекла, од *batmak* „потопити, потонути, пропасти” (ЕРСЈ 2: 246).

шарена гуја, па жута гуја. Кад инсана уједу, онда битише Високо, И виђоше да су битисали, Плећи даше, а бјежати сташе НП Вук, Јелисије бисер сије, да не би бисера, битиса пò села (жито) НЗаг, Стојан Новаковић, Београд 1877, 3. покр. „свршити, обавити”⁴. И тако Имише-ханума ништа не битиса а дође јој вакати за полазак Нушић, 4. покр. (в. *бајберисаџи*)⁴ „упропастити, уништити, проћердати”: Красне ципуле битисаја на онуј кишу Лесковац, збирка речи, 1900 (све РСА).

Из наведених примера у РСА пада у очи да је глагол *биџџисаџи* у значењу „постојати, трајати” посведочен у књижевном језику, док су за друго значење бројне потврде из народног језика, пословица, песама, загонетака. Такође, у одредници *биџџисаџи*² изворно значење „проћи” везано је, готово искључиво за спој овог глагола и глагола *биџџи*, док се у другим случајевима он користи самостално.

И РМС бележи две засебне одреднице, *биџџисаџи*¹ и *биџџисаџи*², с том разликом што је овде у првој одредници дато значење „проћи, нестати”:

*биџџисаџи*¹ pf. тур. „проћи, нестати; умрети пропасти” Змај, НП Вук,
*биџџисаџи*² impf. „постојати, живети” Магош, А. Харамбашић, све РМС.

Поред стандардних описних речника који доносе потврде и из књижевног језика, овај глагол посведочен је и у једном броју дијалекатских речника.

Прву потврду доноси Глиша Елезовић, у облику *биџџисаџи* pf. „окончати, свршити; нестати, ишчезнути; пропасти, уништити се”: Наше је било и битисало, од тур. *bitmek* (Косово, Елезовић).

Са ареално блиског терена је и пример из речника васојевићког говора, *биџџи#саџи* impf. (тур. *bitmek*), али овога пута у имперфективном виду и у значењу „опстајати, постојати” (Васојевићи, Боричић).

У Ускоцима је забележено *биџџисаџи*¹ impf. у суженијем значењу „животарити, мучити се” и *биџџисаџи*² pf. (тур. *bitmek*) „проћи, минути” (Ускоци, Станић).

У говору Бачких Буњеваца у оквиру једне одреднице нашла су се оба значења, а глагол је дефинисан само као имперфективан: *биџџисаџи* impf. 1. „постојати”: Битисали су док су заједно били. 2. „проћи”: Изр. Било и битисало „било па прошло” Бачки Буњевци (Рејс/Ваџлија).

Лексикографски третман

Овај преглед потврда у речницима сведочи нам о неуређеном лексикографском третману глагола *биџџисаџи*. Као једну одредницу наводе је Вук, РЈА, Елезовић и Боричић, али они имају и само једно значење. Исти је случај и са Бенешифевим речником, који међутим има оба значења, као и *Речник џовора Бачких Буњеваца*.

⁴ Глагол *бајберисаџи* „упропастити” такође је турцизам, од *batırmak* „ид.”, које је каузатив од *batmak*, етимона глагола *бајберисаџи* (в. напомену 3) (ЕРСЈ 2:242, s.v. **батарисати**).

Као две одреднице, од стандардних речника, наводе их РСА, РМС, али и дијалекатски Ускочки речник.

О проблему лексикографског третмана овог/ових глагола писали су Милан Шипка и Иван Клајн. Оба аутора се залажу за третирање овог глагола као јединственог и сматрају да је разлика у значењу последица „накнадног семантичког развоја првобитног турцизма, услед укрштања с глаголом *биџи*.” (Клајн 2003: 341–342), па да се, сходно томе, у речницима он и треба обрађивати под јединственом одредницом.

Етимологија

Разлика у лексикографском третману овог глагола у непосредној је вези са тумачењем његовог порекла. Иако оно у описним речницима није увек експлицитно исказано, из самог опредељења аутора ових речника да ли да се супротна значења глагола *биџисаџи* сместе под једну или две одреднице имплицитно се може ишчитати етимолошки суд:

- једна одредница претпоставља да се различита значења тумаче као семантички помак основног значења глагола *биџисаџи*⁵, док
- две одреднице претпостављају да се ради о хомонимима, дакле о суштински разнородним или о формално-семантички осамостаљеним речима.

То значи да треба посегнути за етимологијом у покушају да се разреши дилема око лексикографског третмана глагола/глагола *биџисаџи*.

У етимолошким речницима недвосмислено је дато турско порекло глагола *биџисаџи* у значењу „проћи, нестати”⁶.

Тако Шкаљић у свом *Рјечнику џурцизама* доноси глагол *биџисаџи* само у значењу „угинути, умрети; проћи минути” и изводи га од тур. *bitmek* „свршити, завршити; нестати, пропасти” (Škaljić 146). Непомињање значења „постојати, трајати, живети” може се протумачити као негативан етимолошки суд о турском пореклу, по свему судећи, по Шкаљићу, хомонимног глагола. И Скок за глагол битисати у овом значењу даје истоветно тумачење (Skok 1: 163). Од референтних речника страних речи овај турцизам, бележе Клајн и нови речник страних речи Клајна и Шипке (Клајн/Шипка), док се код Вујаклије не помиње.

И у свим описним речницима који раздвајају значења у две одреднице, за „проћи, минути” наводи се турско порекло.

Ово, у основи исправно етимолошко објашњење може се и допунити. Пре свега, са формалне тачке гледишта исправније би било домаћи глагол изводити од турске перфекатске основе *bitti*, а не од инфинитива *bitmek*, како

⁵ О проблему одређивања одредничке речи у једнојезичним речницима в. Николић 2002: 51.

⁶ Од тур. *bitmek* порекло воде и буг. *битим* т., *битисвам* „довршити, окончати”, алб. *bitis* „довршити”, арум. *bitisire* поред *bijire* „довршити”, а од тур. каузатива *bitirmek* „довршити” буг. *битирисвам*, рум. *bitirmea* ф. „реквизиција”, *bitirdisi*, *beterdisi* „реквирати” (Skok 1: 163).

то чине сви етимолошки речници, јер је управо перфекатска основа далеко чешћи непосредни етимон глаголских позајмљеница турског порекла⁷. Томе у прилог сведочи и графика мак. дијал. глагола *биџџиџиса* „завршити” у примеру: Сториле свадбата и биттисале, му дал царот една кочија... (Јашар-Настева 2001: 111), као и буг. *биттис(е)амь* „завршити, окончати” (Геров)⁸.

Управо у контексту турске перфекатске основе *bitti* треба поменути и турски израз *oldu bitti* и турцизам који од њега води порекло, *олду-биџџи!* интерј. „би и прође” (Škaljić 501). Овај израз могао је допринети стварању фразе *било и биџџисало* која би представљала његов полукалк – тур. *oldu* (3. лице перфекта глагола *olmak* „бити”) преведено је домаћим *биџџи*, док је турцизам *биџџисаџи* задржан, можда и због сазвучности са *биџџи*.

Спорно је међутим етимолошко тумачење глагола *биџџисаџи* „постоја-ти”. Код овог значења не упућује се на порекло у описним речницима, из чега се, такође имплицитно, закључује да ову лексему аутори сматрају речју домаћег или барем нејасног порекла⁹.

Од етимолошких речника ово значење помиње Скок, под одредницом *биџџисаџи* у значењу „не бити више” где каже да је „овај балкански турцизам (од *bitmek* „проћи, не бити више, transire”) на западу код хрватских писаца (и добрих, као Назор) по језичном осјећању доведен у криву везу са *биџџи* ... тако да је добио значење „постојати, егзистирати”, против чега је Маретић. Премда је *биџџисаџи* рф., створио се апстрактум *биџџисање* п. „егзистенција, постојање”. У том значењу употребљава га Назор у *Page* 251, 36: *гочекују ново биџџисање*. Та изведеница није потврђена на истоку јер *биџџисаџи* није имперфективан глагол” (Skok 1: 163).

Сличан став о овом глаголу има и Иван Клајн који за значење „постоја-ти, живети” каже да „нема сумње да је то накнадни семантички развој прво-битног турцизма, услед укрштања с глаголом *биџџи*.” (Клајн 2003: 341–342).

Такође се и Шипка 2002: 158–159 залаже да овај глагол треба третирати као енантioseмичну лексему, дакле, као једну реч са два супротна значења.

Са етимолошке тачке гледишта проблем тумачења глагола *биџџисаџи* у два различита значења може се формулисати на следећи начин:

- уколико је појава супротних значења последица енантioseмије самог глагола *биџџисаџи* „проћи”, онда се ради о јединственој лексеми чије је једно значење плод семантичког утицаја глагола *биџџи* и у том би случају лексикографски било исправно наводити је као једну одредницу.
- уколико се, пак глагол *биџџисаџи* тумачи као семантички, али и као формални контаминат турцизма *биџџисаџи* „проћи” и домаћег *биџџи* „постојати, живети”, од кога је добио имперфективни вид и

⁷ Код овог глагола перфекатска основа замагљена је чињеницом да се инфинитивна основа завршава на *-t*, иза којег следи наставак *-ti* што доводи до стварања геминате, недовољно препознатљиве у позајмљеници.

⁸ Уп. такође и алб. *bitis* „завршити” (Boretzky 1976:27).

⁹ У РСА, РМС, па и наведеним дијалекатским речницима етимологија се, мање-више до-следно, бележи код речи страног порекла.

значање, онда би било исправније наводити их у речницима као засебне одреднице.

У оба случаја пресудну улогу су одиграли процеси народне етимологије због сазвучности глагола *биџи* и *биџисаџи*, чему је допринела примарна заједничка употреба ова два глагола у изразу *било и биџисало*, како је и наведено код Вука.

Са становишта методологије савремене етимолошке лексикографије исправније би било ове глаголе третирати као две лексеме, турцизам и контаминат, посебно стога што је овде, по свему судећи, енантioseмија секундарна, пре последица него узрок, зависна од значења глагола *биџи*, док је контаминација примаран и пресудан фактор за формирање новог значења.

Осим тога, већ уочена промена вида, од првобитног перфективног¹⁰ до доцнијег имперфективног, такође би ишла у прилог томе да се ове две речи у лексикографским приручницима раздвојено обрађују. Уосталом, лексикографска пракса се већ увелико приклонила том принципу независно од лексиколошке теорије и норме.

Језичка норма и савремена пракса

Што се тиче нормативистичког приступа, овако неубичајена ситуација каква је забележена код глагола *биџисаџи* заинтересовала је лингвисте још 1924. године. Тада Маретић у *Језичном савјешнику* пише да је „*биџисаџи*, *биџишиџем* глагол узет из турског језика и значи: проћи, на пр. у пословици: било и битисало, т.ј. било и прошло; не ваља дакле узимати тај глаг. у значењу: постојати, ексистирати, на пр. *Бој биџише*.” (Maretić 4). У то време, код лингвиста, а могуће и у народу, постојала је још увек свест да је довођење у везу глагола *биџисаџи* и значења „постојати” очигледан пример народне етимологије.

Савремена језичка пракса показује управо супротну ситуацију. У недостатку нових лексикографских извора најбољи подаци о употреби глагола *биџисаџи* могу се наћи на Интернету где се глагол *биџисаџи* и његова најчешћа изведеница, глаголска именица *биџисање*, употребљавају искључиво у значењу „постојати”:

С друге стране, тло малих острва на којима **битише** Венеција се снизило за 23 центиметра, у последњих сто година. (Вечерње новости). <http://www.novosti.co.yu/code/navigate.php?Id?=10&status=jedna&vest=73272&datum=2006-09-13>

Црна Гора је млада европска држава која на међународној сцени самостално **битише** тек неколико мјесеци. (Република). <http://www.republika.cog.yu/naslovna.phtml?akcija=vijest&id=57974>

¹⁰Турцизми настали од турске перфекатске основе и суфикса *-саџи*, претежно су свршеног вида, мада има и несвршених, као и оних који су забележени у оба вида.

„**Битисати** ил не **битисати**, питање је сад?” Јерговић нам доноси анегдоту о „**битисању**”... самоуправног социјализма (Вјесник). www.vjesnik.hr/Pdf/2003%5C05%5C17%5C1,2A12

У најужнијем делу Шумадије, између две Мораве **битише** варош лепих имања. (Глас Јавности). arhiva.glas-javnosti.co.yu/arhiva/2002/03/02/srpski/SR02030101.shtml – 42k -

У рају библијски бог је завештао Адаму: „од дрвета спознаје добра и зла не једи, јер оног дана, када га окусиш, смртно ћеш умрети” (**Битисање** 2: 17). (Погледи). <http://www.pogledi.co.yu/diskusije/viewtopic.php?p=38737&>

Истерао је Адама и Еву из раја. Због чега? Зашто? Па ево зашто (**Битисање** 3: 22): И рече Господ Бог: Ето, Адам је постао као један од Нас, познајући добро и зло; и сада да не протеже он своју руку, и да не узме такође са дрвета живота, и не окуси, и да не почне вечити живот. (Погледи). <http://www.pogledi.co.yu/diskusije/viewtopic.php?p=38737&>

„Реч је о идеји стварања књиге украјинског народа, својеврсне књиге постања, књиге **битисања** једне заједнице, сагледане кроз призму националног, али и ауторског мита.” (Из рада *Олександр Довженко и његов мит Украјине* Људмиле Поповић) http://www.rastko.org.yu/rastko-ukr/au/popovic_dovzenko.html

„Да ли је потребно доказивати да овај псалмски стих не намеће никаква временска ограничења Беспочетном и Вечном Богу нити уводи икакве хронолошке категорије у Биће и **битисање** Творца времена и света?” (Из текста Епископа бачког др Иринеја Буловића, Православни мисионар, бр. 172, 1986). <http://www.lazarica.org.yu/Teologija%20danas/Rodjenje%20-%20Bulovic.htm>

Једне људе сам волио, искрено и готово побожно, а о другима сам размишљао, онако и онолико, колико су пљигенили моју знатижељу искреном науку да спознам њихово **битисање**, између уздаха и мудрости... (Мустафа Смајловић, Гријех, *Мосѣ*, Часопис за образовање, науку и културу, 119/30, Мостар 1999). <http://www.most.ba/030/031.htm>

Ако разумијеш ти ово: што човјечанство воли више **битисање**, више се уништава... hr.wikisource.org/wiki/Isušena_kaljuža/Na_dnu/Dio_drugi/XI.

Губљење првобитног значења „нестати, проћи” сведочи о томе да у оквиру једног хронолошког нивоа у језичкој пракси код хомонима – или супротних значења једне исте речи – долази до фаворизације једног од значења, тј. да језичка пракса тежи да смањи могућност комуникацијске забуне.

Такође, на основу претраге веб страница на којима се појављује глагол *биѣисаѣи* стиче се увид да је његова употреба управо у овом значењу готово подједнако раширена на сајтовима из Босне и Херцеговине и из Србије, а само нешто мало мање заступљена на хрватским.

Поменућемо и једну занимљивост везану за савремену употребу именице *биѣисање*, која можда најсликовитије одражава до какве, готово апсурдне језичке ситуације могу довести паретимолошки процеси и недовољно познавање српског језика. У теолошкој литератури, на веб страници часописа *Поїлеги*¹¹ именица *биѣисање* користи се као идиосинкретски превод са руског језика за старословенско и црквенословенско **вытик**¹², према грчком γένεσις, не водећи рачуна о добром и устаљеном преводу *ѣосѣање*.

¹¹ В. горе два примера са веб странице овог часописа.

¹² Уп. Даничић 95.

Могући разлози за увођење глагола *биѿисаѿи* и глаголске именице *биѿисање* под семантички опсег глагола *биѿи*

Поред проблема порекла и лексикографског третмана, намеће се још једно интересантно питање везано за разматрани глагол: који су то разлози, поред паретимолошких процеса, довели до стварања глагола *биѿисаѿи* у значењу „постојати, живети” и допринели да оно данас потпуно потисне примарно значење „проћи”? Један од њих свакако лежи и у недовољној распрострањености турцизма и његовој релативној ограничености на израз *било* и *биѿисало*.

Но, разлоге такође треба тражити и у самом глаголу *биѿи* чије је поједине семантичке садржаје и функције преузео глагол *биѿисаѿи*. Он је заправо попунио неке од функционалних празнина које глагол *биѿи* није могао да изрази. Једна од њих проистиче из чињенице да глагол *биѿи* у стандардном језику гради презент од суплетивне основе, те да нека од значења готово да у изворима и нису забележена у том времену. То се управо односи на значење „трајати, постојати”: Али му царство не беше за дуго Даничић, Тако стаде, не било за дуго, Зима прође, а прољеће дође НП Вук (РСА) и др. Управо је у том значењу глагол *биѿисаѿи* веома фреквентно потврђен баш у презенту: Све оне милијарде парасита, што на стаблу битишу, не могу да успоре и зауставе растења Крлежа (Венешић), У кршевима црногорским битише, удаљен од тековина културе (РСА).

Употреба глагола *биѿисаѿи* у овом контексту уместо синонимних *ѿосѿојаѿи*, *живеѿи* условљена је потребом да се успостави етимолошка веза са глаголом *биѿи*. Када то није могуће, посеже се за паретимолошким механизмом, као у овом случају.

Такође, именске изведенице у етимолошкој вези с глаголом *биѿи* у пракси су се показале неадекватнима да искажу семантичку нијансу „трајања, постојања, живљења”. Неке од њих стога што им је семантика специјализована за друга значења, попут речи *биће*, које превасходно значи „створење”, затим *биѿи*¹³ најраспрострањеније у значењу „суштина”. Код других се ради о позајмљеницама из руског или црквенословенског, као што је *биѿиѿе*¹⁴, неке пак, као *бивсѿиво* представљају теолошки термин изведен од другог глагола, *бивсѿивоваѿи*. Већина ових именица заправо никада нису биле део корпуса народног говора, већ спадају у учене речи, филозофске или теолошке термине. Семантику „трајања, постојања, живљења” на једноставан начин исказује глаголска именица *биѿисање* што је, без сумње, један од главних разлога њене веома фреквентне употребе у савременом језику.

¹³ Скок каже да је *биѿи* апстрактум, филозофски термин, потврђен од 16. и 17. века. Од ове именице су изведене *биѿиак* т. и *биће* (ова од 14. века). Као теолошки термин створен је апстрактум на –*сѿиво*: *бивсѿиво*, од *биваѿи*. Све ове изведенице тумачи као преведенице од лат. *essentia < esse* „бити” (Skok 1: 160, s.v. *biti*¹), уп. и ЭССЯ 3: 155–158.

¹⁴ Ову реч Стијовић 1992:145 карактерише као црквенословенизам, док се у РЊЈ не даје никакав коментар о пореклу. На прасловенском нивоу облик *биѿиѿе* своди се на **bytyje*, што је у српском језику дало *биће*. Бугарско *bitie* и македонско *bitie* тумаче се као књижевне позајмљенице из руског (ЭССЯ 3: 156–157).

Закључак

На крају, после свега реченог, да ли је добијен одговор на питање постављено у наслову: *биѣисаѣи* – „постојати” или „нестати”? Најједноставнији одговор био би: *и „ѣосѣојаѣи” и „несѣаѣи”*. Наиме, на основу прегледа лексикографског третмана, етимолошких тумачења и савремене праксе глагол *биѣисаѣи* требало би третирати као две засебне лексеме, једну као архаизам у значењу „проћи, нестати” и другу као савремену, фреквентну реч у значењу „постојати, трајати, живети”. Остаје ипак питање да ли су најједноставнија решења и најисправнија и најаргументованија.

Кључне речи: српски језик, етимологија, лексикографија, семантика, паретимологија, турцизми, *биѣисаѣи*.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

- Боричић** – В. Боричић Тиврански: *Рјечник васојевићкој ѣовора*, Београд 2002.
- Вујаклија** – М. Вујаклија: *Лексикон сѣраних речи и израза*, Београд 1980³.
- Вук 1818** – В. Стефановић Караѣић: *Срѣски рјечник*, Беч.
- Вук 1852** – В. Стефановић Караѣић: *Срѣски рјечник*, Београд 1898³.
- Геров** – Н. Геров: *Речник на бѣларския език I–IV; Допълнение*, Пловдив 1895–1908, репринт София 1975–1978.
- Даничић** – Ђ. Даничић: *Рјечник из књижевних сѣарина срѣских I–III*, Београд 1863–1864.
- Елезовић** – Г. Елезовић: *Речник косовско-меѣохиској дијалекѣа*, СДЗБ 4/1932, СДЗБ 6/1935.
- ЕРСЈ** – *Еѣтимолошки речник срѣској језика*, Београд 2003–.
- ЭССЯ** – *Эѣтимологический словарь сѣвянских языков*, Москва 1974–.
- Јашар-Настева** – О. Јашар-Настева: *Турскиѣ лексички елементи во македонскиој јазик*, Скопје 2001.
- Клајн 2003** – И. Клајн: *Творба речи у савременом срѣском језику 2*, Београд.
- Клајн/Шипка** – И. Клајн, М. Шипка: *Велики речник сѣраних речи и израза*, Нови Сад 2006.
- Николић 2002** – М. Николић: Тешкоће при утврђивању одреднице у речницима српског језика, *Међународни научни скуѣ о лексикографији и лексикологији – Дескрипѣивна лексикографија сѣангардној језика и њене ѣеоријске основе*, Нови Сад – Београд, 49–56.
- РСМ** – *Речник срѣскохрвајској књижевној језика 1–6*, Нови Сад / Загреб 1967–1976.

- РНЈ** – *Речник језика Пејтра II Пејтровића Њејоша*, уредник М. Стевановић, Београд 1983.
- РСА** – *Речник српскохрватској књижевној и народној језика САНУ*, Београд 1959–.
- Станић** – М. Станић: *Ускочки речник 1–2*, Београд 1990–1991.
- СТИЈОВИЋ 1992** – С. Стијовић: *Славенизми у Њејошевим њесничким делима*, Сремски Карловци / Нови Сад.
- ШипКА 2002** – М. Шипка: *Енантисемија у српском језику, Међународни научни скупи о лексикографији и лексикологији – Дескриптивна лексикографија стандардној језика и њене теоријске основе*, Нови Сад – Београд, 149–162.

*

- Бенешић** – J. Benešić: *Rječnik hrvatskoga književnoga jezika od preporoda do I. G. Kovačića*, Zagreb 1985–
- Boretzky 1976** – N. Boretzky: *Der türkische Einfluss auf das Albanische*, Teil II: *Wörterbuch der albanischen Turzismen*, Wiesbaden.
- Клаић** – B. Klaić: *Rječnik stranih riječi*, Zagreb 1983.
- Марећић** – T. Maretić: *Jezični savjetnik*, Zagreb 1924.
- Пеић/Баћлија** – M. Peić, G. Bačlija: *Rečnik bačkih Bunjevaca*, Novi Sad / Subotica 1990.
- RJA** – *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika JAZU I–XXIII*, Zagreb 1880–1976.
- Skok** – P. Skok: *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika I–IV*, Zagreb 1971–1974.
- Ѕкалјић** – A. Škaljić: *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*, Sarajevo 1979⁴.

Snežana Petrović

SERB. *BITISATI* – „TO PERISH, GO BY” OR „TO EXIST”?
HISTORICAL DEVELOPMENT, LEXICOGRAPHIC TREATMENT AND PRESENT-DAY
PRACTICE

Summary

The paper offers an analysis of the historical development of the semantic dichotomy of the verb *bitisati* „to perish, go by” and „to exist” by tracing its treatment in Serbian lexicography. Two approaches are present in dictionaries: one that treats two different meanings as a semantic development within one word, and the other that treats the word *bitisati* in those meanings as separate homonymous lexemes. Based on the etymological analysis the paper stands for the second approach and argues that it be applied in descriptive as well as in etymological dictionaries. The paper also provides possible explanation of the process in which the verb *bitisati* and the noun *bitisanje* have been incorporated into the semantic field of the verb *biti* „to be, exist”.

Ксенија Кончаревић
Београд

ЛИНГВОКУЛТУРОЛОШКА ПРЕЗЕНТАЦИЈА ОНОМАСТИЧКЕ ЛЕКСИКЕ У НАСТАВИ СРПСКОГ ЈЕЗИКА У ИНОСЛОВЕНСКОЈ СРЕДИНИ

У раду се указује на лингвокултуролошки појединачни ономастички лексике, у првом реду индивидуалних и груписних анироонима, и дају сујесније за њено иланско укључивање у ирејаритивну и ојеритивну ејају насјаве српској као сјраној (инословенској) језика.

У неколико претходних публикација (Кончаревић 2003, 229–239; Кончаревић 2005, 217–228; Кончаревић 2007) приказали смо значај и поједине сфере примене модерне, културолошке парадигме у настави српског језика као страног. Суштина стратегије наставе засноване на њој састоји се у томе што се прагматистички приступ, у коме се као циљ прокламује искључиво достизање комуникативне компетенције и у коме је упознавање са српском културом само пратећи елемент овладавања језиком (што бисмо могли изразити формулом „језик + култура”), сада замењује принципијелно другачијом стратегијом – „култура посредством језика, језик посредством културе”, што значи да се као примарни циљ наставе поставља управо усвајање појмова, представа и генерализација из културе српског народа у процесу коришћења српског језика у продуктивним и рецептивним видовима говорне делатности, а да се сам језик усваја на основу инкултурације – усвајања чињеница српске културе. Лингвокултуролошки приступ селекцији и организацији језичке материје може носити аспектски карактер – усвајају се, засебно, појединачни лингвокултуролошки нивои – културно маркирана лексика (безеквивалентна, фонска, лексика са унутарњом формом, историзми, архаизми, позајмљенице), фразеологија, паремиологија, афористика, говорна етикеција, систем невербалних средстава (исп. Верещагин – Костомаров 1983, 51–134, Маслова 1997, 7–25) или може бити функционално усмерен у оквирима тзв. лингвокултуролошких поља, која обједињавају лингвокултуруме различитих класа и категорија на основу заједничке семантичке припадности (деталније о теорији лингвокултуролошких поља в. у: Воробьев 1997, 57–83). Овај рад показује одлике обају приступа: с једне стране, наша пажња је управљена на

ономастички ниво српског језика као објекат усвајања, а с друге, одабран је узорак грађе који представља семантичку и функционалну целину (онимија која репрезентује православни цивилизацијски модел). Циљ нам је да, на основу фундаменталних конфронтационих истраживања ове проблематике (Кончаревић 1997 а, Кончаревић 1997 б, Кончаревић 1998, Кончаревић 2006, 195–221), сагледамо кључне моменте лингвокултуролошког приступа презентацији ономастике при усвајању српског језика у инословенској (руској) говорној и социокултурној средини¹.

На значај присуства ономастике у усвајању страног језика, барем у русистичкој лингводидактици, указује релативно мали број аутора (Верещагин – Костомаров 1983, 71–75; Опелова 1983, 420–423; Опелова 1989, 76–80; Карпенко-Буттке 1989, 107–119; Парахина 1993, 76–79; Кончаревић 2004, 190–191), док је у методици наставе српског језика као страног ова област остала потпуно изван видног поља истраживача. Међутим, сматрамо да ономастички систем као објекат усвајања у настави српског језика као страног заузима истакнуто место из више разлога: он сачињава значајан део лексичког фонда српског језика, поседује специфичне лексичко-семантичке, фонетско-акцентуационе, граматичке, деривационе одлике, истиче се фреквентношћу употребе у разним функционалним стиливима (пре свега информативно-публицистичком, књижевно-уметничком и научном) и комуникативним сферама (сфера животне свакодневице, социокултурна, сфера масмедија и др.). При конципирању универзитетских курсева за студенте српске и словенске филологије ова област налази своје место у низу теоријско-лингвистичких (Увод у лингвистику, Увод у славистику, Лексикологија, Морфологија, Дериватологија, Историја језика) и практичних дисциплина, пре свега системско-аспекатских (лексичка, ортографска, вежбања из лингвокултурологије) и комплексних (анализа текста). Лингвокултуролошки потенцијал ономастике, који је предмет овога рада, извире из чињенице да „онимија [...] живо реагује на све појаве које се дешавају у човековом окружењу, услед чега имена спонтано региструју и на природне појаве, и догађаје из друштвеног живота” (Суперанская 1973, 36). Ономастички материјал српског језика пружа мноштво података везаних за климатске услове, биљни и животињски свет поднебља насељеног његовим носиоцима (исп., на пример, фитофорна имена *Ружа*, *Трандафилка*, *Смиљана*, *Ковиљка*, *Трњина*, *Крушка*, *Божурка*, *Јајлика*, *Перуника*, *Невен*, *Невенка*, или топониме образоване од назива биља и животиња попут *Бобовца*, *Брестовца*, *Брезовца*, *Буковца*, *Церовца*, *Чрешињевца*, *Глојовца*, *Голубовца*, *Гушићеровца*, *Јаблановца*, *Јеловца*, *Козловца*, *Лиштовца*, *Ораховца*, *Ракићовца*, *Храсићовца*); он је драгоцен са етнолошког становишта, као ризница података о обичајима и обредима, реалијама свакодневног народног живота, традицији, веровањима и представама о свету, затим са социолошког, културолошког и историјског аспекта због разних димензија одражавања материјалне и духовне културе (рецимо, индивидуални антро-

¹ Нагласићемо да резултати истраживања могу наћи примену и у настави српског језика у другим срединама, где год руски језик има статус главне или помоћне студијске дисциплине или се користи у својству језика посредника.

поними могу бити занимљиви са становишта одраза сталешке поделе друштва и података о занимањима његових чланова, као у примерима: *Војевода, Тейчија, Роб, Служица, Књеиња*; или, пракса да се, ако се жени рађају само девојчице, да би се прекинуло рађање женске деце и да би на свет дошло и мушко новорођенче, последњем новорођеном женском детету надене име *Досџа, Сџана, Сџојанка* или *Сџака*, довољно говори о статусу жене у традиционалном патријархалном друштву, и сл.). Овакви и слични подаци који расветљавају лингвокултуролошки потенцијал ономастике, без сумње, имају не само информациону, него и мотивационо-стимулативну и комуникативну вредност, будући да пружају могућност студентима да осете спознајно искуство народа оличено у језику, да у језичким чињеницама уоче одраз националног менталитета, представа, околности његовог битисања, као и да формирају умења креативног коришћења тих информација у интеркултурној комуникацији и интеракцији. Због тога је изузетно важно њихово планско, сврсисходно и избалансирано укључивање у препаративну (конструисање уџбеника и приручника) и оперативну етапу наставног процеса у свим етапама учења српског језика – од почетне до највише нормативне (о одликама етапа у настави страног језика на студијама филологије в. Кончаревић 1996, 90-96).

Трагови различитих цивилизацијских модела (паганског, хришћанског, западноевропског, оријенталног) у ономастичком систему српског језика такође су од значаја за лингвокултуролошки оријентисану наставу. То посебно важи за православни цивилизацијски модел, који је, како због свог хиљадугодишњег континуитета, тако и због своје доминантне улоге и места у обликовању културних тековина српског народа, обележио готово читав ономастички простор његовог језика, извршивши видан утицај на већину његових сегмената. Властита имена бројних градова и села (астионими и комоними) упућују на појмове и представе православне вере и културе: нека од њих хагионимског су порекла, дакле, дата су у част светитеља или бесплотних сила поштованих у православној Цркви и народу (*Аранђеловац, Банайско Аранђелово, Прокуље* – по светом мученику Прокопију, *Ђурђевац*, стари град на левој обали Дрине – у част светог Георгија, народски *Ђурђа, Свети Марко* код Коренице, и др.), друга су еклисионимска (*Бела Црква, Црвена Црква, Велика Црквина, Црковница, Маркова Црква, Кајелна, Црквина*), трећа указују на то да је место представљало манастирски метох или да је њиме управљало неко црквено лице (*Манастирница*, код Кладова и код Петровца на Млави, *Појово село*, код Плашког, *Појово њоље*, код Требиња), четврта упућују на значајне вредности православне културе (*Крсџац, Шћеџан Крсџ, Крсџиња, Славинци, Бојовоља*). Велики број места носи назив по свештенослужитељима (*Пројојојинци, Појовац, Велики Појовић, Мали Појовић, Појовњак, Појови, Појовце, Појова, Појовица, Калуђерово, Калуђерце, Калуђерица, Појагић*) или асоцира на најразличитије појмове и представе везане за веру и духовност (*Божевац, Бојовоља, Бискујица*, код Книна, *Бискуље*, код Тополовника, *Ђелије*, код Ниша, Крушевца и Лазаревца), итд. Са становишта репрезентовања православног цивилизацијског

модела занимљиви су, свакако, и урбаноними, ергоними, хемероними, космоними, прагматоними, али највише материјала пружа, несумњиво, сектор антропонимије, укључујући како индивидуалне, тако и групне антропониме (презимена). Да бисмо уочили које би моменте било пожељно посебно нагласити при њиховој презентацији и актуализацији у настави српског језика у руској или срединама у којима студенти у овој или оној мери изучавају руски језик, поћи ћемо од типологије истоветности, сличности и разлика у српском и руском антропонимијском систему и њихових лингводидактичких импликација.

Најпре, потребно је уочити да су црквена правила везана за давање крштењског имена (исп. Мирковић 1983, 23–34, 166–167) у народном животу Срба, далеко више него код Руса, доживела извесне измене и модификације, и то како у погледу услова наречења, тако и у погледу репертоара имена. Тако, поред поштовања црквене праксе да се детету да име свеца који се слави у осми дан после његовог рођења, у традиционалној српској култури присутан је низ других критеријума избора имена – према свецу коме је посвећен месни храм (приликом „опасивања храма”, исп. Толстој 1995, 171–175), затим у част угодника пред чијом иконом у храму најдуже буде горела свећа, по куму, прецима – најчешће деди и баби, по особи из куће која је недавно умрла или се удала, или, крајње ретко, по оцу или мајци – ако су деца слаба и ако се родитељима пород не држи (Вукановић 1940, 57–58, 69–70). Друга специфичност у погледу давања крштењских имена код Срба на коју треба обратити пажњу тиче се њиховог репертоара – односа између канонских и неканонских антропонима, статуса народских имена и имена припадника других (неправославних) конфесија, фреквентности и социјалне маркираности канонских имена, структуре централног и периферног дела антропонимикона, и сл. У ситуацији српско-руског билингвизма као изразито дистинктивна својства српског антропонимикона треба уочити:

(1) напоредно функционисање канонских и неканонских имена у српском, за разлику од апсолутне доминације (у неким периодима до 90–95%) канонских имена у традиционалном руском антропонимикону (Бондалетов 1983, 108–109): код Срба, наиме, не само што није било ниједног периода апсолутне доминације календарских антропонима, него се уочава парадоксална појава да је у средњем веку, у слободној и самосталној српској држави, највише давано неканонских имена, исто као што се у XIX веку, са васпостављањем независности, календарска имена из патриотизма замењују народним: Коста Новаковић напушта своје крштено име да би узео народно Стојан, Јанићије (од календарског Јоаникије) Кујунџић постаје Милан Кујунџић – да поменемо тек неке примере познатијих јавних и културних делатника (Вукановић 1940, 68–71). Једино је католичко становништво на јужнословенском тлу било у обавези да се строго придржава имена канонизованих од Римске цркве, што ипак није истиснуло народна имена ни код припадника ове вероисповести, тако да су у низу случајева посведочена двострука – крштењска и народна – имена: *Божича* или *Анастасија*, *Марија* односно *Вука*, *Цвиџа* или *Виченца*, итд. (Rogić 1955, 212);

(2) диференцирања у погледу порекла крштењских имена – за разлику од руске праксе давања готово искључиво календарских имена грчког, старојеврејског, латинског и, ретко, словенског порекла, у Срба је далеко изразитија пракса давања словенских народних имена, а код српског живља настањеног у областима под турском влашћу (Црногораца, Брђана, Херцеговаца и Босанаца римокатоличке вере) уочава се и још један културолошки релевантан феномен – давање муслиманских личних имена на знамењу у својству апотропеја (заштитног, „превентивног” имена) (Вукановић 1940, 66–67);

(3) постојање широког репертоара народних личних антропонима код Срба који одражавају утицај православног цивилизацијског модела и његовог вредносног система као појава скоро без аналога у руском антропонимику: (а) имена која одражавају представе о невештастеном свету бесплотних духова: *Анђел, Анђелије, Анђелинко, Анђелко, Анђелија, Анђелина, Анђа, Аранђел, Аранђео, Ранђел, Демон* (име које наводи Даничићев *Рјечник из књижевних сѣарина срѣских*, 1863–64), *Дракул* (од румунског *dracul* – ђаво), *Дракун, Дракула*, (б) имена инспирисана догматским учењем о Богу као Творцу и Саздатељу човечанства и идејом о боголикости човековој: *Сазда, Саздан*, теофорна имена *Боја, Бојетја, Бојић, Бојица, Бојиша, Бојман, Бојиња, Бојуша*, (в) имена инспирисана православном сотириологијом: *Сјасишељ, Сјасен, Сјасена, Сјасо, Сјасоје, Сјасенија, Сјасенка, Сјасија, Сјасика, Сјасинка, Сјаска, Сјасојка*, (г) имена која упућују на различите аспекте човековог односа према Богу: *Бојољуб* (калк према грчком *Теофил*), *Бојољуба, Бојољубика, Бојослав, Бојосав, Бојослава, Бојосава, Бојобој* (калк према грч. *Тимошеј*), *Христиољуб, Христиослав, Христиивој, Славиишељ, Славиишељка, Волиславка*, (д) имена заснована на старозаветној – *Израело, Јорданка, Јордана, Јорда, Мисирка, Јерусалим* и новозаветној традицији: *Христија, Христиосија, Ристија, Ајосиол, Посиол, Еванјел, Ванђел, Ване, Васкрсије, Васкрсија* (муш.), *Васкрсенија* (муш.), *Васкрсенија* (жен.), (ђ) имена изведена од назива за припаднике црквене јерархије: *Ђакон, Ђаконије, Ђако, Ђале, Ђалетја*, (е) имена настала текстуалном реминисценцијом (на литургијске формуле), типа: *Ваисѣина* (име слуге Стевана Мусића), *Часѣислава* (од формула: „у славу и част”, „слава и част”, присутних у православним молитвословљима), (ж) имена која се односе на свакодневни хришћански живот, ортопраксију – поштовање часног крста (*Крсѣја, Крсѣан, Крсѣац, Крсѣе, Крсѣеша, Крсман, Крсѣибор, Крсѣивоје, Крсѣимир, Крсѣислав, Крсѣољуб, Крсѣоман, Крсѣомир, Крсѣена, Крсѣија, Крсѣијана*), икона (*Иконија, Икона*), храмова (*Саборка*), одређених дана у седмици – недеље као дана васкрсења Христовог (*Недељко, Недељко, Неђељко, Недеља, Недељка, Неда*), среде и петка као дана посвећених успомени на издају, страдања, распеће и смрт Христову, када се по правилу уздржава од мрсне хране (*Средан, Среда, Срегоје, Пеѣак, Пеѣко, Пеѣкан, Пеѣка*), затим црквених празника: *Блајоје* (Благовести), *Васкрсије* (Васкрс), *Ђурђица* (Ђурђевдан или Ђурђиц), *Ођњенка* (Ођњена Марија – народски назив за дан успомене на свету великомученицу Марију), (з) имена која наглашавају поједине аспекте хришћанске моралности:

поштовање вере (*Верољуб, Верољуйка, Верослав, Верославка*), склоност ка чињењу добра (*Благодидјанка, Доброљуб, Доброраг*), честит и правичан однос према другим људима (*Брајољуб, Добродруј, Добројоси*), дарежљивост (*Даривоје, Дароје, Дарослав, Даросав, Дарко*), смиреност, кротост, трпеливост (*Тих, Тихан, Тихо, Тихоје, Тихомир, Тихомил, Трјико, Трјомир, Трјимир*), целомудреност и девичност (*Девича, Бевича, Дева, Бева*), или којима се упућује на циљ врлинског живљења – задобијање небеских дарова: утехе (*Ушеша, Ушјеша, Ушешен, Ушех*), блаженства (*Блажен, Блажена, Блажија, Блаженка*), дара Светога Духа, односно надахнућа од Бога (*Бојодхновен, од старог српскословенског придева „богодахновен”*) (сви примери екскерпирани су из: Грковић 1977).

У заједничком фонду канонских имена у српској и руској култури уочавају се и извесне разлике у погледу њихове фреквентности и социјалне маркираности, које је пожељно уочити у процесу усвајања српског језика у руској средини ради спречавања лингвокултуролошке интерференције. Тако, неједнака употреба одређених канонских имена код Срба и Руса сведочи о разликама у прихваћености култа појединих Светитеља: имена *Сава* и *Лазар* у Срба су веома популарна (од њих је изведен и низ народских облика, типа: *Савадин, Савак, Савакан, Саве, Савешина, Савин, Савић, Савица, Савиша, Савко, Савоша, Савомир*, жен. *Савна, Савука, Савче, Саја, Сајка, Савка, Савина*, одн. *Лаза, Лазо, Лазан, Лазика, Лазар*, жен. *Лазарија, Лазарка, Лазинка*), чему је узрок култ националних светитеља са овим именима, док су у Руса та имена на периферији антропонимијског система. Или: „неутрална” календарска имена, која су носили светитељи из других, несловенских средина, као *Варвара* (великомученица, родом из Финиције), *Мајрона* (мученица, Солуњанка), *Ксенија* (преподобна, Римљанка), *Анџионина, Валенџина, Евџенија, Зинаида, Серафима, Тајцијана*, у једном антропонимикону (у датом случају руском) спадају у централни, а у другом (српском) – у периферни део, опет као последица неједнаке раширености њиховог култа (рецимо, име *Варвара* за своју популарност код Руса може да захвали чињеници да се њене мошти вековима налазе у Кијеву). Иста имена у два национална културама могу бити неједнако маркирана: рецимо, име *Стефан* у Срба је обележено као династичко – у средњовековној Србији, почев од Стефана Немање, сви су владари носили ово име у комбинацији са још једним народним (*Стефан Радослав, Стефан Владислав, Стефан Урош, Стефан Драгуйин, Стефан Душан*), те се нико у народу није смео звати тим именом; у руској култури антропоним *Стефан* нема такву социјалну маркираност (као „кнежевска” традиционално су се истицала имена *Владимир, Свјатослав, Всеволод, Андреј*, а као „императорска” *Иван*, одн. *Николај, Александар, Кајарина*). Или: на руском селу све до почетка XX века највећу популарност уживала су имена *Ана, Евдокија, Параскева, Акулина, Меланија, Текла* (Бондалетов 1983, 124), која су у српској средини, напротив, маркирана као грађанска или монашка. За трговачки сталеж у Русији карактеристична су била имена *Сава, Васа, Фома, Горгеј* (од *Гордије*), за припаднике интелигенције – *Илија* (*Иљя*), *Никиша*, за племство – *Александра, Варвара, Јелисавеша, Кајарина*

(Екаџерина), Оліа, Јелена, међу грађанима су била раширена имена *Сергеј, Андреј, Алексеј, Игор, Ирина, Марина, Свјетлана* (Верещагин – Костомаров 1983, 72), што се не подудара са њиховом маркираношћу у српској средини (због тога, уосталом, српском читаоцу није познат асоцијативни фон наслова књижевних дела „Никитино детињство” Алексеја Толстоја, „Васа Железно-ва” и „Фома Гордејев” Максима Горког). Најзад, разлике између два језика у оквиру јединственог фонда календарских имена могу проистацати и из неједнаке асоцијативне и фонске вредности одређених антропонима, везане за њихове најпознатије носиоце, њихову фразеолошку, паремиолошку, афористичку употребу – а све ово треба да буде предмет лингвокултуролошке презентације. Студенту српског језика остаће, примера ради, нејасан смисао дистиха: „А шта ти радиш Тодоре | Тешем даске укопнице” из песме Љубомира Симовића „Питалице”, уколико не познаје специфичну фразеолошку употребу тога имена у српском језику; или, код просечног носиоца српског језика име *Марко* асоцираће се са чувеним јунаком епских народних песама, *Јевросима* (од канонског *Ефросинија*) са такође у народном стваралаштву опеваном мајком Краљевића Марка, *Петар* – са најпознатијим носиоцима тога имена у Срба: Петром Петровићем Његошом и краљем Петром I Карађорђевићем, што код руских студената изостаје због другачијег карактера њихових фонских знања. С друге стране, семантичка и асоцијативна вредност неканонских имена везаних за православну веру и њене моралне вредности, заснована на друштвеној и културној традицији њихове употребе, омогућава им да се користе као средства изграђивања оригиналних песничких слика, које се тешко могу очувати при превођењу, због чега у наставном процесу завређују посебан лингвокултуролошки коментар (исп. сонет Рајка Петрова Нога *Извјештај Владике захумско-херцеговачкој* из збирке *На каијама раја*, Београд 1995).

Категорија групних антропонима (презимена) такође располаже значајним лингвокултуролошким потенцијалом, чије идентификовање и интерпретирање вишеструко обогаћује наставу српског језика. По речима А. Шупука, „презимена иду у категорију језичног фолклора: њихова је база језик, нарјечје, локални говор, али не само то: као посебан облик језичне надградње уједињују све компоненте друштвеног кретања – религију, културу, обичајно право, народно стваралаштво, економику, политику”. Породична имена, дакле, „одражавају јединку и скупину, националност и вјеру, одређену језичну и друштвену праксу, а уз то друштвене односе, тежње, искуства и све осјећаје човјекове, његове спознаје о природи, друштву, раду, пријатељству, добру и злу, побједи и миру, поразу и рату. Имена и презимена, ти данашњи атрибути само за идентифицирање, заправо су неписана повјест једног народа, његова цјелокупног живота, а често то су и најинтимнији записи човјекове судбине на земљи” (Šupuk 1968, 121). Природно је онда што је и православни цивилизацијски модел оставио значајног трага у систему српских и руских групних антропонима, што је захвалан објекат лингвокултуролошке обраде. Његов одраз се у руском језику највише уочава међу презименима клирика, вештачки насталим у раздобљу од краја XVII столећа и током наредна два

века (о њиховом настанку и семантичкој класификацији в. Унбегаун 1989, 169–181). Студентима се скреће пажња на чињеницу да српски језик не познаје аналогну социјалну категорију породичних имена, нити начин њиховог присвајања свештеним лицима карактеристичан за руску средину (промена ранијег презимена при ступању у клир, па чак и приликом уписа у духовну школу, са правом наслеђивања од потомака). Па ипак, истиче се да у српском инвентару презимена налазимо она која упућују на свештеничко порекло њихових носилаца: *Појов*, *Појовић*, *Раскојовић*, *Игуманов*, *Калуђеровић*, *Појагић*, или, код римокатолика, *Бискујовић*, *Бишкун*, *Жујан*, *Жујановић*. Специфична су и без еквивалента у руском језику презимена која указују на порекло од неког одређеног свештеног лица, типа *Пој–Лазић*, *Пој–Сшефановић*; овакав модел групних антропонима налазимо и у грчком језику: *Пајариојоуло*, *Пајадимитриу* („син свештеника по имену Рига”, „син свештеника Димитрија”) и сл.

Међу спонтано формираним народним презименима, која су у обе културе новијег датума (у Срба се чврст и сталан ономастички систем два имена јавља тек поткрај XIX и почетком XX столећа као постулат модерног државног уређења – Rogić 1955, 229) такође се може наћи низ примера везаности за православну традицију. Поред већ поменутих презимена која упућују на припадност свештенству или монаштву, бављење занатима или послушањима везаним за делатност Цркве, студенти могу идентификовати и групне антропониме изведене из црквених реалија, нпр. *Крстић*, *Иконић*, *Босиоковић*, *Босиљевић*, затим теофорна (*Бојић*, *Божич*, *Христић*), презимена која исказују однос човека према Богу (*Бојомоља*), презимена у којима се очитује хришћанска концепција света (*Анђелић*, *Сојоница*) и др. Најзад, у настави можемо указати на још једну специфичну и безеквивалентну појаву у српском антропонимикону, везану за православну културу и традицију, а то је употреба титуле „хаџи” у саставу антропонимске формуле личног (*Хаџи Негдељко*, *Хаџи Драјан*) или породичног имена (*Хаџи Косић*, *Хаџи Тановић*). У првом случају титулом се казује да је поклоник гроба Господњег и хришћанских светиња у Палестини сам носилац датог личног имена, а у другом да је то био неко од његових предака. Упознавање са оваквим подацима свакако доприноси повећању културолошке, а тиме, посредно, и преводилачке, књижевнонаучне и комуникативне компетенције студената.

Ономастички материјал може се културолошки презентирати на више равни макроструктуре уџбеника српског језика као страног: у материјалима текстотеке, пре свега у оквиру инструментално-практичних текстова, затим у предтекстуалним и посттекстуалним коментарима, краћим теоријско-спознајним текстовима посвећеним овој проблематици, али и у апаратури организације усвајања – од лингвистичких, преко условно-комуникативних, до комуникативних и вежбања за трансфер. У реализацији наставе његова презентација може се везати за разне структурно-композиционе делове часа и третирати не само као „релаксирајући” елемент или пратећа компонента обраде књижевног или информативно-публицистичког текста, него и као аутономна тема у корелацији са ситуативним минимумом (упознавање, пред-

стављање, успостављање контакта, дијалогизација везана за сличности и разлике у српској и култури земље студента). Ова материја веома је захвална и за самостални рад студената са ономастичким речницима, енциклопедијским приручницима и др., као и за разне неконвенционалне облике извођења наставе (дидактичке игре, групни и индивидуални истраживачки пројекти, додатне активности у секцијама и сл.). Адекватан однос према ономастичком материјалу у конципирању и извођењу наставе српског језика за стране студенте, указивање на његову културолошку маркираност, усвајање његових семантичких, стилистичких, граматичких, правописних одлика, уочавање његове експресивне обојености, овладавање узусима његове употребе у комуникацији знатно ће допринети повећању социокултурне и комуникативне компетенције студената, а тиме и њихове укупне филолошке оспособљености.

Кључне речи: Лингвокултурологија, ономастика, антропонимија, српски као страни (инословенски) језик, студије србистике у иностранству.

ЛИТЕРАТУРА

- Бондалетов 1983:** В. Д. Бондалетов, *Русская ономастика*. Москва.
- Верещагин – Костомаров 1983:** Е. М. Берещагин, В. Г. Костомаров, *Јзык и култура: линвострановедение в преподавании русского языка как иностранного*. Москва, 1984.
- Воробьев 1997:** В. В. Воробьев, *Линвокултурологија: теорија и методе*. Москва.
- Вукановић 1940:** Т. Вукановић, *Лична имена код Срба*. – Гласник Етнографског музеја у Београду, XV, стр. 56–74.
- Грковић 1977:** М. Грковић, *Речник личних имена код Срба*. Београд.
- Карпенко – Буттке 1989:** М. А. Карпенко, К. Буттке, *Русский язык и современность*. Киев.
- Кончаревић 2003:** К. Кончаревић, *Конфронтациона линвокултурологија и нова парадигма настави српског језика као страног*. [У зб.:] Научни састанак слависта у Вукове дане, књ. 31/1, Београд, стр. 229–239.
- Кончаревић 2005:** К. Кончаревић, *Презентација српске културе у уџбеницима српског језика као страног: теоријски оквир и конструкцијска решења*. [У зб.:] Научни састанак слависта у Вукове дане, књ. 34/1, Београд, стр. 217–228.
- Кончаревић 2006:** К. Кончаревић, *Језик и православна духовност. Студије из линвистике и теологије језика*. Крагујевац.
- Кончаревић 2007:** К. Кончаревић, *О једном линвокултуролошком моделу дидактичке презентације лексике (модел линвокултуролошког поља у*

- настава лексике српског језика као страног*). [У зб.:] Научни састанак слависта у Вукове дане, књ. 36/1, Београд, стр.
- Кончаревич 1997а:** К. Кончаревич, *Русская и сербская антропонимия в лингвокультурологическом рассмотрении*. – [В сб.:] IV международный симпозиум *Соединительные и сравнительные исследования русского и других языков* (Белград – Нови-Сад, 8.-10.10.1996). Доклады. Белград, стр. 283–289.
- Кончаревич 1997б:** К. Кончаревич, *Русская и сербская ономастика и православная культура*. – [В сб.:] *Лингвистические и культурологические аспекты русского языка в соединении с родным* (Пловдив, 11.-14.10.1996). Сборник трудов международной конференции. Пловдив, стр. 224–227.
- Кончаревич 1998:** К. Кончаревич, *Русская и сербская антропонимия в лингвокультурологическом рассмотрении*. – *Slavica Slovaca*, Bratislava, бр. 1, стр. 18–25.
- Маслова 1997:** В. А. Маслова, *Введение в лингвокультурологию*. Москва.
- Мирковић 1983:** Л. Мирковић, *Православна литургија, тп. 2*. Београд.
- Опелова 1983:** М. Опелова, *Обучение русским антропонимам и их дериватам в словацкой аудитории*. – *Rusky jazyk*, Bratislava, 3, стр. 420–423.
- Опелова 1989:** М. Опелова, *Роль ономастической материала в процессе преподавания русского языка и литературы (общие замечания)*. – *Russistik*, Berlin, 2. S. 76–80.
- Парахина 1993:** М. Ф. Парахина, *Ономастика и методика преподавания русского языка как иностранного*. – *Русский язык за рубежом*, Москва, 3, стр. 76–79.
- Rogić 1955:** P. Rogić, *Lična i porodična imena u jeziku*. – *Rad JAZU*, Zagreb, br. 303, str. 209–217.
- Суперанская 1973:** А. В. Суперанская, *Общая теория имени собственного*. Москва.
- Толстој 1995:** Н. И. Толстој, *Језик словенске културе*. Прев. Љ. Јоксимовић. Ниш.
- Унбегаун 1989:** Б. О. Унбегаун, *Русские фамилии*. Москва.
- Šupuk 1968:** A. Šupuk, *Klasifikacija prezimena po značenju*. – *Jezik*, Zagreb, br. 4, str. 121–127.

Ксения Кончаревич

ЛИНГВОКУЛТУРОЛОГИЧЕСКАЯ ПРЕЗЕНТАЦИЯ ОНОМАСТИЧЕСКОЙ ЛЕКСИКИ
В ОБУЧЕНИИ СЕРБСКОМУ ЯЗЫКУ В ИНОСЛАВЯНСКОЙ СРЕДЕ

Резюме

В предлагаемой статье указывается на лингвокультурологический потенциал ономастической лексики, в первую очередь индивидуальных и групповых антропонимов, и даются рекомендации в связи с ее планомерным, целесообразным и сбалансированным

включением в подготовительный и исполнительный этапы преподавания сербского языка как иностранного. Особое внимание уделяется типологии межъязыковых русско-сербских сходств и различий в сфере антропонимии как базе для выявления соответствующих методических выводов. Автор делает вывод, что внимательное отношение к ономастическому материалу в вузовской практике преподавания сербского языка в инославянской и иностранной аудитории, указание на его лингвокултурологический потенциал, усвоение его семантических, грамматических и орфографических особенностей будут способствовать повышению социокультурной и коммуникативной компетенции студентов, улучшению их филологической подготовки.

Лариса Човић
(Косовска Митровица)

ЛИНГВОКУЛТУРОЛОШКА АНАЛИЗА ЛЕКСИКЕ ПРЕВОДА НА СРПСКИ ЈЕЗИК *БАЈКИ ЗА ОДРАСЛЕ* ВЛАДИМИРА ВОЈНОВИЧА

У раду је анализиран културолошки аспект превода њексика и имајући у виду његово „аутор – њексик – преводаца“, кључна питања су везана за 1) историјско-социјалне проблеме оригинала и 2) етнолошке и културне реалије, које чине: архаизми, кључни концепти културе, национално-језички елементи – ауторске дигресције, фразеологизми и њихове функционално-семантичке особености, народни хумор, анегдоте, приповедни њексикак „сказа“.

Предмет истраживања је лингвокултуролошка анализа лексике и фразеологије српског превода Милене Алексић Бајки за одрасле Владимира Војновића. Анализа је извршена на материјалу превода њири бајке – Бајке о пароброду, Друге бајке о пароброду, Треће бајке о пароброду.

Као што је познато, превод уметничког текста је посебан облик функционисања језичког система, чија је суштина у стварању комуникативне еквивалентности новог текста у односу на оригинал и у могућности потпуног преношења садржаја дела. У таквим случајевима ефикасност код превођења са једног језика на други може обезбедити једино комплексан приступ, који подразумева и лингвистички, и културолошки, и историјски, и филозофски и друге аспекте. Превод, као облик стваралачког рада, нераскидиво је повезан са језиком, и подразумева унутрашњи контакт два језика и две културе, помаже да се продре у свет културе неког народа и да се духовне вредности процењују с тачке гледишта представника друге, стране културе. Истовремено, код преласка из свог националног културног кода у неки други, „културни архетипови“ тог културног модела утичу на динамичан, прогресиван развој своје културе. Том приликом преводац је као и аутор оригинала личност која у тежњи да појми културни код језика оригинала у превод хтео-не-хтео уноси део културног кода језика на који преводи, али у том процесу мешања

¹ Рад представља једну од фаза реализација програма истраживања у оквиру пројекта број 148015 *Српска и страна књижевности и култура у конјакту и дисконјуту* (Руководилац пројекта: проф. др Лариса Човић).

два културна кода он уграђује и део свог индивидуалног начина тумачењања интенција аутора оригинала, те тако постаје метааутор. Међутим, при том неминовно долази до интерференције елемената двеју култура и основни задатак преводица је да их сведе на минимум. И по томе се, између осталог, оцењује успешност превода. Текст превода је неизоставно резултат двоструке перцепције: сопственог и „туђег” система погледа на свет. Вредност преводиоца као језичке личности се мери тиме, колико умешно и прецизно успева да приближи два различита језика, две различите културе.

С. Ф. Гончаренко у чланку „О преводивости поезије” указује, разматрајући дефиниције превода, да „сваки превод... може и треба да се посматра са три тачке гледишта: семантичко-смисаоне (шта је, заправо, речено и шта се под тим подразумева), стилистичке (како је речено то што је речено: какви су стилистички поступци и у којој су пропорцији при том коришћени) и прагматичке (зашто је речено то што је речено: какву је реакцију код адресата желео да изазове пошиљалац текста, тј. његов аутор)” (Гончаренко 1998: 77–78).

Управо успостављање прагматичког потенцијала оригиналног текста у преводу ствара суштинске потешкоће са аспекта преношења семантике језичких јединица које су у вези са културним, историјским, етнографским и неким другим разликама народа који се служе различитим језицима. Да би се остварила адекватност садржаја и успостављање прагматичког потенцијала у изворном и циљном језику, поред поређења различитих језичких система у процесу превођења се одвија и поређење различитих култура (уп.: Човић 1994: 84–113). То често захтева прагматичку адаптацију текста превода која може изазвати код примаоца информације – носиоца страног језика реакцију која одговара оној, какву дата порука изазива код оних који га читају или слушају у оригиналу, тј. помаже перципирању предметног текста, кодова културе, који учествују у непрекидној семиотичкој размени интерпретације других културних кодова.

Према В. Хумболту сваки народ је овичен кругом свог језика и може да изађе из тог круга једино ако пређе у други. Ипак, такав „пробој” постаје делимично могућ онда, када се трудимо да проникнемо у тајну „духа” другог језика (Хумболт 1988: 15). Управо такав „пробој” остварила је Милена Алексић преводом на српски језик *Байки за ограсле* Владимира Војновича, једног од најпопуларнијих и најчитанијих савремених руских писаца. Његова дела су преведена на више од тридесет језика, иако су веома тешка за превођење због изразито културолошки обојене лексике и фразеологије. Поред тога, постоји и имплицитни културолошки слој историјских догађаја и знања о тим догађајима које читалац мора да поседује да би могао разумети Војновичеве текстове.

Анализирајући културолошки аспект превода текста, а узимајући у обзир тројство „аутор – текст – преводилац”, кључна питања се могу свести на две ствари: прво, на историјско-социјалне проблеме оригинала и, друго, на етнолошке и културне реалије које чине: архаизми, кључни концепти културе, национално-језички елементи – ауторске дидаскалије, фразеологизми

и њихове функционално-семантичке особености, народни хумор, анегдоте, приповедачки поступак „сказа”.

Као што је већ истакнуто, предмет истраживања овог рада је упоредна лингво-културолошка анализа лексике и фразеологије оригинала и превода *Бајки за ограсле* Владимира Војновича који је остварила Милена Алексић. Анализа је извршена на материјалу превода трију бајки: *Бајке о њароброду*, *Друге бајке о њароброду*, *Треће бајке о њароброду*. Треба посебно нагласити да оне представљају кратак приказ историје совјетског периода, садрже у себи алузије и асоцијације на књижевне реминисценције, елементе парафраза, а неретко се у неким описима могу препознати актуелне анегдоте из тог периода које се у бајкама препричавају као стварни догађај.

На пример, лик вође гусара који постаје капетан преотетог пароброда асоцира читаоца на Јесењиновог *Кайетана земље* или на познате стихове Мајаковског („он вдруг повернул колесо рулевое сразу на двадцать румбов вбок, // И становится Ленин штурман, огни по бортам, впереди и сзади”). Или једна од многих асоцијација на анегдоте које су кружиле у то време (На пример, после земљотреса у Букурешту кружио је виц: „– Шта, је л’ стварно у Москви био земљотрес? – Ма не, Брежњевљева униформа са ордењем се срушила”. Владимир Војнович на следећи начин описује почетак управљања новог капетана тј. Брежњева: „Појави се на капетанском мосту нови човек – широких обрва, орловског погледа; ма, прави-правцати лепотан... Мора се признати да је овај капетан био врло инвентиван човек. Људи су му додељивали ордење, тапшали му, а он је плакао и смишљао све нове и нове забавне игре. „Хајде сада”, каже он, „да ме више не зовете капетан, него – адмирал.” (стр.3). А ево и финала његовог „адмиралства”: „И таман му уручише тај последњи орден, кад се он, под теретом свих одликовања, изненада сруши и остаде тако, затрпан ордењем” (стр.3). Тако је у суштини трагикомичан виц у Војновићевој бајци трансформисан у обичну фарсу.

Већ из ових неколиких примера да се закључити са коликим се бројним проблемима суочава преводилац у раду на таквом тексту.

Међутим, Милена Алексић има истанчано осећање за специфичан стил Владимира Војновича, његове оригиналне синтаксичке конструкције и лексико-фразеолошке особености – све оно што Војновича чини Војновичем. Као прво, треба нагласити да ритам казивања у преводу готово потпуно одговара оном у оригиналу, што код овакве врсте текстова није лако постићи. Понекад се читалац просто занесе и заборави да чита превод, а не оригинал. Као друго, све наше критичке опаске и сугестије не умањују квалитет превода који је остварила преводилац Милена Алексић.

У упоредним анализама лексике са изразитим националним обележјима у збирци Владимира Војновича *Бајке за ограсле* и њеним еквивалентима у преводу Милене Алексић запазили смо и издвојили три основне групе: еквивалентна, безеквивалентна и делимично еквивалентна лексика. Први слој лексике – еквивалентне – није занимљив за овакву врсту упоредно-културолошке анализе; друга два – безеквивалентна и делимично еквивалентна лексика – пред преводиоца постављају многе и сложене задатке да такву лексику

са изразитом културолошком компонентом тумачи читаоцу циљног, српског језика, и то на два начина: или у самом тексту, што је теже, или у фуснотама. Наш преводилац се определила за онај први, тежи поступак, и при том је увек налазила различита решења, а у зависности од контекста.

У *Бајкама за одрасле* се срећемо са особеностима бајке (устаљеним фразама које чине њену основу), које се одликују великим бројем архаизама-совјетизама који преносе колорит епохе, карактеристикама имитације народног казивања – тзв. „сказа”, спојем високог, научног, званичног, административног и колоквијалног стила, понекад субстандардног, – што све заједно ствара комичан ефекат. Често је неке од њих готово немогуће превести на српски језик јер у њему не постоје еквиваленти ни у реалијама ни у одговарајућим стиливима (уп.: Алимов 2005:142–144, Радић-Дугоњић 1999).

Може се рећи да је основна карактеристика Војновичевог стила у *Бајкама за одрасле* у спајању неспојивих елемената најразличитијих стилова, а на тај начин се одсликава језички и културолошки колорит епохе, менталитет совјетског човека, руководиоца, начин размишљања, систем вредности оног времена. Осим тога, у сатиричко-гротескном облику препричавају се аутентична збивања совјетског времена.

Тако се, рецимо, из следећег одломка види посебан бирократски начин решавања важних питања, карактеристичан за совјетски период:

„Ура-а!” , њовикаше људи и журнуше њо своје сџвари, журећи да ишџо ѓре сиђу на којџно.

„Само моменашџ”, ѓресече их каџешџан. „Није све баџи шџако једношџавно. Пред нама јесџе земља, али ми никад нисмо крочили ноџом на њу. Зашџо шџреба да размислимо како шџо да учинимо, левом или десном ноџом. Сви заједно, или један ѓо један. Ако ћемо један ѓо један, онда – којим редом. Хоће ли ѓрво мајке са деџом, или веџшџерани ѓловџбџе. Или, ѓак, акџишџивџиџи. Сва ова џишџања шџреба размоџџришџиџи. Израџишџи, да шџако кажем, основну сџирашџеџиџу ѓрџисџајализаџиџе. То је изузџеџно сложен ѓроџес, зашџо не верујџше оноџ ко друкџиџе каже. Јер, има шџу ѓојединаџа који добаџују: као, ма, који сложен ѓроџес, дајџше, као, да ѓрићемо обали, да ѓоискачемо леџо једни за друџима, и ѓошџова сџивар. Као да смо ми, друџџови, некакве, да шџако кажем, козе... већ разумни, да шџако кажем, хоџо саџшџенџи, и ми шџреба, ѓре неџо шџиџо скоџимо, да џоџошџребимо свој инџиелеџкиџуални, шџако рећи, ѓоџенџџијал, и да одмеримо ‘за’ и ‘ѓроџиџив’.”

Ми ћемо ѓосџџуџаџиџи онако како нам наша шџеориџа налаже. А шџеориџа каже да све најѓре шџреба шџеориџски размоџџришџиџи, и шџек након шџоџа ѓраџџиџично увесџиџи у ѓраџсу. Кад ѓоворим о шџоџе, ја имам у виду, ѓре свеџа, нашу ѓрџисџајализаџиџу. Пошџиџуну и неџоџоџиву ѓрџисџајализаџиџу нашеџ ѓароброда уз обалу коју сви видимо. Чак и они који се ѓраве да је не виде, морају ѓрџзнаџиџи да је она, шџо јесџиџ обала, неизбежџна реалношџи. Зашџо нећемо доносџишџи исџиџџрџене одлуке, неџо ћемо, за ѓочџешџак, оформџишџи једну одџоворну делеџаџиџу и ѓослаћемо је на којџно... Слажешџе ли се са овим ѓредџоџом?”

„Слажемо се!” , вџчу ѓџуџиџиџи.

„Или се, иџак, не слажешџе?”

„Не слажемо се!” , вџчу они” . (стр. 20–21)²

² – Ура-а! – закричали људи и кинули се к својим пожиткама, готовясь сойти с ними на сушу.

– Минуточку! – охладил их капитан. – Не все так просто. Земля рядом, но мы по ней еще никогда не ходили. И нам надо подумать, как на нее ступить, левой ногой или правой. Всем сразу или по очереди. Если по очереди, то в какой очередности. Сначала женщины с детьми или ветераны движения. Или же активисты. Это же все надо обсудить. Выработать, я бы сказал, основную стратегию причализации. Процесс этот исключительно сложный и

Капетан у свом говору користи бирократски стил прошаран колоквијалним елементима, што уз неприменост држања таквог говора у датом тренутку појачава парадоксалност ситуације. Нажалост, у преводу су колоквијални елементи често замењени неутралним, тако да се умањује комични ефекат, осиромашује општа слика, па и утисак аутентичне стилизације казивача из народа.

Рецимо, *минућочку* је преведено са неутралним *само моменатаи*, иако би можда било боље искористити разговорно *чек, чек*; фраза *друї за дружкой – једни за дружим...*

Такве примере налазимо расуте по читавом тексту.

Даље, руски дијалекатски предлог *окромя* се или изоставља или преводи неутралним обликом *сем, осим и изузев*, јер у српском језику не постоји одговарајући еквивалент: „Плывут, плывут, а горизонт все впереди и, совсем близко. Земля покинутая давно удалилась, уже и сзади, и с боков ничего не видать, *окромя* горизонта.” (250) – И тако они плове и плове, и никако да се домогну хоризонта, а он стално изгледа тако близу. Земља из које су испловили већ одавно се не види, нити се унаоколо ишта види, *сем* хоризонта. (2); „Все капитаны у нас были дураки, *окромя* первого” (252) – Сви наши капетани су били будале, *изузев* првог (3); „Они уже семьдесят лет плывут и никакой земли отродясь не видали, *окромя* миражей, галлюцинаций, алкогольного бреда, а также отдельных рифов.” (266–267) – Та они већ преко седамдесет година плове и никад у животу нису видели никакву земљу, *осим* у фатаморгани, халуцинацијама или делиријум тременсу. (12.) Узгред да напоменемо да је у овом контексту руско „земля” требало превести са „копно.”

Разговорни узвик *ну* се у преводу најчешће изоставља, преводи са *и* или *а*, мада би било боље да се преведе, рецимо, са *ге, ња*, у неком контексту чак и са *елем*: „Ну, плавали так из года в год, кто на базар, кто в церковь, кто на службу, кто по семейным делам, а кто на митинги и демонстрации” (248). – „И – пловили су тако, из године у годину, неко на пијацу, неко у цркву, неко по служби, неко, опет, својим приватним послом, а неко на митинге и демонстрације” (1); „Ну, что ж, – сказал он, покуривая трубку, – полавировали немножко и хватит. Полный вперед!” (249) – „Но, добро”, рече он, пушећи лулу, „мало смо маневрисали и – доста. Пуном паром напред!” (2); „– Ну,

не верьте тому, кто говорит вам, что это не так. Тут некоторые нам подбрасывают, а чего, мол, там сложного, давайте, мол, поближе к берегу подойдем, друг за дружкой попрыгаем на него и все дела. Как будто мы, понимаете, какие-то, как бы сказать, козлы. Но мы же... а мыслящие, можно сказать, хомо сапиенсы, мы прежде, чем прыгать, должны использовать свой интеллектуальный, так сказать, потенциал и в звесить все за и против.... Будем поступать, как нам подсказывает наша теория. А теория говорит, что надо сначала теоретически все рассчитать, а потом уже практически внедрить в практику. Я имею в виду, опять же, причализацию. Полную и необратимую причализацию нашего парохода к берегу, который всем уже виден. Даже тем, кто из себя незрячих как бы изображает, – так и перед ними реальность – уже наглядно, мне кажется, себя им являет. Так что не будем торопиться, а для начала пошлем на сушу ответственную делегацию... Все согласны с данным предложением?

- Согласны! – кричат пассажиры.
- Или не согласны?
- Не согласны! – кричат.

чтоб не разворовали, надо поставитъ охрану, – заметил перпом” (255). – „А ви поставите чуваре”, примети првпом (7); – „Ну, а по твоей части что у нас? – обратился капитан к штурману” (255). – „А шта има у твом ресору?” обрати му се капетан” (7).

Узгредна опаска се тиче превода абривијатуре „перпом” као „првпом” није најсрећније решење, јер тај тип абривијатуре није својствен српском језику и требало ју је превести као „први помоћник, заменик, или први официр”. Међутим, на другом месту, где буде повећана учестаност ових абривијатура, она ће пронаћи права решења (253; види анализу у даљем тексту овог рада).

Прилози супстандардног колоквијалног стила као што са *йосередь, йерво-найерво*, тако чести у оригиналу, замењени су неутралним *насред, одмах* : „Помните, оставили мы наш пароход *йосередь* океана и с той поры не знаем, не ведаем, чего там с ним случилось, что приключилось, то ли он уже благополучно потоп, то ли еще на плаву терпит бедствие” (262). – „Сећате ли се – ми смо наш пароброд оставили *насред* океана, и од тада нити знамо, нити појма имамо шта се тамо са њим збивало, шта му се догодило, да ли је већ срећно потонуо, или још увек несрећно плови.” (9); „Ну, *йерво-найерво* кинулись, конечно, смотреть всякие там карты, лоции и другие морские книги, где там страна Лимония обозначена”. (249) – „И наравно, *одмах* почеше да проучавају све могуће мапе, навигацијске приручнике и друге поморске књиге, тражећи где је у њима означена Лимунија.” (2). А могло се превести, рецимо, у првом случају као „у сред среде”, а у другом – као „прво-и-прво”.

Атрибут „всякие там” у реченици: „При этом *всякие там часы, креслы, цейочки, бумажники* – все это у них предварительно отобрали, чтобы плыть им было полегче”. (248) има функцију да покаже како су за гусаре такви предмети безвредни у поређењу са баснословно вредним благом које они пљачкају. Међутим, наравно да су, ипак, кад нема правога плена, и ово „безвредно” задржали за себе. Изостављање разговорних елемената (*всякие там*) довело је у преводу до промене смисла: „Бацише прво спахије, капиталисте, попове, трговце и војна лица. А како би им било лакше да пливају, претходно им одузеше сатове, крстове, ланчиће и новчанике” (1). Јасно је да се то требало превести као „некакве тричарије”, или – „трице и кучине”.

У оригиналу аутор у представљању ниског интелектуалног нивоа својих јунака или кад хоће да истакне гротескно-сатирични манир приповедача из народа – „казивача”, често користи елементе супстандардне лексике: позајмљеница где се јавља карактеристична метатеза (*инфракѝ*), или се служи додавањем сувишних афикса – епентезом (*йойойнем* 252, уместо „утонем”), додавањем (*нейу* – 252)³, редукцијом делова речи – дијерезом (*вынаеѝ* 262,

³ „И орденевоже не давайте, я их *йокуда* не заслужил. И вообще давайте, если уж не до Лимонии, то хоть до чего-нибудь доплывем. Потому как забрались мы далеко и если не выберемся, то в конце концов все *йойойнем*. А не потопнем, то *йомрем* с голоду или от жажды. Так что давайте опять разводите огонь и нагревать котлы. Угля, конечно, у нас уже почти *нейу*, но можно подтапливать адмиральскими книжками – вообще, – говорит, – давайте отнесемся к нашему прошлому критически.” (стр. 252) – „И немојте да ми додељујете никаква одликовања, нисам ја то заслужио. И још каже, хајде да доплavimo до било чега, ако већ не до Лимуније. Јер,

уместо очекиваног *вынимаеѝ*). Наш преводац се махом служи њиховом супституцијом неутралним речима или изостављањем, чиме се смањује колорит приче човека из народа. Истини за вољу, понекад Алексић проналази и оригинална решења додавањем других речи, али из истог стилског регистра (рецимо, „*к’о вели, шѝа ћеш*“) којих нема у оригиналу, али доприноси стилској маркираности текста, или се користи речима са метататезом или уметањем непостојећих делова у речи: „А теперь ничего. Ходит по палубе, улыбається, ну, иногда, правда, по кобуре слегка рукой проведет, но того, что лежит в кобуре, *не вынаеѝ*. Ничего не поделаешь, вышло народу высочайшее капитанское разрешение петь любые песни и болтать языком все, что взбредет на ум”. (263) – Шета се по палуби, смешка се, понекад, додуше, поглади футролу, али оно што је у њој *не вади*. *К’о вели, шѝа ћеш*, народ је од капетана лично добио дозволу да пева шта год хоће и да блебеће све што му падне на памет” (10).

Стваралачко умеће преводиоца Милене Алексић, по нашем мишљењу, испуњава две важне функције: прво, успостављајући реалну стварност „туђе” средине и културе, она остварује свој циљ – приближава ту средину и културу српском читаоцу, и друго, на неки начин преосмишљава чињенице, појаве, да би њихов опис задовољио српског читаоца. Да бисмо ово потврдили, наводимо следеће примере:

У совјетско време су биле актуелне скраћенице, па их тако срећемо и код Владимира Војновича, и посебно су учестали у *Друјој бајци о ѝароброду*, где се говори о посади брода. Милена Алексић је и превела морнаричку терминологију, а затим од ње веома вешто направила српске скраћенице-неологизме, које иначе српском читаоцу ван овог контекста ништа не значе. Међутим, овде оне и те како помажу да се бар на неки начин дочара историјски колорит совјетске епохе и језичке особености тог времена („Как сменил новый капитан предыдущего, сразу вызвал к себе в каюту всех членов высшего корабельного совета, в который входят первый помощник по политчасти – *ѝерѝом*, старший помощник – *сѝарѝом*, старший механик – *сѝармех*, штурман, лоцман, боцман, главный кок и помощник капитана по корабельной безопасности – помкорбез” (253) – „Чим је нови капетан сменио претходног, одмах је у својој кабини сазвао читав врховни бродски савет који чине: први помоћник за политичка питања – *ѝрвѝом*, главни помоћник – *ѝлавѝом*, главни механичар – *ѝлавмех*, помоћник за бродску безбедност – *ѝомбезброд*, навигатор, кормилар, наредник и бродски кувар”. (6).

Милена Алексић је, поред ових, и у многим другим случајевима углавном проналазила занимљива решења за бројне „совјетизме”, као и Војновичеве неологизме, сачињене према творбеним моделима језика совјетске епохе (уп.: Јовановић 2001 – 89–91). На пример: „Выработать, я бы сказал, основную стратегию *ѝричализации*” (270) . – „Сва ова питања треба размот-

отишли смо предалеко, и, ако се не извучемо одавде, сви ћемо *ѝоѝоњуѝи*. Ако и *не ѝоѝоњемо*, помрећемо од глади и жеђи. Према томе – залојимо пећи и загрејмо котлове. Угља, наравно, немамо, али зато можемо ложити адмиралове књиге – усталом, заузмимо критички став према властитој прошлости.” (стр.2).

рити. Израдити, да тако кажем, основну стратегију *ѝрисѝајализације*". (20). Или: „Искали, искали – не нашли. Пиратский предводитель, теперь он стал капитаном, говорит: „Эти *лоциш-шмоциш* нам вовсе и не нужны, у нас есть капитальный труд знаменитого волшебника Карлы Марлы. По этому труду, который так и называется „Капитал”, мы и продолжим наш путь”. Сожгли *лоциш-шмоциш в ѝойке*, стали изучать „Капитал” (249). – „И наравно, одмах почеше да проучавају све могуће мапе, навигацијске приручнике и друге поморске књиге, тражећи где је у њима означена Лимунија. Тражили су, тражили, али ништа нису пронашли. Вођа гусара, који је сада постао капетан, рече: „Ма, шта ће нам, уосталом, све те *маѝице-крѝице*, кад ми имамо капитално дело чувеног чаробњака Карла Марла. У том капиталном делу које се зове „Капитал” ми ћемо наћи путоказ за даљу пловидбу. Спалише они све „*маѝице-крѝице*” и почеше да проучавају „Капитал”. (2)

Међутим, има у тексту и неологизама-сложеница за које преводилац није нашао решење, иако се лако могао сачинити сличан неологизам и у српском језику:

„*сзавѝередисмоѝрѝициѝ*” (267) је преведено као „*загњи осмаѝрач који ѝлега на ѝред*” (стр. 16) мада је могло, рецимо, да буде и *оѝѝозагинаѝредѝлегајући*, или на неки шаљивији начин – *одзаѝредасебуѝећи*.

У циљу приближавања српском читаоцу руских реалија оног доба, преводилац је руску реалију-метафору *ржавая селедка* („усољена харинга која је дуго стајала, па изгледа као зарђали предмет од гвозђа, коју је јео народ за гладних година, као и затвореници”) пошто она није позната већини српских читалаца, превела као „зарђала рибља конзерва” (265). На тај начин је, иако метафору није сачувала, ипак, преосмишљавањем чињенице, успела бар донекле да дочара црну стаљинистичку свакодневицу (в.: Влахов, Флорин 1980; Тимко 2006: 105–106).

У стварању илузије о аутентичности језика, сликању јунака и њихове психологије, као и у говору казивача велики значај имају фразеологизми. За ову прилику смо изабрали оне културолошки обојене сраслице које, нажалост, нису увек адекватно преведене или су изостављене.

На пример, руски фразеологизам *ѝоль ѝерекаѝная* (248) преводилац је дала као слободну синтагму *ѝоле и бескуѝници* (1), док у српском језику постоји адекватан еквиваленат – *ѝука сирѝиња*⁴. Фразеологизми *казанская сирѝа* и *не имейѝ ни черѝа* су уклопљени у стихове и пренесен је делимично њихов смисао, тако да иако нису преведени адекватним српским фразеологизмима, то се не може сматрати за грешку или недостатак овог превода. Ово се, на жалост, не може рећи за фразеологизам *чисѝѝой воды* (Исп.: „... иные пассажиры, засомневавшись, стали склоняться к тому, что Лукич, может, и гений, но не *чисѝѝой воды*, а мутной, и не воды, а суши – или вообще не гений или гений, как говорится, в обратном смысле”). (265) – „Били су склони да мисле како можда Лукич и јесте геније, али не баш апсолутни геније, или

⁴ Треба нагласити да су понуђене варијанте предлог преводиоца Милене Алексић које су настале у току анализе датог превода са аутором реферата.

можда није геније пловидбе, него путовања копном, а можда уопште није никакав геније, или, ако јесте, онда је геније у обрнутом смислу” (15) који је изостављен из српског текста, па се у преводу изгубила и игра речи која је грађена на основу тог фразеологизма. А требало је разиграти игру речи полазећи од српског еквивалента „суви геније”, али не баш сасвим сув, већ помало влажан, иако више на копну него ли на води... итд.

Сви ови ситни успутни пропусти, готово неизбежни у сваком преводу, не умањују општи позитиван и повољан утисак о преводу Милене Алексић „Бајки за одрасле” Владимира Војновича. Јер она је успешно пренела језичку и концептуално-естетску слику руског народа совјетског периода, као и ауторов идеостил, сачувавши у преводу културолошке и стилистичке карактеристике лексике и фразеологије, као и духовне вредности оригинала.

Кључне речи: комуникативни еквиваленти, еквивалентна, безеквивалентна и делимично еквивалентна преводна лексика и фразеологија, архаизми, колоквијална лексика, културолошки обојена лексика.

ЛИТЕРАТУРА

- Алимов В. В. *Интерференција в преводе*. - М., 2005. – Стр. 142–144.
- Влахов С., Флорин С. *Непереводимое в переводе*. - М.: Международные отношения, 1980.
- Војнович В. „Бајки за одрасле”. Бајка о пароброду. Друга бајка о пароброду. Трећа бајка о пароброду. Превод Милене Алексић, 2007.
- Војнович В. *Из цикла „Сказки для взрослых” Сказка о пароходе. Вторая сказка о пароходе. Третья сказка о пароходе*. – В кн.: Проза новой России в четырех томах. Москва: Вагриус, 2003. – Стр. 248–280.
- Гончаренко С.Ф. *О переводимости поэзии // Сб. Языковые контакты: Междисциплинарный анализ*. – Пятигорск, 1998 – Стр. 77–78.
- Гумбольдт В. *Язык и философия культуры*. – М., 1988. – Стр. 15.
- Јовановић М., *О превођењу. Техника превођења*, Београд, 2001. – Стр. 89-91
- Радић-Дугоњић М., *О превођењу непереводивој. (Руски превод „Горској вијенца” П. П. Њејоша)*. (У:) С. Ристић – М. Радић-Дугоњић, Реч. Смицао. Сазнање, Београд, Филолошки факултет. Монографије. Књ. 88, 1999.
- Сибиновић М., *Нови оријинал. Увод у превођење*, Београд, Научна књига, 1990.
- Тимко Н. В. *Ошибки при передачи культурной информации при переводе*. (У:) VIII Юбилейная научная конференция по переводоведению „Федоровские чтения”, посвященная 100-летию со дня рождения А. В. Федорова. Тезисы докладов”. Санкт-Петербург, 2006.

Човић Б., *Поетика књижевної йревођења*, Београд, Научна книга, 1994. – стр. 84–113.

Лариса Човић

ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ЛЕКСИКИ ПЕРЕВОДА НА СЕРБСКИЙ ЯЗЫК
„СКАЗКИ ДЛЯ ВЗРОСЛЫХ” ВЛАДИМИРА ВОЙНОВИЧА

Резиме

Предлагаемый доклад представляет собой лингвокультурологический анализ лексики перевода на сербский язык, сделанный Миленой Алексич *Из цикла „Сказки для взрослых”*: *Сказка о пароходе. Вторая сказка о пароходе. Третья сказка о пароходе* Владимира Войновича. Являясь одним из основных механизмов межкультурной коммуникации, перевод призван обеспечить взаимопонимание представителей разных этнокультурных формаций. Чаще всего речь идет об опосредованном контакте. Посредником является текст, причем, в первую очередь, текст художественный – проекция культуры конкретной социоэтнической общности. Художественный перевод обеспечивает реализацию этой функции художественного текста в новом этно-культурном пространстве. Прослеживая историко-культурологический аспект перевода текста, имея в виду триаду „автор – текст – переводчик”, ключевые вопросы перевода в настоящем исследовании сгруппированы следующим образом: 1) историко-социальные проблемы оригинала и 2) этнологические и культурные реалии, куда входят: этические категории, ключевые концепты культур, национально-языковые элементы – авторские ремарки, фразеологизмы и их функционально-семантические особенности, народный юмор, манера сказа. Приводятся примеры достижения адекватности художественного перевода, анализируются неполные эквиваленты и безэквивалентная лексика. Особое внимание посвящено примерам несоответствующих лексических и фразеологических единиц оригиналу. В заключении автор отмечает, что указанные недостатки не уменьшают значимость и качество перевода.

Михаило Поповић
Београд

ТРЕТМАН ХОМОНИМИЈЕ И ПОЛИСЕМИЈЕ У ФРАНЦУСКО-СРПСКОХРВАТСКИМ РЕЧНИЦИМА

У чланку је представљен начин разграничења хомонимије и полисемије у француско-српским (хрватским) речницима. Најпре су кријички анализирани етимолошки, синтаксички, деривациони и семантички критеријум који се најчешће користе за раздвајање хомонимије и полисемије, а затим су на основу резултата истраживања овој раздвајања предложени неки аргументи које би требало узети у обзир: порекло речи, врсте речи, прамајичке карактеристике, деривациони процеси, разлике у класима и специфичне области употребе речи.

На први поглед, разлика између хомонимије и полисемије изгледа јасна. Хомоними су различити језички знаци који имају исти облик, док им је значење различито. Хомофони имају исти фонетски облик, али им је графика различита: *hôtel* (хотел) и *autel* (олтар), а хомографи имају исти и фонетски и графички облик: *pêche* 1 (риболов) и *pêche* 2 (бресква)¹. Нас ће овде занимати само хомографи, пошто је предмет овог рада анализа хомонима у речницима.

Полисемична реч је, пак, јединствен језички знак чији означеник (*signifié*) има више семема. На пример, *pâte*: 1°тесто, 2°тестенине, 3°паста.

Међутим, када се баци поглед у различите речнике, одмах се примети да неки имају једну одредницу за неку реч, а други две или више одредница за ту исту реч, тако да се може поставити питање где престаје полисемија, а где почиње хомонимија, то јест, када се говори о више значења једне речи, а када о различитим речима које имају исти облик. Да би се дао одговор на ово питање, о коме међу лексиколозима и лексикографима не постоји сагласност, предложено је неколико критеријума.

¹ Могуће је да неки хомографи у француском имају различит изговор: *plaid* 1 (парница) и *plaid* 2 (ћебе); *reporter* 1 (пренети) и *reporter* 2 (репортер); *fier* 1 (поносан) и (se) *fier* (уздати се). Поједини аутори овакве случајеве не сврставају у хомонимију, наводећи примордијалну улогу говорног кода. Међутим, овде је хомонимија само ограничена на писани текст и њене последице су потпуно исте као у оралном коду. Ми сматрамо да постоји подједнака могућност погрешног интерпретирања текста који се чита као и говора који се слуша.

1. Етимолошки критеријум

По овом критеријуму, речи које потичу од различитих етимона су хомоними. У француском постоје два галагола *louer*. *Louer* 1 (хвалити) потиче од латинског глагола *laudare*, а *louer* 2 (изнајмити) од *locare*. Пролазећи кроз потпуно правилне фонетске промене ова два глагола су добила идентичан облик. Именица *perche* 1 (греч) потиче од лат. *perca*, а *perche* 2 (мотка) од лат. *pertica*.

Међутим, етимолошки критеријум је подесан само да искључи могућност полисемије у случају истоветног облика речи различитог порекла и не може да потврди полисемију у случају истог порекла речи. У француском постоје и глаголи *voler* 1 (летети) и *voler* 2 (красти) који имају исти етимон, латински глагол *volare* (летети)². Именице *couche* 1 (пелене) и *couche* 2 (слој) имају исто порекло, изведене су из глагола *coucher*, али су третиране као хомоними. Према томе, уколико је у питању исто порекло речи, могућа су оба односа, хомонимија и полисемија.

2. Синтаксички критеријум

Према овом критеријуму би речи које имају различите синтаксичке карактеристике биле хомоними. Тако Ж. Дибоа разликује два придева *cher* од којих један, *cher* 1 (скуп), не може имати допуну (*La vie est chère*), док други, *cher* 2 (драг), обавезно има допуну (*Cet ami m'est cher*)³. Дакле, присуство допуне мења значење придева: *Ce livre est cher* vs *Ce livre m'est cher*. Исто тако, као епитет *cher* (драг) је углавном испред именице, *cher* (скуп) је увек иза именице: *Il n'arrête pas d'astiquer sa chère voiture* vs *Il a acheté une voiture chère*.

Глагол *voler* 1 (летети) је непрелазан: *L'oiseau vole*. *Voler* 2 (красти) је прелазан са два објекта: *Les pickpockets ont volé son portefeuille à un touriste*.

Што једна реч има развијенију полисемичност, и самим тим разноврсније синтаксичке конструкције, то је мања могућност да има исто синтаксичко понашање као њен хомоним. На пример, тешко је наћи два глагола хомонима са развијенијим синтаксичким особеностима који ће моћи да улазе у потпуно исте конструкције. Глаголи *louer* 1 (хвалити) и *louer* 2 (изнајмити) могу имати исте синтаксичке конструкције: а) Конструкцију са директним објектом: 1. *Il faut louer sa sagesse*. 2. *Il a loué une voiture*. б) Конструкцију са директним и индиректним објектом уведеним предлогом *à*: 1. *Il lui a loué*

² Некад је *voler* значило само *летиети*, а затим је глагол почео да се употребљава као прелазан у конструкцијама типа *le faucon vole la perdrix* у значењу „ухватити у лету”. Ово значење се спојило са арготичном употребом једне метафоре глагола *voler* (нестати), да би се појавило значење „красти”. Према томе, у једном тренутку развоја француског језика глагол *voler* је био полисемичан, но касније се семантичка веза између два значења потпуно изгубила, тако да данас постоје хомоними *voler* 1 и *voler* 2.

³ J. Dubois, *Grammaire structurale du français – nom et pronom*, Larousse, 1965, стр. 14.

l'efficacité de ce remède. 2. Il lui a loué un appartement. в) Пасивну конструкцију: 1. *Il mérite d'être loué. 2. L'appartement est loué.* г) Оба глагола могу имати прономиналне конструкције, али оне нису истог типа: 1. *Paul se loue* (рефлексивна). 2. *Cet appartement se loue facilement* (пасивна).

Но, ни синтаксички критеријум није апсолутно примењив, јер постоје хомоними са сиромашнијим конструкционим могућностима који имају исте особине. Глаголи *dégrader* 1 (деградирати, оштетити) и *dégrader* 2 (постепено преливати) имају исте синтаксичке конструкције: а) Конструкцију са директним објектом: 1. *Le temps a dégradé la façade de l'immeuble. 2. Ce peintre dégrade admirablement les tons bleus.* б) Исти тип прономиналне конструкције: 1. *Leurs relations se dégradent. 2. „Le bleu profond du zénith se dégrade en rose...”⁴.*

Овај критеријум не може потпуно да утврди разлику између хомонимије и полисемије нарочито због тога што има несумњиво полисемичних речи чија различита значења захтевају различите синтаксичке конструкције. Именица *veau* у значењу „теле” употребљава се са неодређеним или одређеним чланом (*J'ai vu un veau dans le pré; Le veau que j'ai vu...*) и не може имати партитивни члан. Значење „телетина”, међутим, захтева партитивни члан (*J'ai mangé du veau*). Само у значењу „телећа кожа” испред ове именице може стајати предлог *en* (*Chaussures en veau*). Синтаксичке конструкције често селекционишу значење. Глагол *sortir* је непрелазан и мења се са помоћним глаголом *être* у значењу „изаћи” (*Il est sorti*). У значењу „извадити” је прелазан и мења се са *avoir* (*Il a sorti le mouchoir de sa poche*)⁵.

3. Деривациони критеријум

Према овом критеријуму, хомоними би требало да имају различите изведенице. Тако је *cherté* изведеница од *cher* 1 (скуп), а *chérir* од *cher* 2 (драг). Глагол *causer* 1 (изазвати) има изведенице: *causal, causateur, causation*, а *causer* 2 (причати): *causerie, causeur, causette*. Но, и овај критеријум је непоуздан, јер је могуће пронаћи исто толико случајева где хомоними имају изведенице истог облика. Из *louer* 1 (хвалити) је могуће извести придев *louable* 1 (за похвалу), али се и од *louer* 2 (изнајмити) такође може извести придев *louable* 2 (за изнајмљивање). Глагол *flétrir* 1 (увенути) има изведенице *flétrissure* 1 (увенуће) и *flétrissant* 1 (који вене), али и *flétrir* 2 (осрамотити) има изведенице потпуно истог облика: *flétrissure* 2 (срамота) и *flétrissant* 2 (срамотан).

⁴ Barrès, in TLF

⁵ Овакве синтаксичке разлике могу бити аргумент за хомонимјски третман ове врсте глагола који имају једно значење као прелазни, а друго као непрелазни. Међутим, семантичко јединство глагола опстаје код оба значења: заједничко значењско обележје за оба примера је да субјекат или објекат глагола *sortir* „није више на месту где је раније био „.

4. Семантички критеријум

Хомоними немају ниједно заједничко значењско обележје, док су код полисемије различита значења једне речи увек повезана неким заједничким елементом. Између *louer* 1 (хвалити) и *louer* 2 (изнајмити) не постоји никаква значењска веза као ни између *voler* 1 (летети) и *voler* 2 (красти), док је између два значења речи *ombre*, 1° сенка и 2° хлад, уочљиво заједничко значењско обележје: хлад је у сенци. Реч *don* такође има два међусобно повезана значења: 1° дар, поклон (*un don anonyme*) и 2° дар, обдареност (*avoir un don pour les langues*). Друго значење је изведено из првог: сматра се да је обдареност поклон природе.

Семантички критеријум има знатних предности над осталима, али је прилично субјективан и често зависи од језичког осећања говорних лица.

Када се упореде речници француског језика, види се да они имају различит приступ разграничењу хомонимије и полисемије. Тако *Le Grand Robert de la langue française*⁶ има по једну одредницу за речи *essence* (1° суштина; 2° бензин), *jalousie* (1° љубомора; 2° жалузина), *propre* (1° чист; 2° сопствени), *serre* (1° канџа; 2° стаклена башта). *Le Trésor de la langue française*⁷ под истом одредницом даје оба значења речи *serre*, али раздваја значења речи *essence*, *jalousie* и *propre*. *Lexis* има посебне одреднице за различита значења речи *serre*. Често се може уочити неконсеквентност и несистематичност у оквиру истог речника. *GR* у највећем броју случајева систематски сматра хомонимима различите врсте речи истог облика: *devoir* 1 (v.) и *devoir* 2 (n.), *désert* 1 (adj.) и *désert* 2 (n.), *fort* 1 (adj.), *fort* 2 (adv.) и *fort* 3 (n.). Међутим, у неким случајевима су различите врсте речи под истом одредницом, чак и кад је разлика у значењу далеко већа него код хомонимског раздвајања. На пример, полисемичној речи се сматра *mobile* 1° (adj.) покретан, 2° (n.) подстицај, мотив. *GR* има једну одредницу *lilas* за коју даје два значења 1° (n.) биљка (јоргован) и 2° (adj.) боја (лила). Међутим, постоје две одреднице *rose*: *rose* 1 – n. цвет (ружа) и *rose* 2 – adj. боја (ружичаст).

Иако се често тврди да је разликовање хомонимије и полисемије претежно теоријски проблем и да нема велики значај за комуникацију, ово питање је значајно у лексикографији, када треба одлучити да ли ће у речнику бити једна одредница са више значења (полисемија) или више одредница истог облика (хомонимија). Разграничење између хомонимије и полисемије посебну важност добија са становишта корисника двојезичних речника.

Погледајмо сада како је раздвајање хомонима и полисемичних речи спроведено у француско-српскохрватским речницима. Испитивање је извршено на корпусу од око 600 француских хомонима ексципираних из речника *Le Grand Robert de la langue française*. Предвиђено је да се третман ових речи анализира у *Француско-српском речнику* Филипа Медића и Етјена Лорана, *Француско-хрвајском рјечнику* Валентина Путанеца и *Савременом фран-*

⁶ У даљем тексту *GR*.

⁷ У даљем тексту *TLF*.

цуско-српском речнику Слободана Јовановића и сарадника, међутим, овај последњи речник, иако најмлађи, показао се потпуно неподесним за овакво истраживање, пошто ни на који начин не бележи хомониме и све речи истог облика даје под једном одредницом.

Остала два речника која су објављена у размаку од шездесет пет година⁸ имају консеквентан и веома сличан приступ проблему хомонимије. Оба доследно поштују етимолошки критеријум: *canon* 1 (топ < ит. *cannone*) и *canon* 2 (канон < гр. *kanôn*); *marche* 1 (ход, изв. од *marcher*) и *marche* 2 (провинција < франачки *marka*).

Кад је реч о хомонимима истог порекла, оба речника их у принципу третирају као јединствену полисемичну реч: *couche* – 1° постеља, 2° слој, 3° пелене; *farce* – 1° надев, 2° фарса. Но, у неким случајевима се формирају две или више одредница: *cannelle* 1 (цимет) и *cannelle* 2 (славина); *maquereau* 1 (скуша) и *maquereau* 2 (сводник). Исто је и са речима које су конверзијом промениле категорију. Већ смо видели да савремени француски речници теже да овакве речи третирају као хомониме, али и да то не чине доследно. У француско-српским (хрватским) речницима, напротив, уочљива је тенденција да се речи истог облика и различите категорије дају под једном истом одредницом: *courant* – 1° (adj.) текући, уобичајени, 2° (n.) ток, струја...; *devoir* – 1° (v.) морати, 2° (n.) дужност, задатак; *derrière* – 1° (prép.) иза, 2° (adv.) иза, позади, 3° (n.) задњица. Занимљиво је, међутим, да и један и други речник одступају од овог принципа често у истим случајевима и неке промене категорије третирају као хомониме: *mort* 1 – adj. (мртав) и *mort* 2 – n. (смрт); (se) *souvenir* 1 – v. (сећати се) и *souvenir* 2 – n. (успомена); *vivre* 1 – v. (живети) и *vivre* 2 n. (намирница).

Иако се не могу уочити принципијелне разлике између Медић-Лорановог и Путанчевог речника и иако често поступају истоветно, бројни су и случајеви где ова два речника имају различит приступ разграничењу хомонимије и полисемије. Путанец бројчаним ознакама за хомониме бележи и хомофоне који се у писању разликују по акцентима, а у неким случајевима се и различито изговарају⁹, што је неуобичајено у француској лексикографији: *pécher* 1 и *pêcher* 2, *roder* 1 и *rôder* 2.

Будући да је редовно обнављан, Путанчев речник садржи више речи из савременог француског језика међу којима има и више хомонима, а са друге стране, примењује и новије принципе раздвајања хомонимије и полисемије. Тако он, као и француски једнојезични речници разликује три речи *air*: *air* 1 (ваздух), *air* 2 (изглед) и *air* 3 (арија), док Медић и Лоран имају две одреднице за ову реч: *air* 1 (ваздух) и *air* 2 под којом спајају значења „изглед” и „арија”. Путанец под једном одредницом обрађује реч *bas* као придев и при-

⁸ Треба, међутим, имати у виду да се прво издање Путанчевог речника појавило 1952. године, дакле свега двадесетак година после Медић-Лорановог речника. Иако је Путанец свој речник редовно обнављао и допуњавао, концепција и методолошке поставке нису претрпеле велике промене, тако да је временска дистанца између ова два речника у ствари мања него што се може закључити из библиографских података.

⁹ На пример, *cote* [kât] и *côte* [kot], *pale* [pal] и *pâle* [pâ].

лог, а под другом као именицу (чарапе), а Медић и Лоран имају само једну одредницу. Исто је и са речи *guide* којој Путанец намењује две одреднице, *guide* 1 (водич) и *guide* 2 (узде), док су код Медића и Лорана сва значења дата унутар једне одреднице.

Иако је објављен још 1930. године, *Француско-српски речник* Медића и Лорана је у обради неких речи изузетно модеран, чак и у односу на Путанчев речник. Тако, он разликује два глагола *causer*: 1 (изазвати) и 2 (причати), док их Путанец обрађује под једном одредницом, што није оправдано ни са етимолошког становишта (1. изведеница од *cause*, 2. од лат. *causari*). Исто тако је у овом речнику обрађен и глагол *défiler*: 1 (прелазан – разнизати) и 2 (непрелазан – дефиловати), а Путанец, ригорозно се држећи етимолошког критеријума¹⁰, ова значења даје под једном одредницом, и то у оквиру исте потподеле (1° извући конац, однизати; дефилирати [...]; 2° *se* ~ однизати се; *ïoï*. киднути).

Сличности и разлике у приступу третмана хомонимије и полисемије у француско-српским (хрватским) и у француским једнојезичним речницима омогућавају да се дефинишу нека питања која би могла помоћи утврђивању принципа разграничења полисемије и хомонимије.

1. Порекло речи

Етимолошки критеријум је једини аргумент за хомонимски третман речи који ниједан од анализираних речника не доводи у питање. Речи различитог порекла су дате као хомоними: *bar* 1 (бар < енгл. *bar*), *bar* 2 (бранцин < холанд. *baerse*) и *bar* 3 (бар, јединица атмосферског притиска < гр. *baros*). Ретки случајеви одступања од овог принципа последица су несмотрености. На пример, реч *avocat* у Путанчевом речнику има само једну одредницу са значењима 1° адвокат (< лат. *advocatus*) и 2° авокадо (из шпанског *avocado*) или код Медића и Лорана *carpe* – 1° шаран (< позни лат. *carpa*) и 2° корен шаке (гр. *karpos*).

2. Врсте речи

У савременим француским једнојезичним речницима уочљива је тенденција да се различите врсте речи истог облика третирају као хомоними. Овде треба разликовати два случаја.

а) Исти облик речи је фонетска коинциденција развоја етимона који потичу од истог корена: *officier* 1 – v. < средњовековни лат. *officiare*, а *officier* 2 – n. < средњовековни лат. *officiarius*. Овакве речи су у свим речницима дате као хомоними, будући да је етимолошки критеријум најмање споран.

б) Исти облик речи које припадају различитим категоријама је резултат конверзије. Француски једнојезични речници све чешће овакве случајеве третирају као хомониме, но овај принцип не примењују доследно. Најочигледније је раздвајање инфинитива глагола и именица: *déjeuner* и *le déjeuner*,

¹⁰ Који с разлогом није поштован при обради горе наведених речи *air*; *bas* и *guide*.

devoir и *le devoir*; *être* и *l'être*, *savoir* и *le savoir*¹¹. Француско-српски (хрватски) речници у овом погледу имају потпуно супротан став и, осим неколико горе поменутих изузетака, инфинитиве и именице дају под једном одредницом. Именице настале од партиципа имају своје посебне одреднице (*le courant*, *le couvert*, *un fait*, *le dû*, *le dit*)¹². Међутим, придеви настали на овај начин су и у француским речницима најчешће дати под одредницом глагола (*couvert*, *fait*, *connu*, *soumis*). У ређим случајевима, када се значење придева донекле удаљава од глаголског, овакве речи су посебно издвојене (*caressant*, *courant*, *poli*).

Француски речници све чешће раздвајају придеве и именице истог облика (*adultère – un adultère*, *chronique – une chronique*, *complet – un complet*, *objectif – un objectif*). Но, ни овде се не поступа систематски, тако да у многим случајевима постоји иста одредница за именицу и придев. Некад се има утисак да је разлог за то идентичност семантичког садржаја придева и именице (*sauvage – un sauvage*, *nu – un nu*, *beau – le beau*). Приоритет семантичког критеријума у оваквим случајевима долази до изражаја нарочито када се један облик обрађује под две одреднице. Тако *GR* има одредницу *bas* 1 под којом обрађује придев (низак), прилог (ниско) и именицу (доњи део) и *bas* 2 посвећену именици „чарапе”. У другим случајевима, међутим, неки француски речници дају само једну одредницу за придеве и именице и кад је између њих значењска веза слабија (*plat* – 1° adj. раван; 2° n. тањир и 3° n. јело; *patient* – 1° adj. стрпљив и 2° n. пацијент). Домаћи речници у оваквим случајевима имају полисемијски приступ, уз ретке изузетке (*mort* 1 – adj. и *mort* 2 – n.; *moyen* 1 – adj. и *moyen* 2 – n.). Понекад је овакав приступ потпуно неподесан, као кад се, на пример, под одредницом *continent* даје 1° adj. уздржан, 2° n. континент¹³.

Раздвајање прилога од осталих врста речи није систематски спроведено. Реч *fort* је у француским једнојезичним речницима обрађена под три засебне одреднице, као придев, прилог и именица. На исти начин се третира и реч *mal*, али се *bien* даје под једном одредницом као прилог и придев, а под другом као именица, док се *clair* као једна лексикографска јединица даје у облику придева, прилога и именице¹⁴. Прилози за негацију *pas* и *point* се због своје синтаксичке функције и губљења значењске везе са именицама од којих су потекли дају као засебне јединице. Речи које могу бити и предлози и прилози (*avant*, *après*) се третирају као полисемичне, а речи *devant*, *derrière*, *dessous* и *dessus* се обрађују под једном одредницом као предлози и прилози, а засебно као именице. Домаћи речници у свим овим случајевима имају претежно полисемијски приступ.

¹¹ *Lexis*, међутим, систематски инфинитиве и именице даје у оквиру исте одреднице.

¹² Овакав поступак има пуно оправдање, пошто именице женског рода настале од партиципа перфекта (које нису хомографи) имају статус посебних лексичких јединица (*donnée*, *entrée*, *sortie*, *mise*, *prise*, *vue*).

¹³ Путанец и Медић & Лоран.

¹⁴ Што је са становишта семантичког критеријума потпуно прихватљиво.

3. Грамајичке карактеристике

Именице различитог рода се систематски одвајају као хомоними: *garde* 1 (n. f.), *garde* 2 (n. m.); *manœuvre* 1 (n. f.), *manœuvre* 2 (n. m.); *voile* 1 (n. m.), *voile* 2 (n. f.). Већи број ових хомонимских парова се разликује и по пореклу: *livre*, *moule*, *mousse*, *page*, *vase*. Анализирани домаћи речници се код овог типа речи управљају према етимолошком критеријуму.

Различита значења у једнини и множини се у принципу обрађују у оквиру једне одреднице (*ciseau – ciseaux*, *gage – gages*, *toilette – toilettes*, *vacance – vacances*)¹⁵. Одвојен третман оваквих речи би могао бити потпуно оправдан, пошто су разлике у значењу између једине и множине често веома велике¹⁶, но у том случају се не би добили хомографи (већ само хомофони) због ознаке за множину.

4. Изведенице

Деривација може бити генератор хомонимије и полисемије због различитих вредности префикса и суфикса истог облика или различитих деривационих база које имају исти облик.

Префикс *dé-* може означавати негацију и интензитет и када се стави испред исте базе добијају се хомоними: *déposer des rideaux* (скинути) и *déposer son manteau au vestiaire* (оставити). На исти начин су добијени и глаголи *desservir* 1 (опслуживати) и *desservir* 2 (распремити сто).

У другим случајевима, различити деривациони токови дају исти резултат. Глагол *détacher* 1 (одвезати) настао је као антоним глагола *attacher*. *Détacher* 2 (одстранити мрљу) је антоним глагола *tacher*. *Enserrer* 1 (стискати) је настао префиксалном деривацијом од *en-* и *serrer*, а *enserrer* 2 (ставити у стаклену башту) је настао парасинтетичком деривацијом од именице *serre* (*en-* + *serre* + *-er*).

Глагол *échauder* 1 (опарити) је створен од базе *chaud*, а *échauder* 2 (окречити) од базе *chaux*. Придев *argenté* 1 (сребрнаст) је настао на бази *argent*, а *argenté* 2 (аргентински) на бази *Argentine*¹⁷.

Неке изведенице могу добити исти облик као речи настале еволуцијом латинских етимона. Глагол *dépendre* 1 (зависити) се развио из лат. *dependere*, а *dépendre* 2 (скинути) је настао префиксалном деривацијом од *dé-* и *pendre*. Исто тако је реч *mineur* 1 (малолетник) настала од лат. *minor*, а *mineur* 2 (рудар; минер) од *mine* и суфикса *-eur*.

¹⁵ Једино *Lexis* даје посебне одреднице за једину и множину.

¹⁶ Барем онолике као код оних речи истог порекла код којих је извршено раздвајање на хомониме (*adresse*, *cas*, *couche*).

¹⁷ И Медић & Лоран и Путанец имају само једну одредницу са значењима „сребрнаст” и „аргентински”.

5. Различити класеми

Неки речници спроводе хомонимско раздвајање када су класеми двају значења супротстављени¹⁸. Тако *GR* и *TLF* на основу разлике у класемима „живо – неживо” даје посебне одреднице *cuisinière*¹⁹ (куварица) и *cuisinière* (шпорет), *glacier* 1 (гледер) и *glacier* 2 (сладолеђија), *sujet* 1 (поданик) и *sujet* 2 (тема). Разлика у класемима „људско – нељудско” условљава раздвајање именица *grenadier* 1 (нар) и *grenadier* 2 (гранадир) или *nonne* 1 (калуђерица) и *nonne* 2 (I врста лептира, II врста птице). Често конкретна значења добијају једну одредницу у речнику, а апстрактна се одвајају у другу. *GR* тако има одреднице *pensée* 1 (мисао) и *pensée* 2 (цвет дан и ноћ), *diligence* 1 (хитрина; марљивост) и *diligence* 2 (дилижанса), *ressort* 1 (федер) и *ressort* 2 (надлежност). У највећем броју ових примера хомонимски приступ се може аргументовати и семантичким критеријумом, пошто ове речи не поседују никаква заједничка значењска обележја²⁰ и једино што их повезује је исто порекло.

Проблем је, међутим, у томе што ово одвајање није систематски и принципипијелно спроведено. Исти речник под одредницом *cuisinier* даје значење „кувар” са класемом „живо” и „кувар” – књига рецепата, са класемом „неживо”. Иако се води рачуна о класемима „живо – неживо” и одваја реч *jalousie* 2 са значењем „турски каранфил”, не примењује се принцип раздвајања на основу разлике „конкретно – апстрактно” и под истом одредницом *jalousie* 1 се дају значења „љубомора” и „жалузина”. Код речи *secrétaire* се не поштује ниједан од аргумената који су послужили за одвајања других речи и у оквиру ове одреднице се дају значења која се односе на 1° особу, 2° комад намештаја и 3° птицу²¹. У свим овим случајевима се француско-српски (хрватски) речници строго придржавају етимолошког критеријума и нигде не примењују хомонимско раздвајање.

6. Различите специфичне области ујошребе

У новије време се у француској лексикографији спроводи хомонимско раздвајање према искуственим подручјима у којима се одређени термини употребљавају. Тако *GR* уводи две одреднице *ellipse*: *ellipse* 1 (реторичка фигура) и *ellipse* 2 (геометријски појам). На исти начин овај речник раздваја *parabole* 1 (књижевни термин) и *parabole* 2 (геометријски термин), *digital* 1 (анатомски термин) и *digital* 2 (математички и информатички термин). И у овом случају се хомонимски приступ може оправдати семантичким критеријумом: области у којима се употребљавају овако раздвојени термини су толико удаљене једна од друге да се не увиђају никаква заједничка значењска обележја ових хомонимских парова. На пример, употребљен у математици

¹⁸ Под класемом подразумевамо скуп генеричких сема који се реализују у опозицијама: живо – неживо, људско – нељудско, материјално – нематеријално, конкретно – апстрактно итд.

¹⁹ Под мушким родом *cuisinier*.

²⁰ Осим *cuisinière* (куварица и шпорет) – заједнички сем „кувати”.

²¹ И *TLF* има само једну одредницу, док *Lexis* има три хомонима *secrétaire*.

или информатици, придев *digital* ни не асоцира на „прст”, етимолошко значењско обележје које је основно у анатомском термину.

Француски једнојезични речници имају и тенденцију да из општег значења једне речи издвоје хомоним који има специфичну употребу у некој области људских активности. На пример, из веома широког спектра значења речи *action* издваја се *action 2* – термин из области финансија, као што се од свакодневног значења речи *auditeur* издваја *auditeur 2* – термин из области рачуноводствених активности.

Као и остала хомонимска одвајања у француским речницима ни ово није спроведено систематски. *GR* и *TLF* под истом одредницом *virement* дају значење из поморске терминологије (заокрет) и из банкарске (вирман). Из значења речи *pellicule* се не издваја фотографски термин, већ се у оквиру истог лексема представљају значења 1° кожа, 2° перут и 3° филм.

Могуће је навести још неке разлоге хомонимског одвајања, као што су фигуративно значење, елипса и скраћивање речи, употреба речи у различитим социолингвистичким регистрима и утицај других језика.

Веома често се дешава да за хомонимско одвајање постоји више разлога истовремено. *Grenadier 1* (нар) и *grenadier 2* (гранадир) се раздвајају због различитих класема, али и због хомонимије суфикса *-ier* који означава 1. дрво на коме расте плод (*grenade 1*) и 2. вршиоца радње (*grenade 2*). Реч *mort* може бити придев и именица, а као именица може бити мушког или женског рода, тако да се добијају три хомонима: *mort 1* (мртав), *mort 2* (смрт) и *mort 3* (мртвац). *Pays 1* (земља) и *pays 2* (земљак) се раздвајају због класема „живо – неживо”, али и због тога што је друга реч изведена из прве метонимијом. *Action 2* (вредносни папир) има засебан статус зато што има специфичну употребу у области финансија и због свог конкретног значења у односу на *action 1* од које је одвојена. *Espace 2* (размак) се издваја из три разлога: припада типографском речнику, има конкретно значење у односу на именицу *espace 1* и, за разлику од ње, женског је рода.

ЗАКЉУЧАК

У модерној француској лексикографији је приметна тенденција све интензивнијег хомонимског раздвајања, што се може приметити поређењем обновљених издања истих речника. Једини критеријум који се апсолутно доследно примењује је етимолошки. У примени осталих критеријума приметно је мање или више изражено субјективно осећање за јединство језичког знака.

Анализирани француско-српски (хрватски) речници у овом погледу привилегују полисемијски приступ. Хомонимско разграничење они базирају пре свега на етимолошком критеријуму, а функционално раздвајање на хомониме је прилично ретко. Овакав став је последица старије концепције ових речника која датира из времена када је и у француској лексикографији

хомонимији посвећивано мање пажње. Однос према хомонимији и полисемији има посебну важност у двојезичним речницима, често намењеним корисницима који нису изворни говорници и који теже учувају везе између појединих семантема. Стога би било потребно управљати се пре свега према функционалној реалности. Именица *un être* је функционално веома удаљена од глаголског облика (*je*) *suis*. С друге стране, хомонимски приступ омогућује бољу прегледност значења.

Кључне речи: хомонимија, полисемија, лексикографија, етимолошки, синтаксички и семантички критеријум, хомонимско раздвајање.

БИБЛИОГРАФИЈА

- Le Grand Robert de la langue française (GR)*, Paris, Le Robert, 2001.
Lexis. Dictionnaire de la langue française, Paris, Larousse, 2002.
Trésor de la Langue française (TLF), Paris, CNRS-Inalif, Gallimard, 1968-1995
Ф. Медић и Ђ. Laurent, *Француско-српски речник*, Београд, 1930.
С. Јовановић и сарадници, *Савремени француско-српски речник*, Београд, 2005.
V. Putanec, *Francusko-hrvatski rječnik*, Zagreb, 1995.

Mihailo Popović

HOMONYMIE ET POLYSÉMIE DES MOTS FRANÇAIS DANS LES DICTIONNAIRES DU FRANÇAIS VERS LE SERBO-CROATE

Résumé

L'étude s'attache au traitement de l'homonymie et de la polysémie dans les dictionnaires monolingues du français et les dictionnaires bilingues du français vers le serbo-croate.

Pour discerner l'homonymie de la polysémie, on a généralement recours à l'un ou l'autre des quatre critères suivants, chacun ayant ses avantages et ses limitations. Le critère étymologique, qui est le seul à être systématiquement pris en compte dans les dictionnaires considérés, permet certes d'établir l'homonymie et d'écartier la polysémie dans le cas où les étymons diffèrent, mais il est par définition inopérant pour discuter l'homonymie (ou la polysémie) des mots provenant d'un même étymon. Le critère syntaxique, s'il prouve que très peu d'homonymes ont des propriétés syntaxiques identiques, ne permet pas de relier entre elles les acceptions d'un mot polysémique qui requièrent des constructions différentes. Le critère dérivationnel veut, quant à lui, que deux homonymes donnent des dérivés distincts ; or, il arrive tout aussi fréquemment que les dérivés soient les mêmes. Enfin, le critère sémantique exige que tous les sens d'un mot polysémique procèdent d'un noyau sémique commun ; ce critère paraît le plus opérant, mais il est souvent subjectif.

L'analyse de la distinction entre homonymie et polysémie dans les dictionnaires susmentionnés montre que le critère étymologique y est toujours privilégié, ce qui trahit leur conception tant soit peu

obsolète. Des formes identiques mais relevant de catégories de mots différentes y sont, très rarement présentées comme homonymes.

L'étude permet d'avancer un certain nombre de facteurs qui apparaissent pertinents pour le dégroupement en homonymes: catégories de mots, propriétés grammaticales, dérivation, classèmes et domaines spécifiques d'emploi des mots.

Биљана Голубовић
Tübingen

ПСИХОЛИНГВИСТИЧКИ ПРИСТУП ДЕКЛИНАЦИОНОМ СИСТЕМУ У НАСТАВИ СРПСКОГ КАО СТРАНОГ ЈЕЗИКА

У раду се разматра могућа примена новијих психолингвистичких теорија о флексији у менталном лексикону у процесу учења деклинације српског језика. Крајњак приказ теорија о учењу језика служи као увод у опис илустративног истраживања које проверава одрживост тих теорија на примеру учења деклинационог система у оквиру наставае српског као страног језика. Дај је и приказ резултата примене два наставна модела у процесу учења деклинације српског језика.

1. Уводне напомене

Веома богат деклинациони систем српског језика изазива велике тешкоће у процесу учења српског као страног језика. Различити наставни модели нису развијани за специјалне услове типичне за процесе учења језика ван српског говорног подручја. До сада нису вршена истраживања која се баве применом теорија или наставних модела у процесу учења деклинационог система српског као страног језика у тим специфичним условима.

С обзиром да настава подразумева свестан утицај на процесе учења, као и организацију истог, неопходно је позабавити се основним законитостима по којима се тај процес одвија. То пре свега значи, када је реч о учењу деклинационог система српског језика, темељну проверу психолингвистичких теорија о флексији у менталном лексикону. У раду се на основу одабраних теорија разматра могућност и оправданост израде тзв. деклинационог лексикона.

Да бисмо на процес учења смислено утицали не смемо дозволити да на нас, било позитивно или негативно, утичу одређене наставне методе (Клајн 1992: 31). Стога је препоручљива експериментална примена метода заснованих на разним теоријама о учењу језика које би могле да утичу на тај процес. Њихова примена захтева и анализу наставних резултата. При том је анализа

грешака од пресудног значаја за процену квалитета и применљивости наставног модела у пракси. Илустративна анализа тестова бави се овим питањима.

Независно од тога за коју се теорију о учењу језика одлучимо, остаје отворено питање да ли обради деклинације као наставне јединице треба приступити концептуално или парцијално. На основу анализе експеримента, у оквиру кога су оба приступа примењена у настави, нуди се једно компромисно решење које се ослања на концептуални модел.

2. Флексија и ментални лексикон

Када у научној литератури тражимо одговоре на питања о флексији у менталном лексикону¹ суочавамо се с бројним контроверзама и дијаметрално супротним ставовима. Основно питање које се поставља је да ли је променљива реч, тј. сви њени деклинациони или конјугациони облици, запис у менталном лексикону или се флексија учи применом правила. Поједностављено гледано поставља се питање да ли су ментални процеси организовани по систему „слагалице” или је реч о складиштењу форми.

Морфем-теорија која је у основи аналогна моделу „слагалице” заснива се на мишљењу да су основне, коренске морфеме и афикси записани као самостални у менталном лексикону (Пенке 2006). У радовима Чомског и Халеа (1968), Халеа и Маранца (1993), Ембика и Маранца (2005) заступљено је мишљење да флексија, правилна и неправилна, функционише по систему правила. У психолингвистици је овај модел познат као „Affix-stripping-Modell”. Теорија форме речи заснована је на мишљењу да су у менталном лексикону сачуване све форме флексије као пуне форме (Метјус 1972; Андерсон 1992). Овај модел је у психолингвистици познат као „Full-listing-Modell”. Између та два дијаметрално супротна модела налази се компромисни модел који нуде н. пр. Јенсен (1990), Вундерлих и Фабри (1995). Они сматрају да се сви облици неправилне флексије складиште у менталном лексикону, док се облици правилне флексије граде везивањем основе и афикса.

Резултати новијих истраживања, бар кад је о флексији реч, потврђују ставове изнете у тзв. морфем-теорији (Ејчинсон 1997; Класен 2001).

Све ове теорије се заснивају највећим делом на резултатима анализе енглеског језика који има богату конјугацију али не нуди материјал у области деклинације или немачког који има економичнији деклинациони модел од српског. С обзиром да српски језик који, поред богате конјугације, има веома развијен деклинациони систем који обилује неправилним облицима флексије, лако је могуће да понуђени психолингвистички модели не могу да објасне све појаве у менталном лексикону матерњег говорника српског језика.

¹ Сажет преглед дефиниција менталног лексикона и психолингвистичких метода испитивања истог дала је у свом чланку Рајна Драгићевић (2006).

2.1. Деклинациони систем у настави српског као страног језика и теорије о флексији у менталном лексикону

Прихватање било ког понуђеног психолингвистичког модела о флексији у менталном лексикону захтева припрему специјалног наставног материјала и развој посебних метода у настави. С обзиром да истраживања на примеру српске деклинације нема, могуће је само хипотетички размотрити шта је у настави неопходно у случају примене неког од ових модела.

Ако прихватимо тзв. модел пуне листе чији заговорници полазе од претпоставке да се све форме флексије памте тј. бивају похрањене у менталном лексикону, за наставу српског језика било би пожељно припремити неку врсту деклинационог лексикона у коме би минимални речник променљивих речи био деклиниран.

Приклањање моделу „слагалице“ захтевало би припрему минималне базе речи које имају неправилну деклинацију која би за сваку лексему била консеквентно спроведена. Тако бисмо добили деклинациони лексикон речи с неправилном деклинацијом. Тиме би се неправилној деклинацији у српском језику приступило на сличан начин као и конјугацији неправилних глагола у енглеском језику. Независно од теоријских разматрања и понуђених психолингвистичких модела, овај деклинациони лексикон речи с неправилном деклинацијом имао би, поред употребе у настави српског као страног језика, и функцију „деклинационог саветника“ говорницима српског као страног језика. Овај модел лексикона у коме би се давале табеле парадигми најједноставније је реализовати као дигитални специјализовани лексикон који би се могао сукцесивно допуњавати. О неопходности тих деклинационих табела у оквиру анализе дизајна интернет лексикона (Online Lexicons) говори и Барк (1998) наводећи пример деклинације у латинском језику и предлаже њихово увођење у микроструктуру лексикона.

Постојећи наставни материјали који нуде традиционалне деклинационе табеле као илустративни пример и на периферији дају неколико примера тзв. проблематичних речи које имају неправилну промену сигурно нису довољни у процесу учења српског деклинационог система.

3. Теорије о учењу страног језика и српски деклинациони систем

Бројне постојеће теорије о учењу страног језика још увек нису резултатне задовољавајућим универзалним моделом у настави страног језика. Када се поједине теорије примене у пракси, рецимо на примеру наставе деклинационог система српског као страног језика постаје јасно да такав универзални модел није могућ. У једном илустративном истраживању, базираном пре свега на анализи грешака у процесу учења српске деклинације, доведене су у питање основне хипотезе присутне у теоријским радовима о учењу стра-

ног језика. С друге стране, неке хипотезе у оквиру теорија које су поједини научници довели у сумњу, налазе своју потврду у том илустративном истраживању.

3.1. Теорије о учењу *с*ираној језика

У својој радикалној форми хипотеза идентитета, по којој исти закони важе за процес усвајања матерњег и учења страног језика, нема заступника у научној теорији. У блажој форми, по којој су основни процеси усвајања матерњег и учења страног језика исти, ову теорију заступају Воде (1981), Барт и Далеј (1980), а као потпуно неприхватљиву квалификује је Клајн (1992).

Мишљење да структура матерњег језика мора да одреди модел учења страног у основи је контрастивне хипотезе. Резултат утицаја матерњег језика на процес учења страног је трансфер који може бити негативан и позитиван (Теш 1983). Ова теорија је систематично анализирана (Бауш и Рабе 1975, Бауш и Каспер 1979) и данас се доводи у питање одрживост те хипотезе.

Крашенова „монитор-теорија” полази од претпоставке да се на процес учења страног језика може свесно утицати и бави се питањима како се тај утицај може остварити (Крашен 1981). Ако се основна претпоставка ове теорије прихвати као тачна, оправдано би било, када је реч о деκлинационом систему српског језика, пажњу усмерити на проблеме који су присутни у процесу учења и развити адекватне моделе који их елиминишу. Један од ефикасних начина детектовања проблема је анализа грешака.

3.1.1. Анализа грешака

Анализа грешака подразумева, по Јорденсу (1983), бављење идентификацијом и одређивањем узрока који изазивају грешке. Некоректно, тј. граматички нетачно изражавање категорисати као грешку не значи много ако не знамо да ли је она тзв. лапсус тј. случајна грешка или системска (Кордер² 1967). Посебне потешкоће у идентификацији грешака изазива примена тзв. стратегије избегавања (Јорденс 1983), која подразумева употребу оних граматичких форми које су усвојене и избегавање облика којима није у потпуности овладано.

Када је реч о анализи узрока који изазивају грешке може се поћи од две теорије. По једној је само део грешака изазван контрастом између матерњег и страног језика („weak claim”), док присталице друге теорије заступају мишљење да се све грешке у процесу учења страног језика на основу контрастивне анализе матерњег и страног језика могу предвидети („strong claim”). Оба модела неопходно је испитати на примеру српске деκлинације и то не само анализом тестова него и анализом грешака које настају у спонтаној језичкој продукцији.

² Кордер их назива *mistake/lapse i error*.

3.2. *Анализа процеса учења деклинационог система српског као страног језика – илустративно истраживање*

0. Илустративно истраживање базирано је на анализи пробних тестова и вежби студената славистике на Филолошком факултету у Тибингену током три семестра. Циљ истраживања је био да се установи које фазе су присутне у процесу учења деклинације и колико трају, као и уочавање и одређивање врсте грешака и утврђивање у којој се фази учења појављују. Сви тестови су рађени током наставе, као припрема за полагање испита и анализирани су на крају семестра. С обзиром да је реч о пилот истраживању које тек треба да понуди смернице у даљем бављењу овим проблемима, све закључке и објашњења треба схватити као полазну тачку за даља истраживања која подразумевају проверу резултата на ширем узорку уз специјално адаптиране тестове и вежбе.

1. Први корак у анализи материјала је било поређење резултата две групе студената. У једној групи су били студенти руског, а у другој немачког порекла. Постоји могућност да руски студенти, као матерњи говорници језика који такође припада словенској језичкој групи, због сличности у деклинационог систему имају мање проблема у процесу учења српске деклинације. С друге стране, могућа је и интерференција. Изненађујуће, обе групе студената су на почетку, у тзв. фази учења, имале исте проблеме. Очигледно је потребно мало више времена да се знање матерњег језика активира као помоћно средство у процесу учења страног.

У фази аутоматизације су руски студенти били бржи и ефективнији. Немачки студенти у овој фази показују интерференцију која је узрокована структуром немачког деклинационог система. Они у овој фази учења игноришу, примера ради, инструментал и локатив које деклинациони систем њиховог матерњег језика не познаје, иако су ови падежи у првој фази процеса учења брзо савладани.

Студенти руског порекла су у трећој фази учења, током процеса утврђивања, имали више проблема у поређењу с немачком групом. Код њих долази до изненадне и јаке интерференције која је узрокована сличношћу између руске и српске деклинације.

Сличне проблеме које имају руски студенти у процесу учења српског језика, показују и холандски студенти у процесу учења немачког (Јорденс 1983).

Све ове појаве показују да матерњи језик у процесу учења страног језика не представља, унапред, ни предност ни сметњу, те је упутно избегавати генерализацију. С друге стране, потврђено је да у различитим фазама учења могу наступити проблеми различитог типа које узрокује сличност или разлика између матерњег и страног језика. Матерњи језик утиче на трајање и врсту проблема, као и на тренутак у коме се проблем јавља. Ови резултати унеколико говоре у прилог контрастивној теорији о учењу језика која се, очигледно, не може потпуно одбацивати. Полазећи од тога, оправдано је претпоставити да није довољно наставни материјал прилагодити циљној групи студената

страног језика, него је препоручљиво посебно обраћање пажње на њихов матерњи језик чије карактеристике би требало да утичу на распоред градива, тип вежби и трајање различитих фаза у процесу учења.

2. Посебно питање представља анализа у процесу учења српске деклинације. На основу теоријских мишљења (Клајн 1992) требало би да буде веома једноставно српски деклинациони систем аутоматски анализирати и усвојити. На једној страни студент има падеж који не познаје и треба да га научи, нпр. инструментал или локатив. Иако је то за њега новост, студент пред собом има јасан задатак и то би требало да поједностави процес учења. С друге стране, као радни задатак се појављују падежи, нпр. генитив и датив, за које верује да их познаје на основу знања матерњег језика. То практично значи да постојећи концепт треба попунити новим формама, што такође не би требало да изазива тешкоће.

Зашто процес анализе и учења српске деклинације не функционише на тај начин? Иако инструментал и локатив наступају као новост за матерње говорнике немачког језика који тиме имају јасан задатак пред собом, класичан наставни поступак није довољан да их доведе до фазе аутоматизације у процесу учења. Тиме се, на жалост, искључује и фаза утврђивања. Објашњење би могло да се потражи у природној тенденцији ка језичкој економији. Матерњи говорник немачког језика се, често несвесно, ослања на модел деклинације у матерњем језику. Он има аутоматизовано и чврсто знање о једном економичном деклинационом моделу који добро функционише у његовом матерњем језику и на основу тога, спонтано редукује све што доживљава, у најмању руку у комуникацији, као сувишно. То се јасно показује у каснијим фазама, рецимо у синтаксичким вежбама у којима је употреба инструментала и локатива сведена на минимум а њихову функцију, често граматички некоректно, али аналогно немачком моделу, преузимају датив или акузатив. Једним делом се, у случајевима употребе алтернативних граматички коректних конструкција, одсуство инструментала и локатива може тумачити и као стратегија избегавања.

Посебан проблем у процесу учења српске деклинације представљају вокалске и консонантске промене које су за матерњег говорника немачког језика додатно оптерећење и он их, најчешће, игнорише. Занемаривање ових промена није присутно у свим падежима. Док се у падежима који постоје и у немачком језику примећује одсуство гласовних промена, у падежима које немачки језик не познаје (нпр. у вокативу) ове промене се правилно примењују. Тако је уобичајен случај да се непостојано а појављује у облицима генитива сингулара (комараца, школарца уместо комарца, школарца), али се у вокативу правилно примењује палатализација (комарче, оче). Ова селективна примена није везана за тип гласовне промене, него се пре може објаснити чињеницом да је утицај матерњег језика израженији у оквиру форми које постоје и у матерњем језику. С обзиром да се у облицима једине немачких падежа не јављају гласовне промене, студент их често игнорише и у српској деклинацији. С друге стране, немачки деклинациони систем нема вокатив, овај падеж представља комплетну новину, функционалну и формалну, те се

нови облик учи без анализе и формалног поређења с матерњим језиком те и грешке те врсте изостају. Игнорисање гласовних промена, као и редуковање флексије може се подвести под категорију системске грешке.

Зачуђујуће је да студенти током учења српске деклинације обављају веома компликоване менталне процесе анализе и синтезе уместо да нови систем прихвате и науче. То само показује да је модел присутан у матерњем језику веома дубоко усађен и учвршћен. Први задатак у процесу учења српске деклинације требало би да буде блокирање матерњег деклинационог модела како би се неутралисао његов утицај на процес учења. Један од начина да се то постигне могао би бити наставни модел презентирања деклинације као концепта.

4. Деклинација – представљање концепта или сукцесивно учење падежа

0. Полазећи од претпоставке да студенти српског као страног језика у оквиру матерњег језика, у овом случају немачког, познају деклинацију као граматички и ментални концепт, могуће је, што је у пракси чест случај, у настави применити на немачким универзитетима уобичајен модел учења падежа који подразумева сукцесивно увођење појединих падежа који се на основу одабраних текстова издвајају и уз пратећа, минимална теоријска објашњења присутна у уџбеницима, уче. Теоријски део се своди на минимум, практичне вежбе се раде без додатних објашњења или понављања о функцији и значењу падежа и провера знања се врши уз помоћ тестова допуне.

1. Ако се, с друге стране, пође од претпоставке да су деклинације, пре свега субстантива, у српском и немачком до те мере различите да је очигледно реч о два потпуно независна концепта, онда је неопходно наставу конципирати на потпуно другачији начин, што се не поставља само као дидактичко него, у првом реду, као когнитивно питање. Тај концепт може бити представљен на основу разлика и/или сличности, тј. контрастивно и/или компаративно.

Један илустративан пример који указује на важност објашњења деклинације као концепта је реакција ученика 7. разреда основне школе на часовима немачког језика у Београду. На основу класичних информација да немачки језик има прва четири падежа као и српски, које прате примери, ученици изражавају чуђење и неразумевање јер ту немачку промену у поређењу с матерњом не могу да препознају и прихвате као деклинацију. Ова реакција, поред свег свог наивитета, јасно указује на чињеницу да у оквиру општег термина – деклинација у ширем смислу -имамо два различита концепта, који се могу назвати и деклинације у ужем смислу. Та два различита концепта морају се објаснити што би требало да буде полазна тачка у учењу падежа. Ако се у наставу глаголски аспект српског језика уводи као концепт, граматички али и когнитивни, зашто се такав концептуални приступ деклинационом систему не би примењивао?

2. На Филолошком факултету у Тибингену током два семестра у оквиру два почетна курса српског језика урађен је експеримент чији је циљ био да се установи да ли студенти којима се у настави деклинациони систем презентира као концепт постижу боље резултате од студената који деклинацију уче на уобичајен начин. Обе групе су користиле исти **уџбеник (Шмаус и Бојић 1996)**, радиле исте вежбе и тестове.

Експерименталној групи је деклинациони систем представљен као један целовит концепт чија се функција, структура и форма битно разликују од немачке деклинације. Током семестра су сви падежи појединачно обрађени прво теоријски па практично. Посебна пажња поклоњена је синтакси падежа. Анализа неправилних промена је праћена објашњењима о узроцима и последицама тих промена и њиховој функцији. Ритам наставе је био прилагођен недељним резултатима тестовима. Фаза аутоматизације била је допуњена елементима уобичајеним за фазу учења. Контролна група је имала уобичајена предавања на чији ритам нису утицали резултати које су студенти постизали. На крају су завршни тестови показали да је експериментална група имала за 21 % боље резултате од контролне. Експериментална група је сама наметала ритам наставе, те се показало да је фаза аутоматизације трајала дуже од фазе утврђивања. Регресија је у експерименталној групи била нижа за 32 % у односу на контролну групу.

3. Овај експеримент потврђује Крашенову претпоставку да се на процес учења може утицати. Даља истраживања у оквиру наставе српског као страног језика омогућила би проналажење адекватних метода којима би се на жељени начин утицало на процес учења. Добијени резултати доводе у питање ефикасност модерне наставне методе којом се без много теорије, директном обрадом текста изводе правила о употреби, функцији и значењу падежа у условима наставе српског као страног језика ван матичног говорног подручја. У кратком временском року, уз ограничен контакт с језиком и високе захтеве које поставља универзитетско образовање овај вид наставе, када је у питању српска деклинација, очигледно даје слабије резултате.

Иако се традиционални модел наставе сматра превазиђеним резултати указују на чињеницу да структура деклинационог система српског језика захтева помоћ конзервативних наставних метода у процесу учења. Комбинација традиционалног модела, данас сачувана у настави латинског језика, и модерних наставних материјала прилагођених условима наставе страног језика ван матичног говорног подручја могла би да послужи као основа за развој успешног наставног модела бар када је о деклинационом систему српског језика реч.

5. Закључак

На основу спроведених истраживања са сигурношћу се може рећи да се ни једна теорија о учењу језика не може у потпуности применити нити

одбацити у процесу учења српског деклинационог система. Монитор теорија нуди прихватљиву хипотезу да се на процес учења може свесно утицати, али не нуди моделе реализације. То не треба да нас чуди ако се узме у обзир да су у многим областима неопходни индивидуални наставни модели, готово за сваки језик понаособ, што потврђују и описани експерименти. Тиме се, уједно, доводи у питање могућност конципирања универзалне теорије о учењу страних језика.

Наставни модел који би се успешно применио у учењу деклинационог система српског као страног језика могуће је развити само уз ослањање на бројне научне дисциплине попут когнитивне лингвистике, психо- и неуролингвистике. Тај модел би, до одређене границе, могао да се развије као општи али би морао да понуди и флексибилне програме прилагођене карактеристикама матерњег језика циљне групе која учи српски језик.

Кључне речи: деклинација, психолингвистика, ментални лексикон, теорије о учењу страних језика, интерференција, анализа грешака.

ЛИТЕРАТУРА

- Андерсон 1992:** Anderson, S. R., *A-Morphous Morphology*, Cambridge University Press.
- Барк 1998:** Burke, S. M., *The Design of Online Lexicons. Master's thesis:* Northwestern University.
- Барт и Далек 1980:** Burt, M., Dulay, H., *On acquisition orders.* Felix, 265–327
- Бауш и Каспер 1979:** Bausch, K. R., Kasper, G., „*Der Zweitspracherwerb: Möglichkeiten und Grenzen der großen Hypothesen*“. *Linguistische Berichte* 64, 3–35
- Бауш и Рабе 1975:** Bausch, K. R., Raabe, H., „*Zur Frage der Relevanz von kontrastiver Analyse, Fehleranalyse und Interimsprachenanalyse für den Fremdsprachenunterricht*“. *Jahrbuch Deutsch als Fremdsprache* 4, 56–78
- Воде 1981:** Wode, H., *Learning a second language. 1. An integrated view of language acquisition.* Narr.
- Вундерлих и Фабри 1995:** Wunderlich, D., Fabri, R., „*Minimalist Morphology: An approach to inflection*“, *Zeitschrift für Sprachwissenschaft* 14, 236–294
- Драгићевић 2006:** Драгићевић, Р. „*Дериваци у менталном лексикону*“, *Научни састанак слависта у Вукове дане*, 36/1, Београд, 367–377
- Ејчинсон 1997:** Aitchison, J., *Wörter im Kopf: Eine Einführung in das mentale Lexikon.* Niemeyer.
- Ембик и Маранц 2005:** Embick, D., Marantz, A., „*Cognitive neuroscience and the English past tense*“, *Brain and Language* 93, 243–247

- Јенсен 1990:** Jensen, J. T., *Morphology: Word Structure in Generative Grammar*. Benjamins.
- Јорденс 1983:** Jordens, P., *Das deutsche Kasussystem im Fremdspracherwerb*. Narr.
- Клајн 1992:** Klein, W. *Zweitspracherwerb*. Hain.
- Класен 2001:** Clahsen, H.; Eisenbeiss, S.; Hadler, M.; Sonnenstuhl, I., „*The Mental Representation of Inflected Words: An Experimental Study of Adjectives and Verbs in German*“, *Language*, 77, 510–543
- Кордер 1967:** Corder, P. „*Significance of learners' errors*“, *IRAL* 5, 162–169
- Крашен 1981:** Krashen, S. O., *Second language acquisition and learning*. Pergamon Press.
- Метјус 1972:** Matthews, P., *Inflectional Morphology*. Cambridge University Press.
- Пенке 2006:** Penke, M., *Flexion im mentalen Lexikon*. Max Niemeyer Verlag.
- Теш 1978:** Tesch, G., *Linguale Interferenz. Theoretische, terminologische und methodische Grundfragen zu ihrer Erforschung*. Narr.
- Чомски и Хале 1968:** Chomsky, N., Halle, M., *The Sound Pattern of English*. Harper and Row.
- Хале и Маранц 1993:** Halle, M.; Marantz, A., „*Distributed Morphology and the pieces of inflection*“, Hale, K/Keyser, S. J. (eds.), *The View from Building 20*, 111–176. MIT Press.
- Шмаус и Бојић 1996:** Schmaus, A.; Bojić, V., *Lehrbuch der serbischen Sprache. Band I*, Otto Sagner.

Biljana Golubovic

PSYCHOLINGUISTISCHER EINSATZ IM ERNTERB DES DEKLINATIONSSYSTEMS IN DER
FREMDSPRACHE SERBISCH

Zusammenfassung

Die Flexionsfrage hat viele Kontroversen in verschiedenen sprachwissenschaftlichen Disziplinen ausgelöst. Viele Fragen sind bis heute immer noch offen geblieben. Da das Deklinationssystem des Serbischen sehr reich ist, kann es eine unerschöpfte Informationsquelle für psycholinguistische Untersuchungen im Bereich der Flexion im mentalen Lexikon sein. Gleichzeitig kann eine so reiche Flexion die Basis für die Bestätigung der vorhandenen oder die Entdeckung neuerer Theorien bieten. Andererseits ist das serbische Deklinationssystem als eine Herausforderung im Spracherwerb ein unvermeidbares Thema auch in der Praxis.

Ausgehend von einigen psycholinguistischen Theorien (Full-listing-Modell, Affix-stripping-Modell), die mit den ausgearbeiteten Spracherwerbstheorien kompatibel sind, wäre es möglich im Unterricht treffende Lösungen zu finden, die den Erwerb der serbischen Deklination verbessern und erleichtern können. Die Anwendung einiger Unterrichtsmodelle, die auf neueren psycholinguistischen Untersuchungen basiert sind, hat die Resultate, die im Beitrag analysiert worden sind, geliefert. Anhand dieser Resultate sind einige Vorschläge, die den Unterricht und die Unterrichtsmaterialien verbessern können, aufgelistet worden.

Љиљана Петровачки
Нови Сад

ВАЛЕНЦИЈСКИ РЕЧНИК ГЛАГОЛА У НАСТАВИ СРПСКОГ ЈЕЗИКА¹

У раду се сагледава валентности глагола као њихова конструијивна моћност да за себе вежу одређени број реченичних чланова и у методичким апликацијама се показује како од синтаксичке и семантичке класе глагола зависи одабир и распоредивање њих конструијивности. Колико је глагол комплексно и интегративно конструиран, може очигледно да покаже израда валенцијског речника глагола са ученицима средњошколцима и студентима. Рађ на овом ишћу речника значајно доприноси њиховом бољем разумевању интегралних значења глагола као и њихове улоге (као предикајског израза) у моделовању реченичних конструија.

1. У нашим дескриптивним речницима нема довољно граматичких информација. Када су у питању глаголске лексеме, нема података о валентности глагола. Такође ни о рецимо различитој рекцији неких глагола. У постојећим речницима се илуструју примерима могућа значења употребе поједине лексеме, али нема довољно доследно и систематски презентованих граматичких информација или граматичких коментара тих примера, поготову не података о валенцијским вредностима глагола и о граматичким правилима удруживања глагола с падежним облицима именских речи. Ми немамо ни специјалних једнојезичних или двојезичних речника валентности глагола или валентности речи. Ипак, треба поменути речник глагола са граматичким и лексичким допунама (В. Петровић, К. Дудић 1989) који може да послужи као полазна основа за израду таквих типова речника као и за даља истраживања валентности и рекције глагола у србистици. Има у литератури појединачних радова у којима се исказује потреба за детаљнијим бављењем овом проблематиком² и неколико студија које дају теоријска полазишта и нека практична решења за представљање глаголске рекције.³

¹ Овај рад је део истраживања извршеног у оквиру научног пројекта *Стандардни српски језик: Синтаксичка, семантичка и прајмајска истраживања* који подржава Министарство науке РС.

² Видети радове: Енгел, Микић (1982), Ђукановић (1991), Иричанин (1997), Топољинска (2002)

³ Гортан-Премк (1977), Петровић (1986)

2. Међу лингвистима постоје различита тумачења појма валенце. Термин је увео, знамо, француски лингвиста Лисјен Тенијер који је имао велики утицај на развој различитих модела депеденцијалне граматике у Европи и Совјетском Савезу. Овај термин је преузет из хемије и означава број и врсту веза које синтаксички елементи могу успостављати између себе. Као и у хемији, дати елемент може имати различите валенце у различитим контекстима. Граматика валенце приказује модел реченице који садржи један основни елемент (обично глагол) и изванредан број зависних елемената (различито названих у зависности од аспекта посматрања: аргументи, изрази, допуне или валенти, чији број зависи од валенце коју приписујемо глаголу. Способност везивања за други елемент није својствена само глаголима него и другим језичким елементима. Урлих Енгел ову особину назива реакцијом. Валентност за њега представља посебну врсту реакције која важи за једну подгрупу одређене врсте речи; по њему, она је ‘‘субкласноспецифична реакција’’.⁴ У лингвистици је, међутим, шире прихваћено обрнуто становиште по којем је реакција ужи појам од валенције, тј. валенција представља општу способност спајања речи, а реакција конкретну реализацију те способности, која се разликује између група елемената унутар једне класе речи (Петровић. В. 1992: 117–118). У својим методичким апликацијама применила сам овакво становиште.

Теорија валентности поставља глагол као базу реченице и указује како он око себе окупља остале реченичне чланове(аргументе, актанте), односно отвара им место у реченици, а аргументи или актанти су учесници у радњи означеној предикатом, они је врше, носе, трпе или потпомажу.

На основу валентности глаголи се могу поделити на:

Глаголе нулте валенце (то су глаголи уз које није потребан субјекат, типа: *јрми, сева...*

Једновалентни глаголи (глаголи уз које стоји субјекат)

Двовалентни глаголи (глаголи који траже и субјекат и објекат)

Тривалентни глаголи (глаголи који траже субјекат, директни објекат, индиректни објекат)

Четворовалентни глаголи (глаголи који се удружују са четири аргумента)

Обично се разликује лева и десна валенца. Лева валенца је резервисана за носиоца неке радње, или неког стања, тј. за улогу агенса, субјекта. Десна валентност је углавном остварена разним типовима објекта. У том смислу валентност се може сагледавати и као бинарна синтаксичка категорија укључена у синтаксичко изражавање агентивности и/или пацијативности (Ружић 2005: 610)⁵

⁴ Урлих Енгел, Способност везивања језичких елемената и поређење језика (семантички проширен појам валентности и његова применљивост у контрастивној лингвистици), *Зборник радова Института за српске језике и књижевности*, св. 2, 1980. Нови Сад, стр. 38.

⁵ Ружић, Владислава, Проста реченица као синтаксичка целина, у монографији Пипер, П., Антонић, И., Ружић, В., Танасић, С., Поповић, Ј., Тошовић, Б. (2005): *Синтакса савремене српске језика (Просте реченица)*. Институт за српски језик САНУ, Београдска књига, Матица српска, Београд. 476–569.

Студентима треба предочити да је прелазност (или транзитивност) глагола услов да он има могућност десне валенце и то пре свега прве десне валенце (тј. друге укупне валенце). То место друге валенце (или прве десне) је резервисано за директни објекат. Затим следе и остале десне валентности, углавном индиректни објекти. Ученици и студенти треба да схвате да и неки непрелазни глаголи траже допуну, али у зависним падежима и да облик неправог објекта такође зависи од граматичко-семантичке природе глагола.

Нпр. прелазни глагол *куйовати* је четворовалентан јер је за реализацију радње *куйовати* потребан вршилац, и аргументи који су њом обухваћени, првенствено директни објекат, па индиректни објекти, а ако се вршилац радње или први актер повезује са партнером, отвара се место још једном аргументу, дакле глагол *куйовати* отвара могућност појаве субјекта, директног објекта, али и факултативно индиректних објеката.

1. *Вера куйује мобилни телефон.*
2. *Вера куйује сестри мобилни телефон.*
3. *Вера заједно са браћом куйује сестри за рођендан мобилни телефон.*

За ученике или студенте се за идентификовање појединих аргумената могу навести и питања:

За први, у овом случају, персонални аргумент питамо: *Ко?(Вера)*

Ако се у радњи први актер (аргумент) повезује са партнером или саучесником, може се питати: *С ким? Од кога?(С ким?- са браћом)*

За други аргумент питање гласи: *Кога? Шта?(Шта?- мобилни телефон)*

Трећи аргумент се може добити на питање: *Коме? За кога? За шта?(Коме?-сестри, За шта?- за рођендан).*

Учешће четвртог аргумента одређујемо питањем: *Чиме?*

Ако посматрамо валенцу предиката као конструктивну могућности глагола да за себе веже одређени број реченичних чланова, можемо закључити да на основу валентности глагола у великој мери зависи каква ће бити формална структура просте реченице.⁶

3. Проблеми моделовања просте реченице, дакле, могу се решавати сагледавањем могућности удруживања глагола са осталим конституентима, односно одређивањем глаголске валентности, како је то приказано у савременој синтаксичкој литератури (Ружић 2005: 518–533)

Сматрам да се тако прегледно издвојени модели у поменутом раду В. Ружић могу користити и у наставне сврхе и добро би било и методички их разрадити да би ученицима и студентима било јасније структурирање просте реченице. Табеларни приказ се због своје економичности и прегледности показао као веома успешан начин очигледног и систематског методичког представљања различитих синтаксичких модела и конструкција, па је тако и

⁶ Не треба закључивати да је већа валенца глагола директно пропорционална дужини реченице, односно дужа реченица не мора да почива само на већој валентности глагола у функцији предиката јер се у њој могу проширивати одређене синтаксичке функције као што су субјекатски и објекатски скупови.

у нашем случају, у једноставној методичкој апликацији моделовања просте реченице са глаголским предикатом.

МОДЕЛОВАЊЕ ПРОСТЕ РЕЧЕНИЦЕ С ГЛАГОЛСКИМ ПРЕДИКАТОМ

Пример просте реченице	Валентност предиката	Модел	Број чланова
<i>Смркава се.</i>	<i>Смркаваши се</i> Предикат нулте валентности	П	Једночлана
<i>Дођише!</i>	<i>Дођи</i> Једновалентни предикат	С(0)+П	Двочлана
<i>Дечак посматра дрво.</i>	<i>Посматрајши</i> Двовалентни предикат	С+ П+О	Трочлана
<i>Одабрао је дрво за себе.</i>	<i>Одабраши</i> Тривалентни предикат	С(0)+П+О+О1	Четворочлана
<i>Нацртао је своје дрво друћу новом оловком.</i>	<i>нацртајши</i> Четворовалентни предикат	С(0)+П+О+О1+О2	Петочлана
Напомена:			
	Због боље прегледности из дидактичких разлога, у примере нису уврштани и необавезни чланови, нпр. предикатске одредбе, којима би глаголска радња била боље одређена. У формалну структуру реченице улазе само обавезни чланови. (Аргументи улазе у семантичку структуру реченице, а њихови синтаксички изрази чине њену формалну структуру.)		

За успостављање граматички исправних реченица и за правилно организовање реченичних структура, важно је да ученици и студенти уоче разлике између различитих типова синтаксичких придруживања предикату, првенствено допуњавања и детерминисања, тј. допуна и одредби. Ослањајући се на валентност глагола, може се јасније објаснити разлика између главних реченичних конституената субјекта, предиката и допуна, и необавезних одредби којима се проширује реченични модел. Посебно желим да истакнем да је примећено да се у наставној пракси, па и у неким уџбеницима још увек не сагледава суштинска разлика између допуна и одредби (и додатка). Управо у том случају је битно обратити пажњу на валентност предиката. И наставницима и ученицима и студентима најједноставније је ову разлику објаснити моделима валентности. Треба нагласити и примерима показати да је употреба допуна регулисана моделима валентности, а да одредбе нису обавезне, него представљају додатну информацију и проширују синтаксички модел реченице.

Имајући у виду валетност глагола, ученици лакше могу разумети зависне и мање зависне везе између глагола као управне, надређене речи и именске речи или израза или других речи.

Приликом вежби, најбоље путем трансформација основних реченичних модела, треба показати да речи, групе речи и зависне реченице којима управља глагол као предикат у независној реченици могу као зависни реченични чланови да се супституишу и неким другим елементом(синтаксичком јединицом) у истој функцији. Овакве вежбе помажу и ученицима и студентима да боље разумеју, да се ти зависни реченични чланови могу реализовати као допуне уколико су неопходне да глаголској лексеми допуне значење, или као одредбе, којима се пружа додатна, али необавезна информација. На основу тога, биће им разумљиво је да су допуне обавезни, а одредбе необавезни чланови. Уколико се одредбе изоставе, граматичност реченице се неће нарушити, а ако се изоставе допуне, реченица губи своје значење. Према томе, допуне су зависни елементи, условљени валентношћу управног глагола, који се јављају у одређеном облику(уз одређену подгрупу глагола) најчешће облигаторно, јер би се у супротном нарушила граматичност реченице, или факултативно, што значи да се њиховим испуштањем не губи смисао и граматичност реченице иако они морају да постоје у дубинској структури реченице јер су семантички условљени. (Но, не морају сва потенцијално исказива места, која отвара глагол својом семантиком, односно сви могући аргументи да буду остварени и изречени у одређеном тексту).

Прилошке одредбе су необавезни детерминатори глаголског предиката и употребљавају се да би глаголску радњу потпуније контекстуално одредили, детерминисали је у простору, времену, назначили јој узрок, квалификовали је или у неком другом погледу. Оне проширују синтаксички модел реченице, а њихову појаву диктирају првенствено комуникативни разлози, значи, наметнути су контекстом, типом информације или слично. Може се рећи да одредбе не зависе од семантике глагола, али су њоме инициране и у складу.

Да се вратимо сада нашем примеру и мобилном телефону купљеном за поклон и тренутку даривања:

Вера њолако али значајно левом руком извади њелефон из њеџа и сџави ња на сџо.

Ако погледамо централне чланове реченица: *Вера извади... и сџави...* без допуна (објеката и прилошких допуна), закључујемо да су они без пуног смисла и значења. Глаголи *извадити* и *сџавити* захтевају два типа допуне и објекатске и прилошке. Неопходно је експлицирати објекте али и допуне за место јер то захтевају лексичка семантика глагола и њихова категоријална обележја. Значењски потенцијал самог глагола, значи није довољан и потребно га је допунити(и објектом, и одредбом за место).

Извадити, -им,

нешто, из нечега(одакле)

свршени, прелазни,

са комплексном реакцијом

A1(С им. ном.) + **П** + **A3**(обј. Инстр.) + **A2**(обј.Акуз) +**A4** (из+ Ген. допуна за место)⁷

Ставити,-им

некога, нешто, некамо
свршени, прелазни,
са комплексном реакцијом

A1(Снеизречен, им. ном.) +**П** + **A2**(обј.Акуз.зам.) +**A3**(на+акуз. допуна за место)

4.У изради валенцијског речника глагола, студентима се препоручује да користе референтне речнике *Речник српскохрватској књижевној језика, I–VI* (РМС), *Речник српскохрватској књижевној и народној језик, I–XVII* (РСАНУ) и специјални речник *Речник глагола са допунима* (Петровић, Дудић: 1989). У сагледавању валентних способности конкретних глагола и њихових могућности комбиновања са одређеним аргументима, потребно је најпре идентификовати глаголску лексему у одређеном значењу, употребљеном у реченици, јер је валенца зависна од семантичког значења глагола и логички и прагматски је условљена. У тој фази употреба дескриптивних речника је неминовна. Пошто је глаголска лексема у функцији предиката и лексичко језгро или центар реченице, њена семантичка и граматичка својства су најбитнија за креирање и организацију реченице. Стога је важно да студенти осете ту комплексну и интегративну структуру глагола и да увиде како он окупља око себе и повезује друге реченичне чланове. Треба да уоче како се синтаксичко-семантичке карактеристике глагола пројектују на реченицу и у складу са комуникативним разлозима ситуације захтевају исказивање нпр. субјекта, обавезних допуна или одредби и др...

Следећа фаза је да се на основу лексичко-семантичних својстава глагола истакну граматичке, заправо морфосинтаксичке особности глагола (глаголске категорије, могућности спајања) које „отварају” места валентима. Ове податке неће у потпуности наћи у дескриптивним речницима. Граматичких, посебно синтаксичких информација у овим речницима има мало и несистематично су дате. Стога би било добро користити Речник Петровић-Дудић 1989. Такође, неопходне полазне информације могу пронаћи у свом средњошколском уџбенику (Станојчић, Поповић 1997)⁸. Типове глаголских допуна

⁷ уобичајени симболи: **П**(предикат), **С**(субјекат), на синтаксичком плану; **A1**, **A2**, **A3**(аргументи, валенти), на семантичком плану.

⁸ У средњошколском програму из српског језика и граматике предвиђено је да се ученици(трећи разред) упознају са појмовима и терминима *валенца*, *рекција*, и да сагледавају сложеније примере *рекцијских конструкција*. У вези са појмом рекције, ученици треба да разумеју какав је рекцијски глагол и да уоче рекцијску допуну и њен облик(номинална реч, предлошко-падежна конструкција, именичка синтагма, или зависна клауза у објектској функцији која има именичку вредност). Наставним програмом предвиђено је да се са средњошколцима уочава обавезност и факултативност објекатске допуне и да се детаљније обрађују конструкције са неправим објектом. Ученици треба да схвате да и неки непрелазни глаголи траже допуну, али у зависним падежима и да облик неправог објекта такође зависи од граматичко-семантичке природе глагола. У уџбенику је сачињена табела која прегледно представља најчешће облике неправог објекта, а уз сваки облик је дато неколико најфреквентнијих глагола одговарајуће рекције. Такође, ученици могу да сагледају очигледно и моделе рекцијских конструкција.

најзгодније је очигледно назначити одговарајућим облицима неодређених заменица и прилога.

На крају се саставља и валенцијска формула која одсликава модел реченице с обзиром на њену валенцијску структуру. Овако, одређујући самостално (или заједно са наставником) валенцу појединих глагола, реализованих у реченицама у конкретном тексту, студенти постепено састављају свој валенцијски речник глагола, а у тој изради ће практично повезивати своја знања из морфосинтаксе, синтаксе и семантике са речником и сагледавати глаголске лексеме као сублексеме интегрално у интерфејсу граматичких и лексикографских описа (Поповић, 2003: 2001–220).

Ево нпр. једног задатка за студенте:

Ево вам домаће задатка:

Одаберите једно дрво и свакодневно праћите шта се са њим и на њему догађа.

Биће новостии, цвећаће и цркунтајии свакој дана.

Дружити се са грвешом. Дрво је верно, чекаће вас.

Ако не сишинеше данас, дођише сушра, оно ће биши шу.

Ако му поверише неку шајну, за шо нико неће знаши сем вас двоје.

(Душан Радовић, *Београде, добро јујиро, Прва књија, 25. фебруар*. Сабрани списи *Баши свашта*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 2006. стр.892)⁹

Из наведеног текста Душана Радовића издвојите глаголске предикате! Анализирајући валентност сваке глаголске лексеме у функцији предиката, сачините њихов валенцијски речник!

Овај речник је нека врста морфосинтаксичког речника у коме се на основу семантичке основе глагола изводе његове граматичке особености и способности за комбиновање са осталим реченичним члановима.

Конкретна упутства:

1. Сваки глагол представити у свом основном облику инфинитиву и у првом лицу презента, са знаком о његовом виду и роду. (Потражити помоћ у речницима!)

2. Одредити валенцијске и реакцијске вредности глагола на основу конкретне употребе у реченици(тексту), али и оне факултативне које су логички и прагматски могуће! Представити их конкретно неодређеним именичким заменицама (или неодређеним прилозима, ако је у питању прилошка допуна)!

3. Сачинити валенцијске формуле!

Пратећи упутства, ево како би студенти могли да сачине одреднице у свом речнику да би што прегледније представили феномен глаголске валенце. Пошто треба да представи валенцијске и реакцијске вредности глагола, валенцијска формула у одредници, која одсликава валенцијску структуру, има онолико елемената колико има и аргумената. Уз обавезне и експлициране,

⁹ Лингвометодички предлогак, који је одабран, садржи различите глаголе по роду да би се илустровали и различити типови повезивања и реакције.

треба назначити и факултативне допуне, које су логички и прагматски могуће уз конкретно значење глагола. Навешћу само неколико одредница:

Из реченице...*Одаберитије једно дрво...* издвојен је предикат *одаберитије*. Комуникативна намера реченице је савет или порука писца да одаберемо једно дрво за себе. Глагол:

Одабрати, -берем,
свршен и прелазан.

У РМС његово значење је овако објашњено: „*Извојити бирајући између више јединки, случајева; оидремити се за једну или неколике од више могућности, изабрати.*” Дакле од мноштва дрвећа одабрати једно (за себе).

Неко **одабере** (*одабрајти*)~некога~ нешто (нешто ~ некоме, нешто ~ за некога, нешто ~ за нешто)

A1(Снеизречен лич.зам.2.л. множ, ном. живо) **П** (императив, 2.л.множ)
+ **A2**(Обј. акуз.)

У конкретној употреби двовалентан.

Глагол *одабрајти* из наведеног примера везује два аргумента(**A1** и **A2**). Поред вршиоца радње, семантика овог глагола захтева и изрицање директног објекта (живо-неживо). Он отвара место за појављивање још једног аргумента, који је у дубинској структури присутан, објекта намене (за себе) или посесора (себи) који је истоветан у овом примеру са субјектом, што показује повратна заменица, себи, за себе али овако неексплицитно, наравно, објекат намене није наглашен.

У следећој реченици, још једној поруци писца:

... *свакодневно прајитије(штиа се са њим и на њему дојаћа)*... издвојен је глагол:

Пратити, пратим,
некога ~ нешто

У значењском потенцијалу лексеме *прајитији* може се идентификовати више значења. Од примарних значења глагола кретања, овде конкретно, она је употребљена у значењу глагола перцепције „посматрати”. (Види под 5. в. у Речнику МС, објашњење значења: „*иосмајрајти, ледатји штио у иокрејту, иомерајући иојлед за шим или обраћајући иажњу на тио*”)

несвршен, прелазан

...*свакодневно прајитије*(нпр. промене), прави обј. акузатив, множ.

...*свакодневно прајитије(штиа се са њим и на њему дојаћа)* Обј. (објекатска реченица)

A1(Снеизречен-лич.зам. 2.л.множ, ном. живо) **П**(императив, 2.л. множ.)
+ **A2** (обј.изречен зависном објекатском реченицом).

Глагол *прајитији* је двовалентан и отвара место субјекту и објекту. Необавезна је прилошка одредба *свакодневно*.

(Двовалентан)

...*цвешаће...*

Цветати, цвета, (РМС 1. *развијати, иушијати, итрајти цвешове(о биљци)*
несвршен, непрелазан (трансформативан)

A1 (Снеизречен- лична зам. 3.л.јед. ном. дрво) **П** (футур, 3.л.јед.)
(једновалентан)

...и цвркуџајџи...

Цвркутати, цвркућем (PMS 1.а џуџиџајџи, исџуџиџајџи цвркуџи)
(нешто ~ некоме ~ за некога,)

несвршен, прелазан

A1 (Снеизречен лична зам.3.л.јед, дрво) **П**(футур,3. лјед.) **A2**(Обј. неизречен, факултативан)

Објекат(мелодију, песму и сл) не мора да буде експлициран, али је он инкорпориран у садржај глагола. Може се рећи да је у овом случају предикат факултативно двовалентни.

...дружџиџе се са дрвџиџом...

Дружити се, дружим се (PMS биџиџи коме или с ким друџар(иџа), друџо-вајџи)

дружити се ~ са неким,
несвршен, узајамно повратан

A1(Снеизречен- лична зам. 2.л. множ.ном.живо,) **П**(Императив, 2.л.множ.) +**A2** (са+ инструм.(живо)
(двовалентни)

...чекаџе вас...

Чекати,-чекам, (PMS 1. џрводиџиџи време, осџајајџи на неком месџу док не доџе онај који се очекује, ишчекивајџи, очекивајџи)

~некога, ~ нешто, (на некога, на нешто)

несвршен, прелазан

A1(Снеизречен-лич. зам. 3.л.јед. ном.) **П**(Футур, 3.л.јед.) +**A2**(Обј. акуз.)
(двовалентни)

...ако не стиџиџинеџе данас...

Не стићи, не стигнем

свршен, непрелазни, динамични (глагол кретања)

A1(Снеизречен, лична зам. 2.л.множ. ном.) **П** (Презент, 2.л. множ.)
(једновалентни)

...доџиџиџе суџира...

Доћи, доћем

свршен, непрелазни, динамични (глагол кретања)

A1(С, неизречен, лична зам. 2.л.множ.ном) **П** (императив, 2.л.множ)
(једновалентни)

...Ако му џовериџиџе неку џајџу...

Поверити, поверим (PMS значење под б. "реџи, саоџиџиџиџи коме иџиџо у џовереџу")

~некога ~ нешто, ~ некоме,
 свршен, прелазани
A1 (Снеизречен, 2. л. множ. (живо) **П** (презент, 2. л. множ.) + **A3** (обј. дат. (живо) + **A2** (Обј. акуз.)
 (...поверите дрвету тајну...)
 (тровалентни)

...за *што* нико неће знаи...

Не знати, не знам

~некога~нешто, ~за некога ~за нешто, ~о некоме ~о нечему
 несвршен, прелазни
A1 (С-одрична зам. ном. *Нико*) + **П** (футур, 3. л. јед.) + **A2** (Обј. за + акуз. за *што*)
 (...нико неће знати за то...)
 (двовалентни)

Кључне речи: методика српског језика, синтакса, семантика, валентност, глаголи, валенцијски речник глагола.

ЛИТЕРАТУРА

- Гортан-Премк, Д. 1997:** „О неким питањима двојакe глаголске рекције”, *Јужнословенски филолоџ. XXXIII*. Београд.
- Ђукановић, Ј. 1991:** „Примена модела валентности у српскохрватској лексикографији”, *Научни састајанак славистиџа у Вукове дане*, год. XX. Београд, 191–199.
- Енгел, У. 1980:** „Способност везивања језичких елемената и поређење језика(семантички проширен појам валентности и његова применљивост у контрастивној лингвистици)”, *Зборник радова Института за сџране језике и књижевности*, св. 1. Нови Сад. 35–63.
- Енгел, У. и Микић, П. 1982:** „Валентност глагола у речницима”, *Зборник радова института за сџране језике и књижевности*, св. 4. Нови Сад, 287–291.
- Иричанин, Г. 1997:** „Валентност и речник-контрастивно поређење(немачки-српски) према депеденцијалном граматичком моделу манхајмске школе на примерима глагола са препозиционалном допуном”, *Научни састајанак славистиџа у Вукове дане*, 26. бр. 2. Београд, 441–448.
- Мразовић, П. Вукадиновић, З. 1990:** *Граматиџика српскохрватској језика за сџранце*, Изд. Књиџарнице З. Стојановића, Сремски Карловци, Нови Сад.

- Петровачки Љ. 2000:** *Синтакса у настави српској језика и књижевности*, Змај, Нови Сад.
- Петровић, В. 1986:** „Принципи за израду речника глаголских допуна у српскохрватском језику”, *Књижевност и језик*, 3–4, Београд, 10–179.
- Петровић В., Дудић К. 1989:** *Речник глагола са грамађичким и лексичким дојунама*, Завод за уџбенике, Београд.
- Пипер П., Антонић И., Ружић В., Танасић С., Поповић Љ., Тошовић Б. 2005:** *Синтакса савремене српској језика (Просја реченица)*. Институт за српски језик САНУ, Београдска књига, Матица српска, Београд.
- Поповић, Љ. 1996:** „Интегрални приступ комуникативним реченицама.” *Књижевност и језик*, XLIV/1–2. Београд. 1–41.
- Поповић, Љ. 1997:** „Интегрални модел међуодноса синтаксичког система, речника и текстова”, *Научни састајанак слависта у Вукове дане*, бр. 26/2. Београд, 469–482.
- Поповић, Љ. 2003:** „Интегрални реченични модели и њихов значај за лингвистички опис и анализу корпуса”, *Научни састајанак слависта у Вукове дане*, бр. 31/1, Београд. 201–220.
- Поповић, Људмила 2007:** Аргументска структура глагола емотивног стања у словенским језицима, *Зборник Матице српске за славистику*, Нови Сад, 71–72: 481–498.
- Речник српскохрватској књижевној и народној језика 1959–2001:** Београд: Српска академија наука и уметности (књ. 1–17).
- Речник српскохрватској књижевној језика 1967–1976:** Нови Сад: Матица српска, Загреб: Матица хрватска.
- Станојчић, Ж. и Поповић, Љ. 1997:** *Грамађика српској језика*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд.
- Тополјнска, З. 2002:** „Шта тражим у речнику”? *Дескриптивна лексикографиа сјандардној језика и њене теоријске основе*, Београд, Српска академија наука и уметности, Институт за српски језик САНУ, – Нови Сад: Матица српска, 33–37

Ljiljana Petrovački

VALENCY GLOSSARY OF VERBS IN TEACHING OF SERBIAN LANGUAGE

Summary

In this paper, we observe the valency of the verbs as their constructive ability to attach certain number of terms in a sentence to themselves. In methodics applications, we show how syntactical and semantical classes of verbs determine the choice and order of these connected terms. By making a valency glossary of a verb, students can determine the level of complexity and integrity of the verb's structure. This effort on creating the glossary significantly contributes to students' better understanding of integral meaning of verbs as well as their role as the predicative expression in modeling of a sentence.

Драгана Вељковић Станковић
Београд

КОГНИТИВНИ ПРИСТУП ЕВАЛУТИВНИМ ТВОРЕНИЦАМА И ЊЕГОВА ПРИМЕНА У НАСТАВИ СРПСКОГ ЈЕЗИКА

У раду је представљена примена когнитивног приступа у обради евалутивних твореница, као и метафорички сценарио који ученицима помаже да разумеју уже схваћену субјективну оцену и њену перцептивну подлогу.

1.0. Евалутивни механизам неуморно ради откад је човека и језика, али оцењивачки компас не понаша се у свачијој руци једнако. Отуда у категорији речи субјективне оцене, као специфичан, „амалгамски” тип – који карактерише спој објективности и субјективности (тј. корелација квантитативних и квалитативних сема, при чему потоње одређују предзнак оцене) – запажамо ширу субјективну оцену, док је ужа субјективна¹ оцена усмерена искључиво на екстериоризацију емоционалног става.

Различите оцене утичу на човекове акције и усмеравају их, зато значај самеравања и вредновања не треба потцењивати. Захваљујући њима човек успева да се оријентише, да постави темеље категоризације доброг и лошег, на основу које ће свакоме и свачему додељивати угледно или неугледно место, речју – да створи начин препознавања, саопштавања и освајања вредности.

1.1. Деривациони потенцијал српског језика показује да су афиксална интензификација и дезинтензификација², односно двосмерна творбена димензионарања фокусираног ентитета важни оператори емотивне и аксио-

¹ Субјективност, по дефиницији, подразумева изврстан степен кривотворења, али *субјективна* оцена исказана евалутивним твореницама не представља „креирање нове, индивидуалне стварности”, већ јој је сврха да омогући и олакша – обично сажимањем у једну твореницу – исказивање афективног и/или вредносног става говорника.

² Деминуцију и аугментацију, по правилу, сагледавамо као творбом речи реализовану дезинтензификацију и интензификацију, јер се овим терминима јасно саопштавају природа и правац семантичке модификације. Подесност ових термина је несумњива, особито када је реч о објективној оцени (квантитета), и зато их и ми доследно користимо; међутим, ваља приметити да разноврсност квалитативних исхода упућује на чињеницу да у бити процеса лежи заправо *двосмерна интензификација*, а она је препознатљива по томе што отклон од нормe (који је у највећем броју случајева апроксимативан) има супротна усмерења.

лошке оцене. Резултат квантитативне варијације јесте именовање малих или великих ентитета, који, поред примарног значења „велико X” или „мало X”, у домену субјективне оцене развијају завидну семантичку палету, каткад веома широку и у толикој мери зависну од контекста да их Тајлор назива „формама у потрази за значењем” (Taylor ²1995: 148).

1.2. Когнитивни приступ евалутивним твореницама у настави српског језика отвара следећа питања: а) која перцептивна искуства ученика треба ангажовати да би се показала примарна обличко-семантичка веза између деминутива и хипокористичног значења, као и између аугментатива и пејоратива, а потом објасниле и значењске кореспонденције деминутив – пејоратив и аугментатив – хипокористик; б) како појмовне метафоре, као когнитивне механизме, можемо укључити у обраду евалутивних твореница; в) захваљујућим којим метафорама разумевамо пејорацију и хипокоризацију?

2.0. Као и свака категорија, тако и категорија речи субјективне оцене има своје прототипичне представнике – евалутивне творенице које поседују могућност квантитативно-квалитативног варирања, тј. деминутиве и аугментативе којима се може, поред објективне, исказати и субјективна (позитивна или негативна) оцена. Вредновању су подложни и апстрактни појмови чије се творбено модификовање величине, са циљем исказивања индивидуалног става, ослања на једну „општу и свепожмну” метафору која посредно реификује³ све појмове назване именицом (исп. Taylor ²1995: 190–196; 247–251; Кликовац 2004: 85, фн. 4). Тако концептуализација апстрактног као предметног омогућава димензионарање; ученици то разумеју без тешкоћа јер, будући да су носиоци српског језика као матерњег, захваљујући свом језичком осећању препознају да именицом „представљени” појмови, схваћени као тродимензионални, дискретни ентитети, имају – управо захваљујући варирању димензија – потенцијал емотивно-аксиолошког вредновања (нпр. *идејица*, *слободица*, *жељица* и сл.; исп. 6.3). Међутим, препознавање је тек најнижи ниво знања, зато треба објаснити како димензије постају оператори вредновања, шта их активира и чиме је омогућена кореспонденција величине и вредности.

3.0. „Метафорички процес типично иде од конкретног домена ка апстрактном” (изворни домени су, по правилу, везани за конкретнопредметне ентитете, а циљни за апстрактне исп. Croft & Cruse 2004: 24–27; Кликовац 2004: 17); величина је својство чулно доступних реалија и она је изворни домен, а преко ње разумевамо вредност и значај које, према схватању субјекта оцене, одређени ентитет има. Квантитативно-квалитативну дистинкцију уочавамо већ у значењима полисемичних придева *велик* и *мали*.⁴ Вредност

³ „By a projection of the thing-shema on to non-spacial domains, linguistic units which profile regions in the other domains, e.g. colour, time, pitch, etc., get included in the noun category” (Taylor ²1995: 192).

⁴ У РСАНУ читамо: **вѣлик** и **вѣлик І**, који је по размерама изнад просечној, нормалној (у једној или више димензија). **а**. висок, суџачак; широк; дубок (високој нивоа). **џ**, који је по каквоћи изнад обичној. Био је велик тумач светог писма јер је био учитељ јеврејског језика у Болоњи (Стој. Ив. 2, 28); **малиј І**, који је по димензијама (у једном правцу или више праваца) испод просечној, нормалној или онога са чим се упоређује. Кроз незнатно мала устанца видјели се ситни зубићи (Киш 1, 27). **в**. *незнајан*

се на емотивном плану препознаје по ставу изразите наклоности, а на аксиолошком по уважавању због поседовања (изразито) позитивних својстава, зато је позитивна аксиолошка оцена увек латентно повезана с афективним ставом, те су лаудативна значења аугментатива веома блиска хипокористичима.

3.1. Да се приликом објашњавања и разумевања апстрактног увек мора полазити од конкретног, чулима доступног, добро су знали и стари дидактичари, методичари, педагози и писци уџбеника. Отуда и принцип поступности, један од основних дидактичких принципа, сугерише да у настави увек треба следити пут који води од познатог ка непознатом, од блиског према даљем, од лакшег у правцу тежег, од простог ка сложеном и од конкретног према апстрактном (исп. Николић ⁴2006: 91–92). То је разлог због кога се у уџбеницима, особито у онима намењеним млађим ученицима, у функцији примера наводе речи којима се именују конкретнопредметни ентитети.⁵

4.0. Приликом обраде евалутивних твореница, варирање квантитета, као индуктор субјективне оцене (хип. или пеј.), увек треба везивати за изворни домен *величине*, а то подразумева упошљавање перцептивних способности: процена објекта X врши се путем поређења с нормом (углавном уз коришћење општеусвојених, а знатно ређе индивидуалних параметара) примереној класи којој појам припада, што значи да ентитети који су у лексици предствалјени различитим врстама речи подлежу унеколико различитим „мерилима”.

4.1. Метафора ИНТЕНЗИТЕТ ЈЕ ВЕЛИЧИНА (уп. Taylor ²1995: 144–149) ефикасно функционише у домену објективне оцене, која се односи на „чисто димензионирање”, тј. на деминуцију и аугментацију без емотивне обојености (особито код глагола и придева), а изворни домен величине – преко метафора ВАЖНО / ВРЕДНО ЈЕ ВЕЛИКО и НЕВАЖНО / БЕЗВРЕДНО ЈЕ МАЛО – обликује наш аксиолошки систем и посредно утиче на формирање емоционалних ставова; то је посебно изражено код деноминалних евалутивних твореница и зато им, као прототипичним представницима категорије, у настави, као и у овом раду, дајемо примат.

4.2. Већ на почетку ваља отклонити недоумицу у вези са редоследом наставних корака: уколико бисмо, приликом тумачења субјективне обојености деминутива и аугментатива, пошли од наведених метафора (БЕЗВРЕДНО ЈЕ МАЛО, ВРЕДНО ЈЕ ВЕЛИКО), иницијално место у обради било би дато пејоративним значењима деминутива и хипокористично обојеним аугментативима, а то значи – резултатима секундарног смера семантизације обличких умањеница и увећаница, мада је доминантни правац обличко-значењских веза обрнут (тј. дем. хип.; аугм. пеј.). Из тога произилазе важна методичка

по вредносїи и значају, недовољан, оскудан; нишїаван, безвредан, никакав. Овај Љољо [је] човјек на своју руку и мале памети (Андрић 10, 90). г. фиг. сїїиначав, ускоїруг, низак, нечасїїан. Не марим за мале душе (Јаз. Л. 1, 137).

⁵ Сличне примере радо користе и наставници јер су ученицима добро познате функције и битна својства предмета којима се свакодневно служе (нпр. карактеристичан облик, уобичајена величина /тј. норма/ и сл.), што их чини добром лексичком базом за творбено варирање величине.

питања: је ли пут којим смо пошли исправан и хоће ли нас довести до ваљаних резултата? Сматрамо да се на њих може одговорити позитивно, а то ћемо показати разматрањем концептуализације ВИЗУЕЛНОГ ПОЉА и ЧОВЕКОВОГ ЕМОЦИОНАЛНОГ ПРОСТОРА.

5.0. Какав ћемо афективни однос имати према ентитету који је *велик* или *мали* зависи од искуствене подлоге. Величина се обично препознаје као препрека руковању (операбилности): над *великим* објектима обично немамо пуну контролу, док је *мало* подесније за манипулацију, јер њиме неометано владамо; међутим, процена прагматичке вредности и предзнак емотивног става могу варирати. Дакле, све нас упућује на чињеницу да концептуализација ЧОВЕКОВОГ ЕМОЦИОНАЛНОГ ПРОСТОРА почива на сложенијем метафоричном сценарију.

5.1. Одбојност према хипердимензионираним ентитетима свима је позната, али је – и са искуственог и са психолошког становишта – треба образложити, јер сматрамо да се тиме, бар у овом случају, може олакшати увођење когнитивног приступа у наставу језика. Наиме, ученици лако разумеју зазор и одбојност, па и страх од превеликих објеката, бића, радњи које се врше необично великим интензитетом (силовито), али априорно и некритичко прихватање везе *велико* *лоше* у настави није ни пожељни ни продуктивно, особито када се има у виду да аугментативи могу имати и похвално значење (уп. *вејрина*, *вучина*; *јуначина*, *мајсторина*); исти је случај и са опозитним предзнацима деминутива (дем. и хип. или дем. и пеј.: *кућица*, *књижица* и сл.).

5.2. Као што Lakoff истиче, природно је да се човек, као физичко биће, осећа издвојеним од „остатка света”, те сва искуства доживљава и прима као нешто што долази „споља” (Lakoff & Jonson 2003: 29). Спољашњи свет се истражује и сазнаје чулима, а понајвише чулом вида. На то упућује и метафора ВИЗУЕЛНО ПОЉЕ ЈЕ САДРЖАТЕЉ (нпр. Замакао је за угао, па сам га изгубио *из* вида; Фотографиши нас тек када будемо у *цениру* твог видног поља и сл.; уп. Lakoff & Jonson 2003: 30).

ВИЗУЕЛНО ПОЉЕ је „позорница спољашњег света”, човеков привилеговани простор који „запремају” посматрани ентитети различитих димензија. Концепт ВИЗУЕЛНОГ ПОЉА значајно утиче на категоризацију њиме обухваћених ентитета. ВИЗУЕЛНО ПОЉЕ поима се као физички омеђен простор ограничене екстензије (нпр. у изр. *оку на досећу* = докле се може погледом обухватити; исп. FR, Matešić 1982, s.v. *око*). И РСАНУ бележи „просторну” дефиницију лексеме *видик*: **видик** 1. а. *їросїтор који се, їосмаїран обично са некої вишеї месїа, може обухваїїїїї їоїледом*. Наш капетан ... шеташе ... разгледајући по видику (Ђаја. Б. 1, 142); (**видокруг** м калк (према нем. Gesichtskreis) в. *видик* Сунце је рано залазило за рубом околнога крша који је обиљежавао видокруг /Десн. 1, 255/).

5.2.1. Од степена „запрелности” ВИЗУЕЛНОГ ПОЉА умногоме зависи емоционални однос према опаженом, а посредно и именовање, тј. употреба евалутивних твореница. Разуме се, ово се односи на реалије које поседују физичке димензије, али се, аналогно њима, именовање проширује и на

све апстрактне ентитете којима се приписују мале или велике димензије, што омогућава исказивање афективног и/или вредносног става.

Да би се ученици могли сами уверити у чињеницу да искуство које човек има са физичким реалијама (и посматрањем предмета и бића) утиче на именовање евалутивним твореницама, у проблемску ситуацију треба укључити следеће питање: ако човек, по правилу, *види* да је нешто велико или мало, или такво својство приписује неком ентитету, како његово најактивније чуло учествује у процени доброг и лошег? Тако долазимо до разумевања искуствене подлоге метафора ВИЗУЕЛНО ПОЉЕ ЈЕ САДРЖАТЕЉ, НЕМАЊЕ КОНТРОЛЕ И НЕМОЋ СУ ДОЛЕ и КОНТРОЛА И МОЋ СУ ГОРЕ.

5.3. Упознавање и испитивање света почиње погледом, а за човека је, у складу с његовим усправним ставом, карактеристичан „поглед напред” (Lakoff & Jonson 2003: 16). Разуме се, поглед може, а у многим случајевима и мора имати и друге смерове (горе, доле, улево, удесно и сл.), али често одступање од прототипичног смера (напред) обично је маркирано као непожељно, каткад као знак незаинтересованости, одбојности, презривог става и сл.⁶

5.3.1. У каквој је вези прототипичан смер човековог погледа са субјективном оценом посматраних ентитета? Поглед нагоре – у складу с просторним метафорама КОНТРОЛА И МОЋ СУ ГОРЕ, НЕМАЊЕ КОНТРОЛЕ И НЕМОЋ СУ ДОЛЕ и НЕМОЋ / ЕНТИТЕТ У ОДНОСУ НА КОЈИ СЕ ИСПОЉАВА МОЋ ЈЕ ДОЛЕ (уп. Lakoff & Jonson 2003: 15–16; Кликовац 2004: 23, 38) – посматрача, тј. субјекат именовања доводи у подређен положај, и то из следећих разлога: а) посматрач не може да сагледа читав објекат; б) оно што се не може добро осмотрити не може се ваљано упознати, па ни разумети, дакле, осујећена спознаја рађа осећања несигурности и инфериорности (уп. НЕПОЗНАТО ЈЕ ГОРЕ, Lakoff & Jonson 2003: 20); в) превеликим објектима не може се манипулисати, они су неоперабилни и због тога посматрач, по правилу, тежи да сачува или, чак, да повећа дистанцу (физичку, али и емотивну).

5.3.2. Искусвена подлога упућује нас и на следеће: поглед нагоре није природан већ и стога што у том положају човек брзо и лако губи равнотежу, ово се односи, пре свега, на физичку равнотежу, а фигуративно и на психичку, јер се губи контакт с реалношћу (уп. гледати преда се : гледати у облаке). Отуда је концепт ВИЗУЕЛНОГ ПОЉА значајан за препознавање и објашњавање чулне и психолошке подлоге непожељности *великої*, а у настави омогућава да до закључака у вези са значењским односима деминутив – хипокористик и аугментатив – пејоратив ученици дођу самостално, и то свима познатим путем, који, за разлику од уобичајених, води кроз занимљивије крајолике заједничких искустава, сагледаних из дотад неиспитиване перспективе.

⁶ На то указују и бројни изрази, нпр. у многим ситуацијама није добро / пожељно „гледати небу под облаке / у облаке”, тј. не сагледавати / не схватати ствари реално; „гледати искоса”, „гледати (кога/што) испод ока” указује на подозрење и/или презир, „гледати преко рамена, с висине (свисока)” значи „омаловажавати, потцењивати (некога), држати се презриво (према некоме)”, „односити се према кому охолно / презриво”; онај ко „има очи на леђима” стално је на опрезу и тежи да, из практичних разлога, што је могуће више прошири своје визуелно поље јер осећа се угроженим и сл. (уп. РСАНУ и FR).

На крају првог дела пута отвара се овај видик: предимензионирани ентитети сужавају и, у граничним случајевима, затварају ВИЗУЕЛНО ПОЉЕ, што човек доживљава као опасност, јер се тиме заклања или укида његова „позорница спољашњег света“; зато се, природно, јавља осећај (егзистенцијалне) угрожености, а потом и одбојност према *великом* – следствено томе, аугментативи добијају пејоративна значења.

5.3.3. С друге стране, „поглед надолe” подразумева човекову супериорну позицију у односу на објекат. Када се посматрају мали предмети, ВИЗУЕЛНО ПОЉЕ је слободно, објекат је видљив а посматрач (субјекат оцене) није угрожен. Мали ентитети су, по правилу, операбилни и безопасни, зато их субјекат оцене доживљава као потенцијално рањиве, што индукује покровитељски став, осећања ганућа и наклоности, па деминуција широм отвара врата хипокоризацији. Ученицима су блиске обе ситуације (тј. осећања везана за улогу посматрача великих или малих реалија), а у настави се, поред примера из живота и књижевних дела (нпр. романа Џ. Свифта *Гуливерова путовања*), могу користити и разноврсне илустрације, фотографије и др. (в. 5.4, фн 7).

5.3.4. Укратко, разумевање наклоности и одбојности према *великом* и *малом* иде преко метафоричног сценарија који, поред метафоре ВИЗУЕЛНО ПОЉЕ ЈЕ САДРЖАТЕЉ, обухвата и метафоре КОНТРОЛА И МОЋ СУ ГОРЕ, НЕМАЊЕ КОНТРОЛЕ И НЕМОЋ СУ ДОЛЕ. *Ошворено* ВИЗУЕЛНО ПОЉЕ обезбеђује добру контролу, док је *зашворено* ВИЗУЕЛНО ПОЉЕ осујећује; зато је субјекат именована, без обзира на реалне димензије објекта (које су често неважне), склон да у првом случају употреби хипокористике, а у другом пејоративе.

5.3.4.1. Разуме се, закључком *зашворено визуелно поље јесте знак слабости / инфериорности, а ошворено визуелно поље јесте знак надмоћи / супериорности* не успоставља се несагласје с метафорама ВРЕДНО ЈЕ ВЕЛИКО и БЕЗВРЕДНО ЈЕ МАЛО, јер су оне активне у формирању другог обличко-значењског смера субјективне оцене (дем. пеј.; аугм. хип.). Овим се само показује да је доминантна веза између деминутива и хипокористичног значења, као и између аугментатива и пејоратива примарно заснована на перцептивним искуствима везаним за ВИЗУЕЛНО ПОЉЕ, а да именована евалуативним твореницама разумевамо помоћу оријентационих метафора (МОЋ ЈЕ ГОРЕ, НЕМОЋ ЈЕ ДОЛЕ).

5.4. Осећање наклоности према малом, а одбојности према великом, које настаје као резултат *ошворености*, односно *зашворености* ВИЗУЕЛНОГ ПОЉА, ученици могу илустровати бројним примерима и на различите начине: описивањем или емитовањем инсерата из филмова у којима се у крупном плану појављују објекти великих димензија, вербалним реакцијама јунака (посматрача), сличним визуелним доживљајима ликова из стрипова, цртежима (допуњеним текстом – кратким монолозима или дијалозима) инспирисаним догађајима у којима су сами учествовали, илустрацијама одговарајућих

сцена из књижевних дела и сл. (при томе треба водити рачуна да у свим примерима оцена исказана евалуцивном твореницом буде *субјективна*).⁷

6.0. Овим је приказан један смер метафоричне подлоге разумевања односа *квантитет* – *емоцивни сја*, и то онај чији примат снажно подржава човеково перцептивно искуство. Међутим, емоционално-аксиолошки потенцијал евалуцивних твореница знатно је шири: као недостатном и некомплетном, *малом* се приписују оцене *лоше, неквалитетно* (и зато *непожељно, непримерено* и сл.), док се *велико* сагледава као *ваљано, добро* и *квалитетно* (и зато *пожељно*).

Не упуштајући се у разматрање финијих стилских нијанси, које се могу јавити као последица варирања величине (нпр. иронија додатно истакнута / негативним/ значењем творбене основе, контекста, избором афикса и сл.), задржаћемо се на разматрању метафора које ученицима могу помоћи да боље схвате како нам конкретно, перцептивно доступно својство (тј. величина) води руку приликом исцртавања афективне мапе похрањене у ЧОВЕКОВОМ ЕМОЦИОНАЛНОМ ПРОСТОРУ.

6.1. Разматрајући афективну вредност деминутива у шпанском језику, Inchaurrealde (Inchaurrealde 1997: 135) указује на улогу просторних односа. Овај аутор сматра да одређене физичке и/или психолошке арее човек посматра као „своје”, настојећи да их, колико је год то у његовој моћи, прошири. Такав, могли бисмо рећи „поседнички” однос има реперкусије на евалуацију: оно што се сматра добрим, вредним, пожељним осећа се као блиско, те постаје део ЧОВЕКОВОГ ЕМОЦИОНАЛНОГ ПРОСТОРА, док се лоше и непожељно одбацују; одбачени ентитети налазе се у екстерном простору, дуж континуума *добро – лоше*.

Према схватању које Inchaurrealde заступа, ЧОВЕК ЈЕ САДРЖАТЕЉ ЕМОЦИЈА (уп. ЧОВЕК ЈЕ САДРЖАТЕЉ ЗА ПСИХОЛОШКЕ ЕНТИТЕТЕ; Кликовац 2004: 219), а ЧОВЕКОВ ЕМОЦИОНАЛНИ ПРОСТОР отворен је само за *добро*, које, да би било прихваћено, мора бити именовано као *мало* (Inchaurrealde ову појаву назива „деминутивним ефектом”). Међутим, јасно је да такав концепт ЧОВЕКОВОГ ЕМОЦИОНАЛНОГ ПРОСТОРА није у стању да објасни како и ентитети именовани као *велики* (тј. аугм. са лаудативним значењем блиски хип.) могу постати пожељни (уп. Sa’enz 1999: 179).

6.1.1. Прихватање гледишта које сугерише Inchaurrealde неизбежно би нас навело на одрицање емотивне обојености пејоратива (без обзира на то јесу ли у питању деминутивни или аугментативни детериоративи), што је у

⁷ Познато је да чак и веома лепе, али превелике играчке лако уплаше децу, али да радо и слободно посежу за малим предметима, без обзира на то да ли су привлачни (нпр. шарени) и јесу ли уопште намењени игри. С временом однос према димензионарности предметног света постаје сложенији. Свесни утицаја димензија, одрасли их користе имајући на уму, пре свега, два циља: а) представљање моћи и значаја; б) намеру да се у посматрачевом духу, поред дивљења и (страхо)поштовања, произведу осећања слабости, безначајности и беспомоћности. С том намером вековима су подизане грандиозне грађевине – храмови, резиденције моћних владара (моћницима су намењивани предмети прејудицираних димензија, нпр. престоли, мачеви и други симболи власти), а споменици славнима често су постављани на веома високе постаменте и сл. Димензијама се, дакле, може веома успешно манипулисати и у животу и у језику.

несагласју с њиховим значењем. Дакле, пошто је когнитивни модел величине у домену уже схваћене субјективне оцене препознатљив управо по творбеном варирању димензија са циљем исказивања емотивног става, остаје неспорно да и детериорација и хипокоризација подразумевају емоционално ангажовање субјекта оцене.

6.1.2. Као што и Wierzbicka истиче, о нечему можемо говорити „као о малом” или „као о великом” и при том занемаривати објективна квантитативна својства ентитета (уп. Wierzbicka 1980: 55; Wierzbicka 1998: 458–459 Taylor ²1995: 146). Тако два говорника српског језика као матерњег могу у истим условима о истом (фокусираном) објекту изрећи ставове чија је опречност базирана на употреби евалутивних твореница са различитим предзнацима оцене (нпр. о голубу: Ево *ййичице!*; Ево *ййичурине!*), али оба евалутива имају емотивни набој, што значи да при одређивању припадности *емоционалном йпросйору* нема места дискриминацији базираној на творбеном „обличју” и предзнаку емотивне оцене.

Закључујемо да у ЧОВЕКОВ ЕМОЦИОНАЛНИ ПРОСТОР улазе и хипокористици и пејоративи, а тек унутар њега, као садржатеља, успостављају се контрарни односи, који су код уже схваћене субјективне оцене природни, јер их, чак и у одсуству сема квантитета (*велико / мало*), иницира антонимија квалитативних сема (*грајо, добро : мрско, лоше*)⁸ – зато можемо говорити о *йоларизованосйи* човековог емоционалног простора.

6.2. Поларизација ЧОВЕКОВОГ ЕМОЦИОНАЛНОГ ПРОСТОРА јасно је истакнута оријентационим метафорама „задуженим” за квалитативну класификацију – ВРЕДНО / ДОБРО ЈЕ ГОРЕ и ЛОШЕ / НЕПОЖЕЉНО ЈЕ ДОЛЕ. Тај однос представљен је преко димензија које су тек неопходно рухо за обзнањивање емотивно-аксиолошких ставова. Опредељење за субјективну оцену подразумева избор одређене творенице и једног од двају супротних предзнака, а то јасно показује да говорник није равнодушан према ономе што га окружује, није духовно и емотивно *йразан*, већ *исйуњен* осећањима која жели да саопшти; човек, дакле, има улогу *садржатеља*, а „садржани објекти су, у том случају, његова душевна стања, и други психолошки ентитети, који се концептуализују као МАТЕРИЈА или као ПРЕДМЕТИ” (Кликовац 2004: 219).

Стога следећи методички корак води према концепту ЧОВЕКОВОГ ЕМОЦИОНАЛНОГ ПРОСТОРА, тачније према разматрању *расйорега* евалутивних твореница у њему, јер се врста и интензитет њихове афективне обојености најбоље могу схватити указивањем на апроксимативно одређено место импостације на „афективној мапи”.⁹

⁸ Наглашена отвореност ЧОВЕКОВОГ ЕМОЦИОНАЛНОГ ПРОСТОРА, уз истицање да одређени ентитети у њему заузимају посебно, такорећи почасно место уобичајено се сигнализује интензификацијском улогом придева и присвојних заменица (драги, вољени; мој, свој + дем. и хип.; исп. Вељковић Станковић „Прагматички, стилски и тумачењски потенцијали интензифицираних речи субјективна оцене”, Српски језик [рад у штампи]).

⁹ Структурисање „афективне мапе” треба препустити ученицима, јер, иако различити, њихови графички прикази могу бити једнако добри и применљиви (што проверава и утврђује наставник); уједно, то је и добра повера квалитета усвојених знања о семантици евалутивних твореница, јер је за конци-

6.2.1. Код речи субјективне оцене, као и код многих других твореница, творбена средства „проширују” и форму и значење, и то на специфичан начин: а) семантика евалутивних твореница показује да се афикси могу разумети као „додачи на казано”: афиксално се „проширује” значење творбене основе и тиме истиче квантитативно и/или квалитативно својство по коме се ентитет разликује од осталих у својој класи; б) овај „додатак” код субјективне оцене условљава различите исходе, па је и значењски опсег, односно (семантички) „садржај” некад мањи, а некад већи: мањи је када се актуелизује значење „само лоше, немило Х” или „само добро, мило Х” (тј. *само* пеј. или *само* хип.), а повећава се уколико је у питању „и велико и лоше / немило / непожељно Х”, „и велико и добро / мило / пожељно Х” итд. (тј. *и* аугм. *и* пеј.; *и* аугм. *и* хип. и сл.); (уп. ЛИНГВИСТИЧКЕ ЈЕДИНИЦЕ СУ САДРЖАТЕЉИ /садржај је, у овом случају – *значење*!; ВЕЋА ФОРМА ЈЕСТЕ ВЕЋИ САДРЖАЈ; Lakoff & Jonson 2003: 127–128).

6.2.2. Наглашавање симпатије (хип.) или несимпатије (пеј.) може се у настави – такође фигуративно, у складу с метафоричном сегментацијом ЧОВЕКОВОГ ЕМОЦИОНАЛНОГ ПРОСТОРА и концептуализацијом емоција као нетипичном врстом материје (исп. Кликовац 2004: 208–209, 211), а имајући у виду одговарајући предзнак оцене – представити као улазак у *поларизовани прісїтїор* чији је један део јарко осветљен и топао (хип.), а други таман и хладан (пеј.).

6.2.2.1. Ову дихотомију објашњава метафорични сценарио у коме се укрштају метафоре чији су изворни домени вертикална (*горе – доле*) и хоризонтална димензија (*блиско – далеко*). Хипокористцима именујемо ентитете које доживљавамо као *блиске*, док се пејоративима исказује одбојност и маркира емотивна *удаљеност* (ДРАГО / ДОБРО ЈЕ БЛИСКО и МРСКО / ЛОШЕ ЈЕ ДАЛЕКО). Унутар ЧОВЕКОВОГ ЕМОЦИОНАЛНОГ ПРОСТОРА просторно схваћена емоционална *блискост* и *удаљеност* условљавају максимално дистанцирање опозита, а поларизација се врши на темељу квалитативних обележја (*драго, добро, вредно : мрско, лоше, безвредно*).

6.2.3. Удаљавање, приближавање (које је, уопштено узевши, апроксимативно), као и сама поларизација подразумевају постојање неког средишта у односу на које су ентитети позиционирани. За евалутивне творенице којима се исказује субјективна оцена природно је да су то *срце* и *гуша* (исп. Кликовац 2004: 207, 211). Тиме је одређено гравитационо језгро које регулише односе привлачења и одбијања. У домену субјективне оцене хипокоризација симболише центрипеталну силу – покрет *према* афективном језгру (*драго ↔ блиско*), а центрифугална сила пејорације максимално емотивно *удаљавање* од афективног језгра (*мрско → → далеко*).

6.2.4. За показивање „просторних” односа прототипичних евалутивних твореница унутар ЧОВЕКОВОГ ЕМОЦИОНАЛНОГ ПРОСТОРА ова сведе-

пирање схема неопходно ваљано познавање језичке појаве, али и машта, умеће, креативност. Овим се инсистира на интензивирању логичких метода и развијању експланаторних способности ученика (издвајању битног, а редукцији неважног, на основу чега се сачињавају јасне, прегледне, визуелно пријемчиве и зато памтљиве схеме и дијаграми).

на „слика” је dostatна, јер су јој контуре јасне и једноставне (исп. Lakoff 1987: 43–52, 58–67; Croft & Cruse 2004: 54–55). Уколико тежимо широј и комплетнијој представи, поларизовани ЕМОЦИОНАЛНИ ПРОСТОР можемо схематски приказати на следећи начин: као стратификован садржатељ вертикално подељен на три слоја, а хоризонтално на концентричне кругове (ради симетрије, на три круга), чији је заједнички центар афективно језгро.¹⁰ У горњем делу, у кругу који је најближи центру, позиционирани су хипокористици, док пејоративи припадају доњем делу и кругу најудаљенијем од афективног језгра. У средишњој зони (према вертикалној сегментацији: горњи – средњи – доњи део) – на већој или мањој удаљености од гравитационог језгра (хоризонтална позиција: средњи круг) – ситуирани су ентитети именовани евалутивним твореницама које немају изразиту афективну обојеност, те, будући да нису прототипични представници речи субјективне оцене, не припадају идеализовано схваћеним половима (*горе – доле; близу – далеко*), али им се, захваљујући конотативним значењима, могу у мањој или већој мери приближавати.¹¹

6.2.5. Овакав распоред *близу – далеко* и *горе – доле*, као и могућност умерене транслације, показују да – када је реч о евалутивним твореницама – у ЧОВЕКОВОМ ЕМОЦИОНАЛНОМ ПРОСТОРУ делују *ојозијне силе*, али да у њему нема вакуума; вакуум је привидан, јер свако творбено димензионарање реалија отвара могућност „афективног профилисања”, макар то било само на конотативном плану.

6.3. Када говоримо о ентитету X „као о малом”, можемо истицати да нам је мио, мада је истим творбеним афиксима могуће исказати и депрецијацију; у оба случаја контекст треба да буде оптималан да не би дошло до неспоразума (уп. Ову *књижицу* треба да прочиташ – веома је добра, мада је, истина, обимна /дем. и хип./; Написао је туце *дебелих*, а безначајних *књижица* /дем. и пеј./). Аугментација такође има два емотивно-аксиолошка исхода, што значи да калибрирањем величине, тј. ангажовањем творбе речи ради „свођења на одговарајућу меру” – потребну за изражавање жељене оцене – иницирамо *ојозијне силе* (центрипеталну ради хипокоризације и центрифугалну са циљем пејорације). Да творбени механизми иницирају деловање *ојозијних сила* и да ТВОРБЕНО КАЛИБРИРАЊЕ ДИМЕНЗИЈЕ ЈЕСТЕ ВРЕДНОВАЊЕ закључујемо на основу следећих „оцењивачких образаца”, препознатљивих у свим исказима у којима доминира субјективна оцена: објекат X именујем „као велики” јер желим да га похвалим / да истакнем његову важност / вред-

¹⁰ Схема може имати облик усправно постављеног ваљка чија оса представља афективно језгро; хоризонтални стратуси су различито обојени: горњи је светао (хип.), средњи сивкаст (нетипичне речи субјективне оцене чија је афективна обојеност контекстуално условљена), а доњи таман (пеј.).

¹¹ На пример, ближе позицији *доле* и *далеко* налазе се творенице грађене формантом *јолу-* (уп. ЦЕЛОВИТО ЈЕ ВРЕДНО; ДЕЛИМИЧНО / НЕКОМПЛЕТНО ЈЕ МАЊЕ ВРЕДНО), јер он индукује значење недостатности, коју бисмо могли окарактерисати као умерену депрецијацију, тј. нетипичну пејорацију (нпр. *јолуџраг*, *јолујосјодин* и сл.); неке од њих, као што је већ показано (уп. Вељковић Станковић 2006: 391), уопште не индукују афективно значење (нпр. *јолуома-илица*, *јолусвест*, *јолусан* и сл.). Истој зони припадају и многе друге евалутивне творенице чије емоционално и/или аксиолошко значење регулише контекст (нпр. демунирани глаголи, придевске, прилошке и заменичке умањенице и увећанице).

ност / своју наклоност према њему (аугм. *хий.*), или обрнуто (аугм. *їеј.*); аналогно претходном, исти је случај и код именованја Х „као малог” (*хий.* → дем. → *їеј.*).

6.3.1. Ефективност оваквог „калибрирања”, тј. творбеног димензионарања је толика да делимично може неутралисати чак и изразиту пејоративност твореница субјективне оцене чија мотивна реч има негативно денотативно значење. У настави до овог закључка треба доћи разматрањем одговарајућих примера: евалутива који се – варирањем величине – „преводе” у домен *їоре* и *блиско*, нпр. *їлавоњица*, *брбљушица* и сл. (≈ „лоше / непожељно / непримерно, али /из неких разлога/ драго Х”). Такође, избледела деминуција творбено се ојачава да би се осигурао положај у непосредној близини афективног језгра (у РСАНУ: *момчи ’ћак* хип. од *момчић* и *момче*; *виЏињица* дем. и хип. од *виЏињица* и сл.).

6.4. Веза између концепата величине и вредности базирана је на когнитивним процесима чији резултат може бити и депрецијација, на пример, *чиновничкић*, *новинарчић* и сл. Пошто су реалне димензије небитне, већ имају улогу парафизичког фокализатора, препознајемо их као формалне индукторе пејорације. Величина је, дакле, инструментализована, и то са циљем карикирања, односно приказивања деформитета, али једнако успешно функционише и код истицања афирмативних својстава: метафора ВРЕДНО ЈЕ ВЕЛИКО објашњава лаудативна значења аугментатива (нпр. *људина*, *момчина*, *їлумчина* и сл.).¹²

Овај аспект субјективне оцене посебно је занимљив јер карикирање подразумева комплексне когнитивне процесе у којима доминантну улогу имају перцепција, анализа фокусираног ентитета и избор релевантног елемента, који, као творбена основа, постаје експонент оцене (*лоше* / *мање вредно* / *неїожељно*).

6.4.1. Негативна оцена најчешће се ослања на најистакнутији недостатак, тј. на онај који се у датој ситуацији, према говорниковом мишљењу, сматра битним за убедљиву превагу оцене *лоше*; потом се творбеним средствима димензионара, а резултат је сличан одразу лика у искривљеном огледалу. Тако нас метафорични сценарио у коме је главни оператор величина – ВРЕДНО ЈЕ ВЕЛИКО и БЕЗВРЕДНО ЈЕ МАЛО – води према синтези: *їејорација је карикирање енїиїеїа (творбеном варијацијом димензије, а хийокоризација їредсїавља амелиорацију (творбеном) варијацијом димензије* (уп. РСАНУ: *карики ’раїи* Једнога дебелогa [професора] никако није могао поднијети и карикирао га (Косор. 2, 5); *карикаїу ’ра* Видела је у личности помоћника Петка само карикатуру власти (Глиг. 2, 136)).

6.4.2. Аналогно „деминутивном ефекту”, овакве резултате обличко-семантичке модификације, засноване на варијацији величине, могли бисмо

¹² Строго узевши, овакву хипокоризацију бисмо могли сматрати секундарном и посредованом, јер је резултат афиксалног истицања (увеличавања) пожељних својстава, и то оних које субјекат оцене издваја као релевантна, најпожељнија и најпримеренија објекту (*їрофесорчина*, *новинарчина*, *фудбалерчина* и сл. ≈ „онај који се издваја својим изузетним квалитетима /обично везаним за ваљане карактерне особине и/или изразито професионално умеће?”; *филмчина* ≈ изузетно добар филм и др.).

назвати *карикатуралним* ефектом и ефектом *амелиорације*. Дејство карикатуралног ефекта очито је код евалутивних твореница добијених од врста речи које су у овој творбено-семантичкој категорији најзаступљеније – код именица и глагола (нарочито код оних девербалних твореница код којих „деминутивни ефекат” није јасно препознатљив јер нису изведене типичним деминутивним суфиксима /-уџка, -ка, -ушка/; нпр. *луџарати*, *млаџарати* и сл.), док се код придева и осталих евалутивних твореница може развити тек конотативно (уп. *носоња*, *лавоња*, *носина*, *лабурда*, *сликарчић*, *шефчић* : *полуџрад*, *полуюсјодин*; *муџаџи*, *вуџарати*, *џискарати*, *џриџаџи* : *џревелик*, *оноџџи*, *овоџџаџи* и сл.).

7.0. У настави метафоре олакшавају разумевање онога „шта заправо чинимо” профилишући речи творбеним средствима као увећанице или умањенице, што значи да се знања о грађењу речи не повезују механички са прагматичким ефектом, већ се ученицима омогућава да сами открију правце семантизације, њену мотивисаност и перцептивну подлогу, што знатно доприноси осамостаљивању ученика, јачању мотивације и већој трајности знања (Pütz, Niemeier, Dirven 2001: XV).

Уместо закључка. Метафорички казано, предворје часа јесте концепт ВИЗУЕЛНОГ ПОЉА који – преко метафора ВРЕДНО ЈЕ ВЕЛИКО и БЕЗ-ВРЕДНО ЈЕ МАЛО – отвара поглед на когнитивне моделе *величине* и *коншироле* (*оџерабилности*), а затим нас уводи у пространу и високу кружну дворану ЧОВЕКОВОГ ЕМОЦИОНАЛНОГ ПРОСТОРА чији су централни делови осветљени и топли, а периферни тамни и хладни (поларизација – хип. : пеј.); у њој се налазе две врсте моћних огледала која имају способност да све што се пред њих стави улепшају или наруже (ТВОРБЕНО КАЛИБРИРАЊЕ ДИМЕНЗИЈЕ ЈЕСТЕ ВРЕДНОВАЊЕ), већ према жељи и намери онога ко их употреби (*џејорација је карикирање ениџиџеџа (џтворбеном) варијацијом димензије, а хиџокоризација је амелиорација (џтворбеном) варијацијом димензије*). Обликовање и преобликовање света у дворани с огледалима следи индивидуална гледишта, осећања и вредносне оцене, а увек отворени излаз из ње води према богатству свеколике лексике српског језика, али без поигравања величином са циљем исказивања субјективне оцене.

Кључне речи: речи субјективне оцене / евалутивне творенице, уже схваћена субјективна оцена, когнитивни модел величине и операбилности, појмовне метафоре у настави матерњег језика.

ЛИТЕРАТУРА

- Bugarški 1991:** Ranko Bugarški, *Uvod u opštu lingvistiku*, Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Croft & Cruse 2004:** William Croft, Alan Cruse, *Cognitive Linguistic*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Inchaurrealde 1997:** Carlos Inchaurrealde, „Space, reference, and emotional involment”, in: S Niemeier & R. Dirven eds. *The Language of Emotions, Conceptualization, expresion, and theoretical foundation*, 135-154, Amsterdam / Philadelphia: John Benjamins.
- Klikovac 2004:** Duška Klikovac, *Metafore u mišljenju i jeziku*, Beograd: Biblioteka XX vek / Knjižara Krug.
- Lakoff 1987:** George Lakoff, *Women, Fire, and Dangerous Things*, Chicago: The University of Chicago Press.
- Lakoff & Jonson 2003:** George Lakoff, Mark Jonson, *Metaphors We Live By*, Chicago: The University of Chicago Press.
- Николић 2006:** Милија Николић, *Метїодика насїяве срїскої језика и књижевносїи*, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Pütz, Niemeier, Dirven 2001:** Martin Pütz, Susanne Niemeier, Rene’ Dirven, *Applied Cognitive Linguistics II: Language Pedagogy*, Berlin / New York: Mouton de Gruyter.
- РМС 1967–1976:** Речник срїскохрваїскоїа књижевної језика, I–VI, Нови Сад: Матица српска.
- РСАНУ:** Речник срїскохрваїскої књижевної и народної језика (I–XVI), Београд: САНУ, Институт за српски језик.
- Saenz 1999:** Francisco Santibain~ez Saenz, „Conceptual interaction and spanish diminutives”, C.I.F. [Cuadernos de investigaciõin fonoloigica], XXV, 173–190.
- Taylor 1995:** John R. Taylor, *Linguistic Categorization – Prototipes in Linguistic Theory*, Oxford: Claredon Press.
- Вельковић Станковић 2007:** Драгана Вельковић Станковић, „Деноминални деминутиви и аугментативи – значење и творба”, Научни састанак слависта у Вукове дане 37/1, 387–403.
- [FR] Matešić 1982:** Josip Matešić, *Frazeološki rječnik hrvatskoga ili srpskog jezika*, Zagreb: Školska knjiga.
- Wierzbicka 1980:** Anna Wierzbicka, *Lingua Mentalis: The Semantics of Natural Language*, Sydney: Academic Press.
- Wierzbicka 1998:** Anna Wierzbicka, „Russian Emotional Expression”, *Ethos*, 26/4, 456–483.

Dragana Veljković Stanković

COGNITIVE APPROACH TO EVALUATIVE FORMATIONS AND ITS APPLICATION
IN SERBIAN LANGUAGE TEACHING

Summary

In this work the application of cognitive approach in presentation of evaluative formations has been presented as well as metaphorical scenario helping students to understand emotional and/or axiological estimation and its perceptive basis.

Драгослав Михаиловић
Београд

ПРИХВАЋЕНОСТ ИЛИ НЕПРИХВАЋЕНОСТ ПОКРАЈИНСКОГ ГОВОРА ЗА ОСНОВИЦУ КЊИЖЕВНОГ ЈЕЗИКА И РАЗВОЈ НАЦИОНАЛНЕ КЊИЖЕВНОСТИ

Према тврђењу неких домаћих листова, што није лако за проверавање, у савременом свету је у употреби неколико хиљада народних језика, од којих је граматички озваничена и научно оживотворена тек једна петина. Може се рећи да овај језикословно „протоколисани” део људских говора једини има признату прошлост, а и услове за ововремени и будући развој у светској култури и цивилизацији. Остало, занемарено и потиснуто, препуштено је забраву и лаганом нестајању у културној и људској историји.

Стога је сасвим разумљиво што су утемељитељи и постављачи појединих књижевних језика овенчани славом и поштовањем у свим националним културама. Таквим угледом у српској култури, почев од XIX века, крунисан је Вук Караџић. Али на појединим одсесима територије некадашњег српскохрватског језика, у другој половини XX и почетком XXI века, у вези с изазваним распадом заједничког језичког идентитета, нарочито у Хрватској, а можда и у Босни, овај Вуков углед трпи немала ограничења и умањења. Није искључено да ће га таква судбина задесити и у добром делу средње Србије.

Мада га зачиње уска група стваралаца, свако увођење књижевног језика у општенародну употребу временом добија државну подршку и заштитни знак просветне заједнице и на тај начин стиче широку културну основу. У почетку, оно представља врсту договора групе истакнутих књижевника и приучених језикословаца, којим се један или неколико народних говора унапређују и проглашавају за књижевно плодноне. Другим речима, у околностима које се нису оствариле могло је доћи и до тога да се за основицу књижевног језика узме неко друго наречје. Међутим, на то се убрзо по завршеном избору заборавља. Говор узет за књижевнојезичку основицу се формирано проучава и у односу на неизабрана наречја недобронамерно се истиче његова већа маштовитост и стваралачка способност. То каткад прелази у расистичку склоност да се дотично тло прогласи за „изворницу језика”, које нигде другде нема. Иако дијалекти показују неочекивану живавост, на њих

се ни изблиза не обраћа довољна пажња. Лагано, како време више протиче, они се све отвореније гурају у прикрајак, исмевају као примитивни и, овако или онако, проглашавају за јалове и неспособне. А то се преноси и на народ који њима говори.

Књижевници и научници који потичу из изабраног краја гледају се као језички богатији и даровитији. Без сумње, занимљиви за етнологију, они се високо цене и виде као модерни. Други, пак, са дијалекатских подручја, и кад се изражавају коректним књижевним језиком, примају се с мрштењем, оцењују нижим вредностима и повремено оглашавају за уопанчене сељаке који се не купају и не перу зубе. Овај језички шовинизам, крунисан тезом о „изворници језика”, у српској науци се подграђује и утврђује етнографским поставкама Јована Цвијића о динарској раси, а последње две деценије често је у складу и с теоријама књижевног постмодернизма.

Распад друге и треће Југославије крајем XX века водио је разваљивању доктрине некадашњег српскохрватског језика, што српски научници нису успели да примете. Подржано и спровођено законима нових држава, оно је, бар у већем делу, по свој прилици, незауостављиво. То ће довести или је већ довело до појаве нових језика на европској лингвистичкој мапи. При том моћне међународне организације, непријазне према Србима и у другим питањима, одлично виде да нове појаве нарочито погађају народ и културу Србије и овом лому на нашем уздрманом тлу дају топлу подршку. Они који су у десетој деценији XX века били бомбардовани авионима Северноатлантског пакта трпе притисак и са других страна, па и у језику и култури. На карти европске и светске књижевности стваралаца из Србије и Републике Српске почетком XXI столећа једва да има. За Србију ово је утолико сложеније зато што Република Српска представља елитно вуковско-цвијићевско подручје. У новим државама писце из Србије гледају као „прљаве странце”, од којих се у култури ништа добро не може очекивати. Непостојани појединци, после деценија припадности српској култури, одједном се оглашавају као њени вајкадашњи противници и приступају новима, као да је у питању неки фудбалски клуб.

Могло би се рећи да овај неповољан обрт није био потпуно неочекиван и да се најављивао доста јасним порукама, које на српској страни, поготову у Србији, нису озбиљно схваћене. Српска наука била је уљуљкана закључцима да се ровитост балканског подручја може најбоље зацелити таквом идејом као што је југословенство, ниподаштавајући центрифугалне силе које су у њему подмукло бурљале. Зато је слом те замисли пао на терет управо оне стране која је у њу највише уложила. А то нас утолико више кошта и утолико више угрожава што свих ових деценија, у својој туњавој безазлености и залуђеној уображености, нисмо учинили ни најмањи покушај да се обезбедимо за случај неповољног исхода.

Као што пре приступања оживотворењу идеје југословенства није обележила сопствене националне и државне границе с којима улази у нову заједницу, што би је у рђавим обртима историје бар донекле заштитило од черупања, Србија није ништа учинила ни на заштити својих непризнатих наречја у званичном језику. Ово је већ угрожене дијалекте, у распаду доктрине ср-

пскохрватске језичке јединствености, изложило још тежим ударима. Србија има такав језик какав има и он се, онолико колико се то може, мора штитити, а она то ниуколико не чини. Као симбол ове угрожености може се узети, језикословно најзаосталија, покрајина Косово и Метохија, која је можда прво била запуштена језички и културно, па тек онда политички и државноправно. У сваком случају, њена изворна језичка архаичност учинила је у етничком и државном смислу још осетљивијом, јер је била угрожена не само заокретима у историји и енормним нарастањем албанског етничког елемента него и онима који су јој колонизацијом били придошли кобајаги у помоћ.

Наша неприпремљеност за случај неуспеха југословенске експедиције у балканској џунгли извргла се крајем XX века у пропали излет српске историје, чију огромну цену још не можемо тачно предвидети, не искључујући ни опасност од потпуног нестајања. Зато је одрицање од сваке врсте југословенства, у које великим делом спада и распаднуто језичко јединство, за Србију не само нужно него носи и ознаку највеће хитности. Даље позивање на традицију јужнословенског братства не може значити ништа друго него ослањање на навику на наше бесмислене поразе и трагедије, од које морамо бежати главом без обзира.

Несхватање српске науке о језику и српске антропологије да се Србија у садашњем преломном времену нашла у немогућем положају може испасти фатално. Ниједан слободан народ који тежи ка демократији и ниједна национална култура не може успешно издржати да јој етничка основа од 44 посто становништва, заснована на ригидној лингвистичкој подели на новоштокавце и староштокавце и једној неубедљивој расној теорији, управља у свим важним пословима у држави. То поготову постаје немогуће, и личи на неку врсту узурпације, ако јој се у замену за домаћи људски мањак од 56 одсто нуди надоместак са прекодринске стране, рецимо, из Црне Горе, који за наше тешкоће не жели да има разумевања. Тиме ни на који начин не желим да угрозим ничија права на слободан избор места боравка, напротив. Народности прилив из овог интелигентног извора је за Србију заиста нужан. Само, кад би с њим ишло и мало више реалистичности у процени динарске самозаљубљености! С обзиром на уочени навијачки рођачки и племенски дух овог менталитета, који уме да добије и карикатуралан вид, и на његову небрижљивост према народу чије порекло има старост од четрнаест векова, желим једино да укажем на потребу доброг, и бољег, рада у заједничким домаћим установама.

Ризикујући да изгледам нескромно, додао бих да сам на овакав могући неповољан развој указивао у Српској академији наука више од четврт века. Уместо да ме озбиљно саслушају и провере чињенице на које се ослањам, моје колеге су одговориле увређеношћу и, последњих година, покушајем да ме интелектуално и људски бојкотоују.

Зато сам слободан да се пред вама позовем на текстове објављене у мојим књигама *Црвено и њлаво* (2001. године), *Време за њовраћак* (2006) и *Мајсџорско њисмо* (2007), у којима сам говорио о културним уназађивањима које је Србија због југословенства трпела. То, наравно, није била једина стра-

на југословенства, али јесте она која нам је у великој мери радила о глави. Говорио сам и о познатој али стидљиво прикриваној чињеници да 56 одсто српског становништва средње Србије говори трима проказаним некњижевним староштокавским наречјима, која га социопсихолошки такорећи искључује из учествовања у управљању сопственом судбином. Само пет већих градова – Београд, Ваљево, Чачак, Ужице и Шабац – са 2,480.000 становника, говори новоштокавским језиком и то је оно што представља пренапрегнуто срце вуковско-цвијићевских теорија у средњој Србији. Све је остало – Врање, Лесковац, Краљево, Крушевац, Нови Пазар, Ниш, Смедерево, Крагујевац, Пожаревац, Бор и Пирот – са 3,181.000 становника, староштокавско и, закључцима неких трапавих теорија, смешта се у нижу народну расу. Оцените колико је то научно одрживо и људски праведно.

Између те две за Србију велике зоне јавља се и крупна разлика у развоју и примању националне књижевности. На вуковском подручју, према *Југо-словенском књижевном лексикону* (Нови Сад, 1971), један писац се јавља на 26.000 становника. На староштокавском подручју један писац пада на 54.000 људи. То за представнике вуковског језика у односу на староштокавце ствара изнуђену културну предност од 2,08 пута. Она се често злонамерно приказује као разлика у народној способности, иако доста уједначена распоређеност најбољих писаца на читавом подручју српског језика не говори да она постоји. Уз ово, свакако, иде и разлика у примању културе и књижевности, које је на погођеном подручју знатно слабије, и, наравно, бујање свакојаких предрасуда, којима се оштећени део становништва још и омаловажава. Све то никако не може бити добар положај једног културног народа.

Боље познавање историје европске културе сигурно би нам помогло при доношењу наших одлука. Да ли довољно знамо о својевременом одвајању македонског језика од српског и бугарског? Како се јединствени скандинавски језик пре сто педесет година распарчао на три мања, шведски, дански и норвешки, и како су они затим у својим деловима наставили успешно да живе? Шта се десило кад су се украјински и белоруски одвојили од великог мора руског језика? Јесу ли издвојени језици пре раздвајања осећали своје заједништво са другима, где су гледани као дијалекти, као терет?

У сваком случају, савремено гледање српске науке на дијалекатски део народа у Србији представља за српску цивилизацију и културу тешко подношљив терет. Он се, у најмању руку, мора смањити. За то је пре свега потребно радикално се, и недвосмислено, ослободити једне средњовековне етнолошке теорије, срачунате на омогућавање и правдање паразитизма једног дела становништва на рачун другог дела истог народа. Подједнако нужан поступак јесте и отварање очију пред распадом некадашњег јединственог језика, који његов ареал у Србији, сам у великим тешкоћама, може и даље спасавати само ако себи жели пропаст. При том, наравно, не сме се изоставити ни приснији прилазак српске науке запостављеним говорима, што би, надајмо се, водило бољем језичком уједначавању сопствене територије.

Уколико до овога не дође, није искључено да ће се садашња линија језичке подвојености у Србији још више продубити, а то би могло изазвати даље и трагичније поделе него што су биле ове претрпљене.

Садржај

Ранко Бугарски КАКО СЕ РАЂАЈУ СУФИКСИ: ГРАМАТИКАЛИЗАЦИЈА У СРПСКОМ ЖАРГОНУ	5
Paul-Louis Thomas ПРОМЕНЕ АСПЕКТАЛНО-ТЕМПОРАЛНОГ СИСТЕМА У НАЈНОВИЈЕМ СРПСКОМ ДРАМСКОМ ТЕКСТУ: СЛУЧАЈ ДИДАСКАЛИЈА	11
Władisław Lubaś ЗАМРШЕНИ ПРОБЛЕМИ У НОРМИРАЊУ ЛЕКСИКЕ НА ТЛУ САВРЕМЕНЕ ЈЕЗИЧКЕ ПОЛИТИКЕ У СЛОВЕНСКИМ ЗЕМЉАМА..	27
Јелица Јокановић-Михајлов РЕЧИ СА ДВА АКЦЕНТА У САВРЕМЕНОМ СРПСКОМ ЈЕЗИКУ	35
Драгана Мршевић-Радовић КУЛТУРОЛОШКЕ ВРЕДНОСТИ ФРАЗЕОЛОГИЗАМА СА ЗНАЧЕЊЕМ „ОБЕЋАВАТИ НЕШТО НЕРЕАЛНО, ШТО СЕ ТЕШКО МОЖЕ ОСТВАРИТИ” (СИМБОЛИЗАМ <i>КУЛЕ</i>)	43
Светлана Гољак ГРАДУЕЛНОСТ У ФРАЗЕОЛОГИЈИ (на примеру српских и белоруских фразеологизама).....	51
Милош Ковачевић СЛОЖЕНЕ РЕЧЕНИЦЕ С ВЕЗНИЦИМА НА ПОЧЕТКУ И ЗАВИСНЕ И ГЛАВНЕ КЛАУЗЕ	61
Стана Ристић ЛЕКСИЧКО-ГРАМАТИЧКЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ ЗАМЕНИЦЕ <i>ЈА</i> СА АСПЕКТА ВЕРБАЛНИХ АСОЦИЈАЦИЈА	75
Јасмина Московљевић Поповић КЛАСЕ ГЛАГОЛА ЗА ИЗРАЖАВАЊЕ ПСИХОЛОШКИХ СТАЊА, ОСЕЋАЊА И РАСПОЛОЖЕЊА У САВРЕМЕНОМ СРПСКОМ ЈЕЗИКУ	87

Веран Станојевић НЕКЕ ПОСЛЕДИЦЕ РАЗЛИЧИТОГ ЕНКОДИРАЊА ИМПЕРФЕКТИВНОСТИ У ПРИРОДНИМ ЈЕЗИЦИМА: СЛУЧАЈ ИМПЕРФЕКТИВНОГ ПЕРФЕКТА У СРПСКОМ И ИМПЕРФЕКТА У ФРАНЦУСКОМ	99
Тијана Ашић ДЕИКТИЧКА КОМПОНЕНТА У ЗНАЧЕЊУ ГЛАГОЛА И АОРИСТА: СЛУЧАЈ ГЛАГОЛА <i>ОТИЋИ</i>	113
Јелена Ајдановић ЛЕКСИЧКО-ГРАМАТИЧКА ПЕРИФРАЗА МОДАЛНИХ ГЛАГОЛА (СИНХРОНО-ДИЈАХРОНИ ПЛАН).....	127
Миливој Алановић ОБЈЕКАТ – ФОРМАЛНОСИНТАКСИЧКИ ОБРАСЦИ ИДЕНТИФИКАЦИЈЕ И СЕМАНТИЧКА ДИФЕРЕНЦИЈАЦИЈА.....	137
Љиљана Суботић МОДЕЛ ГРАМАТИКЕ ДОСИТЕЈЕВСКОГ ТИПА КЊИЖЕВНОГ ЈЕЗИКА	153
Anna Kretschmer МЕТАЈЕЗИК У СТАРИЈИМ СРПСКИМ УЏБЕНИЦИМА (18. ВЕК).....	165
Радмило Маројевић ПЕСНИЧКИ ЈЕЗИК ЊЕГОШЕВ. II (Перфективни глаголи с имперфективним ликом)	179
Андреј Стојановић НЕОДРЕЂЕНОЛИЧНЕ РЕЧЕНИЦЕ У СРПСКИМ НАУЧНИМ ТЕКСТОВИМА ХVIII–ХIХ ВЕКА.....	199
Слободан Павловић „ГЕНИТИВИЗАЦИЈА” СПЕЦИЈАЛНОСТИ У СТАРОСРПСКОМ ЈЕЗИКУ	211
Александар Милановић СИНТАКСИЧКИ, ЛЕКСИКОЛОШКИ И СТИЛИСТИЧКИ АСПЕКТИ СИНОНИМИЈЕ У ДЕЛИМА ЈОВАНА СУБОТИЋА.....	221
Борко Ковачевић О КЛАСИФИКАЦИЈИ ГЛАГОЛСКИХ ИМЕНИЦА У САВРЕМЕНОМ СРПСКОМ ЈЕЗИКУ	229
Наташа Киш РЕКЦИЈА СТРАНИХ РЕЧИ У СРПСКОМ ЈЕЗИКУ	241

Божо Ћорић КАКО ЈЕ ЗАПРАВО ГЛАСИЛО ДАНИЧИЋЕВО ЛИЧНО ИМЕ	255
G.-Dieter Nehring АСПЕКТИ ЈЕЗИЧКО-КУЛТУРНИХ ОСОБИНА ЗАПАДНОЈУЖНОСЛОВЕНСКИХ ПОДРУЧЈА	265
Жарко Бошњаковић КАКО ЈЕ КИР-ГЕРАС ПАСКАЛИС ПОСТАО ЋЕРАСИМ ПАСКАЉЕВИЋ	275
Миодраг Јовановић НЕКЕ ОСОБЕНОСТИ ПРОЗОДИЈСКОГ И ВОКАЛСКОГ СИСТЕМА ГОВОРА НА ТРОМЕЊИ СРБИЈЕ, ЦРНЕ ГОРЕ И БОСНЕ И ХЕРЦЕГОВИНЕ У ОДНОСУ НА КЊИЖЕВНИ ЈЕЗИК	287
Јелица Стојановић КОНТИНУАНТИ ВОКАЛА <i>JAT</i> У ИСТОРИЈИ СРПСКОГ КЊИЖЕВНОГ ЈЕЗИКА	305
Ничка Бечева УТИЦАЈ СРПСКОГ ЈЕЗИКА НА ГОВОР БУГАРА ПАВЛИКИЈАНА У ВОЈВОДИНИ	317
Вељко Брборић СКРАЋЕНИЦЕ У ПРАВОПИСНИМ РЕЧНИЦИМА СРПСКОГ ЈЕЗИКА	327
Станимир Ракић О ДИСТРИБУЦИЈИ ДРУГИХ АКЦЕНАТА У СРПСКОМ ЈЕЗИКУ	339
Yannis Kakridis ЈЕЗИЧКА РЕФОРМА КАО СИНТЕЗА НОРМАТИВНОГ И ДЕСКРИПТИВНОГ ПРИСТУПА: ВУК КАРАЏИЋ И ЈАНИС ПСИХАРИС	351
Милица Радовић-Тешић СТРУКТУРА АКТУЕЛНИХ НЕОЛОГИЗАМА У СРПСКОМ ЈЕЗИКУ	361
Рајна Драгићевић ДЕРИВАЦИОНА ГНЕЗДА ИМЕНИЦА КОЈЕ ОЗНАЧАВАЈУ ДЕЛОВЕ ТЕЛА ИЗ УГЛА ЛЕКСИЧКОГ БОГАЋЕЊА	371
Јелена Јовановић СТИЛСКИ АСПЕКТИ ПРОУЧАВАЊА ИЗВЕДЕНИХ ИМЕНИЦА СА СУФИКСОМ <i>-ИШТЕ</i>	389

<p>Јасна Влајић-Поповић СРП. БЕДАК – ЈЕДНА РЕЧ ИЗМЕЂУ ВИШЕ ЗНАЧЕЊА И НЕКОЛИКО ТУМАЧЕЊА</p>	405
<p>Марта Бјелетић ОД ДИЈАЛЕКАТСКЕ ПОТВРДЕ ДО ЕТИМОЛОШКОГ ПРОБЛЕМА (С.-Х. ЁРЛАВ „ИСКРИВЉЕН; РАЗРОК; ПРИГЛУП)</p>	419
<p>Снежана Петровић БИТИСАТИ – „НЕСТАТИ” ИЛИ „ПОСТОЈАТИ”? ИСТОРИЈСКИ РАЗВОЈ, ЛЕКСИКОГРАФСКИ ТРЕТМАН И САВРЕМЕНА ПРАКСА</p>	431
<p>Ксенија Кончаревић ЛИНГВОКУЛТУРОЛОШКА ПРЕЗЕНТАЦИЈА ОНОМАСТИЧКЕ ЛЕКСИКЕ У НАСТАВИ СРПСКОГ ЈЕЗИКА У ИНОСЛОВЕНСКОЈ СРЕДИНИ</p>	441
<p>Лариса Човић ЛИНГВОКУЛТУРОЛОШКА АНАЛИЗА ЛЕКСИКЕ ПРЕВОДА НА СРПСКИ ЈЕЗИК <i>БАЈКИ ЗА ОДРАСЛЕ</i> ВЛАДИМИРА ВОЈНОВИЧА.....</p>	453
<p>Михаило Поповић ТРЕТМАН ХОМОНИМИЈЕ И ПОЛИСЕМИЈЕ У ФРАНЦУСКО- СРПСКОХРВАТСКИМ РЕЧНИЦИМА</p>	463
<p>Биљана Голубовић ПСИХОЛИНГВИСТИЧКИ ПРИСТУП ДЕКЛИНАЦИОНОМ СИСТЕМУ У НАСТАВИ СРПСКОГ КАО СТРАНОГ ЈЕЗИКА.....</p>	475
<p>Љиљана Петровачки ВАЛЕНЦИЈСКИ РЕЧНИК ГЛАГОЛА У НАСТАВИ СРПСКОГ ЈЕЗИКА</p>	485
<p>Драгана Вељковић Станковић КОГНИТИВНИ ПРИСТУП ЕВАЛУТИВНИМ ТВОРЕНИЦАМА И ЊЕГОВА ПРИМЕНА У НАСТАВИ СРПСКОГ ЈЕЗИКА</p>	497
<p>Драгослав Михаиловић ПРИХВАЋЕНОСТ ИЛИ НЕПРИХВАЋЕНОСТ ПОКРАЈИНСКОГ ГОВОРА ЗА ОСНОВИЦУ КЊИЖЕВНОГ ЈЕЗИКА И РАЗВОЈ НАЦИОНАЛНЕ КЊИЖЕВНОСТИ.....</p>	511

CIP – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

811.163.41'36(082)

МЕЂУНАРОДНИ научни састанак слависта у
Вукове дане (37 ; 2007 ; Београд)

Грамматика и лексика – дескриптивни и
нормативни приступ. 37/1 Научни састанак
слависта у Вукове дане, Београд 12-15. 9. 2007 ;
[уредник Злата Бојовић]. - Београд : Међународни
славистички центар, 2007 (Београд : Чигоја
штампа). - 521 стр. ; 24 см. - (МСП,
ISSN 0351-9066)

Напомене и библиографске референце уз
текст. - Резимеа на страним језицима. -
Библиографија уз сваки рад.

ISBN 978-86-86419-17-8

а) Српски језик - Грамматика - Зборници
COBISS.SR-ID 133418508

